

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No	DUE DATE	SIGNATURE

Maharaja Bhojaraja's SRINGARA PRAKASHA

The Great tenth Century Work
on Samskrit and Prakrit Rhetoric

FIRST EIGHT CHAPTERS

Manuscripts Collated by गुरु
Late His Holiness the Yatiraja Swamy of Melkote

REVISED AND EDITED

by

G R. JOSYER

FOUNDER DIRECTOR,

INTERNATIONAL ACADEMY OF SANSKRIT RESEARCH, MYSORE

WITH THE AID OF PANDITS

WITH A FOREWORD BY

Dr. Sir C P RAMASWAMY IYER, C I E, LL D

VICE CHANCELLOR, BANARAS UNIVERSITY

PRINTED BY

G S. JOSYER MA

at the Coronation Press, 100 Feet Road,

Mysore

1955

महागजाधिराज श्रीभोजदेवविरचितः

शृङ्गारप्रकाशः

1988-89

प्रथमादि अष्टम प्रकाशान्मकः

प्रथमो भागः

कानिंशैर्षयंदुगिरि यनिराज सम्पत्कुमार

रामानुज मुनिभिः प्रत्यवेक्षितः

विद्वद्भरेण्य साहाय्येन

प्राचीन संस्कृतग्रन्थ प्रकटन विश्वसंस्थाया अध्यक्षेण

गोमटं गमानुज ज्यौनिपिकेण

प्रकाशितः

मैसूरु नगर्या

कारोनेयन् मुद्रणालये मुद्रापितो

विजयनेतरां.

१९५६

महागजाधिगज श्रीभोजदेवविरचितः

शृङ्गारप्रकाशः

प्रथमादि अष्टम प्रकाशात्मकः

प्रथमो भागः

कीर्तिशाय्यदुर्गिरि यतिराज सम्पन्नुमार

गमानुज मुनिभिः प्रत्यवेक्षित

विद्वद्वरेण्य साहाय्येन

प्राचीन सस्कृतग्रन्थ प्रकटन विश्वसम्पत्त्या अत्यक्षेण

गोमठ गमानुज ज्योतिषिकेण

प्रकाशितः

मेसूर नगर्यां

कारोनेयन् मुद्रणालये मुद्रापिनो

पिजयनेतरा.

१९१६

SRINGARA-PRAKASA

PROLOGUE

Only in India could a work of this kind remain unpublished for nearly a thousand years! Elsewhere writings are rushed to print before the ink is dry on the paper!

Maharaja Bhoja-Deva was an erudite and enlightened sovereign of Malava in Central India over 9 centuries ago. He wrote numerous works in Sanskrit and has enjoyed almost mythical fame as a patron of men of letters. His "*Champu-Ramayana*" is one of the most mellifluous works in Sanskrit literature. His two "*Saraswati-Kanthabharanas*", on Grammar and on Poetics, rank him among the great masters of the science of Grammar and the science of Poetics.

Incidentally it may be observed that Sanskrit is the only language in the world, in which the science of Poetics has been developed with microscopic perfection. The reason is perhaps that Sanskrit is the oldest, the longest, and the greatest of world literatures, presenting a vast and variegated expanse for the literary star-gazer.

In that realm of literary science Bhoja-Deva has reached farther than any other thinker of ancient or modern times. Having dwelt over the subject in '*Saraswati-Kanthabharana*' according to the accepted canons, he felt impelled to the conviction that, of all the rasas, Shringara, or Love, was the pre-eminent rasa contributive to literary excellence. The late Mahamahopadhyaya Professor S. Kuppaswamy Sastriar of Madras observes,—

'Sringara-Prakasa is a hitherto unpublished work on Alankara of an encyclopaedic character. In this mammoth work King Bhoja endeavours to bring under literature and literary appreciation everything of importance in

FOREWORD

It should be superfluous on the part of any student of Sanskrit to comment on Maharaja Bhoja Deva, who was one of the most celebrated patrons of art that human history has witnessed, and whose marvellous gifts of compression, verbal felicity, and depth of meaning have been illustrated in his *Champu Ramayana*, which is one of the "musts" for all Sanskrit students

He was also celebrated in the domains of grammar and rhetoric

In the "Shringara Prakasha", the aim of Bhoja Raja has been comprehensive. His descriptions and analysis of the elements of poetics are original, and he takes the line that Shringara Rasa is the substratum of all literary beauty

But his conception of Shringara is not that of love as understood in Western Poetry, but is essentially transcendental in character

Shringara Prakasha is in essence an encyclopaedia of Indian thought and Indian location

It is the good fortune of India that the manuscript of this great work was discovered in 1920, and the Indian world of literature owes a deep debt to Sri Yathiraja Swami of Melkote for having brought the book to light

Mr Josyer has continued and is endeavouring to complete the work done by Yathiraja Swami, and scholarly India will welcome this great contribution to the appreciation of both literature and the science of erudite and loving criticism

Truly, as Mr Josyer has stated, this is Bhoja Raja's *magnum opus*, and it is hoped that the entire manuscript will be adequately edited and published

BANARAS
28-11-1955

C P RAMASWAMY IYER,
K C I E, LL D
Vice Chancellor,
BANARAS HINDU UNIVERSITY.

Working on the manuscript in Madras, in the 30s, Dr V Raghavan brought out in English an elaborate survey of the work as compared with other leading Sanskrit works on Poetics. In his words, "Bhoja's Shringara-Prahasa in 36 chapters, running to 1908 pages in foolscap size in manuscript, is one of the biggest works in Sanskrit literature, and the biggest in the whole field of Alankara Shastra. Besides Bhoja's contribution to Sanskrit Poetics, a thousand things of interest with reference to almost all branches of Sanskrit learning lie scattered in the 1908 pages of this magnum opus of King Bhoja."

But the publication of the original was not yet to be for over 2 decades. H. H. Sri Yativraja Swamy strove vainly to get it published by the Mysore or the Madras University. He passed away in 1943 at the ripe age of 84, and Sanskrit lost one of its most diligent and devoted votaries. His literary legatee, Sri A. Srinivasalingar, brought the manuscript to us, and by God's grace and some aid that the Government of Mysore under the Ministry of Sri K. C. Reddy was kind enough to grant, we are now presenting to the world the first volume consisting of eight chapters from the commencement, which are some of the longest in the remarkable work.

While H. H. The late Yativraja Swamy had done a great deal in the way of editing the work and preparing it for the press, in the absence of his living presence, I have been greatly assisted by reputed Sanskritists, Mahavidwan S. Venkatacharyar and Vidwan N. Venkatanarasimbacharyar, both Professors of the Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Sri G. S. Josyer, M.A., in the work of editing and publication.

The International Academy of Sanskrit Research is happy to discharge the debt which the Nation has owed to Maharaja Bhojadeva, as well as to place before the Nation what is an outstanding work in Sanskrit Poetics and literary criticism, and also an invaluable collection of literary and artistic gems in the vast field of Sanskrit and Prakrit literatures prior to 1040 A.D.

12-12-55

MYSORE

G. R. JOSYER

SRINGARA-PRAKASA

PROLOGUE

Only in India could a work of this kind remain unpublished for nearly a thousand years ! Elsewhere writings are rushed to print before the ink is dry on the paper !

Maharaja Bhoja-Deva was an erudite and enlightened sovereign of Malava in Central India over 9 centuries ago. He wrote numerous works in Sanskrit, and has enjoyed almost mythical fame as a patron of men of letters. His "*Champu-Ramayana*" is one of the most mellifluous works in Sanskrit literature. His two "*Saraswati-Kanthabharanas*", on Grammar and on Poetics, rank him among the great masters of the science of Grammar and the science of Poetics.

Incidentally it may be observed that Sanskrit is the only language in the world, in which the science of Poetics has been developed with microscopic perfection. The reason is perhaps that Sanskrit is the oldest, the longest, and the greatest of world literatures, presenting a vast and variegated expanse for the literary star-gazer.

In that realm of literary science Bhoja-Deva has reached farther than any other thinker of ancient or modern times. Having dwelt over the subject in '*Saraswati-Kanthabharana*' according to the accepted canons, he felt impelled to the conviction that, of all the rasas, Shringara, or Love, was the pre-eminent rasa contributive to literary excellence. The late Mahamahopadhyaya Professor S. Kuppaswamy Sastriar of Madras observes,—

'Sringara-Prakasa is a hitherto unpublished work on Alankara of an encyclopaedic character. In this mammoth work King Bhoja endeavours to bring under literature and literary appreciation everything of importance in

Indian thought as embodied in Sanskrit writings, both Shastric and non-Shastric, and the method which Bhoja's massive mind adopts for this purpose is eclecticism of an all comprehending type "

The manuscript came to light only about 1920 in the enlightened land of Malabar, when the Oriental Manuscripts Library, Madras, procured a transcript of an imperfect manuscript discovered there

His Holiness Sri Yatiraja Swamy of Melkote, in Mysore State, also came across a fragment, and pursuing his search came into possession of another copy of the same kind. He spent years in perfecting it, and about 1924 brought out 3 of its 36 Prakasas or chapters, 22, 23, and 24, in a sample edition

It created a stir in the literary world. Erudite Dr Ganganath Jha of the Allahabad University, went lyrical over it, and wrote,—

‘शृङ्गारभासं रूपमोजनिर्मितं सम्मुदितं स्वामिवरेण्यपन्नतम् ।
भास्वाद्यं चांशेन समस्तबन्धसंस्वादनायोद्धसतीव मानसम् ॥’

Sri K. P. Jayaswal, Jurist and Sanskritist of Patna, wrote,—“I thank His Holiness The Yatiraja. Even the whole of India should thank him for publishing the *शृङ्गारप्रकाश*. I request that the publication of the *full work* should be expedited. The first and most beautiful verse ‘अच्छिन्नमेखल’ is cited in *Sahitya Ratnakara* of Dharmasuri. I feel proud that there are amongst my country-men such good writers as Yatiraja has shown himself to be by his introduction

Dr F. O. Schrader of Kiel, Germany, wrote, ‘Accept my sincere thanks for your valuable gift. Glancing over *Shringara Prakasa* I find that this is in spite of all defects a very useful publication which will be helpful for the textual criticism of the classical kavyas and dramas as well as on many other occasions’

Working on the manuscript in Madras, in the 30's, Dr V Raghavan brought out in English an elaborate survey of the work as compared with other leading Sanskrit works on Poetics. In his words, "Bhoja's Shringara-Prabasa in 36 chapters, running to 1908 pages in foolscap size in manuscript, is one of the biggest works in Sanskrit literature, and the biggest in the whole field of Alankara Shastra. Besides Bhoja's contribution to Sanskrit Poetics, a thousand things of interest with reference to almost all branches of Sanskrit learning lie scattered in the 1908 pages of this magnum opus of King Bhoja."

But the publication of the original was not yet to be for over 2 decades. H. H. Sri Yativaraja Swamy strove vainly to get it published by the Mysore or the Madras University. He passed away in 1943 at the ripe age of 84, and Sanskrit lost one of its most diligent and devoted votaries. His literary legatee, Sri A. Srinivasalingar, brought the manuscript to us, and by God's grace and some aid that the Government of Mysore under the Ministry of Sri K. C. Reddy was kind enough to grant, we are now presenting to the world the first volume consisting of eight chapters from the commencement, which are some of the longest in the remarkable work.

While H. H. The late Yativaraja Swamy had done a great deal in the way of editing the work and preparing it for the press, in the absence of his living presence, I have been greatly assisted by reputed Sanskritists, Mahavidwan S. Venkatacharyar and Vidwan N. Venkatanarasimhabacharyar, both Professors of the Maharaja's Sanskrit College, Mysore, and Sri G. S. Josyer, M.A., in the work of editing and publication.

The International Academy of Sanskrit Research is happy to discharge the debt which the Nation has owed to Maharaja Bhojadeva, as well as to place before the Nation what is an outstanding work in Sanskrit Poetics and literary criticism, and also an invaluable collection of literary and artistic gems in the vast field of Sanskrit and Prakrit literatures prior to 1040 A.D.

12-12-55

MYSORE

G. R. JOSYER

प्रस्तावना

अप्रेदानीं त्रिचिदिदं प्रास्तापिकमुपहारीक्रियते सहृदयधुग्धराणा मनीषिणा सविधे । तदिदमपरोक्ष नाम समयां सत्यावता, यदिय भारतभूमिं महोदधिरिव महामणीना, कुसुमसमय इव सागन्ध्यसन्तते, सुधादीधितिरिव ज्योत्स्नाप्रसरस्य सकलविद्यास्थाननिर्वाहकाणा ग्रन्थरत्नाना आकर एव चिराय वरीयतीति ।

एवमुन्निद्रवैभवाप्येषा भारतभूमिः बहुमुखैरुपगृह्यैराग्राहिता तादृशीं खलु दुर्लभा-मासादिता- यस्या च मनीषिभिः प्रकाशिताना ग्रन्थरत्नाना न केवल दर्शन, प्रत्युत नामप्रादप्रहणमपि सुदुर्लभमासीत् । एवमस्या रत्नगर्भाया प्रतायमानेऽपि अस्तीत्ये प्राक्तनयौवनपिशुना केचन ग्रन्था अङ्गुलीपरिगणनपरिमितमस्या एव तत्र तत्र दृश्यन्ते । कति वा तुम्हा, कति वा देशान्तर प्रापिता, कति वा सन्तोऽपि न गोचर नीता इति मतिमतापि न शक्यते निर्णेतुम् ।

एतेषु तृतीया कोटिमाटीकमानेऽपेक्षितरोऽय शृङ्गारप्रकाशो नामालङ्कारप्रबन्धः श्रीमन्महाराजाधिराज श्रीभोजदेवप्रतिभापरीवाह, यस्यास्य नामप्रहणमात्रेण कुतूहलिन आलङ्कारिका-चिराय खलु अवलोकनभागभेदेनाप्यन्वगृह्यन्तेति महानय साहित्यीसाहित्यीसमुल्लासः । सोऽयस्वप्नमयानुगुणासाधारणगुणगौरवगुम्भिततया सर्वानप्यलङ्कारप्रबन्धानाक्रम्य तिष्ठत इति स्पष्टं भावुकानाम् ॥

अलङ्कारो नाम सहृदयहृदयहारी कश्चन शब्दार्थधर्मः । सोऽयमर्थविशेषरूपतया शब्द-सन्निवेशरूपतया च द्वेधीभावमात्मनि लभते । तत्रिरूपणप्रधाना अलङ्कारनिबन्धा । भामह-महोद्भूतप्रभृतयो हि काव्यमलङ्कारप्रधानमातिष्ठन्ते । तदिदमलङ्कारप्रस्थान अनादिकालादारभ्य प्रतायमान वर्तत इति । कदास्य प्रादुर्भाव इति न शक्यते युक्तितो निर्धारयितुम्, यतो - 'हा सुपर्णा सयुजा' इति, 'जातमान रथिन विद्धि' इति, 'कश्यप पश्यकोऽभवत्' इति च कचित्त्वचिदास्त्रायभागेष्वपि अलङ्कारवृत्तविच्छित्तिविशेषपरिकर्मितो वाग्व्याथो दृश्यते ।

पञ्चवालङ्कारा इति भरतमुनि, चत्वारिंशदिति भामह, एकपष्टिरिति प्रकाशकारः, इतोऽप्यधिकतया नव्य मीमांस्यमानानामप्यप्रमदा शताधिकतयापि सत्यासन्ते । तदिदमलङ्कारप्रस्थान भाजराजेन बहुमुखलक्ष्यभेदनिरूपणपुरस्सरविशेषदृष्ट्या विचारित सरस्वतीकण्ठाभरणात्ये प्रबन्धे । परतु चिरन्तनालङ्कारिकमतानुयायिना तदनुगुणा कापि सरणि स्वीक्रियते । नव्यानां पुन तद्देदप्रभेदपद्धति नितराततो भिद्यते । वामनमत गुणालङ्कारप्रविभागो दुर्लभः ।

भामहमते कथञ्चित्सम्पादितोऽपि न स्वरसवाहिनी नीति । प्रकाशकारमते तु गुणालङ्कारयो
 व्यङ्ग्यविशेषाणां च स्वरूपविवेकविषयता च स्पष्टप्रतीयते । ग्रन्थकारो भोजद्वयकाव्यगुणान्
 बहु मनुत । तत्स्वरूपनिरूपणादिषु तु भूम्ना चिरन्तनानामेव पक्ष स्पृशति । यदा तावत्
 ध्वनिकारणोल्लिखित ध्वनिप्रपञ्च रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धबहुविधलक्ष्यविशेषव्यापकतया
 महाविषयतामात्मनः प्राचिष्यत् । तत आरभ्य सकलसहृदयहृदयहारीणां काव्यात्मभूतेन
 व्यङ्ग्यविशेषेण प्रतिक्षित अलङ्कारप्राप्त्यनिर्वाहजलप्रलाय क्वापि विलिख्ये । उपस्कारकाणां
 मेवालङ्कारव्यवस्थापनादुपस्कार्यस्य प्राधान्यमवसिद्धम् । एव वस्तुतवे स्वैचित्र्यमात्रविश्रान्त
 इति उदाहरता चित्रमीमांसाकाराणां मते तादृशव्यपिशर सुधीभिरन्वेपगीय । गुणीभूत
 व्यङ्ग्यविशेषाणामलङ्कारेषु निवेशस्वाधीयानिति सिद्धान्तः । अलङ्काराणामलङ्करणसाधनत्वमपि
 स्वातिरिक्तेन स्फुटेनास्फुटेनास्फुन्तरेण वा व्यङ्ग्यविशेषेण सामानाधिकरण्यात् सम्पादनीयम् । एव
 सवस्यापि काव्यप्रपञ्चस्य व्यङ्ग्यविशेषेण क्रोडीकरणे दुर्लभ एवालङ्कारस्य विषय इति विमृशद्भिः
 प्रकाशदीकाकारैः, तच्चित्रमिति सूत्रव्याख्यादसरे चित्रमित्यस्य अस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यशून्यत्वे
 तात्पर्यमुपवर्णितम् । एवविधलक्ष्यविषयतया स्ववचित्र्यविश्रान्तत्व उपपादनीयमिति मन्यामहे ।
 सर्जीवशरीरेष्वेव अलङ्काराणां तथात्वं लोकेऽप्यामनन्ति, निर्जीवशरीरेषु तादृशव्यपदेशस्य गौणत्व
 व्यवस्थापनात् । एव व्यङ्ग्यविशेषप्रतिपादनव्यवधानमपि प्रवधानां मात्रयाऽलङ्कारविषयत्वानुपगमा
 दलङ्कारप्रबन्ध इति व्यवहारोऽनुक्रान्तः । अनया च नीत्यालङ्कारप्रबन्ध इति व्यवहृतीयमाणोऽप्ययं
 शृङ्गारप्रकाश स्वाभिधेयेऽसाधारण्यमेवाविष्करोति । भगवता हि भरतमुनिना एकोनचत्वारिंशद्वा
 र्शस्वोपपन्न प्रकाशिता, तेषु रसतापस्ययोग्या नवेव स्थायिन इति व्यपदिश्यन्ते । तेषां
 स्वस्वसमुचितविभावानुभावादिसवलनन अलङ्कारिकास्वादरूपा रसा अपि नवैव सत्यायन्ते ।
 अन्ये च भावा रसोपकारका अपि स्वस्वकार्यानुरोधन व्यपदेशभेद मजन्ते इति ।

इदं तु तत्र ध्वनिकारस्तदनुयायिमिरपि निर्विवादमङ्गाकारि । भोजराजस्तु कण्ठाभरणे
 अनुभव सिद्धान्तप्रवृत्तानोऽपि प्रवृत्त शृङ्गारप्रकाश शृङ्गारस्येकस्येव तादृश रसत्व मुख्य
 अन्वया रसत्व प्रवादमात्रसिद्धमिति समुचितयुक्तिभिः स्वानुभवेन च स्थापयति । ध्वनिप्रस्थान
 मप्यनेन प्रबन्धेन तदुपपन्नानुक्रान्त दृश्यते । तदिदमुपरितन शृङ्गमलङ्कारसिद्धान्तस्य ।

अस्मिन् प्रबन्धे पटञ्जितप्रकाश प्रतिपाद्यान्तरप्रकरणभेदेन भिन्ना अपि अङ्गाङ्गि
 भावन प्रधानप्रतिपाद्यकवाच्यता न त्यजन्ति । प्राचीनालङ्कारनिबन्धप्रणेतृणामिधास्यापि ग्रन्थकर्तुः
 व्याकरणशास्त्रनिष्णातता आद्येषु प्रकाशेषु विशपरूपा विभाव्यते । ‘प्रथमे हि विद्वांसो
 ध्याकरणा’ इति किल ध्वनिकारस्योद्धोषः । निबन्धस्यास्य अनवीनमपि सिद्धान्ततत्त्वं
 ग्रन्थपरामर्शेन नवीनायते सहृदयानाम् ।

कविसहृदयधुरंधरेण महाराजाधिराज श्री भोजध्वेन गम्भीरगुणमया स्ववाण्या यथायथा स्वसिद्धा न प्रकाश्यते, तथा तथाम्य रमणीयताया पण्डितजनहृदयदर्पणमय प्रमाणमिति । अस्य इयत्ता मितपचतुद्धिमि परिच्छत्तु नालमिति सर्वे रमणीयम् ।

अयं च ग्रन्थकार मालवार्घाशस्य सिन्धुराजस्य पुत्र इति धारानगर्या विस्ताब्द ९९६ घत्तरादारभ्य १०५१ घत्तरपर्यन्त सिंहासनमधितिष्ठप्ररोलविद्वज्जनप्रीतिपात्र सकलशास्त्र तत्त्वश्रद्धासीदिति च निश्चिन्वन्ति विपश्चिदाऽपश्चिमा ।

विपुलविषयतया विस्तृतस्यास्य ग्रन्थस्य समग्रस्य एकदैव मुद्रणन प्रकाशन दुष्करमिति प्राज्ञा एव जानन्ति । तथाप्यदृष्टपूर्वस्यास्य अवलोकने कुतूहलिना प्रिलम्भमसहमानाना विदुषा प्रीतये आलित नवमाध्वासपर्यन्तो भाग विषयसूचिकादिमि सजीवृत्य सपुटऽस्मिन् सयोग्य प्रकाशित । अस्य च हस्तलिखितमूलमातृकाया पाक्येषु पद्येषु च ग्रन्थपात लेखकप्रमादस्वलितानि च बहुत्र दृश्यन्ते । तानि च आकराद्यवलोकनेन यथामति परिशोध्य निवेदितानि । प्राकृतगाधाना वहनामाकराद्यनुपलम्भात्तथैव निवेशनमपरिहार्यमासीदिति प्राज्ञा एव तत्समीकरण प्रमाणमिति च सानुकम्पयु विद्वत्सु शोधयिषो प्रार्थना ।

महाग्रन्थस्यास्य सम्पादने प्रप्रथम भूयोभूय कृतपरिश्रमा परमहसेत्यादि श्री यदुगिनि यतिराज सम्पत्कुमाररामानुजमुनय, इदानीं च महता प्रयत्नेन अस्य मुद्रणादिना प्रकाशने च प्रयतमाना श्रीमन्त जि आर् जोस्यर् महाशयाश्च अनेन महोपकारेण माननीया भारतीय विद्वद्भिरिति शम् ॥

विद्वज्जनविषयैः शोधयितारैः -

आस्थानमहाप्रिद्वान् सङ्कीर्णट्टाभिजनः वेङ्कटाचार्य .

विश्रा त अलङ्कारशास्त्रप्राध्यापक

आस्थानप्रिद्वान् नालातम्पल्लि वेङ्कटनरसिन्हाचार्य

धर्मशास्त्रप्राध्यापक

महाराज स्मरुत महापाठशाला, मसुर

२०—५—१९५५

महीशूरपुरी

विषय सूची

राजाधिराज महाराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशाख्ये अलङ्कारशास्त्रे
प्रथमाद्यष्टमप्रकाशान्तभागे प्रतिपाद्याः प्रधानविषयाः

प्रकाशः.

प्रकाशः.

१. प्रकृत्यादिप्रकाशः	५. उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकाशः.
२. प्रातिपदिकादिप्रकाशः	६. विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशः
३. प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशः.	७. केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशः.
४. क्रियाद्यर्थचतुष्टयप्रकाशः.	८. सापेक्षशब्दशक्तिप्रकाशः.

प्रथमे प्रकृत्यादिप्रकाशे विषयाः.

विषयसङ्ख्या

पत्रसंख्या

१ - ४ मङ्गलाचरणम्. शृङ्गारस्यैव रसत्वव्यवस्थापनं, तत्स्वरूपं च. वीराङ्ग- तादीनां रसत्वनिरासप्रतिज्ञा एतदङ्ग्यकरणे हेतूक्तिः.	१
५ - १० रत्यादीनां शृङ्गारोपोद्बलकत्वं रसशब्दनिर्बचनं. भावपदार्थः. शृङ्गारस्यैव रसत्वनिर्णीतिः. काव्यशब्दार्थः. शब्दार्थतत्सम्बन्धानां प्रत्येकं द्वादशविधत्वोत्कीर्तनं, तद्विवरणं च	२
११ - १३ प्रकृतेऽत्रैविध्यं धातूनां पाङ्क्तिष्वं. तत्र परिपठित अपरिपठित परिप- ठितापरिपठितानां उदाहरणानि.	३
१४ - १६ प्रत्ययधातवः, नामधातवः, प्रत्ययनामधातवश्च.	४
१७ प्रत्ययानां स्रुतिडादिभेदेन सोदाहरणं पाङ्क्तिष्वम्	५
१८ - २१ प्रातिपदिकस्य नामादिरूपेण पाङ्क्तिष्वम् प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकसूत्रार्थं. भाविशानाविष्टभेदेन नाम्नां द्वैविध्यं, सोदाहरणं भाविष्टलिङ्गविभागः.	६

- २२ - २६ सट्टान्तं अनाधिष्टानिरूपणं. अव्ययस्वरूपनिरूपणं अव्ययनिपातादिना
पोढा तद्विभजनं. अव्ययस्य पुनरपि सत्यासत्यमेवेति द्वैविध्यम्.
सत्यसन्धिना सोदाहरणं पाङ्क्तिभ्यः. ७
- २८ - ३० असत्यसन्धिनां सोदाहरणं पाङ्क्तिभ्यः निपातशब्दार्थः, पोढा तद्विभागश्च.
विध्यर्थादिनिपातविघरणम्. ८
- ३१ अर्थवादाथनिपातविघरणं, तदुदाहरणानि च ९
- ३२ - ३३ अनुवादाथनिपातोदाहरणानि, निषेधाथनिपातोदाहरणानि. १०
- ३४ विधिनिषेधाथनिपातोदाहरणानि ११
- ३५ अधिधिनिषेधाथनिपातोदाहरणानि. १२
- ३६ प्राप्तिपसर्गनिरूपणम्. १३
- ३७ - ३८ उपसर्गाणां पङ्क्तिभ्यः वाचकानां, द्योतकानां, विशेषकाणां चोपसर्गाणां
यथाक्रममुदाहरणानि १४
- ३९ विशेषकाणां क्रियाविशेषणवाचकवशङ्कासमाधानम् १५
- ४० - ४३ सहाभिधायकानां, कार्यार्थानां, निरर्थकानां च उदाहरणानि. प्रादीनामेव
सम्बन्धनिमित्ततया कर्मप्रवचनीयरूपता १६
- ४४ अनु प्रति पर्यध्यभ्यत्याङां अर्थविचारः. १७
- ४५ - ४६ विभक्तिप्रतिरूपकाणां अव्ययानां पोढा विभजनं अव्ययानां
अर्थमेवेति नोदाहरणानि. १८
- ४७ - ५१ अनुकरणशब्दार्थः तद्विभागश्च व्यक्तवर्णसादृश्योक्ते, व्यक्तपदसादृश्योक्ते,
व्यक्तवाक्यसादृश्योक्ते, अव्यक्तवर्णसादृश्योक्ते. उदाहरणानि २०
- ५२ - ५६ अव्यक्तपदसादृश्योक्ते, अव्यक्तवाक्यसादृश्योक्ते उदाहरणे अनुकरणीय-
विचारः अनुकरणस्य साधुताऽसाधुताविचारः कृता पोढा विभजनं,
तदुदाहरणानि च २१
- ५७, ५८ तद्धितशब्दार्थनिर्धेचनं, पोढा तद्विभागश्च समासपदार्थस्य पोढा
विभागः, तदुदाहरणानि च २२
- ५९ सोदाहरणं तत्प्रपञ्चः २३
- ६० सुसूक्ष्मजटकेनेति पद्यगतेषु पदेषु तत्पुरुषबहुव्रीहिसमासविचारः २६
- ६१, ६२ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यावयवस्वरवाध्यत्वनिरूपणम्. द्वन्द्व-
बहुव्रीह्यादिसमासविचारः २७
- ६३ बहुभिर्बहुव्रीहिविचारः, सोदाहरणम् ३०
- ६४ - ६६ उक्तार्थं महाभाष्यसमिति प्रथमं प्रत्ययत्रैविध्यम् सनाद्यो
धातुप्रत्ययमेदाः, तद्विघरणं च. ३३

- ६७ - ७१ यदादयः प्रत्ययप्रत्ययभेदाः तादादय प्रातिपदिकप्रत्ययभेदाः तद्विवरणं च. -
 उपस्कारशब्दार्थं प्रकृतिप्रत्ययोभयोपस्काररूपेण त्रैधा तद्विभजनम्.
 पुनरपि भूषणादिना पट्प्रकारता ३४
 ७२ तद्विवरणं सोदाहरण ३५
 ७३ अव्ययानामर्थविशेषतात्पर्येणोदाहृतिषु विनियोगः. - ३६
 ७४ - ७५ प्रथमप्रकाशप्रधानार्थनिगमन. वक्ष्यमाणद्वितीयप्रकाशार्थसूचनम्. ३७

॥ इति प्रथमप्रकाशसूची ॥

द्वितीये प्रातिपदिकादिप्रकाशे विषयाः

- ७६ - ७८ विभक्तावयवादिना प्रातिपदिकत्रैविध्यं. कद्रूपादिभेदेन विभक्तावयव -
 त्रैविध्यम् सदृष्टान्तं भावस्य षोढा विभजनम् ३८
 ७९ सिद्धसाध्यवर्णने केषांचिदभिप्रायाविष्कारः. ३९
 ८० " तत्रैवान्येषां अभिप्रायवर्णनम्. ४०
 ८१ क्रियाविशेषणानां नपुंसकत्वानपुंसकत्वविचारः. ४१
 ८२, - ८४ कारकशब्दार्थं, कर्त्रादिभेदेन षोढा तद्विभागः कर्तृ, कर्म, करण,
 सम्प्रदान, अपादान, अधिकरणानां सोदाहरण त्रैविध्यं पुनरपि
 शुद्धादिभेदेन तदुभयत्रैविध्यम् ४२
 ८५, ८६ शुद्धादीनां कारकभावयोः प्रत्येकमुदाहरणानि कृतां त्रिप्रकारता,
 उदाहरणानि च ४३
 ८७ - ८९ भावादिना तद्वित्तविभागः. भावद्वैविध्यम् अन्तरङ्गशब्दार्थः, तस्य
 जात्यादिना षोढा विभागः, तदुदाहरणानि च ४४
 ९०, ९१ भावविचारे मतभेदनिरूपणम्. बहिरङ्गस्वरूपं, षोढा तद्विभजनं च. ४५
 ९२ धात्वर्थस्य भावरूपता, भावकारकादिभिर्दया तत्रैविध्यं, सोदाहरणम् ४६
 ९३ 'तेन तुल्य' मिति सूत्रार्थविवरणं, व्याख्यान्तरं च. ४७
 ९४ वल्यर्थविचारः, सौत्रप्रदानर्थक्यशंका, तत्समाधिश्च. ४८
 ९५, ९६ अन्येषां व्याख्यान्तरम्. कारकस्याप्यन्तरङ्गबहिरङ्गत्वे ४९
 ९७ 'कर्मणी' त्यादि सम्प्रदानसूत्रार्थः, तद्विभागश्च. ५०
 ९८ अपादानसूत्रार्थः, तत्रैविध्यं, तद्विवरणं च. ५१

- ९९ - १०४ कर्मविशिष्टस्य, करणविशिष्टस्य, अधिकरणविशिष्टस्य कर्तुंरुदाहृतिः।
करणस्य कर्मवैशिष्ट्यसङ्गहः। समप्रदानापादानाधिकरणानां कर्मवैशि
ष्ट्योदाहृतिः कर्तृकर्मणोरपि क्रियया विशेषणयोगसम्भवाशका,
तत्समाधिश्च ५०
- १०५ - ७ 'वृत्पूर्वी कट' मित्यत्र द्वितीयानुपपत्तिशंकातत्परिहारी। क्रियाकर्त्रोः
कर्ममिरभिसम्बन्धः 'कर्तुरीप्सित' मित्यादिना प्रत्ययानभिहितस्य
कर्मणो द्वितीयोपपत्तौ भाष्यसमतिः ५१
- १०८ - १० वृत्पूर्वी कटमित्यादौ मन्तर्भूतकर्मणः तान्तस्याकर्मकस्य भाषामिधायकत्वे
भाष्यकारानुमतिः सम्यग्भिद्वैविध्यम्, सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिकस्तद्विभागः।
'युष्मदसङ्ग्रा' मिति सूत्रार्थस्य छान्दसपदेषु योजनान्तरवर्णनम्। ५२
- १११ पृथगन्तामिधेयस्य गुणभूतस्य सोदाहरण त्रैविध्यम् ५४
- ११२ 'ऐन्द्रं हविरित्यादौ तद्धितप्रत्ययविचारः ५५
- ११३ - २० प्राग्यशब्दवृत्तिविषयविचारः स्वार्थिकानां द्वेषा विभजनम् पुनरपि
सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिकविभागः तत्रास्त्यभूताद्येषु वाचकानां, घोटकानां,
विशेषकाणां, सार्थकानां, निरर्थकानामुदाहरणानि। ५६
- १२१ 'तेज तुल्य' मिति सौत्रक्रियाशब्दस्य गुणशक्त्याद्यर्थयोधकत्वम् ५७
- १२२ सत्त्वभूताद्येषु वाचकघोटकयोर्मुदाहृतयः ५८
- १२३ तत्र विशेषकादीनामुदाहृतयः ५९
- १२४ कुत्सानुकम्पादीनां स्वार्थादिसाकल्यनियन्धनत्वम् ६०
- १२५ उपसर्गयोगाद्वातोरर्थभेदः ६१
- १२६ समासपदार्थः, प्राकृत वैकृत शेषभेदेन तत्रैविध्यम्, प्राकृतस्यान्तराष्ट्रिको
विभागश्च। ६२
- १२७ वैकृतस्य चतुर्धा विभागः, आन्तरो विभागश्च ६३
- १२८ शेषस्य " " " " ६४
- १२९ द्वन्द्वैकशेषसमासविचारोपन्यासः ६६
- १३० - ३१ अविभक्ताद्यवयवस्य प्रातिपदिकस्य नामादिरूपण त्रैविध्यं, सोदाहरण
प्रत्येकतो विभागश्च अनुकरणत्रैविध्यम् ७१
- १३२ विभक्तिशब्दार्थं तत्रैविध्यं, सोदाहृतिरान्तराष्ट्रिको विभागः ७२
- १३३ उपसर्जनत्रैविध्यं, सोदाहरणमन्तरा तद्विभागः ७३
- १३४ किं सप्रत्ययचारीत्यत्र समासविकल्पाक्षेपः ७५
- १३५ समासपदार्थविवरणं, सोदाहरण तद्विभागश्च। ७६

१३६ - ३८ अवस्वरूपाद्युदाहरणानि दण्डादण्ड्यादीनां सत्वासत्वरूपतोक्तिः. 'तत्र तेनेदमिति सत्त्व' इति सूत्रार्थोपन्यासः.

७६

१३९ अश्राद्धभोजीत्यत्र समासविचारः

८१

१४० अश्राद्ध इत्यत्र समासविचारः

८२

१४१, ४२ नङ्त्तत्पुरुषसमासविचारः नङ्र्थमेदेन समासमेद

८३

१४३ - ४५ एकशब्दस्य बहुवचनं द्वितीयप्रकाशप्रधानार्थोपसंहारः. तृतीय-
प्रकाशप्रतिपाद्यार्थसङ्ग्रह

८४

॥ इति द्वितीयप्रकाशसूची ॥

तृतीये प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशे विषयाः.

१४६ - ४८ पदस्वरूपम्. क्रियादिरूपेण त्रेधा तद्विभजनम् प्रत्येक षोढा विभागेन पदस्याष्टादशभेदाः, तदुदाहरणानि च.

८५

१४९ सोदाहरणं कर्मकर्तृपदविचारः.

८६

१५० क्रियारूपस्यापि कृदन्तस्य भावे, कर्मणि, कर्तरि भावकर्मणिचोदाहरणानि.

८७

१५१ - ५२ भावकर्तृ, कर्मकर्त्रादीनामुदाहरणानि, तत्र मतभेदोपन्यासः. 'लः कर्मणि' इत्यादिसूत्राणां 'द्वेकयो' रिति विधानेन सहैकार्यविवक्षायामेक-
वाक्यतोपपत्तिः.

८८

१५३ - ५५ 'एको हि पचती' त्यादिवाक्यार्थं सत्यामात्राभिधाने दोषोद्भावनं, तन्निरासश्च. लकारात्कर्तुरभिधाने शक्तेः कारकतया सामानाधि-
करणयानुपपत्त्याक्षेपः, तत्समाधिश्च

८९

१५६, ५७ सत्याकर्मादीनां विभक्त्यर्थत्वम् लकारेण कर्तृकर्मणोरभिधाने
महाभाष्ये चार्तिककारयोस्संमतिप्रदर्शनम्

९०

१५८ - ६२ सङ्ख्यायां कारकेणैव सम्यग्धः न क्रियादिनेति कथनम्. स्वतन्त्रादिभेदेन कर्तृत्वैविध्यम् स्वविभक्तिवाच्यस्य परविभक्तिवाच्यस्य च स्वतन्त्रकर्तृ-
रुदाहरणम् उद्भूतानुद्भूतव्यापारभेदेन अस्वतन्त्रकर्तुरप्युदाहरणम्
कर्मकर्तृविभागः.

९१

१६३ - ६६ उद्विक्तानुद्विक्तकर्माशयोदुदाहरणे कर्मशब्दार्थनिर्देशनम्. निर्वैल्यं,
विकार्यं, प्राप्यं, भेदेन कर्मणैविध्यम्. यथाक्रमं तेषामुदाहरणानि

९२

- १६७ - ७१ करणशब्दार्थनिर्पेचनम् याहा आभ्यन्तर याह्याभ्यन्तरभेदेन करणत्रैविध्यम्
याहादीनामन्तर विभाग , तेषा यथोद्देशमुदाहरणानि, सम्प्रदानशब्दार्थ-
निर्पेचन, तद्वैविध्य च ददातिकर्मव्याप्यसम्प्रदानोदाहरणम्. ९३
- १७२ - ७५ क्रियाकर्मव्याप्यादिसम्प्रदानोदाहरणानि अपादानशब्दार्थनिर्पेचन, तद्वैविध्य.
उज्झितानुज्झितनिर्दिष्टविषयापादानोदाहरणानि उपात्तविषयापादानस्य
द्वेषा विभजन, तदुदाहरणानि च ९४
- १७६ - ७९ अपक्षितत्रिषयापादानस्य द्वेषा विभजन, तदुदाहरणे. अधिकरणशब्दार्थ -
निर्पेचनम् धैपयिक औपश्लेषिक नैमित्तिकभेदेनाधिकरणत्रैविध्यम्
प्रत्येक तद्विभाग , तदुदाहरणानि च ९५
- १८० नैमित्तिकाधिकरणस्य शुद्ध, सङ्कीर्णभेदेन द्वैविध्य, तत्तदुदाहरणानि च ९६
- १८१, ८२ णिच प्रयोजकव्यापाराभिधायकत्वम् णिजर्थस्य धात्वर्थेन
साक्षादवच्छेदशका, तत्परिहारश्च ९७
- १८३, ८४ क्रियाप्रापितसन्निधानस्य कर्तुर्नैयत्यविचारचर्चा विधेरेष
प्रत्ययार्थव्योपपादन, तत्र मतान्तरम् ९८
- १८५ - ८७ भावनापक्षे कारकाणामिति बहुवचनानुपपत्तिचोद्यम् तस्यैव केषाचित्
समाध्यसिधानम् विशेषणादिरूपाणामुपस्काररूपता. ९९
- १८८, ८९ क्रियाविशेषणादीनामुदाहरणानि तादर्थ्यस्वरूपनिरूपणम् १००
- १९० - ९२ लक्षणस्यापि तादर्थ्यवद्भेदविशेषरूपता कचिद्धेतोरपि लक्षणत्वम्
वाक्यस्वरूपम्, सोदाहरण वाक्यत्रैविध्योक्तिः १०१
- १९३ - ९७ सोदाहरण काव्यशास्त्रमिदया लौकिकद्वैविध्यम् सोदाहरणलिखेष्टा
प्राकृतविभाग लक्षितद्वैविध्य, स्थितद्वैविध्य, सोदाहरणे
अपभ्रंशत्रैविध्यम् १०२
- १९८-२०० लाटीयादीनामुदाहरणानि वाक्यस्यैकादशप्रकारतारूपताकथनम्
अनेक आवृत्त अनुवृत्ताख्यातानामुदाहरणानि १०३
- २०३, ४ विपरीताख्यातादीनामष्टानामुदाहरणादीनि निरन्तराख्याताना
अभ्युपगमानभ्युपगमविचार १०६
- २०५ अत्रैव केषाचिन्मतम् १०५
- २०६ विशदणविशदयभावस्य भिन्नाभिन्नोभयार्थकत्वशकासमाप्ती १०६
- २०७ उपसर्गाणा क्रियाविशदणता १०७
- २०८ तिङ्भक्तयोर्वैयधिकरण्येन विशेषणविशेष्टभावानुपगम १०८
- २०९, १० साध्यमानैकस्वभावाया क्रियाया कर्तुंवे कर्मत्वे वा क्रियान्तरेण
सम्बन्धानुपगम क्रिययोस्साध्यसाधनभावदर्शनम् १०८

२११	आख्यातयोर्मिथस्सम्बन्धासम्बन्धः.	१०९
२१२	वाक्यभेदादिनाऽऽख्यातयोस्सम्बन्धास्तित्वचोद्यपरिहारः.	११
२१३	निपातस्य प्रहासविषयसम्बोधनार्थतयाऽऽख्यातरूपता	११०
२१४	सङ्ख्यायोधकस्यैकशब्दस्य बहुनां प्रहासे बहुत्वापात्तिशङ्का, तत्परिहारश्च	११
२१५	कात्यायनमते आख्यातयोस्सम्बन्धाभावः.	१११
२१६	सूत्रकारमते आख्यातयोस्सम्बन्धाङ्गीकारः	११
२१७ - १८	सम्बोधनस्य क्रियाविशेषकत्वम्. तत्र सूत्रवार्तिककारयोरभिप्रायाविष्कारः.	११२
२१९	क्रियाया अपि कारकत्वसम्भवोक्तिः	११३
२२०	पदस्य वाक्यरूपादधिकार्थता.	११४
२२१	आकारभेदेन वृद्धेः क्रियारूपतावादिमतनिरूपणम्.	११५
२२२ - २८	विशेषक्रियायां कचित्कर्मत्वेन सम्बन्धदर्शनम् वान्यलक्षणविषये सूत्रः, - वार्तिकः, भाष्यकृततामाविष्करणम्. क्रियाणां परस्परमिसम्बन्धसंभवः. तत्र मित्राभिन्नप्रवक्तृत्वयोर्दुदाहरणानि. प्रकरणपदार्थनिर्वचनम्. प्रस्तुतः, कल्पितः, ऽऽकस्मिकभेदेन प्रकरणत्रैविध्यम् प्रस्तुतभेदोदाहरणम्	११६
२२९	कल्पितद्वैविध्यम्, साभासिनिराभासयोः कल्पितयोर्दुदाहरणानि च.	११७
२३०	सत्रीजनिर्बाजभेदेनाकस्मिकद्वैविध्यम्, तदुदाहरणानि च.	११८
२३१ - ३५	निरनुबन्धस्य, अनेकवाक्यस्य, अन्तोपसंहृतस्य, एकानेकवाक्यस्य, विभक्तियोजितस्य च उदाहरणानि	११९
२३६ - ३९	पद वाक्य प्रकरणानां स्वरूपाणि. तत्र दण्डिनोऽभिप्रायाविष्कारः. पद्य- गद्यमिश्रात्मना प्रबन्धत्रैविध्यम् आन्तराष्ट्रिकस्तद्विभागः तदुदाहरणानि च.	१२०
२४०	विषम मात्राछन्दस्समा ऽर्धसम गणछन्दस्समा ऽर्धसमगणच्छन्दोगन्धिनामुदाहरणानि.	१२१
२४१	गुरुबहुलः, लघुबहुलः, मिश्रभेदेन चूर्णत्रैविध्यम्	१२२
२४२	अललिताभिद्धपदवाक्यमिश्रभेदानामुदाहरणानि.	११
२४३	प्रकृत्यादीनामेव शब्दत्वव्यवस्थापनम्	१२३
२४४	वर्णानामर्थवत्त्वे हेतूपन्यासः.	१२४
२४५ - ४८	वर्णसमुदायस्य स्फोटाभिव्यञ्जकत्वम् प्रकृत्यादिस्फोटः, पदस्फोटः, वान्यस्फोटभेदेन स्फोटत्रैविध्यम्. तृतीयप्रकाशप्रतिपाद्यप्रधानार्थ- निगमनम् अर्थरूपेण विवर्तप्रतिपादनरूपवक्ष्यमाणार्थसङ्गहः.	१२५

॥ इति तृतीयप्रकाशसूची ॥

चतुर्थे क्रियाचर्यचतुष्टयप्रकाशे निपया

- २४९ - ५३ प्रहत्यादिशब्दानां क्रियाकालादिविधमेदप्रत्यायकत्वम् क्रियायाः कारक
प्रवृत्तिविशेषरूपधात्वर्थत्वम् धातूनां त्रैविध्यम्, सोदाहरणम् क्रिया
शब्दार्थाः, कर्त्रादिस्वरूपनिरूपणम् क्रियाया कारकांतरानतिरिक्तत्व
शका, तत्परिहारश्च १२६
- २५४ तत्र विचार १२७
- २५५ क्रियाया एकत्वाभ्युपगम साधनमेदेन द्विवचनानुपपत्तिश्चोद्य, तद्विरासश्च १३०
- २५६ - ५८ द्रव्यनानात्वे सम्यधिमेदाद्भावगम पञ्चदशमदाभिधानम् सिद्धयस्तुन एव
सक्यायोगोपपत्ति, न साध्यस्येति कथनम् आख्यातानां क्रियाप्राधान्यचिन्ता १३१
- २५९ - ६१ क्रियाप्राधान्येन कशोपोपपत्ति अत्रान्येषामभिप्रायवर्जनम् क्रियाया
सोपपत्तिक धात्वर्थान्तिरिक्तशकापरिहारः १३२
- २६२, ६३ विस्तरेण क्रियाशब्दनिषेधनम् पुरुषव्यापारस्य कार्यानुमेयतया
परोक्षत्ववादिमतानुषाद, तत्र दोषोद्धाटनं च १३३
- २६४, ६५ क्रियाया अनुमेयत्वासमवोपपादनम् धात्वर्थस्य पुरुषव्यापाराति
चोद्यम्, तद्व्युदासश्च १३४
- २६६ फलस्य क्रियावादानुपपत्त्युपपादनम् १३५
- २६७ चलति पचतीत्यादायनुमेयक्रियावादिना समाधानम् १३६
- २६८ फलस्यापि सकलक्रियाव्यवसाय्यत्वात्साधनभावेनापक्षणीयताप्रतिपादनम् १३७
- २६९ समुदायेषु समुदायाध्यासेन पचतीत्यादिप्रयोगोपपत्ति ॥
- २७० ७३ सहातस्यातीन्द्रियता काल्पनिकयुगपच्छ्रवणमिमानस्य प्रत्यक्षभ्रम
निषेधनता क्रियाया अप्रत्यक्षत्वे महाभाष्यकारसमति
विस्तरेण क्रियाया प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वसम्भवविचार १३८
- २७४ क्रियायाः कालसम्बन्ध, कालाङ्गीकरणप्रकारश्च १४०
- २७५ क्रियाविशेषैः कालविशेषावगमोदाहरणानि १४१
- २७६ क्रियास्वरूपे मतमेदाविष्कारः १४२
- २७७ - ७९ भूतादयः कालमेदा नित्य नैमित्तिक स्वाभाविक वपरामाशिकमेदेन
कालस्य चातुर्विध्यम् चतुर्धो विभक्तस्यापि कालस्य प्रत्येक
त्रैविध्य, तद्विचरणं च १४३
- २८० प्रायोगिक नैसर्गिक सासर्गिक प्रकीर्णानां कालमेदानां स्वरूपनिरूपणम् १४४
- २८१ कालस्य क्रियातत्साधनोभयरूपताप्रपञ्चनम् १४५
- २८२ शक्तिमद्ब्रह्मस्य अवा तरव्यापारनिषेधनं कर्त्राद्युपात्त्यापट्टकम् ॥

- २८३, ८४ कर्त्रादीनां षण्णामपि प्रत्येक त्रिप्रकारता, तदुदाहरणानि च.
 अन्तर्भावितव्यार्थानां निजन्तनियमसम्भवोक्तिः १४६
- २८५ विकर्मकर्त्रादीनामुदाहरणानि. १४७
- २८६, ८७ उत्पाद्यादीनामुदाहरणानि अप्राप्यक्रियाविशेषोदाहरणानि १४८
- २८८ - ९० अविनाश्यादीनामुदाहरणानि कर्तृकर्मोदाहरणम्. प्राप्यादिप्राप्यभेदानां
 यथायथमुदाहरणानि. १४९
- २९१ - ९२ करणशब्दार्थनिर्वचनम्. बाह्यादिरूपेण तत्रैविध्यं, तदुदाहरणानि च १५०
- २९३, ९४ आभ्यन्तरादीनामुदाहरणानि. ददातिकर्माप्य, कर्ममात्राप्य,
 क्रियाप्य भेदेन सम्प्रदानत्रैविध्यं, तदुदाहरणानि च. १५१
- २९५ - ९८ कर्ममात्राप्यस्य, ईप्सिततमस्य च षोढा विभागः, प्रत्येकं तदुदाहरणानि च
 अपादानशब्दार्थनिर्वचनम् निर्दिष्ट, उपात्तविषय, अपेक्षितकिय रूपेण
 तत्रैविध्यम् १५२
- २९९ निर्दिष्टविषयापादानस्य षोढा विभागः, प्रत्येकं तत्तदुदाहरणानि च. १५३
- ३०० 'ध्रुवमपाय' इत्यादिसुत्राणां निर्दिष्टादिविषयतया अन्येषामर्थवर्णनम्. ॥
- ३०१, २ अधिकरणशब्दार्थविवरणं, वैययिकादिना तत्रैविध्यम्. वैययिकनैमित्तिकयोः
 स्वरूपनिर्वचनं, षोढा तद्विभागः, तदुदाहरणानि च - १५४
- ३०३, ४ कर्मयोगनैमित्तिकोदाहरणानि. विस्तरेणैतद्विषयकोपन्यासः. १५५, ६
- ३०५ - ७ शक्तेर्भेदाभेदचिन्ता. स्वरूपनिर्वचनपुरस्सर प्रथमादिपुरुषत्रैविध्य
 निरूपणम् युष्मदस्मदादिप्रयोगविचारः. १५७, ८
- ३०८ क्रिया काल कारक पुरुषात्मकपदार्थचतुष्टयनिरूपणानिगमनम् १५९
- ३०९ कालादेः क्रियायां सोपस्कृतप्रधानार्थस्य च प्रातिपदिकेऽन्तर्भावकथनम्. १६०

॥ इति चतुर्थप्रकाशसूची ॥

पञ्चमे उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकाशे त्रिषयाः.

- ३१० अकर्मकादिना क्रियारूपा द्वादशधात्वर्थभेदाः, तत्तदुदाहरणानि च १६१
- ३११ कालो भूतादिभेदाद्वादशधा, ॥ १६२
- ३१२ अनद्यतनविभाग, सोदाहृतिः तद्विचारश्च. १६३
- ३१३ वर्तमानाद्यतनस्य षोढा विभागः, विषयभेदेनोदाहरणानि च. १६४

- ३१४ अव्यक्तस्य षोढा विभागः, उदाहरणानि च. १६५
- ३१५ मयिष्यद्वर्तमानपरोक्षदीनामुदाहरणानि. १६६
- ३१६ केषांचिदात्नां निमित्तमेवेन परस्मैपदात्मनेपदप्रयोगार्हता. १६७
- ३१७ 'य आत्मनेपदाङ्गेदः क्वचित्' इत्यत्र क्वचिद्गृहणस्य सोपपत्तिकं विवेचनम्. ॥
- ३१८, १९ प्रत्ययार्थोपाधिनिरूपणम्. उभयोपावेरनन्तप्रकारता. १६८
- ३२० असूयामंमत्यादीनामुदाहरणानि १६९
- ३२१ प्रत्ययार्थप्राधान्यं, तत्रैविष्यं तदुदाहरणानि च. ॥
- ३२२ - २५ शुद्धसङ्कीर्णमेवेन क्रियावैविष्यं, तदुदाहरणानि च. नियताऽनियतधातु-
विषयतया कारकवैविष्यम् प्रातिपदिकार्थस्य व्यक्त अव्यक्त सद्भिर्गुणरूपेण
त्रैविष्यं, सोदाहरणमान्तराक्तिको विभागश्च. १७०
- ३२५ सक्रियादिना कारकत्रैविष्यं, सोदाहरणं तद्विभजनम् १७१
- ३२६ निष्क्रियात्रैविष्यं, सोदाहरणं प्रत्येकं तद्विभजनम्. १७२
- ३२७ लोपागमवर्णविकारादीनामुदाहरणानि. १७३
- ३२८, २९ अवस्थादिरूपेणोभयद्वारकस्य द्वादशविधत्वम्. पूर्वेकाल-
व्यतीहारादीनामुदाहरणानि. १७४
- ३३० - ३२ सम्बोधनशब्दार्थनिर्णयनं, षोढा तद्विभागश्च. यथासह्य नियोगार्थादीनां
उदाहृतयः क्रियाविशेषणस्वरूपनिरूपणं, षोढा विभागश्च १७५
- ३३३ - ३५ अव्ययरूपादिविशेषणोदाहरणानि कारकविशेषणस्य षोढा विभजनम्
कर्तृकर्मविशेषणोदाहरणे १७६
- ३३६ ३७ करणविशेषणादीनां यथाक्रममुदाहरणानि. शेषपदार्थः, तस्य षोढा
विभागः, ॥ ॥ ॥ १७७
- ३३८ - ३९ परिशेषस्वरूपं, समुच्चयादिना तस्य पाङ्क्तिष्यं, तदुदाहरणानि च.
सहार्थत्रैविष्यम् १७८
- ३४०, ४१ प्रतीयमानादि सहार्थमेदानामुदाहरणानि तादर्थ्यस्वरूपं, षोढा
तद्विभागः, सोदाहृति १७९
- ३४२, ४३ क्रियातादर्थ्यादीनामुदाहरणानि अकारकप्रपञ्चनं, सोदाहरणं पाङ्क्तिष्यम्. १८०
- ३४४ - ४६ तृतीयावाच्यादीनामुदाहरणानि ज्ञापकहेतोरेव लक्षणत्वं, षोढा
तद्विभजनं सोदाहरणम् उपपदस्य सोदाहरणं तद्विभागः १८१, २
- ३४७ - ५० लिङ्गादीनामुदाहरणानि स्वार्थद्रव्यलिङ्गमेवेन प्रातिपदिकार्थत्रैविष्यम्
द्रव्यपदार्थविवरणं, भाष्यरूपाऽनाध्वरूपमेवेन द्रव्यत्रैविष्यं सोदाहरणम्
शब्दार्थमेवेन लिङ्गत्रैविष्यं, शुद्धमिधादिमेवेन पुनर्पाङ्क्तिष्यम्. १८३

- ३५१ - ५३ शुद्धमिभ्रादिलिङ्गानां यथायथमुदाहरणानि. वाचकत्वद्योतकत्वविषये
अभिप्रायवैलक्षण्यकथनम्. तत्रैवाक्षेपसमाधी १८४, ५
- ३५४, ५५ गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयानां तत्तदर्थवाचकत्वानिर्णयः. विस्तरेण
सम्बन्धानां कारकाश्रितत्वोपवर्णनम् सम्बन्धानां स्वरूपातिशयेन
क्रियामेदाधिगमयितृत्वप्रपञ्चनम् जातेरसत्यतावादः. १८६, ७
- ३५८ सामान्यस्थालीकत्वशङ्का, तत्प्रतिविधानं च. १८८
- ३५९, ६० सामान्यापह्नवस्य दुर्निरूपता सामान्यासद्भावनिगमनम्. १८९
- ३६१, ६२ पञ्चमाध्यायप्रधानार्थक्रोडीकारः. विभक्त्यर्थवर्णनादिवक्ष्यमाण-
पट्टप्रकाशसङ्ग्रहः. १९०

॥ इति पञ्चमप्रकाशासूची ॥

षष्ठे विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशे विषयाः.

- ३६३ - ६५ सङ्ख्या कारक शेषरूपेण विभक्त्यर्थवैविध्यम् सङ्ख्यायाः षोढा विभागः
सोदाहति कारकस्य द्वितीयादिवाच्यतया षोढा सोदाहरणम्. १९१
- ३६६ कारकातिरेकिणः क्रियाकारकपूर्वकस्य सम्बन्धविशेषस्य वैविध्य-
निरूपणं, तदुदाहरणानि च. १९२
- ३६७ - ६९ सङ्ख्यापत्त्योर्विभक्त्यर्थतया प्रातिपदिकामिधेयजातौ तदन्वयासम्भवाशङ्का,
तत्परिहारश्च. प्रकृतिप्रत्यययोस्समभिव्याहारव्योधानिगमनं, तत्परिहारश्च
शक्तिसङ्ख्ययोर्योर्व्यवच्छेदकत्वनैयत्याभावः. १९३
- ३७० उद्देश्योपादेयगतसङ्ख्ययोः उदाहरणेषु यथाक्रममविवक्षाविषययो
नैयत्यसम्भवप्रदर्शनम्. १९४
- ३७१ - ७३ मीमांसकसिद्धान्ते शाब्दिकानामपि संमतिप्रदर्शनम् क्वचिद्गुणेऽपि
सङ्ख्यायाः अविवक्षानिरूपणम् विभक्त्यर्थसङ्ख्यायां विभक्त्यर्थ-
कारकत्वान्वयोपपादनम् १९५
- ३७४, ७५ विभक्तेः प्रातिपदिकामिहितसत्त्वनिष्ठशक्तिसङ्ख्यासम्बन्धोपाधिवाचित्वम्
स्वरूपातिरिक्तशक्त्यभावशङ्का. १९६
- ३७६ शक्तेरावश्यकत्वाशङ्कानिरासपूर्वकं अतीन्द्रियायाश्शक्तेरनावश्यकत्व-
चोद्यस्थितीकरणम्. १९७
- ३७७ स्वरूपातिरिक्तशक्तिसद्भावनिरूपणम्. १९८

- ३७८, ७९ अपवार्थादिभेदेन वृत्त्यर्थत्रैविध्यम्. अन्तरातद्विमर्जनं सोदाहरणम् १९९
- ३८० 'पराधर्मिधानं वृत्ति' रित्यस्यार्थविचारः. २००
- ३८१ उपसर्जनस्य प्रधानोपकारकत्वोपन्यासः. २०१
- ३८२ 'राजपुरुषे' स्यत्र वृत्तिप्रकारविधरणम्. २०२
- ३८३, ८४ समुदायस्याप्यपवात्मकत्वम् सङ्ख्यामेदस्याप्ययमेदनिबन्धनत्वम् २०३
- ३८५ - ८७ मज्झिमसंन्यासां वृत्तां मेदससंग्रहोस्तामर्थ्याभावः. जात्यावृत्तिव्यक्तिभेदेन पदार्थत्रैविध्यम् सोदाहरणं पुनस्तद्विमर्जनम्. २०४
- ३८८, ८९ जातेरेव शब्दार्थत्वमिति जैमिनिमतोपन्यासः. व्यपस्याकृत्योः शब्दाव्यव्यवहारः. २०५
- ३९० - ९२ व्यक्तिशक्तिवादिनां व्याप्तीयानां मतानुवादः. व्यक्तिलक्षणानुपपत्त्युदाहरणम्. जातिशक्तिवादे दोषोद्घाटनम् २०६
- ३९३ - ९५ जात्यावृत्त्योः शब्दार्थत्वेऽपि व्यक्तेरुपलक्षकत्वम् व्यक्तेः शब्दत्वे सार्थार्थत्वापत्त्याक्षेपनिरासः. व्यक्तिवाजित्वोपसंहारः. २०७
- ३९६ सौपपत्तिकमावृत्तिपदार्थतावादिविध्यव्याप्तिमतप्रत्यूषाशयाविष्करणम्. २०८
- ३९७, ९८ अमूर्तानामपि गुणादीनां क्रियाकृत्योक्तिः. शब्दानां जातिविशिष्टव्यक्तिवार्धित्वोपपादनम् २०९
- ३९९-४०२ शब्दव्यापारस्य केवलजातिमात्रबोधकत्वे सकोचकल्पनाप्रसङ्गनिरूपणम् जातिविशिष्टव्यक्तिवाचित्वे अक्षपादसमिति गोगोत्वशब्दयोस्सामान्यवाचित्वे तुल्यप्रतिपत्तिशकापरिहारौ. जातिव्यपत्योरावृत्तिव्यपत्यो. यच्चिदङ्गाङ्गिभावः. २१०
- ४०३ - ६ गुणवाचिनां शब्दानां गुण्याक्षेपकत्वम् स्वरसत पदप्रतीयमानार्थत्वपदार्थत्वमिति निगमनम् भावना विधि प्रतिभारूपण वाक्यार्थत्रैविध्यम् भावनायास्त्यशब्दोपपादनम् २११
- ४०७ - ११ भावनानिर्णयनम् विधिरूपरूपनिरूपणम् शब्दार्थभेदेन भावनात्रैविध्यम् शब्दभावनायास्त्यशब्दप्रकारः. अर्थभावनायाः द्वयत्वम् २१२
- ४१२ - १६ यथासम्भव विधेः प्रवृत्तिः. वृत्त्यन्तरयोधकत्वम् धर्मस्य बोधनेन प्रमाणकत्वम् विधेर्वैक्यार्थत्वनिगमनम् प्रतिभाशब्दार्थनिर्णयनम् व्यभिचारेण प्रतिभाज्ञानस्य वाक्यार्थत्वासम्भवाशङ्का. २१३
- ४१७ - २० उक्ताशकापरिहारः प्रतिभोत्पत्तिसाधनानि. क्रियापाक्यार्थनिरासः. पूर्वक भावना विधि प्रतिभानामेव वाक्यार्थत्वसमर्थनम् यजेतेत्यादौ भावनावगमप्रकारः. २१४

- ४२१ - २५ प्रत्ययस्य कर्तृसंख्याव्यतिरेकेण धात्वर्थातिरिक्तव्यापाराप्रत्यायकत्वम्.
 भावनायाः प्रत्ययार्थत्वाभावेऽपि प्रकृत्यर्थत्वसम्भवोपपादनप्रकारः
 क्रियायाः पदार्थत्वोपपत्तिः. पदार्थवाक्यार्थयोगुणप्रधानभावः.
 अधिकारिसमर्पकस्य स्वर्गकामपदस्य भावनापेक्षितकर्तृसमर्पकत्वनिरुक्तिः. २१५
- ४२६ - ३३ द्रव्यगुणसंस्कारेषु शेषत्वमिति बादरिमतोपपादनम् 'यजेत स्वर्गकामः'
 इत्यत्राधिकारिकर्त्रेऽन्यानैक्यविचारः. जैमिनिमतानुरोधेन क्रियायाः
 वाक्यार्थनिरासपूर्वक भावनावाक्यार्थस्थापनम् जैमिनिमतानुरोधेन
 फलस्य पुरुषार्थत्वकथनम् फलिपुरुषयोर्वक्तव्यार्थत्वनिरासः
 भाव्यतातार्थस्यैव प्राधान्यम् क्रियादीनां पदार्थरूपतानिर्वचनम्
 सोदाहरणं शब्दगतवाचकत्वत्रैविध्यम्. २१६, १७
- ४३४ - ३६ सोदाहरणं प्रपञ्चनं त्रिधा विभक्तविशेषणत्वनिर्वचनम् निर्विकल्पक-
 सविकल्पकवैलक्षण्यम् शब्दशक्तिसामर्थ्याद्विचित्रार्थप्रतीत्युपपत्तिः. २१८
- ४३७ विदोषणस्योपाधिबलादप्ययार्थावभासकत्वम्. २१९
- ४३८ - ४२ अर्थस्यान्यथावभासः, अर्थोपाधिनिबन्धन इति पक्षान्तरोपन्यासः. अर्थतत्त्वस्य
 शब्दाभ्यास विवर्त परिणामान्यतररूपता. अर्थस्य बुद्ध्यात्मकत्ववादि
 योगाचारमतोपन्यासः. विवर्तस्वरूपनिरूपणम्
 शब्दस्यार्थविवर्तरूपतापक्षप्रतिक्षेपः. २२०
- ४४३ - ४५ विपरिणामस्वरूप, सोदाहरणं तत्प्रपञ्च शब्दतात्पर्यस्यैव काश्चेष्टु
 ध्वनित्वव्यपदेशः काव्यवचनयोः ध्वनितात्पर्ययोश्च वैलक्षण्यम् २२१
- ४४६, ४७ विभक्त्यर्थानुपवर्णननिगमनम् पदपदार्थसम्बन्धवर्णनादिसप्तमप्रकाशसङ्ग्रहः. २२२

॥ इति पष्ठप्रकाशसूची ॥

सप्तमे केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशे विषयाः.

- ४४८ - ५१ अभिधादिभेदेन शब्दार्थयोर्द्वादशधा साहित्यम् अभिधास्वरूपनिरूपणम्.
 मुख्यादिभेदेन शब्दगतास्तिष्ठो वृत्तयः. तासां प्रत्येक विभाग,
 तदुदाहरणानि च. २२३
- ४५२, ५३ आकृति गुण विषय तथाभूतार्थोदाहरणानि, तद्भावापत्तिस्वरूपम्,
 षोढा तद्विभागश्च अभ्यासपदार्थनिरुक्तिः, तदुदाहरणं च. २२४

- ४५४ सोदाहरण कल्पना विषयं विपरिणाम विपर्यय स्वरूपोत्कीर्तनम्. २२५
- ४५५, ५६ सोदाहरणं प्रयादस्यरूपोत्कीर्तनम्. गौणीद्विविध्यम्, षोढा तदर्थविकल्प, तदुदाहरणानि च. २२६
- ४५७, ५८ क्रिया जाति गुणस्वरूपनिमित्तानामुदाहरणानि
अन्योच्चापमेद्विषयोदाहरणम् २२७
- ४५९, ६० समासोपस्थादाद्यमेद्विषयोदाहरणम्. मुख्यवर्तौणविशेषणस्यापि
तद्विशेषणतयसम्भव . २२८
- ४६१, ६२ चेतनाचेतनप्रत्ययो प्रमायनिमित्तकाविशेषणविपर्ययासोदाहरणम्
गौण्यावृत्ते धर्मनिमित्तादिना पञ्चकारता ममेण तदुदाहरणानि च २२९
- ४६३ क्रिया स्वरूप जाति निमित्तक विशेषणविशेष्यभावोदाहरणानि २३०
- ४६४, ६५ 'कुमुदानि निर्मल-ती' त्वादौ क्रियानिमित्तकत्वशङ्का, तत्परिहारश्च.
मेदामेदोपचाराभ्या गौण्यागौणव्यवहितार्थता सोदाहृतिः २३१
- ४६६, ६७ शब्दार्थयोरमेदमेदव्यपदेशोपपादनम्. अभिन्नानामौपचारिकमेदोदाहरणम्. २३२
- ४६८ मुख्यवदुपचरितानामप्युपमानोपमेयभावसम्बन्ध " "
- ४६९ - ७२ केषुचिदुदाहरणेषु समासोपस्थादिप्रतीतिसम्भवचोद्य, तद्विरासश्च लक्षणा
लक्षितलक्षणा मेदेन लक्षणाद्विविध्यम् लक्षणायाः पुनरपि षोढा विभाग .
- " सामौप्य साहचर्यलक्षणोदाहरणे २३३
- ४७३ - ७५ सहचरित तादर्थ्य परिमाणलक्षणानामुदाहरणानि. लक्षितलक्षणाया अपि
षोढा विभजनम् रूढप्रतीकलक्षणयोस्वरूपोदाहरणे २३४
- ४७६ विवक्षित विरुद्ध तदस्य प्रकीर्णलक्षणाना स्वरूपनिरूपणपूर्वकमुदाहरणानि २३५
- ४७७ अन्यामिमतलक्षितलक्षणानिवचन, सोदाहरणम् २३६
- ४७८, ७९ उदाहरणान्तरेषु तद्विशेष विवक्षास्वरूपम् २३७, ८
- ४८०, ८१ अपौरुषेयादिना वाक्यप्रेषिष्य, सोदाहरणमांतराल्लिङ्गो विभागश्च
अकारकेषु कारकविवक्षोदाहरणानि २३८
- ४८२ - ९८ अक्रियाया क्रियाविवक्षा क्रियाया क्रिया-तरविवक्षा कारकेऽपि क्रिया
विवक्षा. असम्बन्धे सम्बन्धविवक्षा अचेतनेषु चतन्यविवक्षा प्रधाने
गुणविवक्षा गुणे प्रधानविवक्षा अवयवे समुदायविवक्षा अमेदे
मद्विवक्षा भेदोऽप्यमेद्विवक्षा असतो विवक्षा सतोऽप्यविवक्षा
सदसतोर्विवक्षा सदसतोरविवक्षा नुत्या निन्दाविवक्षा निन्दया
नुतिविवक्षा विधिना निषेधविवक्षा, एकेक सोदाहृति २३९
- ४९९-५०३ निषेधेन विधिविवक्षा, सोदाहृति विवक्षाया लोककाव्यव्यवहारानु

- रोचेन त्रेधा प्रसिद्धिः . काकुत्रैविध्यं, सोदाहरणमान्तरविभागश्च
प्रश्नार्मा निर्देष्टुर्विधिरूपा काकुः . वितर्कगोपदेष्टुत्तररूपा काकुः. २४०
- ५०४ - ८ उद्देश्यनिर्णयरूपा काकुः अभ्युपगमानुनयकाकुः. अभ्यनुज्ञोपहासकाकुः
आक्षेपकाकुः अप्रतिघन्धात्रैविध्यम् २४१
- ५०९ - १० त्रिगुणायाश्चतुर्गुणायाश्चोदाहरणम् प्लुत उदात्त प्रगृह्यादिना त्रेधा
स्वरविभागः, सोदाहृत २४२
- ५११ - १६ अनुदात्तादिमिरर्थमेदप्रतीत्युदाहरणानि. विच्छेदत्रैविध्यम् पदविच्छेद-
चातुर्विध्यम् शुद्धला भङ्ग परिवर्तक चूर्णकानामुदाहरणानि वाक्य
विच्छेदचातुर्विध्यम् वाक्यसम्भेदोदाहरणम् २४३
- ५१७, १८ वाक्यान्वयात्वा वाक्यासमाप्ति वाक्यानुच्चारणानां उदाहरणानि
शब्दार्थनिरूपणपूर्वकं यतश्चातुर्विध्योक्तिः, सोदाहृतिः २४४
- ५१९ प्रकरणादिमिरर्धप्रत्यायनम्. अमिनय अपदेश निर्देश-
सङ्गे द्विताकारोदाहरणानि २४५
- ५२० - २३ वाक्यादेव शब्दार्थव्युत्पादनम्. वाक्यप्रतिपाद्यस्य निरूपता.
अभिधीयमान प्रतीयमान ध्वनीनां सोदाहरण बलक्षण्यनिरूपणम्.
विधि निषेध विधিনিषेधरूपाणामुदाहरणानि. २४६
- ५२४ - ३० विधौ निषेधस्य निषेधे विधेः विधौ विध्यन्तरस्य निषेधे निषेधान्तरस्य
विधিনিषेधे विधेः अविधিনিषेधे निषेधस्य क्वचिद्विधিনিषेधयोः
विध्यन्तरस्य च उदाहरणानि. २४७
- ५३१ - ३७ विधিনিषेधयो निषेधान्तरस्य क्वचिद्विधावनुभयस्य क्वचिन्निषेधे
अनुभयस्य क्वचिद्विधিনিषेधयोरनुभयस्य अविधিনিषेधेऽनुभयस्य च
उदाहरणानि अर्थशब्दभेदेन ध्वनिद्वैविध्यम्. अर्थध्वनेरनुनाद
प्रतिशब्दध्वनिरूपतया द्वैविध्यम् २४८
- ५३८ अनुनादध्वनेरुदाहरणान्तरेवृत्तपादनम्. २४९
- ५३९ - ४० प्रतिशब्दध्वनेरुदाहरणेषु योजना अनुनादात्मकार्यध्वनेरुदाहरणम् २५०
- ५४१, ४२ प्रतिशब्दात्मकार्यध्वनेरुदाहरणम् काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोर्दिशेव २५१
- ५४३ - ४६ वचसि द्वेधा तात्पर्याविष्कार शास्त्रतात्पर्यस्य 'आत्मस्थित' मित्येत
ङ्ग्यादिमत्तृतीयपद्ये समन्वयप्रकार सङ्गहेन साङ्गयमतोपन्यासः.
शृङ्गार तदाविर्भावकारण तत्कार्यादीना 'सत्त्वात्मना' मित्यन्तरश्लोके निर्देश २५२
- ५४७ - ४९ 'अच्छिन्नमेखल' मिति महलपद्ये काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोश्च क्वचित्समृद्ध-
सम्भवोपपादनम् 'यत्पादपङ्कजे' ति द्वितीयाकश्लोकेऽप्येतदर्थमिधान

- सङ्गतिः. आदिममङ्गलपद्यव्याख्यानम्. २५३
- ५५० - ५३ सम्भोगविप्रलम्भात्मना शृङ्गारद्वैविध्यम्. उन्नयोरपि प्रथमानुराग मान
प्रवास करुणामना चातुर्यिष्यम्. सत्ता जन्म अनुबन्ध प्रकर्षात्मकाश्चतस्रः
तदवस्था. उक्तेषु पद्येष्ववस्थान्वृत्त्यसमन्वयः २५४
- ५५४, ५५ अमिहितपद्यव्याख्यानतरम्. पदानां सहत्वार्थाभिधायकत्वमित्यखण्ड
वाक्यार्थवादिपक्षे व्याख्यायोजना २५५
- ५५६ अशरीरिणो महेश्वरस्य वपुः पात्रित्यनुपपन्नमिति शङ्काया भाष्या
त्रिकाथं वर्णनेनया समाख्यभिधानम् २५६
- ५५७ अखण्डवाक्यार्थपक्षाधलम्बेन द्वितीयपद्यार्थवर्णनम्. २५७, ८
- ५५८, ५९ 'इधेप्रतिकृता' वित्यप्रेषार्थविचारः. द्रव्यगुणयोः प्रकर्षाप्रकर्षविचारः २५९, ६०
- ५६० - ६२ गुणानां द्विप्रकारता सोदाहरण तत्स्थानां विशेषणानां च गुणानां
अर्थवर्णनम् गन्धादीनां द्रव्यवचनत्वेनैव पृष्ठीसमासोपपत्तिः २६१
- ५६३ 'द्विरदमदजलौघे' त्यत्र सप्तगुपपत्युपपादनम्. २६२
- ५६४, ६५ प्रविभागशब्दार्थः अव्ययव्यतिरेकमूलः सोदाहृतिः पदार्थविभागः,
वर्णना शब्दातिरिक्तत्वशंका च. २६३
- ५६६, ६७ अयंयस्मायाः प्रातिपदिकसंज्ञानिमित्तत्वम् लौकिकीपारिभाषिकमेदेन
तद्वैविध्यम्. वृक्षादीनामर्थवत्त्वाभावे हेतुतयोपन्यस्तस्य
केवलेनावचनादित्यर्थोपन्यासः २६४
- ५६८ कृतद्धितेति सूत्रे समासग्रहणस्य नियमार्थतया वर्णसमुदायस्य प्रातिपदिक-
संज्ञानिवारणात्तदन्तर्गतानां विभक्तीनां लोपासम्भवशका, तत्परिहारश्च २६५
- ५६९ - ७१ अव्ययव्यतिरेकानवस्थानेन प्रकृतिप्रत्ययार्थवैलक्षण्यानवबोधशका, तदुत्तरं च
प्रकृतिप्रत्यययोस्सर्वाभिधायकत्वापत्तिशका, तत्परिहारश्च
प्रकृतिप्रत्यययोस्सहाभाभिधायकत्वविचारः. २६६
- ५७२ - ७५ निर्वर्त्य अन्वाख्येय प्रतिपादकमेदेन शब्दत्रैविध्यम् यथाक्रमं तन्निर्वचनम्.
सप्तमप्रकाशप्रतिपादितार्थनिगमनम्. वक्ष्यमाणाष्टमप्रकाशार्थसङ्ग्रहः. २६७

॥ इति सप्तमप्रकाशसूची ॥

अष्टमे सापेक्षशब्दशब्दशक्तिप्रकाशे त्रिपद्याः

- ५७६ - ७९ व्यपेक्षाशब्दार्थनिर्वचनम्. आभिधानिकी नैयायिकी नैवेधिकीमेदेन व्यपेक्षात्रैविध्यम्. यथोद्देश तत्तत्स्वरूपनिरूपणम्. श्रुत्याभिधानिक्याः, पदेन समाख्याभिधानिन्याश्च उदाहरणे. २६८
- ५८० - ८५ वाक्याभिधानिन्याः, विकल्पाभिधानिक्याः, समुच्चयाभिधानिक्याः, सामान्यातिदेशाभिधानिन्याः, विशेषातिदेशाभिधानिक्याः, पदतः प्रसङ्गाभिधानिक्याः उदाहरणानि. २६९
- ५८६ - ९० वाक्याप्रसङ्गाभिधानिन्याः, ऊढनैयायिन्याः, विपर्ययनैयायिक्याः, विपरिणामनैयायिक्याः, वचन विभक्ति लिङ्गविपरिणामोदाहरणानि. २७०
- ५९१ - ९६ अध्याहारनैयायिन्याः, वाक्यशेषनैयायिक्याः, व्यवहितविकल्पना-नैयायिन्याः, गुणकल्पनानैयायिक्याः, अपोद्धारनैयायिक्याः, वाक्यमेदनैयायिक्याश्च उदाहरणानि. २७१
- ५९७, ९८ वचननैवेधिकीद्वयस्य, अप्रस्तावनिमित्तासम्भवनैवेधिक्या उदाहरणे. २७२
- ५९९-६०१ अनुत्पादनिमित्तासम्भवनैवेधिक्याः, विरोधनैवेधिक्याश्चोदाहरणे. २७३
- अत्र विचारः " "
- ६०२ - ४ गुणस्यापि साक्षात्क्रियोपयोगिताबोधपरिहारौ. अन्वयशब्दार्थः शाक्त वैभक्त शक्तिविभक्तिमयमेदेनाव्ययत्रैविध्यम्. २७४
- ६०५ - ७ विषयमेदेन शाक्तोदाहरणानि सम्बन्ध शेषोपपद संबोधनविभक्तिभिः वैभक्तोदाहरणानि. सम्यग्वादिभिः शक्तिविभक्तिमयोदाहरणानि २७५
- ६०८, ९ अभिहितान्वयान्विताभिधानयोरन्यतराङ्गीकारः. अन्विताभिधानवादि-मतोपन्यासः २७६
- ६१०, ११ पदसमूहात्मकस्य वाक्यस्यैकार्थमिधायकत्वम्. अन्विताभिधानाभिहितान्वयपक्षयोस्वरूपनिरूपणेनौचित्यानौचित्यविचारचर्चा. २७७
- ६१२, १३ अभिहितान्वयवादे दोषोद्भावनम्. अन्विताभिधानवादिसिद्धान्तः २७८
- ६१४ - १८ पदैः कदम्बरूपार्थप्रतिपत्तिः. अन्विताभिधाने शक्तिद्वयकल्पना गौरवासम्भवनिरूपणम् प्रधानद्वयशङ्कयाऽऽपादितवाक्यमेदपरिहारः प्रकृतिप्रत्यययोः पदस्य चाभिधाने द्विरभिधानदूषणस्याभिहितान्वयवादेऽपि तौल्यम्. अभिधानानभिधानपक्षयोः प्रसक्तदोषपरिहारः. २७९
- ६१९ - २३ कृतार्थत्वनैवेधिक्याः, परिसंख्यानैवेधिक्याः, नियमनैवेधिक्याः, असंभवनियमस्य, विशेषप्रत्यक्षश्रुतेश्च उदाहरणानि. २८०

- ६२४ - २९ आकाशाया प्रतिपत्त्यजिज्ञासारूपता. अभिधानाभिधेयपर्यवसानयोः
जिज्ञासोत्पत्तिसाधनत्वोपपादनम् अन्विताभिधानपक्षयदभिहितान्वय
वादेऽपि योग्याभ्याहाराङ्गीकरणम् गामानयेत्याद्यावाकाङ्क्षाङ्गीकारे
भाष्यकारसम्मतिः निराकाङ्क्षस्थले अन्विताभिधानानुपपत्तिः.
युगत्प्रतियोगिनामाकाङ्क्षानुदयः २८१
- ६३० - ३२ सन्निधिशब्दार्थं अभिधानाभिधेयनिषयभेदेन सन्निधिर्द्विविध्यः, सोदाहरणम्
आकाङ्क्षाया अपि सन्निधिवद्विनाभावनिमित्तकत्वसम्भवाशङ्का, समाप्ती २८२
- ६३३ - ३८ आकाशायामपिनाभावस्य निमित्तत्वानाध्वणोपमद्वार. अन्विताभिधाने
क्रमोपयोगः, योग्यताशब्दार्थविघरणम् मुख्यजघन्यार्थद्वारकतया
योग्यताद्वैविध्यम् जात्याकृतिभ्रान्तिमुख्यभेदेन सोदाहरण मुख्यार्थत्रैविध्यम्
गौण उपचरित लाक्षणिकभेदेन जघन्यार्थत्रैविध्यं सोदाहरणम् २८३
- ६३९ - ४३ गुणक्रिययोः द्रव्यव्यवधानेन क्रियासमन्वये द्रव्याणामलाक्षणिकत्वस्थिति
'यजैत स्वर्गकाम' इत्यादौ योग्यतानवधारणादन्विताभिधानानुपपत्तिशङ्का
'तत्परिहारश्च, सामर्थ्यनिर्येचनम् सोदाहरण भेद ससर्ग उभयरूपेण
'सामर्थ्यत्रैविध्यम् महानि व्यपेक्षा व्यतिपङ्गात्मना सम्यग्धर्त्रैविध्यम् २८४
- ६४४ - ४६ यथाक्रमं तेषामुदाहरणानि सम्यग्धपदस्य विकल्पेन सोदाहरण नानार्थ-
त्वोपवर्णनम् प्रधानोपसर्जनभावस्य यथासन्दर्भं शब्दनियन्धनत्वं,
'अशब्दोपादानत्वं च २८५
- ६४७, ४८ अन्विताभिधानवादे स्वरूपमात्रसारकत्वोपपत्तिविचार अन्विताभिधान
वाद एव प्रतिनियतार्थान्वयित्वोपपादनम् २८६
- ६४२ - ५१ पदानामनन्वितायंवाचकत्वाभावापपादनम् अन्विताभिधानाभिहितान्वय
वादपक्षयोऽंशकिकल्पने लाघवगौरवविचारचर्चानिरूपणम्
पदाना सहत्यार्थाभिधायकत्वचर्चा २८७
- ६५२ - ५४ अन्विताभिधानवादे आकाङ्क्षादीनामनुपयुक्तत्वाक्षेपसमाप्ती अन्विताभि-
धानत्वेव न्याय्यत्वसमर्थनम् अभिहितान्वयवादिनतोपन्यास २८८
- ६५५ शब्दस्यापि पदार्थगतशक्त्याधानशक्त्यनुमापकत्वम् २८९
- ६५६ - ५८ पदार्थावगतिमात्रेणाव्यायगमे प्रमाणान्तर्भावशङ्का, तत्समाधानं च
आकाङ्क्षादिमता पदार्थानामेव वाक्यार्थरूपनोक्तिः, तन्निरासश्च,
आक्षेप समाधानपूर्वकं मतान्तरोपन्यासः २९०

- ६५९, ६० पदेष्वेव शक्ति कल्पनोचित्यकथनम् पदगतयोस्सारकत्वमभिधायक
त्वयोरक्यवाद २९१
- ६६१ ६४ पदानामभिधायकत्वपक्षे शक्तित्रयकल्पनाप्रसङ्ग अन्विताभिधानवादे
शक्त्येवपरिकल्पनम् शक्तिद्वयकल्पनादोपनिरास पदार्थाना
वाक्याथरूपताप्रत्याख्यानम् २९२
- ६६५ - ६७ वाक्यार्थे तात्पर्यशक्तेरेवोपयोगिताभिधानम् अभिहितावयवाद्दोपरि
उद्धाटितदापप्रत्याख्यानन तस्यैव न्याय्यत्वसमर्थनम् सामान्यत
अन्विताभिधान विशषतोऽभिहितान्वय च वदतामाशयाविवर्णनम् २९३
- ६६८ उभयवादिमत विग्रहेणाभिहितावयवा, अन्विताभिधानासङ्गतिनिरूपण,
तद्व्युदासश्च २९४
- ६६९ - ७० पञ्चतीत्यादा प्रकृतिप्रत्ययाथयोजनयोभयवादिमतसमर्थनप्रकार
पदाना सहस्यकारितया ससर्गावगमरीति २९५
- ६७१ - ७३ पदाना सहस्यकारितापक्षस्यैव श्रेयस्त्वोपपादनम् अयोग्यत्वेऽपि 'भवति
पश्य मृगो धावती' त्यत्रावयवगतिशङ्का, तद्व्युदासश्च एतस्याप्यर्थस्य
विषयमेवेन द्विधर्मत्वोपपत्ति २९६
- ६७४, ७५ एकार्थीभावस्वरूपनिरूपणम् एकार्थीभावस्य सोदाहरण व्यपक्षा
बैलक्षण्योपपादनम् २९७
- ६७६, ७७ वाक्यतुल्य वाक्याधिक वाक्यान्याथमेदनैकार्थीभावस्य त्रिप्रकारता
सोदाहरण नित्यसमासादिना पुनरप्यनेकधा तद्भेदनिरूपणम्
- ६७८, ७९ सट्ठणन्तमकदशिसमासादिनिरूपणम् पुरुषव्याघ्र इत्यादायुपमेय
समासविचार २९९
- ६८० शस्त्रीदयामत्यत्र समासे पक्षत्रयोपन्यास ३००
- ६८१ - ८३ 'सामान्यवचन' रिति सौत्रपदार्थोपपत्तिकल्पनम् 'उपमित' मिति
सामान्यप्रयोगप्रद्वणपूर्वपक्षसिद्धान्तवर्णनम् एकार्थीभावस्य तद्विज्ञा
रयातयो सोदाहरणमनन्तप्रकारत्वनिर्धेयम् ३०१
- ६८४ - ८९ प्रादीना वाचकत्वादिना षोढा विभजनम् उदाहरणेषु तत्तदर्थसमन्वय
घोटकत्वनिर्धेयम् प्रादीना घोटकत्वपक्षे तदन्यादिपदार्थकत्वसंपत्ति
उदाहरणेषु तत्तदर्थसमन्वय विशेषकस्य षोढा विभाग ३०२
- ६९० - ९७ प्रकृत्यर्थविशपकातीनामुदाहरणानि प्रादीना कार्यार्थत्वनिर्धेयत्वयो
उदाहरणानि पदकार्थीभावनिगमनम् वाक्यार्थीभावस्यापि

अनेकरूपतोपपादनम्. वाक्यार्थस्य भाषणा विधि प्रतिभारूपत्वम्.
युगलक सन्दानितकादीनां स्वरूपाणि. साङ्ग सन्धि वृत्त्युपलुप्तमहा-
वाक्यार्थस्य प्रयन्धैकार्थमायकरूपत्वम्

३०३

६९८-७०० (महावाक्यार्थस्य) अखण्डवाक्यार्थस्य शब्दप्रकाररूपतासम्पत्तिः .

अष्टमप्रकाशप्रतिपादितप्रधानार्थसङ्ग्रहः दृश्यमाणनयमाख्यापार्थससूचनम्. ३०४

॥ इति अष्टमप्रकाशसूची ॥

॥ विषयसूची समाप्ता ॥

॥ श्रीः ॥

॥ शृङ्गारप्रकाशः ॥

महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचितः

प्रथमः प्रकाशः

अच्छिन्नमेखलमलव्यदृढोपगूढ मप्राप्तचुम्बनमवोक्षितवक्त्रकान्ति ।

कान्ताविमिश्रवपुषः कृतविप्रलम्भसंभोगसख्यमिव पातु वपुः पुरारेः ॥ १ ॥

यत्पादपङ्कजरजःपरिमार्जितेषु चेतस्सु दर्पणतलामलता गतेषु ।

शब्दार्थसंपद उदारतराः स्फुरन्ति विम्विच्छेदस्तु भगवान्स गणाधिनाथः ॥ २ ॥

आत्मस्थितं गुणविशेषमहंकृतस्य शृङ्गारमाहुरिह जीवितमात्मयोनेः ।

तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसत्वं युक्तस्य येन रसिकोऽयमिति प्रवादः ॥ ३ ॥

सत्त्वात्मनाममलधर्मविशेषजन्मा जन्मान्तरानुभवनिर्मितवासनोत्थः ।

सर्वात्मसंपदुदयातिशयैकहेतुर्जागर्ति कोऽपि हृदि मानमयो विकारः ॥ ४ ॥

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसंपद्वि वल्लभस्य ।

लावण्यमेव वपुषि स्वदत्तेऽङ्गनाया शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥ ५ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्धतरौद्रहारस्य बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।

आम्नासिपुर्देश रसान्मुधियो वयं तु शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ६ ॥

वीराद्धतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति ।

लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेतामेतां निवर्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥ ७ ॥

अप्रातिङ्गितया मनसो मुद्रादेर्य मयिदोऽनुभवहेतुरिहाभिमानः ।

ज्ञेयो रस स रसनोयनयाऽऽत्मगते, रत्यादिभ्रमनि पुनर्येनयः रसोक्तिः ॥ ८ ॥

रत्यादयोऽर्धगतमेव प्रिर्जितानि भावा पृथग्विप्रिभावाभुवो भवन्ति ।

शृङ्गारतत्त्वमभित, परिवारयत्त, सत्ताचिन् द्युतिचया इव वर्धयन्ति ॥ ९ ॥

आभावनोदयमनन्यप्रिया जनेन यो भान्यते मनमि भावनया स भावः ।

यो भावनपथमनोत्थ प्रियर्तमान साहकृतो हृदि पर रसदने रसोऽसौ ॥ १० ॥

रत्यादयो यदि रमा स्युरतिप्रकपे हर्षादिमि किमपराद्धमनद्विभिन्ने ।

अस्यायिनस्त इति चेद्वयहासशोकक्रोधादयो वद प्रियचिरमुद्रमन्ति ॥ ११ ॥

स्यायित्वमत्र प्रियातिशयात्मत चेच्चिन्तादय कुन उत प्रकृतेर्देशेन ।

तुल्यैव साऽऽत्मनि भवेदय वासनाया, सदीपनात्तदुभयत्र समानमेव ॥ १२ ॥

मत सिद्धमतत्—रत्यादय शृङ्गारप्रभवा एव पञ्चोपपञ्चाशद्भावा वीरादयो मिथ्यारस प्रकाशः ; शृङ्गार ध्वैकश्चतुर्गैककारण रस इति । स चानुभवेरगम्य रादसर्वविषयत्वाच्च दुस्वसेय, सम्पगमिनयेषु वा विदग्धशल्परं प्रदर्श्यमान सामाजिकैरवधार्यते, प्रपञ्चेषु वा महाकविमिर्यथावदा रत्यायमानो विदुषा मनीषाविषयमत्र गति । तत्र न नया पदार्थो प्रत्यक्षेण प्रतीयमाना स्वदन्ते, यथा वाग्मिना घञोमिरावेद्यमाना । तदाह—

‘अथप्रिसेसा ण हि तह चित्तप्रिआस कुणान्ति सच्चप्रिआ ।

जह उण ते उम्मिल्लळन्ति सुखइवआहि सुम सन्ता ॥’

अतोऽस्मिन्नेतद्भ्य कपीनेष बहुमन्यामहे, अभिनयेभ्यश्च काव्यमत्रति । तत्पुन शब्दार्थयो साहित्यमाप्रनति, नद्यथा ‘शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्’ इति । य पुन शब्द ? येनोच्चारितेनार्थ प्रतीयते । स च द्वादशाधा—प्रकृति, प्रत्यय, उपस्कार, उपपदम्, प्रातिपदिकम्, विभक्ति, उपस जनम्, समास, पदम्, रात्र्यम्, प्रकरणम्, प्रपञ्च, इति । काऽयं ? य शब्दन प्रत्याय्यते । स च द्वादशाधा—त्रिया, काल, कारकम्, पुरुष, उपाधि, प्रधानम्, उपस्कारार्थ, प्रातिपदिकार्थ, विमपत्यर्थ, वृत्त्यर्थ, पदार्थ, धात्र्यार्थ, इति । किं साहित्यम् ? य शब्दार्थयो सम्बन्ध । स च

द्वादशत्रय—अभिधा, विवक्षा, तात्पर्यम्, प्रविभाग, व्यपक्षा, सामर्थ्यम्, अन्वयः, एकार्थीभावः, दोषहानम्, गुणोपादानम्, अलङ्कारयोग, रसावियोग, इति ।

तत्र यद्यपि 'न केवलं प्रकृतिः प्रयोक्तव्या न च केवलं प्रत्ययः' इति प्रयोगनियमः, तथाऽपि धर्मनेयमाय शास्त्रप्रक्रियाव्यवहारे प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनया शब्दार्थभावनायां प्रत्ययात्प्रथममुपादानं कारणमिव योपादीयते ता प्रकृतिरिति व्यपदिशन्ति । सा त्रिधा—धातुरूपा, प्रत्ययरूपा, प्रातिपदिक-रूपा च । तत्र धातवः षोडश—परिपठिता, अपरिपठिता, परिपठितापरिपठिता, प्रत्ययधातवः, नाम-धातवः, प्रत्ययनामधातवश्चेति । तेषु परिपठिता भूवादयः, यथा—

भयात्तेषां कुले जन्म जायन्ता तेषु सम्पदः ।

येषां स्वमिति मन्वानाः स्वोक्तुर्वन्ति स्वमर्थिनः ॥

कविः सृजति काव्यानि हृद्यादधति सज्जनाः ।

सूते मुक्ताः पयोराशिर्वहन्ति तरुणीस्तनाः ॥

न रूपास्तान्द्रियग्रामं न शृणोमि गुरोर्वचः ।

नोपार्जयसि मित्राणि कथं गृह्णास्यसि श्रियः ॥

अपरिपठिता आन्दोलयत्यादयः, यथा—

न, पानान्दोलयन्नेत्रं प्रेक्षोलयति मे मनः ।

पन्नो वोजयन्नाशा मानाशमुच्चुलुम्पति ॥

तडित्स्त्रचयतीवाशा नसन्ते शर्मं बर्हिणः ।

पान्थस्त्रोत्रासवेधौण्यं विधमन्त्यव्दवायत्रः ॥

मिलन्त्याशासु जीभृता विह्वन्ते द्विप्रि ग्रहाः ।

ताप क्षपयति प्रावृट् क्षीयन्ते कामिप्रिग्रहाः ॥

ये सूत्रेष्वेव पठन्ते न भूवादेषु ते परिपठितापरिपठिता स्कु इत्यादयः, यथा—

अनुरक्तुर्हि मा मन्तुन् वसन्तो मानघस्मरः ।

दृति द्रुतमृतोयम्ब जिजात्रयिपति स्मरः ॥

मुसलक्षेपहुकारस्तोभैः कलमखण्डिनि ।
 कुचविष्कम्भमुत्तन्नन्निष्टम्नातीव ते स्मरः ॥
 पतयालूनि चेष्टासु मनासि गृह्यालवः ।
 यूनामेकेन रूपेण योषितो दाह्यसातवः ॥

सनाद्यन्ता प्रत्ययधातवः , यथा--

मोमांससे न शास्त्राणि कृतार्थयसि नार्थिनः ।
 गोपायसि न सत्ररतान् किमुद्धतमट्टाट्यसे ॥
 सूर्यीयति सुधारिंम नरकीयति नन्दने ।
 कामं कामयमाना त्वां सा जीवन्ती मृतायते ॥
 कपोलौ लोहितायेते बाष्पायेते विलोचने ।
 त्रियप्रणामकाम्यन्ती कृशाङ्गि कलहायसे ॥

कण्डूादयो नामधातवः , यथा--

कण्डूयति न यो मर्म नर्मणा यो हृणोयते ।
 उरुष्यति रूप यः स राजा राज्य भिषज्यति ॥
 बल्यूयति न योऽसाधुमसूयति न साधवे ।
 मन्तूयति न मान्याय महत्सु स मर्हयते ॥
 कमिषुध्यन्तु यज्वानः कं मगध्यन्तु मागधाः ।
 कमर्थिनः कुपुभ्यन्तु रामेऽरण्य भुरण्यति ॥

कथं पुनः कण्डूादिनामधातुश्च भवति--

‘धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासंज्ञनाद्यकिं ।
 आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः ॥’

येभ्यः परिपठितधातुभ्यो नामत्प्रसिद्धये नामभ्यो वा धातुत्वसिद्धये क्त्वादिप्रत्यया लुप्यन्ते, ते प्रत्ययेन नामानि च धातुर्भवेति प्रत्ययनामधातवः—होडगल्मह्वीवप्रभृतयः, यथा—

गिरो गीर्ध्वं वामाशोः श्रियः प्रतिभुवौ भ्रुवौ ।

शत्रुशोभिर्त्रपूर्वाहुर्युधि ते बन्धना सज्जः ॥

होडसे नाभिजातेषु क्लृप्तेषु नाभिमानिषु ।

विदग्धसि न मुग्धेषु नाप्रगल्भेषु गल्भम् ॥

सत्रिता त्रिव्रति त्रिधुरपि सत्रितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।

यामिनयन्ति दिनान्यपि सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

एव कंसबधमाचष्टे कसघातयति, आरात्रि विवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयति, उज्जयिन्या प्रस्थितो माहिष्मत्यां सूर्योदयं प्राप्नोति माहिष्मत्या सूर्यमुद्रं मयतीति । अत्र 'आरयानात्कृतस्तदाचष्टे' इति णिच्, 'ह्रलुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम्', 'आङ्लोपश्च कालात्यन्तसयोगे मर्यादायाम्', 'नञ्प्रयोगे णि', 'चिनीकरणे प्रापि' इति सूर्यते ॥

प्रकृतिः षट्प्रकारेण धातुरूपा निरूपिता ।

अथ प्रत्ययरूपाऽपि षट्प्रकारेण कथ्यते ॥

प्रत्यया हि सुतिङ्कृतसिद्धितधातुप्रत्ययस्योप्रत्ययमेदात् षट्प्रकाराः, तदन्ता प्रकृतिरपि प्रत्ययरूपा षट्प्रकारेण भवति । सा सुप्रत्ययान्ता यथा—अहंयु, शुभयुः, सायन्तनम्, चिरन्तनम्, स्वयकाः मयका, आमुष्यायण, अण्सव्यः, प्राहेतराम्, प्रगेतराम्, पूर्वाह्नेतनम्, समांसमीना, इति । तिङ्-प्रत्ययान्ता यथा—पचतितराम्, गच्छतितमाम्, स्पृशतिरूपम्, जल्पतिकल्पम्, जिघ्रतिदेश्यम्, पश्यतिदेश्यम्, आस्तिक, नास्तिक, पचतकि, मिन्धकि, पचतभृजता, खादतमोदता, इति । कृतप्रत्ययान्ता यथा—कृत्रिमम्, भृत्रिमम्, सेकिम्, साङ्कृष्टिनम्, साराविणम्, व्यावक्रोशी, व्यावहासी, द्येनेपाता, तैलेपाता, जित्परी, आटङ्करणी, इति । तद्धितप्रत्ययान्ता यथा—गार्ग्यायणः, दाक्षायणः, वाप्यायणिकः, वाप्यायणीय, फाण्डाहतः, फाण्डाहतायनिः, आमिजित्यः, कौञ्जायन्यः, कुतस्त्यः, तत्रत्यः, पचतितराम्, पचतितमाम्, इति । धातुसंज्ञाप्रत्ययान्ता यथा—चिकीर्षी, कण्डूया, पुत्रीया, कारणा, मिश्रणा, मृगया, अटाट्या, सासहिः, यायावर, यायजूकः, चिकीर्षुः, चङ्क्रमणः, इति । स्त्रीप्रत्ययान्ता यथा—गार्ह्येय, सौदामेयः, कारीपगन्धेय, द्रौपदेयः, गौरेय, शार्ङ्गरवेयः, काद्रवेयः,

कामण्डलेय, यौवतेय, सारमेय, बहुश्रोत्र, सुवधूक, इति । अथ कथं यौवतेय इति प्रत्ययप्रवृत्तावुदाहृतम् ? यावता 'यूनस्ति' (पा ४ १. ७७) इत्येतस्य तद्धितस्य ह्यया प्रातिपदिकत्वमेव । सत्यमतत् किं तु सा सामान्यपर्यायो युषनिदाश्च प्रत्ययन्तरमस्ति यथाऽऽह—
 'धर्मार्थाङ्गविद्याशालाननुपरोधयन् काममूत्र तदङ्गविद्याश्च पुण्याऽधीयीत, प्राग्योधनायुवाति' (कामसू ३) इति । तस्य, 'यूनस्ति' इत्येतस्य वा 'परस्मिन्' इति निमित्तादिर्दोषो दृग्पत्तिः, यथा आदितेयः, सारमेय, इति अथ कामण्डलेय, इति कथम् ? ऊपापोरप्रातिपदिकत्वेऽपि हि 'उपाप्रातिपदिकान्' (पा ४ १. १) इति विशेषविधानात्, 'यूनस्ति' इत्येतस्य तु तद्धितत्वात् अन्तु सुनुपत्तिः, ऊडन्तु प्रत्ययत्वेन सा न सिध्यति, समर्थाच्च तद्धितेन भवितव्यम् । अतवद्वावाद्भविष्यति, तथा हि—ग्रहण-धृत्यादा 'अक सवर्णे दीर्घ' (पा. ६ १ १०१) इति द्वयोरेकस्य भवति । यद्येन 'स्त्रीभ्यो ढक्' (पा. ४ १. १२०) इति ढक् न सिध्यति, सोऽप्यादिवद्वावाद्भविष्यति । 'साऽस्य देवता' (पा ४ २ २४) इति शापकादूङ्पत्तेः प्रागेव वा सुनुपत्तिः इति ॥

उक्ता षोडशमेपाऽपि प्रकृतिः न्त्ययात्मिना ।

अथातः प्रातिपदिकरूपा षोडश कथ्यन्ते ॥

॥ नातिपदिनप्रकृतिः ॥

तत्र नामाव्ययानुकरणवृत्तद्धितसमासा प्रातिपदिकानि यदाह—'अथवद्धातुरप्रत्यय प्रातिपदिकम्' (पा १ २ ४५) 'वृत्तद्धितसमासाश्च' (पा १ २ ४६) 'निपातस्य चानर्थक्यस्य प्रातिपदिकसज्ञा वक्तव्या' (म भा. वा. १ २ ४५) इति, तत्रार्थवद्ग्रहणेन नामाव्ययानुकरणानि गृह्यन्ते, वृत्तद्धितसमासालु कण्डोस्तथा इति । नन्वेतेऽप्यर्थवन्त एव । सत्यमतत् किं तु वृत्तद्धिताश्च प्रत्यया तेषामप्रत्ययग्रहणात्प्रातिपदिकत्वं न प्राप्नोतीति वृत्तद्धितग्रहणेन तदुपसगृह्यति । समासग्रहणेन त्वर्थवत्समुदायस्य समासस्य प्रातिपदिनसंज्ञतिः शपयन् तथाविधस्य चान्यस्यैता निवर्तयति ॥

तत्रानपक्षितशब्दव्युत्पत्तिनि सत्त्वभूतार्थमिधायीनि च नामानि । तानि द्विधा—आविष्टलिङ्गानि, अनाविष्टलिङ्गानि चेति । तेषु जानिद्रव्यपरिमाणाभिधायीन्याविष्टलिङ्गानि । तत्र जातिर्द्विधा—आवृत्तिव्यङ्ग्या, उपदशव्यङ्ग्या च तयोराद्या यथा—गा, मृग, पर्श्व, सर्प, सिंह, वृक्ष, कुमारी, कुण्डम्, स्त्री, पुमान्, नपुंसकम्, इति । द्वितीया यथा—ग्राहण, गार्थ, कठ, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र, मूर्धामिदिक, अमृष्ट, पारशव, सूत, वदहक, चण्डाल, इति । द्विधा—सापक्षम्, अनपक्ष च तयोराद्या यथा—गुह, पिता, पुत्र, भ्राता, जामाता,

मित्रम्, माता, स्वसा, दुहिता, याता, ननान्दा, भार्या, इति । द्वितीयं यथा—चेत्र, मत्र, इन्द्र, उपन्द्र, चन्द्र, सूर्य, काल, आकाश, प्राची, प्रतीची, शची, लक्ष्मी, इति । परिमाणं द्विधा—नियतम्, अनियतं च तयोराद्यं यथा—द्रोण, घारी, पलम्, भार, कोश, योजनम्, निर्वर्तनम्, नट्य, पण, पुराण, गण, अक्षाहिणी, इति । द्वितीयं यथा—सघ, पूग, साथ, समाज, वर्ग, ध्रेणि, कुटुम्बम्, परिपत्, पङ्क्ति, यूथम्, वनम्, सेना, इति । गुणसंख्यावचनसंयनामान्यनाविप्रलिङ्गानि तेषु गुणो द्विधा—अनुरक्त, अनुरक्तश्च । तत्रानुरक्तयोगात्तदुत्तरकानि यथा—श्वेत, स्वादु, शीघ्र, मन्द, दीर्घ, ह्रस्व, ऋतु, वक्र, मृदु, कठिन, युवा, वृद्ध, इति । अनुरक्तयोगात्तद्विपरीतानि यथा—दृक्, जिह्वा, जड, प्राक्, खल, साधु, स्निग्ध, क्रूर, शूर, भूर, लघु, गुरु, इति । सत्या द्विधा—लिङ्गवती, अलिङ्गा चेति तयोराद्या यथा—एक, एका, एकम् द्वौ, द्वे, द्वे, उभा, उभे, उभे त्रय, तिस्र, त्रीणि, चत्वार, चतस्र, च वारि, इति । द्वितीया यथा—पञ्च प्रातिपदिकार्या, पञ्च वृत्तय, पञ्च पदजातानि, पङ्क्तिपया, पङ्क्त्युदय, पङ्क्तिन्द्रियाणि, अष्टौ वमय, अष्टौ मूर्तय, अष्टौ वर्णस्थानानि, दश दिश, पाडश पदार्था, अष्टादश पुराणानि, इति । संयनामानि द्विधा—सर्वादीनि असर्वादीनि च, तेषु आग्राणि यथा—सव, विश्व, अन्य, इतर, कतम, य, स, एष, अयम्, त्वम्, अहम्, इति । द्वितीयानि यथा—प्रथम, चरम, अल्प, कतिपय, पूर्व, पर, अपर, दक्षिण, उत्तर, स्व, अन्तर, सकल, कल इति ॥

प्रायेणालिङ्गसत्याशक्तीन्यव्ययानि । तानि षोढा—अव्ययनिपातगत्पुपसर्गकर्मप्रवचनीयविभक्तिप्रतिरूपमद्वात् । तेषु प्रायेण शक्तिसत्यायागात्स्वरदीन्यव्ययानि, यदाह—

‘सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च त्रिभक्तिषु ।

वचनेषु च मर्षेषु यत्र व्येति तदन्त्ययम् ॥’ (गोपयत्रा १ १ २६ a) इति ।

तानि द्विधा—सत्त्वगन्धीनि असत्त्वगन्धीनि चेति । तेषु सत्त्वगन्धीनि षोढा—द्रव्यरूपाणि, गुणरूपाणि, किर्यारूपाणि, जातिरूपाणि, सञ्चारूपाणि, सवन्धिरूपाणि चेति । असत्त्वगन्धीन्यपि षोढव—क्रियावर्ष्णीणि, क्रियाद्रव्यावर्ष्णीणि, क्रियाविशेषणानि, क्रियाद्रव्यविशेषणानि, क्रियाविप्ररूपाणि, क्रियाद्रव्याविप्ररूपाणि चेति । तत्र सत्त्वगन्धिमदेषु द्रव्यरूपाणि यथा—स्व, दिव, भुव, विहायसा, रादसी, आप, भू, रुच, शम्, मह, तप, हाहा, हह इति गुणरूपाणि यथा—राश्वत्, आवत्, नृवत्, कृपत्, कुवत्, सामि, साचि, ट्राक, स्नाक, ज्नाक, मनाक्, ईपत् इति, क्रियारूपाणि यथा—नम, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, वपन्, वापन्, श्रापन्, हन्त, अच्छ, वव, ववे, भाव इति, जातिरूपाणि यथा—कम्, शम्, यो, मय, सायम्, प्रात, अस्तम्, नक्तम्, दिवा, दोषा, हा, श्व, इति, सञ्चारूपाणि यथा—किप्, स, आम्, स्वाहा, हा, हौ, ह्रीं, वू, दिङ्,

हेङ्, ऋङ्, जुङ्, डुङ्, इति, स्वान्धिरूपाणि यथा—अन्त, अन्तरा, ऊर्ध्वम्, घटिः, पारे, मध्ये, समया, निष्पा, आरात्, विष्वक्, पुर, पश्चात्, इति । असत्त्वगन्धिमन्त्रेषु क्रियाप-
क्षीणि यथा—द्रवम्, यथायथम्, मिव, अन्याऽन्यम्, परस्परम्, इतरेतरम्, परोपरम्,
उत्तराधरम्, अधरोत्तरम्, इति, क्रियाद्रव्यापक्षीणि यथा—साकम्, सार्धम्, सह, समम्,
अमा, विना, ऋते, पृथक्, नाना, इति, क्रियाविशेषणानि यथा—अर्भाक्षणम्, मुहुः, पुनः,
भूय, युगपत्, अजघ्नम्, अनिशम्, शनैः, उपाशु, मत्सु, दृष्टि, प्राय, इति, क्रिया-
द्रव्यविशेषणानि यथा—अलम्, बलवत्, सुष्ठु, मृगा, वृथा, मिथ्या, मुधा, अद्धा, क्रुधक्, उर्ध्वं,
नीचं, इति, क्रियाविष्टरूपाणि यथा—शब्दत्, सपदि, सप्रति, पुरा, असप्रति, सना, सांप्रतम्, जातु,
वाढम्, फाण्टम्, स्वयम्, कामम्, इति, क्रियाद्रव्यानिष्टरूपाणि यथा—आधि, प्रादु, तिर,
साक्षात्, अलम्, प्राग्भूम्, सत्, असत्, धिक्, दिक्, तूष्णीम्, जोषम्, इति ॥

जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानुपप्रादित्वेनासत्त्वभूतावाभिधायिनोऽलिङ्गसंख्याशक्तय उच्चावचेष्वर्थेषु
निपतन्तीत्यव्ययविशेषा एव चादयो निपाता ; यदाह—‘चादयोऽसत्त्वे’ (पा १ ४ ५७)
इति । ते यत्तु विध्यर्था, अर्थसादायां, अनुसादायां, निषेधार्था, विधिनिषेधार्था, अविधि-
निषेधार्थाश्च इति षोढा सभवन्ति । तेषु मङ्गलम्, अधिहार, सध्रम, नियोग, समुच्चय,
निरुत्प, इति निधि, कुत्सा, प्रशसा, निपाद, हर्षः, ईर्ष्या, विसय, इत्यर्थवादः ;
स्मरणम्, उपमा, अभ्युपगम, अनुपपन्न, परवृत्ति, पुरावृत्त, इत्यनुवादः, प्रतिषेध, निवारणम्,
अपाकरणम्, अतूया, गर्हणा, विनिग्रह, इति निषेधः ; सरोधनम्, अनुकम्पा, वितर्कः, प्रश्न,
पश्चान्तरम्, हेत्वपदश इति विधिनिषेधः, पदपूरणम्, पादपूरणम्, वाक्यपूरणम्, अलङ्कार-
पूरणम्, वाक्यालङ्कार, पदसंस्कार, इत्यविधिनिषेधः ॥

तेषु ओम्, अथ, स्वस्ति, दिष्ट्या, नह, स, शब्दत्, कश्चित्, इति मङ्गलार्थाः । यथा—
ओम्, अग्निमीळे पुरोहितम्, अयातो ब्रह्मजिज्ञासा, स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग, दिष्ट्या
वर्धसे, नह भोक्ष्यसे भोगान्, ऊर्ध्वं मुहूर्तात् कट करोतु स भवान्, शब्दद्वयेष्यामहे, कश्चि-
द्वयेष्यामहे, इति । अथ, अयो, यावत्, तावत्, अनु, पुन, पश्चान्, भूय, इत्यधिकारार्थाः,
यथा—अय शब्दानुशासनम्, अयो त्वमेत्यसि, यावत्समवस्तावद्विधि, मुनिं कणादमन्वत पुन-
प्रभात पुनरेव शनैरी, पश्चादावा विरहगुणितम्, भूयश्चाह त्वमसि शयने, इति । यावत् तावत्
ननु पुरा अह हि हन्त सीम् इति सध्रमार्थाः, यथा—यावत्स एव समय सममेव तावत्
ननु गच्छामि भो अर्षीष्व माणवक् पुरा विद्योतते त्रियुन् अह पच न हि पच, हन्त प्रदाधि प्र
सीमादित्याऽऽवृत्त (ऋग् २ २८ ४), प्रावृत्तत् सर्वत आदित्य इत्यर्थः । परम्, वै, वाय
एव इ अह तु उ, इति नियोगार्थाः, यथा—धर्मं सत्ता परमहो परलोक्याने, वेदो वै

धर्ममूलम्, द्वे वाच ब्रह्मणो रूपे, आत्मैवेदमग्र आसीत्, स होवाच, त्वमहं ब्राम्हं गच्छ, आख्या-
स्यामि तु ते, सत्यमु ते वदन्ति (नि. १. ५), इति । च, वा, आ, अपि, उत, अथ, अथो,
तथा, इति सनुष्यार्थाः यथा—अहं च त्वं च वृत्रहन् (ऋग्वे. ६. ४. ४१. ५), वायुर्वा
त्वा मनुर्वा त्वा (नै. १७. ७. २), देवेभ्यश्च पितृभ्य आ, (ऋग्वे. ७. ६. २२. १.), दन्तैरपि
नक्षैरपि, दैव्या शमेतार उत मनुया. (ते. ब्रा. ३. ६. ६), देवानय पितृन्मुहि, अथो खल्वहोः,
हारीतोऽब्रिरहं तथा, इति । वा, अय, अथो, यदे, चग्, चेत्, नेत्, मा, इति विकल्पार्थाः,
यथा—राज्यं वा कर्तव्यं भाष्यं वा श्रोतव्यम्, ऋगै व्यत्रेयादयानृतौ परेवर्जनम्, नदीषु
स्त्रायादथो देवत्वाने, यदि शमः किं तरसा, त्वं च गन्ता किमत्र मे, उताभ्यायश्चेदागच्छेदा-
शसे युक्तोऽवीचीय, नेज्जिग्रायन्तो (न्यो) नरक पराम, (नि. १. ११.), माकदाचिदिदमपि स्यात्,
इति । एवमन्येऽपि प्रयोगानुसारतो द्रष्टव्याः । एते च विरेरन्यत्रापि वेदितव्या इति ॥

अर्थवादे—हा, धिक्, चित्, नाम, किम्, ह, अपे, जातु, इति कु-सार्थाः, यथा—
हा किमेव प्रवर्तते, धिक्प्रमादः, कुन्मागंश्चिदाहर (नि. १. ४. १४), को नामाय सवितुरुदयो
यत्र न स्वे स्फुरन्ति, किमयी देवदत्त, त्वं ह ब्राह्मणोऽसि, अपि सिञ्चेत्पलाण्डुम्, तत्र जातु
गमिष्यसि इति । तु, पश्य, पश्यत, अह, अहो, यथा, यावत्, चित्, इति प्रशंसार्थाः; यथा—यस्तु
माणवको भुङ्के, पश्य माणवको भुङ्के, पश्यत माणवको भुङ्के, अह माणवको भुङ्के, अहो देवदत्तः
पचति शोभनम्, यथा पचति शोभनम्, यावत् करोति चारु, आचार्यश्चिदिदं ब्रूयात् (नि. १. ४. १२),
इति । ही, ई, हा, हन्त, वत, नाम, भो, कष्टम्, इति विपादार्थाः यथा—ही महीशो दृश्यते,
ई ईदृश ससार, हा प्रिये जानके, निराश्रया हन्त हता मनस्विता, अहो वत महत्कष्टम्,
क नाम गमिष्यसि, भो. श्रान्तोऽसि, कष्टं भो कष्टम्, इति । दिष्ट्या, हन्त, वत, वद्, वाद्,
कत्, कथम्, कश्चित् इति हर्षार्थाः, यथा—दिष्ट्या न मृतोऽसि सते, हन्त जीविताः स्म,
सैत्रेय वत मे प्रिया, वणमहार असि सूर्य (ऋग्वे. ८. १०२. ११) वाद् ताम्यः स्वाहा (तै. ब्रा.
१. ४. ५. ३), कद्रुद्राय प्रचेतसे (ऋग्वे. १. ४३. १), कथं वत्सो मे रामभद्र, कश्चिज्जीवति पार्वती,
इति । ह, अह, प्रत्युत, परम्, किं तु, अपि, नाम, यदि नाम, इति ईर्ष्यार्थाः, यथा—
स्वयं हौदन भुङ्के उपाध्यायं सन्नून् पाथयति, स्वयमहं रथेन याति उपाध्यायं पदार्तिं गमयति,
प्रत्युत मामुपालभसे, देवो भवान् पर भृङ्गिरिति, विद्वानसि किं तु किन्व, मातर्यपि मृतायां
दीव्यसि, भवतु नाम कामचारी तथाऽप्यसौ पतिरेव, असि तपस्वी यदि नाम मूर्ख, इति ।
ही, अहो, अहह, चन, नाम, पश्य, पश्यत, वत इति विस्मयार्थाः, यथा—हतविधिलसितानां
ही विचित्रो विपाक, अहो रूपमस्याः, अहह माहात्म्यं महीपते, याचिना ये न कुप्यन्ति पुर्याः
केचनैव ते, मन्धो नाम एवेनमारोक्ष्यति, पश्य माणवको ब्रूते, पद्याकाशेन याति, कोऽयं वत
दृश्यते, इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते चार्थवादादन्यत्रापि वेदितव्या इति ॥

अनुवादे—आम, आ, आ, अये, नाम, नूनम्, हुम्, ओम्, इति सरणार्थाः ; यथा—
 आ सेवा पञ्चवटी, आ स तस्याः सलाप, आ शान स जटापुरेय, अये देवो दाशरथि,
 स नामाय भविष्यति, नूनमेवा जाननी, हुं मनस्वे, ओमेतमेतत्, इति । इव, वा, यथा,
 चित्, न, नकिर्, नु, प्रति, इत्युपमार्थाः ; यथा—गजेव म्यात्, मगी वोष्टम्य लग्नेते, ज्येष्ठो
 आता यथा पिता, अग्निश्चित् भायान्, मृगो न भीमः कुचरो गितेष्टाः (ऋग्वे २२ २४ २),
 पावको ननिर्माणवक्, वक्षस्व नु ते पुष्टतवया शाग्या (ऋग्वे. ४ ६ १७ ३), अमिमन्युरनुतः
 प्रति, इति । ओम्, तथा, आम, नाम, अथ किम्, अत्, सत्यम्, वाट्, इत्यभ्युपगमार्थाः ;
 यथा—ओमिति होषाच स तयेति प्रतिशाय आम यथा प्रीयि एव नाम भवतु गमिष्यति
 भवान् अथ किम् अदधे यथाऽऽत्य सत्यमसार ससार वाटनेपोऽसि कामन्दरी सवृत्त
 इति । ननु ही नु हुम् नकिल ननुकिल एवम् शब्दत् इत्यनुप्रमार्थाः ; यथा—अकार्यो
 कट देवदत् ? ननु करोमि भो ? आर्यो ही हा ? कथं नु करिष्यामि ? (नि १४ १७.)
 अपि भवान् मकरन्द. ? हुं स एवासि । न किलैवम् ? ननु किलैवम् ? (नि. १५ ७) एवमेतत् ?
 शब्ददेवम् ? (नि. १५ ११) इति । इति एवं किल, सलु ननु स्म, अपि, नाम, इति
 परत्त्यर्थाः ; यथा—नित्यं शब्द इति मीमांसका. अनित्य एवेति ताकिंका, एव त्रिलोपाध्याय
 पठति, धन्या सलु धर्ममाचरन्ति, नयेतद्वार्थत् सर्वोऽपे, इति सौपाध्याय. कथयति, सोऽपि
 मा जानात्येव, को नाम न मन्यते, इति । पुरा, शब्दत्, इतिह, इतिकिल, इतिस, इतिहस,
 यत्किल, शब्दत्किल, इति पुरास्त्पार्थाः ; यथा—नलेन स पुराधीयते, एव शब्ददिति, इति
 ह चकार, इति किल श्रूयते पुराणेषु, इति स ब्रह्मवादिन पूर्वं यदन्ति, इतिहस तत्रभवान् भागुरा
 यण, एवमिह शुरुभ्यः श्रूयते यत्किमेह तरुण्डे पाण्डया ऊषु, शब्दत्किलेदमित्य वभूव,
 इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्या । एते चानुवादतोऽन्यथापि द्रष्टव्या इति ॥

निषेधे—न, नन्, अ, अन, नो, नकिर्, किम्, नहि, इति प्रतिषेधार्थाः ; यथा—युगपन्नैक-
 धर्माणाम्, नेन्द्र देवममसत (ऋग्वे ८ ३ ४), शब्दत्तमब्राह्मण इव भापसे, अनोपमा ते बुद्धि, तस्य
 तुत्योऽपि नो भवान्, नकिर्ग्राम गमिष्यसि, किं गतेन करिष्यसि, न हि नहि प्रेमानिमित्ते सति, इति ।
 मा, माह्, मास्, माकिर्, अलम्, सलु, इतम्, पर्याप्तम्, इति निवारणार्थाः यथा—मा करिष्यसि,
 मा कार्यी (नि १५ ८), मास् करो, माकिनशन्माकी रिपत् (ऋग्वे ६ ५४ ७), अल इत्वा,
 इत साहसेन, पर्याप्त भयेन, इति । आ, ई, ओम्, हुम् फट, घिन्, सर्, अरे, इत्यपा-
 क्णार्थाः ; यथा—आ, पाप प्रतिहतोऽसि, ई इतो निष्पत, ओ किमेव वदसि, हु जिहृज्जापसर, फट्
 अपत्याकरोऽसि, घिक त्वा जातम् खद् दुष्टे पिशाचि, अरे दुरात्मन्, इति । अह्, हि, अहो,
 ह्यो, ए, ह्ये, अरे, अररे, इत्यस्यार्थाः ; यथा—अह् कृजन्त्य इदानीं नास्यसि जातम्, स हि व्याहरतु
 एव हि व्याहरिष्यति (नि ५ ५), वृषलग्राममहो गमिष्यसि, ह्यो गमिष्यसि ग्रामम्, ए देव

दत्त, हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे (ऋग्वे १० ९५ १), अरे नाहमुन्मत्तः, अररे महाराज प्रति कुन क्षत्रियाः, इति । कयम्, यत्, यदि, यदा, जातु, अपि, यच्च, यत्न, इति गर्हणार्थाः, यथा—कथं नाम तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यत्तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यदि तत्रभवान् वृषलं याजयेत्, यदा तत्रभवान् वृषल याजयेत्, जातु तत्रभवान् वृषल याजयेत्, अपि तत्रभवान् वृषल याजयेत्, यच्च तत्रभवान् वृषलमयाजयेष्यत्, यत्र तत्रभवान् वृषलमयाजयेष्यत्, इति । ह, अह, त्रे, नै, वे, वाय, वरम्, ननु, इति विनिग्रहार्थाः, यथा—अयमिदं ह करिष्यति (नि १ ५ २), अयमहेद करोतु, अय त्वै तत्र गन्ता, अय न्वै ते नियोगः, बृहस्पतिव देवानां पुरोहित आसीत्, अय वाय हस्त आसीत्, वरमय कपोतः श्वो मयूरात्, ननु वस्तुविशेषनि स्पृष्ट्वा गुणगृह्या वचने त्रिपञ्चिनः (किराताः २ ५) । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते च निषेधतोऽन्यत्रापि द्रष्टव्याः इति ॥

विधिनिषेधे—हे, है, अयि, अह, हो, अहो, हहो, भोः, इति स्वोपधनार्थाः, यथा—हे देव-दत्त, है यज्ञदत्त, अयि विष्णुमित्र, अह माणवक, हो अग्निहोत्रिन्, अहो महाराज, हहो महाब्राह्मण, भो पान्थ प्रवर्तस्व निवर्तस्व वा, इति । अ, इ, उ, ए, ओ, आ, ई, ऊ, इत्यनुकम्पार्थाः, यथा—अ अवेहि, इ इन्द्र पश्य, उ उत्तिष्ठ, ए इत एहि, ओ ओपति त्वां तरणिः, आ आगतस्ते तात, ई ईक्षितोऽसि गच्छ, ऊ ऊपरे वीज वपसि, इति । किम्, नु, नूनम्, आहो, उत, खित्, वा, इय, इति पितृकार्थाः, यथा—किमय स्थाणु किं पुरय, अहिर्नु रज्जुर्नु, न नूनमस्ति नो श्व (ऋग्वे २-४ १०-१), स्थाणुरयमाहो पुरयः, धूमोऽयमुत कपोत, पद्ममेतन्मुख खिड्गाति, हस्ताह पृथिगीमिमां निदधानीह वेह वा (ऋग्वे. ८-६ २७ ३), ताम्यतीय वत्सो मे मकरन्द, इति । सत्यम्, किम्, हि, कश्चित्, एवम्, अपि, अय, उत, इति प्रश्नार्थाः, यथा—सत्यं भोक्ष्यसे? किं देवदत्त पचति? कटं करिष्यसि हि? कश्चिज्जीयति ते माता? एतमेतदेवदत्त? अपि क्रियार्थं सुलभ समित्कुशम् (कुमार-म्भवम्)? देवोऽयमय मानुषः? उत दण्ड पतिष्यति? इति । ननु, पुनः, तु, तर्हि, यावत्, यावता, अथो, चित्, इति पश्चान्तरार्थाः, यथा—नन्वरण्यमेतन्न गृहम्, स पठत्ययं पुन शेने, स रोदित्यय तु हसति, यथेय तर्हि गम्यन, जानेऽन्योऽयं यावत् स एव, जाने गतो भवान् यावताऽद्यापि न याति, अथो शरस्तेन मर्दयमुज्झित, कश्चिद्बुद्धे कश्चिद्भोजयति, इति । हि, नु, अत, इति, यत् तत्, येन तेन, इति हेत्वपदेशार्थाः, यथा—इदं हि करिष्यति, वत्सक एहि किमिह नु ते धानका, अतस्त्वामर्थयामि, हस्तीति पलायते, यदय ददाति तत्सुभगः, येन लभने तेन स्तोति, इति । एवमन्येऽपि यथाप्रयोगमनुसर्तव्याः । एते च विधिनिषेधादन्यत्रापि वेदितव्याः ॥

अविधिनिषेधे—उ, उत, आहो, वै, हि, वा, यलु, खित्, इति पदपूर्णायां ; यथा—
 किमु, किमुत, उनाहो, न घ, न हि, अघना, न यलु, आहो खित्, इति । कम्, ईम्,
 सीम्, इत्, उ, तु, हि, च, इति पादपूर्णायां ; यथा—शिक्षित जीवनाय कम्, [नि १-१० १]
 एमेन खजाता सुमे [ऋग्वे १ १-१७ २], प्र सीमादित्यो अष्टज्जिघत्ता [नि १ ७], तस्मिद्धर्धनु
 नो गिर [ऋग्वे ८ ९२ २१], अपमु ते समतसि, [ऋग्वे १ ३० ४], देव स तु न मानुष,
 इन्द्रो धामुगति हि [ऋग्वे १ २ ४], विलोलदृष्ट हरिणाहनासु च, इति । एते चाग्रे च,
 नूनम्, इव, एव, इति, यलु, इत्यादयो वाक्यपूर्णार्थाः, यथा—विमीमन सुरुचो येन भाव
 [तै स ४ २ ८ २], नर च नारयणमेव चेति, नून सा ते प्रति वर जरित्रे [ऋग्वे. २ ११-२१],
 कयमेवैतद्विष्यति, पराहो [त आ १ २० १], पराही द्र, मयो पराहो, अभीषु ण सखीनाम्
 [ऋग्वे ४ ३१ ३], वा एव तु मन्यसे, इति । भङ्गश्लेषभावाश्लेषयमकञ्चोक्तिचिन्तानुप्रासपदा
 वृत्तिप्रश्नोत्तरप्रभृतयोऽलङ्काराः ; तदर्थं यथा—न चार्यन्ते, न चार्यन्ते, न स्मार्यन्ते, न हसन्ति, न
 हीयन्ते, न धैरायते, इति भङ्गश्लेषे ; स हि अहो रणे कथ्यतेऽपि यो नराया इति भाषाश्लेषे ; योपिता
 गात्र न यलून न यलूनम् इति यमकश्लेषे ; शस्त्र न यलु योढव्यम् इति यमोक्तां ; ननु
 होमधनाराधो घोरा नाथ महो नु न इति चित्रे ; स हि महीशो वर्तते इत्यनुप्रासे ;
 प्राप्तेप्राप्तेऽमुना रणे इति पदावृत्तां, का ननाद् तिमिरादपि कालीति प्रश्नोत्तरे इति । आर्थिक
 आर्थिपुनक आर्थिक इत्येतानि चैतेकवाक्यानामलङ्कारहेतवो वाक्यालङ्कारार्थाः ; यथा—अथो खलु,
 त्वयि, तर्हि, अथ यत्तत्तर्हि, अहो नु यलु भो, हा धिक्कष्ट भो, इति ह स भगवान्
 पुनर्बलुवात्रेयः, न ह य सशरीरस्य सन प्रियाप्रिययोरपदतिरस्ति, [छान्दा ८ १२ १] न वा
 अरे जायावे कामाय जाया प्रिया भवति [बृहदा ४ ५] न वा उवैतन्निग्रयसे न रिप्यसि,
 इति । पदसंस्कारस्तु द्विधा विधिनिषेधरूपाभ्याम् तयोऽप्युतविधि, लडादिविधि, पररूपादि-
 विधि, इति विधिरूप, पररूपादिप्रतिषेध, संहिताप्रतिषेध, पदादेशादिप्रतिषेध, निघातप्रति,
 पेध, इति निषेधरूप । तत्र, 'हृद्देप्रयोगे हृदयो' 'ओमभ्यादाने' 'बृद्धि प्रेष्प्रार्थपङ्कापडा-
 यहानामादे [पा ८ २ ८५ ८७ ९१], इति प्लुतविधि यथा—देवदत्त हृद, हेद देवदत्त,
 ओम् ३ अग्निमीडे पुरोहितम्, अग्निमा ३ वह, अलु औ ३ पट, यू ३ हि, वो ३ पट, इति । 'परैर्वैजने'
 'प्रसमुपोद पादपूर्णे' 'उपर्यप्यपस सामीप्ये' इति द्विरेचनविधि यथा—परिपरि त्रिग-
 तैभ्यो वृष्टो देव, प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे, ससमिधुवसे वृपन्, उपोप म परामृश, किं नो दुदु
 हर्षसे दातवा, उपयुपतिग्रामम् । 'यावत्पुराणिपातयार्हद्,' 'जातुपदार्हद्,' 'अलखत्वो प्रतिधेयो
 प्राचा फत्ता' इति लडादिविधि यथा—यावद्बुद्धे, पुरा मज्जति, जातु तत्रभवान् धृवल
 याजयत्, यत् तत्रभवान् धृवल याजयेत् अल हत्ता, खलु कृता इति । 'ओमाटोश्च,' 'अव्यक्तानु-
 करणम्यात इतौ' 'आश्वाटोश्च' इति पररूपादिविधि यथा—अघोम्, अघोडा, अघेव झरिति,

आच्छादयति, माच्छिदत् इति । 'एवे चानियोगे' 'नाग्नेडितस्य' 'न माङ्गयोगे' इति पररूपादिप्रतिषेध यथा—अद्यैव गच्छ, इहैव तिष्ठ, पठत् पठदिति करोति, मा कार्यत्, मा स कार्यत्, मा स करोत् इति । 'निरात एकाजनाङ्' 'ओत्' 'समुद्रो शाकल्पस्ये-
तावनार्ये' [पा १ १ १४ १५ १६] इति संहिताप्रतिषेध यथा—अ अवेहि, इ इन्द्र पदय, उ उत्तिष्ठ, आ एव नु मन्यमे, अहो, आश्चर्यम्, भाना इति, इति । 'न चवाहहैवयुक्ते'
[पा ८ १ २४] 'नानोर्ह' [पा १ ३ ५८] 'समासेऽनञ्पूर्वे क्तो टप्' [पा. ७ १ ३७]
इति पदादेशादिप्रतिषेध यथा—ग्रामो गुप्ताक च ग्रामाऽस्माक च, ग्रामो गुप्ताकमेव ग्रामोऽ-
स्माकमेव, पुत्रमनुजिज्ञासति, अस्नात्वा भुङ्क्ते इति । 'निपातर्येद्यदिहन्तकुविनेचेच्चण्कच्चिद्यप्रयुक्तम्'
(पा ८ १. ३०) 'चादिषु च' 'चवात्यागे प्रथमा' [पा ८ १ ५८ ५९] इति निघा-
तप्रतिषेध, यथा—यद् देवदत्त पचति, यदि देवदत्त पचति, देवदत्त पचति च खादति
च, देवदत्त पचति वा खादति वा, गर्दभाश्च कालयति वीणा च परिवादयति, गर्दमान्
वा कालयति वीणा वा परिवादयति इति ॥

समासार्हा निपाता एव कतिपयेऽपि गतय तद्यथा—'प्रादय क्रियायोगे [पा १ ४ ५९]
'ऊर्यादिचिञ्डाचश्च' 'अनुकरण चानितिपरम्' (पा १ ४ ६१ ६२) 'आदरानादरयो सद-
सती' 'भूयणेऽलम्' 'अतरपरिग्रहे' पा १ ४ ६३ ६४ ६५) 'कणेमनसी भद्राप्रतीयाते'
'पुरोऽव्ययम्' 'अस्त च' (पा १ ४ ६६ ६७ ६८) 'अच्छ गत्यर्थघटेषु' 'अदोऽनुपदेशे'
'तिरोऽन्तर्धा' (पा १ ४ ६९ ७० ७१) 'विभाषा टञि' उपाजेऽन्वान' 'साक्षात्प्रभृतीनि
च' (पा १ ४ ७२ ७३ ७४) 'अनत्याधान उरसिमनसी' 'मध्येपदेनिबचने च' (पा.
१ ४ ७५ ७६) 'नित्य हस्तेपाणापुपयमने' 'प्राध्य बन्धने' 'जीविकोपनिषदावोपगमे' (पा
१ ४ ७७ ७८ ७९) 'त प्राध्यातो' 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यग्रहिताश्च' (पा १. ४
८० ८१ ८२) इति । अयतदुदाहरणानि—प्रपचति, पराकरोति, कारिकाकराति, शुङ्गीकरोति,
पटपटाकरोति, पट्टकरोति, खाद् करोति, सत्करोति, असत्करोति, अलङ्कृत्य, अन्तर्हृत्य, कणेहृत्य,
मनोहृत्य, पुरस्कृत्य, अस्तगत्य, अच्छगत्य, अच्छोद्य, अदृत्य, तिरोभूय, तिरस्कृत्या, तिरस्कृत्य,
उपाजेकृत्वा, उपाजेकृत्य, अवाजे कृत्वा, अवाजेकृत्य, साक्षात् कृत्वा, साक्षात्कृत्य, मिथ्या कृत्वा,
मिथ्याकृत्य, उरसि कृत्या, उरसिकृत्य, मनसि कृत्वा, मनसिकृत्य, मध्ये कृत्वा, मध्येकृत्य, पदे
कृत्वा, पदेकृत्य, निबचने कृत्वा, निबचनेकृत्य, हस्तेकृत्य, पाणौकृत्य, प्राध्यकृत्य, जीविकाकृत्य,
उपनिषत्कृत्य, उपनिषत्कृतम्, यदुपनिषत्कराति, यदुपनिषत्करोति इति ॥

गतिविशेषा एव प्रादय उपसर्गा ॥

प्रपरापसमन्त्रनिर्दुर्व्याङ्मन्यधयोऽप्यतिसदभयश्च ।

प्रतिना सह लक्ष्मिजन्या पर्युपयोरपि लक्षणम् ॥

वष्टि भागुरिल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।

हितादिषु समो स्लोप पाठं चात्र श्रदन्तरोः ॥

परमेते विंशतिः वपिसभ्रदन्तर्भि सद्दोषसर्गाः पञ्चविंशतिर्भवन्ति ॥

ते स दु-—[१] वाचका, [२] घोतका, [३] विशेषकाः, [४] सद्दोषधायका, [५] कार्या-
र्थका, [६] निरर्थकाश्चेति षोढा विप्रयत्ने । तेषु [१] वाचका यथा—पगता ऋषभा अस्मा-
द्वनात् प्ररंभम् घनम्, परागता असरोऽस्त्येति परासु, अपगतो मन्थुरस्य अपमन्थुः, सङ्गत-
मक्षेण समक्षम्, अनुप्राप्तोनासिकामनुनासिक, अवकुण्ठ कोकिलया अरकोकिलः, मक्षिका-
णामभायो निर्मक्षिकम्, ऋद्धयभायो यवनाना दुर्धनम्, विरुद्ध पक्षो विपक्षः, आदाय
युध्यते तदित्यायुधम्, अत्यो घातस्य निरातम्, अधिगनमक्षेण अभ्यक्षम्, अपिहितः शल
इत्यपिशल, अतीतः भवानमभिधो वराहः, समृद्धिर्भद्राणा सुमद्रम्, उद्भूतोऽस्त्यर्थमुत्तम, अमि-
ल्लस्य सुखमम्याभिमुखः, प्रतिनिधेय कायः प्रतिकायः, परिभ्रानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः, उपेत्या-
धीयतेऽस्मादुपाध्यायः, एवम् अगगतवान् कोट वकोटः, अपिहित कायतीति पिका, सपन्न
ब्रह्म वाभ्रवाणा सन्नहः, भ्रद्धीयत इति भ्रद्धा, अन्तर्धीयते अन्तर्धिः, इति ॥

[२] घोतका यथा—प्रतिष्ठते, पराक्रमते, अगकरोति, सक्रोडति, अनुकम्पते, अवधत्ते,
निविवेश, दुर्ललित, व्याददाति, आह्वयते, निशमयति, अधिकुरुष्व, अपिदधाति, अतिशेते
सुरभिः, उल्लापयति, अभिधत्ते, प्रतीक्षते, परिणमने, उपायस्त, एव वधत्ते, पिधत्ते, भ्रद्धत्ते,
सहित, अन्तर्दधाति इति ॥

[३] विशेषकास्तु द्विधा—प्रत्ययविशेषका, प्रत्ययार्थविशेषकाश्च, प्रत्ययार्थविशेषका यथा—
प्ररंभते, पलायने, अपरंभते, ससरति, अनुमन्यते, अवलोकते, निष्कर्षति, दुर्भंजति, विलोकते,
आलोकते, निरीदति, अधिवसति, अपिनशति, अतिवर्तते, सुभवति, उद्भवति, अभ्येति, प्रतिपद्यते,
परिगणयति, उपदधाति, एव वतसः, पिनद्धवान्, सततम्, भ्रद्धन, अन्तर्भंजति इति । प्रत्ययार्थवि-
शेषका यथा—मनस्वी सुभवति सुमनायते, दुर्भंजति दुर्मनायते, एवमभिमनायते, पुच्छमुदस्यति उपु-
च्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते, भाण्ड समारचयति सम्राण्डयते, चीवर सचि
भोति सचीवरयते, हस्तेनापक्षिपति अपहस्तयति, घर्मेणा सनहति रुधर्मयति, पाशेन सयच्छति
सपाशयति, चूर्णस्वध्वसयति अचूर्णयति, तूलैरङ्कुणाति अवतूलयति, हस्तिनाऽतिक्रामति अतिहस्त
यति, सेनयाऽभियाति अभिपेणयति, वीणयोपगायति उपरीणयति, वास्या परिच्छिनत्ति परिवासयति,
श्लेकैरुपस्तौति उपश्लोकयति, लोमान्धनुमाष्टिं अनुलोमयति, पाशान् विमोचयति विपाशयति,

तूत्तानि विहन्ति विदुस्तयति, रूपं निरीक्षते निरूपयति, चखं परिद्धाति परिवर्णयति, पर्याणमुत्तानयति उत्पर्याणयति, इति ॥

नन्वेतेऽपि क्रियाविशेषाणां वाचकाः कस्मान्न भवन्ति ? यद्धि यत्प्रयोगादवगम्यते तत् तस्य वाच्यं भवति । नैवम् 'भृशादिभ्यो भुव्यच्चे' (पा ३ १ १२) इत्यादिभिर्भवत्याद्यर्थ एव प्रत्ययोत्पत्तेः । मैव वोचः, नाहं न्यडन्तं पुच्छामि, किं तर्हि ण्यन्तम्, तत्र 'शब्दचैरकल-
ह्राभ्रकण्वमेभ्यः करणे' (पा ३ १ १७) इति वर्तते, ततश्च करोत्यर्थलक्षणे धात्वर्थसा-
मान्ये णिङ्णिचोर्विधानात्, पुच्छस्योदसन करोति उत्पुच्छयते, सेनया अभियान करोति अभि-
पेणयति इति करोत्यर्थस्य प्रत्ययेन उदसनाभियानादेस्त्वंपसर्गणाभिधाने वाचकत्वमेवां भविष्यतीति ।
उच्यते—नेह करण इत्यनेन सकृदवात्पर्यानुयायि क्रियासामान्य प्रतिनिर्दिश्यते, अपि त्वन-
वधारितात्मस्वरूपा उदसनाभियानादयः क्रियाविशेषा एव । कथमिदं ज्ञायते इति चेत्,
आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति—यद्य मुण्डमिश्रदृष्टलवणेभ्यः करणमात्रे प्रत्ययमुदाहरति तद्यथा—
मुण्ड करोति मुण्डयति, एव मिश्रयति, दृष्टयति, लवणयति । हलिकलिकृतत्वचेभ्यस्तु ग्रहणलक्षणे
तद्विशेषे, यथा—हलिमग्रहीत् अजहलत्, कलिमग्रहीत् अचकलत्, कृत गृह्णाति कृतयति,
त्वचं गृह्णाति त्वचयति, वर्णसत्यार्थवेदेभ्यस्तदाचष्टे इत्युपसर्गविशिष्टे धात्वर्थे, यथा—वर्णमाचष्टे
वर्णयति, सत्यामाचष्टे सत्यापयति, अर्थमाचष्टे अर्थापयति, वेदमाचष्टे वेदापयति इति, व्रता-
द्रोजने तन्निवृत्तौ च, यथा—पयो व्रतयति, वृषलाभं व्रतयति । अतोऽवगम्यते करण
इत्यनेनानवधारितविशेषो धात्वर्थः प्रत्ययाभिधेयतयाऽधिक्रियते इति । एव तर्हि, सविशेषणस्यैव
क्रियाविशेषस्य प्रत्ययेनोक्तत्वात् अभिपेणयत्यादिपूपसर्गप्रयोगो न प्राप्नोति, यथा—श्येन इवाचरति
श्येनायते, वाष्पमुद्वमति वाष्पायते, हस्तेन निरस्यति हस्तयते, एव पादयते इति । भवेदेतत्
यत्रैक एव प्रत्ययार्थः, यथा—'उपमानादाचरे' (पा. ३. १ १०.) वाष्पोष्मभ्यामुद्वमने '
[पा ३. १. १६] 'अङ्गानिरसने' इति । इह तु वद्वव' प्रत्ययार्थः, यथा—'पुच्छादुदसने
व्यसने च,' 'भाण्डात् समारचने विभजने च,' 'चीवरदाजने परिधाने च,' मुण्डादिभ्यस्तत्
करोति तदाचष्टे तेनानिक्रामति इत्यादाविति तत्रोपात्तस्यापि क्रियाविशेषस्य प्रत्ययतो रूपसा-
मान्यादनवधारणे तदवच्छेदायोपसर्गविशेष प्रयुज्यते, यथा प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे मन शब्दादुत्पन्नेन
पयडैवोपसर्गार्थविशिष्टभवत्यर्थाभिधाने सुमनायते, दुर्मनायते, अभिमनायते इति सुदुरभय
प्रयुज्यन्ते । एव तर्हि हस्तिनाऽतिक्रामत्यतिहस्तयति इत्यादिष्व् भेदाभ्वमाचष्टे भ्वेतयति, अश्व-
तरमाचष्टे अश्वयति, गालोडितमाचष्टे गालोडयति, आह्वरकमाचष्टे आह्वरयति, इत्यादावाऽप्रयोगः
प्राप्नोति । नैवम्, जत्राडः सहाभिधायकत्वात् । न हि कामतीत्यादिवत् चष्टे इत्यस्यैकाकिनः
स्वार्थाभिधाने सामर्थ्यमस्ति । अतो विशेषकत्वमेवैषा न वाचकत्वमिति ॥

अथ [४] सहाभिधायका यथा—प्रस्तुते, प्राणिति, प्रपञ्चते, प्राप्नोति, संप्रापयते, सचष्टे, संरम्भते, सधुक्षयति, अनुरुष्यते, विह्वयते, विलोकने, विधाणयति, आचष्टे, आशास्ते, आचा मति, आतङ्कयति, निद्रायति, नियमयते, मयीने, अयेति, अभिप्रादयते, परिपञ्जते, उज्जास-यति, उत्तसयति इति ॥

[५] कार्यार्था यथा—विज्ञयते, पराजयते, न्यविक्षते, समगस्त, अभ्यकरोत्, पराकरोत्, विरराम, उपरराम, उदसिष्यति, उदसिष्यते, अपस्किरते, प्रतिचम्कार, उपस्कुक्षते, ग्रायते, प्रायभीयति, निष्टयति, अभिष्टौति, प्रिपहते, परिपञ्जने, प्रिपगति, प्रहेणोति, प्रणश्यति, परि-णेष्यति, अन्तर्णयति इति ॥

[६] निरर्थका यथा—प्राग्भते, प्रलग्नते, प्रसूयते, प्रयच्छति, अपहरति, अपहृते, अप-त्रपते, अभिपुणोति, निमीलति, निघायते, निघोयति, निमज्जति, निपज्जति, विगाहते, विराजते, विजानाति, विनश्यति, विकस्यते, विरीर्यते, आश्रयति, आश्रिष्यति, सयुज्यते, अध्यागच्छति, पर्यागच्छति इति ॥

प्राद्य पथ क्रियाविशेषोपजनितसंघन्धावच्छेदहेतवः कर्मप्रवचनीया , यदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां सघन्धानां प्रकाशने ।

कर्मप्रवचनीयाः स्युर्नेमित्तमवधारिताः ॥ इति ।

किं पुनरमीषामवधारणम् ? कर्मप्रवचनीयसहाधिकारे अनुप्रभृतय शब्दा एकादश, लक्ष-णादयोऽर्था द्वाविंशतिरिति ; तद्यथा—‘ अनुलक्षणे ’ ‘ हृतीयार्थे ’ ‘ हीने ’ [पा १ ४ ८४ ८५ ८६] ‘ उपोऽधिके च ’ ‘ मपपरी वज्जने ’ ‘ आङ् मर्यादावचने ’ [पा १ ४ ८७ ८८ ८९] लक्षणेऽथभूताख्यानभागीप्तासु प्रतिपर्यन्तवः । [पा १ ४ ९०] ‘ अभिरमाणे ’ [पा १ ४ ९१] ‘ प्रति प्रतिनिधिप्रतिदानयो ’ [पा १ ४ ९२] ‘ अधिपरी अनर्थकौ ’ [पा १ ४ ९३] ‘ सु पूजायाम् ’ ‘ अतिरतिक्रमणे च ’ [पा १ ४ ९४ ९५] ‘ अपि पदार्थसंभावनाव्यवस-र्गगर्हासमुच्चयेषु ’ ‘ अधिरीश्वरे ’ [पा १ ४ ९६ ९७] ‘ विभागा कृजि ’ [पा १ ४ ९८] । पञ्चम्—अनु, उप, अप, परि, आङ्, प्रति, अभि, अधि, सु, प्रति, अपि, इत्येकादश शब्दाः । हेतुलक्षणम्, सहाय्यं, हीनता, आधिक्यम्, वज्जने, मर्यादावचनम्, लक्षणम्, इत्यभूताख्यानम्, भाग, वीप्ता, प्रतिनिधि, प्रतिदानम्, अनर्थक्यम्, पूजा, अतिक्रमणम्, पदार्थः, संभावना, अव्यवसर्ग, गर्हा, समुच्चय, स्वाम्यम्, अधिकार, इति द्वाविंशतिरर्थाः । तत्रानु- सत्तार्थः, प्रतिपरी पड्यौ, अपि- पञ्चार्थ, अव्यभी व्ययौ, उपाती व्यथो, आटपसव एकार्थाः इति । तेष्वनु- हेतुलक्षणसहाय्यहीनतालक्षणेऽथभूताख्यानभागीप्तासु कर्मप्रवचनीय , तद्योगे द्वितीया

यथा—शाक्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्, पर्वतमन्ववसिता सेना, अनुशाकटायनं वैयाकरणाः, वृक्षमनु विद्योतते विद्युत्, साधुदैवदत्तो मातरमनु, यदत्र मामनु स्यात्, वृक्ष वृक्षमनु तिष्ठति इति ॥

क्रियाया द्योतको नाय न संबन्धस्य वाचकः ।

नापि क्रियापदक्षेपो संबन्धस्य तु भेदकः ॥ [वाचस्पदीयम् २ २०६.]

तथा हि—शाक्यस्य संहितामनुप्रावर्षदिति संहिताप्रवर्षणयोर्हेतुफलभूतयोर्लक्ष्यलक्षणभाषो निशमयतिक्रियापञ्जनित इत्यनुना प्रकाशयते 'शाक्यस्य संहितामनु निशम्य प्रावर्षत्' इति । एवमन्यत्राप्यवगन्तव्यम् । इत्यनु. सतार्थः । लक्षणेत्थभूताख्यानभागवीप्साप्रतिनिधिप्रतिदानेषु प्रति, स चतुर्षु द्वितीया द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति, यथा—वृक्ष प्रति विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातर प्रति, यदत्र मा प्रति स्यात्, वृक्ष वृक्षं प्रति सेकः, अभिमन्युरर्जुनत प्रति, मापानसं तिलेभ्यः प्रति प्रयच्छति । लक्षणेत्थभूताख्यानभागरीप्सावर्जनानर्थन्येषु परि, सोऽपि चतुर्षु द्वितीयां द्वयोः पञ्चमीमुत्पादयति, यथा—वृक्ष परि विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातर परि, यदत्र मा परि स्यात्, वृक्ष वृक्ष परि सेकः, परिपरि त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः, 'विश्वप्सिनया विश्वतस्परि' [तै स १ ५ ३. ३.] । इति प्रतिपरी पडर्थः । पदार्थसंभावनान्यवसर्गगर्हासमुच्चयेष्वपि, तस्यैतेषूपसर्गसंज्ञा बाध्यते, तत्र पदान्तरस्याप्रयुज्यमानस्यार्थः पदार्थः, सर्पिषोऽपि स्यात्, मधुनोऽपि स्यात्, मात्रा बिन्दुः स्तोकमित्यस्यै अपिशब्दो वर्तते । अधिकार्थवचनेन शकेरप्रतिघाताविष्करणं संभावना—अपि सिञ्चेन्मूलकसहस्रम्, अपि सुयाट्टाजानम् इति । कामचारानुष्ठानमन्ववसर्गः, अपि सिञ्च, अपि सुहि । निन्दा गर्हा—अपि सिञ्चेत् पलाण्डुम्, अपि सुयाट्टुपलम् इति । अनेकक्रियोपनिपातः समुच्चयः, अपि सिञ्च, अपि सुहि, सिञ्च च सुहि चेत्पदार्थः । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् पत्य न भवति । इत्यपि पञ्चार्थः । अधिरानर्थन्याधिकारस्वाभ्येषु कर्मप्रवचनीयः, स आद्ययो 'गतिगता' 'तिडि चोदात्तवति' (पा ८ १ ७० ७१.) इति गत्युपसर्गसंज्ञाबाधनात् निघातादिक नानुभवति इति, यथा—कुतोऽप्यागच्छति, यदत्र मामधिकरिष्यति, इति । स्वाम्ये तु द्विधा—अधियोगे सप्तमी भवति कदाचित् स्वामिनः, कदाचित् स्यात्, यथा—अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला, अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः । अभिलक्षणेत्थभूताख्यानवीप्सासु द्वितीयामुत्पादयति, यथा—वृक्षमभि विद्योतते, साधुदैवदत्तो मातरमभि, वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । इत्यप्यभी द्वयौ । हीनाधिकार्ययोरुप, तत्र यथासरयु द्वितीयासप्तम्यौ; यथा—उपाहुनं योद्धार, उप स्वार्थो द्रोण इति । अति पूजायामनिरुमणे च, तत्र पूजा स्तुतिः, निष्पन्नेऽपि फले क्रियाप्रवृत्तिरतिरुमणम् । यथा—शोभन स्तुतम् । अति स्तुतं भवता, अति सिक्तमेतद्भवता, इति । उपसर्गसंज्ञाबाधनात् पत्य न भवति । इत्युपाती द्वयौ । आह्वयार्थावचने पञ्चमीमुत्पादयति—आ पाटलिपुत्रादृष्टो देवः । वचनग्रहणादभिविधिरपि गृह्यते ।

तत्रापीदमेवोदाहरणम् । अपा वर्जनं पञ्चमीसुपादयति—अप त्रिगनेभ्यो वृणो ऽव । सु
पूजायामुपसगमशा याधन—सुस्तुत भवता, सुतिक्त भवता, इति पत्य न भवतीति । इत्या
उपसव एकार्था इति ॥

अव्ययानि सुव ततिड तानुकारिणि निमित्तिप्रतिरूपाणि, तानि प्रत्यक् षोढा—प्रत्ययानि,
प्रत्ययार्थानि, उभयाधानि, अनुभयाधानि, प्रत्यय तरावानि, प्रत्यया तरावानि चेति । तेषु सुव
तानुकारिणि प्रत्ययानि यथा—उच्च, नीच, चिराय, निशायसा इति ; प्रत्ययार्थानि यथा—
आरात्, अक्सात्, एक्कप, प्रगे, इति ; उभयाधानि यथा—अहम्, शुभम्, पारे, मध्य
इति ; अनुभयाधानि यथा—कृत, निष्ठा, साक्षत्, अद्याय इति । प्रत्ययतरावानि यथा—वृतम्,
दिवा, दोषा, अतरेण, इति । प्रत्यया तरावानि यथा—सायम्, स्वयम्, चिरस्य, परस्परस्य
इति । तिडतानुकारिणि प्रत्ययानि यथा—रुभ्य, रुद्र, रुय, शाम इति, प्रत्ययार्थानि यथा—
एहि अपहि पश्य पश्यत इति ; उभयाधानि यथा—अस्ति, अस्ति, अस्मि, वृद्धि इति
अनुभयाधानि यथा—याति, न याति, वर्तत, न वर्तते इति । प्रत्यय तरावानि यथा—अस्तु,
भवतु, पूर्णते, आस इति । प्रत्यया तरावानि यथा—आह, स्यात्, स्यात्, भूयात् इति ॥

‘स्वरादिनिपातमव्ययम्’ (पा १ १ ३७) इत्यव्ययप्रकरणे ‘वृमजत’ क्वातोसु क
सुन’ (पा १ १ ३९ ४०) ‘तद्धितध्यासरनिमित्ति’ ‘अव्ययीभावश्च’ (पा १
१ ३८ ४१) इति पठ्यत । तत्र आम्, क्वा, त्यप्, तुमुन्, णमुन्, एमुन् इति
कृत पड भाषायाम् । त तु कृत क्रियारूपा, क्रियाफलरूपा, क्रियाविशेषणरूपा,
क्रियावधिरूपा, क्रियाकर्मरूपा, क्रियाप्रत्ययरूपाश्च भवति तेषु क्रियारूपा यथा—चकासाञ्चकार,
कारयामास, विभ्रावभूव, विदाकुवतु अल कृत्वा, एतु कृत्वा, अलमाग्य, एवालय्य, अल भावतुम्,
कालो भोजतुम्, धातु श्रोतुम्, द्रष्टु चक्षु इति क्रियाफलरूपा यथा—भास्तु व्रजति,
पक्वतुमुपतिष्ठत, भोजतु भुङ्क्ते पक्वतु पचति, भास्तु भ्रायति भोजतु घ्नत भाक्तु क्षमते,
भोजतु सहते, भाक्तुमस्ति, भास्तु विद्यते, भोजतुमाप्, भास्तु प्रभवति इति क्रियाविशेषण
रूपा यथा—इ वकारम्, अ वकारम्, यथाकारम्, त मकारम्, उच्चै वकारम्, तिषङ्कारम्,
मुखन वकारम्, नानाभावम्, द्विधाभावम्, तूर्णीभावम्, अव्ययम् इति क्रियाप्रधिरूपा यथा—
भुनक्ते व्रजति अपमित्य याचत अग्रभाज व्रजति ब्रह्मत्यास गा पाययति, ब्रह्मलोत्कर्ष
अपिष्ठादिउत्तति, शम्भोत्वाय राजद्वारमति, कन्यादर्श वश्यति, ब्राह्मणपद भोजयति, यावज्जीव
मधीत, चमपू स्तृणाति, गापदपू वृणो दध, चेलक्ताप वृष्टा दध इति क्रियाकर्मरूपा
यथा—शक्नोति भोजतुम्, भृणोति भास्तुम्, जानाति भास्तुम्, आरभत भोजतुम् पारयति
भास्तुम् प्रक्रमत भोजतुम्, लभत भाक्तुम्, जहति भोजतुम्, इच्छति भास्तुम्, कामयते

भोजनम्, एपितुमिच्छति, कमितु कामयते, इति क्रियावयवरूपा यथा—मूलकौपदश भुङ्क्ते, दण्डोपघात ना कालयति, पाश्वोपपीड जते, ब्रजोपरोध ना सादयति, पाण्युपकर्षमुत्थापयति, केशग्राह युध्यन्ते, भ्रिषेप जल्पति, गेहानुप्रदेशमास्ते, नामग्राहमाकारयति, चोरकारमाक्रोशति, स्वादुकार भुङ्क्ते, स्वादुज्य भुङ्क्ते इति । क्रियाकर्मावयवरूपा खट्वपि सम्भवन्ति, यथा—स्वपोष पुष्यति, आत्मपोष पुष्पाति, गोपोष पुष्यति, रपोष पुष्पाति, निमूलकाप कपति, समूलकाप कपति, समूलघात हन्ति, पाणिघात वेदिमाहन्ति, शुष्काप पिनष्टि, चूणाप पिनष्टि, रूक्षाप पिनष्टि, उदपप पिनष्टि, अहतकार करोति, जीवग्राह गृह्णाति, हस्तग्राह गृह्णाति, हस्तर्त वर्णयति, चूडकनाप नष्ट, सुवर्णनिधाय निहित, ओदनपाक पक्क, नाञ्जयन्ध वद्ध, जीवनानाश नश्यति, पुरपचाह वहति, ऊर्ध्वशोष शुष्क, ऊर्ध्वपूर पूण, इति । शपादछन्दसि चतुर्विंशतिर्भवन्ति तद्यथा—पश् केन्, तवै, के, से, सेन्, असे असेन्, वसे, कसेन्, अध्ये, अध्येन्, कध्य, कध्यन्, शच्यै, शच्यैन्, तवेड्, तवेन्, के, इय्य, णमुल्, कमुल्, तोसुन्, कसुन्, इति । तेषु कृत्यार्थे पदकेनो पद—‘अवचक्षे’ (ऋग्वे ४ ५८ ५) केन्—नावगाहे । तवे कृत्यार्थे तुमर्थे च, इत्यर्थे—परिधातवे, परित्स्तरितवै, तुमर्थे—सोममिन्द्राय पातवे (ऋग्वे ३ ४६ ५) अन्वतवै (ऋग्वे ७ ४४ ५) । कयाद्य सप्तदश तुमर्थे, तेषु के—इजे विश्वाय सूर्यम् (ऋग्वे १. ५०. १) विरये त्वा हरामि, से—वक्षे राय, सेन्—ना वामपे रथानाम् (ऋग्वे ५. ६६ ३), असे—ऋग्वे दक्षाय जीवसे (ऋग्वे १० ५७ ४), असेन्—इह क्षपाय जीवसे (ऋग्वे १०.५८ १) असे—प्रेपे मगाय श्रियसे (ऋग्वे ५ ५९ ३) वसेनायवरुण, स्वरे विजय अर्धे—काममुपाचरय्य (त स. १ २. ११. १) अध्यनायेवरूप, स्वरे विजय कर्धे—इन्द्राग्रा आहुपय्य (ऋग्वे ६. ६० १३) कर्धेन्—भ्रियय्य शव्य—पियय्य (ऋग्वे ९ ९७ २०) शध्यन्—सह मादयय्य तवेड्—दशमे मासि सूतवे, तत्रन्—सोममिन्द्राय पातवे [ऋग्वे ८ ६९ १०] ? सुत्रदेवेषु गतवे [त स ५ ७ ७ २.] कर्तव्य [ऋग्वे ९ ८६ २०] हर्तवे क—प्रय देवेभ्य [ऋग्वे १ १४२ ६] इय्य—अपा मोषधीना रोहित्ये [त स १ ३ १० २] प्रव्यधिष्य, रोहणाय चाव्यधनाय चेत्यथ. । तुमर्थे एव ‘शक्ति णमुल्कमुला’ [पा ३ ४ १२]—अग्निं दद्या विभाज नाशन्नुवन् । ‘ईश्वरे तोसुन्कसुना’ (पा. ३ ४ १३)—ईश्वरोऽभिचरितो, ईश्वरो विलिख, ईश्वरोऽविवृद् । तोसुन्कसुना भावलक्षण च तत्र स्वेष्टृज्यदिचरिहुनमिजनिभ्यस्तोसुन् (पा ३ ४. १६) ‘सुपि वृदे कसुन्’ (पा ३ ४ १७) यथा—आसस्यातोऽद्या मीदन्ति, पुरा सूर्यस्योदेतोराधेय, पुरा यस्मानामपाकृतो, पुरा प्रचरितोरग्नौ होतव्यम्, पुरा प्रचरितोराग्नीध्रे होतव्यम्, आहोतोरप्रमत्तस्तिष्ठति, आतमितोरपतिष्ठन्ते (त ब्रा १ ६ ९ ८) अविजनिनो सम्भवाम (त स २. ५ १. ५) पुरा वृरस्य विवृत्त (त स १. १ ९ ३), पुरा जनुभ्य आवृद् (ऋग्वे ८ १. १२) । तद्वितेष्वसर्वविभक्तिषु ‘तसिलादय प्राक् पाशप, शस्त्रभृतय प्राक्समासान्तेभ्य, मान्त,

कृतोऽर्था', तसिपत्नी नानाज्जा' इति; यथा—यतः, तत्र, इह, क, एकदा, एतद्दि, अधुना, इदानीम् सद्यः, परत् परारि, ऐषम', अद्य, परेषावि, पूर्वेषु', उमयेषु', सर्वेषा, इत्थम्, पुरस्तात्, प्राक्, अध, उपरि, उपरिष्ठात्, पुरः, पश्चात्, दक्षिणात्, दक्षिणा, दक्षिणादि, दक्षिणेन, दक्षिणतः, त्रिधा, द्विधम्, ऐक्यम्, बहुयो देदि, यासुदेवतः प्रति, शुक्लीमवति, अग्निसात् सपद्यते, देवप्रागच्छति पटपटाकरोति, पचतितराम्, बहुरुत्थो भुङ्क्ते द्विभुङ्क्ते, सह दृढके बहुधा भुङ्क्ते आदितो भवति, ग्राहणवद्मयीति, विना देवदत्तम्, नाना देवदत्तात् इति । अव्ययीभावो द्विधा—सत्त्वभूतार्थ', असत्त्वभूतार्थश्च इति । तयो सत्त्वभूतार्थो यथा—उपकुम्भम्, सुमद्रम्, दुर्गन्धम्, निर्मेक्षिकम्, निर्जीतम्, सव्रह्म, यहिप्रांमम्, सूपप्रति, मध्वेसमुद्रम्, द्विमुनि, पञ्चनदम्, लोहितगङ्गम् इति । असत्त्वभूतार्थो यथा—अधिलि, प्रत्युरसम्, अनुरधम्, प्रत्यर्थम्, यथाशक्ति, सचक्रम्, यावदमप्रम्, परिश्रितम्, आपाटलिपुत्रम्, अभयि, द्विपरि, अनुगङ्गं वारणसी इति ॥

शब्दस्य ताद्रूप्येणाभिधानमनुकरणं । यदाह—व्यक्ताव्यक्तवर्णपदवाक्यसादृश्योक्तयोऽनुकरणानि ॥

तत्र व्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

छिन्नेन पतता वद्वौ यन्मुखेन हठात्कृते ।

स्वेति हेति हरेणोक्ते रत्नाहासोत् सैष रावण ॥

व्यक्तपदसादृश्योक्तिर्यथा—

गच्छेति वक्तुमिच्छामि मतिप्रिय त्वत्प्रियैषिणी ।

निर्गच्छति मुखद्विगो मा गा इति करोमि किम् ॥

व्यक्तवाक्यसादृश्योक्तिर्यथा—

त्वं जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीय त्वं कोमुदी नयनयोः स्मृत त्वमङ्गे ।

इत्यादिभिः प्रियशब्दैरनुरुध्य मुग्धां तामेव ज्ञान्तमथ वा किमतः परेण ॥

अव्यक्तवर्णसादृश्योक्तिर्यथा—

गतेऽर्धरात्रे परिमन्दमन्दं गर्जन्ति यत्प्रावृषि कालमेघाः ।

अपश्यता^१ वत्समिवेन्दुविम्बं तं (तत्) शर्वरो गौरिव हुंकरोति ॥

^१ अथ पाठ मयमात्मानुरोधात्, नुम्पटिन्नु वृत्तवैरसादुपेक्षित अगमशास्त्रस्यानित्यतया साधुत्वमप्यस्येयम् ।

अव्यक्तपदसादृश्याक्तिर्यथा—

चटच्चटिति चर्मणि चिमिति चोच्चलच्छोणिते
धगद्धगिति मेदसि रफुटखोऽस्थिषु घ्रागिति ।
पुनातु भवतो हरेरमखैरिराजोरसि
कृणात्करजपञ्जरक्रकचकापजन्मानलः ॥

अव्यक्तवान्यसादृश्याक्तिर्यथा—

पिपिप्रिय ससस्त्रयं मुमुमुखासवं देहि मे
ततत्यज दुदुद्रुत भभभभाजनं काञ्चनम् ।
इति स्खलितजटितं मदवशात्कुटङ्गदृशः
प्रगे हसितहेतवे सहचरोभिरध्यैयत ॥

एतेन यानि साधून्यर्थवन्ति पदानि, यानि च वान्यानि, यच्चाशक्तिजमसाधु शब्दरूपम्, ये चापभ्रशा, ये चानर्थका वर्णाः, याश्चाव्यक्तवर्णपदवाक्योक्तयः, तदनुकरणानां साधुत्वमुपपन्नं भवति । ननु अनुकरणं शिष्टस्य वा दानाध्ययनादेः, अशिष्टाप्रतिपिद्धस्य वा हसितहिङ्गितादेः साधुत्वं भवति न प्रतिपिद्धस्य यो ह्येवमसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुर्वन् ब्राह्मणं हन्यात्, सोऽपि मन्ये पतितः स्यात् । नैवम्, यश्च ब्राह्मणं हन्ति, यश्चानुहन्ति, उभौ तौ हतः यस्तु स्वत्वेऽप्यसौ ब्राह्मणं हन्तीति तस्यानुकुर्वन् कदली-स्तम्भं छिन्यान्न स मन्ये पतितः स्यात् इति । न चानुकरणमपशब्दः, अन्यो हासावपशब्दपदार्थकः साधुशब्दः, न चापशब्दपदार्थकः शब्दोऽपशब्दो भवति, अपशब्द इत्येतस्याप्यपशब्दत्वप्रसङ्गात् । यः पुनरेवमसावपशब्दं प्रयुङ्क्ते, इति तस्यानुकुर्वन्नपशब्दमभिधेयेषु प्रयुङ्क्ते, सोऽपशब्दकायेऽप्यभवति इति ॥

भावकारकाभिधायिनो धातुप्रत्यया कृतः, ते षोढा—लिङ्गिनः, अन्यलिङ्गिनः, स्वलिङ्गिनः, अलिङ्गिनः, शनत्याद्यपेक्षिणः, अनुप्रयोगाद्यपेक्षिणश्च । तेषु द्रव्यवचना अणादयो लिङ्गिनः, यथा—कुम्भकारः, पङ्कजम्, धात्री, दात्रम्, कारः, कृकवाकुः, इति । गुणवचना ण्डुलादयोऽन्यलिङ्गिनः, यथा—कारकः, कारिका, कारकम्, दर्शनीयः, दर्शनीया, दर्शनीयम्, इति । उत्पत्तावपेक्षितनियतलिङ्गाः ‘स्त्रियां क्तिन्’ (पा ३ ३ ९४.) इत्येवमादयः स्वलिङ्गिनः, यथा—पक्तिः, पचनम्, पाकः, व्रजः, शय्या, सुप्तम्, इति । अस्तत्त्वभूतार्थत्वेना-

नुपगृहीतलिङ्गस्य शक्तयस्तुमुनादयोऽलिङ्गिनः, यथा—कालो भोक्तुम्, अलं हत्वा, सलु प्रहृत्य, नायगाहे, ईश्वरोऽभिचरितोऽ, ईश्वरो विलिङ्ग, इति । शक्तिहेतुपलक्ष्यत्रियाद्यपेक्षा शब्दादयः शक्त्याद्यपक्षिणः, यथा—प्रजता वृत्तम्, क्रियमाण पश्य, भार्जयन् वसति, चङ्क म्यमाणोऽधीते, पश्यन् प्रजति, भोजको यजति इति । अपक्षितानुप्रयोगतद्विज्ञापनुपक्षाणमुदाहरणोऽनुप्रयोगाद्यपक्षिणः, यथा—रैषोऽयं पुष्यति, चोरकारमाक्रोशति, कारयाञ्चकार, वृत्रिमम्, व्यावक्रोशी, सारायिणम्, इति ॥

भावकारकवन्धिस्वाध्यायिनिधापिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिता ते षोढा—भलोपिन, लोपिन, सन्लोपिन, आदेशिन, प्रदेशिन, अप्रदेशिनश्चेति । तेषु निरनुबन्धा भलोपिन, यथा—अभ्यवम्, अभवक, अभ्यवाम, सभ्य, सरयम्, देयदत्तकप्य इति । सानुबन्धा लोपिन यथा—प्राहण्यम्, मृत्तिका, दार्क्षि, यथाकरण, स्तेयम्, वेदार्थम्, इति, येषां लुग्लुपादिभिः किमपि नावतिष्ठते ते सन्लोपिन, यथा—गर्गा, चरका, पञ्चाला, चञ्चला, मार्गी, सामग्री, इति । येषामापन्नादयः आदिदन्ते ते आदेशिन, यथा—एतिकापन, कापयम्, आत्मनीनम्, अभ्योयम्, क्षत्रिय, शाश्वतिकम्, इति । प्रहृतेरादिमध्यविषया प्रदेशिन, यथा—यदुत्तम्, यदुराजा, सर्वक, उच्चक, त्रयका, पञ्चतकि, इति । तस्या एवाभ्यासवयवभूता अप्रदेशिन, यथा—वाक्त्वचम्, प्रत्युरसम्, वैशाङ्गि, युवजानि, सरजसम्, निष्प्रवाणि, इति ॥

पृथगर्थानामेकार्थभाष समास, स षोढा—सुश्रुताभ्याम्, तिङन्ताभ्याम्, सुतिङन्ताभ्याम्, सुधातुभ्याम्, सुश्रुतनामभ्याम्, नामभ्या चेति । तेषु सुश्रुताभ्या यथा—उपकुम्भम्, राजपुरुष, नीलोत्पलम्, अणकपाल, चित्रगु, धवस्त्रदिरो इति । अत्र 'समर्थ पदविधि' (पा २ १ १) इति सामर्थ्ये सति समास । सामर्थ्यं च स्वबन्ध । स च द्वयोरुपसर्जनप्रधानभावे भवति, न हि प्रधानयोरुपसर्जनयोरेव वा मिथोऽनपेक्षयोः स्वबन्धो घटते । प्रधानोपसर्जनभावश्च द्विधा—अभिधीयमान, प्रतीयमानश्च । अभिधीयमानो व्यतिरेकविभक्तिः, यदा वैयधिकरण्यम्—कुम्भस्य समीपम्, राज पुरुष, इति । तत्रोपकुम्भमिति पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः, राजपुरुष इत्युत्तरपदप्रधानस्तत्पुरुष । प्रधानमविचलितस्वार्थं प्रथमयवानभिधीयते, उपसर्जनं पुनः प्रधानानुग्रहायाधितव्यतिरेकपक्ष्यादिभिः । इदं च सुबन्तं य एव भवति । प्रतीयमानस्तुत्यविभक्तिः यदा सामानाधिकरण्यम्—नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम्, अष्टसु कपालेषु सङ्कृतोऽष्टाकपाल, इति । अथ च 'विशेषण विशधेण' (पा २. १. ५७) इति कर्मधारय, 'सत्यापूर्वं' 'तद्धितार्थ' (पा २ १ ५२ ५१) इति च द्विगुण्य विशधणविशधभावान् प्रतीयमानोपसर्जनप्रधानभावयोः सामानाधिकरण्ये स्वर्यते; तच्च तुल्यविभ

किंत्वे स्यादिति सुवन्तत्वं एव भवति । यदा च चित्रा गावोऽस्येत्यन्यपदार्थपरतया विशेष-
पणविशेष्ययोः समानाधिकरणलक्षणो बहुव्रीहिः, तदाऽप्यभिहितः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः । प्रातिपदिकार्थः
संबुद्ध इति वृत्त्यवस्थायां वाच्यवैपरीत्येन चित्रा गावोऽस्येत्युपसर्जनं समासार्थश्चित्राणां गवामयमिति
प्रधानभावमनुभवति, तच्च पट्टीप्रथमान्तत्वात् सुवन्त एव स्यात् । यदा च धवश्च खदिरश्चेति
प्रधानयोर्धवस्य खदिरस्य चेत्यप्रधानयोर्धा क्रियादीन् प्रतीतेरंतरयोरे युगपदधिकरणवचनो
द्वन्द्वः, तदाऽप्युभयत्र तुल्यविभक्तिरन्तरेण प्रागान्यमप्रागान्य वा न प्रतीयते, तुल्यवि-
भक्तिश्च तु द्वयोः सुवन्तत्वं एव भवति । अतश्च सर्वत्र सुवन्तेन सह सुवन्तं समस्यते
इति स्मर्यते । तिङन्ताभ्या यथा—अश्रीतपिषता, खादतमोदता, पचतभृजता, उन्मृजावमृजा,
आवपनिवपा, एहिरेयाहिरे, इति । अत्र ‘आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये’ इति मयूरव्य-
सकादिपाठात् तिङन्तानां समासः स्मर्यते । अश्रीत पिषतेत्यादि यासु क्रियासु सातत्येन
विद्यते, ता एवमुच्यन्ते । तन्मध्यपतितश्च तद्ग्रहणनं गृह्यते इत्युदादीना रे इत्येतस्य
चारुपातः भवति । सुतिङन्ताभ्या यथा—अपचसि, प्राउर्पत्, अनुव्यचञ्जत्, अस्तिक्षीरा,
एहिवाणिजा, जहिल्लभ, इति । अत्र ‘सह सुपा’ (पा २ १ ४) इत्यत्र तृतीयैव
सद्वार्थस्याक्षेपः, सहग्रहणादतिरिक्ताद्योगविभागाश्रयणेन सुवन्ततिङन्ताभ्या समासः क्रियते ।
स च ‘नञो नलोपस्तिङवक्षेप’ इति ‘उदात्तवता तिङा गतिमता च’ इति, ‘सु-
धिकारेऽस्तिक्षीरादिवचनम्’ इति, ‘एहीडादयोऽन्यपदार्थे’ इति ‘जह कर्मणा बहुलमा-
भीक्ष्ये समस्यते कर्तार चाभिधाति’ इत्युपपन्नो भवति । तेनायमर्थः सगच्छते—अव-
क्षितोऽसि न पचसि त्वमभिहितोऽपि वृषल इति, प्रकृषणावर्पत् इति, पश्चाद्विशिष्ट-
चलनमकरोत् इति, अस्ति क्षीरमस्या इति, एहि वाणिजेत्यामन्यमाणवाणिजविशिष्टा क्रियेति,
जहि जहि स्तम्भमिति कर्ता योऽभिधीयते स एवमुच्यते इति । सुधातुभ्या यथा—सप्रा-
मयते अनुरध्यते, श्रद्धा, अन्तर्धि, परमनिया, प्रतिभुवा इति । अत्र—‘सप्राप्तं युद्धे,’
‘अनुरुध कामे’ इति समस्तयोरेव पाठः । ‘आतश्चोपसग’ (पा ३ ३ १०६) ‘उप-
सगं घो. कि’ (पा ३ ३ ९२) इत्यङ्किविधाने प्रादिपु श्रदन्तोरुपसङ्ख्यानम्, ‘अचि-
शु धातुभ्रवां च्वोरियट्उडो’ (पा ६ ४ ७७) इत्यादिकार्यसिद्धये श्विन्तस्य प्रत्ययना-
मधातुत्वाद्धानुत्वमिति सुधातुभ्या समासो भवति । सुवन्तनामभ्या यथा—दधिसेक्,
चर्मकारः, चर्मक्रीता, धनक्रीता, ब्राह्मणाच्छमी, सरसिजम्, इति । अत्र ‘कुगतिप्रादयः’
(पा २. २ १८) ‘उपपदमतिङ्’ (पा २ २ १९) इत्यत्रातिङ्ग्रहणेनेभ्यसूत्रशेषतया
व्याख्यायमानेन सुचित्येतस्य निवृत्तिः क्रियते, ‘कर्तृकरणे कृता बहुलम्’ (पा २. १ ३२)
इत्यत्र च कर्तृकरणयोः समासविधानानुत्तरपदस्य श्रदन्तताया लघायां श्रद्ग्रहणादतिरि-
क्तात् तदन्तावस्थायामेव समासाभ्यनुज्ञाने सुप्त्येतदपि निवर्तते । ततश्च गतिकारकोपपदानां

कृट्ति सह समास सुवृत्ते प्रागेव भवतीत्याख्यातम्, बहुलप्रहणस्य चेष्टसिद्धयर्थत्वात् ।
 स कचिन्नामभ्या कचिन् सुवृत्ताभ्या कचिन्नामसुवृत्ताभ्या निश्चीयते । तत्र दधिसेमित्यशो
 चरपदस्य 'सात्पदाद्यो' (पा ८ ३ १११) इति पदादिनिन्धनपत्वप्रतिषेधसिद्धयं,
 चर्मकार इत्यत्र तु पूर्वपदस्य पदान्तलक्षणनलोपायं सुवृत्तता क्रियते । चर्मक्रीतील्यत्र पूर्व-
 पद नलोपाधमेव सुवृत्तम्, उत्तरपद तु प्रातिपदिक क्रियते, तेन 'क्रीतात् करणपूर्वात्'
 (पा ४ १ ५०) अकारान्तात् इति—ईकार सिद्धो भवति । सुवृत्तौ तु प्राक् सुवृ-
 त्तप्रेतरङ्गलिङ्गसकारनिमित्तशानुपपन्नान् क्रीतस्य अकारान्तता हत्वा टीप प्रतियधीयात् ।
 धनक्रीतेत्यत्र 'सा हि तस्य धनक्रीती प्राणेभ्योऽपि गतीयसी' इति शिष्टप्रयोगदर्शनादुत्तरपदस्य
 सुवृत्तौ शानुपपत्तेरकारान्त-यास्य टीप उत्पत्तिः । प्राप्ताच्छमी, सरसिजमित्यत्र पूर्वपदयोः
 साक्षात् सुप धरणम्, उत्तरपदयोस्तु प्रयोजनाभावादिभक्तेरनुत्पत्तिरिति । नामभ्या यथा—
 अभ्यक्रीती, धनक्रीती, प्रवापिणी, मापवापिणी, असूर्यपद्या राजदारा, वृत्पूर्वी कटम्, इति । अत्र
 अभ्यक्रीती, धनक्रीती, इत्येतयोः प्राग्देव डीपुत्पत्तौ विभक्त्युत्पत्तिमन्तरेणापि पञ्चकप्राति-
 पदिकार्थपक्षे करणत्वाविरोधः । प्रवापिणी, मापवापिणी इत्यत्र तु प्राक् सुवृत्ते समासे
 प्रातिपदिकस्थान्तो नकार इति 'प्रातिपदिकान्तनुम्भिर्भक्तपु च (पा ८. ४ ११) इति णत्व
 भवति, सुवृत्ताभ्या तु समासेऽन्तरङ्गत्वान्ठुवृत्तौ डीधत्र प्रातिपदिकान्त न नकार इति
 णत्व न स्यात्, यथा—गर्गमतिनीति । असूर्यपद्या इत्यत्र नञ्सूर्ययोर्देशिक्रियया सगन्धात्
 परम्परमसगन्धे सामर्थ्याभावादिभक्त्यभावः, अत्र हि सूर्यमपि न पश्यन्तीति नञ् सूर्य-
 कर्मिका दृष्टिक्रियामपेक्षते, न सूर्यसत्ताम्, 'असूर्यललाटयोर्देशितपो' (पा ३ २ ३६)
 इति वचनादसामर्थ्येऽपि नाम्नोरेव समासो भवति । एनेन वृत्तपूर्वी इत्यपि व्याख्यातम्,
 अत्रापि हि वृत्त पूर्व ऋटोऽनेनेति वृत्तशब्दस्य ऋटपेक्षाया पूर्वशब्देनासगन्धादसामर्थ्येऽपि
 'पूर्वादिनि,' 'सपूर्वाच्च' (पा. ५ २ ८६ ८७) इति वचनात् वृत्तपूर्वोरनुवृत्तयोरेव
 समासो भवतीति स्थितम् । उपलक्षण चेदं सुवृत्ताभ्यामित्यादिषु द्विवचनम्, तेन यथा
 द्वाभ्या तया त्रिभिर्वद्विभिश्च समासो भवति । तत्राव्ययीभावः कर्मधारयश्च द्वाभ्याम् ।
 यथा—अघिच्छि, शास्त्रप्रति, पञ्चाम्ना, पुरुषव्याघ्र, इति । पष्टोलक्षण. कालपरिमाणलक्षणश्च
 तत्पुरुषो द्वाभ्या त्रिभिश्च । यथा—राजगरीक्षीरम्, राजगोक्षीरम्, घट्टजात, घट्टजात, इति ।
 अत्र यदा राजो गो राजगरी तस्या क्षीरमिति, तदा द्वाभ्याम्, यदा तु राजो गो क्षीर राज
 गोक्षीरमिति, तदा त्रिभिः । तदुक्तम्—'राजगरीक्षीरे द्विसमासप्रसङ्ग, द्विपृष्ठाभावात्,
 सिद्ध तु राजविशिष्टाया गो क्षीरेणाभिसङ्घात्' राजगरीक्षीरम्, राजगोक्षीरमिति च ।
 ननु च, गो क्षीर गोक्षीरम्, राजो गोक्षीर राजगोक्षीरमिति द्वितीयपक्षे भविष्यति,
 नैवम्, अर्थभेदात्, यथैवाय गति यतते न महिष्यादेरपि क्षीरमात्रेण तुष्यति, एव

राज्यपि यतते—राज्ञो या गौः, तस्या यत् क्षीरमिति, तच्चैवं न सिध्यति, एवं हि यतः कुतश्चिदागतं गोक्षीरमात्रं राज्ञः सयन्धिं प्रतीयते। कथं पुनर्गौं क्षीरमप्यपेक्षमाणा-याश्च राज्ञा राजानमप्यपेक्षमाणायाश्च क्षीरेण समासः? उच्यते—न गौः प्रधानत्वात् तथा राजानमपेक्षते, यथा उपसर्जनत्वेन गा राजा क्षीरमप्यविचलितस्वार्थत्वादनौत्सुन्येन न तथा गामपेक्षते, यथोद्भूतस्यन्धव्यतिरेकत्वादौत्सुन्येन गौ क्षीरम्। एवं चानुकूल्ये गमकत्वात् प्रधानसापेक्षत्वे सति समासो भवत्येव, यथा—देवदत्तगुरुकुलम्, राजपुरुषभार्या, इति। तदुक्तम्—‘भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः’ इति। एवं द्वे अहनी समाहृते ब्रह्म, ब्रह्मो जातस्येति यदा समासः तदा द्वाभ्याम्, यदा तु द्वे अहनी जातस्य ब्रह्मजात इति तदा त्रिभिः। ‘सुप् सुपा’ इति वचनाद्वयोरेव समास इति चेत्, न; ‘काला परिमाणिना’ (पा २ २ ५) इति बहुवचननिर्देशात् ‘सुप् सुपा’ इत्येतस्मिन् गुणपदेऽपि सत्या न विवक्ष्यते तेन त्रिष्वपि पदेषु समासाभ्यनुज्ञाने, द्विशब्दस्यापि कालसंख्यायकत्वेन कालाभिधायित्वे द्वे अहनी जातस्येति विगृह्य जातेन परिमाणिना द्विशब्दाद्-शब्दौ कालाभिधायिनौ सम्पद्येते। पूर्वस्य पदस्योत्तरपदनिमित्तायास्तत्पुरुषसंज्ञायाः प्रवर्तनात् ‘न संख्यादेः समाहारे’ (पा ५ ४. ८९) इति प्रतिषेधाभावात् ‘अह्नोऽह एतेभ्यः’ (पा. ५. ४ ८८) इति समासान्तसिद्धौ ब्रह्मजात इति विवक्षितरूपसिद्धिः। अथ राजगोक्षीरमित्यत्रापि कथं न समासान्तः? गोशब्दस्य युगपत् पूर्वोत्तरपदापेक्षायामसामर्थ्यात्। ब्रह्मजात इत्यत्रापि तुल्यमिति चेत्, तन्न, उत्तरपदयोग एव द्विगोरात्रानात्। अपि च, द्वे अहनी इति द्वे अपि प्रथमान्ते राज्ञो गोरिति द्वे अपि पठ्यन्ते अस्ति च प्रथमान्तपठ्यन्तयोर्विशेषः—प्रथमान्तं ह्यनुपजातव्यतिरेकत्वान्निरौत्सुन्य नान्यदपेक्षते, पठ्यन्तं पुनरुद्भूतव्यतिरेकत्वात् परोपकारायौत्सु-क्येन प्रवर्तमानं नानवाप्योपकार्यं विरमति। एव च सापेक्षत्वादसामर्थ्ये समासः कथमिति चेत्, गमकत्वात्, यथा—सूर्यमपि न पश्यत्यसूर्यपदया राजदारा, न पुनर्गीयन्ते अपुनर्गीयाः श्लोकाः, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, अश्राद्धभोजी, एवमलवणभोजी, एकात्रविंशतिः, यथा—अत्रतस्ते नकुलस्येव स्थितमवततेनकुलस्थितं तवैतदिति। बहुव्रीहिद्वन्द्वौ द्वाभ्यां त्रिभिर्वहुभिश्च यथा—चित्रगु, कण्ठेकालः, गृध्रन्यग्रोधौ, पाणिपादम्, पञ्चगवधन, मत्तयडुमातङ्गम्, शङ्खदुन्दु-मिवीणा, धवच्छदिरपलाशम्, इति। अत्र ‘अनेकमन्यपदार्थे’ [पा २ २ २४] बहुव्रीहिः, ‘चार्थे द्वन्द्वः’ [पा २ २ २९] इति च स्मृतिः, उक्तं च—

सुसूक्ष्मजटुकेशनं मुनताजिनवाससा ।

समन्तशितिरन्ध्रेण द्वयोर्वृत्तौ न निध्यति ॥

दृढो यावद्विरारब्धः प्राधान्यं तत्र तावताम् ।

इतरेतरयोगे स्यात् ममाहो तु सहतेः ॥

ननु च, शोभना सूक्ष्मा जटा वेशा अरय, शोभनम् नतमजिन वासोऽरय, सजा-
ताभ्यन्तेषु शितिरुध्नाण्यस्येति कर्मधारयादिगर्भा एते बहुव्रीहयः, तत्र सूक्ष्मजटपेदेन सुन-
ताजिनवाससेयेतयोर्मध्यपदयोस्तरादेन पृथेपदेन वा कर्मधारयम्, अत्यस्य तत्तरपदेनेव सप्तमी-
तत्पुरुष विधाय द्वयोरपि वृत्तां बहुव्रीहिः कस्मात् प्रियते । उच्यते—पृथेयो पृथेपदेन
कर्मधारयानुपपत्तिः, असामानाधिकरण्यात्; न हि द्वयोरपि विशेषणयोः सामानाधिकरण्यं
भवति । उत्तरेण तु 'विशेषण विशेष्ये' [पा. २ १ ५७] इति सामानाधिकरण्ये भवति
कर्मधारयः, किं तु न तदुत्तरकालमन्यपदार्थं विवक्षितार्थसिद्धिः, तथा हि सति, सूक्ष्म-
जटासवन्धनिबन्धनमेव वेशानां शोभनत्वमुपलभ्यते न तु स्वाभाविकम्, नतिनिमित्तमेव
चाजिनवाससश्चाख्य गम्यते न तु नैसर्गिकम् । अन्ये पुनरन्तेषु इत्येतस्य सापेक्षत्वाद्-
सामर्थ्यं सति नोत्तरपदेन सप्तमीतत्पुरुषः, अन्तेषु शितिरुध्नाणि इति दृष्टेः, कस्यान्ते
वित्यपेक्ष्य स्यात्, तच्च शित्यर्थं उत्पद्यमाने बहुव्रीह्यावेवोपपन्नं भवति—सजाताभ्यन्तेषु सूक्ष्म
च्छिद्राण्यस्येति, न पुनस्तत्पुरुषे । ननु च, दृश्यते द्वयोरपि विशेषणत्वे सापेक्षत्वे च
समासः; तद्यथा—खड्गश्चासौ कुलञ्च गङ्गकुलं, भ्रातृभार्या भ्रातृभार्या षष्ठदत्तस्येति ।
उक्तमत्राचार्यं । निमुक्तम् ? कस्य चित् पञ्चो निशांतः कस्य चित् कुल इति प्रधानोपसर्जनं
भावाद्वयत्वेव विशेषणविशेष्यभावः, अपि च

सवन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते ।

स्वार्थवत्सा व्यपेक्षाऽरय वृत्तावपि न हीयते ॥

यथा पितुः पिता पितामहो देवदत्तस्येति । इह तु सूक्ष्मजट इत्येतद्व्यपदार्थं एवास्मायते,
नतमित्येतदपि क्रियाभिधायित्वेन गुणवचनत्वादाश्रितमेव भवति । सु इत्येतत्पुनरव्ययं शोभ-
नार्थं वर्तमानं समस्यते, तस्य चास्माद्रव्यवचनत्वम्, गुणवचनत्वेऽपि विप्रतिपत्तिः, अव्य-
यानामसत्त्वार्थवाचित्वात् । केचित् पुनस्तत्रापि विषयान्ते—द्यौतका हि किल्लेते न वाचका
इति, समासश्च 'सुप् सुपा' (पा. २ १ ४) इति द्यौतकानामपि भवति । मा भूत्
पूर्वयोः कर्मधारयः, अन्ये पुनरन्तशब्दस्य सवन्धिशब्दत्वेन भ्रातृभार्यादिवत् कथं न तत्पुरुषः ?
उच्यते—यद्यपि सवन्धिशब्दा सापेक्षत्वेऽपि समस्यन्ते, तथाऽपि यत्र सदेहविपर्ययादायो
न जायन्ते तत्रैव तदुत्पत्तिः, अत्र त्वन्तशितिरुध्नाणीत्युक्ते सन्देहः—किमन्तेषु शितिरुध्ना-
ण्यस्य, उत अन्तशितिनी[तीनि]रुध्नाणि इति । अथ यदा सुप् सूक्ष्मजटाः केशा अस्येति

विग्रहः, तदा भवितव्यं पूर्वपदयोः कर्मधारयेण । न भवितव्यम् । किं कारणम् ? स्वरे दोषः स्यात्, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वर बाधित्वा समासस्यान्त उदात्त इत्यन्तरङ्गत्वादवयव-
समासस्वरः प्राप्नोति, तदाह—

सुसूक्ष्मजटकेशादौ समासावयवो यदि ।

स्यात्स्यात्तलान्तरङ्गत्वाद्वाधकोऽवयवस्वरः ॥

न चेप्यते । का पुनरत्र कर्मधारयबाधायामुपपत्तिः ? 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' [पा २ १ ५७] इति बहुलग्रहणमेव, उक्तं च—

या सामान्याश्रया संज्ञा विशेषविषया च या ।

बहुलग्रहणान्नास्ति प्रवृत्तिरुभयोस्तयोः ॥

अतश्च यत्र द्वे अपि विशेषसंज्ञे, तत्रोत्तरपदे नित्यमेव द्विगुर्द्वन्द्वश्च समासो भवति तद्यथा—पञ्चगवप्रिय इति, छत्रोपानहप्रिय इति । यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः, तत्र विकल्पेन, यथा—राजगवीश्वीरम्, राजगोश्वीरम् इति । यत्रैकतः सामान्यमन्यतो विशेषः, तत्र न भवत्येव यथा—सुसूक्ष्मजटकेन सुनताजिनवाससा इति, अत्र बहुव्रीहिरिति विशेषसंज्ञायामवयवयोः 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति या समाससंज्ञा सा 'सुसुपा' इति तत्पुरुषादिभेदापरामर्शेन भवन्ती सामान्यसंज्ञेत्युच्यते । ननु 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोरुत्तरपदे नित्य-
समासवचनम्' इति महावार्तिककारः, अयमपि च तत्पुरुष एवेति कस्मादिहापि समासो न भवति ? उत्तरपदोपादानात् उत्तरपद एवान्नायते सोऽत्र तत्पुरुषो ग्रहीतव्यः, यथा बह्वजातः, पञ्चगवधन इति । द्वन्द्व पुनरनुत्तरपद एवेति बहुव्रीहिविषयेणोत्तरपदेन सर्वं एव गृह्यते । किमर्थं पुनरेवमुच्यते यावता बहुलग्रहणेनैव सिद्धम् ? समुदायवृत्तावयव-
यानां मा कदाचिद्वृत्तिर्भूदिति । तथापि न वक्तव्यम्, इह द्वौ पक्षौ—वृत्तिपक्षश्च अवृ-
त्तिपक्षश्च, यदा वृत्तिः तदा सर्वेषां वृत्तिः, यदा तु न वृत्तिः तदा सर्वेषामवृत्तिः इति । नैवम् ; अस्त्यत्र विशेषः, तथाहि—पञ्चगवप्रिय इत्यादौ नास्य पञ्चसंख्यामात्रं प्रियं नापि गोमात्रम्, किं तर्हि पञ्चसंख्योपलक्षिता काश्चिदेव गावः, यथा पञ्चात्राः सतर्पयः, इति । तच्च द्विगौ पूर्वमस्ति तुरपपादमेव भवति । एनेन छत्रोपानहप्रिय इत्येतदपि व्याख्यातम्, तत्रापि युगपदधिकरणवचनद्वन्द्वमन्तरेण नाभिवाञ्छितसिद्धिः । न ह्यस्योपानन्मात्रमेव प्रियम्, अपि तु छत्रमपि, उपानच्छब्दादेव च परं प्रियशब्दो निशम्यमानः । न द्वन्द्वं विना छत्रमुपग्रहीतुं शक्नोति । तस्मादनाक्षेप इति । सुसूक्ष्मजटकेशादिना च मत्तबहुमातङ्गं वनम्

इत्यादावप्यनेकमेव पदमित्युक्तं भवति । अत्रापि मत्तयह्यो बहुमातङ्गा इत्यपि न भवति । किं कारणम् ? 'बहुगणयतुडति सख्या' [पा १. १ २३.] इति बहुशब्दस्य सख्यावाचिन्वात्, सख्यापूर्वेस्य च कर्मधारयस्य द्विगुणात्, द्विगोः पुनः तद्धिताधोत्तरपदसमाहारेणैव भावात्, यथा पञ्चकपालः, त्रिलोकद्वयम् पञ्चपूरी इति । यद्य तर्हि समर्पयः, पञ्चाग्राः इति । 'दिक्सप्तये सन्नायाम्' [पा २ १ ५०.] इति सन्नायामेव तद्वधति । ननु च माभूत्तद्धितार्थ उत्तरपद वा, तथाऽपि बहुमातङ्गमिति समाहारे भविष्यति—यद्यप्यो मातङ्गा समाहता बहुमातङ्गम्, ततश्च मत्त बहुमातङ्गमस्मिन्-यने तन्मत्तबहुमातङ्ग घनमिति बहुव्रीहिर्भविष्यति । उच्यते—अथ समाहार इति कः शब्दार्थः ? ननु समाहपूराद्वरतेः कर्मणि घञ—समाह्रियत इति समाहारः । यद्येव पञ्च कुमार्यः समाहताः—पञ्चकुमारि, दशकुमारि—इति 'गोस्त्रियोरुप-सर्जनस्य' [पा. २. १ ४८.] इति ह्रस्वत्व न प्राप्नोति । समासार्थस्यानेकत्वात्, 'द्विगु-रेकवचनम्' [पा. २ ४ ९.] इत्येतदपि वक्तव्यं भवति । एत तर्हि भावसाधने भविष्यति—समाहरण समाहार इति । अथ भावसाधनेन स्मिमिधीयते ? यत्तदात्तराधेयम् । कः पुन पञ्चगव पञ्चपूरी, इत्यादौ गरादीनां समाहारः ? यत्तदार्जनं, मयणम्, मिश्रणम्, अवहरणम् वा । यद्येव विक्षिप्तेषु पूरेषु चरन्तीषु गोषु न सिध्यति । तर्हि त्वमभ्यासीकरण समाहारः । एवमपि पञ्चग्रामी, पण्णगरी, इत्यादेरनुपपत्तिः । किं कारणम् ? अभ्यासीकरणाये समाहार-शब्दे समिति समन्तादित्यभिविधां वर्तते, आडाभिमुख्ये, हरतिर्देशान्तरप्रापणे इति । नावश्य हरतिर्देशान्तरप्रापणे एव वर्तते । किं तर्हि ? सादृश्येऽपि—मातुरनुहरति, पितुरनुहरतीति । अथ वा—पञ्चग्रामी पण्णगरीति नेदमित्येवभावतिष्ठने, अत्रश्य हासो तत किञ्चिदावाङ्क्षति, क्रिया गुण वा, यदाकाङ्क्षति तदेक समाहार इति । अथ तर्हि, भावसाधने सति दोष—पञ्चपूरी आनीयतामिति द्रव्यस्यानयन न प्राप्नोति । नेप दोषः, तद्यथा गौरनु-बन्धोऽजोऽग्रीवोमीय इति जातौ चोदिताया तत्रासमवादात्मनमप्राक्ष्णविशसनादीनि द्रव्ये भवन्ति, इहापि भागानयनस्यासमवाद्यव्यानयन भविष्यति, अव्यतिरेकादा—न हि समू-हिभ्य समाहारलक्षण समूहो व्यतिरिक्तो भवति । एव तर्हि बहुमातङ्गमिति समाहारे, एव दोषो भवति—“अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यते” इति पञ्चपूरीवदीकार-न्तत्वं प्राप्नोति, न वाऽय पात्रादिषु पठ्यते, येन चतुष्पात्रत्रिभुवनादिवत्तन्निषेधो भविष्यति, नाप्यायन्त, येन पञ्चसूरी पञ्चपटम् इत्यादिवद्विकृतोऽवकृतेत । ननु च द्विगावपीकारो न दृश्यते, यथा एकपुत्र एकमिक्षेति । नाथ द्विगु । किं तर्हि ? “पूर्वकालैकसर्वजतरपुराण” [पा २ १ ४९.] इत्यादिना कर्मधारयः । किं च भो सख्यापूर्वोऽपि द्विगुर्न भवति ? यादम, तस्य तद्धिताधोत्तरपदसमाहारेणैव भावात् । न चेद् तद्धितार्थ उत्तरपद वा विद्यते, न चैकस्य समाहार समवति । यदा तु सामर्थ्यातिशयादेकस्मिन्नपि समूहरोपण,

तदा भवत्येव, यथा एकापूर्णा एकशतीति । किं पुनर्द्विगुसंज्ञा प्रत्ययोत्तरपदयोर्भवति ? एव तावत् । एतर्हीतरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिः । कथमितरेतराश्रयत्वम् ? द्विगुनिमित्ते प्रत्ययोत्तरपदे प्रत्ययोत्तरपदनिमित्ता च द्विगुसंज्ञेति । एव तर्हि, अर्थ इति वक्ष्यामि । अर्थे चेत्तद्विदानुत्पत्ति बहुब्रीहिवत्, तत्र यथा चित्रगुः शबलगु इति बहुब्रीहिणोक्तत्वात्प्रत्ययस्य मत्वर्थो न भवति, एव द्वैमातुर पाञ्चनापिति इत्यादौ तद्विदितार्थस्य द्विगुनोक्तत्वात्तद्विदितोत्पत्तिर्न प्राप्नोति । यथेच्छसि तयाऽऽहुः, अनु तावत् प्रत्ययोत्तरपदयोरिति । ननु कथमितरेतराश्रयत्वादप्रसिद्धिरिति । नैष दोषः, नेद तुल्यमन्यैरितरेतराश्रयैः, शब्दमित्यत्रात् । ननु च न संज्ञा नित्या, किं तर्हि ? शब्दः । यथैव भाविनी संज्ञा विज्ञास्यते, तद्यथा—कश्चित्तनुवायमाह, अस्य सूत्रस्य शाटकं वयेति, स पश्यति—यदि शाट्को न वातव्यः, अथ वातव्यो न शाटकः, शाट्को वातव्यश्चेति विप्रतिपिद्धम्, भाविनी तु खल्वस्य संज्ञामिमेताः, स मन्यते—वातव्यः यस्मिन्ने शाटक इत्येतद्व्यतीति । एवमिहापि तस्मिन् द्विगुर्भवति यस्यामिनिर्वृत्तस्य प्रत्यय उत्तरपदमित्येते संज्ञे भविष्यत इति । अथवा पुनरस्त्यर्थ इति । ननु चोक्तमर्थे चेत्तद्विदानुत्पत्तिः बहुब्रीहिवदिति । नैष दोषः, नावश्यमर्थशब्दोऽभिधेय एव वर्तते, किं तर्हि ? म्यादयेऽपि तद्यथा—दारायं भिक्षामहे, जनार्थं भिक्षामहे, दारा न स्युः, जना न स्युः, इति । एवमिहापि तद्विदितार्थे द्विगुर्भवति, तद्विदित स्यादिति । द्विगोर्यां लुग्वचनं ज्ञापकम्, यदयं “द्विगोर्लुगनपत्ये” (पा ४ १ ८८) इति द्विगोस्तद्विदितस्य लुक् शास्ति, तज्ज्ञापयति—उत्पद्यते द्विगोस्तद्विदित इति । यथैवं समाहारसमूहयोरविशेषात् समाहारग्रहणमनर्थकम्, “तस्य समूहः” (पा ४ २ ३७) इति तद्विदितार्थेनैव कृतत्वात्, तथा हि समाहार समूह इत्यविशिष्टावेतावयौ, तत्र समूह एव समाहारेऽपि तद्विदितार्थे द्विगु इत्येव भाविष्यति । यदि तद्विदितार्थे द्विगुर्भवतीत्युच्यते, तद्विदितोत्पत्ति प्राप्नोति । उत्पद्यताम् लुग्भाविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । कानि पुनस्तानि ? पञ्चपूर्वी दशपूर्वी इति, ‘न तद्वितलुकि’ (पा ४ १ २२) इति डीपप्रतिषेधः प्राप्नोति, पञ्चमं दशममिति ‘गौरतद्वितलुकि’ इति टच् न प्राप्नोति । नैष दोषः, अविशेषेण द्विगोः डीप् भवतीत्युक्त्वा अपरिमाणविस्तारचितकम्पत्येभ्यः समाहारे इति वक्ष्यामि, अविशेषेण च गोष्टच् भवतीत्युक्त्वा द्विगोः समाहारे इति वक्ष्यामि, तदुभयमपि नियमार्थं भाविष्यति समाहार एव नान्यत्रेति । एव तर्हि, अभिधानार्थं समाहारग्रहणम्, समाहारेणाभिधानं यथा स्यात् न तद्विदितार्थेन । यदि स्यात् को दोषः स्यात् ? तद्विनोत्पत्तिः प्रसज्येत । प्रसज्यताम्, लुग्भाविष्यति । लुक्कृतानि प्राप्नुवन्ति । सर्वाणि परिहृतानि । न सर्वाणि परिहृतानि पञ्चकुमारी दशकुमारीति “लुक् तद्वितलुकि” (पा १. २-४९) इति डीपो लुक् प्रसज्यत इति । ननु च यदि तद्विदितार्थे द्विगु इत्युच्यते पञ्चषट् दशषट् इति

मत्वर्थेऽपि द्विगुसङ्ख्यायां “द्विगो” (पा. ४ १. २१.) इतीकारः प्राप्नोति । बहुव्रीहिसङ्ख्या
द्विगुसङ्ख्यायां याचितत्वात् भवेत्प्यति, समानाधिकरणानां मत्वर्थं बहुव्रीहिर्भवति । यद्युत्तरपदे
द्विगुरित्युच्यते, उत्तरपदोक्तिर्येकव्या । इयमुच्यते—“उत्तरपदेन परिमाणिना द्विगोः समास-
वचनम्” इति । मासं जातस्य द्विमासजातः, द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजात इति । किमुच्यते
परिमाणिनैवेति, न पुनरन्वयापि । तथा—पञ्चगवयस्य पञ्चगवधन इति । अन्यत्र समुदायस्य
बहुव्रीहिरित्यादुत्तरपदं प्रसिद्धमेव ; तथा हि—“अनेकमन्यपदार्थं” (पा. २. २. २४) समस्यते,
बहुव्रीहिश्च समासो भवति । अथ द्वन्द्वस्य का वार्ता ? द्वन्द्वोऽप्रतो विशेषेण व्याकरिष्यत
इति । अथ बहुविधं बहुव्रीहि —

‘चञ्चद्भुजभ्रमितचङ्गदामिघातसंचूर्णितोर्युगलस्य’ । इति । (विणीसहारम् १ २१.)

तत्र चञ्चद्भुजाभ्यां भ्रमितायाश्चण्डाया गदाया ममिघातेन संचूर्णितमूर्युगलमस्येति
विग्रहः । न चैतद्भाष्यं समानाधिकरणानामेव बहुव्रीहिः । “सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ”
(पा. २. २. ३५.) इति शापकेन वैयधिकरणेऽपि बहुव्रीहेः सरणात् । एतेन सर्वपदप्रधानो
द्वन्द्वोऽपि व्याख्यातः, यथा—

‘सूर्यानलानिलहिमांशुधनेशशक्रनेताभिनाथवरुणाः करुणास्पद नः ।’ इति ॥

ननु च अन्यपदार्थं बहुव्रीहिं सस्यते, तत्र चित्रगुदं देवदत्तः इति देवदत्तादंरनुषांगो
न प्राप्नोति, न हि चित्रादिशब्दप्रयोगादवधृतेषु चित्रादिषु पुनश्चादिभुतयः प्रयुज्यन्ते ।
नैवम् चित्रगुशब्दं चित्रगङ्गायां स्वामिसामान्यमभिधत्ते, तत्रावश्यं विशेषार्थिना विशेषो-
ऽनुप्रयोजकव्यः । चित्रगु क ? देवदत्त इति । यत्र त्वसाधारणविशेषणादिभिर्विशेष एव
समासः तत्रानुप्रयोगो न भवत्येव, यथा—‘त्रिलोचनः’, शूलपाणिरिति । एव तर्हि, सामान्य-
वचनानामनुप्रयोगस्याप्राप्तिः, यथा—चित्रगु सरेम्, चित्रगु विश्वम्, इति । सामान्यमपि
यथा विशेषः, तथा हि—यथा चित्रगुशब्दादिप्रयोगे विशेषान्तराणां निवृत्तिः, तथा सर्वोदि
शब्दप्रयोगे विशेषाणां निवृत्तिः प्रतीयते । यदि वा, चित्रा गावोऽस्य देवदत्तस्येति पक्षपर्यस्य
समासेनाभिधानात् पक्षो नानुप्रयुज्यते, सवन्धी तु न समासेनापादान् इत्यनुप्रयुज्यते । एव
तर्हि, विभक्त्यर्थभिधायिनो बहुव्रीहिपदस्य देवदत्तादिभिर्द्रव्यवचनैः सामानाधिकरण्यं न
प्राप्नोति । मनुजलोपाद्भाष्यति । मैवम् मनुष्योऽपि सवन्धार्थत्वात् द्रव्यवचनैरसामानाधि-
करण्यमेव । न च बहुव्रीहे विभक्त्यर्थभिधायिनो मनुष्यस्यो विधातुं शक्यते, स हि प्रथमा-
समर्थादस्त्रुपाधिर्विधीयते, न च विभक्त्यर्थवृत्तेर्बहुव्रीहोऽपि पदस्यास्त्यादिक्रियाभिः सामानाधि-
करण्येन सवन्धो भवति । अथ, अभिहितं सोऽर्थोऽन्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थं सपञ्च इति सामानाधि-

करण्यमुपपत्स्यते । तत्र, अभिहितोऽप्यसौ यतो यत्रेत्यादिवन्न स्वरूपं हास्यति । एवं तर्हि, यथा—जातौ पदार्थे जाते कार्यमुच्यमानमसम्भवात् तत्सहचरितासु व्यक्तिषु निविशते, तथा बहुव्रीह्यर्थे संबन्धे सामानाधिकरण्याक्रियायोगादिकार्यं प्रयुज्यमानं तदाभ्रये भविष्यति, एवं च सोऽयमित्युपचरितस्त्वन्धेषु सवन्धिषु बहुव्रीहिपदैरभिधीयमानेषु, शुद्धादिविशेषणानामिवाभ्रयतो लिङ्गवचनान्यपि न विरोह्यन्ते । यदि वा, अन्यपदार्थ इत्यर्थं ग्रहणसामर्थ्यान् सद्रव्यस्य सल्लिङ्गस्य ससङ्ख्यस्य चोपादानं भविष्यति, न विभक्त्यप्रेमात्रस्य । कथं पुनरर्थशब्दोपादानादयमर्थो लभ्यते ? श्रूयताम्—अन्यपद इतीत्युच्यमाने पदे वृत्त्यसम्भवात् परसहचरितां यां काचिदर्थमात्रा पदशब्दो लक्ष्येत्, पदत्वस्य वा निमित्तत्वेन प्रत्यासन्नोपकारिण विभक्त्यर्थं प्रत्यायेत्, सोऽयमेव सिद्धे समीहिते, यदर्थं ग्रहणं करोति तेनैतन् ज्ञापयति—यावानर्थश्च्युते पदविषयोऽर्थः प्रतीयते, तावान् सर्वोऽपि त्यागनिमित्ताभावादुपादीयत इति । अपि च, पदमर्थक्यं परिच्छेदायोपादीयते, अर्था हि प्रकृत्याग्नीना सामान्येन प्रसक्ता पदेनावच्छिद्यन्ते पदावधिकोऽर्थ उपादेय इति ; तत्र यथा वास्त्यार्थस्यानाश्रयणमाधिस्यात् तथा पदार्थैकदेशस्यापि, न्यूनत्वात् । तदेवमर्थग्रहणसामर्थ्यात् सल्लिङ्ग ससङ्ख्यः सद्रव्यश्च समर्थं पदार्थं उपादीयते । ननु च बहुव्रीहिणा समस्तपदार्थाभिधाने यथा सवन्धाभिधायिका पृष्ठी न प्रयुज्यते, तथा सवन्धाभिधायिनः स्वादयः लिङ्गाभिधायिनश्चादयो वा न प्रयुज्येरन् । उच्यते—एकादिपदैरिव वृत्तिपदैरभिहिताऽपि न सत्या सख्याकार्यं विप्रत्यिप्यति, न हि पञ्चादिविधानं इव वचनविधानमभिहिताधिकारो विद्यते, कर्मादयश्च कारकविशेषा प्रत्याययितव्या इत्यवश्यविधेया द्वितीयादयः, प्रथमा तु वचनग्रहणसामर्थ्यात् न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्या इति समयाद्वा प्राथमिककल्पिकी भविष्यति । स्यादेतन्, यथा अभिहिता एकत्वादयो वचनव्यवस्थानिमित्तं तथाऽभिहितः संबन्धोऽपि पृष्ठीनिमित्तं भवति । तदयुक्तम्, अनभिहिताधिकारात् । अपि च, संग्रहोपसर्जनं प्रातिपदिकार्थो वृत्तिशब्देनाभिधीयते, न चायं पृष्ठीविषयः, तस्याः प्रातिपदिकार्थोपसर्जने संग्रहे विधानात् । दारादयस्तु स्वार्थैकत्वादभिहितेऽपि लिङ्गे भवन्ति ; तदुक्तम्—‘सिद्धं तु स्त्रिया प्रातिपदिकविशेषणत्वात् स्वाये दारादयः’ इति (महाभाष्यम् ४ १ १ १.) । यदि वान्य एव वास्त्यार्थो वृत्त्यर्थात्, तथा हि—चित्रा गावोऽस्त्येत्यन्यपदार्थोपसर्जनाच्चित्रगव्यो वास्त्येनाभिधीयन्ते, चित्रगुरिति पुनर्वृत्तौ गवाथोपसर्जनस्वामी प्रतीयते, तत्र यदा निर्ज्ञातपराधीनतानां चित्रगवीनां स्वामिविशेषणावच्छेदायान्यपदार्थं उपादीयते अस्यैता गाव इति, तदा बहुव्रीहिर्न भवति, यदा तु ताश्चित्रा गाव स्वामिनो विशेषाभिधानाय प्रत्यवमृश्यन्ते—चित्रगवीनामासामर्थ्यं स्वामीति, तदा बहुव्रीहिर्भवति—चित्रगुः शवलगुरिति, तामेव च स्वामिविशेषणनां स्फुटमुपदेशयन्तो निदर्शयन्ति—यस्य चित्रा गाव स चित्रगु, यस्य शरला स शरलगुरिति । उपलक्षणं चात्र पृष्ठी, तेन

कर्मकर्तृप्रवचनेनाप्रयमाया अपि बहुव्रीहिर्यत्तत्र—ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनङ्गान्, उद्धृत आदन अस्या उद्धृतादना स्थाली, उपहृत पशु भस्म उपहृतपशु रूद्र, आरुढो घानरोऽमुम् आरुढवानरा वृक्ष, प्राप्ता अनिधयोऽस्मिन् प्रामाणिधिप्राप्तं, सिद्ध साधकाऽनया सिद्ध-साधका विद्यति । अयं अप्रयमाया इति निमर्थम् ? इह माभूत्—वृष्टे देवे गत इति । अवहे कस्मात् भवति—वृष्ट देव गत पश्येति ? यहिरङ्गाऽत्राप्रयमा । यद्येव पण्याद्यन्तरङ्गस्थे चित्रगोदैवदत्तस्थेत्यादा पुन पण्यादयो न स्युः । यथा स्वगग्निनमपश्य भविष्यन्ति । अध, यथा चित्रगुप्रभृतिभ्य पण्यादय, तथा यथा यथेत्यादिभ्य पञ्चमीसप्तम्यादयोऽपि कस्मात् भवन्ति ? उच्यते—तसिल्ललादिभि पञ्चमीसप्तम्यादीनामभिहितेऽर्थोऽनन्तभूत । चित्रगुप्रभृतिषु तु बहुव्रीहिणाभिहित सोऽर्थोऽन्तभूत प्रातिपदिकार्थं सप्तम इति । अवहे बहुव्रीहि कस्मात् भवति—पञ्चभिर्भुक्तमस्य ? बहुव्रीहि सामानाधिकरण्यानामनेति सम्भवात् । यद्येयम्, अस्तिक्षीरा, उच्चर्मुग, अमार्थं, प्रपणं, उष्ट्रमुग, चन्द्रवदना, केशचूड, सुवर्णालङ्कार, चन्द्रशेखर, शूलपाणि, कण्ठफाल, उरसिलोमनि बहुव्रीहिसंज्ञा न प्राप्नोति, तथा हि—आद्येषु चतुर्षु पूर्वपदमव्ययम्, तस्यापत्त्यप्याचि यात् सत्त्वभूत क्षीरादिभि सह सामानाधिकरण्य नास्ति, मध्यमेऽपि विशेषणविशेष्यमात्रानुपपत्तेर्न सामानाधिकरण्य घटने, अन्त्येषु तु सप्तम्यन्तप्रथमान्तयोरसामानाधिकरण्य व्यक्तमेवेति । नवम्, एनेऽपि सामानाधिकरण्योपपत्तेः । तत्रास्तीति निपातो विभक्तिप्रतिष्ठा इति काल पुरुष सत्या साधन च न व्यभिचरति, उच्यते शब्दस्यापि सत्त्ववचन र दृश्यते—‘ किं पुनर्यस्तयोश्च ’ इति, अत एव एताभ्यामस्तिनोच्चस्त्वमिति भावप्रत्यया अपि, अमार्थं इत्यादिषु द्वयोर्दनादिव-मध्यमपदलोपो व्यग्रस्थितविभाषया वृत्तिविषये द्रष्टव्य, तेनायमर्थं स्पष्टते—अस्ति क्षीरमस्या अस्तिक्षीरा गौ, उच्चर्मुगमस्य उच्चर्मुगो मत्तस्य, अविद्यमाना भार्या अस्य अमार्थं अविद्यमानभार्या वा, प्रपतितानि पर्माने अस्य प्रपणं, प्रपतितपर्णा वा । उष्ट्रमुग चन्द्रवदना इत्येतयोस्तु उष्ट्रचन्द्रशब्दौ भूयोऽवयवसामान्ययोगातिशयाद्भेदोपचारेण मुगविशेषण भवन्ता गौणी वृत्तिमनुभवत । ननु किमुष्ट्रमुग यामिदं सादृश्यम् ? उष्ट्रशब्देनेहोष्ट्रमुगमभिधीयते, अवयवेऽप्यवयवविबुधुपचारे द्रष्टव्य इति । केशचूड सुवर्णालङ्कार इत्येतयोस्तु केशशब्दात् केशशब्दो वर्तते, सुवर्णलङ्कारे तु सुवर्णशब्द, कारणे कायापचारात् । चन्द्रशेखर शूलपाणि इत्यत्र चन्द्रशूलेपलक्षिता शेखरपाणी चन्द्रशूलशब्दाभिधेया, यथा—कुतान प्रवेशय, यणी प्रवेशयेति । कण्ठफाल उरसिलोमा इत्येतयोस्तु कण्ठ स्थिता फाला अस्य, उरसि जातानि लोमान्यस्येति पदान्तरमध्याह्रियते यथा—द्वा द्वारम् इत्युक्त अग्राव्रियता सव्रियता वति । एतन् ‘ सुवधिकारे अस्तिक्षीरेत्युपसर्गानम् ’ ‘ अ ययानां बहुव्रीहिर्यत्तत्र ’ ‘ सप्तम्युपमानपूर्वपदस्यात्तरपदलोपश्च ’ ‘ समुदायविकारपञ्चम्या ’ ‘ प्रादिभ्यो धातुजस्य वा ’ (महाभाष्यम् २ २ २४) इत्यपि न वक्तव्यं भवति । ननु परिगणनार्थमप्येतदवश्य

वक्तव्यम्, नैवम्, क्रियमाणेऽपि हि परिगणने यत्राभिधानं नास्ति न तत्र समानाधिकरणानामपि बहुव्रीहिः, तद्यथा—पञ्च भुक्वन्तोऽस्येति । एवं तर्हि मत्वर्थग्रहणं करिष्यते—समानाधिकरणानां मत्वर्थे बहुव्रीहिर्भवतीति, तथाऽपि, ऊढो रथोऽनेन ऊढरथोऽनङ्गान्, दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशो यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, पुत्रेण सह सपुत्रः, केशेषु केशेषु च गृहीत्वा प्रवृत्तं युद्धं केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि, त्रिदशैते त्रिदशाः, इत्येवमादिभिरव्याप्तिरेव । तस्मात्सुदूरमपि गत्वाऽभिधानमेवाश्रयितव्यम्, अभिधानलक्षणा हि कृतञ्जितसमासा इति कृतं परिगणनेन । अथ त्रिदशा इति कोऽस्य विग्रहः ? त्रिदशैते त्रिदशा इति । ‘संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः’ इति, न हि सुजन्ता संख्याऽस्ति । अस्तु तर्हि विग्रहः—प्रथो दशत एते त्रिदशा इति । एवमप्यत्कारान्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः, न ह्यत्कारान्ता संख्याऽस्ति । अस्तु तर्ह्ययमेव विग्रहः—त्रिदशैते त्रिदशा इति । ननु चोक्तं संख्यासमासे सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिरिति । नैव दोषः, सुजन्तस्य संख्येत्यप्रसिद्धिः, न चात्र समासे सुचं पश्यामः । किं तर्हि ? वाक्ये । कुतः पुनरेतद्वाक्ये सुच् दृश्यते ? अभिहितत्वात्, अभिहितः सुजर्थः । केन ? समासेन । किं च भोः सुजर्थे समास उच्यते ? नैवम्, सामर्थ्यादिव सुजर्थो गम्यते । कथम् ? यावता संख्या संख्याया संख्यायते, स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं उक्तः समासेनेति कृत्वा सुज् न भविष्यति (महाभाष्यम् २. २५) ॥

प्रकृतिः प्रातिपदिकरूपाऽप्येवोपवर्णिता ।

स्वरूपं प्रत्ययादीनां पृथक् पृथगर्थोच्यते ॥

तत्र प्रतीयते अनेनार्थ इति प्रत्ययः, स त्रिधा—धातुप्रत्ययः, प्रत्ययप्रत्ययः, प्रातिपदिकप्रत्यय इति । तेषु सनादयः, तिवादयः, तुमुनादयः, तव्यादयः, ण्वुलादयः, उणादयश्चेति धातुप्रत्ययमेव । तत्र इच्छाप्रयोजकव्यापारादिक्रियासु क्रियासमभिहारादिषु च ये विधीयमानाः क्रियावचनत्वात् भूवादिवदेव प्रत्ययान्तरमपेक्षन्ते ते सनादयः, यथा—चिकीर्षति, अध्यापयति, पापयति, गोपायति, ऋतीयते, कामयते, इति । क्रियाप्रधानाः कर्तृकर्मणोः क्रियाया च ये विहिता साध्यरूपापन्नक्रियामिधायित्वेन प्रत्ययान्तरं नापेक्षन्ते ते तिवादयः, यथा—व्रजति देवदत्तः, पच्यते ओदनः, रज्यति वस्त्रम्, लूयते केदारः, चोरस्य व्रजति, आस्यते युष्माभिः इति । अनुगात्तत्कर्मक्रियामिधायिनोऽसत्त्वभूतार्था साध्यभावे ये विधीयन्ते ते तुमुनादयः, यथा—पशुमिच्छति, भुक्त्वा व्रजति, अधीत्य ज्ञातिः, पायपायमास्ते, चोरकारमाक्रोशति, चकासाञ्चकार इति । प्रायेण भावकर्मणो कर्त्रादिषु च ये विधीयन्ते ते तव्यादयः, यथा गन्तव्यं भवता, करणीयः कटः, कृतो भवता, लूयमानः केदारः, दुर्गमो मार्गः, वास्तव्यो लोक इति । प्रायेण कर्तरि कर्मादिषु च ये विधीयन्ते ते ण्वुलादयः,

यथा पाचकः पुमान्, सोम पवमानः, पचन्यवागुम्, कन्यामलङ्घरिण्यु पादहारक पद्मः, प्रियकरण जीलम्, इति । सनेकारकेषु सिद्धभावे च ये विधीयमाना प्रायेण द्रव्यवचनत्वं लभन्ते ते उणादयः, यथा—जीता रायः, वत्सला धात्री तीक्ष्ण दात्रम्, वृद्ध उपाध्यायः, रम्य प्रासाद पाको वर्तते इति । यदादयः, घादयः, मगादयः, कगादयः, युजादयः, दगादयश्चेति प्रत्ययप्रत्ययभेदाः । तेषु भगपत्यस्वार्थमन्तर्यादिषु सुगन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते यदादयः, यथा—असव्यः, पूरहितनम्, चिग्नतनम्, असुप्यायणः, त्वयका, शुभयुः इति । प्रकृपापकर्षकुत्साप्रशसादिषु तिङन्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते घादयः, यथा—पचतितराम्, गच्छतितमाम्, जलपतिकल्पम्, स्पृशतिदेश्यम्, पचतेकि, पचतिरूपम्, इति । निवृत्तस्वार्थमन्तर्यादिषु कृद्रपो य उत्पद्यन्ते ते मगादयः, यथा—कृत्रिमम्, पाकिषम्, साराविणम्, व्यावकोशी, जित्वरी, श्येनपाता इति । जीरहदयप्रशस्तकुत्सितस्वार्थादिषु अपत्यादितद्धितान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते कगादयः, यथा—गाग्रायणः, दाक्षायणः, वाव्यायणीयः, वाप्यायणिकः, आमिजित्यः, कौञ्जायन्यः इति । सिद्धभावताच्छोभ्योपाधिकर्त्रादिषु निजादिधातुप्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते युजादयः, यथा—कारणा, भटाव्या, यापजूकः, सासहिः, यायावरः, चिकीर्षु इति । अपत्याद्यर्थस्वाधेशक्तिसंख्यादिषु स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो य उत्पद्यन्ते ते दगादयः, यथा—गङ्गेयः, यौनेयः, वाराणसेयः, सुवधूकः नचाम्, खट्वायाम्, युनतयः, इति । टावादयः, स्वादयः, तसिलादयः, कादयः, अणादयः, क्यजादयश्चेति प्रातिपदिकप्रत्ययभेदाः । तेषु प्रकृतिलिङ्गामिवायिन प्रातिपदिकाश्च उत्पद्यन्ते ते टावादयः, यथा—खट्वा, सुदामा, काशीपगन्धा, ब्रह्मगन्धू, कुमारी, युवति, इति । प्रकृत्यर्थसंख्यामिधायिन प्रातिपदिकादेव य उत्पद्यन्ते ते स्वादयः, यथा—कुण्ड, कुण्टे, कुण्डाभ्याम्, कुण्डेभ्यः, कुण्डयो, कुण्डेषु, इति । शक्तिमात्रामिधायिन सोपाधिशक्त्यमिधायिनो वा सुगन्तप्रातिपदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते ते तसिलादयः, यथा—यतः, यत्र, कदा, पुग्स्तात्, बहुशः, पुग्त्रा वसतीति । कुत्साप्रशसातिशयानतिशयाद्युपाधेर्नुपाधेश्च सुगन्तादेव प्रातिपदिकात् स्वार्थादिषु य उत्पद्यन्ते ते कादयः, यथा—अश्वकः, युष्मकामि, वैयाकरणरूपः, पटुतरः, कुटीरः, तार्तीचीकम्, इति । समर्थप्रातिपदिकात् सवन्धिकारकभावेषु य उत्पद्यन्ते ते अणादयः, यथा—ओपगत्र, तावरीनः, आक्षिकः, वामदेव्यम्, ब्राह्मणत्वम्, पौरोहित्यम्, इति । कर्मादिकारकोपहितक्रियेच्छाचारव्यर्थादिषु समर्थादेव प्रातिपदिकाश्च उत्पद्यन्ते ते क्यजादयः, यथा—चिकीर्यते, पुत्रकाम्यति, श्येनायते, लोहितार्याति, कण्डूयते, मुण्डयति, इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययानामुपसर्गापसर्गागमलोपवर्णविकारविकरणादिरूप सस्कार उपस्कार । स च त्रिधा—प्रत्ययुपस्कारः, प्रत्ययोपस्कारः, उभयोपस्कारश्चेति । ते पुनर्भूषणसमवायाध्याहारचैकल्यन्तप्रतिपत्तभेदात् प्रत्येक पदप्रकारा भवन्ति । तत्र प्रकृतेर्भूषणरूपा निरर्थकोपसर्गस्वार्थ-

कथं कतिपयादयः ; यथा—अभ्यागच्छति, पर्यागच्छति, प्रलभ्यते, निरागच्छति इति ; यायका, पाङ्गुण्यम्, औपयिकम्, मानसम्, इति ; आली, मृष्टी, कमण्डलुः, चञ्चुः, इति । सम-
वायरूपाः सार्वकोपसर्गसन्ध्यादयः, यथा—आशास्ते, प्रतिष्ठते, सुमनायते, दुर्मेनायते, इति ;
जुगुप्सते, गोपायते, ऋतीयते, कामयते, इति ; पुत्रीयति पुत्रकामयति, द्येनायते,
मुण्डयति इति । अभ्याहाररूपाः सहानिधायकोपसर्गद्विषेचनसुडागमादयः ; यथा—अधीते,
अध्येति, अनुकथ्यते, सप्रामयते, इति ; जग्रायते, संपनीपद्यते, अरायते, उन्दिहियति इति ;
उपस्कुरुते, अपतत्, आस्थत्, मभ्यस्यति, इति । वैकृतरूपाः यणं व्यस्ययपिपर्यायापायादयः ;
यथा—निषिञ्चति, प्रणयति, यन्ति, उशयति इति ; तदा, सिद्धः, सिक्ताः, सक्तवः इति ;
सन्ति, प्रन्ति, घन्ति, समगत, इति । यत्नरूपाः उपचयप्रसवसंतुत्यादयः ; यथा—यीति,
मेयति, दीव्यति, निगृहति इति ; कीर्यते, पूर्यते, सौधातकिः, स्वायभुयम्, इति ; आस्त, आस्ते
अयोचत्, घटयति, इति । प्रतियत्नरूपाः विशेषादेशविधिनिवेधादयः यथा—आह, भवसत्,
वभ्यात्, अभ्यगीप्सहि, इति ; जप्यः, विज्यम्, गज्यम्, नाज्यम्, इति ; तितडाः, प्रउगम्,
कोकृयते, कथयति, इति ॥

प्रत्ययस्य भूषणरूपाः इडसुर्गाककादयः ; यथा—सहिता, परिता, भुव, भूणाम्, इति ;
देवासा, पारयामसि, तारिपत्, भवाति, इति ; तार्तीयिकम्, पीषाय, स्वयका, पचतकि,
इति । समवायरूपाः स्यसिचूनीयुडादयः यथा—करिष्यति, अकरिष्यत्, वक्ता, प्रवीति, इति ;
अपाक्षीत्, अपीपचत्, अशिपत्, अलिक्षत्, इति ; कृपीष्ट, कुर्यात्, कुर्यात्, करवामह, इति ।
अभ्याहाररूपाः प्रत्ययार्थविशेषकोपसर्गमहारादयः ; यथा—सुमनायते, दुर्मेनायते, अमिमनायते,
अमिपेणयति, इति ; कृत्रिमम्, साराविणम, व्यावहासी, कौश्रायन्यः, इति ; पचतितराम्,
पचमानः, सर्वेषां, वृक्षाणाम्, इति । वैकृतरूपा आदेशसर्वादेशप्रत्ययविशेषादयः ; यथा—
गार्वायणः, चान्द्रमसायनिः, गौधेरः, कैलेयकः, इति ; पयनाः, पायका, वृक्षस्य, वृक्षाः,
इति ; वेद, विवेद, विट्वा, विद्धि, इति । यत्नरूपा तुल्युत्पन्नपितुत्पन्नादयः ; यथा—
पचत्, जुहोति, पञ्चालाः, दधि, इति ददशे, अद्राक्षीत्, कारकाः, कामण्डलेयाः, इति ;
मन्त्रिचित्, शुभयाः, मूलगाः, अभवति, इति । प्रतियत्नरूपा विशेषादेशविधिनिवेधादयः ;
यथा—तर्था, वेद, प्रशाधि, जीयतात् इति ; उदपादि, राष्ट्रियः, नाग्रियाः, स्नणम्, इति ; सुभ्रूः,
सुमेयमी, व्यतिहसन्ति, व्यतिगच्छन्ति इति । उभयोर्भूषणरूपा युष्मत्प्रभृतिप्रयोगादयः ; यथा—
यं पचति, युवां पचधः, यूय पचध, अह पचामि, आवां पचावः ययं पचामा, वायुर्वाति,
देवो वषेति, मज्यते शापा स्वयमेव, अवत्रिरते हस्ती स्वयमेव, भूपयते कन्या स्वयमेव,
वृने कथा स्वयमेवेति । समवायरूपा विकरणादयः ; यथा—भवति, चोरयति, दीपयति,
सुनोति, तुदति, तनोति, रणद्धि, क्रीणाति, स्वय नमने, स्वयं दुग्धे, तयते तथा, लुयते

केदार इति । अभ्याहाररूपाः छिद्रकत्यादयः । यथा—पायं पायं, पचतिपचति, ग्रामो ग्रामो रमणीयः, मूले मूले स्थूला, अग्रे अग्रे सूक्ष्मा, पूर्वं पूर्वं पुण्यति, प्रथम प्रथम पच्यते, ज्येष्ठ ज्येष्ठमुपवेशय, माय माय देहि, उपर्युपर्यास्ते, अहिरिहि बुध्यस्व इति । वैकृतरूपा बांन-वादयः, यथा—ग्रामो बां, ग्रामो नां ग्रामो वाः, ग्रामो न, ग्रामस्ते, ग्रामो मे, ग्रामस्त्वा रक्षत्, ग्रामो मा रक्षत्, हैयङ्गवीनम्, मातुल, क्षत्रिय, भोग्रिय इति । यत्नरूपा अनुप्रयोगादयः, यथा—अग्निसात् स्वपद्यते, भस्मसाद्भवति, ब्राह्मणसात् स्यात्, देशत्रा करोति ; मर्त्यत्रा गच्छति, मनुष्यत्रा घसति, शुक्लीभवति, पटपटाकरोति, चक्रासाचकार, कारयामास, निमरायभूय, विदाङ्कुर्वन्तु इति । प्रतियत्नरूपा विध्यनुप्रयोगादयः, यथा—रूपेण पुण्यति, समूलकाय कपति, जीवप्राह गृह्णाति, पुरण्याह वहति, ऊर्ध्वशोण शुष्कः, चूडकनाश नष्ट, ओदनपाक पक्व, सुवर्णनिधाय निहित, लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति, अधीष्वाधीष्वे-त्येवायमधीते राष्ट्रमष्ट मष्टमष्ट दूरमटेत्येवायमटति, सक्तून् पिव धाना स्वाद ओदन भुङ्क्ष्वेत्येवायमभ्यवहरति, इति । उपस्कारविशेष एव प्रकृतिसमीपोच्चारित पदमुपपदम्, तत् त्रिधा—तिङुपपदम्, कृदुपपदम्, सुतुपपदं च । तेषु प्रथम क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नाम-रूपम्, अव्ययरूपम्, निपातरूपम्, उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा—एहि मग्न्ये रथेन यास्यसि, न मर्षयामि यत्तत्रभवान् वृषल याजयेत् । कारकरूपं यथा—अभ्वेन सचरते, दास्या सप्रयच्छते । नामरूपं यथा—कालो यद्गुञ्जीत भवान्, समयो यद्गुञ्जीत भवान्, वेला यद्गुञ्जीत भवान् । अव्ययरूपं यथा—कथं नाम तत्रभवान् वृषल याजयेत्, नमते वण्डः स्वयमेव । निपातरूपं यथा—यावद्बुद्धेः, पुरा व्रजति । उपसर्गरूपं यथा—पराक्रमते, पराजयते इति । द्वितीयमपि क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नामरूपम्, अव्ययरूपम्, निपात-रूपम्, उपसर्गरूपं च । तेषु क्रियारूपं यथा—भोक्तु व्रजति, भोजको व्रजति, गोदायो व्रजति, कर्तुमिच्छति इति । कारकरूपं यथा—कुम्भकारः, उत्तानशय, शय्योत्थायम्, मूलकोपपदशम्, इति । नामरूपं यथा—कालो भोक्तुम्, समयो भोक्तुम्, ब्रह्मभूयम्, ब्रह्मोद्यम् इति । अव्ययरूपं यथा—दिवाकरः, क्षोपाकरः, सृपोद्यम्, ईपत्पानः, इति । निपातरूपं यथा—अल कृत्वा, खलु कृत्वा, यावद्धेदम्, अन्यथाकारम् इति । उपसर्गरूपं यथा—प्रजवी, प्रसवी, विकत्पी, निराकरिणु इति । तृतीय क्रियारूपम्, कारकरूपम्, नामरूपम्, अव्ययरूपम्, निपातरूपम्, कर्मप्रवचनीयरूपं चेति । तेषु क्रियारूपं यथा—न त्वां तृणाय मग्न्ये, सतापाय प्रभवति, गोपु दुह्यमानासु गत, फोशत प्राव्राजीदिति । कारकरूपं यथा—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सोमिन् पुष्कलको हतः ॥

केद्रेषु प्रसित, ब्राह्मणेषु भुक्षानेषु वृपला आसने, वृपलेष्वामीनेषु ब्राह्मणा भुङ्गते, इति ।
 नामरूपं यथा—गवा स्वामी, अश्वस्य हेनोर्वसति, पित्रा सदश, शिवं प्रजाभ्यः इति । अव्ययरूपं
 यथा—समया ग्रामम, सह छात्रेण, नमो देवेभ्य, दक्षिणाहि ग्रामात् इति । निपातरूप
 यथा—हे देवदत्त, हा देवदत्तम, विना विष्णुमित्रेण, ऋते यज्ञदत्तात् इति । कर्मप्रवचनीयरूप
 यथा—वृक्षमनु विग्रोतने, उपाजुन योद्धारः, अधि ब्रह्मदत्तेऽञ्जालाः, अधि पञ्जालेषु ब्रह्मदत्त
 इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययावेवमुपस्कारश्च दर्शितः ।

क्रमादुपपदस्यापि स्वरूपमुपवर्णितम् ॥

अव्ययानि निराताश्च गतयश्च निरूपिताः ।

कर्मप्रवचनीयाश्च मोपमर्गाः प्रकाशिताः ॥

न केवलं प्रकृतिः प्रयुज्यते

न केवलाः सुप्तिङजण्क्वजादयः ।

भक्त्युपस्कार इहापृथग्द्वयो-

र्ह्यर्थमेवोपपद् प्रयुज्यते ॥

॥ इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे प्रकृत्यादिप्रकाशो नाम

प्रथम प्रकाशः ॥

द्वितीयः प्रातिपदिकादिप्रकाशः

प्रातिपदिक त्रिधा—विभक्तावयवम्, अविभक्तावयवम्, अनुकरण च । तत्र विभक्तावयव
त्रिधा—रूपम्, तद्धितरूपम्, समासश्च । तेषु भावकारकास्मिन्नर्थेना धातुप्रत्यया कृतः ।
तत्र धात्वर्थ एवापूर्वापरीभूतो भावः, यदाह—

कालानुपाति यद्रूपं धात्वर्थस्य क्रियेति तत् ।

परितो यत् परिच्छिन्नं तद्भाव इति कथ्यते ॥

स इह षोढा संभति—सिद्धः, साध्यः, सिद्धासमाप्तः, साध्यासमाप्तः, सिद्धसाध्यः,
साध्यसिद्धध्येति । तेषु उद्भूतप्रत्ययाशब्देन क्रियानुद्वेकात् सत्त्वभूतत्वे लिङ्गस्यैवाद्युपप्राप्ते
'कर्तृकर्मणोः कृति' (पा २ ३ ६५) इति संबन्धविभक्तेर्निमित्तं सिद्धः, यथा—आश्चर्य-
मिदमोदनस्य च पाको ब्राह्मणानां च प्रादुर्भावः, मेदिका काष्ठानां देवदत्तस्य, चिरिषां
यज्ञदत्तस्य कटस्थ इति । अत्र उभयप्राप्तां कर्मण्येव इति नियमे उभयोः प्राप्तिरिति
कृति इति व्याख्यानात्, अकारकार्योश्च नियमप्रतिषेधान्, कर्तर्यपि पठ्येव भवन्ती भावस्य
सिद्धता द्योतयति । उद्भूतप्रत्ययाशब्देन क्रियोद्वेकादसत्त्वभूतत्वे लिङ्गस्यैवाद्युपप्राप्ते कर्तृ-
कर्मणोः कारकविभक्तेरेव निमित्तं साध्यः, यथा—भोदनं भोजनं याति, स्वाध्यायमधीत्य
स्नापयति, पयं पायं पायमास्ते इति । अत एव 'न लोकः' (पा २ ३ ६५) इत्या-
दिना षष्ठी निषिध्यते । सिद्ध एव तद्धितानुबन्धी सिद्धासमाप्तः, यथा—ध्यायकोशी, साङ्-
कूटिनम्, कृत्रिमम् इति । अत्र यथा आभिजित्यः, कौञ्जायन्यः इत्यादावणाग्रमिहितोऽ-
प्यपत्यार्थः, तैत्तिरीया छागलेयिन इत्यादौ छागमिहितोऽपि प्रोक्तार्थः, स्वार्थिकाभ्येतु
वेदित्विषयतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यते, तथा व्यतिहारमिविधुपाधिको णजिनुणक्तः
शुद्धश्च कृत्र्यमिहितः सिद्धोऽपि भावः स्वार्थिकनिवृत्ताधीयतद्धितोत्पत्तिमन्तरेण न समाप्यत
इति सिद्धासमाप्तो भवति । साध्य एवानुप्रयोगानुबन्धी साध्यासमाप्तः, यथा—चकासा-
ञ्जकारः, विदाङ्कुर्वन्तु रैपोप पुष्यति इति । अत्र यथा शुद्धीभवति, पटपटाकरोति, इत्या-
दावभूततद्भावादिषु च्याघन्तम्, लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति, राष्ट्रमट मटमट दूरमटे-
स्त्रेवायमटति, इत्यादिषु क्रियासमभिहारादिषु लोडन्तम् अनभिध्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तः स्वार्था-
भिव्यक्तये कृत्र्याद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं चापेक्षते, तथा आमन्त णमुलन्त चानभि-
ध्यक्तपदार्थकत्वादसमाप्तः साध्यरूपमेव स्वार्थाभिव्यक्तये कृत्र्याद्यनुप्रयोगं यथाविध्यनुप्रयोगं

चापेक्षत इत्येतदुक्तो भावः साध्यासमाप्तो भवति । तदाह—‘आम इव णमुलोऽप्यसमा-
प्तार्थत्वाच्चादिचदनुप्रयोगः, सिद्ध एव यथाविध्यर्थे तु वचन कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’
इति । तेन चकासांचकार इत्यादिनाऽयमर्थो भवति—चकास्ति स्म, विदन्तु, रायः पुण्यश्रमुं
पुण्यति, इति । अत एव क्रियाविशेषणेनैव सिद्धमिति न केचित् णमुत्प्रकरणमारभते ।
ननु च क्रियाविशेषणानां कर्मता नपुसकता च, कथं च पुपेरेव पुपिः कर्म भवति ?
न ह्यात्मनेवात्मा व्याप्यते, न हि सुशिक्षितोऽपि वटुः स्व स्फुन्धमारोडुं शक्नोति । नैवम् ;
नागरकं वृत्तं वर्तत, विश्वजिता यजेत, इत्यादौ सामान्यविशेषशोरनेकात्म्येन व्याप्यवच्छे-
दयोरुपलम्भात् सामान्यपुपेरेवावयवपुपि कर्म भवति । न च क्रियाविशेषणानां कर्मत्वैवेति
नियमः, क्रिया हि यथा साध्यमानत्वात् कर्म, तथोत्पद्यमानत्वात् कर्त्यपि भवति,
ततश्चोभययाऽपि क्रियाविशेषणानि योज्यन्ते—रूपेण कृत्वा पुण्यति, रूपेण यथा भवत्येवं
पुण्यतीति । सिद्ध एव साध्यधर्मयोगी सिद्धसाध्य, यथा—आश्वर्यो गवां दोहोऽशिक्षितेना-
गोपालेन, साधु खलु पयसः पात यद्वदत्तेन, विचित्रा हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनिना,
इति, अत्र उभयप्राप्तौ कर्मण्येव पृथीति कर्तरि तृतीयात्मनात् सिद्धोऽप्ययं विवक्षातः
साध्योऽपि भवतीति ज्ञायते । अन्ये त्वन्यथा सिद्धसाध्य वर्णयन्ति—उष्ट्रासिकामास्ते, पञ्च वारान्
भुङ्क्ते, पञ्च प्रयोगान् पचति इति । अत्रोष्ट्रासिकावारप्रयोगाणां क्रियाविशेषावृत्त्यनुष्ठानरूप-
त्वेनापृथग्भावात् क्रियाभिरयाप्यानां द्वितीयादर्शनादभेदविवक्षातः सिद्धानामपि क्रियावदेव
साध्यत्वमवगम्यते, तदाह—

तत्तन्भावविशेषत्वाद्व्याप्या नोष्ट्रासिकाऽनया ।

साध्यत्वे त्वासनैकात्म्यात् फलतः कर्म कथ्यते ॥

सोऽयमित्यभिसंघन्नादभेदे धर्मधर्मिणोः ।

क्रियाया इव साध्यत्वं वारादीनां न द्रव्यति ॥

तेन उष्ट्रासिकामास्ते इत्यादीनामयमर्थो भवति—उष्ट्रवदास्ते, पञ्चावृत्तिं भुजिक्रियां करोति,
पञ्च पाकाश्विर्तयति इति । साध्य एव सिद्धधर्मयोगी साध्यसिद्धः; यथा—कर्तव्यं भवतः,
कार्यं भवतः इति । अत्र ‘न लोकाययनिष्ठाजलर्थतृणान्’ (पा २. ३. ६९) इति
लादीनां साध्यार्थाभिधायित्वात् कर्तृकर्मणोः पृथीनिषेधे, ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ ‘कस्य च
वर्तमाने’ (पा २. ३. ७१ ६७), नपुसके भावे उपसंख्यानम्’ इत्यादिभिः पुनः पृथीविधा-
नात् पक्षे विवक्षातः सिद्धार्थाभिधायित्वमवगम्यत इत्येतदुक्तो भावः साध्यसिद्धो भवति ।
न चात्र कृत्यानां निषेधो न द्रव्यते, यतः खलर्थतृणमित्यत्र खलर्थेत्यनेन कृत्यकखलार्थाः

शतृशानद्यानशब्ध स्मृष्टा त तृधिन्यनन पुनस्त्वन्नति । अन एव निष्ठादिभास्यस्य दृश्यभाष्यस्य
कमण्यपि पट्टी न भवति य गा—

गतमरत यत्राऽनेन यत्राऽभ्युदितमिन्दुना ।

तथा मानेन शैथिल्यमागन्तव्यं मृगीश ॥

कथं पुनः सकमकात् भावप्रत्ययः ? नन हाकमकाद्व्यजितव्यम् यदाह 'ल' कमणि
च भावः चाकमकेभ्य (पा ३ ४ ६९) तयारथ इत्यनगल्पा (पा ३ ४ ७०)
न हि भवति नन कः दवदत्तवति । उ-यन—तत्तरङ्गं द्रव्यकम, अपि तु काला
भ्यभाषणतया कममना हाकमणाम् इति तद्विरुद्धं कालात्मिकमस्तु गतव्यलक्षणं गत्य
धकर्मं वहिरङ्गता च कागधनारत्य तस्ययाग (पा ४ ३ ४) इत्यनेन द्वितीयाविधानन,
भास्यं च कागधमन्तं गतव्यस्य तु 'गत्यधकमणि द्वितीयायानुध्या' (पा २ ३ १२)
इति पुनर्द्वितीयाग्रहणन ज्ञायत अन्यथा हि कमणि द्वितीयाया सिद्धत्वात् गत्यध
कमणि चतुर्थी चेत्येव ज्ञेयम् । यस्य च द्रव्यकमणाऽतरङ्गस्याभावेनाकमकं नस्यैव भावन
सकमका भवति अना विद्यमानमपि कालात्मिकं नाकमक्यप्यप्यंशं विप्रयति । अथे
तदन्यथा साध्यसिद्धं वणयति—उप्रासिका भाष्येन, हतशायिका शयनेन, यवाग्वा
पाकाय व्रजति इति । अत्र आसिकाशायिकयोरार्यानामिहितक्रियामकं त्रात् पाकस्य व्रजि
क्रियासाध्यत्वात् सत्यपि साध्यं च लिङ्गमस्यास्य विविचिन्तयिष्यामाहेवक्षान् सिद्धमपि गम्यत
इत्यथ साध्यसिद्धा भवति । तथाऽपि उप्रासिका भाष्येन हतशायिका शयनेन, इत्यमूभ्या
सामान्यविशेषापरितरुपा भावा मव प्रत्याख्यत स आर्यानाभ्या सामान्यरूपेण, एतुल ताभ्या
विशेषरूपेण । बहुवचनं तु कुंसातिशयात् या हि नामाप्रत्ययं कुंसाया बहुप्रकारानुया
बहव आसिका याश्च हतानामतिशयवत्यस्तथाभूता एव भूयस्य शायिका प्रतीता,
तामि विशयरूपाभिरियमासिका शायिका च उपमानापमयस्य ध्वजनिर्मदाभेदपरिग्रहादुक्ता
रणापि सामान्यविशेषभावेन कुंसातिशयाय बहुवचनं प्रत्याख्यत बहुवचनं विना सामान्य
विशेषभावाद्युपपत्तं तन्नाणमिका इवास्तनानि हतशायिका इव शयनानि श्रियन्तं भवतीति वा
वाक्यार्था भवति । नन्वेवमुप्रासिकादीना वारप्रयागादीना च कमतश्च नपुंसकताऽपि प्रामाणि
यथा—मृदु पठति, प्रशस्तं पठतीति । उच्यते—त्रिधा मृदु क्रियाविशेषणं भवति—प्राहम्,
भाष्यं तस्मै वाद्याभ्यन्तरं च तत्र वाद्य धमरूपं वारादि भाष्यन्तरं विशयरूपमुप्रासिकादि,
वाद्याभ्यन्तरं गुणरूपं मृदालि । तेषु वाद्यं सोऽयमित्यभिसरं धादभवापचारेणाविधिलितस्वरूप
मयं प्रधानं विशयन् कयमित् स्वरिङ्गं जहात् ? भाष्यं तु विशयशपरिग्रहादाविष
लिङ्गमस्य कयमित् त्राऽयत्किं मृदीयान् ? वाद्याभ्यन्तरं तु गुणवात् स्वरिङ्गपरिह 'गुणवचना

नामाश्रयतो लिङ्गवचनानि ' (महाभाष्यम् १. २. ६४.) इति विशेष्यलिङ्गग्राह्येव भवति, तत्र साध्यैकत्वभावत्वादलिङ्गमर्यादाः क्रियाया विशेषणत्वे सृष्टादीनां नपुंसकत्वमेव न्याय्यम् । उद्गासिकावारादीनां तु नित्यमाविष्टलिङ्गत्वाद्दिशेषाशपरिग्रहात् क्रियाविशेषणत्वेऽपि न नपुंसकलिङ्गता । अथ पाकाय व्रजति, एवेभ्यो व्रजति इति क्रिया रन्धनाय स्थालीतिवत् तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तं सिद्ध एव कस्मात् विज्ञायते ? नैवम्, 'भाववचनाश्च' (पा ३. ३. ११) इति तादर्थ्य एव प्रत्ययोत्पत्तेः, 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' (पा २. ३. १५.) इति स्वार्थ एव चतुर्थीविधानात् । किमर्थं पुनरिदम् ? भावे हि व्रजादयः सिद्धा एव, तादर्थ्यं चतुर्थी । क्रियाथोपपदेन तुमुनाऽस्मिन् विषये व्रजादयो मा बाधित, वासरूपविधिश्चात्र तुमुन् ण्वुलाविति ण्वुल्ग्रहणाच्चावतरति । अयं यथैधानाहुतुं व्रजति एवेभ्यो व्रजतीति 'क्रिया-थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा २. ३. १४) इति चतुर्थी, तथा पाकं कर्तुं व्रजति पाकाय व्रजतीति यदि भवेत्, को दोषः स्यात् ? न कश्चित्, किं त्वेतत् पृच्छामि— स पाकः सिद्धः साध्यो वा ? यदि सिद्धः किं कर्तुं व्रजति ? अयं साध्यः, क्रियाथोपपदेषु तुमुना व्रजादयो बाध्यन्ते । अथ तुमर्थत्वेन साध्याभिधायिनश्चतुर्थ्यन्तत्वेन चासत्त्वभूतार्थाः पाकायैत्यादिषु व्रजादयः, कथं यवाग्वा इत्यादेः सवन्धविभक्तैर्निमित्तं भवति ? शब्दशक्तिरेषा यत् कस्यचिदेव केनचित्, केनचिदेव कस्यचित्सवन्धः, तद्यथा—अग्निर्भेदऽप्यर्थं प्रजागरिताऽपररात्रानिति तृणो बाह्यकर्मोपसर्गकर्मयोगात् जायते, न जागरूक इत्युक्तस्य, ऊरीकरोति पाकादिकमित्यूषादीनामेकानेकविशेषस्थया करोतिक्रियाया भवति संबन्धः, न तदर्थविषयैः पचादिभिः, सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजद्वारा इति व्यवहितामपि सूर्यकर्मिकां दृशिक्रियां नञ् निषेधति, न सूर्यसत्ताम्, एव न पुनर्गन्त्यन्ते अपुनर्गया श्लोका, श्राद्धं न भुङ्क्ते अश्राद्धभोजी ब्राह्मण इति । तथा लवणं न भुङ्क्ते अलवणभोजी मिश्रुः इत्यसूर्यपदयादिव-दसामर्थ्येऽपि नञ्समासो दृश्यते, न त्वकिञ्चित्कुर्वाण इति, एव मापं हरमाणः, अगाधादुत्सव इति । अपि च, पयं पायं पाय, पयं पीत्वा पीत्वा, गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम्, गेहमनुप्रविद्यानुप्रविश्य, इत्याभीक्ष्ण्यरीप्सयो पदद्विवचनं प्रयोजयन्ति णमुलादयः, न पापच्यते, द्विशो देहीति यद्दशसादयः, लोलूयत इति द्विवचनमन्तरेणापि क्रियासमभिहारमवगमयति यदन्तम्, न लुनीहि लुनीहीति लोडन्तम्, कृतपूर्वीं कटम्, अधीती व्याकरणम्, इति वृत्तिवशे-नोऽग्निलक्षणाभिधानशक्तयः कर्मविभक्तिं न विप्रयन्ति निष्ठादयः, ग्रामं गन्तुमना, कटं कर्तुकाम इति निवृत्तिच्छिन्ना अपि कर्मणि द्वितीयामेव प्रयोजयन्ति तुमुनादयः, उभयप्रसौ कर्मण्येवेति नियमेऽपि विचित्रा सूत्रस्य कृति पाणिने इति, शब्दानामनुशासनमाचार्यस्य इति, समासाय कर्तरि संबन्धविभक्तिमगुपाददते किनादयः, साध्याभिधायिनोऽसत्त्वभूतार्था अपि यवाग्वाः पाकायेति कर्मणि संबन्धविभक्त्यैव सवध्यन्ते व्रजादय इति तदुक्तभावः साध्यसिद्धो भवति ॥

क्रियानिमित्त कारकम्, तदपि षोढा—कर्ता, कर्म, करणम्, संप्रदानम्, अपादानम्, अधिकरण चेति । तत्र कर्ता—स्वतन्त्र, हेतुः, कर्मकर्ता च; तेषु क्रियाया स्वेच्छया करणादीनि य प्रयुङ्गे न तु तैः प्रयुज्यन्ते, स स्वतन्त्र, यथा—पुत्रपौत्रन्य दर्शकः, पुरा मेत्तेति । तमेव क्रियाप्रवृत्त यः प्रयुङ्गे स हेतुः, यथा—राजानं योषितवान् राजपुत्रा धनुष्यान्, नखानि मोचयन्ति नयमुच्यन्ति धनूरीति । कर्मस्य स्वानुरूपेण विवक्षितं कर्ममर्ता; यथा—स्वयमेव पच्यन्ते पचेलिमा मापाः, स्वयमेव भज्यन्ते भङ्गुराणि पाष्ठाणि इति । कर्म—निवेत्यं, विकार्यं, प्राप्य च । तेषु यदसञ्जयते, सदा प्रकाश्यते, तन्निर्घत्यम्, यथा—कर्तव्य कटः, उच्चार्य शब्दः, इति । यम्य प्रवृत्त्युच्छेदो गुणान्तर बोधयते तद्विकार्यम् यथा—भुक्त भोदनः, लूयमान केदारः, इति । क्रियारूपविशेषानवगर्त कर्तुं क्रियायाऽनास्थितमास्थित वा यदाप्यते तत् प्राप्यम्, यथा—दुर्दर्शः प्रभुः, सुयानो मार्ग इति । करण—वाह्यम्, आभ्यन्तर, बाह्याभ्यन्तर च, तेषु कर्तुं शरीराद्विहृत्पलभ्यमान बाह्यम्, यथा—आशितंभव भक्तम्, धृतोदक करकः, इति । तद्विपरीतमाभ्यन्तरम्, यथा—प्रियकरण शीलम्, वशीकरण प्रेम, इति । उभयगुणयोमि बाह्याभ्यन्तरम्, यथा—दर्शनं चक्षुः, स्मयनं साम इति । संप्रदानम्—ददातिकर्माप्य, कर्मप्राप्य, क्रियाप्य च; तेषु सम्यक् प्रतीयते अस्मै इत्यन्वर्थसङ्गाया विषयो ददातिकर्माप्यम्, यथा—दीयतेऽस्मै दानीयो ब्राह्मणः, देवा देवासुरसै देवदायो डिम्भ, इति । 'कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम्' (पा १. ४ ३२) इति पारिभाषिकसङ्गविषयः कर्मप्राप्यम्, यथा—दायतेऽस्मै देयमिति दाशः कैयतः, गा हन्ति आगतायेति गोघ्नः अतिथिः इति । कर्मशब्देन क्रियाया अप्युपादानात् क्रियाया यदाप्यते तत् क्रियाप्यम्, यथा—श्लाघन्तेऽस्मै जना इति श्लाघ्यो राजा, स्पृहयन्त्यस्मै लोका स्पृहणीयो विभश्च इति । अपादानम्—निर्दिष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अवक्षितक्रिय च, तत्र 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (पा १ ४ १४) इति निर्दिष्टविषयम्, यथा—प्रपतनो गिरिः, प्रस्त्रवणः शैल इति । भीत्रायांठियोगोक्तमुपात्तविषयम्, यथा—अवधि पर्वतः, मर्यादा समुद्र इति । अधिकरणम्—वैषयिकम्, औपश्लेषिकम्, नैमित्तिक च । तेषु विविधमनेकप्रकार जातिगुणक्रियाद्रव्यादिमि भिनोतीति विषयो देशकालादि, विषय एव वैषयिकम्, यथा—निपिन्त्यस्मिन् गगादय इति निषान जलाशयः, राजानो धीयन्तेऽस्यां राजधानी नगरम् इति । उपश्लेषोऽवष्टम्भ, तस्मै प्रभवत्यौपश्लेषिकम्, यथा—इषवा धीयन्ते अस्मिन् इषुधि उपासङ्गम्, शेरतेऽस्यां शय्या पर्यङ्कः । निमित्तमेव नैमित्तिकम्, यथा—रज्यन्तेऽस्मिन् सामाजिकमनासि इति रङ्गः प्रेक्षा, प्रसीदन्ति अस्मिन् नयनमनासि इति प्रासादः सौधम् इति । तदेतदुभयमपि—शुद्धम्, सङ्गीर्णम्, उपाधिमतः, रुढिमतः, सवन्धि, अनुबन्धि चेति षोढा विप्रयते । तत्र वर्धान्तरैरसस्पर्शः शुद्धिः, सा भावाना यथा—ओदनस्य पाकः,

अल कृत्वा, खलु स्थिः इति, कारकाणां यथा—अपां स्रष्टा, वर्षशतस्य पूरकः, सोमं पवमान इति । संपर्कः सङ्करः, स भावानां यथा—कालो भोक्तुम्, अलं भोक्तुम्, भोजं भोजं व्रजतीति, कारकाणां यथा—गमनमर्हति गम्या योषित्, जेतुं शन्यते जय्यः शत्रुः, पक्तुं व्रजति, पाचको व्रजतीति । बाह्यमाभ्यन्तरमुभय वा शास्त्रोपात्त विशेषणमुपाधिः, स भावानां यथा—भवत शायिका, उपसरो गवाम्, समजः पशूनामिति । कारकाणां यथा—तुन्द-परिमृजोऽलसः, स्तम्भेरमो हस्ती, दृतिहरिः पशुः इति । गुणवचनत्वे द्रव्यवचनत्वरुद्धिः; सा भावानां यथा—मृगया, वासना, परिव्रजेति, कारकाणां यथा—कुम्भकर्तृ, प्रहजम् अमावास्यायेति । नियोगत प्रतियोग्यपेक्षः संवन्धः, स भावानां यथा—भुङ्क्ता व्रजति, भोक्तुमिच्छति, अप्राप्य नदीं पर्वत इति कारकाणां यथा—चङ्गमयमाणोऽधीते; अधी-यानो वसति, गोदायो व्रजति । अनुपहोऽनुबन्धः, स भावानां यथा—सांराविणं वर्तते, रैपोप पुष्यति, चकासाचकार इति, कारकाणां यथा—अग्निष्टोऽमयाजी, उष्ट्रकोशशतं दायी इति । अथैतदभिधाने त्रिप्रकाराः कृतो भवन्ति—भाववचनाः, कारकवचनाः, भावकारकवचनाश्च । तेषु अनुज्ञादयः, णुज्ञादयः, णज्ञादयः, तुमुनादयः, सयादयः, णमुलादयश्च भाववचनाः, णुलादयः, अणादयः, उणादयः, विनादयः, शत्रादयः, तृनादयश्च कारकवचनाः, तव्यादयः, तवायादयः, कादयः, खलादयः, लुडादयः, घनादयश्च भावकारकवचना । तत्र भाववचनेष्वनुपाधौ सिद्धभावे अनुज्ञादयः, यथा—नन्दथुः, यज्ञः, स्वप्नः, क्रिया, कण्डूया, व्यत्या इति । अत्रैव रोगाद्युपाधिमति णुलादयः, यथा—अरोचको वाधते, प्रवाहिकातः करोति, भवत आसिका, इक्षुभक्षिका मे धारयसि, का त्वं कारिमकार्यः, अकरणस्ते वृषल इति । सिद्धासमाप्ते णज्ञादयः; यथा—व्यावक्रोशी वर्तते, व्यावहासीं कुर्वन्ति, साङ्गटिन वर्तते, सांराविणं कुर्वन्ति, करणेन निर्वृत्त कृत्रिमम्, पात्रेन निर्वृत्त पत्रिमं इति । साध्यरूपे तुमुनादयः, यथा—भोक्तुं व्रजति, भोक्तुं जानाति, भुङ्क्ता व्रजति, अपमित्य याचते, स्वादुङ्कार भुङ्क्ते, चोरङ्कारमाक्रोशति । तुमर्थ एव छन्दोविषये सयादयः, यथा—वक्षे रायस्त्वा, दशे विश्वाय सूर्यम्, अग्निं देवा विभाजं नाशन्नुवन्, ईश्वरोऽमिचरितो, ईश्वरो विलिखः इति । स्वाध्यायसमाप्ते णमुलादयः, यथा—समूलकाप कपति, रैपोप पुष्यति, चकासांचकार, निभरांवभूव, चकासामास, विदांकुर्वन्तु इति । कारकवचनेष्वनुद्रिक्तक्रियाशा कर्तव्येव णुलादयः, यथा—कारकः, स्रष्टा, नन्दनः, प्रियः, यज्या, जरञ्जति । सोपपदा. कर्त्रादिष्वणादयः, यथा—काण्डलाव, पादहारक, सुभगंकरणम्, गोघ्नः, शत्रु, गोघ्न इति । निरूपपदा रुद्धिमन्त उणादयः, यथा—काट, दात्रम्, धात्री, दास, भीष्म इति । उभयेऽपि लोपवन्तः विनादयः, यथा—घृतस्पृक्, सडक्, अर्थभाक्, शुभयु, प्राड्, युड् इति । कर्तव्येवोद्रिक्तक्रियाशा शत्रादयः, यथा—यवान् पचन्, सोमं पवमानः, आशित दाभ्वान्, वेदमनूचान्, भुक्तवानोदनम्, ग्रामं गमी इति । त एव

ताच्छ्रीत्याद्युपाधिमन्तस्तुनादयः, यथा—जागरितापररात्रा, मुण्डयितार भ्रात्रिष्ठायना, वधू
मूढाम्, अलङ्करीष्णु, कर्तीह वचमुद्धमाना, शत दायी, पधानाहारको मज्जति इति ।
भावकारकवचनेषु द्विक्तानुद्विक्तक्रियाशा तव्यादयः ; यथा—कर्तव्य भवता, करणीय भवता, कार्य
करो भवत, कृत्य कटो भवतः, वास्तव्यो भवान् प्रहृष्टभूय भवत इति । त एव छन्दोनिपया
स्तवायादयः यथा—परिधातवै, परिस्तरितव, अचक्ष, अगगहे, दिदक्षण्य, कर्तुं हवि इति ।
उद्विक्तक्रियाशा चादयः ; यथा—भुक्त भवता, भुज्यमान भवता, मोक्ष्यमाण भवता, भुक्त
मोदनम्, भुक्त भोदनो भवता, एव मोक्ष्यमाण इति । त एव व्यक्तकाला मलादयः ; यथा—
स्वाढ्यभव भवता, सुत्थान भवता, प्राशितभव भवता, दुराढ्यभव भवता, ईषत्पान सोमो भवत,
भाशितभव भक्तम् इति । अनुद्विक्तक्रियाशा प्रायो गुणवचना त्र्युडादयः, यथा—व्यासस्य
वचन, पाणिनेरुक्ति, छाप्रस्य हसित इध्माना मश्चन, जनाना भक्ति, राज्ञा मत इति ।
त एव प्रायो द्रव्यवचना घमादयः यथा—पर्याय क्रियाणां, विपर्याय कालस्य, समग्र
शास्त्राणां, अधीत स्वाध्याय, अधिगत उपाय, धेयानुपाध्याय इति ॥

भावकारकसवन्धिसवार्थमिधायिनोऽधातुप्रत्ययास्तद्धिता । तत्र भावो द्विधा—अन्तरङ्ग,
बहिरङ्गश्चेति । तयो शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमन्तरङ्ग, यदाह—‘यस्य गुणस्य हि भावाद्भवे
शब्दनिवेशः, स तस्य भावः तदभिधाने त्वतलौ ।’ तस्योपसमग्रहाय समग्रहकार पठति—

‘शब्दे ता जातिं शब्दमेवार्थजातौ जाति. शुभादौ द्रव्यशब्दे गुण तम् ।
कृत्तत्सयोग योगि चाभिन्नरूपं वाच्य वाच्येषु त्वादयो बोधयन्ति ॥’

ततः स षोढा मिद्यते—जाति, गुण स्वरूप, सवन्ध, सहति, अभिन्नरूप इति । तेषु
जातिर्यथा—गाय, शुक्ल, मातृप्यक, स्त्रिण, पाक्ष, ब्राह्मण्य इति । गुणा यथा—शुद्धत्व,
शीघ्रता, भ्रदिमा, माधुर्य, आर्जवम्, वैदग्ध्य इति । स्वरूप यथा—हित्यत्व, आकाशत्व,
चन्द्रत्व, सूर्यत्व, दिक्त्व, तदात्व इति । सवन्धो यथा—पाचकत्व, काण्डलावत्व, दण्डित्व,
औषगत्व, राजपुरुषत्व, पुरुषव्याघ्रत्व इति । सहतिर्यथा—धरत्यदिरत्व, नरसिंहत्व, शुक्ल
वृष्णत्व, वृष्णशस्त्रत्व, नीलोत्पलत्व, गौरवादिरत्व इति । अभिन्नरूप यथा—सत्य विद्यमानत्व,
मर्गत्व, पञ्चालत्व, पदायत्व, पङ्कजत्व इति ॥ ननु च,

जातिगुणाज्जातिगुणे धनखदिरादे. स्वजातिसवार्थे ।

इत्यादौ च न्वरूपे कृत्तत्सयोगे तु सवन्धे ॥

त्वादयः इति स्मृतिः ; कथमभिन्नरूपादावपि भवति ? उच्यते— 'कृत्तद्धितसमासेषु संवन्धाभिधानमन्यत्र रूढ्यभिन्नरूपाव्यामेचरितसंवन्धेभ्यः' । अत एवोक्त— 'कृत्तःसंयोगं योगिना भिन्नरूपं' इति ॥

अत्रधेरपि वाच्यत्वं त्वादीनामिष्यते पुधैः ।

गोत्वाद्धि गौरिति ज्ञानमभिधानं च जायते ॥

ते ह्येवमाहुः— 'तस्य भावस्त्वत्तलौ' भवतोऽसादभिधानप्रत्ययाविति भावः । तदसत् ; न हि गोत्वं गौरिति ज्ञानस्योत्पत्तावपादानता जनयत् 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' 'भुवः प्रभवो वा' भवति, यथा—शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा प्रभवतीति । ज्ञानं त्वात्मन एव जायते, मनसैवोद्भवति, तदाह— 'व्यापकादप्यात्मनो युगपत् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्, नाहमद्राक्षं, नाहमध्रौपं, नाहमज्ञासिपं, अन्यत्र मे मनोऽभूदिति' । निमित्तत्वं तु गौरिति ज्ञानोत्पत्तौ शब्दस्येव गोत्वादेरपीष्यते एव । तत्र यथा समवायिनः श्वेत्यात् श्वेत्यबुद्धेः श्वेते श्वेत्यबुद्धिः, तथा समवायिनो गोत्वाद्गोत्वबुद्धेः गवि गोत्वबुद्धिः, ते परस्पर कार्यकारणभूते इति । अभिधानं तु शब्दः, स च येनोच्चारितेनार्थः प्रतीयते । तस्यापि न गोत्वमवधिर्भवति । शब्दो ह्याकाशादेव जायते, मुखादेव प्रभवति ; न गोत्वादेः । तदाहुः— 'मुखे हि शब्दमुपलभामहे भूमावर्थम्' इति । यदाऽपि नित्यः शब्द इति मतं तदाऽपि शब्दस्य गोत्वाद्यो वाच्याः विशेष्याः प्रत्याख्या एव भवन्ति । तत्र च शब्दस्य गोत्वादीनां वाच्यत्वे वा कर्मतैव, नावधित्वम् । प्रत्याख्यत्वे तु विपरिणामविपरिवर्तपक्षयोर्वश्यमाणन्यायेन प्रत्युत शब्दस्यैवावधित्वम् । अध्यासस्तु सादृश्यादुपावेरुपाधिसादृश्याभ्यां वा सभवति, यथा—शुक्तिकादौ रजतादेः, स्फटिकादौ रक्तादेः, प्रतिबिम्बादौ मुखादेरिति । तत्र यो यद्ध्यास्यते, यो यद्ध्यास्ते वा, स तस्याधिकरणं कर्म वा स्यात्, न त्वेवावधिः, गोत्वं निमित्तमुपादाय गोशब्दो गामध्यास्ते गवि वाऽध्यास्यते । तदिष्यते एव 'यस्य गुणस्य हि भावात् द्रव्यं शब्दनिवेशः तदभिधाने त्वत्तलौ' इति ॥

धात्वर्थरूप कृदभिधेयो वहिरङ्गः, सोऽपि षोढा—भावरूपः, कारकरूपः, संवन्धिरूपः, भावविशिष्टः, कारकविशिष्टः, सवन्धिविशिष्टश्चेति । तत्र प्रवृत्तिनिमित्ततुल्यो भावरूपः—ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यं, पुरोहितस्य कर्म पौरोहित्यं, स्तेनस्य स्तेयं, सत्पुं सत्पयं, दूतस्य दूत्यं, घण्टिजो घण्टिज्यमिति । कारकैस्तुत्यक्त्यः कारकरूपः, यथा—राजानमर्हति राजवद्बृत्तं, आप्रयोजनकाल भवति आकालिकी प्रवृत्तिः, श्येनस्येव पातोऽस्यां वर्तते—श्येनपाता क्रिया, वण्डः प्रहरणमस्यां क्रीडायां—दाण्डा, महिमा अस्यस्यां महिमिनी समस्या, वटकं प्रकृतमस्यां वटकमयी यात्रेति । रूढे द्रव्यभूतः संवन्धिरूपः ; यथा—चापाणां समूहः चापं, नाट्यानामाम्नायो

नाट्य, भृग्वहिरसा विवाहो भृग्वहिरसिका, काकोलूकस्य वैर काकोलूकिका, अग्नीना सघातो अधिकट, तेषामेव विस्तारोऽत्रिपट इति । अतर्कितोपनतचिन्त्रीकरणादिसद्वो भावविशिष्टः ; यथा—काकस्य चागमनं यादृच्छिक, तालस्य च पात, तेन तालेन पतता काकस्य वधः ; एवमथ देवदत्तस्य चागमनं दस्यूना चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः ; तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः स काकतालसमागम इत्येत्येक उपमार्थः, यद्य देवदत्तवधः स काकवध इवेति द्वितीय उपमार्थः, तत्र प्रथम समासार्थः काकतालमिति, द्वितीयः प्रत्ययार्थः काकतालीयमिति ; समासश्चायमस्मादेव स्थापकात् ; यदाह—समासाच्च तद्विषयादाकस्मिक इवार्थं च्यो भवति ; तद्विषयादित्यत्र द्वि तदित्यनेन 'इवे प्रतिवृत्तौ' इतीवार्थः परामृश्यते । एवमजाट्याणीय, अन्धकवर्तनीय, घुणाक्षरीय, अर्धज्वरतीय, गोमयपायसीय इति । कारकावच्छिन्न कारकविशिष्ट ; यथा—मत्तस्य करण मत्त, पीलूना पाक पीलुकुणः, जनस्य जटो जन्य, शिवस्य भवन शिवतातिः, नासिकाया भवनतिः भवटीट, धने काम धनक इति । स्वयन्धिनाऽवच्छिन्नः स्वयन्धिविशिष्टः, यथा—दहत्यः कापः, सौधः सक्कोचः, पौरुषेयो वध, आवरणे आस्रायः, वैदो घोष, छान्दोग्यो धर्म इति । उपाधिरपि स्वयन्धेय भवति, यथा—गार्गिक्या विक्रयते, काटिक्याऽधिक्षिपति, गार्गिकाम्रव धेतः, गार्गिकाम्रगतवान्, काटिकाम्रगतवान् इति । धात्वर्थोपि भाव एव ; क्रियाऽपि ह्युपमानेन परीता परिच्छिन्ना साध्यसिद्धभावो भवति । स त्रिधा—आचकारकः, कारकविशिष्ट, स्वयन्धिविशिष्टश्चेति । तेषु भावविशिष्टो यथा—ब्राह्मणेन तुल्यमधीते—ब्राह्मणवत्, राज्ञा सदृश वर्तते—राजवत्, जडस्य तुल्य बूते जडवत्, सूर्य इव प्रकाशते सूर्यवत्, पिता यथा पालयति पितृवत्, गुरुरिवानुशास्ति गुरुवदिति । अत्र ब्राह्मणादिम्यास्त्वध्ययनादित्रियास्तु साहचर्यामृति-जातिद्रव्ययोरन्यतरेण क्रियाया सादृश्यानुपपत्तेः । यदाह—'तेन तुल्य क्रिया चेद्वति', तेनेति तृतीयासमर्थात् तुल्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतिप्रत्ययो भवति यत्तुल्य क्रिया चेत् सा भवति ; अर्थपर चेत्तत्, तेन सदृशत्वादिप्रयोगेष्वतृतीयान्तादपि भवति । कारकविशिष्टो यथा—राज्ञेव व्यवहृतमनेन राजवत्, देवमिव भवन्त पश्यामि देववत्, असिनेव दात्रेण छिनत्ति असिवत्, ब्राह्मणायेव यदा देवदत्ताय ददाति ब्राह्मणवत्, पर्वतादिवासनादवरोहति पर्वतवत्, पितरीव गुरुराचरति पितृवत् । अत्र पुनरिदमेव सूत्रमन्यथा व्याख्यायते—तेन कारकविशेषेण तुल्य यथा भवति । एव चेत् क्रिया भवति भावोत्पत्तेरिद्विहितप्रत्यये कदाचित् प्रत्ययमुखेन क्रियाविशेषण भवति, कदाचित् प्रवृत्तिमुखेन, यथा—तीव्रः पाकः, तीव्रः पाक इति । स्वयन्धिविशिष्टो यथा—ब्राह्मणभ्येवाध्ययनमस्य ब्राह्मणवत्, राज्ञ इव रोद्र वृत्तमस्य राजवत्, जडस्य सदृश वचनमस्य जडवत्, सूर्यस्येव प्रकाशोऽस्य सूर्यवत्, पितृयथा पालनमस्य पितृवत्, गुरोस्तुल्यमनुशासनमस्य गुरुवत् इति । अत्र तु 'तत्र तस्येव' इत्यनेन वति । ननु च 'तेन तुल्य' इत्यनेनैव सिद्धे किमर्थं 'तत्र तस्येव' इति सूत्रागमः ? द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न लभ्यः इति, यथा—

मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादाः मधुरावत्, ब्राह्मणस्येव क्षत्रियस्य शुद्धा दन्ताः ब्राह्मणवत् इति । यद्येव पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणं न करिष्यते, साहचर्याच्च क्रियायामिव द्रव्यगुणयोः प्रातिपदिकं वर्तियते ततश्च मनेयतुल्या गायश्चैत्रस्य, ब्राह्मणेन तुल्या दन्ता क्षत्रियस्य इति त्रिगुह्य पूर्वसूत्रेणैव वति सेत्स्यतीति । तदसत्, एव हि गण्येन तुल्योऽनङ्गान् इत्यत्रापि प्रत्ययः प्रसज्येत्, इवाथे तु प्रत्यये सप्तमीपष्ठयन्ताभ्यामिव विधीयमाने गण्य इवानङ्गान् इत्यत्र प्रत्ययप्रसङ्गो न स्यात् सप्तम्यन्तपष्ठयन्तयोर्हि बाह्यसवन्निगमपश्य इवशब्दप्रयोगो भवति, न पुनरिवार्थापक्षयैव; इवशब्दो हि उपमानोपमेयभावलक्षणस्य-अद्योतकः, न तु सवन्धिरूपामि गायी । तस्माद्वयेन तुल्योऽनङ्गान् इत्यत्र मा भूत् प्रत्ययप्रसङ्ग इति पूर्वसूत्रे क्रियाग्रहणम् । तस्मिंश्च दृते द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न स्यादिति सप्तमीपष्ठयन्ताभ्यामिवाये 'तत्र तस्येव' (पा ५. १. ११६.) इति वतिर्विधीयते । अथ 'तदहम्' (पा ५. १. ११७) इति किमर्थम् ?

अर्हतो या क्रिया कर्तुन्तत्रापि वतिरिष्यते ।

उपमानाविवक्षाया तद्विधानं न लभ्यते ॥

उपमानोपमेयत्वमन्यस्यान्येन वा सह ।

अवस्थामेवमिन्नत्वादेरस्याप्यात्मनेन वा ॥

तत्रान्यस्यान्येन यथा—अयंयाकरणोऽप्यय वेयाकरणवद्भूते, योपिदप्येपा पुंवद्वत्तीति, अवस्थामेवमिन्नत्वादेरस्याप्यात्मनो यथा—यंयाकरणेन नचिदुच्यते—वेयाकरणवद्भूतीति, योपिदप्युच्यते—स्त्रीवद्वदेति । यथाकरणोऽप्यवज्ञया कदाचिद्वेयाकरणवद्भूते, श्रूयते हि—यर्वाणस्तर्वाणां नाम साक्षात्तदधर्माण ऋपयो बभूवुः । ते हि 'अन्तर्धेयामेव न म्लेच्छितव्यम्, अतोऽन्यत्रावज्ञया' इति यद्वा नस्तद्वा न इति वक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इत्युच्यते । योपिदपि कदाचिदाश्रितप्रागल्भ्यात् पुंवद्वत्ति, यथोच्यते—

सरस्वतीव कर्णाटी त्रिजयाङ्का जयत्यसौ ।

या वैदर्भगिरां भूमिः कालिदासादनन्तरम् ॥

अस्यापम्यद्वयस्यापि त्रिजवातोऽपरिग्रहे ।

वतिः कथमित्रार्थीय इति (मत्वा) यमुच्यते ॥

तत्र राजगृहसमिप्यत्र यद्वयविधार्थविवक्षा—पृथ्वादिना रागा तुल्य वृत्तमनेन रागा राजगृहसमिप्येति, तदाद्येनेन सूत्रेण सिद्धं प्रत्ययः । यदा तत्रेतादृशी विवक्षा—राग इव पृथोरस्य

वृत्त राजवद्वृत्त राज इति, तदा द्वितीयसूत्रेण । यदा त्विद वृत्त राजानमेवाहति नान्यमित्युप-
मानोपमेयभावाभावे राजवद्वृत्तमिति प्रयोगः, तदा 'तदहम्' (पा ५. १. ११६) इत्यनेन
वर्तिविधीयत इति नानर्थकः सूत्रारम्भः ॥

अन्ये तु—'तेन तुर्य क्रिया चेदतिः' (पा. ५. १. ११५) इत्यत्र द्वितीयव्याख्यानपक्षे
क्रियायाः क्रिया विशेषण न सम्भवतीति कारकविशिष्टभावपक्ष 'तदहम्' (पा ५ १ ११७) इत्यनेन
सवाहयति; राजानमहति यद्यवहरण, देवमहति यद्दान, अस्तिमहति यच्छेदन, ब्राह्मणमहति
यद्दान, परेतमहति यदवरोहण, पितरमहति यत् पारतन्त्र्यम्, तदुच्यते राजवत्, देववत्,
अस्तिवत्, ब्राह्मणवत्, परेतवत्, पितृवत् इति । राजव व्यवहृतमित्यादिभिस्तु तस्यार्थ-
प्रदर्शित इति ॥

कारकमपि भावयदेवान्तरङ्ग वहिरङ्ग च, तयोराख्यातामिधेयमन्तरङ्ग, अनार्यातामिधेय
वहिरङ्गम्, कर्ता हेतुकर्ता, कर्मकर्ता, कर्म चेति, करण संप्रदानमपादानमधिकरणं चेति ।
तत्रान्तरङ्गमेदेषु कर्ता शुद्ध, मिश्र, सवीर्णश्च । तेषु क्रियाकारकान्तरासंपृक्तः शुद्धः, यथा—
इष्टमनेन इष्टी यज्ञी, कृतः पूर्व कटोऽनेन कृतपूर्वी कटमिति । क्रियान्तरसंपृक्तो मिश्रः, यथा—
व्याकरणेति अधीते वार्त्तयाकरण, शाश्वद्भवः शाश्वतिक इति । क्रियाकारकान्तरसंपृक्तः सवीर्णः,
यथा—शालायां प्रवेशमहति शालीनः अपृष्टः, कूपे प्रक्षेपणमहति इति कर्षानमस्यार्थम् । हेतुः—
आत्मस्थक्रिय, परस्थक्रिय, परात्मस्थक्रियश्चेति । तेषु आत्मस्थक्रियो यथा—पारायण वर्तयति
पारायणिक, चान्द्रायण वर्तयति चान्द्रायणिक इति । परस्थक्रियो यथा—वातं शमयति
वातिक तेजः पित्तं शमयति पैत्तिकमिति । परात्मस्थक्रियो यथा—ययामुप दर्शयते यथामुखीन
आदर्शं, समुप दर्शयते समुखीनः प्रेयान् इति । कर्मकर्ता—अनुद्विक्तकर्मांशः, उद्विक्तकर्मांशः,
अनुद्विक्तोद्विक्तकर्मांशश्चेति त्रिधा । तेष्वनुद्विक्तकर्मांशो यथा—अक्षयूतेन निर्वृत्तमाक्षयूतिक धन,
पाकेन निर्वृत्त पाकिम, माणिक इति । उद्विक्तकर्मांशो यथा—वसन्ते पच्यन्ते वासन्त्य-
कुन्दलताः, पष्टिरात्रेण पच्यन्ते पाष्टिकाः शाल्य इति । अनुद्विक्तोद्विक्तकर्मांशो यथा—वशं गतो
वश्य, शीर्षच्छेदमहति शीर्षच्छेद्य इति । कर्म—निधेयं, विकार्यं, प्राप्य च । तेषु यदसंजन्यते,
सद्वा प्रकाश्यते, तन्निरर्थम्, यथा—उरसा निर्मितः औरस पुत्र, पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं
व्याकरण इति । यस्य प्रवृत्त्यच्छेदो गुणान्तर वा विधीयते तद्विकार्यम्, यथा—विषेण वध्यः
विष्य शत्रु, कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भं वल्लमिति । आस्थितमनास्थित वा क्रियया यदाप्तमिष्यते
तत् प्राप्यम्, यथा—नावा तार्यः नाव्यो हृदः, अयानय नेव अयानयीन शार इति । ननु च
शारोप्यास्थित कस्माच्च भवति ?

त्यागरूपं प्रहातव्येऽप्यर्थे (प्राप्ये) संसर्गदर्शनम् ।

आस्थितं कर्म यत्तत्र द्वैरूप्यं भजते क्रिया ॥

यथा—पन्थानं गच्छति, गर्तमुत्तरतीति । शारस्तु प्राप्य एव, यथा—अज्ञां नयति ग्रामं, (ग्रामं) वहति भारम् इति । नन्वेव ग्रामस्य प्राप्यता प्राप्नोति, नाज्ञादेः, कः पुनराह न प्राप्नोतीति, किंतु अकथितत्वेन तत्र क्रियाव्याप्यत्वेनाद्वितीयैव, न प्रत्ययान्तरम्—गां दोग्धि पयः, पौरव गां याचते इति । बहिरङ्गप्रेदेषु करण—वाह्य, आभ्यन्तर, बाह्याभ्यन्तरं च । तेषु बाह्यं यथा—सुपां व्याप्यानं सौपं, ललाटस्य भूषणं ललाटिका । आभ्यन्तरं यथा—मतस्य करणं मत्वं, चतुर्णां पूरणश्चतुर्थं इति । बाह्याभ्यन्तरं यथा—समिध आधीयन्तेऽनेन सामिधेन्यो मन्त्रः, (स एव) हृदयस्य यन्धनं हृद्य इति । संप्रदानम्—ददातिकर्माण्य, कर्ममात्राण्य, क्रियाप्यं च । संप्रदीयते भोजनादिकर्मसै इत्यन्वयसंज्ञकं ददातिकर्माण्य, यथा—अन्नभोजनं नियुक्तमसै दीयते आप्र-भोजनिक, पञ्चासै वृद्धिर्वा, आयो वा, लाभो वा, शुत्कं वा, उपदा वा दीयन्ते पञ्चकं पुरुष इति । 'कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम्' (पा १ ४ ३३) इति पारिभाषिकसंज्ञकं कर्ममात्राण्यं, यथा—राष्ट्रमसै निर्दिश्यते राष्ट्रियो राजन्यं, कलिं कुर्वन्त्यसै कालेयं गन्धद्रव्यं इति । कर्मदानेन क्रियाया अग्न्यभिधानात् क्रिययाऽपि यममिप्रैति स संप्रदानमिति क्रियाप्यम्; यथा—अलङ्कर्मसै निर्दिश्यते अलङ्कर्मोणः अन्यूनं, न पडक्षाणि असै भवन्ति अपडक्षीणो मन्त्र इति । अपादानं—निर्दिष्टविषय, उपात्तविषय, अपेक्षितक्रिय च । तेषु 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' (पा १ ४. २४) इति निर्दिष्टविषयम्, यथा—अग्निं पतति अस्मात् आग्नेयः प्राचा, नद्यः स्यन्दन्ते अस्मात् नादेयः शैल इति । भौतार्थादियोगोक्तमुपात्तविषयम्, यथा—कुक्षिं रक्षन्ति अस्मात् कौक्षेयकं कृपाण, मुद्रा भवन्त्यस्मात् मौद्गीनं क्षेत्रं इति । अवधिमात्रार्थमपेक्षितक्रियम्, यथा—कर्णस्य मूलं कर्णेजाहं, पक्षस्य मूलं पक्षति. इति । अधिकरण—वैषयिकं, औपस्थेयिकं, नैमित्तिकं च । तेषु विविधमनेकप्रकारं जातिक्रियागुणद्रव्यादिभिः सिनोतीति विषयः देशकालादिः, विषय एव वैषयिकः, यथा—गावः सन्त्यस्मिन् गोमान् देशः, पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मास इति । उपस्थेयोऽवष्टम्भ, तस्मै प्रभवति औपस्थेयिकं यथा—दण्डिनोऽस्यां सन्ति दण्डिमती शाला, विंशतिरिहाधिका विंश शतमिति । निमित्तमेव नैमित्तिकं; यथा—पूर्णे मासोऽस्यां पौर्णमासी (ति), परिष्ठात्रस्यात् परिदेयो देश इति । कारकं च अन्तरङ्गबहिरङ्गमेदाद् द्विरूपमपि प्रकृत्युपाये कारकविशिष्टं, अकारकविशिष्टं, संयन्धविशिष्टं, निपातविशिष्टं चेति चतुर्धा निर्धार्यते । तेषु कर्म कर्मविशिष्टं यथा—अयानय नेय अयानयीन शारः, करणविशिष्टं यथा—चक्षुषा गृह्यते चाक्षुष रूपं, अधिकरणविशिष्टं यथा—न्युमे कृतो वा, लब्धो वा, क्रीतो वा स्त्रोमः, अपादानविशिष्टं यथा—तन्त्रादचिरापहतं तन्त्रकं पट इति, कर्तृविशिष्टं यथा—अभ्वैरहाते आभ्वो रयः, कर्तृविशेषणमपि कर्तव्यं, चतुर्भिर्दहाते चातुर शकटं, अपिच—

कौमारो सा भवेद्भार्या या कुमारः प्रपत्स्यते ।

प्रपद्यते कुमारो यं स कौमारो मतः पतिः ॥

सप्रदानविशिष्ट तु कारक नास्ति । कर्ता कर्मविशिष्टो यथा—आत्मनेनाद्य भुक्त आह्निकः, क्रियाविशेषणमिति शब्दोपसंहार च कर्मणः ; तद्विशिष्टो यथा—प्रतिष्ठल चर्तते प्रातिकूलिक, माशब्द इत्याह माशब्दिक इति ; करणविशिष्टो यथा—अक्षर्दाह्यति आक्षिप्त , अधिकरणविशिष्टो यथा—प्रातृपिक , प्रातृपि भवः प्रातृपेण्य ; अपादानविशिष्टो यथा—पितुरागत पितृ धन इति । कर्तृविशिष्टः कर्ता नास्ति । करण कर्मविशिष्ट यथा—ग्रीवाया भूषण ग्रैवेय रुक्मदाम । एव सप्रदानमपि यथा—मासमेभ्यो नियुक्त दीयते मासिका. पितर । अपादान कर्तृविशिष्ट यथा—ग्रीहयो भवन्त्यस्मात् ग्रहेय क्षेत्रम् । परमधिकरणमपि यथा—शर्करा सन्ति अस्मिन् शर्करिलो देश । तदेव कर्मविशिष्ट यथा—पद्मस्मिन् दृश्य पद्म. कर्दम , करणविशिष्टमपि यथा—दण्डः प्रहरणमस्या दण्डा व्रीडा इति । करणादयोऽस्य विशिष्टा न विद्यन्ते । कर्मकर्त्रोरेयाकारक-सन्निधिनिपातविशेषणयोग । स कर्मणोऽकारणेण यथा—मासाय भूतो मासिक , सवत्सरमधीष्ट सावत्सरिक इति , कर्तुर्यथा—सतापाय प्रभवति सातापिक , वर्षे भूतो भारी वा वार्षिक इति । कर्मण सन्निधना यथा—गान्धर्वदे अधिष्ठत्य दृतो ग्रन्थ चान्यपदीय , कलापिषु उद्दिष्टमान-कलापेषु देयमृण कलापक इति , कर्तुर्यथा—तित्तिरिणा प्रोक्त विद्वन्ति अधीयते वा तत्तिरीयाः, पूर्वं दृत भुक्त पीत वा पमि पूर्व्विण इति । कर्मणो निपातेन यथा—यथाकथाच क्रियते याथाकथ्यमिदं, दहि दृश्यते बाह्य इति , कर्तुर्यथा—आराद्रव आरातीय साक्षाद्द्रष्टा साक्षी इति ।

ननु क्रिययाऽपि कर्मण कर्तुंयां विशेषणयोग संभवति , तद्यथा—पात्रेन निर्वृत्त पात्रिमं, अपमित्यापमित्यत्र, याचितेन याचितक इति , यथा च सुस्नात पृच्छति सौस्नातिकः, प्रभूतमाह प्राभूतिक , दृत (त) पूर्व्वमेनेन कट दृतपूर्वा कट इति । उच्यते—क्रियाऽपि प्रादृत कर्मण , अतस्तद्विशिष्टयोरपि कर्मकर्त्रां कर्मे(कर्तृ)विशिष्टत्वमेव भवति । ननु च निर्वृत्तमित्येतस्य कथं कर्मता ? इदं ह्यनुष्ठिककर्मांशे कर्तरि (कर्तरि वा) प्रयुज्यमान दृश्यते । नेवम् , अन्तर्भूत-पर्यर्थत्वेनास्य सकर्मकत्वमपि मन्यन्ते , तथा च कात्यायन —

‘उत्तारणाय जगतः प्रपितामहेन तस्मात्पदात्त्वमसि रज्जुरिव प्रवृत्ता ।’

महानागोऽप्याह —‘ नागरकवृत्त वर्तते ’ इति । अथ दृतपूर्वी कट इति कथम् ? न ह्यनेन प्रयोगेणापि भवितव्यम् । किं कारणम् ? द्वितीयया तावत् नोत्पत्तव्यम् । तत् कुत ? केनाभि-

हितम् । प्रत्ययेनापि नोत्पत्तव्यम् । किं कारणम् ? असामर्थ्यात् । कथमसामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवतीति । उच्यते—नाय कर्मणि कः अपि तु भावे । भावसाधनेन च कृतशब्देन योच्यते क्रिया तयेप्सित कटादि कर्मानभिहितमेवेति । तत्र यथा ग्राम गतो देवदत्त इति धातुनिष्ठाभ्यामभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः ग्रामादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति, एव कृतपूर्वाति कृतशब्देन तद्वित्तेन वाऽभिधीयमानयोः क्रियाकर्त्रोः कटादिकर्मभिरभिसंबन्धो भवति, तथा हि—कृतं पूर्वमनेनेत्यसिन्नर्थे कृतपूर्विशब्दस्तद्वितान्तो वर्तते तेन च पूर्वं कृतवानित्ययमर्थः संपद्यते; एवं च सापेक्षत्वाभावात्तस्यसामर्थ्यम्, अस्ति च करातिवाच्यक्रियापेक्ष कटस्य कर्मत्वमिति तद्वितद्वितीयोत्पत्त्योर्नानुत्पत्तिः । तदुक्तम्—

अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकर्मभिः ।

संवच्यते क्रिया तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थिता ॥ इति ॥

यदा तु कृतं पूर्वं कटोऽनेनेति विग्रहः, तदाऽपि न दोषः, यतः यद्यपि कृतादिशब्दाः कर्मणि व्युत्पाद्यमाना सामानाधिकरण्यात् कटादिकर्मविशेष निर्भुज्यते, तथाऽपि नेत्यंभूता एव प्रत्ययमुत्पादयन्ति, वृत्तीनां विशेषप्रत्यायनासामर्थ्यात्, अतो वृत्तिविषयेऽनपेक्षितविशेषकर्मान्त-भूतकर्मसामान्योऽन्य एव कृतशब्दो भवति । अविश्वकृतकर्माणोऽन्तर्भूतकर्माणश्चाकर्मका एव जायन्ते, यथा—‘तस्माद्दीक्षितो न ददाति न पचति न जुहोति’ इति । एवमकर्मकत्वेऽन्तर्भावमभिधायैव, तच्चानपेक्षत्वात् सामर्थ्यं सति प्रत्ययमुत्पादयति । प्रत्ययार्थश्च कर्ता क्रिया प्रकृत्यर्थेन यदीप्सति तत् कर्मानभिहितं प्रत्ययेन, ततो द्वितीया भवति । तदुक्तं भाष्ये—‘योऽसौ कृतकटयोरभिसंबन्धः स उत्पन्ने निवर्तते, अस्ति च करोतेः कटेन सामर्थ्यमिति द्वितीया भविष्यति कृतपूर्वा कटमिति’ । हरिरप्याह—

विशेषकर्मसंबन्धे विनिर्मुक्ते कटा (कृता) दिभिः ।

विशेषनिरपेक्षोऽन्यः कट (कृत) शब्दोऽवकल्पते ॥

अकर्मकत्वे सत्येवं त्तान्तं भावाभिधायि यत् ।

तेन क्रियावता कर्त्रा योगो भवति कर्मणाम् ॥ इति ॥

यदि वा शास्त्रप्रक्रियाभ्यासराधितमतीनामेवायमभिमान — वाक्यार्थे वृत्तयो भवन्तीति । परमार्थतस्तु—वृत्तिधान्ययोरन्यत्वमेव मन्यन्ते, अर्थविप्रकर्षात् । यथा हि—वाक्ये यः कटादिकर्म-संबन्धः स वृत्ता नास्ति, तस्यान्तर्भूतकर्मण कृतशब्दस्य भावाभिधायित्वात्; तदुक्तम्—

विशेष. श्रूयमाणोऽपि प्रधानेषु गुणेषु वा ।

शब्दान्तरत्वाद्वाक्येषु वृत्तौ नित्यं न प्रियते ॥

भाष्यकारोप्याह— 'नेदमुभय युगपद्वयति वाक्य च प्रत्ययश्च, यदा वाक्य न तदा प्रत्यय, यदा प्रत्यय सामान्येन तदा वृत्तिः, तत्रावश्य विशेषार्थिना विशेषणोऽनुप्रयोक्तव्य कृतपूर्वा वदमिति' एवमधीतमनेन, अधीत व्याकरणमनेन इति वा अधीती व्याकरणे इत्यपि व्याख्यातम् ।

सवन्धी द्विधा—प्रधान गुणभूतश्च । तयो प्रयमान्ताभिधेय प्रधानम्, स विधा—द्रव्य रूप, गुणरूप, अभिन्नरूपश्च । तेषु 'तस्यापत्यम्' (पा ४ १ २२) इत्यादिराश्रयवचनो द्रव्यरूपः, स द्विधा—निरपक्ष, सापक्षरूपश्च । तयो निरपक्षो यथा—वसिष्ठस्यापत्य वसिष्ठः, पाणिनेः शिष्यः पाणिनीयः, पञ्चालाना राजा पञ्चालः, पृथिव्या ईश्वरः पाथिवः, पाटलायाः पुष्प पाटलः, जम्बा फल जाम्बगम् इति । सापक्षो यथा—पितुः पिता पितामहः, पितुर्भ्राता पितृव्यः, मातुर्भ्राता मातुलः, भ्रातुरपत्य भ्रातृव्यः, स्वसु स्वस्त्रीय इति । 'तस्येद' (पा ४ १ २०) इत्यादिराश्रित [वचन] गुणवचनो गुणरूपः, स द्विधा—पट्टीविशेषः, अपट्टीविशेषश्च । तथा पट्टीविशेषो यथा—गुप्ताकमिय गौ यौप्माकी गौ, देवदत्तस्य भूतपूर्वो देवदत्तरूपः राजा, पुत्रस्य निमित्तः पुत्रीयः सयोगः, विदिताया अदूरभवः दैदिशः नगरः, मूर्वाया विकारः मौर्वे भस्म, दूर्वाया अवयवः दौर्वे काण्ड इति । अपट्टीविशेषो यथा—वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो गोधुक्, अङ्गारेभ्यः इमानि अङ्गारीयानि काष्ठानि, शरणे साधु शरण्यो राजा, आकर्षे कुशलः आकर्षको धूर्तः, पुण्ये वित्तः पुण्यचणः चम्पकः, सूर्येणैकदिक् सोरी यलाका इति । प्रहृत्यैकच्छायोऽभिन्नरूपः, स द्विधा—लिङ्गसत्त्वानुपप्राही, लिङ्गसत्त्वोपप्राही च । तयोर्लुङ्गभिधेयो लिङ्गसत्त्वानुपप्राही ; यथा—गर्गस्यापत्यानि गर्गाः, पञ्चालस्य राजानः पञ्चालाः, अग्रे अपत्यानि अग्रयः, कुसुम्भ्याः पुष्पः कुसुम्भः, यदर्याः फलः यदरः, लवणेन ससृष्टः लवणः सूपः इति । लुङ्गभिधेयो लिङ्गसत्त्वोपप्राही यथा—पञ्चालाना निवासः पञ्चालाः जनपदः, वरणाः सन्त्यस्मिन् वरणाः नगरीः, शिरीषाणामदूरभवः शिरीषो ग्रामः । किञ्च गोदौ नाम ह्रौः, तयोर्दूरभवो ग्रामः गोदो हरीतक्यादिषु पुनः व्यक्तिमेवोपगृह्णाति, न वचनम्—हरीतक्या फलानि हरीतक्याः, खलतिकादिषु वचनमेव, न व्यक्ति—खलतिको नामाद्रिः, तस्यादूरभवानि खलतिक वनानि इति । ननु च वसिष्ठस्यापत्यमित्यादा भिन्नाधिकरणत्वात् द्वयमेवाश्रयतः पितरः पुत्रश्च, तथाहि—उभयमपि सवन्धादभ्यधिकः प्रतीयते—पितुश्चासी पुत्राः स्वमिति, तत् क्वयमेकसादेव पट्टी तद्धितो वा ? उच्यते—यद्यप्ययमुभयाधिकरणं, तथाऽप्येक एव, भेदे हि नोभयाधिकरण एक स्यात्, सन्धद्वयप्रसङ्गात् । सोऽयमकोऽनेकाश्रयः, एकश्चेव विभक्त्योच्यते, एकसादेव तद्धितोत्पत्तिर्भवति । एवमपि पितुरेव

पट्टीति नियमो न स्यात् । कः पुनराह नियम इति, यावता मातुः पिता मातामह इत्यपि भवति । कुतः पुनरिदं यदेकदा तु स्वामिनोऽन्यदा तु स्वस्माद्विभक्तिः तद्धितो वेति ? संबन्धस्य पदव्यासातिरेकात् । नियोगतो हि पितापुत्रयोरेकस्य प्राधान्यमन्यस्योपसर्जनत्वं, तुल्यत्वे संबन्धमावात् । तत्र न प्रधानं पुत्रादि गुणानुरोधेन प्रवर्तितुमर्हति, उपसर्जनं तु पित्रादि यथा प्रधानानुग्रहः तथाऽऽत्मानं निर्वर्तयति स्वरूपावस्थितौ प्रधानार्थासिद्धेः । अतोऽप्रधाने संबन्धस्याधिकः पदव्यासः । तत्र पट्टी तद्धितोत्पत्तिर्वा भवति । सा चेकत्वात् संबन्धस्य पुत्रगतमप्येनमभिधत्ते । यदा तु मातुः पिता मातामहः इति विवक्षात्, प्राधान्यविपर्ययः, तदा अपत्यादुत्पन्नया पट्टया द्विष्टोऽप्यसावसिद्धि इति न सा तद्धितो वा पितृशब्दात्, तदुक्तम्—

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानश्च प्रधानेऽप्युपयुज्यते ॥ इति ॥

एवं 'तेनैकदिक्' (पा. ४ ३ ११२) 'तदर्थं विरुतेः प्रकृतौ' (पा. ५.१.१२) 'तस्य निमित्तम्' (पा. ५.१ ३८) 'तेन वित्तश्चुञ्चपूजणपो' (पा. ५ २.२६) 'तस्मै हितम्' वतुष्मकरणे 'युष्मदस्मद्ग्रां छन्दसि सादृश्य उपसर्गयानम्' इत्यादिषु सहार्थतादृश्यवित्तहितलक्षणोपपदपरिशेषादयः संबन्धविशेषाः पट्टयन्ता अपि द्विष्टत्वादेकविभक्तिवाच्यत्वेनावगन्तव्याः । ननु च तृतीयादीनां व्यतिरेकविभक्तित्वात् पट्टीवदेव भवतु, संबन्धाभिधानसामर्थ्यात्, प्रथमायाः पुनरव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्याभिधायिन्या कथमिवैतदुपपद्यते—त्वमिव त्वावान्, अहमिव मावान् इति । अत्रेके धर्णयन्ति—त्वावत पुरुषसो, यज्ञ विप्रस्य मावतः, न त्वावानन्यो दिव्यो न पार्थिव इति प्रथमान्तायाः प्रकृतेः प्रधानभूतेऽपि सवान्धिनि प्रयोगदर्शनात् प्रत्ययोऽवगम्यते । अन्ये त्वाहुः—त्वमिव त्वावान्, अहमिव मावान् इत्युपमानमत्र प्रथमान्तं प्रहृत्यर्थः उपमेयं प्रत्ययार्थः । न तत्र तावदवच्छेदकत्वादुपमानं प्रधानम् । अवच्छेदकादप्युपमानात् पट्टी नोत्पद्यते, व्यतिरेकहेतोरसंभवात् ; इवशब्दो ह्यसत्प्रभूताभिधायित्वात् व्यतिरेकाभिधायकः, सादृश्यद्योतको ह्यसौ । अन्यश्च न कश्चिदिह व्यतिरेकहेतुः श्रूयते । अतश्च गौरिव गवयः इत्यादाविवित्र पट्टया अभावः ; व्यतिरेकहेतौ तु सतीवशब्दप्रयोगे उपमानात् पट्टयुत्पद्यते—देवदत्तस्येव यज्ञदत्तस्य दन्ता इति । तदुक्तम्—

इवशब्दप्रयोगे तु बाह्यात् संबन्धिनो विना ।

नाधिक्यमुपमानेऽस्ति द्योतकः स प्रयुज्यते ॥

मा भूत् पट्टी ; प्रथमयाऽपि न मन्वितव्यमेव, उपमानस्यावच्छेदकत्वेनाप्याधिषयात् । कः पुनराह—अनधिक एव प्रातिपदिकार्थे प्रथमेति, पाटलिपुत्राद्राजकं सत् योजनानि, सत्सु वा

योजनपु इत्यध्वन प्रथमा सप्तमी च सूर्यते, सत्राधने च प्रथमं विधीयते, धिक् देवदत्त, हा देवदत्त, इति च द्वितीयानिषये प्रथमाप्रयोगो दृश्यते; यथा—

‘हा धिक्ष्टमनिष्टमस्तर्हण, कोऽय त्रिरे. प्रक्रम. ।’

‘कन्यान्त.पुरमेव हा प्रविशति क्रुद्धो मुनिर्भार्गव. ॥’ इति ॥

पष्ठयन्ताभिधेयो गुणभूत ; स त्रिधा—भावविशिष्ट, कारकविशिष्ट सवन्धिविशिष्टम् ।
तेषु भावेनावच्छिन्नो भावविशिष्ट ; स द्विधा—मुख्येन, उपाधिना च । तयोर्मुख्येन यथा—
वृष्टिरस्यास्तीति वृष्टीयल, मायायी, आमयायी, दयालु, धृदालु इति । उपाधिना यथा—
मृदङ्गो वाद्यत इति शिल्पमस्य मार्दङ्गिक, अपूपा म्रियन्त इति शिल्पमस्य आपूपिक, मास
ब्रह्मचर्यमस्य मिथो मासिक, अस्मि परलोके इति मतिरस्य साधो आस्तिकः, नास्ति नरकादिक-
मिति मतिरस्यासाधो स नास्तिक, दिष्टमेव प्रभवतीति मतिरस्य निर्गयो दैष्टिक इति ।
कारकेनावच्छिन्न कारकविशिष्ट स द्विधा—स्वतन्त्रेण, अस्वतन्त्रेण च । तयो स्वतन्त्रेण यथा—
धनमस्यास्तीति धनवान् वदाय, पञ्चमाऽस्य मासो जातस्य वर्नेते पञ्चमो बालक, प्रासादोऽस्य
स्यात् प्रासादीय दारु, तारका मज्जाता अस्य तारवित नभ, समय प्राप्तोऽस्य सामयिक कर्म,
एकमन्यत् कर्माध्ययने वृत्तमस्य एकान्तिक इति । अस्वतन्त्रेण यथा—लवण पण्यमस्य लावणिक,
वासुदेवे भक्तिरस्य वासुदेयक, धनु प्रहरणमस्य धानुष्क, प्रस्थ परिमाणमस्य प्रास्थिक,
सलानुरोऽस्याभिजन सलानुतीय, ग्रामो निवासोऽस्य ग्रामीण इति । सवन्धिनावच्छिन्न
सवन्धिविशिष्ट स द्विधा—विशेष्येण, विरूपणेन च । तयो विशेष्येण यथा—अपूपा हिता
एषा आपूपिका अवन्तय, मूलमार्द्धं एषा मूल्या माया, बृहत्यादिरस्य बार्द्धत प्रगाथ, काल
प्रष्टोऽस्य कालिकमृणम् किञ्च निशासवन्धाध्ययनमपि निशा तदस्य सोढ नैश, एव
प्रादापिक इति । विरूपणेन यथा—इन्द्रो देवता अस्य एन्द्र हवि, सशक्तका योद्धारोऽस्य
साशक्तक सप्राप्त, विनय प्रयोजनमस्या वैनयित्री विद्या, देवदत्तो ग्रामणीरस्य देवदत्तक सङ्ग,
पञ्च अवयवा अस्या पञ्चतयी गति, पञ्च अस्य भूतिवक्ता वा पञ्चक पदाथ इति । ननु च
‘तस्यापत्यम्’ इत्यादा उपगोपत्य आपगम इति ‘समर्थाना प्रथमाद्वा’ (पा ४ १ ८२)
इत्यधिकारात् पष्ठयन्ता प्रवृत्तिरपत्यवतो गुणभूतस्य वाचिका, प्रथमान्त तु प्रधानभूतमपत्य
प्रत्ययाथ एव । ‘तस्येदम्’ (पा ४ ३ १२०) इत्यादावपि प्रधान सवन्धि तद्धितवाच्यमित्युप-
पद्यते । ‘साऽस्य देवता’ (पा ४.२ २४) इत्यादां तु इन्द्रो देवता अस्य एन्द्र हवि इति
पूर्वोक्तादेवाधिकारात् सेति प्रथमास्ता प्रवृत्तिरिन्द्रादिदेवतावाचिका प्रधानम् गुणभूतस्तु सवन्धी
पुरोडाशादिरस्येत्यननाप्रधानभूतसवन्धिवाचकत्वेन निदिष्ट प्रत्ययार्थः । तत्कथमिवाय विपर्यस्त
प्रधानगुणभाव उपपन्नो भवति ? उच्यते—गुणभूतोऽपि सवन्धी बुद्धयन्तरेणाप्रधानभावात् प्रच्या

व्यासादितप्रधानभावः प्रत्ययार्थत्वेन प्रदर्श्यते । अत एव इन्द्रो देवता अस्येत्येतावानेव विग्रहो न कार्यः, वृत्तिसमानार्थेन हि तेन भवितव्यम् । न चेतावतो वृत्तिसमानार्थता, वृत्ता हि इन्द्रादि-
देवतावच्छिन्नं पुरोडाशाद्यवगम्यते, वाक्ये तु पुरोडाशाद्यवच्छिन्नेन्द्रादिदेवतेति । अयं तु विग्रहो
वृत्त्या समानार्थः—इन्द्रो देवता अस्य तदिदमिन्द्रस्वाम्यवच्छिन्नमैन्द्र इवि' इति । तदिदमुक्तम्—

अनन्तरोक्तः संबन्धी प्रतिपद्य प्रधानताम् ।

बुद्ध्यन्तरपरामर्शाद्वाच्यतां प्रतिपद्यते ॥

प्रकृत्यर्थाविशिष्टो हि प्रत्ययार्थोऽभिधानभाक् ।

न्यायः स नतः^१ सास्येत्यधिकारसमाश्रयात् ॥

एवं 'सोऽस्यादिरिति छन्दसः प्रगाथेषु' इत्यादावपि गुणभूतः संबन्धी तद्धिताभिधेयो
बोद्धव्यः । यत्र तु गुणभूतः संबन्धी प्रत्ययार्थः तत्र न प्रधानम्, यत्र प्रधानं तत्र न गुणभूतः,
कुतः पुनरिदं ज्ञायते ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—यदयं निवासनिवासवत्संबन्धे उभयमाह—
'तस्य निवासः' (पा. ४. २. ६९) 'सोऽस्य निवासः' (पा. ४. ३. ८९) इति ।

ननु च अपत्यापत्यवत्संबन्धेऽप्युभयं समाव्यते—माता अपत्यमस्य मातामहः, पिताऽपत्यमस्य
पितामहः इति । नैवम्, पितुः पिता पितामहः, मातुः पिता मातामहः इति करिष्यते । तथाऽपि
हृदयस्य बन्धनं शृङ्खलमस्य बन्धनं करमे, इति कथम् ? नान्योत्र बन्धनशब्दः संबन्धिवचनः—
यथा हि बन्धनमित्यनेन दामोच्यते । नैवम्, बन्धनमित्यनेन सञ्ज्ञाशब्दोपाश्रयः शृङ्खलकः करम इति ।
एवं च निवासतद्वतोरपि शेषपष्ठवभ्युपगमत्वे कर्तृविशिष्टमधिकरणं वाच्यम्—शिबीनां निवासः
शैव इति ; अपरत्र अधिकरणविशिष्टः कर्ता—ग्रामो निवासोऽस्य सोऽयं ग्राम्य इति । ननु च
ग्रामशब्दोऽयं समूहवचनः, तद्यथा— 'अश्वग्रामविधौ कृती न समरेष्वस्यास्ति तुल्यः पुमान्'
'न हणत्सीन्द्रियग्रामम्' इति । किं चात ? समूहश्च समूहपेक्ष इति सापेक्षत्वात्सामर्थ्ये
तद्धितोत्पत्तिर्न भवति । न च सामान्येन समूहाद्भविष्यतीति वाच्यम्, तावत्येवार्थं तस्यापरि-
समाप्तेर्दुरधिगमाभिधाने च सामर्थ्याभावात् । न च यथा देवदत्तस्य मातुः पिता मातामहो
देवदत्तस्य, विष्णुमित्रस्य गुरोः कुल गुरुकुलं विष्णुमित्रस्येति सापेक्षस्यापि तद्धितः समासो वा
भवति, एवमस्यापि भविष्यतीति वाच्यम्, न हायं संबन्धिशब्दः । संबन्धिशब्दानामेव च
सापेक्षाणां वृत्तयो भवन्ति, यदाह—

संबन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वः प्रवर्तते ।

सार्थवत् सा व्यपेक्षाऽस्य वृत्तावपि न हीयते ॥

^१ मूलमातृकाकोशेऽप्येवमेवात्र वर्णलोपः उपलभ्यते । परंतु, 'न्यायस्ममन्मतः सास्येत्यधिकारसमाश्रयात् ।' इति
पाठेनात्र भवितव्यमिति प्रतिभाति ॥

अन्येषां तु सविशेषणानां न वृत्तिः, वृत्तानां वा न विशेषणमित्येष; न हि भवति ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष ऋद्धराजपुरुष इति; नापि ब्राह्मणानां ग्रामो निवासोऽस्य ब्राह्मणानां ग्राम्योऽयमिति। क्व तर्हि राजः पुरुषः शोभनो राजपुरुषः शोभन इति? भवति चे प्रधानस्य सापेक्षस्यापि वृत्तिः। क्व तर्हि ग्रामो निवासोऽस्येति ग्रामस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्ये सापेक्षस्यापि वृत्तिर्न भवति? अनन्तरोक्तन्यायेनात्र पटवर्थस्य प्राधान्यात्। ननु, अपमपि सवन्धिशब्दः कस्मात् भवति? समूहार्थमात्र एव वृत्त्यपरिसमाप्तेः। तर्हि न भवितव्यमेव ग्रामशब्दाग्निवासनिवासवत्संयन्धे तद्धितेन? न भवितव्यम्, यथा—अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदायौऽयमुपचारवृत्त्या भवति; इत्यते तात्त्व्यात् तद्वदुपचारः, यथा मञ्जा फोशन्तीति, यदि वा ग्रामशब्दोऽयं वदर्थः; यथा—अस्ति शालासमुदाये—ग्रामो दग्ध इति; जनपदसमुदाये—ग्राम आगत इति, अस्ति वाटपरिक्षेपे—ग्राम प्रमिष्ट इति; सारण्यके ससीमके सखण्डिलके च भूपदेशे—ग्रामो लब्ध इति; अस्ति अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे—‘शूद्रकर्पकप्राये जनपदं निवेशयेत्; तत्र अष्टादशग्राममर्थं प्रधानं स्थापनीयम्; स नागराणां निवासो नगरमिति।’ तत्र अव्युत्पन्नजनसमूहास्पदे यो ग्रामशब्दो वर्तते, ततो भवितव्यं तद्धितेन—ग्रामो निवासः अस्येति सोऽयं ग्राम्यः ग्रामीणः इति ॥

अथ स्वार्थिकाः। तेऽपि द्विधा—असत्त्वभूतार्थाः, सत्त्वभूतार्थाश्च। उभयेऽपि प्रत्येकं षोढा-वाचका, द्योतका, विशेषका, सहाभिधायका, सार्थका, निरर्थकाश्चेति। तत्र असत्त्वभूतार्थेषु शक्तिमात्राभिधायिनो वाचका, यथा—तत् आगतः, तत्र वसति, पुरस्ताद्गमनं, पुरस्ताद्वसति, देवरा गच्छति, मनुष्यत्रा तिष्ठति इति। पदार्थगतकुत्साप्रशंसाद्यमिब्यञ्जका द्योतका, यथा—कुत्सित पचति पचतकिं, प्रशस्त पचति पचतिरूप, ईपदसमाप्त पचति पचतिकटप, प्रहृष्टं पचति पचतितराम्, एव नितरा, अतीवतरां इति। वाचकत्वे द्योतकत्वे वा मङ्गलरीप्सावधिकार्याभिधायिनो विशेषकाः, यथा—बहुभ्यो देहि बहुशो देहि इति। अल्पं देहि अल्पशो देहि इति, द्वाभ्यां द्वाभ्यां देहि द्विशो देहि, माप माप देहि मापशो देहि, एवं कस्मिन् काले कदा, तेन प्रकारेण कथमिति। अनुप्रयोगाद्यपेक्षिणं सहाभिधायका, यथा—अनग्निरग्निं सपद्यते अग्निसात्सपद्यते, देवाय देयं करोति देवराकरोति। एव त भवन्त ततो भवन्त, एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, अस्मै आयुष्मते द्वायुष्मते, कस्य देवानां प्रियस्य क देवानां प्रियस्य इति। गतिसहाधिकार्य-निमित्तभूता सार्थका, यथा—शुक्लीकृत्य, पटपटायते, द्वेधाकार, अभितो ग्राम, विना देवदत्तेन, दक्षिणादि ग्रामात् इति। शब्दापेक्षयादिमात्रहेतवो निरर्थका, यथा—उरसि प्रत्येव प्रत्युरसं, आरमन्मध्यैव अर्यात्म, गिरिमन्त्रेव अनुगिर, उच्चरेव उच्चरं, त्वयैव त्वयका, अस्माभिरेव अस्माकामि इति। एवमन्येऽपि—देवा अर्जुनतोऽभयन्, पूर्वतो ग्रामस्य, ग्रामपूर्वेण, पुरस्ताद्गमनीय, ऐक्य करोति, पञ्चदश पचति इत्यादयः असत्त्वभूतार्था स्वार्थिकेषु यथायोगमवगन्तव्याः। अन्ये तु—वतिमपि शक्त्यभिधायिषु विशेषकस्वार्थिकेषु वर्णयन्ति, यथा—रात्रेव व्यवहृतमनेन

राजवत्, देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत् इत्याद्युदाहृतं पुरस्तात् । एव च सूत्रं व्याचक्षते—
तेन तुल्यम् इत्येतस्मिन्नर्थे वतिर्भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत् सा भवति । क्रियेत्यनेन क्रियानिमित्त-
भूता शक्तय उच्यन्ते । न चैतद्वाच्यम्—एव सति क्रिया न सगृहीता भवति यतः क्रियाऽपि
कारकमेव, यथोच्यते—

क्रियामन्ये तु मन्यन्ने कचिदप्यनपाश्रिताम् ।

साधनैर्कार्यभावित्रे प्रवृत्तिमनपायिनोम् ॥

सामान्यभूता सा पूर्वं धात्वर्थैः प्रविभज्यते ।

ततो व्यापाररूपेण साध्ये च व्यवतिष्ठते ॥

प्रकृतिः साधनानां सा प्रथमं तच्च कारकम् ।

शक्तिरेवाधिकरणे स्रोतोवदुपकर्षति ॥

अपूर्वं कालशक्ति वा क्रियां वा कालमेव वा ।

तमेवंलक्षणं भावं केचिदाहुः कथंचन ॥ इति ॥

तत्र तस्येवेत्यस्य च प्रयोजनमुपन्यस्तं पुरस्तात्—द्रव्यगुणयोस्तुल्ययोः प्रत्ययो न लभ्यत इति ।
नन्वेवं सति देवदत्त इव स्थूल, यज्ञदत्त इव गोमान्, इत्यत्र प्रत्ययो न प्राप्नोति, सप्तमी पष्ठपन्त-
त्वयोरभावात् । अत्रापि क्रियाग्रहणाद्भविष्यति । कथं पुनः क्रियाशब्देन गुण उच्यते ? क्रिया-
पूर्वेकत्वात् ; स्थूलगुणयोगाद्धि स्थूलो भवति, गोसन्ध्याच्च गोमान् इति । नन्वेवं सति
क्रियाग्रहणमपि न कर्तव्यम्, प्रवर्ततामधिरापेणैव तेन तुल्य इत्येतस्मिन्नर्थे वतिः । ‘तत्र तस्येव’
इत्यनेन च नार्थः सूत्रारम्भेण । ‘तदहम्’ इत्येतदप्युपमानान्न व्यतिरिच्यते, यद्धि वृत्तं
राजानमर्हति तद्वाजसदृशमेव भवति । एव च तेन तुल्यमित्येवावतिष्ठते । तथा चाह चन्द्रगोमी—
‘इवे वतिः’ इति । नन्वेव सति गोरिव गरय इत्यत्रापि वतिः प्राप्नोति । नेवम्, उपमायां वतिः,
नोपमाने । यद्यपि वतिशब्देनोभयमपि द्योत्यते, तथाऽप्यन्यदेवौपम्यम्, अन्यदेवोपमानम्,
भूयोऽवयवसादृश्यस्य योगो ह्युपमा यथा—चन्द्र इव मुखम् । सदृशात् सदृशप्रतिपत्तिरुपमानम्,
यथा—गौरिव गरय इति ॥

सत्त्वभूतार्थभेदेषु लिङ्गविशेषाद्यभिधायिनो वाचकाः, यथा—देव एव देवता, देवतैव
दैवत, उपधिरेव ओप्रेय, भाग एव भागधेयं, उपाय एव औपयिक, चत्वार एव वर्णाः
चातुर्वर्ण्य इति । कुत्साप्रशसाद्यभिव्यजका द्योतकाः, यथा—कुत्सितो वैयाकरणः वैयाकरणपाशः,

प्रशस्ता मृतृ मृत्ना, तनु उक्षा उभतर, लघु कुटी कुटीरक, ईषदसमात आढ्य आश्रयक, भूतपूर्वा राजा राजचर इति। वाचकत्वे घोतकत्वे वा व्याहृतत्वाद्यधिशपव्यनिहेतव्य विशपका, यथा—व्याहृतार्था वागेव वाचिकम्, उपदशरूप कमव कामेणम्, असहाय एव एव एनासी, अथ इवायमश्वक, कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धि, शिलेय शैलेय दधि इति। प्रकृतिविशेषेभ्यो नित्यमुपजायमाना सहाभिधायका यथा—करीषगन्तरपस्य करीषगन्ध्या, अभिजिताऽपत्यमाभि जित्य, कुत्रभ्यापस्य कौक्षाय य, परस्पर विविध आकाशा व्याक्रोशी, समन्ताद्वाय साराणि, राक्षामायत्त राजाधीनम् इति। 'लुपि युक्तव्यक्तियचन' (पा १ २ ५१) इति कार्यार्था साधका यथा—चञ्चा रमणीयम्, अधिक दशीगीय, वासुदेव प्रतिमा, धलदयश्चित्र, दवपय आकाशरेखा, हसपथ प्रौञ्च इति। शब्दोपचयादिमात्रहेतव्य निरर्थका यथा—प्रज्ञ एव प्राज्ञ, धिनय एव वनयिक, मृदेय मृत्तिका, सूर एव सूर्य, नामय नामधेय, दधाना राजन देवराज इति। एव कतर, कतम, पटुतर, पटुतम, पटिष्ठ, पटीयान् इत्यादयाऽपि सत्त्वभूता स्वार्था स्वाधिनेषु यथायोगमवगन्तव्या। किं पुनरर्मा पदप्रकृतय प्रातिपदिकप्रकृतयो वा? कुतस्ते सहाय? उभयधोपलम्भात्; तथा दद्या युष्मन्ममि, कदा, तर्हत्यादा प्रातिपदिकप्रकृतित्वम्, भिन्दकि, त्वयकि, मयकि इत्यादा पदप्रकृतित्वमुपलभ्यते। ततश्च याचय, अश्वक, उच्चक इत्यादौ सदह, न सदह, स्वाधद्रव्यलिङ्गमस्याशक्तिमात्राभिधानेन प्रातिपदिकात् स्वार्थादि निमित्तकुत्साप्रशसानुक्षमातिशयपरिसमाप्त्यधिकाध्यातनेन पदादय स्वाधिकोत्पत्तिर्भवतीति। स्वार्थाभिधानेन हि परिसमाप्त्यर्थं पद स्वार्थादिनिमित्तक कुत्सादिभि सवन्धमुसहते; तदाह—

कुत्साप्रशसानिशयै. समाप्तार्थं तु युज्यते।

पद स्वार्थादय सर्वे यस्मात्कुत्सादिहेतवः॥

यद्यपि स्वार्थाद्यन्यतमनिबन्धना कचित् कुत्सादयो भवेयुः, तथाऽपि तत्साकल्याणं पदादेव कादय उत्पाद्या। तत्र अन्यतमनिबन्धना कुत्सादया यथा—

किं द्वारि देवहतिके सहकारकेण सज्जितेन त्रिपवृक्षक पुप पाप।

यस्मिन्मनागपि त्रिकामत्रिकारभाजि भीमा भवन्ति मदनजरसनिपाता॥

अत्र हि देवहतशब्देन लघाया नीत्युपाधा सर्वव्यानुत्पन्नमानताया सहकारसवर्धन निबन्धन वमवात्या कया द्यात्यत—एव नाम त्व द्योपहताऽसि, यत् सहकारच्छान्न विपपादप द्वारि सज्जयसि इति। त्रिपदादपशब्देन लघाया सहकारस्य सवर्धनं कु साया, पादपविकासकाले कामिनामसहायसरवरसनिपातहेतुकत्वमवास्या कप्रत्ययन प्रत्याख्यत। तदुक्तम्—

कुत्सितत्वेन कुर्यो वा न सम्यग्वा विकुत्सितः ।
स्वशब्दाभिहिते केन विशिष्टोऽर्थः प्रतीयते ॥

न च सांज्ञिको कुत्सा शब्दाभेदे प्रतीयते ।
पूज्यते कुत्सितत्वेऽपि प्रशस्तत्वेऽपि कुत्स्यते ॥

तद्यथा—

एक इह जीव श्रेके जीवतिरूपं नृरूपपशुरूपः ।
यः प्रेमपाशपाशे मृग इव न मृगीदृशां पतति ॥

स्वार्थादिसाक्यनियन्धना कुत्सानुकम्पातिशयप्रशसादयो यथा—कुत्सितकः, अनु-
कम्पितकः, प्रकृष्टतरः, प्रशस्तरूपः इति । अत्र हि—

देवदत्तादिकुत्सायां वर्तते कुत्सितश्रुतिः ।
कुत्सितस्या तु या कुत्सा तदर्थे को विधीयते ॥
प्रकृष्ट इति शुक्लादिप्रकर्षस्याभिधायकः ।
प्रकृष्टस्य प्रकर्षे तु तरवादिर्विधीयते ॥

एवमनुकम्पाप्रशंसयोरपि वाच्यमिति । अनुकामिकामीकादयोऽपि स्वार्थिकप्रत्ययान्ता एव ।
तेषामन्वादिभिर्हि क्रियाविशेषः कश्चिदाक्षिप्यते , तत्र च कामयते इत्यादौ प्रत्ययो भवन् स्वार्थे
एव भवति । ननु च 'अनुकामिकामीक' कविता' इत्यत्र अनुकामयतेऽसौ इत्यनुकः, अभिकाम-
यतेऽसौ इत्यभिकः, अभीको वेति वृत्तिसमानार्थवान्यकटपनायां धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धः,
साधनेन वा ? किं चात ? यद्युपसर्गेण, प्रकृत्यर्थो वक्तव्यः, अनुकामयते, अभिकामयते इत्यर्थे
प्रत्ययस्यैवोत्पादात् । अथ साधनेन, पश्चादुपसर्गयोगो न घटते ; न ह्यसत्त्ववचना अन्वाद्य-
सत्त्वभूतार्थवचनैः सह संपन्धमुत्सहन्ते । यथेच्छसि तथाऽलु । अलु तावत् कमेः प्रथममुपसर्गेणैव
संबन्धः । ननु चोक्तं प्रकृत्यर्थो वक्तव्य इति । स नास्ति पृथक्, प्रत्ययार्थविशेषणभूतस्यैवान्वादेः
प्रकृतिभावात्, यथा 'भृशदिभ्यो भुव्यच्चे' इत्यत्र मनस्वी सुष्टु भवति सुमनायते, दुर्मनायते,
अभि अभिमनायते इति सुदुरभीना प्रत्ययार्थभवेन विशेषणत्वेऽपि प्रकृतिभावः । ननु असुमनाः
सुमना भवतीति प्रकृत्यर्थविशेषणत्वमपि सुदुरभीनां कस्मान्न भवति ? तथा सति स्वमनायत,
दुरमनायत, इत्यङ्गागमः स्वादीनां पूर्वतः प्राप्नोति , यथा—असंग्रामयतेति । तत्र संग्रामयतेः

सोपसर्गस्यैव चुरादिषु पाठ इति चेत्, इहापि तत् समानम्, भृशादिषु हि सुमनस्, दुर्मनस्, धमिमनस् इति प्रकृतयः पठ्यन्ते । यद्येवं, अन्वयव्यतेतिवत् स भविष्यति । नैवम्, यद्यपि 'अनो रुध कामे' इति दिवादिषु पठ्यते, तथाऽपि यथा अन्वयतेति दृश्यते नैवममनायतेति । तर्हि प्रत्ययार्थविशेषणपक्षे, यथा इयेन इवाचरति इयेनायते इत्यत्र आट्. प्रयोग उक्तार्थत्वात् भवति, एवं सुमनायत इत्यादीं स्वादीनामपि न भवेत् । नैवम्, तत्र हि आट् इत्यत्र प्रत्ययार्थ-विशेषणम्, इह तु तत्र स्वादीनामर्थः, ततश्च मनायत इत्युक्ते न ज्ञायते सुष्ठु दुष्ठु अभि वा मनस्वी भवतीति स्वादयः प्रयुज्यन्ते ; यथा 'पुच्छमाण्डचीवराणिट्' (पा ३ १ २०) इत्यत्र 'पुच्छादुदसने व्यमने पर्यसने च' इति पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते, व्यस्यति विपुच्छयते, पर्यस्यति परिपुच्छयते इति, एव अनुकामयते अनुकः, अभिकामयते अभिक्, अभीको वेति । अल् वा पूर्व कामे साधनेन सयन्धः । ननु चोक्तम्—पश्चादुपसर्गयोगो न घटत इति । निपाता अवाद्यो भविष्यति—अनुरूपः कमिता अनुकः, अभिरूपः अभिक्, अभीको वेति । तथाऽपि, अनुकोऽनु-कमिता, अभिकोऽभिकमिता इति यत्कथं स्यात् ; यथा—'उत्क उन्मना' इति । नैवम्, सामान्येनापि विशेषानिधानं दृश्यते, तद्यथा—'गम्लं खलु गतौ' इत्यत्र हि गच्छतीति गौः, सर्पतीति सर्पः इति गमनसर्पणयोर्व्यपि महान् विशेषः तथाऽपि गतावित्यविशेषेण निर्दिश्यते । एतेन 'नते नासिकाया सहाया दीटज्जनाट्ज्भट्' (पा ५ २ ३१) इत्याद्यपि व्याख्यातम्, अत्र हि नासिकाया अवदीटन, अवनमनं, अवभ्रंश इति नतिविशेषा भवे इत्यनेन सामान्य-शब्देनाभिधीयन्त इति । उपसर्गतो वा न दोषः ; अनुरूप कामयते, अभिरूप कामयत इति क्रियाभागमात्रेणैव सयन्धादन्वाद्य प्रत्ययार्थं विशिष्यन्ते प्रकृतिभावात्स्पष्टे, यथा—सुमनायते, विपुच्छयते इति । विषम उपन्यासः, तत्र हि मन पुच्छादिकाया प्रकृतेः श्रवणं विद्यते, इह तु तद्वन्धोऽपि नास्ति, यतः पर प्रत्ययः उत्पद्येत । नैवम्, इमान्, इयत्, अधुना इत्यादावपि प्रकृतेरश्रवणात् । तत्र प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतेर्निवृत्तिः इति चेत्, इहापि निपातननिमित्ता भविष्यति । कश्चैवमाह प्रकृतेः पर एव प्रत्ययो भवतीति ? 'अव्ययसर्वनाम्नामकच प्राक् टे.' 'विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् पूर्वस्य' (पा ५ ३ ७१, ६८) समासान्ताश्च सर्वे टजादयः भवन्ति । अपि च, प्रकृति प्रत्यय इति रूपसिद्धिमात्रमेतत् । इदं तु अर्थवत्त्वम्—अयं शब्दोऽस्मिन्नर्थे साधुर्भवतीति । स च कचिदेवमुच्यते—'अनुकामिकाभीक् कमिता' (पा ५ २ ७४) इति, कचिद्वा 'नते नासिकाया सहाया दीटज्जनाट्ज्भट्' इति ; कचिदुत्कर्ष 'अनुपचन्वेष्टा' (पा ५ २ ९०) इति ; कचित् 'श्रोत्रियदृष्टोऽधीते' 'क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्सते (स्य)' (पा ५ २ ८४, ९२) इति ; कचित् 'उपाधिभ्या त्यक्त्रासन्नारुह्यो' (पा ५ २ ३४) 'अल्पभूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजसि कटच्' इति, कचित् 'अत्रे सघाते कटच्' 'दुग्धे सोढज्जुदमरीसच' इति कचित् 'पशुनामभ्य-स्थाने गोष्ठच्' 'द्विषे नोगुगच्', 'पट्वे पङ्गवच्' इति ; कचित् 'भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ'

‘स्नेहं तैलञ्च’ इति , कश्चित् ‘निष्फलतिलापिञ्जपेजौ’ ‘वाचो व्याहृतार्थायां ठक्’ इति , कश्चित् , रुदितोऽर्थमनिर्दिश्यैव ‘वे. शालच्छट्कटचौ’ ‘सप्रोदश्च कटञ्च’ ‘अघात्कुटारश्च’ ‘नेर्विडन्तिरीसचौ’ ‘इनच्पिडञ्चिकचि च’ (पा ५. २ २८, २९, ३०, ३२, ३३) कश्चिद्वैसम्भ, इति । ननु च धातु प्रथमसाधनेन संरभ्यते, पश्चादुपसर्गेण , तत्कथमुच्यते ? यथेष्टसिं तथाऽस्तु ; विशेष्य हि पूर्वसिद्ध विशेषणसंबन्धमनुभवति , विशेष्यश्च धात्वर्थः , त्रिगोण उपसर्गाणां, उक्तं च—‘क्रियावचनो धातु’ इति , क्रिया च साध्यमुच्यते , साध्यः साधनसंबन्धमन्तरेण न स्यात् । तदुक्तम्—

प्रयोगार्हेषु सिद्धस्सन्भेत्तज्योऽर्थो विशिष्यते । प्राक् च साधनसंबन्धाक्रिया नैवोपैज्यते ॥
(वाक्यपदीयम्, २-१८५)

तत्र, भाविसंबन्धयोग्यतासमाश्रयणात् । इदं चावश्यमभ्युपगन्तव्यम् , अन्यथा हि क्रियावचनो धातु. इत्यपि न स्यात् । न च ‘धातो. कर्मण. समानकर्तृकादिच्छायां वा’ (पा. ३. १ ७) इति सन उत्पत्ति , तदाह—

धातोस्साधनयोगस्य भाविनः प्रक्रमाद्यथा । धातुत्वं कर्मभावश्च तथाऽन्यदपि दृश्यताम् ॥
(वाक्यपदीयम्, २-१८६)

यदि च धातोः पूर्वमुपसर्गेण संबन्धो न स्यात् , कथमुच्यते ‘विपराभ्याजे.’ (पा १ ३ १९) ‘अधिर्गोऽस्यासां कर्म’ (पा १.४.४६) इति ? ननु पूर्वमुपसर्गसंबन्धः कोपयुज्यते ? साधनसंबन्धमन्तरेण तद्विशेषणमिव्यक्ते. । नैवम् , फलकाले बीजसस्कारस्येव तस्योपयोगात् ; तदुक्तं—

बीजकालेषु संबद्धा यथा लाक्षारसादयः । वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वते ॥
बुद्धिस्यादभिसंबन्धात्तथा धातूपसर्गयोः । अभ्यन्तरोक्तो भेदः पदकाले प्रकाशते ॥
अडादीनां व्यवहार्यं पृथक्त्वेन प्रकल्पनम् । धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव हि तादृशः ॥
क्रियाविशेषाः संघातैः प्रक्रम्यन्ते क्वचित्तयोः । तथा हि सग्रामयतेः सोपसर्गादटो विधिः ॥
(वाक्यपदीयम्.)

अतः अनुकामयते इत्यादौ धातोः प्रथममुपसर्गेण साधनेन वा संबन्धे न दोष इति । उपसर्गाणां क्रियाविशेषणत्वे त्रयी गति — वाचकत्वं, द्योतकत्वं, सहाभिधायकत्वं च , यथोच्यते—
स वाचको विशेषाणां संभवात् द्योतकोऽपि वा । शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ॥

तत्र यदा वाचकस्य तदा धातोः प्रथममुपसर्गेण सवन्धः यथा—प्रतिष्ठते, निराकरोति इति । यदा धातकस्य तदा साधनेन ; यथा—प्रपचति, निर्वपति इति । यदा सहाभिधायकस्य तदा धातूपसर्गयोस्तुल्यकाल साधनेन सवन्धः ; यथा—अधीत, अभ्येति इति । तदुक्तम्—

स्वादिभिः केऽर्लेयत्र गमनादि न गम्यते । तत्रानुमानात् द्वित्रिधात्तद्धर्मा प्रादिरच्यते ॥
 क्वचित्सभात्रिनो भेदा केऽर्लेरभिदर्शिता । उपसर्गेण सन्धे व्ययन्ते प्रपरादिना ॥
 यदाऽभिधानसामर्थ्यं धातोनकाकिनस्तदा । धातूपसर्गा समूय समर्थार्थमाहत् ॥ इति ॥

(धातूपदीयम्)

ननु च, प्रथमतः साधनसवन्धे प्रपचतीत्यत्र प्रष्टव्यं पचतीति स्यात्, न तु प्रष्टव्यं पचतीति । तत्र, साधु पचतीत्यादावपि समानदोषत्वात् तत्र त्रियाविशेषणत्वात् त्रियामात्रणैव सवन्धः इति चेत्, इहापि स एवार्थः । कथं च प्रादयश्चादिषदसत्त्ववचना त्रियाविशेषका कर्तृविशेषण भवेयुः ? ‘उपसर्गा क्रियायोगे’ (पा २ ४ ५९) इति वचनात् । कथं पुनरसत्त्ववचनाध्यायो भवन्ति ? उच्यते—

तेषामुच्चारणार्थत्वात् सर्पसन्धदर्शनात् । अन्यतन्त्रतयोद्धूरेरसत्त्वार्थत्वमुच्यते ॥

अथ किमस्मात् वाचका, उत द्योतका इति । तत्रक वक्ष्यन्ति—

‘तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यस्तेषां स गम्यते । समुच्चयादिरर्थात्मा यथाऽन्येषां गजादिक ॥’

अग्रे त्वाद् —

‘पट्टयभावादसत्त्वोत्तरेकानुत्ते परस्थिते । गुणभावात्स्मृतेश्चेपा द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥’

इति ॥ तदेतदप्रतः प्रातिपदिकाधनिर्णये निश्चेप्यत इति नेह प्रतव्यते ॥

अथ पृथगर्थानामेकार्थभावं समासः । स त्रिधा—प्राहृत, वैहृत, शपथः । तेषु समस्त पदानामव्ययीभावादिसम्मानिमित्तं पूर्वपदप्रधानादिका प्रहृतिः तत्र भवः प्राहृतः । स चतुर्धा—अव्ययीभावः, तत्पुरुषः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः इति । तेषु पूर्वपदप्रधानोऽव्ययीभावः । स त्रिधा—अव्ययानां, अनव्ययानां, कर्मप्रवचनीयानां च । तत्र अव्ययानां यथा—अधिस्त्रि, उपकुम्भम्, अतिवैष्टक, सससि, यावदमत्र, यद्दिग्राम इति । अनव्ययानां यथा—अप्रवण, मध्यदिन, चतुर्दश, द्विमुनि, पारेगङ्ग, मध्येसमुद्र इति । कर्मप्रवचनीयानां यथा—अपत्रिगतं, परित्रिगतं, आप्रपद, आपाटलिपुत्र, अनुवन, अनुगङ्ग इति । उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । सोऽपि त्रिधा—व्यधिकरण, समानाधिकरण, द्विगुश्च तत्र व्यधिकरणो यथा—राजपुरुष, कष्टधित, शङ्कुला

खण्डः, धान्यार्थं, यूपदार, वृकभयम्, कुम्भीपाकः इति, समानाधिकरणो यथा—नीलोत्पलं, एकपुरुषः, केवलाग्रम्, पापकुलाल, अब्राह्मणः, ईषत्कडार इति; द्विगुर्यथा—द्वैमातुरः, पाञ्च-
नापिति, पञ्चगवधनः, विलोकहर्म्यं, पञ्चपूली, चतुःपात्र इति । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः,
स त्रिधा—प्रधानसंबन्धयर्थः, अप्रधानसंबन्धयर्थः, कारकार्यश्च, तेषु प्रधानसंबन्धयर्थो यथा—
दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दक्षिणपूर्वा, एवं दक्षिणापरा, सहाग्निना वर्तते साग्निः,
संवशपुत्रः, केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युद्धं प्रवर्तते केशाकेशि, दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्य दण्डादण्डि,
इति । प्रथमान्तमिह प्रधानमन्यपदार्थः । अप्रधानसंबन्धयर्थो यथा—चित्रा गावः अस्य चित्रगुः,
अर्थं तृतीयमेवं अर्थतृतीया, अविद्यमाना भार्या अस्य अभार्यः, उद्गस्येव मुखमस्य उद्गमुखः, कण्ठे
स्थिताः कालाः अस्य कण्ठेकालः, केशसद्वार चूडा अस्य केशचूडः इति । पष्ठयन्तमिहाप्रधान-
मन्यपदार्थः । कारकार्यो यथा—आरूढो वानरो यं स आरूढवानरो वृक्षः, ऊढो रथोऽनेन
ऊढरथोऽनङ्गान्, एव क्षुण्णव्रीहि मुसलम्, उपहृतपशू रुद्रः, उद्धृतौदना स्थाली, मत्तघहुमातङ्गं
घनं इति । अत्र द्वितीयादिवाच्यं कर्मादिकारकं समासार्थं । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः, स त्रिधा—
इतरेतरविषयः, समाहारविषयः, उभयविषयश्च, तत्र मेदविवक्षायामितरेतरयोगः, यथा—
धवलदिरौ, मातापितरौ, दधिपयनी, शिववैश्रवणौ, गोऽश्वौ, दशमे मार्दङ्गिकापाणविका. इति ।
अमेदविवक्षायां समाहारः, यथा—पाणिपादं, शयिकाश्वारोहं, तक्षायस्कार, गवाश्वं, प्रत्यष्टात्
कठकौथुमं, उदगात् कठकालापं इति । विभाषितैकवद्भाव उभयविषयः, यथा—अश्ववड्यौ,
अश्ववड्यं, हंसचक्रवाका, हंसचक्रवाकम् । धवलदिरपलाशः, धवलदिरपलाशं इति ।

प्रकृतेरन्यथात्वं विकृति, तत्र भवः वैकृतः । सोऽपि चतुर्धा—प्राधान्यविपरीतः, सामर्थ्य-
विपरीतः, वाक्याधिकारार्थः, अर्थान्तरगामी च । तेषु प्राधान्यविपर्ययस्त्रिधा—पूर्वपदार्थप्राधान्य-
विपर्ययः, उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययः, अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्राधान्य-
विपर्ययोऽव्ययीभावो यथा—शाकप्रति, भक्षपरि, तिष्ठद्रु, उन्मत्तगङ्गं, पञ्चनदं, सतगोदावरं इति ।
उत्तरपदार्थप्राधान्यविपर्ययस्तत्पुरुषो यथा—राजदन्तः, पूर्वकायः, प्रातर्जीविकः, गोगर्भिणी,
अश्वमतल्लिका, गोहृन्दारक इति । अन्यपदार्थप्राधान्यविपर्ययो बहुव्रीहिर्यथा—द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्राः, एवं पञ्चपा, आसन्नो दशानां आसन्नदश, एवमदूरदशः, एवं द्विदश द्विदशा, एवं
त्रिदशा इति । सामर्थ्यविपर्ययस्त्रिधा—पदासामर्थ्यात्, वाक्यासामर्थ्यात्, वृत्त्यसामर्थ्यात्, तत्र
पदासामर्थ्यं सापेक्षत्वे यथा—देवदत्तस्य गुरुकुल, ग्रामं गन्तुकाम, ज्ञातचित्तः कान्तया,
निवेदितात्मा गुरुभ्यः, कृतप्रस्थानो नगरात्, निष्पन्नबुद्धिः शास्त्रेषु इति ; वाक्यासामर्थ्यमस्वपद-
विग्रहे यथा—ब्राह्मणेभ्योऽयं ब्राह्मणार्थः सूपः ब्राह्मणार्थां यवागू, मासो जातस्य मासजातः,
एवं संवत्सरजातः, द्वे अहनी जातस्य बहज्जातः, एवं बहज्जात इति ; वृत्त्यसामर्थ्यं संबन्धे यथा—
सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजदाराः, पुनर्न गीयन्ते अपुनर्गैया. श्लोकाः, आह न मुद्धे

अधादभोजी ब्राह्मण , एवमलवणभोजी मित्रु इति, तीर्थे ध्याक्ष इव तीर्थे ध्याक्ष , एव तीर्थकाक-
इति । अर्वाधिक्य त्रिधा—विशेषणस्य, विशिष्टस्य, समुदायस्य च , विशेषणस्य यथा—चर्पशत-
मायुरस्य शतायु , जनसदस्य त्रिभक्तिं सदस्यभर , अधेणय धेणय रत्ना धेणीरत्ना , अपण्डित
पण्डित उक्त पण्डितोक्त , शस्त्रीय दयामा शस्त्रीदयामा , पुरुषोऽय व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र इति
विशेष्यस्य यथा—घृतेन पूर्णो घट घृतघट , अभ्यर्चुको रय अभ्यर्च , दधोपति क ओदन-
दध्योदन , गुहेन मिश्रा धाना गुडधाना , अक्षेपु प्रसक्तो धृत अक्षधृत , शाकप्रधान पार्यय-
शाकपार्यय इति , समुदायस्य यथा—भूमि लेह कृप भ्यलेह कृप , कार्कः पया नदी
काकपया नदी , यट्टायामारूढ यट्टारूढो जातम , पात्र पत्र समिता पात्रसमिता , एव किंराजा
यो न रक्षति , किंरा . यो न वहति इति , अत्र पूर्वयोरतिशय , शेषेषु क्षेत्र समुदायस्य
प्रतीयते । अर्थान्तरगमन त्रिधा—पूर्वार्थस्य त्यागात् , अत्यागात् , त्यागात्यागाभ्या च ; तत्र
पूर्वार्थस्य त्यागो यथा—तैलपात्रिका , शक्रगोप , अभ्यर्कण , पञ्चाहुट , करर , पुनाग . इति ,
अत्यागो यथा—वृष्णसर्प , लोहितशाली , कालशाक , गारग्वर , नरसिंह , दन्तलेख इति ,
त्यागात्यागौ यथा—सप्त पर्णान्यस्य पथेणि परेणि इति सप्तपथं , अष्ट पदानि अस्य पङ्क्ता पङ्क्ता
इति अष्टापदम् , शत पत्राणामस्या पुष्प पुष्प इति शतपत्रिका , दर्शने दर्शने नदैव मालिका
अस्या नयमालिका , नक्तमिथ मालायामस्य नक्तमाल , वृत्ता माला अस्य पुष्प इति वृत्तमाल इति ॥

उदाहृतप्रकाराभ्यामन्य शेष , स चतुर्धा—सूत्रशेष , अस्त्रशेष , ज्ञापकशेष , एकशेषश्चेति ।
तेषु सूत्रशेषस्त्रिधा—गणोक्त , वार्तिकोक्त , सामान्योक्तश्च , तत्र 'निष्ठदुप्रभृतीनि' (पा. २ १ १७)
'पात्रे समितादय' (पा. २ १ ४८) 'मयूरव्यसनादय' (पा. २ १ ७२) इति गणोक्त यथा—
आयतीगत्र , समभूमि , उदुम्बरमशकम् , पिण्डीसू , जहपुर्विका , आहोपुरविका इति ,
'निरादय धान्नाद्यर्थे पञ्चम्या' गमिगाभ्याद्विद्वत्पाठानामुपसख्यानम् ' 'अव्ययाना बहुव्रीहि
वक्तव्य' इति वार्तिकोक्त , यथा—निष्काशाम्नि , ओदनमुमुषु , द्रयाप्रविका , पुष्टापुष्टिका ,
उद्येमुख , अस्तिक्षीरा इति , 'सुपसुपा' (पा. २ १ ४) 'पूर्वादिनि' 'सपूर्वाच्च' (पा. ५ २ ८६,
८७) 'कुशाग्राच्छ' 'समासाच्च तद्विपयात्' (पा. ५ ३ १०५, १०६) इति सामान्योक्त , यथा—
परशता राजान , परस्सहस्रा शरद , पुनरस्सयूत पास , पुनर्नैव पय , वृत्तपूर्वा कट , काकतालीयो
न्यायोऽय इति । अस्त्रशेषस्त्रिधा—नामविषय , वृद्धिपय , तद्धितविषयश्च , 'अपरस्पर-
क्रियासातत्ये' , 'पारस्करप्रभृतीनि च सज्ञायाम्' (पा. ६ १ १४४, १५७) 'पृषोदरादीनि
यथोपदिष्टम्' (पा. ६ ३.१०९) इत्यादिनामविषय , यथा—अपरस्पर सार्था गच्छन्ति , आशयं
वर्तते , पारस्कारो मुनि , कास्तीर नगर , पृषोदर कश्चिन्मयूर पक्षी इति , 'उपपदमतिङ्'
'कुगतिमादय' (पा. २ २.१९, १८) 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' (पा. २ १ ३२) इत्यादिः
वृद्धिपय , यथा—कुम्भकार , पङ्कज , ऊरीहृत् , प्रजनी , अभ्यक्तीती , 'हिगोलुंगनपत्ये' (पा. ४ १-

८८) 'तिक्रितवादिभ्यो ङङ्हे' (पा २ ४ ६८) 'समासान्ताः' (पा ५ ४ ६८) इत्यादिस्तद्धित-
विषयः, यथा—पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः, तैकायनयश्च कैतवायनयश्च तिक्रितवाः,
उपशरदम्, देवराजः, महोक्षः, मृगनेत्रा रात्रय इति । ज्ञापकशेषस्त्रिधा—विधिज्ञापितः,
निषेधज्ञापितः, प्रयोगज्ञापितश्च । तत्र 'कोः कत्तत्पुट्पे', 'ईपदर्थेऽपि' (पा ६.३ १०१, १०५)
'नञो नलोपस्तिङ्यवक्षेपे च' 'कारकेऽन्यस्य ङुक्' 'व्यतिहारे सर्वाङ्गीनां सुच्यङुलम्' सस्या-
विसायपूर्वस्याद्दस्याहस्यन्यतरस्या ङौ' (पा ६ ३ ११०) 'दायाद्य दायादे' (पा ६ २ ५)
इत्यादिको विधिज्ञापितः, यथा—कुटुणः, अपचसि, अन्यत्कारकः, अन्योऽन्यम्, सायाद्वाः,
विद्यादायादः इति । 'अलुगुत्तरपदे', 'पञ्चम्या स्तोकादिभ्यः', 'आत्मनः पूरणे तृतीयायाः'
'वैयाकरणाद्यायां पराच्चतुर्थ्या' [पा ६ ३ १, २, ६, ७] 'वाग्द्विपदयद्भ्यो युक्तिदण्डद्वरेषु
यथासत्यमलुग्वक्तव्यः', 'पष्ठ्याः अदसः फक्फिजो', 'अपो योनियन्मतपु सप्तम्याः' इत्यादिः
निषेधज्ञापितः, यथा—ब्राह्मणाच्छमी, आत्मनातृतीयः, परस्मैपदम्, पश्यतोहरः, आमुष्यकुलिका,
अप्सुयोनिः इति । 'जनिकर्तुं प्रकृति' 'तत्प्रयोजको हेतु' [पा १ ४ ३०, ५५] 'अपोनञ-
पाञ्चम्या घ' [पा ४ २ २७] 'ययातथाचान्तः', 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' [पा. ३. ३-
१३१] 'अपरम्परा क्रियासातत्ये' [पा ६ १.१४४] इत्यादिः प्रयोगज्ञापितः, यथा—भूतहर्ता,
दण्डनायकः, तनूनपात्, यायातथ्यः, यज्ञगौरवः, क्रियासाफत्यः इति । एकशेषस्त्रिधा—सरूपाणां,
असरूपाणां, सरूपासरूपाणां च । तत्र सरूपाणां भिन्नार्थानामभिन्नार्थानां भिन्नाभिन्नार्थानां च,
भिन्नार्थानां यथा—अक्षौ, मापौ, पक्षौ, पादौ, गावौ, अभिन्नार्थानां यथा—वृक्षौ, पृक्षौ इति,
भिन्नाभिन्नार्थानां यथा—अग्निनौ, पुष्पवन्तौ, गावौ, सारस्वतौ, युवां, यूय इति । असरूपाणां
सर्वनाम्नां, सवन्धिना, सहचारिणां च, सर्वनाम्नां यथा—स च देवदत्तश्च तौ, एतौ च यशदत्तश्च
एते, अयं च त्वं च युवाम्, अम् च त्वं च यूयः, त्वं चाह च आवां, स च आवां च वयं इति;
सवन्धिन्यां यथा—माता च पिता च पितरौ, स्वसा च भ्राता च भ्रातरौ, पुत्रश्च दुहितृश्च पुत्रौ,
पिता च मातामहादयश्च पितरः, भ्रातरौ च स्वसारश्च भ्रातरः, पुत्रश्च दुहितरौ च पुत्राः इति,
सहचारिणा यथा—दम्बश्च नासत्यश्च दम्बौ, देवदत्तश्च विष्णुमित्रश्च विष्णुमित्रौ, शौण्डश्च धूर्ता-
दयश्च शौण्डा, अर्धर्चश्च गोमयादयश्च अर्धर्चाः, पुरोडाशश्च धानादयश्च पुरोडाशाः, छत्री च
पदात्यादयश्च छत्रिणः, सरूपासरूपाणां भिन्नशब्दानां, भिन्नवचनानां, भिन्नलिङ्गानां च, भिन्न-
शब्दानां यथा—गार्ग्यश्च गार्ग्यायणी च गार्ग्यौ, वात्स्यश्च वात्स्यायनश्च वात्स्यौ, प्रथमश्च प्रथमा-
नन्तरश्च प्रथमौ, भीमश्च भीमसेनश्च भीमौ, वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ, श्रीमाश्च
लक्ष्मीवाश्च श्रीमन्तौ इति, भिन्नवचनानां यथा—देवदत्तश्च दत्तश्च देवदत्तौ, तौ च देवदत्तश्च
देवदत्ताः, एवं विष्णुमित्राः, कृष्णश्च सारश्च कृष्णसारौ, तौ च सारश्च कृष्णसाराः, एवं
नीललोहिताः, अपारश्च पारश्च अपारपारौ, तौ च पारपारश्च पारपाराः, एवमपारपाराः इति;

भिन्नलिङ्गानां यथा—कुण्डलश्च कुण्डली च कुण्डला, श्वशुरश्च श्वश्रुश्च श्वशुरा, गावश्च गावश्च गाव
इमा, घत्सिकाश्च घत्सिकाश्च घत्सिका इमे, श्वाश्च श्वाश्च श्वा एते, शुक्रश्च शुक्राश्च शुक्रा च
तदिदं शुक्रम्, तानीमानि शुक्रानि इति । कथं पुनरेकशेषः समासविशेषो भवति ? सक्षेपाभिधाने
सति द्वन्द्वसमानार्थत्वात्, तथा हि—असरूपाणां द्वन्द्वः, सरूपासरूपाणामेकशेष इति । कौऽनयो
समानोऽर्थः ? येन युगपदधिकरणवचनता—पदार्थानां सहविवक्षेत्यर्थः, तदाह—

अनुस्यूतेन भेदाभ्यामेका प्रत्युपजायते । यस्यां सहविवक्षां तागादुर्द्ध्वैकशेषयोः ॥

इति । तत्र यदा प्रयोगेकतया युद्धपाऽनेकमर्थमवगत्य यथावगतमेवाभिधानुमध्ययस्यते, तदैक
ज्ञानावच्छेदानिरूपितमेदस्यास्य भागशोऽभिधानासम्भवादयवशब्दाः सघातविषया विज्ञायन्ते,
तद्यथा—धवखदिरौ वृक्षौ इति । यधेवम्, यथा धवखदिरपलाशमिति द्वन्द्वस्य समुद्धार्यत्वादेक
वचनम्, एवमेकशेषस्यापि प्राप्नोति । नैवम्, द्वन्द्वः समाहारेतरेतरयोगयो, एकशेषः पुन-
रितरेतरयोग एव, तस्य हि समाहारपक्षे भिन्नार्थप्रतिपादकानेकशब्दनिवृत्तौ वचनमपि यद्यनेकार्थं
न भवेत् केनानेकार्थं प्रतीयेत ? न हि वृक्ष इत्युक्ते वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्चेति कश्चिदप्यवैति,
तस्माद्भासातोऽपि द्वन्द्वसमानार्थतया समाहार एकशेषोऽनाभिधानादप्रयोगाहं पवेति विज्ञायते ।
द्वन्द्वे तु यद्यपि एकवचनाधानेकार्थावगतिः, तथाऽपि अनेकशब्दश्रुतिविग्ननाऽभौ भविष्यतीति
समाहारेऽपि न दोषः । एकशेषेऽपि यत्रानेकाभिधानसामर्थ्यं कथंचिद्व्यति, भवत्येव तत्र समा-
हारैकवचनम्, यथा—शुक्रं वरुणं शुक्रां शरीं शुक्रः पटः इति तदिदं शुक्रमिति । यथा तद्वैकशेष्य
शब्दस्यानेकार्थाभिधानसामर्थ्यादेकशेषे शब्दान्तराणां निवृत्तिः, एव द्वन्द्वेऽपि वस्मान्न भवति ?
यदि भवेत्, एकशेषाद्विशेष प्रसज्येत । समाहार एकवचन विशेष इति चेत् अनेकार्थो न
गम्येत, न हि पलाशमित्युक्ते धवश्च पदिरश्च पलाशश्चेति कश्चिदप्यवैति । अथ, यथा पितरौ
भ्रातरौचित्यादिषु शब्दान्तरनिवृत्तावपि तदर्थोऽवगम्यते तथा शृङ्गश्वश्रुधौ धवखदिरावित्यादिषु
द्वन्द्वेष्वपि कस्मान्न भवति ? उच्यते—शब्दशक्तिरेवा भवति हि कश्चिदेकोऽपि शब्दो द्वयोरभि-
धायकः, यथा—रोदसीशब्दो द्यावापृथिव्यो, कौचित् पुनर्हावेवैकमर्थमभिधाते, यथा—अपीते,
अप्येति इति । अत एव शब्दशक्तिदर्शो मुनिः केतुचिदेव विरूपश्चेकशेषमारभते—‘आह्वयुर्गौ
खखुडुहितृभ्याम्’ (पा १ २ ६८) ‘पिता मात्रा’ (पा १ २ ७०) इति, अन्येषु तु द्वन्द्वमेवा
भ्यनुजानानि ॥

ननु च, ‘चायें द्वन्द्वः’ (पा २ २.२९) स्मर्यते, स यदा समाहारेतरेतरयोगयो, तथा
समुच्चयान्वाचययोरपि प्राप्नोति । नैवम्, समुच्चयान्वाचययो पदानामसामर्थ्याम् । कथमसामर्थ्यम् ?
सापेक्षमसमर्थं भवतीति, तथाहि—गौश्चाश्वश्च गच्छतीत्यादिक्रियापेक्ष समुच्चयः, भिक्षामट
गा चानवेत्यादिक्रियापेक्ष अप्राचयः, एव च बाह्यार्थापेक्षया पदानां परस्परमसामर्थ्यम्,

समर्थश्च पदविधिर्भवति । समाहारेतरेतरयोगोऽस्तु समूहत्वात् समूहस्य च समूहिरूपत्वादवयवानां सति सामर्थ्यं समासो भवत्येव यथा—धवखदिरपलाश, धवखदिरपलाशाः इति । एवं तर्हि समूहस्यैकत्वात् समाहारपदितरेतरयोगोऽप्येकवचनमव प्राप्नोति । नैवम्, समाहार एव परस्परानु-
प्रवेशादिव समधिगतामेदानामुपसर्जनीरुताप्रययः समुदायोऽभ्यनुज्ञायते, यस्यानभिन्नकावयव-
त्वादेकवचनमिव नपुंसकत्वमपि प्राप्नोति, इतरेतरयोग पुनरवयवमेदानुयातः सङ्घातः, तस्य
प्रत्येकवर्तिपदरमिधीयमानत्वात् समुदायसत्यानिबन्धनैकवचनमवयवैभ्यः प्रसूयते । तत्र यथा
पचतीत्यादा अभिश्रयणादिक्रियाकलाप प्रत्ययव परिसमाप्यते, तथा समुदायार्थोऽपि प्रतिपदं
साकत्वेन परिसमाप्यते । तत एकैकस्य पदस्य समुदायनिबन्धनं सस्कारो भवति । कथं पुनः
धवाद्यो निर्धारितार्थमेदाः पदान्तरस्यार्थमभिधातु क्षमन्ते ? प्रवृत्तिनिवृत्तिसमारोपात् यथोक्तं—
'यदि प्रश्नरतीति गृह्य, न्यग्रोधोऽप्येवम्, यदि न्यग्रोहतीति न्यग्रोध गृह्योऽप्येव' इति । साहचर्या-
दिवशेन वा परस्पररूपापत्तिः यथा—'सप्तमी शौण्ड.', 'अर्धर्चा पुंसि', ते विष्णुमित्राः,
छत्रिणो गच्छन्तीति । तत्र यथा शौण्डार्धर्चादय बहुवचनान्यथानुपपत्तिसमभिगम्यान् सहचारिणो
भिन्नरूपान् धूर्तगोमयादीनुपाददते, तथा धवादिशब्दा प्रतीतार्थमेदाः साहचर्यादिनिमित्तानुरोधेन
खदिरादीनुपाददते । तथा हि—एकवृत्तिपदार्थप्रतीतसाहचर्यां धवखदिरां, अत एव तयोरेव
प्रत्ययवनिवेशाद्बहुवचनं न भवति । कथं पुनर्धवादीनामर्थान्तराभिधानं शक्यमध्यवसातुम् ?
यावता लोकः पदसमुदायार्थसमुदायमवैति, नावयवात् । यदप्युक्तम्—प्रवृत्तिनिवृत्तिसमा-
रोपादिति, तदप्यसारम् न हि प्रश्नरतीति व्युत्पत्त्या न्यग्रोधः गृह्य, नापि न्यग्रोहतीति व्युत्पत्त्या
गृह्यो न्यग्रोधो भवति, रूढानां हि धर्मेनियमाय यथाकथंचित् व्युत्पत्तिः क्रियते, न तु व्युत्पत्ति-
वशेन रूढयोऽवतिष्ठते । नापि प्रकृतिप्रत्ययवदन्वयव्यतिरेकसमधिगम्या धवादीनां समुदायार्थता ।
यदप्युच्यते—शौण्डार्धर्चादिवत् धवशब्दः साहचर्यादिलक्षणाया खदिरमुपादत्ते इति, तदपि न
सम्यक्, सति ध्रुत्यर्थसमये लक्षणाया अयोगात्, न च खदिरार्थो धूर्तगोमयादिवल्लक्षयितव्यः,
तस्य खदिरशब्देनेव साक्षादभिधानात् । एवं तर्हि, यदा धवखदिरादयः समुदाया प्रविभागेना-
न्वाचिर्यामिता, तदा तमेव समुदायं प्रत्याख्यतयाऽमिसध्यावायव्या उपदीयन्ते, न त्ववयवार्थ-
प्रतिपादनाभिप्रायेण । अतस्तस्या गुणपदधिकरणवचनताया समीहितायां समुदायपरत्वादवयव-
प्रयोगस्य, तेषामवयवानां प्रत्येकमनेकार्थत्वमुच्यते । किं पुनः प्रयोक्तुरभिप्रायमनुरूप्यन्ते शब्दाः ?
येन तदमिसधानात् समुदायमभिदध्यु । नेत्याह, अन्यत्राप्यत्रयवाभिधायिना शब्दानामत्रयवमुखेन
समुदायाभिधानसामर्थ्यं दृश्यते, यथा—सुरभि कुचलयं, यन्मधुर राजतन इति, यदि हि
सुरभिमुधुरादौ गन्धरसमात्राभिधायिनाऽपि गन्धरसादिसमुदायान् कुसुमफलविशेषादीनवयव-
मुखेन नावक्षते, कुचलयादिभिः सह सामानाधिकरण्यं विरुद्धेति । सत्यमेतत्, अस्ति समुदाया-
भिधानसामर्थ्यमत्रयशब्दानाम्, किं तु सुरभि कुचलय इत्यादौ सामानाधिकरण्येन तदवधारणे;

इन्द्रे तु निबन्धनमशक्यमवधारयितुमिति तस्यानुपपत्तिः । नेवम्, समुदायामिधानस्य प्रक्रान्तत्वात् । यद्येव पट्टीमुद्य्माविति समानाधिकरणलक्षणः पुषट्पावः प्राप्नोति । उच्यते, अयेह कस्मान्न भवति दर्शनीयाया माता दर्शनीयामाता ? अथ मनमेतत्—प्राक् समासाद्यत्र सामानाधिकरण्यम्, इहापि न दोषो भवति ; न हि प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यमत्र विद्यते । ननु च वाक्येऽपि समुदायप्रक्रमेणैवावयवपदानां प्रयोगात्, कथमुच्यते प्राक् समासात् सामानाधिकरण्यं नास्तीति ? समुदायप्रक्रमस्य निनिबन्धनत्वेनाप्रतीयमानत्वात्, कुबल्यादिशब्दसामानाधिकरण्यं हि सुरभि-प्रभृतीनामसमासेऽपि समुदायतानिबन्धनम् इह त्येकार्थीभावः समुदायामिधाने निमित्तमिति वाक्ये सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिः । एवमपि, त्रिप्रतिपिद्धेषु युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः, यथा—सुषुप्तं ते, जननमरणे, भीतोष्णे इति, सुषादिप्रतिधानेन हि तु मादय, तु मादिप्रतिघातेन च सुखादय इति । नैवम्, सत्रे एव शब्दा त्रिप्रतिपिद्धा, गृह्यन्यप्रोधावित्यत्रापि हि गृह्यशब्दः प्रयुज्यमानः गृह्यार्थं सप्रत्याययति, न्यप्रोधाार्थं निवर्तयति, न्यप्रोधशब्दः प्रयुज्यमानो न्यप्रोधाार्थं प्रत्याययति, गृह्यार्थं निवर्तयति । तत्र च्युक्ता युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, इहापि युक्तं दृश्यताम् । एवमपि शब्दपौर्वापर्यप्रयोगादर्थपौर्वापर्याभिधानं प्राप्नोति । ततः किम् ? युगपदधिकरणवचनताया अनुपपत्तिः—गृह्यन्यप्रोधा गृह्यन्यप्रोधा इति, यथैव हि शब्दानां पौर्वापर्यं तद्वदर्थानामपि स्यात् । नैवम्, एव सति, द्विवचनबहुवचनयोरप्यनुपपत्तिः, गृह्यशब्दो हि सार्थको निवृत्तः, न्यप्रोधशब्द उपस्थितः, स चैक एकार्थ इति तस्मादेकवचनमेव प्राप्नोति । विप्रहे खट्वपि युगपदधिकरणवचनता दृश्यते, किं पुनः समासे, तद्यथा—‘द्यावा ह क्षामा’, ‘द्यावा चिदसौ पृथिवी सप्तमेने’ (ऋ ७ ६ ११, २ ६ ९) इति । समुदायात् सिद्धमिति चेत्, तत्र, समुदायस्यैकार्यत्वात् । एकार्या हि समुदाया भवन्ति, तद्यथा—शत यूय वनमिति । नायमेकार्थः ; किं तर्हि ? द्वयोर्वहर्थश्च, गृह्योऽपि द्वर्थः, न्यप्रोधाऽपि द्वर्थः । यत्रैवमनेकार्थत्वात् ‘बहुषु बहुवचनम्’ (पा १ ४ २१) इति बहुवचनं प्राप्नोति । तत्र, बहुवचनभावात्, याभ्यामेवात्रैको द्वर्थस्तथाभ्यामेवापरोऽपि । यद्येवमन्यवाचनेन शब्देनायस्य वचनं नोपपद्यते । एव तर्हि प्लक्षस्य न्यप्रोधत्वात् न्यप्रोधस्य च प्लक्षत्वात् स्वशब्देनैवामिधानं भविष्यतीति । कथं पुनः प्लक्षोऽपि न्यप्रोधः, न्यप्रोधोऽपि प्लक्षः स्यात् ? यावता कारणाद्व्ये शब्दचनिवेशो भवति । कारणाद्व्ये शब्दसनिवेश इति चेत्, कारणमुक्तं पुरस्तात्—यदि प्रशङ्कतीति प्लक्षः न्यप्रोधेऽप्येतद्भवति, यदि न्यङ्गरोहतीति न्यप्रोधः, प्लक्षेऽप्येतद्भवित्यतीति । दर्शनं य हेतुः, न च न्यप्रोधे प्लक्षशब्दो दृश्यते । दर्शनं हेतुरिति चेत्, तत्त्वमेतद्भवति, प्लक्षेऽपि न्यप्रोधशब्दो दृश्यते । नन्वेतद्वरीमि—नैव लोके सप्रत्ययोऽस्ति, न हि प्लक्षः आनीयतामित्युक्ते न्यप्रोध आनीयते । द्रष्टव्यपयमेवैतद्विषयम्, युक्तं पुनर्यद्विषयविषया नाम शब्दाः स्युः ? वार्तं युक्तम्, अन्यत्रापि दर्शनात्, तद्यथा—समानेऽपि रक्ते वर्णं गौर्लोहित इति भवति, अन्यः शोण इति । समाने शुद्धे

घणं गो श्वेत इति भवति, अश्व कर्क इति । यदि तर्हि प्लक्षोऽपि न्यग्रोध न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष , एकेनयोक्त्यादपरस्य प्रयोगोऽनुपपन्न । अनुक्त प्लक्षण न्यग्रोध इति कृत्वा न्यग्रोधशब्द प्रयुज्यते । कथमनुक्त ? यदिदानीमेवोक्त प्लक्षोऽपि न्यग्रोध न्यग्रोधोऽपि प्लक्ष इति । सहभूतावन्योऽन्य स्यार्थमाह तु , न पृथग्भूतो । किं पुन कारणम् ? शब्दशक्ते स्वभाव , प्रतिनियता हि वृत्ति वान्ययो शब्दानामभिधानशक्ति तद्यथा—शस्त्रीश्यामा देवदत्तेति । ‘उपमानानि सामान्यवचने ’ (पा २ १ ५५) इति समासे शस्त्रीशब्दनावच्छिद्यमानविशेषावरज्ज् श्यामाशब्दो यद्यपि न सामान्यवचन , तथाऽप्यसा देवदत्तायामुपमीयमानाया वर्तते शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति , तद्विद मुक्तम्—‘प्रागभिसवन्धाद्य सामान्यवचन ’ इति समासमभिसवन्धादेन दर्शयति , यतस्तत्र विनिवृत्तविशेषान्तराकाक्षाणि यथासमीहितविशेषावरुद्धानि पदानि । सोऽय वृत्तिवान्ययोर्विशेष । किं च, निष्काशाम्बि , निरारणसिरिति भेद सति निरादीना न व्रान्ताद्यर्थसम्भव । अपि च, गोरखरवद्रण्यम् , लोहितशालिमान् ग्राम इति । ‘प्राग्वृत्तेर्जातिवाचित्व न च गोरखरादिषु ।’ यथा—स्निग्धकिसलयमरण्य, मत्तमातङ्ग वनमिति । ‘वृत्तिरन्यपदार्थ या तस्या वान्येष्टसम्भव ॥’

एव च प्लक्षन्यग्रोधा प्लक्षन्यग्रोधा इति द्वन्द्वेऽपि सहभूतयोरेवान्यार्थमभिधान भविष्यति, न पृथग्भूतयोरिति । अथवा, इह कोचित् प्लक्षन्यग्रोधा प्राथमकत्पिका , काचित् क्रियया गुणेन वा प्लक्ष इवाय प्लक्ष , न्यग्रोध इवाय न्यग्रोध इति । तत्र प्लक्षवित्युक्ते सदेह स्यात्—किमिमां प्लक्षवेव, आहोस्वित् न्यग्रोधावेव, अथवा प्लक्षन्यग्रोधाविति । तत्रासदेहायो न्यग्रोधशब्दः प्रयुज्यते । सेय युगपदधिकरणवचनता तु या दुरूपपादा च । यदपि चास्या जापक ‘द्यावा ह क्षामा’ इति, तदपि छान्दसम् । इदं तर्हि जापकममु ‘परवह्निङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ’ ‘पूर्ववदश्व वड्या’ (पा २ ४ २६, २७) यदि ह्यत्र वुञ्कुञ्मयूया इत्यादिषु सहविवक्षा न स्यात्, अनर्थक स्यारम्भ स्यात् । ननु च, तत्पुरुषस्यात्तरपदार्थप्रधानत्वात्तत्र परवह्निङ्गतातिदशोऽनर्थक । नानर्थक , तत्पुरुषस्य कचित् पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् , यथा—अर्थ पिप्पल्या अर्धपिप्पली, पूर्व कायस्य पूर्वकाय , उत्तर शरीरस्य उत्तरशरीर इति । यद्येव, प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक , निष्कात. कोशाम्ब्या निष्काशाम्बि , अल कुमाय अलकुमारि इत्यत्रापि परवह्निङ्गता प्रामोति । एव तर्हि, द्वन्द्वेन सह निर्देशाच्चायविषयोऽत्र तत्पुरुषो गृह्यते , यथा—क्याप्रयिका, पुटापुटिका, फलाफलिनेति, अश्वमतल्लिका, कुमारीतल्लनक , गोप्रकाण्ड इति । अत्र हि, यथा धवश्च खदिरश्चेति युगपदधिकरणवचनताया, तथा समानाधिकरणतायामपि विशेषणविशेष्यभावेन समुद्घृन्ताविधान्योन्यमथा भवत । तथा हि—प्रयोजनवत्तया महत्ताध्वश्चासावत्पमृत्यत्वेन लघुत्वात् त्रदिका चेत्युपपद्यते, नीलो पलादिवह्निपणविशेष्यभाव । एव फलाफलिका, पुटापुटिकेति । अश्वमतल्लिकेत्यश्वशब्द प्रवर्तमान सर्वाश्वाग्रहरूपण प्रवर्तते , मतल्लिकाशब्द प्रशसावचन प्रवर्तमानो विशिष्टाग्रहरूपणावच्छिनत्ति । यदि वा, मतल्लिकेत्येतत् प्रशसावचन न्यूनाधिकभावमनपश्य

प्रवर्तमानमनेनैव धर्मेण सव्ययोग्यं सत् अथ इत्यनेन विशिष्टायां योग्यतायां नियम्यते । ततो यथा—शुक्लः कृष्णश्चायं मृगः सारङ्ग शयल इति वा, तथा अभ्यमतल्लिकेत्येतदुभयरूपोऽर्थ इत्युभयमुभयेन सन्निवेद्यते । एवं कुमारीतल्लजकः, गोप्रकाण्ड इति । यद्येवं, अर्धपिप्पलीत्यादियु पट्टीसमासापवादेषु परवल्लिङ्गता न प्राप्नोति । नैवम्, तत्रापि अर्थे च तत् पिप्पली चार्धपिप्पलीति, पूर्वध्यासौ कायश्च पूर्वकाय इति सामानाधिकरण्यमेव परमार्थः । अत एव यत्र सामानाधिकरण्यस्यासंभवः, तत्र पट्टीसमास एव भवति ; यथा—वेधार्थं दक्षिण मेरोः, स्वार्धं, चूडिकार्धं, पणार्धं इति । न च अर्धादीनामेवैव नियमः, यतोऽन्यत्रापि सामानाधिकरण्यस्य विषक्षाऽविषक्षाभ्यामुभयथा तत्पुरुषो भवति । तद्यथा—अग्रहस्तः, हस्ताग्र, तलपादः, पादतलं इति ॥

ननु च, 'चार्धं द्वन्द्वः' (पा. २.२ २९) इत्युच्यते, चध्वाव्ययम्, तेन समासस्याव्ययसङ्गाप्राप्नोति, नैव दोषः, पाठेनाव्ययसङ्गा क्रियते ; न च समासस्तत्र पठ्यते । मा भूदपाठे सङ्गा, तथाऽप्यभिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवन्ति ; यद्येहाधोऽभिधीयते, न तस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगोऽस्ति । नेदं वाचनिकम्—अलिङ्गता, मर्यादयता च । किं तर्हि ? स्वाभाविकमेतत् । तद्यथा—समानमीदमानानामधीयानानां च केचिदर्थेन युज्यन्ते, अपरे न ; न चेदानीं कश्चिदर्थवानिति कृत्वा सर्वैरर्थवद्भिदशक्यं भवितुम्, कश्चिद्वाऽनर्थक इति सर्वैरनर्थकैः । तत्र किमस्माभिः शक्यं कर्तुम्, यत्राक् समासाच्चार्यस्य लिङ्गसंख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति, स्वाभाविकमेतत् । अथवा, आध्यतो लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति, यथा गुणवचनेषु । गुणवचनानां हि शब्दानामाध्यतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । तद्यथा, शुक्लं वस्त्रं, शुक्ला शाटी, शुक्लः कम्बलः, शुक्लौ कम्बलौ, शुक्ला कम्बलाः इति । यदसौ द्रव्यं धितो भवति समासस्तस्य यल्लिङ्गं वचनं च तत्समासस्यापि भविष्यति । अथेह कस्मात् न भवति—यात्किञ्चिच्चार्धं वैयाकरणश्च, कठश्चार्धं वट्टश्च, औषधिश्च ध्याय मीमांसकश्चेति ? दोष इति वर्तते, अशेषत्वात् न भविष्यति । यदि शप इति वर्तते—“उपास्नात स्थूलसिक्तं तूर्णीगङ्गं महाहृदम् । द्रोणे चेदशको गन्तुं मा त्वा तामां कृताकृते ॥” इत्येतन्न सिध्यति । नैव दोषः, अन्यदि कृतमन्यदकृतम् । चार्धं द्वन्द्ववचने असमासेऽपि चार्धसंप्रत्ययादनिष्टं प्राप्नोति — “अहरहर्नयमानो गामश्च पुष्टयः पशुम् । वैवस्वतो न कृष्यति सुराया इव दुर्मदी ॥” ‘इन्द्रस्तथा वरुणो वायुगदित्य’ इति । नैव दोषः, इह ‘चे द्वन्द्वः’ इतीयता सिद्धम् ; कथं पुनश्चे नायं वृत्तिः स्यात् ? शब्दो ह्येषः, शब्देऽसंभवादर्थं कार्यं विज्ञास्यते । सोऽयमेव सिद्धे सति यदर्थग्रहणं करोति, तस्यैतत्प्रयोजनम्, यथैव विज्ञायेत—चकृतेऽर्थं चार्धं इति । कः पुनः चकृतोऽर्थः ? समुच्चयः, अन्याच्चयः, इतरेतरयोगः, समाहार इति । तत्र द्वयोः सापेक्षत्वात् समासो न भवति, द्वयोस्तु भवतीति प्रतिपादितं पुरस्तात् । ननु चैवम्, चकृतोऽर्थश्चार्धं इति पक्षे प्लक्षस्यप्रोधावित्यत्र प्लक्षश्च न्यप्रोधश्चेति विग्रहः प्राप्नोति, यावता प्लक्षश्च न्यप्रोधश्चेदप्युक्ते गम्यत एतत्—प्लक्षोऽपि न्यप्रोधसहायः, न्यप्रोधोऽपि प्लक्षसहाय इति । तत्र को दोषः स्यात् ?

प्लभो च न्यग्रोधौ चेति यदुक्तं तत्र घटते । युगपदधिकरणवचनताप्रदर्शनमात्रपरमेतत्, न त्वयमेव परमार्थः । एव हि क्रियमाणे एकश्च विंशतिश्च एकविंशतिः, द्वौ च विंशतिश्च द्वाविंशतिरिति द्विवचन बहुवचन च प्राप्नोति । किं पुनरेकविंशतिरित्यादयो द्वन्द्वः ? वादम् । एकाधिका विंशतिरिति पक्षे हि सत्पास्वरो न प्राप्नोति स हि शतसहस्रमिति पृष्टीसमासे मा भूदिति द्वन्द्व एवाभ्यनुज्ञायते । यद्येवमितरेतरयोगपक्षे द्विवचनम्, समाहारपक्षे नपुसकत्व प्राप्नोति । नेवम्, 'लिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वात्' इति समाहारेऽपि नपुसकत्व न भविष्यति । अथ द्वादशेत्यत्रापि समाहार कस्मान्न भवति ? आ दशभ्य सत्या सरयेय एव वर्तन्ते, अत उद्भूतावयव-समुदायतायामितरेतरयोग एव प्राप्नोति, यथा 'अधिकरणतावत्वे च' (पा. २ ४ १५) दशमे मार्दङ्गिकपाणविका इति ॥

तदेतत् कृत्तद्धितसमासमेदाद्विभक्तावयव त्रिधा प्रातिपदिकमभिहितम् । अथाविभक्तावयवमुच्यते । तदपि त्रिधा—नामरूप, अव्ययरूप, निपातरूप च । तत्रानपक्षितशब्दव्युत्पत्तीनि सत्त्वभूतार्थामिधायीनि च नामानि । तानि त्रिधा—एकार्यानि, अनेकार्यानि, एकानेकार्यानि चेति, तत्र, एकार्यानि यथा—वृद्ध, कुण्डम्, कुमारी, डित्थ, शुद्ध, शीघ्र, इन्द्र, शक्र, पुरन्दर, कोष्ठ, कुसुल इति । अनेकार्यानि यथा—अम्भा, माया, पादा, अवय, हरय, गाव, भूतय, पुण्डरीक, पुष्कर, साम, ललाम इति । एकानेकार्यानि यथा—दन्त्रा, नासत्यो, पुष्पवन्तो, उभो, रोदसी, रोदस्यौ, दारा, वर्षा, आप, वन, पङ्क्ति, सेना इति । प्रायेणालिङ्गसत्पाशकीन्यव्ययानि, तान्यपि त्रिधा—द्रव्यवचनानि, गुणवचनानि, सवन्धवचनानि चेति, तेषु द्रव्यवचनानि यथा—स्व, प्रातर, दिवा, दोषा, नक्त, साय, विहायसा, भू, शम्, शयो, मय इति, गुणवचनानि यथा—उच्च, नीच, सुष्ठु, अपष्ठु, सुधा, अद्धा, मृषा, मिथ्या, अल, बलवत्, पृथक्, विष्वक् इति । सवन्धवचनानि यथा—समया, निकषा, वहि, अन्त, अन्तरेण, ऋते, आरात्, युगपत् साक, सार्ध, अमा, सह इति । असत्त्ववचनाश्चादयो निपाता । तेऽपि त्रिधेय—स्वतन्त्रा, परतन्त्रा, विशेषपरतन्त्राश्च, तेषु सत्यादय स्वतन्त्रा, यथा—अस्ति, अस्ति, अस्मि, एहि, ब्रूहि, मृदुहि, मन्ये, जाने, पद्य, पद्यत, स्यात् इति । कर्मप्रवचनीयाश्चादय परतन्त्रा —वृक्षमनु विद्योतते, उपार्जुन योद्धार, अप त्रिगतेभ्यो वृणे देय, अभिमन्युरर्जुनत प्रति, यदत्र मा प्रति स्यात्, अधि ब्रह्मदत्ते पञ्चाला, अह च त्व च वृत्रहन्, (ऋ ६ ४ २३) 'वायुर्वा त्वा मनुर्वा त्वा' (तै स १ ७ ७ २) 'अहमेव पशूनामीदा', सरोजमिष ते मुखम्, 'न नूनमस्ति नो श्व' (ऋ २ ४ १०) 'कस्वि देकाशी चरति' (तै स ७ ४ १८ १) इति । गतिप्रादयो विशेषपरतन्त्रा, यथा—प्रकरोति, पराकरोति, ऊरीकरोति, गुलुगुधाकरोति, कारिकाकरोति, खाट्करोति, पटपटाकरोति, तिरस्करोति, पुरस्करोति, श्रद्धा, अन्तर्धि इति ॥

अथानुकरणम् । तदपि त्रिधय—साध्यनुकरण, असाध्यनुकरण, अव्यकानुकरण च । तत्र

प्रथम सार्थक, निरर्थक च । तयो सार्थक यथा—‘हि पचति’ इत्याह, ‘पचतीत्याह’,
अथ सार्थकत्वात् ‘निट्टुनिट्’, (पा ८ १ २८) इति निरात. ‘ईदृदेहिपचनम्’ (पा. १ १ ११)
इति प्रगृह्यन्वम्, ‘निटन्तत्वादप्रातिपदिकस्ये सुबु-पत्तिश्च न भवतीति । निरर्थकं यथा—‘सु-
पूजायाम्’ ‘अपि पदार्थसमापनाऽन्वयसंग्रहान्मुच्येषु’, (पा १ ४ ५४, ५६) ‘च समुच्ये’,
अत्रार्थस्यानुकरणात् स्वस्वस्वपन्नाश्च प्रातिपदिकस्ये सुष श्रवण भवतीति । तृतीयम्—अशक्तिज्ञं,
अपभ्रशो तत्राशक्तिज्ञ यथा—अहो ऋतक इति वक्तव्ये शक्तिर्धैक्यात् अहो लनक इत्याह,
अपभ्रशो यथा—हेरयो हेर्य इति वक्तव्ये, असुरा हेलयो हेल्य इति वदन्त परामृशु ।
तृतीय—निर्हृन्, सोहृन् च, तयो निर्हृन् यथा—पटपटति करोति, पटपटायते । सोहृन्
यथा—तदेतदेवंपा दैर्घ्या यागनुषदति स्तनपितुर्दाद इति, दास्यत, दत्त, दयधमिति तदेतद्वयं
शिक्षेत्—दम दान दयामिति ॥

प्रत्ययविशेष एव शक्तिसंख्याविभागवृद्धिमक्ति । सा त्रिधा—तिट्ठिमक्ति, सुन्विमक्ति,
अव्ययविमक्तिश्च । तासु तिट्ठिमक्ति षोढा—परस्परद्विभक्ति, आत्मनेपद्विभक्ति, सार्धधातुक-
विमक्तिः, आर्धधातुकविमक्ति, व्यक्तकालविमक्ति, अव्यक्तकालविमक्तिश्च, तासु परस्परद्विभक्ति
यथा—पचति, पचत, पचन्ति ; आत्मनेपद्विभक्तियथा—पच्यते, पच्येते, पच्यन्ते सार्धधातुक-
विमक्तियथा—व्यपच्यत, व्यपच्येतां, व्यपच्यन्त, आर्धधातुकविमक्तियथा—पपाच, पक्ता, पक्षीष्ट,
व्यक्तकालविमक्तियथा—अपाक्षीत्, अपचन्, पश्यते, अव्यक्तकालविमक्तियथा—पचतु, पचेत्,
अपयत इति । सुन्विमक्तिरपि षोढा—कारकविमक्ति, सवर्धविमक्ति, शेषविमक्ति, उपपद-
विमक्ति, प्रधानविमक्ति, सप्रोधनविमक्तिश्च, तासु कारकविमक्तियथा—कट करोति, टात्रेण
तुनाति, त्राह्मणाय ददति, सवर्धविमक्तियथा—विधया यज, वृषाय दाह, गवां कृष्णा
सपन्नक्षीरतमा इति, शेषविमक्तियथा—मातु स्मरति, वृक्षस्य पर्ण पतति, माणवकस्य पितरं
पथान पृच्छति, उपपदविमक्तियथा—वृष्टं प्रति विद्योतते विशुन्, नमो देवेभ्यः, ऋते देवदत्तात्;
प्रधानविमक्तियथा—देवदत्त पचति, चैत्रेण पच्यते, वीर पुरुष इति, संबोधनविमक्तियथा—
हे देवदत्त, प्रजामि देवदत्त, आगच्छ देवदत्त इति । तद्धितप्रत्ययविशेषोऽव्ययविमक्ति । सा
द्विधा—विभक्तिकार्यवर्ती, अविभक्तिकार्यवर्ती च । विभक्तिकार्यवर्ती ‘प्रादिशो विभक्तिः’ (पा
५ ३.१) इति । सा त्रिधा—विभक्त्यादेशरूपा, प्रत्ययादेशरूपा, प्रत्ययरूपा च, तासु विभक्त्या
देशरूपा यथा—‘पञ्चम्यास्तसि’ ‘सप्तम्याम्बल्’, ‘इदमो ह’, ‘किमोऽन्’, (पा ५ ३ ७,
१०, ११, १२) भगवन्प्रायुराद्यध्मादेश्वानप्रिय एतैर्योगे तेऽध्यासां चेति, यथा—सप्रेसात्,
सजेत, पस्मिन्, यत्र, तं भवतम्, ततो भवन्ते, एतेन दीर्घायुषा अत्र दीर्घायुषा, इहायुष्मते अस्मै
आयुष्मते, कस्य देवानां प्रियस्य क देवानां प्रियस्य इति, प्रत्ययादेशरूपा ‘तसेश्च’ (पा ५ ३ ८)
नसि । स च ‘प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि’ ‘अपादाने आहीयहो’, ‘अतिग्रहाव्ययनक्षेपेयकर्तरि

तृतीयायाः', 'पष्ठया व्याधये (पा. ५.४.४४, ४५, ४६, ४८) 'आद्यादिभ्यश्च सर्वविभक्तिः', इति, यथा—अभिन्मपुर्जुनतः प्रति, शैलतोऽवतरति, शैलतोऽतिगृह्यते, वेवा अर्जुनतोऽभवन्; आदौ आदित, प्रमाणेन प्रमाणतः इति, प्रत्ययरूपा—'सर्वैकान्यकियसदः काले दा' 'इदमोर्हित्', (पा. ५.३.१५, १६), 'प्रकारवचने थाल्' 'था हेतौ च च्छन्दसि', 'इदमस्थमुः', 'किमश्च' (पा. ५.३.२३, २६, २४, २५) इति, यथा—सर्वदा, एतर्हि, सर्वथा, प्रकथा, इत्थं, कथं इति । अविभक्तिकार्याऽपि त्रिधा—शब्दोक्ता, अर्थोक्ता, प्रयोगोक्ता च, तासु शब्दोक्ता यथा—'सप्तमी-पञ्चमीप्रथमाभ्योस्ताति', (पा. ५.३.२७) 'देवमनुष्यपुरुषपुरमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्वहुलम्' (पा. ५.४.५६) इति, यथा—पुरस्ताद्वसति, पुरस्तादागत, पुरस्ताद्रमणीयं, देवश्चा गच्छति, मनुष्यश्चा वसति, पुरुषश्चाभिनिविशते इति, अर्थोक्ता 'बह्वत्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम्', 'सत्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्' (पा. ५.४.४२, १७) इति, यथा—बहु देहि बहुशो देहि, बहुभ्यो देहि बहुशो देहि, द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि, द्वाभ्यां द्वाभ्यां देहि द्विशो देहि, माप मापं देहि मापशो देहि, पञ्च वारान् देहि पञ्चकृत्वो देहि इति । प्रयोगोक्ता—'तेन तुल्य क्रिया चेद्वतिः', 'तत्र तस्येव' (पा. ५.१.११५ ११६) । यथा—अग्निना तुल्यमय वर्तते अग्निवत्, देवमिव भवन्तं पश्यामि देववत्, ब्राह्मणेन तुल्यमसौ दीयते ब्राह्मणवत्, व्याघ्रेण तुल्यमस्माद्विमेति व्याघ्रवत्, मधुरायामिव पाटलिपुत्रे प्रासादा मधुरावत्, श्रोत्रियस्येवास्य शुक्ला दन्ता श्रोत्रियवत् । तद्धित-विभक्तिरिति वक्तव्ये अव्ययग्रहणम्, अधिलिखि, प्रत्युरसं, पारेगङ्ग, पुरा, साक्षात् इत्येवमादीनामुपसंग्रहणार्थमिति ॥

'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' 'एकविभक्ति चापूर्वनिपाते' (पा. १.२.४३, ४४) । तत् त्रिधा—विशेष्यरूपं, विशेषणरूपं, तुल्यरूपं च, तत्र विशेष्यरूपं यथा—पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र, पूजितोऽश्वः अश्वकुञ्जरः, गर्भिणी गौः गोगर्भिणी, स्तोकोऽग्नि अग्निस्तोकः, कायस्य पूर्वं पूर्वकायः, अर्धं पिप्पत्या अर्धपिप्पली इति, विशेषणरूपं यथा—राज्ञः पुरुषः राजपुरुषः, दन्ताना राजा राजदन्तः, कष्ट धितः कष्टधितः, जीविकामापन्नः आपन्नजीविकः, नीलमुत्पलं नीलोत्पलं, उत्तम पुण्यः पुरोत्तमः इति तुल्यरूपं यथा—शस्त्रीव श्यामा शस्त्रीश्यामा, खज्जदचासौ कुल्लदचेति खज्जकुल्लः, निर्गतः कौशान्या निष्काशाम्बिः, चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः, अर्धं तृतीयमेपां अर्धतूर्तयाः के सग्रहचारिणोऽस्य किसग्रहचारी इति । ननु च, अर्धं तृतीयमेपामिति अन्यपदार्थो नोपपद्यते । स हि तत्र स्यात्, यत्र येषां पदानां समासः, ततोऽन्यस्य पदस्यार्थो भवति । नेप दोषः । अवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । नन्वेवं सति, 'असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम्' 'सङ्घर्षणद्वितीयस्य बलं कृष्णस्य वर्धताम्' । इत्यादिषु द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । नैयम्, असिद्धितीयो यस्येत्यन्यपदार्थेनैक एवोच्यते । यथा—'जनादनस्त्यात्मचतुर्थं पञ्च' इति । यदि वा, द्वितीयशब्दोऽयमस्ति तीयान्तः सत्यापूरणः, अस्ति

चाद्युत्पन्नः सहायवाची, तस्येदं प्रहणम्—अतिद्वितीयः असिसहाय इत्यर्थः । आत्मचतुर्थ इति कोऽथ समासः ? नन्वभ्यपदार्थ—आत्मा चतुर्थः अभ्येति । आत्मना चतुर्थ इति तत्पुरुषः कस्याभवति ? 'आत्मना पूरणे' (पा ६ ३.६) इति तृतीयाया अलुक्प्रसङ्गात् । यद्येवम्, अलुक् न वक्तव्य आत्मना चतुर्थ इति वान्य भविष्यति ; आत्मचतुर्थ इति च वृत्तिः, न चात्मचतुर्थ इत्युक्ते बहुव्रीहौ तत्पुरुषे वाऽर्थभेदा विधाने, उभयथाऽपि चतुस्सरयोपलक्षितसमुदायप्रतीते । नैवम् । एव सति, राज्ञः सत्ता राजसराः इत्याद्युक्ते सवन्धादेतद्व्यवस्थाम्—नून राजाऽस्य सत्ता ; राजसत्तेति चोक्ते गन्तव्यमेतत्—राजसत्ताऽयमिति । ततश्च बहुव्रीहितत्पुरुषयोरन्यतरो न प्राप्नोति । मैत्रम्, अस्त्यत्र विशेष—तत्पुरुषे समासान्तो भवति ; यथा—'स्वस्ति सोमसराय ते' बहुव्रीहौ न भवति, यथा—'वृष्ट जहि मरसत्ते' इति । इहापि तद्वन्ति विशेष—तत्पुरुषे आत्मनाचतुर्थसाध्यमेतत्, बहुव्रीहावात्मचतुर्थसाध्यमेतदिति । अपि च, अन्यथाजातीय प्रत्यक्षेणार्थसप्रत्ययः, अन्यथाजातीय खट्वनुमानेन भवति ; तत्राय राज्ञसत्ता, आत्मना चतुर्थ इति प्रत्यक्षेण, सवन्धस्योभयनिष्ठत्वात् नून राजाऽप्यस्य सत्ता, आत्माऽप्यस्य चतुर्थ इत्यनुमानेन । एव बहुव्रीहायपि द्रष्टव्यम् । अथ यथाऽऽत्मचतुर्थ समुदायसंकाशत्वादेकवचनम्, परमर्धतृतीया इत्यत्रापि कस्मात् भवति ? अन्येऽपि हेतुर्वा एव समुदाया भवन्ति, तद्यथा—शत, यूथ, वनमिति । विषम उपन्यास, आत्मचतुर्थ इत्यत्र हि बहुव्रीहिणोपसर्जनीयतप्रतीयमानपरस्येय-समानाधिकरणात्मचतुर्थशब्दशक्त्यभिधेयो जनादेन एकोऽस्येत्यभ्यपदस्यार्थः प्रतिपाद्यते ; इह तु अर्धतृतीयशब्दशक्त्यभिधेयाख्यः सरयेया । तत्र यद्येकवचन वाक्ये वृत्ता वा भवति, केपा तदर्थं तृतीय भवति ? नन्वेवमपि, अर्धतृतीया द्रोणा इति द्रोणशब्द समुदाये वृत्तो नाधे वर्तते । नैव दोषः, समुदायेषु वृत्ता शब्दाः अवयवेष्वपि वर्तन्ते ; तद्यथा—पूर्वे पञ्चाला, उत्तरा कुरवः इति । अथ, द्वौ द्रोणावर्धाढक च कर्तव्यमर्धतृतीया द्रोणा इति । न कर्तव्यम् । समुदाये शब्दा प्रवृत्ताः तेष्ववयवेषु वर्तन्ते, योऽवयवस्त समुदाय न व्यभिचरति ; यथा—द्रोणार्धं द्रोण, आढकार्धमाढकमिति । यद्यर्थं तृतीयमनयोरिति विग्रहः क्रियते, को दोषः स्यात् ? पष्ठयर्थो नोपपद्यते, किं हि द्वयोस्तृतीयमर्थं भवति ? भवानपि पृष्टो व्याचष्टाम् । अवेह देवदत्तस्य भ्रातेति कः सवन्धार्थः ? एकस्मात् प्रादुर्भाव इति चेत्, वार्त्तं तत् ; तद्यथा—सार्थिकानामेकप्रतिश्रयद्विजानां प्रातरुथाय विप्रतिष्ठमानाना न कश्चित्परस्परमिसरन्धो भवति एवजातीयक भ्रातृत्व नाम, तत्र चेद्युक्तः पष्ठयर्थो दृश्यते, इहापि युक्तो दृश्यताम्, द्वयोर्हनुजन्मा तृतीयो भवति । दृश्यते चान्यत्रापि द्वयोस्तृतीयेन सवन्धः, तद्यथा—

निसर्गभिन्नास्पदमेकसंस्थमस्मिन्द्वय श्रीश्च सरस्वती च ।

कान्त्या गिरा सूनृतया च योग्या त्वमेव कल्याणि तयोस्तृतीया ॥ इति ॥

नैवम्, अर्धतृतीया आनीयन्तामित्यर्थानयनं न प्राप्नोति, बहुवचनं च नोपपद्यते । नैव

दोष , भवति हि बहुव्रीहौ तद्गुणसविज्ञानमपि , तद्यथा—शुक्लवाससमानय, लोहितोष्णीया ऋत्विज प्रचरन्तीति तद्गुण आनीयते, तद्गुणाश्च प्रचरन्ति । बहुवचन तु द्वित्रादिवहुपपद्यत इति ; तत्र यथा आनीयन्तामिति त्रयाणामिव द्वयोरप्यानयनपक्षे बहुवचनमुपपन्न भवति, तथेहापि भविष्यति । विषम उपन्यास , तत्र हि द्वौ वेत्युक्ते त्रयो वेति गम्यते, त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते, सया समानाधिकरणपदार्थपञ्चकाधिष्ठाना वाक्, तत्र युक्त बहुवचनम्, इह त्वर्थे तृतीयमनयोरित्युक्ते यद्यपि गम्यते त्रयाणा पूरणस्तृतीयो भवतीति, तथाऽपि समासेऽन्यपदार्थ परतया द्वयोरेवामिधानाद्बहुवचनस्य नोत्पत्तिः । तद्गुणसविज्ञानमपि समासामिधानपक्ष एवोपपद्यते समासश्च सामर्थ्ये सति भवति, सामर्थ्यं च वृत्तिवान्ययोरैकार्थ्यम्, तच्च तदोपजायते, यदि वृत्ताविद्य वान्येऽपि समासार्थस्य बहुवचन भवति ।

अथ किंसब्रह्मचारीति कौऽय समास ? के सब्रह्मचारिणोऽस्येति । क सब्रह्मचारीति कर्मधारय कस्मान् भवति ? भवति, यदि क्षेपो गम्यते, यथा—किराजा यो न रक्षति, किंगौ यो न बहति । केषा सब्रह्मचारीति तत्पुरुषस्तर्हि भवतु । कठ इति प्रतिवचन नोपपद्यते, न हान्यत् पृष्ठेनान्यदाख्येयम् अतः कठानामिति प्रतिवक्तव्यं भवति । बहुव्रीहोऽवप्येतत्तुल्यमेव, तत्रापि के सब्रह्मचारिणोऽस्येति बहुवचनप्रश्न कठ इति नक्तवचनेनोत्तरं भवति । नेप दोष , अग्नौ करवाणीति न्यायेन भविष्यति, तद्यथा—कश्चिदाह—अग्नौ करवाणीति, तत्र कुर्विति तत्कर्तर्यनुज्ञाते कर्माप्यनुज्ञातं भवति, अपर आह—अग्नौ करिष्ये, तत्र क्रियतामिति कर्मण्यनुज्ञाते कर्ताप्यनुज्ञातं भवति । एव तत्रैव क सब्रह्मचारिणोऽस्येत्युक्ते कठ इति प्रत्युक्ते सवन्धादेतद्वगम्यते अयमपि कठ तथा कठ इत्यप्युक्ते सवन्धादेतद्वगम्यतव्यम्—तेऽपि कठ । समासेन तु प्रतिनिर्देष्टुमशक्यम्, उपसर्जनं हि तत्र ते भवन्तीति ॥

एकपद्य समास । स त्रिधा—उपनिष्पत्तिक्रिय, गमितक्रिय, अक्रियश्च । तेषूपनिष्पत्तिक्रियो द्विधा—उभयस्थक्रिय, अयतरस्थक्रियश्च, तयोरुभयस्थक्रियो यथा—वृत्तावृत्त, क्षिप्रक्षिप्रित, स्नातानुलिप्त, भ्रष्टलुञ्जित, वृष्टातिवृष्ट, कयाक्रयिका इति, अन्यतरस्थक्रियो यथा—भोक्तोष्ण, प्रातर्जीविक, आहिताग्नि, कष्टभित, काकपया, इधमप्रवञ्चन इति । गमितक्रियो द्विधा—उभयकारक, अन्यतरकारकश्च । तयोरुभयकारको यथा—दध्नापसृष्ट ओदन दध्योदन, गुडेन मिश्रा धाना गुडधाना, शङ्कुल्या वृत्त खण्ड शङ्कुलखण्ड, अक्षेपु प्रसक्त शोण्ड अक्षशोण्ड, कण्ठे स्थित कालो यस्य कण्ठेकाल, पञ्चसु कपालेषु ससृष्ट पञ्चकपाल इति । अन्यतरकारको यथा—प्रगत आचार्य प्राचार्य, अतिव्रान्तो मालामतिमाल, अवकुष्ठ कोकिलया अवकोकिल, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन, निष्प्रान्त कौशान्या निष्कौशाम्य, प्रपतितानि पलाशान्यस्य प्रपलाश इति । अक्रियाद्विधा—वस्तुरूप, अवस्तरूपश्च । तयोरवस्तरूपो यथा—उपकुम्भ, त्रिभुवन,

नीलोत्पल, राजपुरुषः, चित्रगुः, धनघादिरौ इति । अयन्तुरूपो यथा—अधिक्षि, प्रत्युरसं, यथा-
शक्ति, यावदमत्र, पारेगह, मध्येसमुद्र इति । अयं तु उपस्थितप्रक्रियो गमितक्रियश्च भवति । यथा—

आयतोग्रवमागच्छत्यातिष्ठद्रूपतिष्ठते । निकुच्य कर्णे शार्दूलोऽपोह्य पुच्छो ग्रधावति ॥

यथा च—

शलाकापर्यभिद्युतं चतुर्पर्यक्षपर्यपि । विपर्यस्ते त्रिधौ पश्य तलादेरपि जायते ॥

केशाकेशि, बाह्याहवि, दण्डादण्डि, मुष्टीमुष्टि इत्यपि गमितक्रियमसत्त्वरूपं केचित् ।

यथा—

रोपावेशादाभिमुख्येन कौचिन्नामग्राहं रहस्योपजातौ ।

भित्वा हेतो मल्लवन्मुष्टिघातेर्मन्तौ बाहूबाहवि व्यासजेताम् ॥

केचित्पुनरस्य यन्तुरूपं च भवते । यथा—

दण्डादण्डि न कुर्वन्ति न कचाकचि कोकिलाः । तथाऽपि जितमेवाभिर्वाग्भिरेव जगत्रयम् ॥

इति । कुत पुनरेतत् यदेकदा दण्ड्यादण्ड्यादयः सत्त्वरूपाः, अन्यदा त्वसत्त्वरूपा इति ! 'तत्र तेनेदमिति सरूपे' (पा २ २ २७) सूत्रस्य व्याख्यानमेदात् । तत्रास्य सूत्रस्यायमर्थः—द्वे समानाकृती शब्दरूपे अन्यपदार्थं समस्येते—तत्रेति तेनेति च । कः पुनरिदानीपदार्थः ? केचिदाहुः—इतिशब्दस्य प्रकारवाचित्वादित्यमिति , केचित्पुनः—इदमित्यमिति । तत्र पूर्वसिन् पक्षेऽसत्त्वरूपता, इतिशब्द-
स्यासत्त्ववाचित्वात्, उत्तरसिन् सत्त्वरूपता, इदमिति सर्वनाम्ना यन्तुरूपपरामर्शात् । कः पुनः
इहेतिशब्दार्थः ? योऽसौ तत्रेत्यधिकरणे तेनेति करणे वा इदमर्थानुयायिनी इतिकर्तव्यतारूपा
क्रिया, तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य इत्यादिक सर्वनामायां यत्तदिति तदिति व्यपदेशार्हप्रहणप्रहरणा-
दिकायां क्रियायां सार्थं युद्धादि । तदाह चन्द्रगोमी—'तत्र गृहीत्वा तेन प्रहृत्य युद्धे सरूप
मुत्पुर्णकार्यं भवति' इति । किमेतद्वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम् । कथमनुच्यमानं गम्यते ? 'सरूप'
इत्येकशेषोपादानेन द्वयोरधिकरणयोः करणयोश्च तुल्यकालनिर्देशात् । न हि द्वयोस्तुल्यकालयो
प्रतियोगिनोर्व्यापारमन्तरेण द्वयोरधिकरणयोः करणयोर्वा तुल्यकालनिर्देशो भवति । तथाऽपि
युद्धादिनियमो न दृश्यते । कः पुनराह—नियम इति ? युद्धप्रहणादेरन्यत्रापि प्रयोगात् । हस्ते
हस्ते च गृहीत्वा मित्राय पुत्रं समर्पयति हस्ताहस्ति, गालिमिश्र गालिमिश्र निर्मत्स्यं प्रवृत्त-
परिहासो गालीगालि इति ॥

ननु च, अन्यपदार्थं बहुव्रीहिरित्युच्यमाने विस्पष्टपटुर्पटु, पुनरुत्स्यूत वास, परश्शता
शरदः, इति सामान्यसमासानाम् ; स्वयधौतौ पादौ, सामिश्रुकमत्र, श्रेणीकृता पक्षयः, इति

विशेषसमासानाम् ; विनिवृत्तप्ररूढो वृक्ष, कृष्णपिङ्गलो प्रावा, ईपत्कडारोऽश्मेति विशेषण-
समासानां, अवकोकिलं वन, पर्यध्यनदृष्टात्र, निष्कौशाग्निः साथे इति प्रादिसमासानाम्,
शस्त्रीद्यामा देवदत्ता, अवतत्तेनकुलस्थित तवैतत्, कृपमण्डको माणवकः इत्युपमानसमासानाम्,
राजवल्लभा वल्लभी, वरप्रदेया कन्या, मासो जातोऽस्येति पद्योसमासानाम्, कष्टधितो रिपुः, वृक-
भीतो न्यङ्कुः, शङ्कुलाखण्डः पोगंडः इति कारकसमासानाम्, अश्राद्धभोजी ब्राह्मणः, पुमाननेकः
पदार्थः इति नञ्समासानां च बहुव्रीहिसंज्ञा प्राप्नोति । नेवम्, नैवाम-यपदार्थत्वे समासेन क्रियते,
अपि तु गुणवचनत्वेन । यदसौ द्रव्य धितो भवति गुण, तस्य यद्विषयवचनमर्थो वा स तस्यापि
भवति ; तद्यथा शुक्ल वस्त्रं, शुक्ला शरी, शुक्लः कंवलः, शुक्लौ पटौ, शुक्लाः पट्टा इति । कथं पुनः
विस्पष्टपटुप्रभृतीनां सामान्यसमासता ? 'विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु' (पा. ६.२.२४) इति शापकै-
समासावगमे विशेषसमाससंज्ञाभावे, 'सह सुपा' (पा. २.१.४) इति समासाभ्युपगमे च 'प्राक्-
डारात्समासः' (पा. २.१.३) इति समासस्य समाससंज्ञाश्रयणात् । कथं स्वयधौतादीनां विशेष-
समासता ? 'स्वय केन' 'सामि' (पा. २.१.२५, २७) इति स्वयसामीतिशब्दयोर्द्वौचित्वावय-
विशेषेऽपि स्वरैरुपपदार्थमेव समासारम्भात् । 'श्रेण्यादय कृतादिभिः' (पा. २.१.५९) 'च्यर्थे'
इति च वृत्तावर्थविशेषात् । कथं छिन्नप्ररूढादीनां विशेषणसमासता ? छिन्नश्चासौ प्ररूढश्चेत्यादि-
प्रकारेण विशेषणविशेष्यभावात् । ननु च, यदा छिन्नो न तदा प्ररूढः, यदा प्ररूढो न तदा छिन्नः,
तत्कथमर्थयोः परस्परमसमूर्धनायां समानाधिकरणलक्षणो विशेषणविशेष्यभावो भवति ? य एव
छिन्नः स एवायं प्ररूढः इत्यनुसधानात् । अथेह कथं कृष्णपिङ्गल इति ? यो हास्य कृष्णो भागः न
स पिङ्गलः, यस्तु पिङ्गलः स न कृष्ण इति । समुदायेषु वृत्ताः शब्दा अवयवेषु वर्तन्ते ; यथा—पूर्वे
पञ्चालाः, उत्तराः कुरव इति । यदि वा, कृष्णावयवयोगात्स एव कृष्ण, पिङ्गलावयवयोगात्स एव
पिङ्गल इत्युपपद्यते सामानाधिकरण्यम् । अथ, ईपदित्यनेन किं विशेष्यम् ? कडारगुणयुक्तः
पदार्थः । कथं पुनरव्ययानामसत्त्ववचनत्वे सत्त्वभूतार्थविशेषणत्वं भवति ? क्रियाविशेषणत्वात् ।
का पुनरत्र क्रिया ? कडारेण गुणेन योगः । यदि वा अव्ययानां केपाचित् सत्त्वगन्धित्वेन शक्ति-
योगादिः सत्त्वधर्मो दृश्यते, तद्यथा—दोषामन्यमह, दिवामन्या रात्रिः । 'दिवकराद्रक्षति यो
गुहासु लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम्' इति । 'ग्रहवति मित्रहारिणि न त्वं योपाऽसि दोषाऽसि'
इति । एवमयमपि सत्त्वगन्धित्वेन गुणं निर्दिशन् द्रव्यं विशेषयिष्यति । ननु, कडार द्रव्यमेव
कस्मान्न विशेषयति ? यथा—ईपत्तन्त्र कातन्त्रं इति । तथा सति गुणस्येपद्वावो न लभ्यते,
तदुक्तम्—'ईपद्रुणवचनेन' इति । अथ कथं प्रादीना द्रव्यवचनैः समासः ? यत्र हि कश्चित्
क्रियावाची शब्द प्रयुज्यते, तत्रैव प्रादीनां प्रयोगो भवति । उच्यते, प्रयोगादेवैतद्वन्तव्यं—नूनमत्र
प्रयोगार्हः शब्दो न प्रयुज्यते, येन प्रादेः सामर्थ्यमिति । तद्यथा—धूमं दृष्ट्वाऽग्निरत्रेति गम्यते ;
त्रिविष्टम्भकं च दृष्ट्वा परित्राजक इति । के पुनरत्र प्रयोगार्हाः शब्दाः ? ये हृदन्ताः कर्मकर्तृवाचिनः ,

तद्यथा—अयक्रुष्ट कोकिलया अयकोकिल, परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययन, निष्क्रान्त कौशाम्या निर्णोशाम्यि. इति । अथ कथं शस्त्रीश्यामादय उपपन्नसामाना उपपद्यन्ते ? 'उपमानानि सामान्य वचनैः' (पा २.१.५५) इत्यादिभिः । यद्येवम्, 'इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरस्य च' इति न वक्तव्यम्, वाससी इव, कण्ठे इव, इत्यादिप्रयोगाणा 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इत्यनेनैव सिद्धे, विभक्त्यलोपमात्र पुनस्तुक्प्रकरणे वक्तव्य भवति । उच्यते—नायमिव शब्दः सामान्यवाची, अपि तु सामान्यघोतकः, तद्यथा—नेत्रे नीलोऽपले इत्युक्ते तदाकारकान्त्यादयः प्रतीयन्ते । शस्त्रीश्यामेत्यादिषु साक्षात् सामान्यवचन इयामाशब्द प्रयुज्यते । अथ, अयततेनकुल स्थितमित्यत्र कथम् ? न ह्यपमुपमाया, अपि तु क्षेपे । उपमानेनात्र क्षेपो गम्यते—अयतते नकुलस्येव स्थितं तथैतच्छापलमिति ; यथाऽयतते नकुलधिरस्थाता न भवति, तद्वत् कार्यमारभ्य यधिर तत्र नायतिष्ठते स एवमुच्यते—अयतते नकुलस्थितं तथैतदिति । एतेन कृपमण्डूक इत्यपि व्याख्यातम् ; यथा कृपमण्डूकः कृपाद्द्विरेनिस्सरन् देशान्तरव्यवहारं न जानाति, तवाऽयं स्वगोद्वाद्द्विरेनि सरन् न देशान्तरव्यवहारवेदी, स एवमुच्यते—कृपमण्डूकोऽयमिति । अथ राजबल्लभेत्यादयः कथं पट्टीसमासा ? यतो राजबल्लभेत्यप्य बहुव्रीहि कस्मात् भवति—राजा बल्लभोऽस्याः इति ? अचेतनत्वेन बल्लभ्या बाल्लभ्यायोगात् । राजसु बल्लभेति भवति । तत्र राजा निर्ज्ञातस्वार्थः, स्वभावतः सामान्यात् प्रच्युतः, सामान्ये व्यग्रस्थितस्योपकर्तुमशक्तेः, सवन्धिषामान्यापेक्ष, संवन्धिविशेषापेक्षो वा, संवन्ध्यन्तरस्य व्यवच्छेदायै प्रवृत्तेः, उभयाधिष्ठानत्वे सत्यपि सवन्धस्य परार्थमुपादानादुद्भूतसवन्धप्रवृत्तिः, उपजातप्रातिपदिकार्थव्यतिरेकः, आत्मनि संवन्धोपभोगात् प्रधानेऽप्युपयुज्यमानसवन्धप्रच्युत उपारीयते । प्रधानानि चानिर्ज्ञातार्थानि प्रथमयैव विभक्त्या युज्यन्ते, तद्यथा—'क पुनरिदं पठितम् ? भ्राजा नाम श्लोका' इति । ततश्च बल्लभाशब्दोऽनिर्ज्ञातार्थत्वादात्मव्यपदेशाय स्वार्थादप्रच्युत स्वभावतो विशेषवृत्तिः, सत्यर्थार्थत्वे गुणानामेवोपलम्भात् ; परत इदकार लिप्समानो निर्ज्ञातार्थेन सवन्धिना स्वार्थविशेषे नियम्यमान उपरतौत्सुक्य. औदासीन्येन प्रवर्तते । तत्र भेदाधिष्ठानस्य संवन्धस्य वाचिका पट्टी, पदान्तराभिधेये सवन्धिन्याकाशभावना गुणपदेन विशेष्यमाणा गुणपदस्या ध्रूयते, विशेषविषयत्वासमासस्य । गुणाश्च स्वार्थोपसर्जनप्रधानार्थोपपादिनो भेदे विनिवर्तमाने भेदाधिष्ठान सवन्धमभ्यन्तरीकृत्य प्रवर्तन्ते । तत्र राजबल्लभेति सवन्धे प्रातिपदिकार्थतामापाद्यमाने तद्विषया पट्टी, स्वभावतो निवृत्ता कार्यार्थ सामान्येन प्रसक्ता 'सुगो धातुप्रातिपदिकयो.' (पा. २.४.७१) इति शास्त्राद्विनिवर्तमाने वाऽन्वा-र्यायते । अथ वरप्रदेया कथ्येति कोऽयं समासः ? पट्टीतत्पुरुष एव, यथा—देवदेयं पुष्पं, ग्राह्यणदेय धनमिति । नन्वेवम्, एते चतुर्थीसमासा कस्मात् भवन्ति ? 'चतुर्थी तदर्थावलि-हितस्तुल्यरक्षितः' (पा २.१.३६) इति तदर्थान्दिव्येव तत्समासानात् । तादर्थ्य एव हि तर्हि समासा भवन्तु, यद्धि यस्य प्रदीयते तदर्थमेव तद्वति । नैवम् । न तादर्थ्यमात्रे चतुर्थी समस्यते । यथा—अवहननायोल्लङ्घनम् । अपि तु प्रकृतिविकारतादर्थ्ये । यथा—यूपरूपाया विकृते

प्रकृतिभूतं दाह यूषदार्यमिति । ननु च नात्र प्रकृतिविकारग्रहणमस्ति, दृश्यते चाप्रकृतिविकार-
भावेऽपि, अभ्यघास, भ्रूक्षुर, 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति चतुर्थीसमासः, तत्कथमुच्यते
प्रकृतिविकारतादर्थ्यं एव चतुर्थ्यास्सामर्थ्यमिति ? आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयति यद्य बलिरक्षितग्रहणं
करोति—यथाजातीयकानां च समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरक्तं भवति, तथाजार्तपकानां समासः ।
विकृतीनामेव चतुर्थ्यन्तानां प्रकृतिभिस्सह समासे बलिरक्षितग्रहणमपुनरक्तं भवति, न तादर्थ्यमात्रे ।
अभ्यघासादयस्तु पष्ठीसमासा भविष्यन्ति । यद्धि यदर्थं भवति, अयमपि तन्नामिसंयन्ध—तस्येद-
मिति । तद्यथा—गुरोरिदं यदुर्वेधमिति । तादर्थ्यमपि सवन्धविशेषः; विशेषे चावश्यमेव
सामान्यं संभवति । न चैतत्कर्मादिष्वपि न दृश्यते—माषाणामश्रीयात्, श्रुतं ते सर्वमेवैतत् इति ।
ननु च वरप्रदेया कन्येति यदि ददातिप्रयोगेऽपि न सप्रदानम्, सप्रदानेऽपि न चतुर्थी, कोऽन्यः
तयोर्विशेषो भविष्यति ? क. पुनराह—नात्र सप्रदानम्; सप्रदान एवैषा चतुर्थ्यर्थे पष्ठी, दृश्यते
हि संप्रदानादौ पष्ठीचतुर्थ्योरविशेषेण प्रयोगः, तद्यथा—'हिमवतो हस्ती', 'पुरुषमृगश्चन्द्रमसे'
(तै. सं. ५.५.११, १५) 'न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तु कामाय जाया
प्रिया भवति' (वृ. २.४ ५) चिराय दष्ट, चिररात्राय दष्ट, 'रोचते मम घृत सह मुद्रैः शालयो
दधिशरं क्रमुकाश्च' 'श्रुतमेव ममापि रोचते श्रुतशीतं च सशर्करं पयः' इति । अथ मासजातोऽय-
मिति किंप्रधानोऽयं समासः ? उत्तरपदार्थप्रधानः । सधर्मणाऽनेनान्यैरुत्तरपदार्थप्रधानैर्भवेतिव्यम् ।
अन्येषु चोत्तरपदार्थप्रधानेषु यैयासाधन्तर्वर्तिनी विभक्तिस्तस्याः समासेऽपि श्रवणं भवति, तद्यथा—
राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः इति । इह पुनर्बान्ये पष्ठी, समासे प्रथमा । केनैतदेवं भवति ? योऽसौ
मासजातयोरभिसवन्धः स समासे निवर्तते, अभित्तिः सोऽर्थोऽन्तर्भूतः प्रातिपदिकार्थः संपन्न
इति, तत्र 'प्रातिपदिकार्थे प्रथमा' इति प्रथमा भवति । न तर्हीदानीमिदं भवति—मासजातस्येति ।
याह्यं संबन्धनमपेक्ष्य भविष्यति । ननु च 'काला.परिमाणिना' (पा २ २ ५) इत्यनेनार्यं समासः ।
न च जातस्य मासः परिमाण, अपि तु त्रिशद्रात्रस्य, यथा—द्रोणो यदराणां देवदत्तस्येति न
देवदत्तस्य द्रोणः परिमाण, अपि तु यदराणाम्, तदाह—'कालस्य येन समासस्तस्यापरिमाणि-
त्वादनिर्देशः' इति । किं पुनर्भवान् कालं मन्यते ? येन मूर्तीनामुपचया अपचयाश्च लक्ष्यन्ते ।
तस्यैव तर्हि कयाचित् क्रियया युक्तस्याहरिति भवति, रात्रिरिति च । कया क्रियया ? आदित्यगत्या ।
तयैवाऽसहृदावृत्तया मास इति च भवति, रुघत्सर इति च भवति । यद्येव भवति जातस्य मासः
परिमाण, किं तु मासो जातस्येतिवत् मासौ जातस्य मासा जातस्येति प्राप्नोति । नैवं, मासजातः
इत्युक्ते द्वित्वादिसत्त्वाविशेषस्यानुपलम्भात् । यत्र तूपलब्धेर्निमित्तमस्ति तत्र भवत्येव, यथा—द्वौ
मासौ जातस्य द्विमासजातः, एव त्रिमासजातः इति । कथं पुनः कारकाणां समास इत्युपपन्नं
भवति ? तेषां हि क्रिययैवाभिसवन्धः, न च क्रियावाचिनः सुयन्तत्वमस्ति । सुयन्तयोरेषान्तर्भूत-
क्रियाविशेषयोर्भविष्यतीति चेत्, नैवम्, द्रव्याणां क्रियोपजनितस्संयन्धः शेषविषयो भवति, न

कारकविषय । स्वभावसिद्ध हि द्रव्य सिद्धयदभिधीयमानं द्रव्यान्तर प्रत्यात्मप्रतिलम्बे निराकाक्ष
न कर्मादिभाव भजते । न च समासप्रकरणे कारकाणि समस्यन्ते इति वचनमस्ति । उच्यते—मा
भूद्वचनम्, अर्थतस्तु गम्यते; यदाह—द्वितीया श्रितादिभिः समस्यते; कष्ट श्रित कष्टश्रित इति ।
तत्र श्रित इत्युपात्तक्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ता, अभ्यन्तरीकृतसाध्यसाधनस्यन्धक्रियान्तरस्यन्धाहः
स्वाधयविषयासु याहासु क्रियासु शक्तघन्तरैरपि विरुद्धकार्थसमवायः कष्टादीन्युपसर्जनीभूतया
ध्रयतिक्रियायाऽपक्षते । ततश्च ध्रयतिक्रियायाः सवन्धात् कष्टे कर्मत्वमिति ध्रयणक्रियापूर्वक
कष्टश्रितयोरभिसवन्धो भवति । तस्मिन् स्ववृत्तपवयवायंशान्पनुगृहीतेऽर्थान्तरे प्रादुर्भूते तदभिधायी
शब्दस्समाससज्ञा लभते । एव वृक्षाद्वीतो वृक्षभीत इत्यत्रापि 'पञ्चमी भयेन' (पा २.१.३७) इति
वृक्षस्य भये 'भीषार्थानां भयहेतुः' (पा १.४.२५) इत्युपादानत्वात् सति सामर्थ्ये, अभ्यन्तरीकृत-
क्रियाकारकसवन्धः समुदायः समाससज्ञा लभते । ननु च, न वृक्षस्य भीत प्रत्युपादानत्व, अपि तु
भय भीतिरित्येतानि । उच्यते—यथा मासो जातस्येति मासाख्य क्रियाकलापः प्रथमबुद्धिगर्भ-
वियोगात्प्रत्यक्ष जन्मनोऽवधिभावेन परिच्छेदको भवति, जन्मप्रतिलब्धा वा सत्ता समावृत्य
जातमपेक्षते, तदेहापि वृक्षादित्ययमपादानशब्दो भयमात्रस्यवाचच्छेदको भविष्यति, न भीतस्य ।
यदि वा, यथा कष्टश्रित इत्यत्रोपात्तध्रयतिक्रियासवन्धात् कष्टे कर्मत्वमिति ध्रयणक्रियापूर्वक
कष्टेन सवन्ध्यते, तदेहाप्युपात्तभयक्रियावच्छिन्न कर्ता भयक्रियासवन्धाद्वृक्षस्यापादानत्वमिति
भयक्रियापूर्वक वृक्षेन सभस्यत इति । भवतु यत्रोपसर्जनीभूतया अपि क्रियाया ध्रयणम्, यत्र तु
क्रिया न ध्रयते तत्र कथं शङ्कुलाखण्ड इति ? प्रतीयमाना भविष्यति, तथा हि—शङ्कुलाखण्डः
इत्युक्ते कृत इति प्रतीयते, तदेतद्व्योतयन्नाह—'तृतीया तत्कृतेन गुणवचनेन' इति । न्यायसिद्ध-
त्वाद्वचनानर्थक्यमिति चेत्, न, वचनस्य नियमार्थत्वात्—यत्रैव कृत इत्यादि गम्यते तत्रैव समास,
अन्यत्र मा भूदिति । एव च गम्यमानकरोतिक्रियोपगृहीतकरणकर्तृत्वतीयान्तेन शङ्कुलादिना खण्डा
दीना गुणमुक्तवर्ता मनुष्यलोपादिना द्रव्यवचनाना तृतीयान्तार्थकृतत्वे सति सामर्थ्यमवसीयते;
न तूक्तवैपरीत्ये; यथा—अक्षणा काण, पादेन खण्ड इति । तदेवमाक्षितकरोतिक्रियावच्छिन्न-
क्रियान्तरस्यन्धाह खण्डशब्दार्थो गम्यमानोपसर्जनीभूतया करोतिक्रियाया शङ्कुलादीनपेक्षमाणः
करणभूत कर्तृभूतैर्वा शङ्कुलादिभिरसवन्ध्यते । तद्वचनश्च समुदायोऽभ्यन्तरीभूतक्रियाकारकसवन्ध
समाससंज्ञो भवति । अयेह कस्मात् भवति—दध्ना पटु घृतेन पटुरिति ? असामर्थ्यात् । कथम-
सामर्थ्यम् ? सापेक्षमसमर्थं भवति, न हि दध्ना पटुना सामर्थ्यम् । किं तर्हि ? भुजिना—दध्ना
भुङ्क्ते पटुरिति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति—शङ्कुलया खण्ड इति, अत्रापि न शङ्कुलाया खण्डेन
सामर्थ्यम् ? किं तर्हि ? करोतिना—शङ्कुलया कृतः खण्ड इति । तत्कृतेनेति वचनाद्विष्यति ।
वचनादिति चेत्, अयेह गुणवचनेनेत्युच्यमाने कथं मनुष्यलोपाद्रव्यवचनेन खण्डादिनेति प्रतीयते ?
वचनप्रद्वानात्, इह तृतीया तत्कृतेन गुणेनेति सिद्धे यद्वचनप्रद्वान करोति तस्यैतत् प्रयोजनम्,

एवं यथा विज्ञायेत—गुणमुक्तवान् गुणवचनं, खण्डगुणवान् खण्डः, पाण्डुगुणवान् पाण्डुः इति । यथेवं, नार्थस्तत्कृतप्रद्वेगेन भवति, भवति हि शङ्कुलायां खण्डेन सामर्थ्यम्, असामर्थ्यादिह न भविष्यति—दध्ना पटुरिति । इदं तर्हि तत्कृतस्य प्रयोजनं—द्रव्यवचनैः कारकसमासे तदनुकूपा क्रिया अभ्याहर्तव्येति, तद्यथा—अक्षेपु प्रसक्तः शौण्डः अक्षशौण्ड इति । अथ द्रव्यवचनेस्तत्कृतसमासे गुणवचनेनेत्यपि किमर्थम् ? इह मा भूत्—धान्येन धनवान्, गोमिर्वपावान् इति ॥

अथ, अश्राद्धभोजीति कोऽयं समासः ? असमर्थनञ्त्तत्पुरुषः । किं पुनरिहासामर्थ्यम् ? पूर्वोत्तरपदयोर्मिथोऽनवेक्षा, तथा हि—अश्राद्धभोजीति भुजिक्रियया नञ्. सयन्धः, न श्राद्धेन, न हि तस्यायं नियमः—नश्राद्ध भोक्तव्यमिति । अपि तु—श्राद्धं न भोक्तव्यमिति । यत्र हि वर्तिपदार्थ-समवायिनी क्रियाऽभिधीयमाना प्रतीयमाना वा स्वभावतो निवृत्ता नञा द्योत्यते—अपाचकः, अब्राह्मणः इति, तत्रैव सामर्थ्यम् । यत्र तु बाह्यक्रियया नञ्. सवन्धस्तत्प्रासामर्थ्यमेव, यथा—सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजदाराः, न पुनर्गीयन्ते अपुनर्गीयाः श्लोकाः, लवणं न भुङ्के अलवणभोजी मिश्रुरिति । नन्वेवं, अवयवार्थव्यतिरिक्तसमुदायार्थाभावेऽर्थवत्त्वाभावात् कथं प्रातिपदिकसज्ञा ? समासप्रहणादिति चेत्, अनर्थके कृतार्थत्वाग्रियमानुपपत्तिः, ततश्चार्थवतो वान्यस्यापि प्रातिपदिकत्वप्रसङ्गः । ननु च, 'असूर्यललाटयोर्दशितपोः' (पा ३ २ ३६) इत्यनेना-समर्थनञ्समासानां साधुत्वे ज्ञापिते, अ किञ्चित्कुर्वाणः, अ मापं हरमाणः, अ गाधादुरसुतः इत्यादीनामपि मा भूत् समास इत्यसूर्यपदयादयश्चत्वार एवासमर्थसमासा परिगण्यन्ते ; परिगणन-सामर्थ्यादेव प्रातिपदिकसज्ञाऽपि भविष्यति, तथाऽप्यनर्थकत्वादाश्रयाभावे संख्याकर्माद्यभावे तेषां वाचिका द्योतिका वाऽपि विभक्तयो नोत्पद्येरन् । नैवम्, समुदायस्तावदानर्थन्येऽपि 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या' इति नियमादवश्यमेवाव्ययादिवाङ्मिमांसकमाश्रमपेक्षते, अवयवस्त्वर्थ-वत्त्वात् संख्याकर्मादेराश्रयत्वेन तां विशिष्टामेवाङ्गीकरोति, ततश्च यथाऽऽतुरानातुरयोरेकभोजन-प्रतिपत्तावातुराणां भोजनमनातुरोऽपि प्रतिपद्यते, तथाऽवयवार्थानुप्रदार्थकोऽपि समुदायो विभक्तिविशेषमेव प्रतिपत्स्यत इति न कश्चिदोषः । ननु, असत्येकार्थ्यभावे व्यपेक्षाधर्माः कथं न निवर्तन्ते ? के पुनस्ते ? विशेषणयोगः, समुच्चयः, संख्याविशेष इति । तत्र ब्राह्मणस्य शोभनः, श्राद्धं न भुङ्के इति विशेषणयोगः, श्राद्धं न भुङ्के बलिमामन्त्रण चेति समुच्चयः, श्राद्धं श्राद्धानि वा भुङ्के इति संख्याविशेषयोगः । ते च वाक्य एवोपलभ्यन्ते, न त्वश्राद्धभोजीति वृत्तौ, न ह्यश्राद्धभोजी ब्राह्मणस्य शोभनमित्यादि । तत्कथमुच्यते—नास्त्यत्रैकार्थ्यभाव इति ? नैवम्, अश्राद्धशब्दो ह्यप्रा-समर्थः, न त्वश्राद्धभोजिशब्दः, अश्राद्धभोजिविषयाश्चैते विशेषणयोगादयः प्रतीयन्ते, नाश्राद्ध-विषया इति । ननु च, यद्यश्राद्धशब्दः समुदायार्थाभावादनर्थकः, अश्राद्धभोजिशब्दोऽप्यर्थवदनर्थक-संघातत्वादनर्थकः प्राप्नोति । अस्त्वानर्थन्यम् । वाक्यविषयास्तु धर्मा भविष्यन्ति तच्चानर्थक्यमपि परिहर्तव्यम् ; इदं च परिह्रियते—शब्दशक्तिरेषा यदभिन्नेऽप्यर्थे केनचित्छब्देनाभिधीयमाने

विशेषणादियोगो भवति केनचिन्न भवति, नत्र वाक्येऽसमर्थसमासपदानामपिद्यमानमपि वृत्तां
 शब्दान्तरत्वाद्स्येकार्थमिधायित्वमिति । ननु च, यद्यसामर्थ्येऽपि वचनात्समासः—किमद्य ते
 वल्ल नील उत्पलमालि कर्णे, नेह कश्चिदपुरुषः व्याघ्रस्सरति पङ्क्तिम्, पश्य सखि कष्टं श्रित प्रियो
 मे गुरुकुलम्, किं ते शङ्कुलया वण्डो देवदत्त उपलेन, गच्छ त्वं यूपाय दारु शोभन शैले, निवर्तस्व
 वृत्तात् भय देवदत्तस्य यशदत्तात् । भार्या राक्षः पुरुषो देवदत्तस्य, सक्तः त्वमशेषे शौण्डः पिबति
 पानागारे इत्याद्यापि सामान्यं प्राप्नोति, स तर्ह्यप्रापि वचनात् 'विशेषण विशेषणे', 'द्वितीया
 भितादिभिः', 'तृतीया तत्कृतेन', 'चतुर्थी तदर्थेन', 'पञ्चमी भयेन' 'षष्ठी सुरन्तेन', 'सप्तमी
 शौण्डादिभिः' समस्यत इति । विषम उपन्यास, परिगणनादीन्यसामर्थ्यं एव समासार्थमारण्यन्ते ।
 यथा—कृतपूर्वा कटमित्याद्यर्थे 'पूर्वादिनिः' 'सपूर्वाद्य' (पा. ५.२.८६, ८७) इति । 'विशेषण
 विशेषणे' इत्येवमादीनि तु 'समर्थे पदविधिः' (पा. २.१.१.) इति सामर्थ्यं सत्युपादीयन्ते ।
 सामर्थ्यविषयप्रदर्शनार्थमेव च 'विशेषण विशेषणे' इति प्रथमाया सामानाधिकरण्यम्, द्वितीयाया
 भितादिनिधम', तृतीयायां तत्कृतादिवचन, चतुर्थी प्रकृतविकारमात्रः, पञ्चम्या भयादिपरिगणन,
 षष्ठ्या पूरणादिनिषेधः, सप्तम्यां शौण्डादिनिर्देशः इत्युपपद्यते । तेन यत्र विशेषणादिषु सामाना-
 धिकरण्यादेरभावः, तत्रासामर्थ्यात् समासो न भवति ॥

अब्राह्मणोऽयमिति कोऽयं समासः ? समर्थनञ्तरपुरुषः । किंप्रधानोऽयम् ? उत्तरपदार्थं
 प्रधानः । अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणमाधस्यानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः, इदं तावदर्थं प्रष्टव्यः—
 अवेह राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमाधस्यानयनं कस्मात् भवति ? राजाऽथ विशेषकः प्रयुज्यते, तेन
 राजविशिष्टस्यानयनं भविष्यति । इहापि नञ् विशेषकः प्रयुज्यते, तेन नञ् विशिष्टस्यानयनं
 भविष्यति । कः पुनरसौ ? निवृत्तपदार्थकः । यदा पुनरस्य पदार्थो निवर्तते, तदा किं स्वाभाविकी
 निवृत्तिः ? आहोस्विष्टाचनिकी ? किं चातः ? यदि स्वाभाविकी, किं नञ् प्रयुज्यमानः करोति ।
 तर्हि वाचनिकी भविष्यति, किंच प्रतिकीलषत् । तत्र यथा कील आह्वयमानः प्रतिकीलं निवर्तयति,
 एव नञ् प्रयुज्यमानः पदार्थं निवर्तयति । यद्येतन्नमो माहात्म्य स्यात्, न जातुचिद्ब्राह्मणो हस्त्यथ
 विभृयुः, नेत्येव ब्रूयुः । एवं तर्हि स्वाभाविकी निवृत्तिः, नञ्निमित्ता त्वलम्बि । तद्यथा—
 सतमसान्धकारे द्रव्याणां प्रदीपनिमित्तं दर्शनं, न च तेषां प्रदीपा निवर्तको भवति । यदि पुनरस्य
 निवृत्तपदार्थको नञ्, किमर्थं ब्राह्मणशब्दः प्रयुज्यते ? एवं यदा विहायेत—अस्य पदस्यार्थो
 निवृत्त इति । नेति हुक्ते सदेहः स्यात्—कस्य पदार्थो निवर्तते इति । तत्रासदेहाय ब्राह्मणशब्दः
 प्रयुज्यते । यदि वा, सर्वे एते शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्ते—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यः, शूद्र इति ॥

‘तपः श्रुतं च योनिश्च तत्र ब्राह्मणकारणम् ।

तपःश्रुताभ्या यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः ॥’

तथा गार कपिल पिङ्गलकेश इत्येतानप्यान्तरान् ब्राह्मण्ये गुणान् नुवति । समुदायेषु च वृत्ता शब्दा अयमेवैवपि वर्तन्त तद्यथा—पूर्व पञ्चाला, उत्तरा कुरम् इति । एतस्य समुदाये ब्राह्मणशब्दो वृत्ताऽयमेवैवपि वर्तते गुणे जानौ च । गुणे तावन्—अब्राह्मणोऽयं यस्मिंश्च नूत्रयतीति, अब्राह्मणोऽयं गच्छन् भक्षयतीति । अपि च, काल कल्पाय मापराशिषणमापण आसीन इद्राऽध्य-वन्मन्ति—नाय ब्राह्मण अब्राह्मणोऽयमिति निर्णत तस्य भवति गुणकृता चार्थस्य निवृत्ति । अथ जाना—नातिहीने सत्त्वादुरुपत्तशाब्दाऽन्यो ब्राह्मणशब्द प्रवर्तते । सत्त्वात्तावन्—गारमय शुभ्राचार पिङ्गल कपिलकेश इद्राऽध्यवस्यन्ति—ब्राह्मणोऽयमिति तत् पश्चादुपलभते—नाय ब्राह्मण अब्राह्मणोऽयमिति निर्णत तस्य भवति । अत्र सत्त्वाच्च ब्राह्मणशब्दो वर्तते, जातिकृता चार्थस्य निवृत्ति । अथ दुरुपत्तशान्—दुरुपदिष्टमय भवति—अमुमित्रकाश ब्राह्मणमानयेति । स तत्र गता य पश्यति तमध्यवस्यन्ति—ब्राह्मणोऽयमिति । तत् पश्चादुपलभते—नाय ब्राह्मण, अब्राह्मणोऽयमिति । तत्र दुरुपत्तशान् ब्राह्मणशब्दो वर्तते जातिकृता चार्थस्य निवृत्ति । ननु च, नञञञञ उदाय ब्राह्मणादिशब्दप्रयोगे समासस्य पूनपदप्रधानता प्राप्नोति, नवम्, अव्ययसङ्गा-प्रसङ्गान् अव्यय ह्यस्य पूनपदम् । नप दाप पातनाव्ययसत्ता क्रियते । न च नञ्समासस्तत्र पठ्यते । मा भूदव्ययेषु पाठ । तथाऽयमिधेयवल्लिङ्गवचनानि भवति, यश्चेदाथोऽस्मिधीयते न तस्य लिङ्सङ्ख्याभ्यां यागोऽस्ति । नेद वाचनिकम्—मल्लिङ्गता, असङ्ख्याता वा । किं तर्हि ? स्वामात्रिकमतत् । तत्र किमस्मिदिशय वक्तु—यत्रत्र प्राक् समासाल्लिङ्सङ्ख्याभ्यां योगो नास्ति, समासे च भवति । यत्ति वा, गुणवचनानामाश्रयतो लिङ्गवचनानि भवन्ति । यदसौ द्रव्य धितो भवति गुण समासो वा, तस्य यल्लिङ्ग वचनं च तत् गुणस्यैव समासस्यापि भवति । उच्यते, इह त्रयी गति —कदाचिन्ननर्थनोत्तरपदार्थो विनाप्यत, कदाचिन्ननर्थ उत्तरपदार्थेन, कदाचिन्नन-र्थोत्तरपदार्थोभ्यामन्य पन्था इति । तत्र यदा नञर्थोत्तरपदार्थोभ्यामन्यपदार्थो विशेष्यते तदा ‘समानाधिकरणानां बहुव्रीहिः’ । नञर्थश्च विनाप्यो भवतीति पट् समासार्थमेदा जायन्ते—अत्यन्तामात्र, अनत्यन्तामात्र, अचयतरामात्र, तात्पर्यामात्र, सन्ध्यामात्र, प्रध्वसामात्रश्चेति । यथा—अरूपो वायु, अनुदरा कन्या, अकिञ्चन पुमान्, अपिशाच कुल्य, अग्रे भूतल, अनङ्ग काम, इति । यत्र तूत्तरपदार्थेन नञर्थो विनाप्यते, तदा पूनपन्थाप्रधानस्तपुरुष, नञर्थोपापेक्ष पट् समानार्थमेदा जायन्ते—प्रागभाव, सामर्थ्यामात्र, आशयकताभाव, इतरेतरामात्र, सत्तामात्र, भागभाव, इति यथा—अनुपत्ता घट, अप्रतृप्यस्सुम्भ, अभूषित कान्त, अगर्ग हेमन्त, अमन् शशविषाणम्, अनुच्छिन्न प्रवाल, इति । यत्र तु नञर्थनोत्तरपदार्थो विशेष्यते, तदा उत्तरपदार्थप्रधानस्तपुरुष । पदार्थस्य च नञर्थोपापे पट् समासमेदा जायन्ते । यथा—तन्मात्र, तदन्य, तन्तश्च, तद्विरुद्ध, तदपेक्ष, तदुन्मेष, इति । यथा—अनन्य, अनत्रि, अब्राह्मण, अमित्र, अमनुष्य, अमानुष, इति । ननु च, अन्यपदार्थतत्पुरुषयोरन्यत्रापि

नञ्समासो दृश्यते ; यथा—मल्लिकाणामभावः अमल्लिकमिति । नाय नञ्समासः ; किं तर्हि ?
'अव्यय विभक्ति' इत्यादिनाऽव्ययमभावापेक्षं समस्यते ; अव्ययीभावश्च समासो भवति ; यथा—
निघात, निशीत, इति । किं पुनरमी नञ्समासार्था अन्यपदार्थादिषु व्यधितिष्ठन्ते उत सङ्गृह्यन्ते ?
केचिद्व्यधितिष्ठन्ते मध्यसमावाद्यः ; तद्यथा—

भवेदभीष्ममद्रोणं धृतराष्ट्रवलं कथम् । यदि तत्तुल्यरक्ष्योऽत्र भवान् धुर्यो न युज्यते ॥

यथा च—अनुदरा कन्या, अलोमिका एडकेति । केचित्तु सङ्गृह्यन्ते प्रागभावाद्यः ; तद्यथा—

अजन्मा पुरुषस्तावदपुमान् पशुरेव वा । यावद्वोल्लावतोवन्नवोक्षितार्थं न युज्यते ॥

यथा च—अनेके, अनेकः इति । ननु च, एकशब्दो बहुवचः ; तद्यथा—'एक' कोऽपि स
हुम्भसमनुनि । इत्युत्कर्षार्थः ; तत्रैकं तावदाहुरिति पक्षान्तरार्थः ; एक एवायमावयोः स्वभावः
इति तुत्यायं । नैक शयीतेत्यसहायार्थः । एकमेवेद शब्दग्रहोत्पत्त्येवार्थः । एकः, द्वौ, बहव इति
सत्पदार्थः । तत्कस्येह ग्रहणम् ? सत्पदार्थस्य । उत्कर्षादीनां कस्मान्न भवति ? अनभिधानात् ;
तद्यथा—अभिप्र इत्युक्ते पूर्वपदार्थप्रधानतत्पुरुषे शत्रुरेव प्रतीयते, न तन्मूर्त्युः । एव अनेके इत्युक्ते
बहव एव प्रतीयन्ते, न पुनरनुत्कर्षादिमन्त । एतेन तत्पुरुषस्योत्तरपदप्राधान्ये सत्यनेक इत्यपि
व्याख्यातम् । कथं पुनरेकस्य प्रतिषेधे बहूनां सप्रत्ययः स्यात् ? प्रसज्यार्थं क्रियागुणौ ततः पश्चा-
न्निवृत्तिं करोति ; तद्यथा—आसय भोजय शायय अनेके इति । स्यादेतत्, यत्र क्रियागुणौ
प्रसज्येते, यत्र तु यलु न प्रसज्येते तत्र तु कथम्—अनेकास्तिष्ठतीति ? भवत्येवजातीयकेष्वपि
एकस्य प्रतिषेधे बहूनां सप्रत्ययः ; तद्यथा—न न एकं प्रियम्, न न एकं सुखम् इति ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ त्रेधा त्रिधोपस्कारभक्तयः । त्रिधैवोपपदप्रातिपदिकानां विभक्तयः ॥

त्रिधोपसर्जनं त्रेधा समास इति कीर्तितः । प्रतिपादकशब्दोऽयमथान्वाख्येय उच्यते ॥

पदमिह त्रिविधं प्रतिपाद्यते त्रिविधमेव हि वाक्यमथ त्रिधा ।

व्यवहृतिः खलु शब्दनिबन्धना यदनयोरुभयोः प्रतितिष्ठति ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे प्रातिपदिकादिप्रकाशो नाम

द्वितीयः प्रकाशः ॥

तृतीयः प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशः

तत्र पश्यतेऽनेनार्थ इति पदम् । तत्रिधा—क्रियारूप, कारकरूप, उपस्काररूप च । तेषु साध्यार्थान्निधायि क्रियारूप, साधनार्थान्निधायि कारकरूप, साध्यसाधनयोर्भूषणादिभूतमुप-
स्काररूपम् । तेषां प्रत्येकं पङ्क्तेदत्त्वात्पदस्याष्टादश भेदा भवन्ति । तेषु भावपदं, कर्तृपदं,
कर्मपदं, भावकर्मपदं, भावकर्तृपदं, कर्मकर्तृपदं चेति क्रियारूपपदभेदा । तेषु भावपदं यथा—
पच्यते, अपाचि, पश्यते देवदत्तेन आस्यते, आसि, आसिष्यते भयता मिद्यते, अमेदि, मेत्स्यते
कुम्भलेन, भ्रायते, अधायि, धायिष्यते यवाग्वा एव भ्रायिष्येष्ट, शश्रे, आश्रायिष्यतौदनेन ।
घानिषीष्ट, जप्ते, अधानिष्यत हस्तिना ग्राहिषीष्ट, जगृहे, अग्राहिष्यत ग्राहेण दर्शिषीष्ट, दृष्टो,
अदर्शिष्यत प्रेयसेति । कर्मपदं यथा—पच्यते ओदनस्सूदेन, आस्यते मासो भृतकेन, गम्यते
ग्राम पान्येन, सुष्यते क्रोशदिशशुना, अकारि कटः कुशलेन, अरोधि गौर्गोपालकेन, अदोहि
धेनुर्वेल्हवेन, अतारि पृथिवी राज्ञा, अववातस त्रितव कर्मणा, अनुवभूवे कम्यलः करेण, पश्यते
यवागूर्मिपजा, अलाप्सिष्ट भिक्षा तापसेन । एव करिष्यते कारिता कारिषीष्ट कटः, घानिष्यते
घानिता अधानिषीष्ट शत्रुः, ग्राहिष्यते ग्राहिता ग्राहिषीष्ट ग्रन्थ, दर्शिष्यते दर्शिता दर्शिषीष्ट
प्रेयानिति । कर्तृपदं यथा—पचति चैत्र, आस्ते मैत्र, तपति सुवर्णं सुवर्णकारः, तप्यते
तपस्तापसः, सृजति माला मालिकः, सृजते धर्मं धार्मिकः, उदसजिं स्व वदान्यः, उदपादि
सत्यं भूपः, पारिपार्यन्ते वृक्ष कर्णका, शोषयते व्रीहीनातप, संयुज्यते गृहमेधी भार्या,
पच्यते सलोहितं फलमुदुम्वरः, तथा अदीपि अदीपिष्ट वह्निः, अजनि अजनिष्ट धूम, अवोधि
अबुद्ध प्रसुत, अपूरिष्ट काम, अतायि अतायिष्ट धर्म, आप्यायि आप्यायिष्ट लोक, इति ।
भावकर्मपदं यथा—इच्छामि भुञ्जीत भवान्, इच्छामि भुक्तं भवान्, कामये यत् स भुञ्जीत,
प्रार्थये यदि स भुञ्जीत, सभावयामि भुञ्जीत भवान्, समर्थयामि भोक्ष्यते भवान्, श्रद्धदे
नाभुक्त भवान्, अवकल्पयामि नाभोक्ष्यते भवान्, न श्रद्धदे ननु भवान् वृषलं याजयेत्,
नावकल्पयामि तत्रभवान् वृषलं याजयिष्यति, न मर्षयामि तत्रभवान् वृषलमयाजिष्यत्, विगर्हं
अपि तत्रभवान् वृषलं याजयति, सरसि देवदत्त कादमीरेषु वत्स्याम, अमिजानासि कलिङ्गेषु
यद्वसाम, अमिजानासि कलिङ्गेषु शम्भद्वसाम, सरसि कादमीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे,
अमिजानासि कलिङ्गेष्ववसाम तत्रौदनमभुञ्जमहि, सरसि यत् कादमीरेषु वत्स्याम यत्तत्रौदनं
भोक्ष्यामहे, अमिजानासि यत्कलिङ्गेष्ववसाम यत्तत्रौदनमभुञ्जमहि, एहि मन्ये रधेन यास्यसि
जाने सुतो विहायसा गच्छामि, पश्य मृगो धावति, इह पश्यामः, कर्मणि द्विवचनयद्विवचनान्मुदा-
ह्रियन्ते इति । भावकर्तृपदं यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति, चोरस्य बाधते, चोरस्य

पीडयति, चोरस्य दहति, चोरस्यातङ्कयति, चोरस्य स्पृशति, चोरस्य शोषयति, चोरस्य मर्दयति, चोरस्य मोटयति, चोर प्तरयति, चोर सतापयति । तथा—भरति पचति पश्यति, भरत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यात् अपि स्यात्, नास्ति रमे, अयूयुजस्त्वमसि, अस्ति त्वमीक्षिषे, अस्ति गच्छामो वयम्, अस्त्वप्र काचिद्रां पश्यति, अस्ति भयतु गगयते, भयतु साधयाम इति । कर्मकर्तृपद यथा—रञ्जयति वस्त्र स्वयमेव, कुक्षयति पादस्वयमेव, अवक्षिरेते हस्ती, अयावीष्टं वा स्वयमेव, ग्रन्थीते माला, अग्रधिष्ट वा स्वयमेव, चित्रीर्षते कट, अचिर्क्षर्षते वा स्वयमेव, उच्छृयते दण्ड, उद्दिशथयत वा स्वयमेव, वृते तथा अर्घोचत वा स्वयमेव, प्रस्रते गौ प्राञ्जोष्ट वा स्वयमेव, आहते गौ अवधिष्ट वा स्वयमेव, अनुरद्ध गौरस्वयमेव, अरुतकटः स्वयमेवेति ।

अन्ये पुनरमीषामपि कर्मकर्तृत्व मन्वन्ते । मिथते कुसूलं स्वयमेव, मिथते रञ्जुरस्वयमेव, स्तूयते कैदारस्वयमेव, पच्यते फल स्वयमेव, भज्यते बाष्प स्वयमेव, कुक्ष्यते पादस्वयमेव, अदोहि गौरस्वयमेव, अरोधि गौरस्वयमेव, अहायि हविस्वयमेव । तथा, भूषयते कन्या स्वयमेव, मण्डयते कन्या स्वयमेव, दोहयते गौरस्वयमेव, आरोहयते हस्ती स्वयमेव, दधयते राजा स्वयमेव, अभिधादयते शुभ स्वयमेव, लावयते कैदार स्वयमेव, पाचयते ओदनस्वयमेव, मेदयते कुसूल स्वयमेव, गणयति गण स्वयमेव, स्मरयति वनगुत्तम स्वयमेव, इति ।

बाहुश्च 'कर्मयत् कर्मणा तुत्यक्रियः' (पा ३ १ ८७), कर्मचद्वाये यगात्मनेपदचिण् भावा प्रयोजन अच कर्मकर्तरि चिण्वद्बाहुश्च 'नरुध' (पा ३.१ ६४), 'नदुहस्तु नमां यक् चिणौ' (पा ३ १ ८९) 'यक् चिणोः प्रतिपेधे हेतुमणिभिमुप्राप्तमुपसत्यानम्' (वा १८८१) 'भूषाकर्म-किरादीति निधन्धिग्रन्थिन्नात्मनेपदाकर्मकाणामुपसत्यानम्' (वा १८८२) । तत्तु सम्यक् तथा हि—मिथते कुसूल स्वयमेव, अकारि कट स्वयमेवेत्यादिषु कर्मण्येव यक् चिणौ स्वय शब्दात् कर्मकर्तृकत्वप्रतीति, अरोधि गौ स्वयमेवेति । रद्वरेषु कर्मविषयाया चिण् भवत्येव, अरोधि गौगोपालकेनेति । यद्वा तु गौरात्मनेपद एव कर्मकर्तृत्व तदा अरोधि गौरात्मनैवेति भवति । य एवार्थ आत्मनैवेति स एव स्वयमेवेति । अरोधीति चोक्ते नाश्रुते कर्तृवाचिनि पदान्तरे कर्मकर्तृत्व गम्यते । तस्मादिहापि कर्मण्येव णिच् । भूषयते कन्या स्वयमेवेत्यादिषु तु 'गेरणौ यत्कर्मणौ चेत् स कर्ता नाभ्याने' (पा १ ३ ६७) इति फलवति कर्तयेवात्मनेपदम् । कुतस्त्या तर्हेतेषु कर्मकर्तृताप्रसिद्धि । भूयता कर्मपदेषु तावत्,

क्रियमाण तु यत्कर्म स्वयमेव प्रसिध्यति ।

सुकर स्वैर्गुणैः कर्तुः कर्मकर्तेति तं विदुः ॥

कर्तृपदेषु भूतपूर्वकत्वात् तद्वदुपचार इति । तथाहि, कन्यादयो लावण्यातिशयादिभिः आत्मभूषणैः प्रसाधनादीन् प्रयुज्जते च । माघादयो महाकवयः,

“अकुञ्चितप्रेमनिरूपितक्रमं करेणुरारोह्यते निषादिनम् ।

ससंज्ञं दर्शयते गनस्मयः कृताधिपत्यामित्र साधुवन्धुताम् ॥”

इति फलमनयो सुखासिकालोकरञ्जनं च । अन्यथैको हास्तिपकैः पीड्येत, द्वितीयो दुर्दर्श इति नाभिगम्येत अचेतनेष्वपि, क्रियाफलनिवक्षायां तु दृश्यते—परिवारयन्ते वृक्षं कण्टकाः, शोषयते व्रीहीनातप इति । एतेन करणेन तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्यपि न वक्तव्यं भवति । परिवारयन्ति कण्टकैर्वृक्षं मनुष्या, परिवारयन्ते कण्टकाः स्वयमेवेति । तथा दुहिपच्योः सकर्मकयो कर्ता बहुल कर्मवद्भवतीति न वक्तव्यम् । दुग्धे गौः पयः स्वयमेव ; पयो मुञ्चतीति गम्यते । तस्मादुदुग्धरस्सलोहित फल पच्यते इति कर्मतैव क्रियाविशेषणविधिक्षिता । उदुग्धर-शब्दोऽत्र फलवृत्तिः, उदुग्धर तत् कालेन पच्यते सलोहितगुणं यथा भवति लोहितेन पाकेन संवध्यते इति यावत्, कर्तृत्वविवक्षायां च पच्यत्यात्मानमिति । तथा युजेः ज्यत् कर्तरि च वक्तव्यम् । मासं युज्यते ब्रह्मचारीति । कर्तृत्वविवक्षायां दैवादिकत्वम् न सेत्स्यति । कर्मण्यविवक्षायां तु कर्मत्व, यथा कर्तृत्व तु स्वयं शब्देन गम्यते । इत्यलमिति प्रसङ्गेन ।

कृदन्तमपि खलु क्रियारूपं विद्यते तत्र भावो यथा—इह तैः पातं, आसितं, इह तैर्भुक्तं, इह तैः पीतं, कृतं भवता, प्रसुतं भवता, सुकृतं भवता, सुसितं भवता, भूतं भवता, भविष्यमाणं भवता, ह्यमानं भवता, भवितव्यं भवता, भवनीयं भवता, भव्यं भवता, अवश्यं भाव्यं भवता, आदर्शितं भवं भवता, ईपदाट्यं दुराट्यं स्वाड्यं भवं भवता, ईपदुत्थानं भवता, सुन्नावं भवता इति । कर्म यथा—प्रकृतः कटो भवता, कृतः क्रियमाणः करिष्यमाणो भवता, खलु कटः कर्तव्यः, कृत्यः करणीयः कार्यः ईष्यकार्यः ईष्यकरः क्रियार्थो भवता, ईपदाट्यकरः स्वाट्यकरः ईष्यगानस्सोमो भवता, सुपानः दुष्पानः दुःशासनोऽरिमिर्भवान्, सुयोधनः दुर्योधनः दुर्मर्षणः दुर्धर्षणः ईष्यभ्यो जनैर्भवान्, सुलभः दुर्दर्शः इति । कर्ता यथा—कृतवान् कटं, उपेयिवान् ग्रामं, विद्वान् व्याकरणं, अधीयन् पारायणं, धारयन्नुपनिषदं, द्विपत्रितिहासं, कुर्वन् कटं, कटं कुर्वाणः, विदित्वा जनापवादान्, प्रजागरितापररात्रान्, कन्यामलंकरिण्णु, दिवमुत्पतिण्णु, ग्राममाकामुकः, योयामामिलापुकः, ओदनं बुभुक्षुः, धियमाशंसु, ददिर्गा पविस्सोऽयमं, अवन्दायी, शतंदायी, ग्रामंगामी, ग्रामतां गामी, कटं कारको व्रजति, ओदनं पाचको व्रजतीति । भावकर्म यथा—क्रिया क्रियन्ते, विधयो विधीयन्ते, उद्गासिका आस्यन्ते, हतशायिकाश्शयन्ते, अर्हति भवानिधुमक्षिकां, इधुमक्षिकां मे धारयसि, व्यावहासीं विदधने, सांकोटिर्न कुर्वन्ति, उत्सवमामन्त्र्यै, समाजमामन्त्र्यै, आमन्त्रणमामन्त्र्यै, मन्त्रण निमन्त्र्यै, कां न्वं कारिमकार्णी, कां कारिकां कां कृतिकां क्रियां कां कृत्यां, किं कृतं सर्वा कारिमकार्यं, सर्वा कारिकां सर्वा कृतिं सर्वा क्रियां सर्वा कृत्यां सर्वं कृतमिति ।

भावकर्ता यथा—ग्रहभूय वर्तते, ग्रहद्वय न भवति, पाशो वर्तते, त्यागो भवति, साराखिण वर्तते, आग्न्या भवति, अन्वेषणा वर्तते, व्याघ्रमापी भवति, समज पशूनां, उदज पशूनां, गयामुपसर, ऋतूना पर्याय, भवत आसिका, भवत शायिका, अभ्यूयसादिका वर्तते, इन्धुभक्षिका उदपादि, शिरोतिर्वर्तते, प्रवाहिका न भवति, शिरोरोगदिशरो वाधते, अरोचको न भवति, निग्रहस्ते, अग्रप्रहस्ते, अजननिस्ते, अभवन्तिस्ते वृषल भूयादिति । कर्मकर्ता यथा—स्वय धाता पादा, स्वय विलीनमाज्य, अष्टपचयादशालय, पचेद्विमा मापा, मिदेतिमानि काष्ठानि, मिदुराभू, मिदुराग्न, भट्टर काष्ठ, आरोहयमाणो हस्ती, लूयमान वेदार, हुवाणा कथा, भूयमाणा कन्या, भ्रजाना स्त्र, भ्रजनाना स्त्र, चिरीषमाण कट, अग्रिरमाणो हस्ती, नममाणो दण्ड, उच्छ्रायमाणो दण्ड, दुहाना घेनु, प्रघ्नाना घेनु, रुघ्नाना गौ, आप्राना गो, रज्यहस्त्र, कुप्यन् पाद इति ।

अन्ये पुनरमीषामपि कर्मकर्तृत्व मन्यन्ते । प्रवृत्त कट भवान् प्रवृत्त कटो भवता, यात पन्थान भवान् यात पन्थान भवता, आमीनो मास्य भवान् आमीनो मामो भवता, भुङ्क्ते ओदन भवान् भुङ्क्ते ओदनो भवता, अधिशायीत गृष्टा भवान् अधिशयिता गृष्टा भवता, आरुढो वृक्ष भवान् आरुढो वृक्षो भवता, आश्लिष्टः प्रिया भवान् आश्लिष्टा प्रिया भवता, उपस्थितस्सूर्य भवान् उपस्थितस्सूर्यो भवता, उपासितोऽग्नि भवान् उपासितोऽग्निर्भवता, अनुपितो गुरु भवान् अनुपितो गुरुर्भवता, अनुजातो माणवको माणविका अनुजाता माणविका माणविकेन, अनुजीर्णा वृषल देवदत्त अनुजीर्णा वृषली देवदत्तेन इति तत्र सम्यग्वाक्यमेवाह । ननु च भवान् आक्षेपलब्ध कर्ता न तिष्ठ वाच्य, तत्त्वमुच्यते कर्तृपद, भावकर्तृपद कर्मकर्तृपदयेति । तथा हि, अवयवव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्याभिधानशक्तिः कल्प्येत । भावनाक्षेपेण च प्रतीयते, कर्तरि न तत्र प्रत्ययस्यावयवव्यतिरेको कल्प्येत, यथा ज्ञात्याक्षेपेण व्यक्ते प्रतीतिं न ता प्रति शब्दस्य वाचकशक्तिकल्पनोपपत्तिमती । कथं पुन कर्तुरनभिधाने प्रत्ययस्य वचन-पुरुषमेदो युज्येत ? यद्येव नात्मनेपदेषु, ज्ञात्यभिधानपक्षे जातेरलिङ्गसङ्ख्याया अपि तदाधार व्यक्त्याश्रयाणि लिङ्गवचनानि प्रवर्तन्ते तथैव भावनाया अमेदेऽपि तथा कर्त्राश्रयो वचनपुरुषमेद प्रपञ्च्यतीति ।

न च कर्तरि लकार स्मर्यते इति वाच्यम्, यत 'कर्तरि कृत्' (पा ३ ४ ६७) 'ल कर्मेणि च नावेऽच्चाकर्मरेभ्य' (पा ३ ४ ६९) 'वर्तमाने लट्' (पा. ३ १.१२३) । लस्य तियादय । 'निङ्खलोणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमा', 'तान्येकवचनद्विवचनत्रयवचनाभेकश', 'युमदि - मध्यम', 'अस्युत्तम', 'शेषे प्रथम' (पा १ ४ १०१, १०२, १०६, १०७, १०८) 'भावरुमणोरा मनेपदम्', 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्' (पा १ ३ १३, ७८) इत्यादिवान्याना 'द्येकयोद्विवचनैः' 'वहुषु बहुवचनम्' (पा १ ४ २२, २१) इति सख्याविधानेन

सद्वैकार्थविवक्षयात्वेकवान्यता व्याख्याता । एको हि पचतीत्यादिशब्दस्त्वैव्याक्रियते । तत्रैष वान्यार्थो भवति । कर्तुरेकवचनत्वे एकवचनं किपित्यादि, कर्तृवचनं तिवित्यादि, कर्तुर्बहुवचनत्वे बहुवचनं जीत्यादि ; एवं च भावनाक्षिप्तकर्तृसंख्यायामेव लकारः स्वर्यते, न कर्तरि । उच्यते, यदि भावनाक्षिप्तकर्तृसंख्या लकारेणोच्यते, देवदत्तेनास्यते इति भाषाभिधायिनोऽपि कर्तृसंख्यायामेवाभिधानं प्राप्नोति, उभयत्रापि कर्तृसंख्यावात् । येनैव हि निमित्तेन पचतीत्यादौ कर्मसंख्याभिधेयमासादयति तेनैव प्रयोगान्तरेऽप्यासादयेत् । कथं च कर्तर्यभिधीयमाने तद्विशिष्टसंख्याभिधानं युक्तम् ।

अथ सख्यामात्रमभिधीयते न विशेषः, तर्हि पुरुषादिमेदप्रतीतेरनुपपत्तिः तद्विशिष्टाभिधानं च तदभिधानपुरस्सरमेव न्याय्यं, नागृहीतविशेषणे विशेषयबुद्धिर्वर्तते इति न्यायात् । न च शब्देनानांस्पृश्यमानोऽपि कर्ता सन्निधिमित्रेण सत्यां विशेषयितुमुत्सहते संख्याया धर्मरूपत्वाद्धर्मिणा कर्तुरवच्छेदकत्वेन संस्पर्शो युज्यते । करणादीनामपि सान्निध्यधर्मित्वात् तथात्वोपपत्तेः । किञ्च लकारेणाभिहितयोर्भावनासंख्ययोरुत्तरः कालः भावनाक्षिप्तः कर्ता लभ्यते । ततोऽस्य पूर्वभावात् भावनासमकालमभिहितया संख्यया अविशेषात् सर्वकारकाणामवच्छेदः प्राप्नोति । पश्चाच्च कर्ताक्षिप्तः कथं भावनासमकालमभिहितां संख्यामात्मनि निरुन्ध्यात् । अथ संख्यावद्भावनाप्रतीति-समकालमेव कर्ता प्रतीयते, न तर्ह्याक्षेपलभ्यः । अपि तु संख्यावल्लकारेणाभिधीयत एवेति । किञ्च देवदत्तादिपदेन पचतीत्यादे रसामानाधिकरण्यदर्शनात् । सख्यावान् कर्तैव लकारेणाभिधीयते । यदि पुनः कर्तृस्संख्यानमेकत्वादिकं लकारो ब्रूयात् तदा देवदत्तस्य पचतीत्येवं प्रयोगः स्यात् यथा देवदत्तस्यैकत्वमिति । अथ न संख्यानमुच्यते लकारेण, किन्तु संख्येय एव देवदत्तादिरभिधीयते । देवदत्तः पचतीत्येकत्वसंख्यावच्छिन्नः पाकं करोतीत्यर्थः । एवं च, संख्येयेऽभिधीयमाने कर्तैवाभिहितो भवति ।

न च कर्त्रभिधानेऽपि शक्तेः कारकत्वात् समानाधिकरणानुपपत्तिरिति वाच्यम् । शक्तिर्हि लकारेणाप्यभिधीयमाना गुणद्रव्यपरतन्त्रैवाभिधीयते । यथा—शुक्लः पटः, शुक्ला शादीति । अपिच भवन्तोऽपि कर्मलकारवाच्यत्वं मन्यन्ते । तदनुपपन्नम् । यथैव द्विभाषनाक्षेपलभ्यत्वात् कर्तृत्वाच्यत्वं तथा कर्मणोऽपि भवितुमर्हति । अथानाक्षेपात्कर्मणो वाच्यत्वम् । एवं च सति कर्तुरपि तथात्वोपपत्तिः । न हि क्रियाक्षेपे कर्तृकर्मणोर्विशेषमुपलभामहे । यथैव हि कर्त्रा विना क्रिया न प्रतीयते एवं कर्मणाऽपि । न सर्वत्र कर्मसंबन्ध इति चेत्, तत्रास्ति । तत्र कथम् । अथ कर्मणोऽपि क्रियाक्षेपलभ्यत्वात् तद्वताऽपि संख्यैवोच्यते लकारेण । कथमिदानीं कर्तृकर्मानभिधायको लकारः कचित् कर्तृगता संख्यामभिधत्ते, कचित्कर्मगतमिति विशेषो भवति । न च विशेषण नास्तीति वाच्यम् । यतः पचतीत्यत्र उल्लसितेन कर्तृरूपत्वेन पच्यत इत्यत्र रूपगृहीत-कर्मनिष्ठत्वेन प्रतीतिरुपपद्यते । किञ्च लकारेण कर्तृकर्मणोरनभिधाने देवदत्तः पचतीत्यनभिहिते

कर्तरि तृतीया । ओदन पच्यत इति कर्मणि द्वितीया प्राप्नोति । अर्धवमुच्यते कृतकर्म
मर्यादोरभिहितत्वात् भविष्यतो विभक्ती वृद्धन्तु तर्ह्यनिष्टमिति सत्याया वृत्त्यभिधानात् ।
तत्र पक्व ओदन इति द्वितीया, पक्वा देवदत्त इति तृतीया प्राप्नोति ।

ननु चोभय विभक्त्ययं सत्याकर्मोदयश्च । तत्र यथा भाष्यातेषु सहपाया अभिहितत्वात्
कर्तृकर्मणोऽद्वितीयान्तृतीय न भवत, तथा वृद्धन्तेषु कारकस्याभिहितत्वात् सहपाया सहपाया
द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । स्यात्तत् । यद्यभिहिते प्रतिषेधस्यात्, अनभिहिते तस्य विधि
सामर्थ्यप्राप्त्यताभ्यां पर्युदासाश्रयणात् । तत्र तिङन्तेषु मर्यादाभिधानेऽप्यनभिहितत्वात्
सहपाया मारस्विभक्तयः प्राप्नुवन्ति । अपिच देवदत्त पचन्, देवदत्त पचमान इति
ज्ञानज्ञानचो कर्तरि च सहपाया अभ्यनभिधानात् तृतीया न प्राप्नोति । अथ ज्ञातृज्ञानस्य
कर्तुरनभिधानमाश्रित्य तिट्ठ विमपराद्धम् ? तस्याऽपि लाभशत्वाच्छतृज्ञानचो वृत्त्यात्कर्तरिवृत्तिरिति
(पा. ३ ४ ६७) वचनात् कर्तुरभिधानादिति चेत् कर्मण कथमोदन पच्यमान इति । अथ स्थानिनो
लकारस्य कर्मणि विधानात् तदादशत्वाच्च ज्ञानच कर्मोभिधानं भविष्यति । तथाहि । 'ल कर्मणि
च भावे चार्थमनेभ्य' (३ ४ ६९) इति 'भावकर्मणोरात्मनेपद' (१ ३ १३) इतिवा कर्मणि लकारो
विधीयते । एव सति यत्रापि तिङोऽपि विधीयते तत्रापि कर्मणि प्राप्नोति । नतश्च कर्तर्यपि केनापचार्थते
तत्राऽपि कर्तरि वृत् । 'शेषात् कर्तरि परस्मैपद' (१ ३.७८) इति कर्तरि लकारोऽपि विधीयते ।
तदुक्तम्—

आत्मनेपदरूपेण सर्वत्रैव हि कर्मणि । लकारस्यात् तथैवाऽयं कर्तर्यपि भवेन्नस्मि ॥

नच कर्तरि या कर्मणि या सहपाया तत्र तिङो भवन्तीत्याश्रयितुमुचितम् । न हि 'ल
कर्मणि च भावे चार्थमनेभ्य' (३ ४ ६९) इत्यस्य 'द्वेकयोद्विवचनैकवचने', 'यदुपु बहुवचन'
(१ ४ २२, २१) इत्यनेन क्वाचयत्व विद्यते, भावेऽपि लकारस्य विधानात् । नच भावस्य साध्य
त्वेन सत्यायोगोऽस्ति । नापि स्वाजसित्यादेरिभक्तिविधानस्य सत्याविधानेन सहक्वाचयत्व
असत्यभ्योऽप्यव्ययभ्यस्तुबुत्पत्ते । आह च महावार्तिककार — सुतिटोरविशेषविधानात्
दृष्टविप्रयागत्वाच्च नियमार्थं उच्यते ।

महाभाष्यकारोऽप्याह—सुतिटोऽविशेषणोत्पद्यन्त, उत्पन्नानां नियम इति । तस्मात्
कर्तृकर्मसत्याया लकारविधि, अपितु कर्तृकर्मणोरेवेत्यभ्युपगमनव्यम् । कथं पुनस्सर्वकारक
सन्निधाने लकारेण कर्तृकर्मणोरेवाभिधानम् । उच्यते तथोरेव प्राधान्यात् तत्र कर्तुं प्राधान्य
करणादीनां तदधीनवृत्तित्वात् कर्मणस्तु नदयत्वमव तत्प्रवृत्ते । यद्यपि कर्तृकर्मव्यापारमि
भाषिनो धाता पर उपजायमाना लकार कर्तृकर्मणी एवामिदधाति । अथ कथं कर्तृकर्मस्य
कालात्मिकमपि नाभिदधाति विषयमेवान् । तथाहि यदयो तिङन्तेन प्रतीयन्ते—क्रिया, काल,

उपग्रहः, कारकं, पुरुष, संज्ञेति । तेषु क्रियाकालात्मनेपदनिमित्तानि प्रकृतिरभिधत्ते ; प्रत्ययः साधनं संज्ञां पुरुषं च । तत्र प्रकृत्यभिधेयेषु क्रिया प्रधानं, कालोपग्रहौ विशेषणम् । प्रत्ययाभिधेयेषु साधनं प्रधानं, संज्ञापुरुषौ विशेषणम् । कथं पुनः संज्ञा कारकस्यैव विशेषणं, न क्रियाकालोपग्रहपुरुषाणाम् ।

उच्यते क्रियायाम्भाव्यत्वेनापरिनिष्पन्नत्वात् कालस्य च क्रियातो व्यतिरेकान् व्यतिरेकेऽपि वा क्रियावच्छेदकत्वेनोपसर्जनत्वात् । उपग्रहस्यापि गन्धनादेः क्रियाकर्मत्वेनापरिनिष्ठितत्वे अनिदन्नानिर्देश्यत्वादसंग्रहस्मृत्यायाः पुरुषस्तु प्रथमादिसाधनमेव, नान्यः कश्चित् । अतः कारकेणैव संज्ञामिसंवायते, न क्रियादिमिति । तदेवं तिङ्वाच्यत्वेन कर्तुं कर्तृपदं, भावकर्तृपदं, कर्मकर्तृपदं चेति यदुक्तं, तदनुपपन्नमेवेति । कर्तृपदं, कर्मपदं, करणपदं, संप्रदान-पदं, अपादानपदं, अधिकरणपदञ्चेति कारकरूपमेदा । तत्र कर्त्रादयः कारकप्रस्तावेऽग्रतः प्रपञ्चयिष्यन्ते ; इह तु संज्ञावच्छेदाय लेशत उदाह्रियन्ते । तेषां कर्ता त्रिधा—स्वत्वोऽस्व-तन्त्रः कर्मकर्ताचेति । तत्र क्रियायां स्वेच्छया यः करणादिकारकाणि प्रयुङ्गे ननु तैः प्रयुज्यते सः स्वतन्त्रः । स द्विधा—स्वविमक्तिवाच्यः, परविमक्तिवाच्यश्चेति । तयोस्स्वविमक्तिवाच्यो यथा—

मानभङ्गपटुना मुग्धेच्छां तन्वता प्रथयता दृशि गगम् ।
लेभिरे सपदि भावयतान्तर्योषितः प्रणयिनेव मदेन ॥

परविमक्तिवाच्यो यथा—

चारुता वपुर्भूषयदामां तामनूननवर्षावनयोगः ।
तं पुनर्मककेतनलक्ष्मीन्तां मद्रो दयितमङ्गमभूषः ॥

योऽन्यप्रयुक्तः क्रियासु व्याप्रियते सोऽस्वतन्त्रः । सोऽपि द्विधा—उद्भूतव्यापारोऽनुद्भूत-व्यापारश्च । तयोर्ऋतव्यापारो यथा—

गुणानुगुक्तमनुगुक्तमाधनः कुलाभिमानो कुलजां जनाधिपः ।
पैग्वदन्त्यः क इवापहाग्येन्मनोग्मामात्मवधूमिव श्रियम् ॥

अनुद्भूतव्यापारो यथा—

चित्तिर्निवृत्ति विधायि त्रिविक्तं मन्मथो मधुमदृशशिमानः ।
मङ्गलं च दयितं गम् नयन्ति प्रेम कामपि भुवं प्रमदानाम् ॥

कर्मकर्ताऽपि द्विधेयः । उद्विक्तकर्माशः, अनुद्विक्तकर्माशश्च । तयोर्ऋतुक्तकर्माशो यथा—

तत्तदुच्छ्वसितपीतमैन्दव सोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तपट्पदपिराजमज्जसा मिथने कुमुदमानिवन्धनात् ॥

अनुद्रिक्तकर्मांशो यथा—

उदारकीर्तिरदयं दयावतः प्रशान्तवाधं दिशतोऽभिरक्षया ।
स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्तुता वस्तूपमानस्य वस्तुनि मेदिनी ॥

कर्तुं क्रिययाऽनन्यार्थया यदाप्यते तत्कर्म । तदपि त्रिधा—निर्वर्त्यं, विकार्यं, प्राप्यञ्च ।
तेषु निर्वर्त्यं द्विधा— “यदसज्जायते सद्वा जन्मना तत्प्रकाशयते ॥” तयोः प्रथमं यथा—
अयमान्दोलितप्रौढचन्दनद्रुमपल्लवः । उत्पादयति लोकस्य प्रीतिं मलयमारुतः ॥

द्वितीयं यथा—

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वादप्रकाशितमदिद्युतदङ्गे ।
विभ्रमो मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥

विकार्यमपि द्विधा । प्रवृत्त्युच्छेदात् गुणान्तराधानाच्च । तत्र प्रथमं यथा—

क्रोधं प्रभो सहर सहेति यावद्विरः खे मरता चरन्ति ।
तावत् स वह्निः भजनेन जन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार ॥

द्वितीयं यथा—

तां पुलोमतनयां लोकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचनं स्तस्पर्शं सुखधूमिरैक्ष्यत ॥

प्राप्यमपि द्विधैव । कथितमकथितञ्च । तत्र यत्स्वककलहर्षादिभिरभिधीयते तत्कथितं,
यत्तैर्नाभिधीयते तदकथितं । तयोराद्यं यथा—

निपीयमानस्तत्रकां शिल्पमुखैरशोकयष्टिश्चलच्चालपल्लवा ।
त्रिडम्बयन्तो ददृशे वधूजनैरमन्ददृष्टोऽकगवधूननम् ॥

द्वितीयं यथा—

तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमाचलः ।
प्रक्रियाये न कल्पन्ते सम्बन्धास्तदनुष्ठिता ॥

क्रियासिद्धौ साधकतमत्वेन यदव्यवहित व्याप्रियते तत्करणम् । तदपि त्रिधा—वाह्य-
माभ्यन्तर वाह्याभ्यन्तरञ्च । तेषु वाह्य द्विधा—व्यवधायकमव्यवधायकञ्च । तयोराद्यं यथा—

धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभाव केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
पर्यक्षिपत्काचिदुदारबन्ध दूर्वाविता पाण्डुमधूकदाम्ना ॥

द्वितीयं यथा—

वैदर्भनिर्दिष्टमसौ कुमारः क्लृप्तेन सोपानपथेन मञ्चम् ।
शिलाविभङ्गे मृगराजशाव स्तुङ्ग नगोत्सङ्गमिवारोह ॥

आभ्यन्तरमपि द्विधा—कर्तुर्भिन्नमभिन्नञ्च । तयोर्भिन्नं यथा—

शिलाघनैर्नाक्सदामुरस्थलैः बृहन्निवेशैश्च वधूपयोधरैः ।
तटान्तनीतेन त्रिभिन्नवोचिना रूपेव भेजे क्लुषत्वमम्भसा ॥

द्वितीयं यथा—

प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना नमा परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतस्सतां सन्नतगात्रि सङ्गतं मनीषिभि स्सासपदीनमुच्यते ॥

वाह्याभ्यन्तरमपि द्विधा—बहिर्मुखमन्तर्मुखञ्च । तयोराद्यं यथा—

गतया पुनः प्रतिगवाक्षगवं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।
मुहुरन्तरालभवमस्तगिरे स्सवितुश्च योषिदमिमोत दृशा ॥

द्वितीयं यथा—

विभ्रतौ मधुरतामतिमात्र रागिभिर्युगपदेव पपाते ।
आननैर्मधुरसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥

क्रियाकार्यत्वेनावधीरित कर्मणा क्रियया वा सयोगः यदनुभवति तत्संप्रदानम् । तत्रिधा—
ददातिकर्मव्याप्यं, कर्ममात्रव्याप्यं, क्रियाव्याप्यं चेति । तेषु ददातिकर्मव्याप्यं द्विधा—स्वत्वस्याऽ-
निवृत्तौ निवृत्तौ च । तयोराद्यं यथा—

चुम्बनादलकचूर्णरूपितं शंक्रोपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥

द्वितीयं यथा—

दातु वा प्रभवसि मामन्यरमं हर्तुमेव वा दासम् ।
नाऽह पुनस्तथात्वं यथाहि मां शङ्कमे भौरु ॥

क्रियाकर्मव्याप्य द्विधा—ददात्यर्थं निषय च । तत्र प्रथमं यथा—

श्रीमद्भृताभवनमोषधयः प्रदीपा शय्या नयानि हरिचन्दनपट्टवानि ।
अस्मिन्नतिश्रमनुदश्च मगेजवातारम्भर्तुं दिशन्ति न त्रिबस्तुसुन्दरीभ्यः ॥

द्वितीयं यथा—

शशम तरमं प्रणिपत्य नन्दी शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेना श्रृङ्गेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥

क्रियाव्याप्यमपि द्विप्रैः । पारिभाषिकमपारिभाषिकञ्च । तयोः प्रथमं यथा—

न म्रजो रुरुचिरे रमणीभ्यश्चन्दनानि विरहे मदिरा वा ।
माधनेष्वभिरतेरुष्वत्ते रम्यता प्रियसमागम एव ॥

द्वितीयं यथा—

इत्थं विधिजेन पुरोहितेन प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुर्त्ता पितरौ प्रजाना पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥

तत्र कर्मा कर्मणा वा क्रियाजन्यमेव ध्यायेण यद्विगाहमग्रगृह्यते तदपादानम् । तद्विधा—
निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियञ्च । तेषु निर्दिष्टविषयं यथा— उज्जितं अनुज्जितं च ।
नयोराद्यं यथा—

स्वेदानुविहार्द्रनग्नशताङ्के मन्दप्रभृतिशिशिवाकपोले ।
च्युतं न कर्णादपि कामिनीनां शिरीषपुष्पं महिमा पपात ॥

द्वितीयं यथा—

औपसात्पभयादपलीनं वामरच्छत्रिविरामपटीयः ।
मन्त्रिपत्यं जनकैरिव निम्नादन्वकारमुदवाप समानि ॥

उपात्तविषयमपि द्विधा । हेयमुपादेयञ्च । तयोराद्यं यथा—

करो धुनाना नववल्लवाकृती वृथा कृथा मानिनि मापरिश्रमम् ।
उपेयुषो कल्पलताभिः शङ्कया कथं नु वित्रस्यति पट्पदावली ॥

द्वितीयं यथा—

अतिथि नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद्यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अपेक्षितक्रियमपि द्विधैव । सामान्यापेक्ष विशेषापेक्ष च । तयोराद्य यथा—

मा पुनस्तमभिर्सासरमागस्काणि मदविमोहितचेताः ।
योषिदित्यभिललाप न हालां दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥

द्वितीयं यथा—

कुनो भवानध्वनि चित्रकूटान् दृष्टस्त्वया श्रीललितप्रभावः ।
किं तेन मुग्धे मदनोत्सवेऽरिम्न काम त्वया वेष्मनि लेखयामि ॥

कर्त्रा कर्मणा व्यवहित क्रियाधारोऽधिकरणम् । तद्विधा—वैषयिक, औपश्लेषिक
नैमित्तिकं च । तेषु वैषयिकं द्विधा । तयोराद्य यथा—

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरु तरौ जघनश्लीपरिसरे महती ।
रशनाकलापगुणेन वधू र्मकरध्वजद्विरदमाकलयन् ॥

द्वितीयं यथा—

त्रिपदि धैर्यमथाम्युदयं धमा मदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिः व्यसनं श्रुतेः प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥

औपश्लेषिकमपि द्विधा—एकदेशिकमभिध्यापकं च । तयोराद्य यथा—

स्पर्शभाजि विगदच्छविचारौ कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।
सन्नति दधति पेतुरजस्र दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥

द्वितीयं यथा—

रागकान्तनयनेषु नितान्त विद्रुमारुणकपोलतलेषु ।
सर्वथाऽपि दृष्टो वनितानां दर्पणेष्विव मुखेषु मदश्रोः ॥

नैमित्तिकमपि द्विधैव शुद्ध सङ्कीर्णं च । तयोराद्यं यथा—

क . एधूमधारे अरे अव्युत्तणमग्निगणो समप्तिहिड ।

मुहकमळ चुव्यणळिह धम्मि पासठिएदि अरे ॥

द्वितीय यथा—

इहाधीतो पूर्वं धृतधरणिभार. कमटराडपांनायेनास्माद्विस्मृतशरण्येन पठिताः ।

ततः प्राप्ता दूरीकृततपनतापैर्जलधैरसरता दुःखोपज्ञ सततमुपकारोपनिषदः ॥

प्रवृत्तप्रयोजकानु निमित्तविशेषो हेतुः कर्ता च भवति । सोऽपि त्रिधा—प्रेरकोऽनुकूल प्रत्यायकश्च । तत्र प्रेरको द्विधा—व्यवहितोऽव्यवहितश्च । तयोर्व्यवहितो यथा—

सा चूर्णगौर रघुनन्दनस्य धात्रीकराभ्या करभोपभोरुः ।

आसज्जयामास यथाप्रदेश कण्ठे गुण मूर्तमिवानुरागम् ॥

अव्यवहितो यथा—

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतस्मिन् द्योतयन्ति मदविभ्रमममाम् ॥

अनुकूलोऽपि द्विधा—सिद्ध साध्यश्च । सिद्धो यथा—

गेहाजिरेषु नवशालिकणावपातगन्धानुभावसुभगेषु कृपीवलानाम् ।

आनन्दयन्ति मुसलोल्लसनावधूतपाणिस्खलद्वल्यपद्धतयो वधूद्वयः § ॥

साध्यो यथा—

सुण्णम्मि गिरिं गामे वणमहि सविता अमङ्ग वड्वेदे ।

गह्वइ धृआद सण मणोहरो मंप सा वेइ ॥

प्रत्यायको द्विधा । अदृष्टप्रयोज्यक्रियो दृष्टप्रयोज्यक्रियश्च । तयोः कस्य घातयति, पुष्पेण चन्द्र योजयतीत्यादिरदृष्टप्रयोजनक्रियः । स यथा—

शैलैस्तन्धयति स्म वानरहतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधि ।

व्यास पार्थशैस्तथापि न तयोरत्युक्तिरुद्धाव्यते ॥

वागर्थौ च तुलाधृताविव तथाप्यसत्प्रवन्धानय ।

लोको दूषयितुं प्रमार्गितमुखस्तुभ्य प्रतिष्ठे नमः ॥

वाराणस्या रात्री विवासयति, माहिष्मत्या सूर्यमुद्रमयति, इत्यादिदृष्टप्रयोज्यक्रिय ।

स यथा—

त्रिषु उत्तरनितम्बाभोगरुद्धैरमण्या ऋयितुमनाधिगच्छजीवितेशोऽवकाशम् ।

रतिपरिचयन-यन्नैद्रतन्द्र. कथचिद्रमयति शयनीये शर्वरी किं करोतु॥

कथं पुनः कस्य घातयति कथं क, बलिं बन्धयति गायक इत्यादौ प्रयोजकव्यापारेण निरुपत्तिरुच्यते ।

अन्धोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्निषयता गतान् ।

प्रत्यक्षमिदं कसादीन् साधकत्वेन मन्यते ॥

तथा चोत्पत्तिप्रभृत्याविनाशात् समृद्धिमाचक्ष्णन् परानपि तथैव प्रत्याययति । तथा हि । वक्तारो भवन्ति, गच्छ हन्यते कस्य, किं गतेन हत कस्य इति । एव रात्रिं विवासयतीत्यादावपि तथा प्रत्यायनमवगन्तव्यम् । अथ च सूत्राणामारम्भपक्षे न्यायः, सूत्रारम्भपक्षे तु आख्यानात् हतस्तदाचष्टे कृष्टुक् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकमित्युदाहृतं पुरस्तात् ।

अथायं निजर्थो धात्वर्थत्वेनावच्छिद्यमानः किं साक्षादवच्छिद्यते ? एव भवितुमर्हति । न हान्यदिहोपलभ्यते तदनुपपन्नम् । क्रियोऽसाध्यत्वेन स्वसाधनापक्षया परस्परं सम्बन्धः । अस्तु तर्हि कर्तृव्यवधानेनायुक्तं चतत् । धात्वर्थो हि कर्तृव्यापाररूपः, सोऽनुपलभ्यमानमपि कर्तारमाक्षिप्य तद्वारेण प्रत्ययार्थं विशेषयति ।

न चेव सति प्रेरणानथन्य यतो विच्छेदमाशङ्कमानः क्रियायाः प्रवृत्तमपि प्रेरयति । यत्राप्यप्रवृत्त एव प्रवर्त्यते तत्रापि योग्यत्वाद्बुद्धिस्थः क्रियासम्बन्धः गृहीत्वा प्रयुक्तः । अनुद्धिः निबन्धनोऽपि क्रियाकर्त्रोस्सम्बन्धः उपपद्यते । तदाप्याख्यानात् हतस्तदाचष्ट इत्याद्युपसर्यानेन वा सामान्यम् । हतत्वाद्धेतुताद्यविशिष्टमिति बुद्धिनिबन्धनत्वेनैव प्रत्याख्यातम् । तदा च बुद्धिः सोऽनुद्धिः वासुदेवेन हन्यते इत्येवभूतबुद्धिविषयः प्रयाजकव्यापारमाश्रित्य पुनर्वाच्य एव प्रयोजकव्यापाराऽङ्गीकृतः । अथोऽर्थाक्षिप्तकर्तृसङ्गतायाः धात्वभिहितायाः क्रियायाः प्रत्ययार्थत्वेन प्रेरणादिना सम्बन्धः इति । अतः एव प्रवृत्ताऽपि प्रत्यमाणे लोडादिप्रत्ययोत्पत्तेः कर्तृत्वस्यापायात् । ननु कथमप्रवृत्तयाद्ययोगः कर्तृत्वमुपयात् । प्रपञ्चाध्य च कर्तृत्वं कथं नाम ? ततः प्रागेव भवेत् । उच्यते, नद् बाह्यप्रयोगप्रवृत्त्यधीनं कर्तृत्वमभिधीयते । क्रियायाः तु सम्बन्ध्यमानत्वेन विवक्षितायाः तत्साध्यता । नातरीयकः सामर्थ्यप्रापितसन्निधानः कर्ता स्थित एव प्रयोजकव्यापारेण बाह्यप्रयोगसिद्ध्यर्थमेव विषयीक्रियते । अन्यथा प्रयोजकव्यापारापक्षकर्तृत्वे प्रयोजकोत्तरकालमवाप्त्य

कर्तृत्व भवदिति न सप्रति कर्तृत्वाभावे तादृशव्यवधाने । तस्मात्प्रवर्तत्यादिना य पचति स पाक प्रति प्रवर्तयति कथितं भवति । क्रियासामर्थ्यादेन निर्मातृ कर्तार प्रत्ययतामिधेयभावेन लकाराभिनिविशते । तथाहि, सोऽय पाकादिधात्यर्थसामर्थ्याद्वगत कर्ता साधनवार्थस्य बाह्यप्रयोगसप्तत्यधप्रेरणानिव्यापारविपर्ययत प्रत्ययेनाभिधीयत इत्यामनन्ति ।

अनु नाम क्रियाप्राप्तिरुद्भिधानं कर्ता । सनु नियत एव पुरुष कथं प्रापते ? यन्वमुच्यते यश्च पचति स पाक प्रवर्तयेति । अत एव भाष्ये सतिश्रवस्य कर्तुं प्रयोगे निचममिधाय द्रव्यमात्रस्य प्रयोगे लोट उत्पत्तिरिति हिता—शृच्छतु मा भवान्, अनुशुद्धा मा भवान् इति । उच्यते द्रव्यमात्रमपि प्रेषमाण क्रियासाधनयोगमय प्रेषणे, न काष्ठकुट्यादि । नन्वय निचो लोटश्च विषयसद्वर प्राप्नोति, नास्ति सद्वर यस्यावगतमरुहत् प्रमाणातरेण क्रियाकर्तृत्वमभावे सम्भावितक्रिया निषिद्धपय । अदृष्टक्रियासामर्थ्ये तु यो यस्त्व । द्रव्यमात्र लोक्षिपय इति तेन पचत्यसमय यश्च पचति पाकाद पात्रे इत् स त्व प्रवर्तय पाकमिति । एवञ्च क्रियाकर्तृत्वेन योग्यतया द्वायमानस्य प्रयोगे प्रवर्तमानत्वात् कर्तृत्वेवाधिकारः शयुक्तं भवति ।

विद्वच्छ्रुताभिजातकर्तृक राज्य भवानधिपत इत्यादिवचनमङ्गिमिरयमेवार्थस्समर्थ्यते । यदि तद्धि न कर्ताधिक्रियते नाऽय मतिमान् विद्विषमेव पुरुषमवप्रकारेऽधिकारेनुरुधीत यमेव कञ्चिपुरुषमुपाददीत । अथवा एन लोडादिनिपया प्रपादिविषया । ते कस्य धर्मभूता, तत्रैव ते वसयन्ति प्रयोक्तु, प्रयोक्ता हि प्रेयणादिमिरमिदित्सिद्धयेऽमित्यापान् पुरुष प्रवर्तयति, सनु क्वचिप्रेषयन्, क्वचिद्व्यपयन्, क्वचिदामन्त्रयमाण इति शब्दस्यैते व्यापारा इत्यपरे । प्रेयणा हि सविविधादिसाधारणरूपा । साच शब्दव्यापार निमन्त्रणाद्यन्तु प्रमाणादिनिबन्धनास्तद्विधेयाः । तथाहि, इह निमन्त्रण, इयमनुज्ञा, अयं प्रातःकाल इति प्रकरणादेष्वगम्यते । अन्यन्मत प्रयोक्तृ-व्यापारविशेष ते चासविदिता । सनु पुन्यो निटादिप्रयोगात् भोजनानादिक्रियासु निमन्त्रणाद्यवस्थान्तरमात्रान् मन्यते निमन्त्रिताऽहमप्येपितोऽहमिति ।

अन्यत्वाद्—विधिरेक एवार्थं प्रत्ययस्य । सच यजेतेत्यादर्थधारणेऽवगम्यते तथारूप एव । कट कुट, इह करोत्यर्थात्मक विधिरुद्धाऽर्थानुयार्याति कारकाणामभिमुख्य । यत्र करोत्यर्थात्मकव्यापारेण कारकाणां विषय उपचायमान उपलभ्यत कुत्रचि कारका भवति । अन्यत्वाद्—सोऽय पाकादिको विनाय इतरतरत्वात्प्रेयणेनोपलभ्यमान प्रतिनियतफलजनक । यत्रैव फलसाधकत्वात् करणानि प्रवर्तन्त तस्यैव तु व्यापारामकत्वात् त्रिभारूपताऽपि रूपसंज्ञेति । अपरमत तन्नेविबन्तु इह कारकाणि व्याप्रीयन्ते न व्याप्रीयन्त इति । उभयात्मक वस्तुनि विविधविधिरूपस्य निर्धारितत्वात्कत्राऽपि प्रवृत्तिमुपयन् कारकमितरत्रापि प्रवृत्तिविशेषोपलभ्यते । अथापर नूनं उभयात्मकमत्र हि क्रियारूपं यन्तु कारकैरुपपद्यत । अत एव कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रियेयेतद्भावनापक्षऽपि सङ्गच्छते, न चास्माभिस्समकत्रार्थानुयायिकरोत्यथरूपाभावना

अङ्गीक्रियते, यदित्यमर्च्यगीपत हृष्वस्त्य क्रियासामान्यवचना क्रियाविशेषवचना पच्याद्य इति । किंतु प्रत्ययवाच्यत्वमस्या अनुपप्यते ।

ननु च भावनापथ्य कारकाणामिति बहुवचनानुपपत्ति कर्तुरेव हि व्यापारा भावना, न कारकाणामुच्यते । कर्तैव कारकशब्देनाक, न पुनरितरकरणादि । कर्तृणा तु क्रियामेदेन बहुवचनम् । कथं पुनरिदं जायते । यतो भुनक्तिशामूतिर्येदमभिधत्ते । अन्यथा कारकाणि शुष्कादने प्रवर्तन्ते अन्यथा मासादन इति । कथं शुष्कादनं मन्दप्रस्थानेन प्रवर्तते, मासादने सरम्भेणात कर्तुमन्दासरम्भप्रदर्शनं जायत । कर्तैव परिगृहीता, यस्य पुद्गलानुपप्लवत्तया प्रवृत्तिः । ननु च शुष्कादनमासादनयोः करणाधिकरणानीनामपि तद्वेदनिमित्तं बहुवचनं भविष्यति । ननु विद्यमानमपि कारकान्तर कास्यपान्नातिशुष्कमासादनयोर्मन्दतया सरम्भेन वा प्रवर्तत । यदापि सकलकारकव्यापार क्रियति पक्षस्तथापि प्रधानत्वान् कर्तैव कारकशब्देनोच्यते, तस्य च सक्रियाविशेषविषयत्वेनानपायात् प्रयागप्रवृत्तिहेतुत्वाच्च । कर्म पुनः यद्यपि तदधत्वात् प्रवृत्तः प्रधानः तथापि तस्यासधविषयत्वाच्चकारकाणामिति बहुवचनं सङ्गहः । यद्येव कर्तृशब्द एव कस्मान्न कृतं कर्मणि लकाराणां तस्य व्युदासो माभूत् ? तेन यत्र सम्भवति कर्म तत्राङ्गीकृतमव तु तदपक्षया बहुवचनम् । ननु च सरम्भादिप्रदर्शनाच्चेनानायापारस्य क्रियात्व न प्राप्नोति । ननु, सरम्भाद कर्तृविलक्षणत्वात् । अतः कर्तृव्यापार क्रियेति सिद्धम् । नन्वेव सति भाष्यं न सगच्छते कः पचे प्रधानाथ, याऽसा तण्डुलानां विहितिरिति अर्थः प्राधान्याभासित्य तद्व्याप्यमित्यविरोधः । यत्तदर्थं प्रेषणं, अध्येषणं वा सस्य पच्यर्थ इति । एव च पचतीत्याख्यातस्य विहित्युपसर्जनं विहेदनमर्थो भवति ।

अथैव तु कारकाणामिति बहुवचनं सर्वकारकव्यापारत्वेन व्याचक्षते यस्मात्सर्वकारक व्यापारमिधायित्वं धातूनां दृश्यते । तथाच द्रवदत्तस्य काष्ठं स्थात्यामोदनस्य च पाचक इत्यादि सर्वाण्येव कारकाणि धावधस्य विगणनं नात्र कस्यचिदुपनाय प्रधानभावो वा अगम्यते । आख्यातास्तर्हि सर्वकारकव्यापारा किमिति नागम्यन्ते ? प्राधान्याकर्तृकमणोरव लकारोपपत्ते तद्व्यापार एवाख्याताप्रवर्तयते । किं पुनस्सर्वेषां कारकाणामेका प्रवृत्तिः ? आहोस्वित् प्रतिकारकं भिन्ना प्रवृत्तयः क्रियेति । न तावदाद्यं पथ, सर्वेषामकस्या प्रवृत्तेरप्यमवात् । न हि यव काष्ठानां प्रवृत्तिस्सर्ववृत्तस्य स्यात्प्राधान्यं सम्भवति तस्मात्प्रातिकारकं भिन्ना प्रवृत्तयः धातूनां युगपदभिधीयमाना क्रियत्युच्यते । अथवा पुनरस्त्वेकं सर्वकारकाणां प्रवृत्तिः क्रिया । तथाहि, सर्वेषां कारकैरेका प्रवृत्तिरपचयने सर्वाण्येव हि फलननाय प्रवर्तते । किञ्चित्तु केनचिद्रूपेण चनयतीत्यनन्तरभेदाकरणाद्व्यपदेश एकैकानेकं वृत्तिर्नातिबहुपचयते । विगणाद्व्यापार फलननरूपेण, न पुनरधिभयणान्तरूपेति विगणपादिरूपेति । विगणान्तरूपेण निपातान्तरूपेण, आख्यातादिरूपेण, संगोचनादिरूपेण, सन्धादिरूपेण, हत्वान्तरूपेण चैव उपकाररूपाः ।

एते चाप्रत उपरगाराधं प्रस्तावे प्रयञ्जतो यर्णयिष्यत इति नेह प्रतस्यन्ते । सवन्धादिच्छेदार्थं तु लेशत उदाह्रियन्ते ।

तत्र विदावणादय क्रियाविशेषण, कारकविशेषण, उपसर्गश्च । यथा—साधु पचति, भीष्ममुदार दर्शनीय वट करोति, पद्ममध्ये रथेन यास्यतीति । निपाता कर्मप्रवचनीया अव्ययानि च यथा—अहं च त्वं च वृत्रहन् असाप्रत जेतुमित्याद्यादय आख्यातानि । कृतस्तद्धिताश्च यथा—स्मरमि देवदत्त काश्मीरेषु वसाम्, रैपोषं पुष्यति, ब्राह्मणवद्वयीति । सम्बोधनादय सामन्त्रणमयधि भावल्लिङ्ग च यथा—हे देवदत्त भुक्ता मज्जतीति, स इति, रुक्मिण्यदयश्च इति उपपदम् । सहाय्यं यथा—राज्ञ पुरष, बुद्बाल देवदत्तायेति, पुत्रेण सहायात् इति । हेतुत्वाद्यो हेतुलक्षण तादर्थ्यं च यथा—विद्यया यश, कमण्डलुना छात्र, यूपाय दार्विति । कथं पुनरयं हेतु कारकाद्विशिष्यते ? 'द्रव्यादिविषयो हेतु कारक नियतत्रियम् ॥' यथा—वर्जने सस्यं, तपसा वृश, अनेन वसति, मतेन ब्राह्मण्य, कारक यथा—देवदत्त धर्म्या तीर्थं हेमशतं निष्क ब्राह्मणाय ददाति । यद्येव द्रव्यादिविषयत्वेन क्रियायामनियत एव भवति । यथा—पुत्रेण सह गोमान्, पुत्रेण सह स्थूल, पुत्रेण सह ब्राह्मण इति । नैवम्, न हि सहायस्य द्रव्यादीन् प्रति निवर्तनभावदशदेनोच्यते । हेतोः पुनराधितव्यापारस्याऽपि त्वं यादिभिरस विधीयत इति क्रियाविषय करणात्कथं मिद्यत इति चेत्,

क्रिया यै. करणं तरय दृष्टः प्रतिनिधिरतथा । हेत्वर्थोऽपि क्रियाहेतुर्न च प्रतिनिधीयते ॥

तर्हि तादर्थ्यादभेद । किमिदं तादर्थ्यं नाम ? कार्यस्य कारणं प्रति प्रयोजकत्व तादर्थ्यं, विशिष्टः कार्यकारणभाव इति यावत् । यद्वि यदर्थं तन्नियोगतस्तस्य करणम् । यथा—मङ्गुलीयाय वनकमिति कथं तर्हि हेतोर्न मिद्यते ? यत् कारणस्य कार्यप्रस्तावयोभ्यताहेतुत्व कार्यस्य कारणं प्रति प्रयोजक तादर्थ्यमिति । अथ च विदोष कार्यवाचिन एव तादर्थ्यं चतुर्थी, कार्यवाचिनो निमित्तवाचिनश्च हेतोस्तु तृतीयेति । यद्येव हेतुलक्षणयोर्हेतुलक्षणा तृतीया वनका प्राप्नोति । न च तादर्थ्यचतुर्थ्या याच्यते विषयमेदात्, कार्यवाचिनो तृतीया, चतुर्थी कारण-वाचिन इति कथं च सवन्धे विधीयमाना चतुर्थी कार्यशब्दादेव, न कारणशब्दात् । अपिच मिश्रकारणत्वात्सवन्धस्य यथा राज्ञ पुरष इति द्विष्टमपि रुक्मिण्य राजशब्दादुत्पाद्यमाना चतुर्थ्युभयमपि सवन्ध उपस्यते, इति । नैवम्, तस्मै तदर्थमिति सर्वनाम्ना योर्थं प्रतिपद्यते स एव स्वकारणापेक्षया प्रापितव्यतिरेकश्चतुर्थ्या सव्यते । यथा—यदर्थमस्य मन्त्रः तदनेनाधि-गतमिति सर्वनामार्थं एव कार्ययोगि, तद्येहापि तच्छब्दोपात्त एवार्थं प्रयोजनतया विपरिणत, तदर्थं शब्दो नाभिधीयते । भावप्रत्ययान्तोऽप्यसौ कार्यगतमेव रुढविशेषाण्याचष्टे कार्यस्य कारणं प्रति प्रयोजकत्व तादर्थ्यमिति । तत्कथं कारकस्य तादर्थ्यविभक्तिराशङ्क्यते ? कार्य-

स्थयाऽपि चतुर्थ्यभ्यगतस्यापि सवन्धस्यावगतत्वात् अव्यतिरिक्तप्रातिपदिकार्थमिन्नः कारण-
शब्दाद्भवति, न तु व्यतिरेकलक्षणा तृतीयेति । अयं च हेतुतादर्थ्ययोर्विषयः ।

प्रातिलोम्यानुलोमाभ्यां हेतुरर्थस्य साधकः । तादर्थ्यमानुलोम्येन हेतुत्वानुगतं तु तत् ॥

वासेनाधीते, अध्ययनेन वसतीति, या च यूषाय दारु, अध्ययनाय वसतीति । यस्तु
मन्यते तदर्थतान्तविषयस्य पारार्थ्यरूपा कार्यप्रसवयोग्यता हेतोरनग्यार्थस्य तादर्थ्यं, तस्य
तद्विषयस्येति मनन्यार्थस्येति विशेषणद्वयमपार्थं उभयत्राविशेषात् । यदि तावदर्थस्यानग्यार्थता
तादर्थ्यं तदसत् । कनकस्य वलयादावपि सामर्थ्यं सद्वातादधोकिधर्मेण तद्धेतोः समानम् ।
न हि विद्याया यशोहेतुतां मुक्त्वा कार्यान्तरयोग्यतां ब्रूते, पारार्थ्यरूपेत्यपि न वचनीयं
कार्यप्रसवयोग्यतेत्यनेनैव गतार्थत्वात् । ननु च नटस्य शृणोतीत्यादौ कार्यप्रसवयोग्यस्यापि नटादेः
पारार्थ्येण विवक्षायां मा भूदेतुत्वमिति विशेषणं क्रियते । नैवम्, यथा उपाध्यायादधीत इति
उपाध्यायादेः परार्थत्वेन कारकत्व प्रयोजकत्वमेव तादर्थ्यमिति ।

अथ लक्षणस्य का वार्ता ? लक्षणमपि तादर्थ्यवद्धेतुविशेष एव । सिद्धो हि हेतुः कारको
ज्ञापकश्च । तत्र कारकस्य स्वव्यापारानाभयणे हेतुरित्याख्या, ज्ञापकस्य लक्षणमिति पदार्थान्तर-
परिच्छेदे हेतुता हि लक्षणार्थः ।

अनाश्रितेषु (तु) व्यापारे निमित्तं हेतुरित्यते । आश्रयावधि भावंतु लक्षणे लक्षणं विदुः ॥

कचित्तु हेतुरपि लक्षणम् । जडमिस्तापस इति इत्थंभूतलक्षणं, अक्षणा काण इति
विकारलक्षणं, कपिला विद्युदित्युत्पातलक्षणं, गोषु दुह्यमानास्तु गत इति भावलक्षणं, पचन्नास्त
इति क्रियालक्षणं च व्याख्यातमिति । एकार्थपरं पदसमूहो वाच्यम् । तद्विधा—संस्कृतं
प्राकृतमपभ्रंशश्च । तत्र संस्कृतं श्रौतमार्गं लौकिकञ्च । तेषु श्रौतं द्विधा—मन्त्रब्राह्मणमेवात् ।
तत्र मन्त्रो यथा— तदेवामिस्तद्वायुस्तत्सूर्यस्तदु चन्द्रमा । तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म तदापरस
प्रजापतिः ॥ ब्राह्मणं यथा— शयो मनुष्याणां रागद्वेषसमूहो भवति । तत्रान्येषामधिपतिः
सर्वेषां मनुष्यैर्कै कामैस्संपन्नमत । स मनुष्याणां परम आनन्दः ।

अपि द्विधा । स्मृति पुराण च । तयोस्मृतिर्यथा—

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते ।

ते च स्वा चैव राजस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥

पुराणं यथा—

हिरण्यकशिपुर्देत्यो या यां दिशमुदैक्षत । भयभ्रान्तैस्सुरैश्चक्रे तस्यै तस्यै दिशे नमः ॥

लौकिक द्विविध, काव्य शास्त्रं च । तयोः काव्यं यथा—

कस्य नो कुरुते मुग्धे पिपामाकुलि' मनः । अयं ते विद्रुमच्छायो मरुमार्ग इवाधरः ॥

शास्त्रं यथा—

प्रकामधवल यस्याश्चक्षुः पर्यन्तपद्मलम् । नवनतोपम तरया भवति स्मरमन्दिगम् ॥

प्राकृत त्रिधा, सद्गज, लक्षित, श्लिष्ट च । तेषु सद्गज द्वित्रा—मरुतसम देह्य च । तयोस्मरुतसमं यथा—

सरले साहसराग पण्हिर रंभोरु मुञ्च संरम्भम् ।

विरस विरहायाम बोद्धु तत्र चित्तमसह मे ॥

देह्य यथा—

विष्णु अपि आपु आणुणाहं पडरसमं परिहमन्तेई ।

वासअर विणडिओ विस ललेख णावेसि ॥

लक्षित द्विधा, महाराष्ट्र शौरसेन च । तयोर्महाराष्ट्र यथा—

णमह अग्रद्विअतुग अविसारिअवित्थअं अणोणअगहिर ।

अण्णळहुअपरिमङ्ग अणाअपरमन्थपाअड महुमहणं ॥

शौरसेन यथा— . . . . .

श्लिष्ट द्विधा, पेशाचं मागध च । तयोः पेशाचं यथा—

फनमय चन अप्पकुवि अकार्धा चरणकिपटि अपटि ।

पिप्पतमु नग्गतप्पनेसुं एतासतनुततर रुत ॥

मागध यथा—

हृदमाणुशमशभोयण कुभशहाशवशाहिशश्लिष्टं ।

अणिशंअ पिवामि शोणिठ वलिशशदं शमलेण भोयदु ॥

अपभ्रंशस्त्रिधा । उत्तमो मध्यमः कनिष्ठश्च । नेपायन्यलादीयादिरत्तमः । तत्रावस्थो यथा—

एरुदु असञ्जोणी अल वाहरणमुसदरी अच्छि उपलपड वीवडकहिम्मल भट्टपवटपि अमरप ।

उणजाणिड विरहानुरणुज्जि अपमज्ज हरोदावणुदिण्णुवहिणे विण्णूरि अ प ॥

लाटीयो यथा—

हिरउ हरन्त हो चोरहोए भुजिदन्दुहले जपिउपणत्र सच्छिन्ने विलोइ अउगणे ।
एहुपुणपिण गणत्थणि सथहउक्कपणु ज-च-दाणभेदिजइ अहरहोदन्तपणा ॥

आभारगार्जरादिर्मध्यम । तयोराभीरो यथा—

लविय-ऊउ वीउदुद्धडाकउ हहाण एच्छसि पुतहोमत्थजिम्हा ।
जळइहिडा उज मे पि जवि आआसि ॥

गार्जरो यथा—

अव अरखो श्री समुद्रुतरि सिल्लुहि गरुकाणि ।
मन्दो हि ए पिल्लि अउउजपहउइतें व अणि ॥

कादमीरपारस्त्यादि कनिष्ठ । तयो कादमीरो यथा—

कवळि आळ एक ते कुदुच्छलदन्तहि विटि सुद्धि एम इवि आलसीलति ।
सउ अगापिदुसरासहि सवाचि दु फलिनन्तकी आआसण अईदसि ॥

पारस्त्यो यथा—

महणाहि अकुटुवि सामइन्दीहिररेभाउ जपिहुरि । विणउजान्ता वद्धरिवामे केरेधूजे वासा हावायि ।
आखीजणुकणासहुकानाघितेहाथेञ्चित उदूकराए । वळ आच्छइणी जीव उपाथरूस
अणइ भवणाहि वाच्छर ॥

तदेतत् समस्तमपि वाक्यजातमाख्यातोपाधेरेकादशप्रकार विप्रथते । तद्यथा—एकाख्यात
मनेकाख्यातमावृत्ताख्यातमनुवृत्ताख्यात विपरिणताख्यातमेकार्थाख्यात समुच्चिताख्यात कृदमि
हिताख्यातमपक्षिताख्यातमेकान्तराख्यात निरन्तराख्यातमिति । तेष्वेकाख्यात यथा—

वागर्थ्यात्रि सपृत्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगत पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

अनेकाख्यात यथा—

यदेव गेचते मद्य तदेव कुरुते प्रिया । इति वेत्ति न जानाति तत्प्रिय यत्करोति सा ॥

आवृत्ताख्यात यथा—

जयत्यमरकौस्तुभस्तवमितासपीठो हरि र्जयन्ति मृगलोचनाचलद्रपाङ्गदृष्टिर्नमा ।
ततो जयति मल्लिङ्ग तदनु सर्पमयेदना त्रिनाशकरणक्षमो जयति पञ्चमस्य ध्वनिः ॥

अनुवृत्ताख्यात यथा—

चरन्ति चतुस्त्रयोविधेरेलोचानेषु दन्तिनः । चक्रमालादिकुञ्जेषु कुन्दभासो गुणाश्च ते ॥

विपरीताख्यातं यथा—

सोऽस्मिञ्जयति जीवातुः पञ्चोपोः पञ्चमध्वनिः । तेच चंत्रे त्रिकीर्णेवा तत्कोलीकेलयोऽनिलाः ॥

एकार्थाख्यात यथा—

विकसन्ति कदम्बानि स्फुटन्ति कुटजोद्गमाः । उन्मीलन्तिच कन्दन्यो दलन्ति ककुभानिच ॥

समुच्चिताख्यात यथा—

तामत्रातारयत्पर्वा रथादवततार च ॥

कृदमिहिताख्यातं यथा—

ततःकुमुदनाथेन कामिनोगण्डपांडुना । नेतानन्देन चन्द्रेण माहिन्द्री दिगलभृता ॥

अध्याहृताख्यात यथा—

यश्च निम्बं परशुन । यद्भनं मधुसर्पिणा । यद्भनं गन्धमात्याभ्यां सर्वत्र कटुरेव सः ॥

अनपेक्षिताख्यात यथा—

कियन्मात्र जलं विप्र जानुदक्षे नराधिप । तथापीयमवस्था ते न हि सर्वे भवादृशाः ॥

एकान्तराख्यात यथा—

तेनाट्रिबन्धो ववृधे पयोधिस्तुतोप रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्दृष्टो सुवेलः प्राचे जलान्तो जह्नुः सुधाशाः ॥

निरन्तराख्यातं यथा—

ध्रेमुर्ववल्गु । ननृतुर्जहर्षुर्जगुस्समुत्पुष्टुविरि निपेदु ।

आस्फोटयांचनूरभिप्रणेदू रेजुर्ननन्दुः प्रययुस्समीयुः ॥

ननु च निरन्तराख्यात समुच्चिताख्यातमेकार्थाख्यातमावृत्ताख्यातमित्यादयो वाक्यविकल्पा नोपपद्यन्ते, वाक्यकारो हि मन्यते । नास्त्येव तिङन्तयोस्संबन्ध । तथाच 'तिङ्ङ तिङ्' (पा ८ १ २८) इत्यत्रातिङ्बचनमनर्थक समानवाक्याधिकारादित्यतिङ्बचन प्रत्याचष्टे । नह्येकत्र वाक्ये द्वे तिङन्ते स्त इति, एव लक्षणं करोति, आख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यम् । तत्राख्यातग्रहण न कर्तव्यम्, नह्यव्ययकारकविशेषणपदानि निबन्धनमन्तरेणाव तिष्ठन्ते । आख्यातमेवैषा निबन्धनमिति लब्धे व्याख्याने पुनराख्यातग्रहण आश्रितसङ्ख्याख्यात पदपरिग्रहार्थम् । यत्रैकमाख्यातपदमव्ययकारकविशेषणपदानि सन्निपतन्ति, तद्वाक्य यथा स्यात् ? अनेकाख्यातपदप्रयोगे तु वाक्यसंज्ञा माभूदित्यनाश्रितसङ्ख्याख्यातपदांशकानिरासार्थमेकतिङ्वाक्य-

मिति वचनान्तरमारभते । तत्रेदं विचार्यते, किमेकस्मिन् वाक्ये द्वयोस्तिङन्तयोस्सबन्ध एव नास्ति, उत सत्यपि सवन्त्रे द्वितीय न प्रयुज्यते ? एकतिङ्वाक्यमिति पूर्वाचार्यसमयादनु । किञ्चिदाह । सत्यपि तिङन्तर्यास्सबन्त्रे तिङन्तामन्वितयुष्मदस्सदादेशुतादिकार्यव्यवस्थार्थमेकतिङ्वाक्यमिति पारिभाषिकमेव वाक्यलक्षणं क्रियत । किं कारणम् ? समानवाक्यार्थात् पदादुत्तरयोस्तिङामन्वितयोरिवातस्सर्ग्यते । 'युष्मदस्सदो षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वा नावौ' (पा ८ १.२०) वाक्य आदेशा विधीयन्ते । 'वाक्यस्य टे प्लुत उदात्त' (पा ८ २ ८२) इति वाक्यवाचा मन्यस्य प्लुतदिशष्यते इति । तच्च तदोपपद्यते यदकतिङ्वाक्यमिति पारिभाषिक वाक्यलक्षणं क्रियत । अन्यथा 'समर्थं पदविधि' (पा २ १ १) इति पदानां परस्परसामर्थ्यं वाक्यस्य चापरिसमाप्तौ सवेधा न प्राप्नोति । तथाहि, नद्यास्तिष्ठन्ति कृले वृक्षस्य लग्नते शाखाया, क प्रिये मये कोप ? का सुभग प्रिया ते ? शालीना ओदनं दाभ्यामीति मे माता ब्रवीति । आगच्छ भो देवदत्त कुग्रामं गच्छाव, ग्रामं यदि यासि रे न मामपि प्रतीक्षस्व । अत्र तिष्ठति नाकूलमभिसवन्धानं नदी, लग्ननेन शाखा न वृक्ष, क इत्यनेन कोपन प्रिया, केत्यनेन तु प्रिया न सुभगा ते इति युष्मदस्सदधन दानं न शाल्य मे इत्यस्सदर्थे न मातावचनम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं यदि यासि रे इत्येतावति वाक्ययोः परिसमाप्तिः । किं तर्हि गच्छावो मामपि प्रतीक्षस्वेति ततश्च निघातादिकार्याणामप्राप्तिः । एकतिङ्परस्य तु पदसमुदायस्य वाक्यत्वे परपरया यथाकथञ्चिदभिसवन्धे निघातयुष्मदस्सदादेशा युज्यन्ते । 'युक्तयुक्ते चोपसङ्ख्यान' इति युक्तेन वक्तव्यं भवति । एव साकाक्षस्याऽपि पदकदम्बकस्य एकतिङ्पञ्चैदेन वाक्यत्वप्रतीतौ वाक्यस्य टे प्लुत इति वाक्याचामन्यस्योदात्तं प्लुत इति सिद्धो भवति ।

कश्चित्तु ब्रूते—नास्त्येव तिङन्तयोस्सबन्धः । स हि तिङन्तेषूपकल्प्यमानं पोढेवावकल्पते । विशपणविशेष्यसबन्धः, साध्यसाधनसबन्धः, लक्ष्यलक्षणसबन्धः, हेतुहेतुसबन्धः, अवध्यवधि सन्धः, समुच्चयादिसन्धश्चेति । तत्र विशपणविशेष्यसबन्धस्सामानाधिकरण्येन वा स्यात् वधधिकरण्येन वा । न तावत्सामानाधिकरण्येन पचति पठतीत्येतयोरत्यन्तमर्थमेदात्, न हि पदाभ्योरत्यन्तमेदेऽभेदे वा विशपणविशेष्यभाव उपपद्यते । न हि भवति आम्रश्रूतोऽश्वत्थ इति, यत्र तु नात्यन्तमेदो वा तत्रोपपद्यते यथा नीलमुत्पलमिति ।

ननु यथा प्रपचति स्लोकं पचति इत्यादावुपसर्गेण स्लोकादिना वाऽऽख्यातं विशेष्यते, तथाऽऽख्यातान्तरेणापि कस्मात् विशेष्यते ? नैवम् । अत्र यथा नीलवीरशब्दो नीलत्ववीरत्वे विशेषणरूपेणामिदधतो उत्पलं पुरुरपच सामान्येनोपगृहीतम् । न रूपपुरुरपसामान्ययोर्वा नियतौ भवतः, उत्पलपुरुरपशब्दावप्युत्पलपुरुरयोः विशेष्यरूपेणामिदधतो नीलत्ववीरत्वच सामान्येनोपगृहीतम्, न तु सामान्ययोस्तद्विशपणयोर्वात्मानं नियमयत । परस्परोपपन्नयोर्विशेषणविशेष्य

भागे भवति । न चेन्न पचति पठतीत्येवमप्यप्यते, न हि नीलोत्पलादिवत् पचति पठति पचति वा पठतिरूपगृहीतुं शक्नोति ।

ननु चात्यन्तमभिप्रायश्च दृश्यते विशेषणविशेषभावात् । अभिप्रायैर्योऽप्यथा—मपीते, अथेति, मित्रार्थयोऽप्यथा—प्रतिष्ठने, प्रसरति । ननु, मपीते, अथेति, येनयोऽप्यपि धातुरपसर्गं न व्यभिचरति, व्यभिचरत्येवोपसर्गो धातुम् । अतश्चाप्यतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्यमेदं कल्पयितुं, यदर्थोऽयमधिरन्यत्र दृष्टस्तदर्थं इहापि भवितुमर्हति । नयवाधिरन्यत्रोपरिभावायां दृष्ट, यथा—अप्यास्ते, अधिरोहतीति ते मन्यामहेत्यस्य सपवार्थ इति तस्मादपीडव शब्दत्रियो ज्ञानत्रियश्चेति । अधिशब्दस्तेनमेवार्थमुपरिभावेन त्रिदिशिदिशि विदिपायत्रियश्चादृशता शब्दानां विधिपूर्व विशद्वन तथाधीतार्थविषयविज्ञानमिति पतावानेवार्थोऽधिना विभज्यते ; इह तर्हि कथं प्रतिष्ठते, प्रसरति इति । नह्यत्र सत्यपि केवलप्रयोगे तिष्ठते स्मरतेर्वा पचतिवत्सामान्याभिधायित्व, किं तर्हि विरोधिन्नेव क्रिया गम्यते ? मज्जिप्रियास्मरणनिवृत्तिश्च व्यक्तं प्रतिष्ठत इत्येव न स्थानप्रारम्भो नोच्यते । किं तर्हि गमनमव स्मरतीत्यनेनापि स्मरणात् प्रारम्भो नोच्यते, पितुस्स्मरणारम्भ एवेति नेप दोष । शब्दोऽयं प्रपञ्चतीत्यादिकर्मवचनत्वेन निर्हातोऽस्य विशेषणोदष्टादनुमानादादिकर्म वचनत्वमनुमीयते । तिष्ठतिश्च देवदत्तस्तिष्ठतीत्यादा क्रियावचनाद्भातुत्वेन निर्हातः, अतोऽस्य सामान्यतो दष्टादनुमानाद्व्यभिचार्यत्वमपि विज्ञायते । वदार्थो अपि धातवो भवन्ति, 'वपि' प्रकरणे दृष्टेदेऽपि प्रवर्तते' ऐशान्यपतीति । 'ईदृतिश्च गर्ता दृष्ट प्रेरणेऽपि प्रवर्तते । अक्षिर्वा इतोपवेमीहे ॥' करोतिरपूर्वप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणेऽपि वर्तते । पादौ कुरु, पृष्ठं कुरु, मा कुरु, उदरं स्नेहो हीयते, उन्मृदा न मृदोन्मृदा नेति गम्यते । तथा कटे कुरु, अश्मना नमित कुरु, निक्षिपावक्षिपति गम्यते । अयमपि च धातुत्वाद्नेकायां भवितुमर्हति, एतेन स्मरतिरपि व्याख्याता । न चेन्न दृष्ट विद्वद्वायांयथा तुल्यरूपेण शब्देनामिपीयते । तद्यथा—सन्निकर्षविप्रकर्षयोर्दण्डमारुच्छेनाभिधान-आराच्छनुमपवाधस्व दूर, दूराद्द्वीपो अपमेध शब्दू । अतस्तिष्ठतिरेव गमनार्थे, स्मरतिरेव स्मरणनिवृत्तिक्रिय, तद्विशेषोपसर्ग इति युक्तमुक्तं वस्तुनोरत्यन्तमेदेऽमेदे वा विशेषणविशेषभावात् इति यदाह—

“सम्भवे व्यभिचारो च विशेषणमर्थवद्भवति” इति ।

नापि वैयधिकरणेनाख्यातस्य विशेषणं भवति प्राधान्ये सत्यधात्वर्थभूतार्थत्वात् । इह राशं पुरुष इति मरणादिक्रियानिमित्तो व्यतिरेको विशेषसम्प्र-धनम् । न च प्राधान्यस्यैव राजावस्थोपजायते न च तयाख्यातार्थस्य प्राधान्यं सत्त्वाभावे वा सम्भवति । यत्रापि च क्रियापदं न श्रूयत मातु स्मरति सर्पिणो जानीते इति तत्रापि सा क्रियामाभ्यासदेत्यनेन रूपणाश्रयमाणसत्त्वभूतस्याप्रधानस्य मात्रादेरर्थस्य व्यतिरेकमुपजायत, श्रूयमाणक्रिया विशेष स्य धनेमिच्छ भवति । न चनदाख्यातस्योपपद्यत, सत्त्वभूतत्वादेव निमित्तानिर्द्दश्यतयास्येति

व्यपदेशाभावात् । यत्स खलु परिनिष्ठितस्वभावमस्य तस्येति सर्वनामप्रत्ययमर्शयोग्यं तद्विशेषणतया कचिदुपयुज्यते वा न वा, यत्पुनरात्मनैवापरिसमाप्तरूपे तद्विपरीतं, तत्कथमिवान्यस्य विशेषणत्वं यायात् ।

नन्विदानीमिव प्रपचति, स्लोक पचतीत्यसत्त्वभूतयो प्रशब्दस्तोकशब्दयोर्विशेषणत्वमुक्तम् । नैरम्, अन्यथा तदुपपत्ते, उपसर्गणा क्रियाविशेषणानां वा सत्त्वभूतानामप्यनन्यविषयत्वेनैव क्रिया प्रति गुणभावो भवति । तथाहि, योऽसौ क्रियाभूतो धर्मः प्रारम्भादि., तं क्रियार्थमिव क्रियानुप्रविष्टमसत्त्वभूतमभिदधत्प्रशब्दोभिव्यञ्जयति । यदिवा यथाक्षिणिकोचादयः अनभिदधत् एवार्थान् प्रदर्शयन्ति, एव क्रियास्थान् प्रारम्भादीनभिदधत् एव प्रादयोऽवद्योतयन्ति । दृश्यते अनरीयमानस्याप्यर्थस्यात्मस्यस्यावद्योतनं यथा—दण्डा क्रीडयति, तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडा या णो विहित. क्रीडामनुवन् प्रहरणत्वं दण्डत्वमवद्योतयति । तस्मात्पचतीत्यत्र पचिमेव सदिग्धविशेषमेव स्थापयन्नसत्त्वार्थोपि शब्दो विशेषणत्वं लभते । एव स्लोकशब्दोपि क्रियाभूतं धर्ममपकर्षादिक क्रियात्वसत्त्वभूत क्रियानुप्रविष्टमभिदधानं क्रियानुरोधादेवासत्त्वभावमापन्नं क्रिया विशेषणत्वं भजते ।

न चैवमात्स्यातान्तरस्थं विशेषणमात्स्यातमभिव्यञ्जयितुमभिधानं वा शक्नोति द्वयोरपि प्राधान्येन परस्परानपेक्षत्वात् । भवतु, चोपसर्गादेरसत्त्वार्थस्यापि नीलोत्पलादिवदेव सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावः, वैयधिकरण्ये तु व्यतिरेकापेक्षयां कथमिवैतद्भवति ? न हि अपरिनिष्पन्नत्वेनात्मलाभ एव क्षीणस्यापरोपकारिणः करणादयो व्यतिरेका युज्यन्ते । अतो वैयधिकरण्येनापि न तिङन्तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्संबन्धो भवति । साध्यसाधनभावोऽपि नोपपद्यते, सहे क्रिययोः कर्तृत्वे कर्मत्वे वा स्यात्, साध्य हि वस्तुत्पद्यमानत्वेन कर्ता कर्म चेति । न चैतदुभयमपि क्रियायाः क्रियान्तरं प्रतियुज्यते । तिङन्तेन हि क्रियात्मोत्पत्तिं प्रति प्रयतमानकारकाकाक्षापि प्रकृत्या प्रयोगेषु विनिवेशितस्वरूपाऽभिधीयते । अतोऽप्रतिलङ्घ्यात्मरूपत्वेन क्रियायास्साधनपरवशत्वेन तद्वक्कृत्वादितरेण क्रियात्मना संबन्धसत्त्वेनास्याः कर्तृरूपता वा सम्भवति, यतः परिनिष्पन्नरूपस्यात्मलाभनिरपेक्षस्य सिद्धात्मनस्साधनभावो घटते, नतूक्तविपरीतात्मन इति । क्रियायाश्चायमेव स्वभावः, यदुत साधनाधीनत्वेन साध्यस्वभावायाः प्रतीतिः । या च साध्यस्वभावा सा कथमिवान्यस्मिन् साध्ये साधनभावं गच्छेत् येन कर्त्रात्युच्यते या च साधनाधीनत्वेन साध्यस्वभावा सा कथमिव क्रिया साध्येत येन कर्मात्युच्यते ? यदि च स्यात् परिनिष्पन्नरूपद्रव्यवदेवेद् तथा निर्दिश्येत । न च निर्दिश्यते, अतोऽनिदन्तया निर्देशादपि न साधनम् । अस्यारूपश्च साधनधर्मो व्यापारशब्दवाच्यः । क्रिया सा कथमिवात्मसिद्धये तथाविधमेव धर्मान्तरमपेक्षेत ? अनपेक्षितयोश्च कथमिव मिथस्संबन्धोपपत्तिः ?

न च क्रियाया क्रिमपि तदवशिष्यते यत्साधनैरसाधित क्रिया-तरस्य साध्य भविष्यति । तदेवमितरेतरानायासरूपयोरसम्बन्ध एव क्रिययो । न च निवर्तमानलब्धात्मक वस्तुनिवर्तकादृते परेण सह सम्बन्धमर्हेत् । उपकार्योपकारकनिबन्धनस्वभावानामितरेतरेण सम्बन्धलब्धात्मकस्य लोपकारकत्वम् ? क्रिया च तथारूपत्वविरहान् साधनेभ्यरन्धोत्पात्तिमवेक्षमाणा कथयितातथाभूत क्रियान्तरेण सम्बन्धमियात् ? तस्मात् स्वसाधनावरुद्धत्वात्साध्यमानैरसम्बन्धभावाया क्रियायाः कर्तृस्य कर्मत्रे वा न क्रियान्तरेण सह सम्बन्धः ।

ननु च यथा पाक करोति, पाको यतते, इति तिङ्शुद्धमिहितयोः क्रियोरसाध्यसाधन-भावाो दृश्यते, तथाच पठति पचतीत्येतयोरपि कस्मात् भवति ? नैवम् ; उक्तमिदं भाष्ये, अस्ति पलु तिङ्मिहितस्य रुद्धमिहितस्य भावस्य विशेषः, रुद्धमिहितो हि भावो द्रव्यवत् प्रकाशमानः क्रियाया समयाय गच्छतीति । न हि भवति, पचति, पठति, इति लक्ष्यलक्षणभावोऽप्याख्याता मिहितयोः क्रियोरभिप्रासाधनयोर्ना सम्भवति । द्विधाऽपि चानुपपत्तिः, साध्यमानत्वेन प्रवर्तमानस्य साधनपरतन्त्रस्य चात्मनोऽनिन्दनानिर्देशस्य साधनवद्वक्षण-वायोगात् । ननु च माभूत् क्रियायास्साधनम्, लक्षणं तुभयथापि दृश्यते, पाचकः पठति, रुद्धं प्रायार्जदिति । ततो य पचति स पठति, स रोदिति, अयं प्रव्रजतीत्याख्यातयोरलक्ष्यलक्षणभावो भविष्यति । चिरजीवः, त्वयैव स्मरितोऽसि, आख्यातयोरलक्ष्यलक्षणत्वेनासम्बन्धकारणस्य यदत्र लक्षणहेत्वोः 'क्रियायाः' (पा. ३.२.१२६) इति शतृशानर्चा तिङ्परार्द्धा स्मर्येते । अतो लक्षणत्रे क्रियायाः क्रियान्तरं प्रति समाधिपदमणे पचन् पठति रुद्धं प्रायार्जदित्येव भवितव्यम् ।

ननु य पचति स पठति, स रोदित्ययं प्रव्रजतीति तत्कथं सम्बन्धः ? एतेन हेतुहेतुमद्भावा आख्यातयोः प्रत्युक्तो भवति, यतोऽसावपि द्विधा—हेतुर्वा हेतुमत्परत्वेन, हेतुमता वा हेतुपरत्वेन । तत्र हेतोर्हेतुमत्परत्वे शतृशानज्या हेतुमत्स्वहेतुपरत्वे तुमुनादिभिर्भाव्यम् । यथा पचन् भुङ्क्ते, अधीयमानो वसति, भोक्तुं पचति, भोजको व्रजतीति । ननु पचति, भुङ्क्ते, व्रजतीति तत् कस्य त्रेन सम्बन्धः ? अवश्यवधिमद्भावोपि तिङ्गतयोर्नास्त्येव, स हि देशतः कालतो वा स्यात् । न तावद्देशतः, तस्य मूर्तिमद्विषयत्वात् कालतस्तु युज्यते । किंतु तत्र पूर्वकाले कथाप्रत्ययविधानात् पठता भुङ्क्ते इत्येव स्यात् । न तु पचति भुङ्क्ते इति समुच्चयेनापि क्रियायास्सम्बन्धः । सोऽपि हि द्विधैव, साधनानां वा क्रियाया यथा—गौरवश्च गृह्यताम्, क्रियाणां वा साधने यथा—असौ पचति पठति चेति, ननु क्रियाणां क्रियायामेव ।

ननु चैकत्वात्क्रियाया यद्यपि साधनसमुच्चये क्रियाभिसम्बन्धो नास्ति, तथाप्येकवस्तु-विषयत्वेन क्रियासमुच्चयोऽसौ भविष्यति । तथाहि, य एव पचति स एव पठतीत्येकाधिकरण्ये भवत्येव सम्बन्धोपपत्तिः । नैवम्, साध्ययोस्साधनाय तयोरलब्धात्मनोस्साधनोन्मुगत्वेन परिचर्त-मानयोः क्रियाया परस्परानपेक्षत्वात्, नह्यनग्नित्वात्मनामधिकरणमुपेक्षानुपजनयितुमलम् ।

अनस्तत्र्येतरगोविषाणवत् परस्परेणासमन्वितमेव क्रियाद्वयं साधने समुचीयते । न च समुचीयमाने धनुनि मिथस्संबध्यते, तथा सति समाहारेतरैतरयोरेत्यतरापत्तौ समुच्चयस्यैवाभावात् । आदिग्रहणादन्वादयोऽनन्वय एव क्रिययो, तस्मान्नास्त्येवाख्यातयोर्मिथस्संबन्ध इति ।

ननु च अस्ति स मे रोचते, अस्ति त्वमीक्षिषे, नाह रमेस्मिन्निति सामानाधिकरण्येन विशेषणविशेष्यभावो भवति । पचति, भवति, पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति कर्तृत्वेन पश्य मृगो धावति, इह पश्याम, कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्ते । एहि मन्ये रथेन यास्यसि, सरसि देवदत्त कादमीरेषु वत्स्यामस्तत्रौदन भोक्ष्यामहे, न मर्पयामि दत्तत्र भवान् वृषल याजयेदिति कर्मत्वेन साध्यसाधनभावः । यो भुङ्क्ते स गृह्यतां, योऽधीते स पचतीत्यभिन्नसाधनत्वेन, स स्वपिति, एष बुध्यते, स उदेति, अयमस्तमेतीति मिन्नसाधनत्वेन लक्ष्यलक्षणभावः । हस्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीति हेतोर्हेतुमत्परत्वेन, वक्ष्यामीति व्रजति, भोक्ष्यते इत्यास्त इति हेतुहेतुमतोर्हेतुपरत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । यावद्भुङ्क्ते ततो व्रजति, यदय भुङ्क्ते तत पठति, यदय भुक्त्वा व्रजतीत्यधीत एव, ततः परमिति अवध्यवधिमद्भावः । सन्तुन् पिब, धानाः खाद्, ओदन भुक्ष्वेत्येवायमभ्यवहरति, पठति चार्यं पठति चेति समुच्चयः, वटो मिक्षामट, गां चानयेत्यन्वाचयोऽपि तिङन्तेषु दृश्यते । तत्कथमुच्यते नाख्यातयोस्संबन्धोऽस्तीति ? नैवम्, वाच्यमेदादिना तदुपपत्तेः । अस्ति स स मे रोचते, अस्ति त्वं त्वमीक्षिषे, अस्म्यहमहं रमे, अस्त्येतद्ब्रूयामो वयः, भवत्ववेवमेतत्, पयसोऽध्यामयत्वममिथ्येवास्ति, यन्मुरजितस्त्वमपूजु इत्युक्तेषु वाच्यमेदा उपपद्यन्ते । निपाता वा अस्त्यादयः आख्यातसरूपनिरर्थका अपि वाच्यपूर्णाय कमीमिद्वादिबतप्रयुज्यन्ते ; न तु क्रियामिर्विशेषणविशेष्यभावमनुभवन्ति । भवति पचतीत्यादिषु तु पचतीति पश्यतीति अपाक्षीदिति च योऽर्थो भवति असावस्तीत्यर्थः । ननु पचत्यादेर्भवन्तौ कर्तृत्वेन साध्यसाधनभावः, एवं भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।

ननु चावश्यमेव पचत्यादिक्रिया भवतिक्रियाकर्तृत्वेनाभ्युपेया । यदि ह्येषा न भवेत्तेन कर्त्री स्यात् सिद्धरूपतया, न लकारेणामिधीयते । न च सा सती सिद्धभावमुपैति । न च लकारसिद्धतदभिधानेन विना कर्तृभावेनेमा प्रतिपादयितुमुत्सहते । ततो येनात्मना कर्त्री न तेन क्रिया, येन च साध्यात्मना क्रिया न तेन कर्त्रीति वस्तुवन्तरमेव लकारेण कर्तृतया कथितमापद्यते । देवदत्त पचतीति चानेन ज्ञातवत्प्राज्ञाप्येते विधेयता त्यक्तेर्भवतीत्यत्र तु अज्ञातरूपतयोपादीयते भवनक्रियानुभवितृत्वात् । न च युगपदेव ज्ञातवदज्ञातवच्च समाश्रयण युक्तम् ; अतो न क्रियाकर्तृत्वमुपयाति । पश्य मृगो धावतीत्यत्र तु पश्यशब्दो न तिङन्तः । किं तर्हि पिता तोयमाश्चर्यमित्येतस्मिन्नर्थे वतते ? पश्य भुङ्क्ते, अहो आश्चर्यमद्भुतं भुङ्क्ते इत्यर्थः । केचिदाख्यातसरूपौ पश्य पश्यत शब्दौ न दर्शनादर्थे क्रियेत्यास्मिन्नर्थे मन्यन्ते, अथवा पश्य मृगो धावतीत्यत्र

नासाधेयमाह दश मृगसरणे नियुज्य । किं तर्हि ? चक्षुः प्रणिधत्स्य प्रमत्तो माभूरिति सतोऽप्रणिहितचक्षुस्सन् मृगसरणमन्यद्वा प्रतिपद्यते यथा रूपमन्य दृष्ट्वा एतदेवाह, आलोक्य आलोकयेति, तस्मात्पदयेत्येतावत्पर्यवस्यति, परिसमाप्तवाप्राप्ति दशस्सरणेन सवन्ध । अथ यो धायति मृगस्त पदयेति सर्वनाम्ना यदा सोऽर्थं प्रत्यक्षमृगे भवति तदा क्रिया तस्योपलक्षणाय प्रवर्तते । यो धावति सर्तार पश्यति ; अथ चार्थं पश्य धायतीति पदयोरसवन्धत्वेन श्रुतार्थापत्तिगम्याः, न तु शब्दसन्निवेशी ; यदि वा श्रुतार्थापत्त्यय गम्यमानेति शब्दोपसंहृतस्य मृगो धायतीति वाक्यार्थस्य दृष्टौ कर्मेत्वमथ पद्याम उदाह्रियन्त इति । अथवा हे एते वाक्ये एकमेतावति वाक्यमिह पद्याम , कर्मेणि द्विवचनरहुवचनादीनि वचनान्येष दश कर्मेत्वेनावतिष्ठन्ते, नोदाहृति । अतश्च पद्यामो यस्मादुदाह्रियन्ते प्रयुज्यत इति द्वितीयम् । एहि मन्ये रथेन यास्यासीत्यथ 'प्रहासे च म योपपदे मयतेदत्तम एकश्चेति' (पा १ ४ १०६) वचनाद्यद्वयमथ, एहि मन्ये रथेन यास्यामीति । यदा वा सूत्रप्रतिषेधपक्षे स्वविषय एव मध्यमोत्तमा तदा सवन्धा गम्यमानेति शब्दोपसंहृतस्य वाग्यार्थस्य कर्मेत्वम् । एहीति च प्रहासविषयसंयोजनार्थं आख्यातस्वरूपो निपात । आख्यातस्वरूपाश्च पुरुषसत्त्वा च व्यभिचरन्ति । न हि भवति त्वमस्ति वयमस्तीति । विज्ञास्तिरपि निपात ; मोह यथा—अस्ति क्षीरा गा । तत्र आख्यातमिति दृष्ट्वास्तु सुपधिकारेऽस्ति क्षीरादिवचनमिति ; न चाव्यपत्वाग्निपानोऽयमिति परिहारः ।

ननु च सङ्ग्रहामभिचरन् कथमेकशब्दो यद्वा प्रहासे बहुत्व ब्रूयात् ? नैवम्, बहुमिरेक प्रहस्यते, नैकेन बहुव, नहि बहुष्वेक प्रहसत्सु सूत्रप्रतिषेधपक्षे एहि मन्ये रथेन यास्यामि । यदा वा सूत्रप्रतिषेधपक्षे अस्तीति कथं न सत्वभूतोर्थेस्साध्यसाधनसवन्धमनुभवति । यो भुक्ते स गृह्यतामित्यत्रापि वाक्यद्वितयमेव । न चात्र क्रिययो लक्ष्यलक्षणभावे क्रियाया कारकोपलक्षणत्वात् यो भुक्ते स देवदत्त इति देवदत्तस्य लक्षणमेको वाक्यार्थः स तथाभूतो गृह्यतामिति तस्य ग्रहणसवन्धः, दर्शनमपरम् । न च यथासंख्यं तद्रूपाभिधायित्वेन सरणात् कर्तृप्राधान्यमभिधत्तु क्रियाया क्रियान्तरं प्रति लक्षणत्वमभिधत्ते तथा सवनामाभिधानुशक्तोति । तेन हि सा क्रियासाध्यत्वात्प्रच्यव्य साधनापसर्जनभावमुपनीता तत्परामृष्ट देवदत्तमुपलक्षयति, स तु तथाभूत क्रियान्तरेण सवन्धन इति । नद्येकस्या प्रवृत्तेस्साधनोपलक्षणमपरक्रियासवन्धश्चोपपन्ने भवति ।

नन्विदमेवास्या क्रियान्तरेणान्त्रितत्वं यदन्यस्यास्साधनमुपलक्षयति । नैवम्, एषा स्वसाधनलक्षणत्वेन प्रवर्तमाना यदधीनोदया तदेवोपलक्षयेत्, नान्यसवन्धात् । ननु चाऽस्या अपि देवदत्त एव साधनं स चानयोपलक्षितः, तत्कथं भिन्नवाक्यता ? नैवम्, भवतु नाम देवदत्तो लक्षणत्वमस्या, किंतु न देवदत्ततयोपलक्षयति, अपितु स्वसाधनत्वेन । ततस्त्वसाधक एव देवदत्ते प्रथमतोऽन्यविधानि, देवदत्तस्य च तयव तदामिसवन्धोऽप्युपपद्यते । न हि

यौगपद्येन लक्ष्यमाणत्वं प्राधान्यं च प्रतिपद्येत, क्रियान्तरे गुणभावः च विरोधप्रसङ्गात् । न च भुजिक्रियावच्छिन्नस्यैतरक्रियाभिसंवन्धोऽभिमतः समुच्चीयमानक्रियाद्वयप्रसङ्गात् । यो भुक्ते सः गृह्यतामित्येकरसा प्रवृत्तिः प्रत्यासत्तेः तन्मात्रमित्रं सत्र, तस्य तु पुनरित्यंभूत एवार्थ इति न तत्र वाच्यमेदः । एतेन योऽधीते स पचतीत्यपि प्रत्युक्तम् । स स्वपित्येषु बुध्यते, स उदेतीत्ययमस्तमेतीत्यत्र तु साधनत्वान्न तरा लक्ष्यलक्षणभावः । हस्तीति पलायत इति अत्रत्विति शब्दो हेतुहेतुमद्भावः द्योतयन्नयस्य स्वातन्त्र्यं करोति । दृष्ट इति शब्दोऽर्थस्य स्वातन्त्र्यमुपजनयन् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (पा १ १ ६६) इति अत्र हि तस्मिन्नित्यधिकरणस्य कर्तृकर्म-समवायिन्यौ क्रिये प्रत्युपाधित्वेन प्रवर्तमानस्याकाशा यत आधेयस्तत्र स्व आत्मन्यवस्थानाभावादिति शब्देनासत्यवच्छेदे कार्ययोगो न स्यात् । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येत्युक्ते तस्मिन् य आधेयो निर्दिष्ट इति सप्रत्ययस्स्यात्, तस्मात् सप्तम्यर्थनिर्देशे पूर्वस्य कार्यस्य संप्रत्ययार्थमिति उपादीयते एवमिहापीति शब्दो वा न तस्य स्वातन्त्र्यमुपजनयति, यस्मादयं हस्ति तस्मादयं पलायत इति, एव वर्षतीत्यादावपि योजनीयम्, अत्र च तिङन्तयोरिति शब्दसामर्थ्याद्धेतु हेतुमद्भावोऽनुमीयते, न पुनश्शब्दसन्निवेशीति । यावद्भुक्ते ततो व्रजतीत्यादौ तु भिन्नवाक्यतायामपि यावत् ततः पूर्वमित्यादिनिपातसामर्थ्यादवध्यवधिमद्भावो गम्यते, न पुनराख्यातशब्दसन्निवेशीति । सकृन् पिबेत्यादावपि सकृन् पिब, धाना खादेति ओदनं भुक्त इति विशेषण-वाच्यार्था इति शब्दोपसंहृता इति शब्दसामर्थ्यादेव तत्सामान्याभिधायिना अयमभ्यवहरतीति वाच्यान्तरेणोच्यन्ते । पचति चायं पठति चेति वाच्यद्वयमेव, एवं भिक्षामट, गां चानयेति ।

तदेवं कात्यायनमते नास्त्येवमार्यातयोस्सवन्धः, सूत्रकारस्य तु मतेऽस्त्येवार्यातयोः अनेकवाच्यत्वेनाभिसवन्ध इति । यद्य समानवाच्यधिकारे तिङन्तादुत्तरस्य तिङो निघातं शास्ति । अभिज्ञावचने लुङिति स्मृत्युक्तावतीतकालेऽपि लट् सरति, यदिति यत्प्रयोगे तान्निपेधति विभाषा साकांक्ष (पा ३ २ ११४) इत्याकांक्षायां विभाषयाभ्यनुजानाति, 'नयद्यनाकांक्षे' (पा ३ ४.२३) इति निराकाक्षवाच्ये क्ताणमुलौ निपिध्य लडादीनेवानुमन्यते इति का पुनरत्रोपपत्तिः ? उच्यते आर्यातपदतुल्यधर्मिणो हि क्तान्तस्यानेकस्यापि दृष्टिस्तिङन्तेन सह सवन्धः । स्नात्वा पीत्वा भुक्त्वा व्रजतीति, तथा पूर्वं स्नाति भुङ्क्ते पिबति तु व्रजति, इति । तत्र यथैव क्तान्तस्य तिङन्तेनैकवाच्यत्वं तथा पूर्वकालक्रियाभिधायिनामार्यातानां सर्वेषामपि क्रियाविशेषणकत्वाद्वति । उक्तञ्च—

यथाऽनेकमपि क्तान्ततिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्तं तत्ताहुः तिङन्तस्य विशेषकम् ॥

किञ्च यथाकथञ्चिदाभियमाणोऽर्थस्सामानाधिकरण्येनावधिभावेन वा विशेषणत्वं न व्यञ्जिकमिति । तथाहि, व्रज देवदत्तेत्यामन्त्रितस्य विशेषणत्वेनैकवाच्यत्वादामन्त्रितस्य चेति

निघातो दृश्यते, कर्तृत्वाद्भविष्यतीति चेत् प्रजति देवदत्तेत्यत्र कथम्? नहि देवदत्तो
प्रजिक्रियायाः कर्ता, न यत्त्वपि कारकस्य विशेषकः, नापि सुष्ठु पचतीति पदान्तरत्वेन
क्रियाविशेषणमुपपद्यते । किंतु क्रियां प्रत्याभिमुख्येनावस्थाप्यमानः पञ्चधाराश्च पचतीति वा
वाद्यविशेषणता लभते । कः पुनर्याहान्तरयोः क्रियाविशेषणयोर्विशेषः? अयमस्ति आन्तर हि
क्रियाविशेषण कर्मत्व नपुंसकत्वं च प्रतिलभते, वाद्यस्य तु स्वलिङ्गता न कर्मत्वनियमः । एव च
कृत्योक्तम् —

संबोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकम् । व्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

ननु च संबोधनपदस्य तिङन्तेनैकवाक्यता युज्यते, संबोधनं द्वाक्षितक्रियापदं यतंते ।
देवदत्तं अभिमुखो भवेत्याभिमुख्ये हि युज्यते । तत्र देवदत्तेत्यंतावेत्यर्थस्य परिसमाप्तत्वात्
संबोधनपदमेक वाक्यम्, सोभिमुखीभूत क्रियान्तरो व्यापारः । अन्येत्वादुः—

साकांक्षावयव भेदे परानाकांक्षशब्दकम् । कर्मप्रधानगुणवदेकार्थं वाक्यमुच्यते ॥

एव च ब्रुवतो यद्योक्तलक्षणपदसमूहो वाक्यमित्यभिप्रायः, न च देवदत्तेति पदसमूहः ।
अथाभिमुखो भवेत्याक्षेपादस्य समुद्बन्धः, तथाऽपि साकाक्षत्वादावाक्यत्वम् । न ह्यभिमुखी-
भावमात्रमेव कश्चिद्विधत्ते । किं तर्ह्यभिमुखीभाव विधाय क्रियान्तरे निवृत्ते, अपि चाभिमुखो
भवेत्यध्याहियमाणयाऽपि क्रियाया संबन्धः मन्यसे व्रजेत्युपात्तयाऽपि न मन्यसे इत्यहो माध्यस्थ्यम् ।
किंचाभिमुखो भवेत्ययमपि नियोगः, तत्रानभिमुख्यस्य नियोक्तमशस्यत्वात् । अभिमुखीकरणाय
क्रियान्तराध्याहारेऽनघस्या, तद्गयाद्याभिमुखीकारगर्भनियोगोक्तीकर्तव्यः, स च व्रजेत्यादावपि
तुल्य एवेत्यलमतिप्रसङ्गेन । यदि चामन्त्रितस्य तिङन्तेनैकवाक्यता न स्यात्, 'आमन्त्रित
पूर्वमविद्यमानव' इति (पा ८.१.७२) सूत्रकारो न ब्रूयात् । तत्रेदमविद्यमानवत्वे प्रयोजनम् ।
निघातादयो माभूवन्निहि निघातादयश्चासमानवान्यत्वादेव न भविष्यन्ति, किमविद्यमानवद्भावेन ।

न चैतद्वार्तिककारो मन्यते । सोऽपि ह्यविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनानि पठति अविद्यमान-
वत्वे प्रयोजनमामन्त्रितयुष्मदस्माददेशादिनिघाता इति । भवतु नाम सामानाधिकरण्येन
वैयधिकरण्येन वा यथाकथंचिदाधियमाणानामार्यातानामार्यात् प्रति विशेषणत्वमुपलक्षणत्व
हेतुमत्वमधिभावो वा समुच्चयोऽप्येवमेवोपपद्यताम् । साध्यसाधनभावस्तु नोपपद्यते, विरुद्ध-
रूपयोरर्थयोरैकरूपेण शब्देनाभिधानात् । यथाऽयं दण्डो हरानेन फलानीत्यत्रायं दण्ड इत्यनेन
रूपेण दण्डशब्दो दण्डार्थमन्तर्भूतास्तिक्रियमुपादातुमीष्टे । अनेनेत्यत्र च शब्दः करणरूपेणैव
यत्सामान्यमभिदधत् प्रत्यक्षेणोपादत्ते, न रूपान्तरेण प्रकरणात्तु दण्डे प्रतिपत्तिः । तथेहापि
पचति घावतीत्यादिराख्यातसाध्यभूता क्रियामभिधत्ते, तामेव च सिद्धा साधनत्वमापन्नामनेनैव
रूपेण ग्रह्यतीत्यसम्भवः । नासम्भवस्ताध्यत्वेनेव साधनत्वात्, यदेव हि क्रियायास्साध्यमानत्व-

मनिदन्तानिर्देश्य परिनिष्ठित रूप तेनैव साधनभाव प्रतिपद्यते , न रूपान्तरेण तस्याभावाहकारोऽपि चैता साध्यतया भवन्ति कर्तृभावेनाभिधत्ते पचति, भवतीति ।

ननु किमन्यद्भवन पचतिक्रियायांसाध्यता व्यतिरेकि, किंवा तदतिरिक्त कर्तृत्वं, येन साध्यसाधनभावोऽवकटपेत । उच्यते योऽयमस्या कारकसम्बन्धः, कारकव्यापारविषयता न कारकाणि शशविषाणवन्पराकरोति । शस्यते सपादयितु तेभ्यस्सपत्तिमनुभवति , तदस्या कारकसम्बन्धलक्षण साध्यमानत्वमेव रूप भवनमभिधीयते । पचति क्रियाभवन निर्वर्तयत् कारकभ्यो निवृत्तिं प्रतिपद्यते । कारकाणि व्यापारवन्ति करोतीत्यर्थः । यत्पुनरस्या विशेषणरूप यागादिधर्मक पक्तिरूप पचत्येकशब्दवाच्यमनन्यसाधारण, तेनैषा कर्त्रा सपद्यते, तदेवमनन्य-साधारणेन कर्त्रा सपद्य साध्यात्मना भवति, क्रियारूपत्वेन भवति पचति, भवति साध्यत्वं लभत इत्यर्थः अथवा प्रयोगात्मको योऽधिभ्रयणादिव्यापारस्तैरेषा भवनक्रियारूपतामुपयाति । फलभूतेन विद्वित्यात्मना भवितुरूप कर्तृत्वं, तेन भवति पचति इत्ययमर्थः पक्तिरधिभ्रयणाद्यात्मना भवति, अधिभ्रयणाद्योऽस्याः प्रवृत्ता इति यावत् । अधिभ्रयणादिरूपेण वा भवितुत्वं पक्तिरूपेण भवनक्रियात्वं तेनाऽयमर्थः अधिभ्रयणाद्य पक्तिरूपतया भवन्ति विद्वितिस्सञ्जातेति यावत् । अथवा शब्दवाच्यो बुद्धिपरिगत यद्रूपं तेन कर्तृत्वमस्या बाह्यसंपत्तिरूपत्वेन भवनरूपत्वं बाह्यरूपेण भवितुत्वं बुद्ध्यात्मना भवनरूपत्वमिति, यदि वा सामान्यात्मना कर्तृत्वं विशेषात्मना भवन-रूपतेत्युपपद्यते क्रियाया कारकत्वम् ।

ननु चोक्त न लकार सिद्धवदभिधानेन विना कर्तृभावेनेमां प्रतिपादयितुमुत्सहते, ततश्च सिद्धत्वेनाभिधाने पुनरपि विरोधः । नैवम्, यदेव पचतिक्रियायास्त्वभावभूतमात्मीयरूपे साध्यतालक्षण तेनैव रूपेण सा कर्तृत्वमुपगता लकारेणोच्यते । सिद्धत्वावभासः कुत इति चेत्, लकारस्तां कर्तृभावेन प्रतिपादयितुं प्रवृत्तसिद्धत्वेनावगमयति, न तु साध्याया क्रियाया सिद्धत्वापत्तिः । अतो रूपान्तरापत्तेः नास्ति विरोधः, यथा—चोरस्य रजतीति धात्वर्थ एव रोगलक्षण, कर्त्रन्तराभ्रयणात् कर्तृभावमुपयाति साध्यान्मन एव चास्य कर्तृत्वम् । न च सिद्धताप्राप्तिः कर्तृत्वेन प्रतीयमाना सिद्धतयाऽवभासते तथा क्रियाऽपि न सिद्धतया लकारेणाभिधीयते । अपिपु साध्यायामेव तस्यां तदधिकरणात् कर्तृशब्दैरभिधीयते इति, अथवा एकस्यैव वस्तुनो नानारूपादशक्तयो विद्वद्विरुद्धस्वभावा लोकयात्रां कल्पयन्ति । ततोऽस्य सर्वशब्दभावस्य वाचकशब्दः कश्चित्, सिद्धात्मिकां शक्तिवृत्तिमवलम्ब्यते कश्चित्, तदेवसिद्धसाध्यताशक्तियुक्त वस्तु शब्दाभ्यामभिधीयमानं न विरध्यते । अनेकशक्तियुक्तत्वात् पचतीत्यनेन तदेव साध्यत्वेनावगत भवतीति लकारस्साध्यत्वेनाभिधत्ते, सर्वशक्तिविरहित वा वस्तु सकलविकटपोलेखरहितत्वात् । तस्य तु शब्दा एव स्वमहिम्ना नानाविधबुधुपजननहेतवदर्शात् सनिवेशयन्ति, शक्त्याधिपृमिव व्यवहारगोचरता नयन्ति । तेन शब्दाभ्यामेव सिद्धसाध्यताशक्त्याधानादखिलविकटपोकृता-

त्वकमपि तद्वन् सिद्धसाध्यभावेनोपदिश्यते । भवति पचतीत्येतेन शब्देन सन्निवेशितसाध्यता शक्तियुक्तमभिहितमितरेण तु तदयं शक्यन्तरारोपणं प्रकाशयत इति नास्ति विरोधः ।

यदि वा न पदस्य पदरूपादेवाधिकार्यता किं तर्हि वाक्यरूपात् ? तद्यथा— पुरुष इति पदकाले पुरुषो व्यतिरिक्त उच्यते । यदा तु राज्ञः पुरुष इति विशेषसन्निध्या प्रयुज्यते तदा विशिष्टस्य पुरुषार्थस्य गतिर्न पुरुषस्येति वाक्यकालेऽधिकस्य धर्मस्य प्रादुर्भावं तथा पचतीति नक्सादयं पदरूपात्कर्तृत्वम् । यदा भवतीति पदान्तरसाधिसिद्धादापरत्वे साधनमदृष्टवाक्यकाले पुरुषस्यैव व्यतिरेक उपजायत इति । यथाऽपि व्यपदेशिवद्भावेनाभिप्रेत्यापि धातोरवयवप्रथमैकाव्यपदेश इयायेत्यादां प्रवर्तते, तथा बुद्धिभेदकल्पनया आख्यातवाच्यस्यार्थस्य भेदेऽपि क्रियाकारकादिव्यपदेशाः प्रवर्तन्ते । ततश्च पचतीत्यत्रापि कदाचिदपरा तदतिरेकिणी भवनक्रिया कश्चिदपरो वा कर्ता विरोधहेतुरस्ति । अपि तु सैव व्यपदेशिवद्भावेन भवनक्रियारूपता पितृत्व च दर्शयन्ती चकास्ति । एतेन पश्य मृगो धावतीत्यादावपि सिद्धसाध्यत्वयोरपि चैकस्याप्यर्थस्य विषयभेदेन द्विधर्मत्व न विरुध्यते । यथा राज्ञः पुरुषस्य पुरुष इति पुरुषदर्शनी भवति, शपथेति राजानं विशेषोऽविचलितस्वार्थदर्शयतामापद्यते । एव च धावतीति मृगो कर्तरि साध्यभावः प्राधान्येनाजहत् सरणं दशावकृत्य साधनत्वं चोपतीति न कश्चिद्विरोधः । अथवाऽयमर्थः, साधनमिदमयं साध्य इति रूपं सिद्धमात्रमेतत्, यथा पञ्च अयं प्रत्ययोंऽयं प्रत्ययार्थ इत्येक एवासावर्थः । अविशिष्टो विशिष्टो वा वाच्यविशेषयोर्गृहीतव्यः, यथा—मुण्डयति, कूटयति, मूत्रयति, चर्चयतीति । तत्र मुण्डयति माणवकं मुण्डि केशच्छेदनवचनम् । तस्य तु व्युत्पत्तिः मुण्डं करोतीति सामान्यप्रवृत्तिविशेषं मुण्डशब्दोऽवस्थापयति । करोति विशेषो यस्मिन् णिनु पद्यते, न करोतिमात्रम् । अन्यं पुनः केशच्छेदनादिवचनान्मुण्डादीनामवस्थान्ति यथोक्तम् । अथवा मुण्डादयो धातवः । मुण्डयतीति चतसिप्रथं कूटयतीति च प्रयुज्यते कूटयति माणवकमिति यथाच मुण्डं करोतीति प्रयुज्यते, नवम्, कूटं करोतीति कूटशब्देन द्विं करोति, विशेषो न लक्ष्यते किंतु छिदादिविशेषमवलक्ष्यमाणोद्देशविभागं वृत्तिरेवोपादत्ते । एव मूत्रं करोतीति मूत्रयति, चर्चा करोतीति चर्चयति । मूत्रेण चर्चया वा कर्तारो विशेष्यमाणे क्षरण परिभाषणं वा विशेषणोपादीयते । स एव च कदाचित् क्षरणविशेषं परिभाषणविशेषो वा नगोद्देशविभागोपादीयते, यथा मूत्रस्त्रवणं मूत्रयति, चर्चपरिभाषणे चर्चयतीति ।

एव पश्य मृगो धावतीति इदमत्र साधनपदमिदमत्र साध्यपदमिति उल्लेखः । इदं त्वथ तत्र नात्र क्षरणं न दर्शनं न मृगः । किं तर्हि मृगकर्तृको दक्षिणमक्षरणाविशेषोऽयं तत्रैकार्थत्वात् दक्षमेवैव धान्यमित्यस्ति द्वयोस्तिष्ठन्तयोरेकस्मिन् वाक्ये । ततश्च पचति करोतीत्यादावपि पाकं करोतीतिपदं साध्यसाधनभावेन सन्नयोऽस्त्येवेति न कश्चिद्विरोधः । अन्ये पुनर्न मन्यन्ते कस्यचिदपि बाह्यस्य वरं वात्मनोऽनभ्यात् । भावभूतजलशून्यमवेदं जगत्, ततो बुद्धीनामव

तथाभूतव्यवहारोपजनननिबन्धनत्वम् । बुद्धय एव हि सिद्धसाध्यतारूपमुपदर्शयन्त्यः शब्दात्प्र-
वर्तयन्ति । ततश्च स्वमहिमोल्लसितनानाविश्वयुद्धिसमुपनीतभेदनकार्त्तनिकाकारपरिगतोऽयं मायेन्द्र-
जालसदृशो व्यवहारः प्रवर्तत इति न कश्चिदपरं वस्तु यस्य सिद्धस्य साध्यलक्षणविरोधापत्तिः ।
तथा हि , बुद्धिमाकारभेदवर्तीमेके क्रिया मन्यन्ते । ते हि स्वमात्राभिरपर्यवसितविषयनिर्भासाभि-
अन्तस्तत्वादिमिरिव बहिरर्थनिबन्धनामर्थक्रिया साधयन्ति । न तदर्थं दर्शनाभिनिवेशावस्माकं
आराद्बोयस्समुत्सारयन्ति प्रत्ययव्यक्तयो हि पराकृतवान्यार्थसंस्पर्शाद्याद्यर्थवत् तासु तास्वर्य-
क्रियासु यथासामर्थ्यमुपजायमाना प्रतीताशङ्काविषयपरिगमनाद्यवस्थामु तदा सामर्थ्यक्रिया
सामर्थ्यं किमर्थमन्यपदार्थरूपमभ्युपेयत इत्यत्र चूर्णाविरोधः दर्शयति । इदं किलोक्तं भाष्ये—
रुदमिहितो भावः क्रियया समवायः गच्छति, पाको वर्तत इति , तिटमिहितसु न गच्छति ।

न हि भवति पचति पठतीति अत्राऽयं समाधिः , यथा क्रियोपन्यस्ता तथाभूता
समवायं न गच्छति, विशेषयोस्समवायो नास्ति, सामान्ययोरस्त्येव । अस्ति स मे रोचते, अस्ति
त्वर्माशिपे, नास्ति रमे, भवति पचति करोतीति । तत्रैतच्छन्यते वक्तुम् । यत्रान्या च क्रिया
भवति यत्र तु खलु सैव सा क्रिया तत्र कथं ? यथा—भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।
अस्ति च लोके एवभूतः प्रयोगः । अपि भवेदेतद्देवदत्तस्यापि स दिवसरस्याद्यत्रेदं भवेदिति
देवदत्तस्य च वर्तमानकाला सत्तामविनाशः प्रार्थयमानः एतत्प्रयुक्ते , अपि भवेदेतत् भवेद्देवदत्त इति ।
अत्राप्यनन्तमस्ति कुतस्साधनभेदात्कालभेदाच्च हि कस्यात्र भवतेर्भवतस्साधनस्सर्वकालश्च प्रत्ययः ।
अपि भवेदित्यत्र यो भवति तत्र देवदत्तसत्ता न प्रकृत्यर्थः । किं तर्हि प्रत्ययार्थं प्रार्थनैव लिटिति
सर्वकालत्वः कालविशेषस्यानाधितत्वात् । अपरस्य बाह्यसाधनं वर्तमानकालस्य प्रत्ययो भवति ।
तस्य बाह्यसाधनं द्वयं देवदत्त इत्यर्थः , देवदत्तसत्ता तु प्रकृत्यर्थः , वर्तमानसत्ता तु देवदत्तस्य
प्रार्थयत इत्यनुपात्तकालविशेषः । शास्त्रे लिङ् स्वरूपादेव वर्तमानकालेऽवतिष्ठते, यथा तव्यादयो
भविष्यन्ति, कर्तव्यः कट इति । स्वभावाच्चार्थानां व्यवस्थेति भाष्ये कालाधिकारः प्रत्याख्यातः ।
एव स्यादपि स्यादित्यत्रापि स्वाभाविकं नानात्वं साधनकालभेदेन प्रतिपद्यत इति ।

नन्वस्यादयोऽपि निपाताः, ते चाख्यातस्वरूपत्वात् कारकाणि विंशतिपतः कालं पुरुषं
सख्यां न व्यभिचारिष्यन्ति , यत्र व्यभिचारस्तत्र कथम् ? तथा हि, भवति पश्यति भवत्यपाधी-
दयूयुजस्त्वमसीति कालव्यभिचारः , भवतु गच्छाम्यहमिति पुरुषव्यभिचारः । भवतु तथैव
मण्डूका पच्यन्तामिति सख्याव्यभिचारः । भवतु नाम द्रक्ष्यमीति कालपुरुषव्यभिचारः । भवतु
भविष्यन्ति जीवतो धानानीति कालसंख्याव्यभिचारः । अस्त्यगमाम गोपादिति कालपुरुषसख्या-
व्यभिचारः । लोके चैवंभूता वाचोयुक्तिरस्ति प्रयुक्ते हि लोकः । अस्ति गच्छामो वयमिति
एवमादिः । तत्रास्तीत्येकवचनमुपलभ्यते । तेन मन्यामहे गमेरेवैकन्याश्रयस्य कर्तृत्वं, न वयमिति
बहुवाश्रयस्य । तदेव सामान्यक्रिया विशेषणियापा कर्तृत्वेनाभिसंयन्धात् अस्त्यनयोस्ताध्य-

साधनभागे । विज्ञापयिष्यामिपि वृत्तिकर्मत्वेन सवन्धा दृश्यते पश्य भावति, पश्याम
उदाह्रिय त, मन्य यास्यसि स्मरसि वस्याम नमपयामि याजयिष्यति आशसे शुक्लोऽधीयेति ।
कर्णादिभावश्च तिष्ठताना न निघ्नत, पचति पठतीति, अत्र तु विघ्नत एव सवन्ध, सवनास्त्रा
परामर्शात् । न चेद् वाक्यभेद सवन्ध तदनुपलभ्यते । तत्र हि खलु वाक्यभेद उपपत्तिः
नशासा परामृश्यमानाऽन्धा पुद्गिरहित्यति । न चेद्बोद्धव्यवान् वाक्यभेदो बुद्धावुपलभ्यते,
तस्मादवधान्यत्वमयम् । अत एवामिजानासि दयदत्त यत्पादमीरेषु घटस्याम, तत्रादन भोक्ष्यामहे
इति 'विभाषासाक्षात्' (पा ३ २ ११४) इति सवनास्त्रा परामर्शात्साक्षात्संयोगोपपत्तिः । तत्रेत्यने
नानुमधीयमानत्वाद्वाह्यो लब्धश्च विकल्प प्रवर्तते । स स्वपितृपुत्रोपपत्तेः सोऽस्तमयतेऽयमुदेतीत्यत्र
तु परस्पर वा व्याख्यातयाल्लक्षणमात्र । सह वा सर्वत्र कालविशेषादिकं लक्ष्यते इत्येक
परत्वादकत्रान्यतैव । यथा—

कुमुदानि प्रमुष्यन्ते जतत्राणि शेरते । शक्यं गाहते व्योम मातृमण्डलमुज्झति ॥

इतीति परायत इत्यादा एवस्थित एव हेतुहेतुमद्भावे इति न द्योत्यते; नन्वपूर्वं
नियत पचति पठतीत्यत्रापि प्रसङ्गात् । एते तावदवध्यवधिमद्भावा भावदादौ समुच्चयादौ
चादयश्च व्याख्याता । तदेव मूलकारस्य भाष्यकारस्य च दर्शनं अस्ति क्रियाया क्रियान्तरेण
सवन्ध । घातित्वकारणं युष्मदस्मादेननिघाताद्यधमाख्यात साव्ययकारकविशेषण वाक्यमक
तिष्ठवाक्यमिति अन्यद्वय लौकिकात्पारिभाषिक वाक्यलक्षणमारभत । न च तेन लाकिको
व्यवहारस्तिभ्यतीत्युपपश्यत । तदुक्तम्—

निघातादिव्यवस्थार्थं शान्ते यत्पारिभाषिकम् । माक्षाप्रत्यय तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥

एतेन मित्राभिन्नप्रवृत्तकानकवास्योपकर्षितकवाक्यस्थानामपि क्रियाणां परस्परमभिसम्बन्धो
व्याख्यात । स मित्रप्रवृत्तकत्र यथा—

कुशल तस्या जोजति कुशल पृच्छामि जीवतीत्युक्तम् ।

पुनरपि तदेव कथयामि मृता नु कथयामि यात्रसिति ॥

अभिन्नवृत्तत्व यथा—

अम्बच्छे सलिलात्मनि प्रतिफलहेवे प्रियामापतो ।

पौष्पावृत्ति पर्यवस्यति त्रिल ज्योत्स्नेति तत्त्वान्तरम् ॥

तिग्म ग्राम चिर चकारित दिपि तत्तत्रास्ति दिव्य पुमान् ।

य विज्ञातप्रता मुदन्ति निग्विला भूयो भग्नग्रन्थय ॥

प्रवन्धाङ्गमवान्तरवाक्य प्रकरणम् । तन्निधा — प्रस्तुत, कल्पित, आकस्मिकञ्च । तेषु प्रस्तुत
दिधा—अङ्ग वणकञ्च । तयारङ्ग यथा—

अथाजिनापादधरः प्रगल्भवाग्जलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
 विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं शरीरबन्धः प्रथमाश्रमो यथा ॥ इत्यत आरभ्य,
 इतो गमिष्याम्ययवेति वादिनां श्रमालसा च स्तनभिन्नवत्कला ।
 स्वरूपमाध्याय च ता कृतस्मितस्समाल्लस्ये वृषराजकेतनः ॥ इति यावत् ।

अबहि— तमातिथेयोवहुमानपूर्वया सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।
 भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसा वपुर्विशेषेप्यतिगौरवाः क्रियाः ॥

इत्यादे प्रकरणान्तस्य कथाशरीरत्वमवगम्यते । वर्णको यथा—

असंभृत मण्डनमङ्गयष्टेरनासवाख्य करणं मदम्य ।
 कामस्य पुष्पव्यतिगिक्तमखं वाल्यात्परं माऽथ वयः प्रपेदे ॥ इत्यत आरभ्य,
 सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन यथाप्रदेशं त्रिनिवेशितेन ।
 सा निमेता विश्वमृजा प्रयत्नादेकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ इति यावत् ।

अबहि— उन्मूलितं तूलिकयेव चित्रं सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
 बभूव तस्याश्चतुरश्रोभि वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥

इत्यादे. प्रकरणार्थस्य पार्वतीरूपयौवनलाघण्यवर्णनाद्यवगम्यते । कटिपत द्विधा—साभासं
 निराभासं च । तयो रसाभासं यथा—

अभूद्भूमिः प्रतिपक्षजन्मना भियान्तनूजन्तपनद्युतिर्दितेः ।
 यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदन हरे हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ॥ इत्यत आरभ्य,
 ययोपपत्तिच्छलनापरोपरामवाप्य शैलप डवैष भूमिकाम् ।
 तिरोहितात्मा शिशुपालसंज्ञया प्रतीयते सप्रति सोऽप्यस.परैः ॥ इति यावत् ।

अबहि— विनोदमिच्छन्नथ दर्पजन्मनो रणेन कण्डास्त्रिदुःस्समं पुनः ।
 सरावणो नाम निकामभीषण बभूव रक्षः क्षतरक्षणं द्विवः ॥

इत्यादिप्रकरणार्थं कटिपतोऽपि पुराणेष्पलम्भासंभवाच्च तथाप्येनावभासते । निराभासं यथा—

ततः किराताधिपनेरलङ्घ्यमाजिक्रियां वीक्ष्य विवृद्धमन्युः ।
 स तर्कयामास त्रिविक्ततर्कश्चिरं विचिन्वन्निव कारणानि ॥ इत्यत आरभ्य,

इयं च दुर्वारमहारथानामाशिष्य कीर्तिं महतां ब्रह्मणाम् ।

शक्तिर्ममावरयति ह्यनयुद्धे सौरीव तागपतिधाम्नि क्षीतिः ॥ इति यावत् ॥

अग्रहि, मद्भुतिश्यामितगण्डलेखाः कामन्तिविक्रान्तनगविस्तृताः ।

महिष्णवो नेह युधामभिजा नागा नगोच्छ्रायमिवोत्क्षिपन्तः ॥

इत्यादि प्रकरणार्थं तापसकिरातयुद्धवर्णनायामनाभासमान काव्यशृङ्गारेण कविना पोष्टहारेणोप-
कथ्यते । आरुक्खिक द्विधा—सरीजं निर्बीजं च । तयोस्सबीजं यथा—

अथोपरिष्ठात् भ्रमरैर्भ्रमद्विः प्राक्मचित्तान्तःमल्लिप्रवेशः ।

निर्धौतदानामलगण्डभित्तिर्वन्यम्भरितो गज उन्ममज्ज ॥ इत्यत आरभ्य,

इत्थं तयोर्ध्वनिं देवयोगाद्रासंदुषोस्सरय्यमचित्स्यहेतु ।

एको ययौ चैत्ररथप्रदेशान्मौराज्यरम्यानपरो विदर्भान् ॥ इति यावत् ।

अग्रहि— गान्धर्वमन्त्रं तदतः प्रतीच्छप्रयोगमहागविभक्तमन्त्रम् ।

प्रस्थापनं नाम यतः प्रहर्तुर्नचारिहिसा विजयश्च हस्ते ॥

इति बीजम् । यस्याग्रतः,

प्रियवदान्प्राप्तमथ प्रियार्हः प्रायुक् राजस्वधिराजसन्तुः ।

गान्धर्वमन्त्रं कुसुमान्नकान्तः प्रस्थापनं स्वप्ननिवृत्तलौक्यः ॥

इति फलमुपलभ्यते । निर्बीजं यथा—

सन्ध्याभ्रकपिशस्तत्र त्रिगणो नाम गक्षसः ।

अतिष्ठन्मार्गमावृत्य रामस्येन्द्रोऽग्नौ ग्रहः ॥ इत्यादि,

तं विनिषिज्य काकुत्स्थो पुरा दूषयति स्थलीम् ।

गन्धेनाशुचिना चेति वसुधायां निचलन्तुः ॥ इति यावत् ।

अग्रहि— स जहार तयोर्मध्ये मैथिलीं लोकशोषणः ।

नमोऽनभस्ययोर्वृष्टिं अवग्रह इवान्तरे ॥

इत्यादि प्रकरणार्थस्याग्रतः फलानुपलब्धादाकस्मिन्स्यापि निर्बीजत्वमवगम्यते ।

तदिदमर्थतस्त्रिधा । प्रकरणमभिहितम् । अथ शब्दतोऽपि त्रिधैवामिधीयते—एकवाक्यमनेक-
वाक्यमकानेकवाक्यं च । तत्रैकवाक्यं द्विधा—सानुबन्धं निरनुबन्धं च । तयोस्सानुबन्धं यथा—

स मारुतिसमानोत्तमहौपधिहतव्यथः । लङ्कास्त्रीणां पुनश्चक्रे विलापाचार्यकं शरैः ॥
इति । निरनुबन्धं यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्राप्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विमृष्टाः खमुद्ययुः ॥

अनेकवाक्य द्विधा—आद्युपसंहृतमन्तोपसंहृत च । तयोराद्युपसंहृत यथा—

तरिमन्क्षणे पौरविलासिनीनामीशानसदर्शनलालसानाम् ।
प्रामादमालासु बभ्रुरित्यं त्यक्तत्रान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ इत्यत आरभ्य,
तासां मुखैरासव्रगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तरास्सान्द्रकुनूलहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गैवाक्षा स्सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥

अन्तोपसंहृत यथा—

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थमपर्णया पेलव्याभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी सा स्यात्कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ इत्यारभ्य,
इत्यौपधिप्रस्थविलासिनीनां शृण्वन् कथाः श्रोतसुखास्त्रिनेत्रः ।
केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिर्हिमालयस्यालयमासमाद ॥ इति यावत् ।

एकानेकवाक्य द्विधा—सर्वनामयोजितं विभक्तियोजितं च । तयोस्सर्वनामयोजित यथा—

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराजः । इत्यारभ्य,
यज्ञाङ्गयोनित्वमेवेक्ष्य यस्य सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कटिपतयज्ञभागशैलधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ इति यावत् ।

विभक्तियोजित यथा—

निर्वाणभूविष्टमथाऽस्य वीर्यं सन्धुक्ष्यन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्यामदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ इत्यत आरभ्य,
सुगन्धिनिश्चामविवृद्धतृष्णं विम्बाधरासन्नचर द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ इति यावत् ।

एतेनैतद्व्यतिरेकोऽपि व्याख्यातः । यथा—

अहपे तिववगासभलज अन्कमणवटि नमहासि हर निवटि
 अदरिगणदिस सेसदि सामुद पदाधि अरणसुवळ ॥ इत्यत आरभ्य,
 तुल्य अढोद्वारमुदळे जन्स अरुसणमणिगड से ।
 लब्ध तीणणपत्तो तिसवहुण सिडिल्लनण अनुराधो ॥

इत्याध्वासङ्गपरिसमाप्तियांवदिति ।

ननु वर्णसमूहः पद, पदसमूहो वाक्य, वाक्यसमूहः प्रकरणमित्याचक्षते । तत्कथमुच्यते
 एकवाक्य प्रकरणमवान्तरवाक्य प्रकरणमिति ? उच्यते, त एव प्रष्टव्याः उच्चरितप्रध्वसिनामनर्थ-
 कानां च वर्णानां समूहस्य पदत्वमर्थवत्तया वर्णयति । यद्यप्येत्यर्थपर पदसमूहो वाक्यमित्येव
 प्रतिजानीमहे । तत्र पदैरपि वाक्यमारभ्यते, वाक्येऽपि च प्रकरणमारभ्यते । पदैरपि च प्रकरणैः
 प्रबन्ध आरभ्यते । वाक्ये पदैरपि च तैश्च वाक्येष्वपि वाक्यानि भवन्ति । यथा—

कन्यारत्नमयोनिजन्म भवतामास्ते वयं चार्थिनो ।

रत्नं यत्कचिदस्ति तत्परिणमत्यस्मासु शकादपि ॥

कन्यायाश्च परार्थतैः हि मता तस्याः प्रदानादहं ।

चन्द्रुर्वो भविता पुलस्त्यपुलहप्रष्टाश्च मेवन्निनः ॥

प्रकरणेष्वपि प्रकरणानि यथा— इन्दुमतीस्वयंवरे मगधेश्वरादिराजवर्णनादीनि । प्रबन्धेष्वपि
 प्रबन्धा यथा—उत्तरचरितादौ गर्भनाटकादीनि । यदि वाक्यमेव पदसमूहः, कथमाह
 महावाक्योपनिषदाचार्या दण्डी,

तैश्शरीरं च वाक्यानामलङ्कारश्च दर्शितः ।

शरीरं तावद्विष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावली ॥ इति ।

विचिनिषेधावगतिहेतुर्महावाक्यं प्रबन्धः । तद्विधा—पद्यं गद्यं च मिश्रं च । तेषु च्छन्दोगत
 पद्यं, छन्दसु त्रिधा—अक्षरच्छन्दोमात्राच्छन्दोगणच्छन्दश्चेति । तावपि प्रत्येकं त्रिधा—समार्थ-
 समविषयमेवात् । तत्राक्षरच्छन्दस्समं यथा—

आशुशिशानो वृषभो न इध्मो घनावनः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

सकन्दनोऽनिमिष एक वीरशर्त्तं सेना अजयत्सामिमिन्द्रः ॥

अर्थसमं यथा—

नवो नवो भवति जायमानोऽह्नां केतुरपसामेत्यग्रे ।

भागं देवेभ्यो विदधात्यायन् प्रचन्द्रमारितगतिं दीर्घमायुः ॥

विषम यथा—

न नूनमरिण नोशः कस्तद्वेद यदद्भुतम् ।

अन्यस्य चित्तमभिसंग्रेष्यमुतार्थं तं विनश्यति ॥

पूर्वोक्तोदाहरणत्रयमपि वैदिकविषयमेव । मात्राच्छन्दस्सम यथा—

वा ओनङुनवुपजिमु नेचिदवखिणुवहइवणेनकन्धुनपाधनपादमग्रहइ ।

कोइळमोरमराळ-हकोळनवाहरइ माएनजाण इमाहटं वेव विरहिणी मरइ ॥

अर्धसम यथा—

दिणहदिवळहो इति स उपिन्जइउ सुरेविओ । अवरणेह मिहइ घरमादालव्व हि दूरे ॥

विषम यथा—

जइविगन्डहीजइ विषन्डुरव्व पडुदुगमुतरु अरहीजइ विगहणेसूह ।

विणदीसइ इतो इसु पुरिसु वसदि जहीते धुवळहरहव अन्डदि ॥

गणच्छन्दस्सम यथा—

रजोजुपे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमस्स्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥

अर्धसमं यथा—

वपुषा परमेण भूधराणामथ संभाव्य पराक्रमं विभेदे ।

मृगमाशु विलोकयाञ्चकार स्थिरदृष्ट्राङ्कमुखं नरेन्द्रसूनुः ॥

विषम यथा—

अथ वासवस्य वचनेन रुचिरवदनम्विलोचनम् ।

कृान्तिरहितमभिराधयितुं त्रिधिवत्तपासि त्रिदधे धनञ्जयः ॥

तदेतद्विधिवधमपि महाकान्येतिहासश्रुत्यादिषु च दृश्यते । मच्छन्द पदसतानो गद्यम् ।

तद्विधा— वृत्तगन्धि चूर्णमुन्कलिकाप्रायश्च । तेषु पद्यगन्धवद्वृत्तगन्धि, तद्विधा—समा (धं) सम विषममेदात् । तेषु समगणच्छन्दोगन्धि यथा—

पाता

वासिष्विति ॥

अर्धसमगणच्छन्दोगन्धि यथा—

क्रममारचय्य च महेन्द्रशासनात् स्वयमुत्पपातेति ॥^१

एव मात्राक्षरच्छन्दोऽपि द्रष्टव्यः ।

^१ न विषमगणच्छन्दोगन्धेरुदाहरणमत्र ।

अनात्रिङ्गललितपद नृणम् तत्रिधा—गुरुगुहल, लघुगुहल, मिथचेति । तत्र गुरुगुहल यथा—
त्रैलोक्यकप्रदीपस्य भगवतरसहस्ररुदमरार्चिदिशपासदहस्रानिष्टृतोऽञ्जनराशिरिव क्षायेर
स्तोमस्त्वायते ।

लघुगुहल यथा—

व्यपगतघनपट्टमचलजलनिधिसदृशधपुरधरतल विलोकयत ।

मिश्र यथा—

महाभागसुत्रिगुणतया रमणीय एव सन्निवेश । कुतूहलिनी च नो भर्तृदारिका
वर्तते, यतस्तस्याममिनयो विचित्र कुसुमपुष्पाधार इति ।

अललिताविद्ध यावयमुत्कलिकाप्रायम् । तदपि त्रिधा—ललिताविद्धपदवाच्यमेवात् ।

तत्र ललित यथा—

अयं ललाटतटघटितविकटकीनाशतोरणां त्रिशूलयमानभीषणभ्रुकुटिं कुब्जो
भामसेन इत एवामिवर्तते ।

अविद्धपद यथा—

एसौ तु वज्रजिघाददारणचपडामोडि पाण्डित्ये अणुरतुरगमज गङ्गुगाम्भरिदगल
गुहागभीर गगिरोल ज्जिगळूरण सदरसदभपडिपाभो अहेसवि अण्डा ण्डविदाअणजणनिहा
ओडु सदूळो कभत डीळाइद करेइ ।

अविद्धवाच्य यथा—

यस्य च मदकलकरिबुग्मपीडपादनमाचरतो लम्परधूलमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिपीडनाग्नि
ष्ठूतधाराजलविन्दुदन्तुरेणैव वृषाणन वृष्यमाणा सुभटोर कघाटपुण्ड्रितकवचसहस्रान्धकार
मध्यवतिनी करिकरटतटगटितमदजलासारदुर्दिनास्वमिसारिकेव समरनिशासु समीपमसृ
क्षाजगाम राजगर्भम् । तन्नेत्रित्रिविधमपि आख्यायिकासु कथासु मधुमल्लिकादिषु दृश्यन्ते ।

गद्यपद्यव्यायोगो मिश्रम् । तत्रिधा—पद्यप्रधान, गद्यप्रधान, तुल्यरूप चेति । पद्यप्रधान
त्रिधा, सजातीयेन विजातीययोर्भाष्या च । तत्र सजातीयनतिहाससुभाषितकोशादा, विजातीयेन
प्रस्थानसेतुवन्धनविवरणादौ, उभाभ्या भारतीयदशरूपकलक्षणदावस्य प्रयोगा दृश्यते ।

गद्यप्रधानमपि तद्वद्व त्रिधा—तत्र सजातीयेन पञ्चतन्त्र चक्रे दा,† विजातीयेन
काव्यायनीय पाणिनीय प्राकृतलक्षणदौ, उभाभ्या मयूरशुकमाजार्किकादावस्य प्रयोगो दृश्यते ।

तुल्यरूपमपि त्रिविध—सजातीयाभ्या विजातीयाभ्या सजातीयविजातीयभ्या चेति । तत्र
सजातीयाभ्या चम्पू मीमांस कादा,† विजातीयाभ्यामपि मारसाम्बगोविन्दाव्यानरादौ
सजातीयविजातीयभ्या नाट्यनाटिकादि विदग्धमुखमण्डनादावस्य प्रयोगा दृश्यते ।

† अत्र मूलमन्त्रकोशे ग्रथयत ।

प्रकृत्यादिप्रभागेन सैष द्वादशधा स्थितः ।

अर्थावसायप्रसवनिमित्तं शब्द उच्यते ॥

ननु च वणसमूहशब्द इति वक्तव्यं प्रिमथमुच्यते प्रकृत्यादयश्च इति ? यदाह क पुनश्च इति गकाराकारविवर्जनीया इति भगवानुपवर्ष । नव, अथमर्थावसायप्रसवनिमित्तं शब्द इत्येते । अथ गारिति न प्रसवादिनिमित्तपु जातिप्रियागुणद्रव्यादीनां क शब्द, यनोच्चारितेन अथ प्रतीयते, तद्वि वर्णा एव शब्दः । उच्चारितेषु हि गकाराकारविवर्जनीयेषु गारिति साम्नादिमानथ प्रतीयते सत्यमेतत् । किन्तु वणा प्रत्ययनिमित्तमेकेशो वा स्युः, समुद्रिता वा । न तावत्ककश, द्वितीयादिवर्णोच्चारणवयव्यप्रसङ्गात् । नापि समुद्रिता, उत्पत्तिपक्ष यागपक्षेना उत्पत्त, उ पत्रस्य च क्षणादूर्ध्वमनवस्थानात् अभिव्यक्तिपक्ष नमणवामिव्यक्ते, अभिव्यक्तय नन्तरमव च वायुमिस्तिरोधानात् कथं समुदाय एकस्मृत्युपास्तानां च वर्णानां वाचकत्वे व्रमस्मरणे नियमनिमित्ताभावात् । उक्तक्रमेण च स्मरणदर्शनात् सरारस इति प्रतीतेरविशेष प्राप्नोति । वक्तृमेदे चार्थप्रत्ययप्रसङ्गः । अतो न वर्णाशब्दः, किन्तु वणसमूहमि-यङ्गवस्फोटलक्षणो-क्तार्थात्मा शब्द इति । स एव स्फुट्यसादर्थं इत्यर्थावसायप्रसवनिमित्तमित्येतत् । कथं तर्हि शब्द कुर, मा शब्द कार्यं, शब्दकार्यं माणवक इति ध्वनिं कुवन्तुच्यते ? अभिव्यञ्जकामि-व्यङ्ग्ययोरभेदोपचारात् । नन्वमि-यवकत्वऽपि न वर्णानामथवत्ता भवितुमर्हतीति ? नवम्, वणसमूहात्मनो ध्वनेरेवामिव्यञ्जकत्वात् । किं पुनर्वर्णास्तवथव नाथवन्तः ? पृथक्त्वेन तावन्तर्थावन्तः, न हि प्रतिवणमर्था उपपद्यन्ते ।

ननु च धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातेषूपलभ्यन्ते—धातुषु इण् पति, ऋ इयतीति, प्रातिपदिकेषु अ इशाटी, उ ग्रहोति, प्रत्ययेषु भ्रमे धू भू, प्राग्गीव्यतोऽण कापटव इति, निपातेषु अ अवहि, उ उपस्करोति । नते वर्णा, अपितु शब्दाभिव्यक्तिहेतव एकवर्णा एक ध्वनिहेतवश्च शब्दशब्दवाच्या, न त्वपचागतोऽपि वणसमूहशब्दः । नवम्, अर्थाभिव्यक्तिहेतुश्च शब्दः, शब्दाभिव्यक्तिहेतुर्ध्वनिः । स तु कश्चिदेकवण, कश्चिदनववण, एकस्मिन्नेव वा समूहारोपण सामर्थ्यातिशयात् यथैकापूपाति । यदि होकस्मिन्पूष समूहो नारोप्यते स समूहाभावात्कापूष इत्येव स्यात्, न त्वैकापूपाति । कथं पुनरेकस्मिन् समूहारापण ? ध्वपदशिवद्वायात् । अन्यथा अनुपाय अस्त्यादा प्रथमत्रैकाचत्वयारभावात् द्विवचनाभावः । यद्यवमन्यऽपि वर्णारसमूहारोपणेनव ध्वनयो भवितुमर्हन्ति ? नार्हन्ति, कुत, शब्दशक्तिसामान्यात् । यथा समानमीहमानानामपी यानाना च केचिदवयुं यन्ते, तथा धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपाता एवकवणास्तमूहारोपणेनवाथ वत्ताय ध्वनि-यपत्रा लभन्ते, न पुनरन्य । स्वाभाविक चतत् ।

न च स्वभावा पर्यनुयोगमर्हति इतस्तर्थाध्वनो वर्णा । वणव्यत्यये वणविपर्यय वर्णापाये वर्णापजने वणविकारे वाऽर्थान्तरं गम्यते । वणव्यत्यये कूप, सूप, यूप, इति ।

चणविपर्यये कमल, लमक, मलक, इति । वर्णापाये शमक मशक इति । वर्णोपजने अक्ष, पृथ, पक्ष, इति । चणविनाश नीर, नील, नीडमिति । तत्र कृप इति कर्णरेण कश्चिद्यों गम्यते, रूप इति सकारव्यत्ययऽर्वांतर, यूप इति तु सकारस्य ककारस्य वा यकारस्य व्यत्यये कृपात् सुपाञ्चार्यान्तरमिति । तेन मन्यामह य कृप कृपायस्स कर्णारस्य, यस्तप सुपार्थस्स सकारस्य, यो यूप यूपारस्स कर्णारस्यति । यत्रि तु समुदायस्याधम्यों भवेत्, कृपादिसमुदायस्य यूपान्तिभूयस्वाङ्गयिष्ठ कृपायस्सूप म्यात्, सपार्थश्च कृप, कृपायश्च यूप, यूपार्थश्च कृप, सपार्थश्च यूप, यूपार्थश्च सप इति, एव चणविपर्ययेऽपि ब्रह्मोक्तमयोरमुदायाविशेषात्, कमल, मलक, लमक इति प्रत्ययाविशेष प्राप्नोति । न हि तत्र तेभ्यो दशान्तेभ्यो वा तदपरिच्छेदे पलाशत मदिरतो वा नाऽवधारणे समुदायस्य मन्दो भवति, वर्णापायेऽन्येनाद्य यवविरहे समुदायस्थानस्य वात्, मशक, शक इति नार्थांतर गम्येत । भिन्नकर्णपुच्छोऽपि भ्या भवेव न चाभ्यन्तर इति, वर्णोपजनेऽयक्ष, पक्ष, पृक्ष इति प्रत्ययविशेषो न स्यात् ।

न हि सनोद्रेके केशाद्रमे वा युधतिव्यक्तेरन्यतामुक्तिमती, एव चणविकारेऽपि नीर, नील नीडमिति नार्थान्तरप्रतीतिर्जायेत । न हावगित वलिघति रक्षितकेशपात्रे वा विष्णुमित्रादे स्वरूपान्यत्व भवति । चण यत्ययविपर्ययापायोपजनविकारेषु चार्वांतरदर्शानामन्यामहे अर्थवन्तो वर्णा इति । वर्णावेतत्वे हि चणव्यत्ययविपर्ययापायोपजनविकारा कारणमर्थान्तरोपलब्धेर्जायते ।

अत्रापि ब्रम य एते त्वया वर्णानामर्थवत्ताया हेतवे उपन्यस्ता वर्णव्यत्ययाद्य तेषु कृपस्सूपो यूप इति सङ्घातान्तराण्येवते अर्थान्तरे च उतन्ते । यदि हि चणव्यत्ययादिद्वृतमर्थान्तरगमन स्यात् भूयिष्ठ कृपायस्सूप म्यात् कर्णारमाप्रस्यैव व्यत्ययात् । सपार्थश्च कृप इति समान पूर्वण । यतस्तु न किञ्चित् कृपादीना सृपादिष्वतोऽन्वयाभावात्मन्यामहे सङ्घातान्तराण्येवतान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते इति, एतेन वर्णविपर्ययाद्याऽपि व्याख्याता । तान्यपि हि अर्थान्तरप्रतीतिं सङ्घातान्तराण्येवेति । इदं यत्पि भवता वर्णानामर्थवत्ता द्रवता साधीयोऽनर्थक्य चोत्तिनम् । यो हि मन्यते य कृप कृपायं स ककारस्यापशब्दस्तस्यानर्थक्य स्यात् ।

ननु च समुदायस्यावेतत्वे समुदायस्यैकदेशस्य विनाश समुदायस्य कारणाभाव कार्याभाव इति विनाशो वाऽभ्युपयते द्विघ्नकणपुच्छान्वयायादपि विनाशो वा जिज्ञात, विनाशापक्षे समुदायाभावादर्थभावाप्रसङ्गः । पलान्तरेऽपि स एतायां न त्वर्थान्तरम्, तनश्च कय श्लोक शोक, लोक, ओक, क, इत्यर्थान्तरप्रतीति उत्तमत्र । समुदायान्तराण्येवतान्यर्थान्तरेषु वर्तन्ते । भवदेतत् यत्रार्थान्तर गम्यते । यत्र तु स एत सोऽयेस्तत्र कय, यथा—उदक, दक, क, इति । इमान्यपि सङ्घातान्तराण्येवकायवृत्तीनि, यथा—कन्दु, कोष्ठ, कुसुल इति ब्रमात्तस्य चार्थवत्ता द्रवता त्वयत्र दकारोकारयोगानवस्यमुक्त भवति । कश्चमहाह—चणव्यत्ययविपर्ययापायोपजन विकारेऽर्वांतरदर्शनमव, यत द्यामा, रामा, वामा, इति चणव्यत्ययो नार्थव्यत्यय । तर्हि,

सिकता, सिंह इति वर्णविपर्ययो नार्थविपर्ययः । सन्ति, स्थिति, प्रवर्तन्ति वर्णापायो नार्थापायः । आस्थात्, अवोचत्, सञ्चस्कारेति वर्णोपजनो नार्थोपजनः । घातयति, द्विणोति, रोपयतीति वर्णविकारो नार्थविकारः । तेन मन्यामहे वर्णव्यत्ययादिव्यवधानार्थान्तरगमनादनर्थका एव वर्णा इति । इतस्तर्ह्यर्थवन्तो वर्णा, यदेषां सङ्घाता अर्थवन्तः । येषां ह्यवयवा अर्थवन्तस्त एव समुदायादर्थवन्तः, तद्यथा— एकश्चक्षुःश्रुमान् पश्यति, तत्समुदायश्शतमपि पश्यति । एकतिलस्तैलं प्रसूते, तत्समुदायः स्वारीशतमपि प्रसूते । येषां पुनरवयवा नार्थवन्तस्तत्समुदाया अपि नार्थवन्तः । तद्यथा—एकोऽन्धो न पश्यति, शतमप्यन्धाना न पश्यति । एका सिकता तैलं न प्रसूते, तत्समुदायः स्वारीशतमपि न प्रसूत इति । नैवम्, अतदर्थेनाप्यवयवेनावयविनोऽर्थसङ्गावो दृश्यते । यथा—एकस्तण्डुलः क्षुत्प्रतिघातेऽसमर्थः, तत्समुदायश्च वर्धितकः समर्थमिति । नैवं भवति । तत्र प्रत्येकमपि क्रियत्यप्यर्थमात्रा इमे पुनर्वर्णा अत्यन्तायैवानर्थका यथा—तद्विं रथाङ्गानि विहितानि तानि प्रत्येकं अजिक्रियाऽसमर्थानि, तत्समुदायश्च रथस्समर्थ इति ।

एवमेवा वर्णानां समुदायादशब्दाभिष्यक्तिहेतवोऽर्थवन्तः अवयवास्त्वनर्थका इति । अतः स्थितमेतत् प्रकृतिप्रत्ययादिवर्णजनितध्वनिसमूहोऽभिष्यङ्गस्फोटलक्षणोऽर्थात्माऽर्थावसायप्रसव-निमित्तं शब्दः । तद्विशेषाश्च प्रकृत्यादिस्फोटः पदस्फोटो वान्यस्फोट इति । —

योभूदित्यादिकञ्शब्दो भवतीत्यादिकश्च यः ।

भूरस्तीत्यादिको यश्च स स्फोटं नातिवर्तते ॥

प्रतिपाद्यो निवर्त्यश्च प्रतिपादक एव च ।

त्रिधा स्फोटस्स्फुटत्यस्मादतोऽर्थास्ते घटादयः ॥

उक्तः क्रमात् द्वादशभेदभिन्नशब्दप्रपञ्चोऽयमनादिसिद्धः ।

अथार्थमूर्त्याऽस्य विवर्तमाद्यं तावत्प्रकारं प्रतिपादयामः ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे प्रकृत्यादिशब्दप्रकाशो नाम

तृतीयः प्रकाशः ॥

चतुर्थः क्रियाद्यर्थचतुष्टयप्रकाशः

—२४१—

तत्र प्रख्यादिशब्दप्रत्याग्या क्रियाकारकपुरुषापाधिप्रधानोपस्काराद्यं प्रतिपत्तिर्वाधं
वृत्त्यर्थपदार्थवाच्यार्थरूपा षाडश भेदा । तेषु कारकाणां प्रवृत्तिविशेष क्रिया ता धात्वर्थ
इत्यामनन्ति । धातवश्च त्रैधा—अस्त्यर्था , भवत्यर्था , करोत्यर्थाश्च । तत्र येषां कर्तार उदासते
ते अस्त्यर्था , यथा—अस्ति विद्यते भ्रियते तिष्ठति आस्ते वर्तते इत्यादि । येषां विद्युर्गते ते
भवत्यर्था यथा—भवति सजायते वर्धते स्पर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति इत्यादि ।
येषां प्रयुज्यते ते करोत्यर्था यथा—करोति विधत्ते जनयति निर्धनयति साधयति उत्पादयति ।
तत्र अस्ति करोति भवतीनां साम्यावस्थानाग्निर्विकारमनाद्यन्त शब्दब्रह्मेत्याचक्षते । तथैव विधानेका-
र्थवाचिनो भवति नवोमिति व्यपदिशन्ति । तस्य यदा अस्ति ता हेतुरग्निद्यानिधमन्धनोऽविपरिणामरूप
प्रथमविकारोऽस्ति दृश्यते । तदा अस्तेनास्तिप्रतियोगित्वादस्तिवेत्येकमर्थतदुभयथापि प्रथमयते ।
यन्नास्ति तद्भवामीति चापक्षायाः, तद्भवताऽस्य भवति नाम द्वितीयविकार परिणवते । ततो
यद्भवति तस्य तस्य चान्यत् भवतो मिथ्याभिनिवेशान्मिथ प्रयोज्यप्रयोजकत्व सभावयतिसंज्ञक
तृतीयविकार करोति रित्यारयायते ।

एष चास्तितापक्षामिनिवेशद्वैतविप्रसृतायामविद्याया एवमपि विशयविशयनो दूरीकृता
विद्या, विद्यति, जनिपचादय प्रादुर्भवन्ति । तदाह, दृग्भवस्तस्य क्रियासामान्यवचना क्रिया
विशेषवचना पचादय इति । तेऽस्मी सर्वेऽपि धात्वर्थभेदा समेदतो मिथस्सङ्गधानमतिवर्तन्ते,
न तु दृग्भस्तिरूपताम् । ननु च धात्वर्थे क्रिया, स च कारकाणां प्रवृत्तिविशेष, कारकेषु च
स्वतन्त्र कर्ता, कर्तुरीप्सिततम कर्म, साधकतम करण, आधारोऽधिकरण, कर्मणा यममिप्रति
स समप्रदान, ध्रुवमपायेऽपादान, तेभ्योऽन्यस्तद्विवक्षा वा शेष, कर्तुं प्रयोजको हेतुरिति
कर्त्रादिभ्यो व्यतिरिक्तमर्थोन्तर नोपलभ्यते यत् क्रियेति प्रतीयते ।

उच्यते अस्ति क्रिया किन्तु कर्त्रादिभ्यः पृथगाप्यातुमशक्य, अनापन्नसत्त्वभावात् ।
अनिर्मुक्तितगर्भेभ्यः यथा गर्भोऽनापन्नसत्त्वभाव कललावस्थायामाशयत पृथगाप्यातु न शक्यते,
तथा क्रियाऽपि साधनेभ्यस्तत्त्वभावावस्थायाम् । तद्यथा—ज्योतिः प्रकाशते, शब्दो ध्वनति इति ।
कथं तर्हि अस्ति ज्ञायते कारकसन्निधानेऽपि पचतीति प्रत्येकारययोर्भावाभावाभ्यां, इह खलु
यत्सन्निधाने यस्य भावाभावौ, तस्य ततोऽन्यनिमित्तापक्षितत्व दृष्टम् । यथा अग्निघटयोस्सन्निधान
भवतामभवता च तत्सन्निधायामपक्षितत्व पाकजानां, कर्त्रादि च सन्निधाने च कदाचिद्व्यतीत्येत
द्वति, कदाचिन्न पचतीति दृश्यते । तेन मन्यामहे नूनमस्ति शक्तिशक्तिमद्भ्याऽऽयदशक्तिर्ममा

यद्वापादिमे प्रत्योपाख्ये प्रयत्नेते, यद्भावाच्च न प्रयत्नेतेति सिद्धमस्ति त्व क्रियाया, इतश्चारितक्रिया साध्यमन्तरेण साधनानुपपत्ते । इह खलु कर्त्रादीना साधनव्यपदेशो दृश्यते । स च साध्यमन्तरेणानुपपन्न । यच्च साध्य सा क्रिया । तदाह—सह्य कार्केय एकोऽर्थाऽभिनिर्वर्त्यते सा क्रिया । क्रियानिमित्त कारकमिति, तथा च क्रियासु स्वेच्छया कारकादीनि य प्रयुङ्गे, न तु तैः प्रयुज्यते स कर्ता, कर्तुं क्रिययाऽन्यया यदाप्यते तत्कर्म, क्रियासिद्धा साधकतमत्वेन यद्व्यवहित व्याप्रियते न करण, कर्त्रा कर्मणा वा व्यवहित क्रियावारोऽधिकरण, क्रियाकार्यत्वेनावधारित कर्मणा मयाग यदनुभवनि तत्सप्रदान, कर्त्रा कर्मणा वा क्रियाजन्यमेव प्रायेण यद्भिभागमवगाह्य तदपादानम्, श्रूयमाणक्रियापदोपक्रियाकृत कारकाणामकारकाणा च सवन्धविशेष । स शेष कुर्वन्तमेवाज्ञाप्रदानादिना य क्रियाया नियुङ्क्त, स तत्प्रयोजको हेतु कर्ता च भवति । एव च यथा काष्ठादयो लाक्षादिकमपक्षमाणा एव मिथस्सवन्धयोग्यतामनुभवन्ति तथा द्रव्याण्यपि क्रियापक्षीण्येव परस्परसवन्धाय भवन्तीति क्रियामन्तरेण जगतश्चित्रकर्मण इव मिथस्सयोगो वियोगश्च न स्यात् । तदुक्त—यावदेवदत्त इह भूचा पाटलिपुत्र भवन्ति सा नून क्रियेति । अस्तु नाम क्रिया, कारकभ्यस्तु तस्या कथं व्यतिरेक ? न च भवन्तोऽपि क्रियाकारकयोर्व्यतिरेक न मन्यन्ते । तद्यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति इति । उच्यते व्यतिरिक्तेव कारकेभ्यः क्रिया, अनकस्यकव्यपदेशनिमित्तत्वात् । इह यद्यस्यानेकव्यपदेशनिमित्त तत्तेभ्योन्यत् । यथा—व्यक्तर्जाति कारकमित्येतद्व्यपदेशनिमित्त चानेकस्य कर्त्रादे क्रिया, तस्मात्ततोऽन्येन्यनुगम्यत्वात् । इह यद्यनुगम्यते तत्तेभ्योऽन्यत्, यथा नरेभ्यो राजाभिगम्यतेऽनुगम्यते च । क्रिया कारकतत्ततोऽन्येयम्, जन्यत्वेनोपलम्भात् । यज्जन्यतया यदुपलभ्यते तत्ततोऽन्यत् । यथा पितु पुत्र उपलभ्यते क्रियाकारकजन्यत्वेन तस्मात्ततोऽन्या उपलब्धवानुपलब्धे, इह यस्योपलब्धायस्यानुपलब्धि तत्ततोऽन्यथा, रूपाद्रस सूर्यस्य चोपनगतेरुपलब्धि तस्यास्ततोऽन्यथा । अस्ति चास्यासा देशान्तरप्राप्ते, साऽपि दृष्टा तद्यथापश्यत परावृत्त्य दर्शनात् । प्रमाणान्तरग्राह्यत्वात् । इह यद्यस्मात्प्रमाणान्तरेण गृह्यत तत्ततोऽन्यत्, यथा शरीरादात्मा । प्रमाणान्तरग्राह्या च सदागता गति, तस्मात्ततोऽन्या । बहुविविक्तत्वेनाविधानात्, इह यद्वहुभ्य प्रविविक्तमेकत्वेनाविधीयते । तत्ततोऽन्यत्, यथा तन्तुभ्य पट । अभिधीयते बद्धाश्रितापि प्रविवेककत्वेन क्रिया, यथा—ब्राह्मणैरास्यत इति तस्मात्ततोऽन्या । अनावृत्तावावृत्ते, इह यस्मिन्नावर्तमाने यदावर्तते तत्ततोऽन्यत् यथा हस्तिनो मशक । आवर्तते चानावर्तमाने कर्तारि क्रिया पञ्चदश पचतीति, तस्मात्ततोऽन्या, इहोभयोरपि सशयनिर्णयनिमित्तत्वात् इहोभयोस्सशये यस्य यो निर्णयहेतुश्च पुरुषस्य चलनादिक्रिया, तस्मात्ततोऽन्या । अभिधायाभिधानात्, इह यदभिधायाऽन्तरा विवक्षा अन्तरेण यदभिधीयते ततोऽन्यत्, यथा—गारभ्य, अभिधीयते च अभ्येता अर्थाते गन्ता गच्छतीति कारकमभिधाय क्रिया तस्मात्ततोऽन्या, पर्यायाप्रसिद्धे । इह येषामेव पर्यायप्रसिद्धि, तेषामेव च तेभ्यो न मद, यथा—निवर्तिरिति ।

न च पचन्नधीते पचत्यधीत इति पचन्पचत्योः पर्यायत्वम् । अपि पचन्नधीत इति कर्तुं पचतीति त्रियाया पर्याययोग्यत्वम्, अतोऽर्सा ततोऽन्य । अभिन्नशब्दाभिधानेऽपि विशेषणाल्लिङ्गवचनमेदात् । इह खलु क्रियाकारभिरभिन्नशब्दाभिधेयत्वेऽपि लङ्घिनापणानां लिङ्गवचनमेदो दृश्यते, यथा—शोभन पचति शोभन पचत शोभन पचन्तीति सचाऽर्वो मेदे भिन्नशब्दापादान एव दृश्यते । तट तटी तट, पुण्य तारका नक्षत्र, रस आप जलम्, दारा कलत्र भार्या, इत्यादिविशेषणानाम् । न तदाहृतसदृशत्विति त्रिया कर्तुरन्या । शब्दावृत्तिमेषु द्विमेदात् । इह खलु त्रियाकारकयोश्च शब्दावृत्तिमेते बुद्धिमेदो दृश्यते, अध्येता पठति, पठति गन्ता, गन्ता गच्छतीति पूर्वयोर्व्योप्तोत्तरयोर्भाष्यम् । यस्य च यतो बुद्धिमेदस्तत्ततो व्यतिरेक यथा—मृदङ्गध्वनेर्मधध्वनि, घटादिभ्य पटादय इति त्रियाया कारकेभ्यो व्यतिरेक । सिद्धे चास्मिन्नमेददर्शनं मेदव्यतिरेकश्चा विवेकत एवेति द्रष्टव्यं दृश्यते च । प्रतीपप्रयादशब्दशरीररसरकारानामुपपत्तुं मेच्छाद्वेषप्रयत्न रूपादिभिन्नेषु अभिन्नप्रत्यय प्रवर्तते तेऽप्यमेदेनैव तदनुकूलो व्यपदेश । चोरस्य रुजतीत्यत्र तु रुजसाधनस्य कर्तुरमावाहकार कर्तरि वर्तमाना तामेव रुजधानुममिदितामभिधेयीकरोति । अस्ति च माध्यम्यापि चक्षुनो भवतो कर्तृत्वमतस्तदेव कर्तृप्रत्ययेनाभिधीयते न चोरस्य रुजतीति । अस्यापमर्थं चोरस्य स्तुत्यघत इति कुत पुनरिय कारकक्रिययोर्विंशति, तदेकत्र वीप्सा अन्यत्राभीक्ष्ण्यमिति त्रियाया एकत्वेन वीप्सानधिगमात् । यद्वा हि क्रिया गुणद्रव्यं, प्रयोज्युग पद्यातुमिच्छा वीप्सा, सा त्वेकत्वे त्रियाया नोपपद्यते, इति । ननु च त्रियाया एकत्व नोपपद्यते कालत्रयेणात्यन्तविरोधिना युगपदमिसवन्धव्यपदेशात् । इह खलु त्रियाया सा कस्मिन्पि काले कालत्रयामिसवन्धहेतुर्व्यपदेशो दृश्यते, पचति देवदत्त, अपाक्षीद्यन्नदत्त, पश्यति विष्णुमित्र इति ।

तद्येकत्वे न घटते इत्यनेका क्रिया मेदनिबन्धना । आतिशयिकतरयादिप्रत्यययोगात् । इह खलु क्रियायाः पचतितरा पचतितमामित्यातिशायनिकप्रत्ययो दृष्टः । स च द्वयोर्वृत्तना च प्रवर्षे सिद्ध इत्यनेकक्रिया एकेन युगपदनेकाधिकरणस्य निर्धारणात् । इह यदेकैकस्मिन् काले अनेकाधारस्य पृथक्त्वेनावधार्यते तदनेक, यथा—अङ्गुलीषु नगानि निर्धार्यन्ते । निर्धार्यते चानेकाधारकेन युगपद्वोप गतिरित्यनेका क्रिया । पूर्वकालेऽपि प्रत्ययदर्शनात् । इह द्वयोरेककर्तृकयो क्रिययोः पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते, यथा भुक्त्वा भुङ्क्ते, पक्त्वा पचतीति द्वित्व चैकत्व प्रत्ययनीकमित्यनेकक्रिया, युगपद्व्यलक्षणयोगात् । इह त्रियाणामभिन्नकाल लक्ष्यलक्षणयोगो दृश्यते । गवि दुष्टमानायामपि दोग्धि, तयक्त्वेऽनुपपन्नमित्यनेका क्रिया पूर्वकालेऽपि प्रत्यय दर्शनात् । इह द्वयोरेककर्तृकयो क्रिययोः पूर्वकाल क्त्वाप्रत्ययो दृश्यते, यथा—भुक्त्वा भुङ्क्ते, पक्त्वा पचति हेतुगर्भफलाभावात् । इह खत्वहेतुफलयोः प्रसिद्धो मेदः । स च क्रियासु दृश्यते ओदन पचति, शाक पचति, भुञ्जान ओदन भुङ्क्ते इति मेदश्चक्राविरोधात्यनेका क्रिया क्रियार्थक्रियोपपदतुमुनादिप्रत्ययोपपत्तेः । इह ये तु क्रियार्थायामुपपद तुमुनादयस्त्वर्यन्ते, ते च

भोक्तुं गच्छति, पाकाय व्रजति भोक्ष्यामीति पचतिप्रभृतिषु यथा भिन्नधातुवाच्यत्वेऽपि दृश्यन्ते, यथा गन्तुं गच्छति, भोजनाय भुङ्क्ते, पश्यामीति पचतीति ।

सचायं तदर्थफलभावेनैकस्य एवोपपद्यत इत्यनेकार्थक्रियामिहितानभिहितशक्तिप्रादुर्भावा-
निमित्तत्वात् । इह धात्री धयति, दात्रेण दाति, दाशाय दाशते, सीमाद्विमिति, आसने आस्ते,
शयने शेते, स्थाने तिष्ठति, प्रासादे प्रसीदतीति प्रत्ययविभक्तयोर्विशिष्टानभिहितानभिहितशक्ति-
प्रादुर्भाव उपलभ्यते । सा चानैनयानिमित्तं क्रियाभेदमन्तरेण न संकुञ्चत इत्यनेका क्रिया
भानभिधानेऽपि यन्त्रादिभ्यो द्विवचनबहुवचनोपलब्धिः । इह खलु शुद्धेऽपि भावे यन्त्रादिभ्य
पाको पाका, उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशायिकाशय्यन्ते इति द्विवचनबहुवचनोपलब्धिः । तच्च
क्रियेकत्वे न युक्तमित्यनेका क्रिया वृत्त्यायातामिहिताया क्रियायाः सर्वसंख्यासामानाधिकरण्यात् ।
इह रुदमिहिताया आर्यातामिहितायाश्च क्रियाया भिन्नार्थानभिधायिभिस्संख्याशब्दैः सामाना-
धिकरण्यं दृश्यते । यथैकं पाकं द्वौ पाकौ बहव पाकाः, एका उष्ट्रासिका आस्यते द्वे आस्येते
बहव आस्यन्ते । तच्चैकत्वे क्रियाया न सांप्रतमित्यनेका क्रिया इह भवति निमित्तप्रभृतीनामव-
धृतमेदपरिस्पन्दाश्रयकार्यामिनिवृत्तेः । इह यासां क्रियाणामवच्छेदकधात्वर्थोपाधिभेदत्वाद्भेदकत्वं
प्रत्यविवादः, 'तासु ये भेदाश्रया धर्माः प्रसिद्धाः । तद्यथा— भोक्तुमिच्छति, भवति पचति,
भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, आमन्त्र्यै समाजमुत्सवमामन्त्र्यै इति समानधातुवाच्यास्वपि
दृश्यन्ते, एपितुमिच्छति, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यात्, निमन्त्रये निमन्त्रणार्थमामन्त्रये
आमन्त्रणार्थमिति । तस्माद्भेदाश्रयकार्यसवन्धाद्भवितव्यम् । अनेकत्वमेकैकं धातुना सर्वत्र
भेदेनेत्यनेका क्रिया साध्यसाधनभावात् । इह साध्यसाधनयोः प्रसिद्धो भेदः प्रदृश्यते च ।
साध्यसाधनता क्रियाणां यथा—स इमान् पोषानपुषत्, तप्यते तपस्तापस इति । तच्चैकत्वे
न घटते इत्यनेका क्रिया । तदेतदनेकत्वे क्रियायास्तस्यैवसाधनं साधनभेदादेवोपचरितभेदाया
एकत्वे वा तदुपपत्तेरभिन्नानामप्युपाश्रयादिभेदात् । भिन्नाकारात् प्रतीतदेशव्यपदेशश्च दृश्यते ।
यन्त्रेन्द्रोर्जलेषु ज्योत्स्नाजलेषु जलधराशासु दिशो व्यवस्थासु पृथक्त्वस्यार्थेषु बुद्धेर्विषयेषु
विद्युतोऽन्धेषु शब्दस्य च वन्दरेषु चित्रस्य नीलादिषु आकाशस्यावकाशेषु भावस्य भावेषु च यो
भेदबुद्धिः, यथा च संपन्नो यवो यवेषु शुक्लसुस्फुटेषु विनष्टसुराष्ट्रेषु दर्शनीयोत्तनेन्दसेनेषु
अक्षिणी कलिङ्गेषु पटुर्भवान् पटुरासीत् पटुतर एव मागं कूपोऽभूत् कूपो भविष्यति प्रियो
मन्युस्ते प्रियो न वयम्, मेथिली रामस्य दारा, आ पवित्रं वरणा नगर शिरीषा रामः पाञ्चाला
जनपदा इत्यभिन्नन्याऽपि जात्यादिरर्थभेदस्य भेदतो व्यपदेशः, तथा क्रियाया अपि कालयोगादय
साधनभेदाद्भवितव्यम्, अनेकाधारसमवेतायाश्च युगपदेकैकं ग्रहणं जातिवदुपपद्यते ।

वृद्धमिहितानां तु शुद्धभावानां आप्यातवद्भिः क्रियाभिः द्रव्यवैधर्म्याद्युक्तस्तद्धर्मोपपन्नः ।
वृद्धमिहितो हि भावो द्रव्यवत्प्रकाशमानो लिङ्गस्यैवकर्मादिशक्तीनामाश्रयो भवति ; न त्वार्यात

वाच्यः तस्या परिनिष्पन्नत्वेनाभ्यवत्त्वानुपपत्तेः । तथाहि, यथा पाकं वर्तते पाकं पचतीति शक्तिसत्त्वादियोगः कृदन्तेषु दृश्यते, नैव तिष्ठन्तेषु । नहि भवति, पचति वर्तते, पचति पश्यतीति ; ननु च भवति पश्यति, मृगो धावति, उत्पद्यामि कर्मणि द्विवचनबहुवचनान्युदाह्रियन्त इति धावतीना दक्षि कर्मत्व केवल त्वप्रातिपदिकत्वात् सुपोऽनुत्पत्तिः । तत्र ; यथा क्रियाया क्रियमाणत्वादेव नैसर्गिकं च भवति पचति पश्यति भवत्प्रादर्शदिति च दृश्यते । पचादीना भवतेः कर्तृत्व दृश्यते, भवति पश्यति कर्मत्व क्रियाविशेषणानां कर्मतयाऽप्यगम्यते । तदोत्पद्यमानत्वादेव गर्ता कर्तृत्वमपि नैसर्गिकमेव । मृगो धावतीत्यादौ गम्यमानेति शब्दोपसंहृतस्य वाच्यार्थस्य कर्मत्व, न क्रियाया । तस्मादशङ्कनीयः क्रियासकृदशक्तियोगा करणादियोगायोगाभ्या व्यक्तमेव कृदाख्याताभिधेयभावयोर्मिथोवैधर्म्यमिति । तस्मादनेकार्थविषयया वीप्सयाऽनभिसन्धानात् सिद्धमेकत्व क्रियाया । शब्दप्रत्यययोरभेदाच्च, यत्रामिधानज्ञानयोः अत्यन्तमभेदस्तस्यैकत्व सिद्धम्, यथा जाते प्रत्येकं च व्यक्तिविशेषाणां, अभिन्नौ च देशकालौ भेदे च क्रियायाः शब्दप्रत्ययौ दृश्येते, यथा च पचति पचत पचन्तीति, तस्माच्छब्दप्रत्ययहेतुः एका क्रिया ।

ननु च, जलचन्द्रादिदृष्टान्ते भेदव्यवहारे सन्देहः किं साधनभेदाध्यायि क्रियायाः कालप्रत्ययोगादीनि प्रत्ययव्यपदेशानि च भेदकार्याण्युत स्वभेदाध्यायिणीति । अत्रोच्यते क्रियायाः अभेदेऽपि साधनभेदात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्तेस्सदेहो भाव्यः । इह भेदस्याभेदपूर्वकत्वात् भेदमभ्युपगन्तव्यतावश्यमभेदोभ्युपगन्तव्यः, तस्य यस्याः क्रियाया एकत्वमभ्युपगम्यते तस्यास्साधनभेदादृष्टौ द्विवचनबहुवचनयोगः । यथा—परमाणु पचत, परमाणु पचति । अनेकत्वाभ्युपगमे च साधनस्याभेदे दृष्टमेकवचनमेव, भिनत्ति कुसूलमिति वचनभेदः । तस्मात्साधनभेदानुविधानाच्च क्रियाया, क्रियाभेदानुविधानाच्च साधनानां साधनाध्यायि भेदकार्याणि, क्रियायाः न स्वाध्यायिणीति ।

कथं तर्हि, पच्येते ओदनौ पच्यन्ते ओदना देवदत्तेनेति कर्तृभेदे वचनभेदः ? यस्मिन् साधने लादयोऽभिधीयन्ते ? तद्वेदमनु धीयन्ते क्रियायाः क्रियाभेदं साधनानां त्वशङ्कनीयमेतत् । प्रतीपादिषु भेदाभेदयोरनात्यन्तिकत्वात् ज्ञानाभिधानयोरपि तथात्वेऽस्ति न तैर्ल्यभिचारः । इतश्चानेका क्रियाया अभ्यावृत्तिभावात् बहुसरयायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृतवमुजादयस्सपर्यन्ते, पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते, चतुष्पचतीति तच्चाभेद एवोपपद्यते । न हि देवदत्तं गते, यज्ञदत्ते चायते पुनरावृत्त इति व्यपदेशो दृश्यते च । तत्रैवायात इत्येका क्रिया समुच्चयाभावात् । इह मित्रानां एकविषयसंपाते समुच्चयो दृष्टः, देवदत्तस्य गौश्चाश्वश्च पुरुषश्च देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य विष्णु-मिश्रस्य च गौरिति । नच यत्तुरभेदे गुडतिलौदनादिवाक्यभेदात् क्रियाभेदाभ्युपगमेऽपि क्रियासमुच्चयो दृश्यते । देवदत्तं पठति पचति चेति तस्मादेकक्रियासत्त्वमावनापत्तौ

प्रविवेकः, एकत्वेनाभिधानात् । इह क्रिया सत्वभाव प्रतिपन्ना यदा साधनेभ्यः प्रविविच्यते, न भवति तदा द्विवचनादियोगः, ब्राह्मणैरास्यत इति तस्मादेका ।

ननु च सत्वभावेऽप्येतदुपलभ्यते यथा गुडतिलौदनानां पाकः, ताम्रं पलाशेषु बभूव रागः, इति तन्नः, तस्याव्यभिचारत् ।

‘यथा नृपाणां प्रणयाग्रदूत्यो विलासचेष्टा विविधा बभूवुः ॥’

व्यभिचारे किञ्चिन्मिच्छामि चेत् कृदभिधानमेव, ‘कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते ।’ द्रव्यस्य च सत्यपि नानात्वे सवन्धिभेदादेव भेदावगतौ कच्चिदभेदाभिधानम् ।

ऊरुमूलचपलेक्षणमन्नन् यैर्वतसकुसुमैः प्रियमेताः ।

चकिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुधनाम् ॥

यथा च वेदवाक्य—

‘यत्पशुर्मायुमकृतोरोवा पद्मिराहते ।’ इति ॥

वचित्पुनस्तद्विवक्षाया भेदेनैव यथा—

तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्व्याप्तान्तरास्सान्द्रकुतूहलानाम् ॥ इति ॥

ब्राह्मणैरास्यत इति सर्वदैकवचनमेवेति विशेषः, साध्यत्वात् । सिद्धस्य हि वस्तुनस्संख्या-योगो युज्यते, न साध्यस्यापरिनिष्पन्नत्वेनाध्यत्वानुपपत्तेः । साध्या च क्रिया प्राधान्यतयासाभि-रभिधीयते तस्मान्न भेदसंख्ये इत्येका । एकशेषात् इह येषां सरूपशब्दाभिधेयानामनेकत्वं दृष्टं, तदभिधानानामेकशेषो दृष्टः । तद्यथा—व्यक्तिपक्षे ब्राह्मणा पुरुषाः, इति । न च ब्राह्मणैरास्यते, पुरुषैर्गीयत इति क्रियाभिधानानामेकशेषो दृश्यते । स चायमेकशेषो व्यावर्तमानस्यव्याप्त-मनेकत्वमपि गृहीत्वा व्यावर्तत इति एका क्रिया ।

ननु च कथमेकशेषाभावः न तिङन्तान्येकशेषं प्रयोजयन्तीति का पुनरत्रोपपत्तिः ? क्रियाप्रधानत्वमाख्यातानां, तदेव चिन्त्यते, इह खलु क्रियाकारकयोः प्रधानोपसर्जनाभावेन वृत्तिससर्गेण चतुष्टयी गतिः । क्रिया वा क्रियाया न्यग्भवति यथा—चिकीर्षति अध्यापयतीति, कारक वा आक्षिप्तः निष्कौशाग्निः, कारके वा क्रिया यथा—पाचकः पचनीयः, क्रियायां वा कारकः यथा—पुत्रीयति उपश्लोकयति । आख्यातेषु चैषामन्यतोऽपि न प्रकारः, तत्र हि साध्यक्रियाऽपि प्रकृतातमवर्ती साधनतन्त्रा सव्यापारसाधना अपरिसमाप्ता पचादिभिरुच्यते सिद्धानि च साधनानि तियादिभिरभिधीयन्त इति न कस्यचित्प्राधान्यमप्राधान्यं वा प्रत्युत प्रकृतिप्रत्ययो प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यं स्यात् ।

एव च द्विवचनबहुवचने अपि तन्निबन्धने उपपद्यते ; तत्र, सिद्ध साध्यायोपादीयते । सिद्धानि च साधनानि च तानि परार्थमुपादीयमानानि शेषता लभन्ते । साध्य तु परापकारेषु असमर्थमात्मसिद्धयेऽर्थान्तरमपेक्षमाण नष्टधर्म्यात् प्रधानभावमनुभवति । नन्वेव हेकशेषाभावो न सिध्यति , न हेकशेषाभावे प्राधान्येन गुणाभावेन वा किञ्चिदाधीयते । पचादयो हि क्रिया वचना , तेषामेक एवानेकसाधनसमवेतानेकत्वेन विचक्षिता क्रियामभिधास्यति । तत्र, यद्यप्येवो धातु यथोक्ता क्रियां प्रसीति तथा लकारस्यानेककर्मकर्तृविपर्ययात् प्रतिसाधनमुपपत्तावनेकत्व प्राप्नोति । तदनुगधाशार्था प्रधानानि प्रत्ययेभ्यो व्यापतन्त इत्येकशेषपरम्भस्यात् । क्रिया प्राधान्येन तु गुणभूतयो कर्तृकर्मणा स्तुत इति । एव तर्हि भिन्नसाधनमभिन्नमर्थ वक्ष्यामीति एकशब्दत्व, साधनमेदानु द्विवचनबहुवचनयोगः ।

अन्ये तु ब्रुवते यद्येकस्याः प्रकृतेरसाधनमेवे भिन्नालङ्कारा प्रसज्येरन्, तथाऽपि यद्येक-स्थाने एकवचनमेव द्वयोर्द्विवचन बहूना भविष्यन्तीति । इदमेव हि द्विवचनबहुवचनयो द्विवचनबहुवचनत्व, यत्तदेकशब्दरूपमेकशेषशब्दवदनेकार्थाभिधाने समर्थमिति व्याख्यायते । इतश्च क्रियाप्रधानमाख्याता करोतिना प्रश्ने निर्णयार्थत्वात् । किं देवदत्त करोतीति प्रश्ने पचत्यास्ते इत्युत्तर भवति, न न्यासक पाचक इति । न चाय कर्तृप्रश्न किं देवदत्त इति, विशेषस्याभ्यन्तरीकृतत्वात् भिन्नलिङ्गत्वाच्च । नापि कर्मप्रश्न अनुज्ञात व्यापारे कर्मप्रश्नासम्भवात् । पचति पठतीति कर्तृविशेषमन्तरेण प्रतिवचने प्रष्टु कृतार्थत्वात् पचति पठतीति चार्यातस्य आख्यातेनायोगात् । यदि साधन प्रधान स्यात् यथा पाचकः पचतीति सामानाधिकरण्येन न योगो भवति, यथा पचति पठतीत्यत्रापि स्यात् । न चैतदस्त्यतः क्रियाप्रधानत्वमेवाख्यातानां क्रियाप्रधानत्वाच्च एकशेषपरम्भ, तदनारम्भादेकत्वमेकत्वेन वी'सामाव', वी'प्ताभावाच्च गन्ता गन्ता गच्छति गच्छतीति शब्दावृत्तिभेदः बुद्धिभेदाच्च क्रियायाः कारकेभ्यो व्यतिरेक इति ।

ननु च पचति पचत पचन्तीति धात्वर्थ एवाऽयं, न क्रिया । तत्र, धात्वर्थस्य प्रत्ययार्थ-स्यैवावच्छेदकत्वाद्धात्वर्थान्तु क्रियाया पृथक्त्व साध्यमानमप्रधानव्यपदेश्यतायामेव मतिष्ठते । यद्यैव तर्हि कारकभेदेऽप्यभेद क्रियायास्तथा धात्वर्थभेदेऽप्यभेद एवास्तु, सत्यमेतत् । किंतु वस्तुन सर्वधैकत्वमनेकत्व बोध्यमान भेदाभेदनिग्रहन लोकव्यवहार सर्वमतिक्रामति । तस्माद्भेदमभेद वा अभ्युपगच्छता व्यवहारप्रसिध्यर्थमभेदो भेदश्चाभ्युपगन्तव्य कस्यचित् किञ्चिन्मुख्य किञ्चिदौपचारिक सर्वो हि भेदवादी निरपकारेष्वयश्शलाकपदसम्बन्धेऽन्योन्यव्यावृत्तेषु भेदेषु तदेवेदमिति प्रत्ययस्य भेदादेकत्वमाश्रित्य लौकिकव्यवहारमनुगच्छति । एकत्ववादी च भेदाधिष्ठानामिव भवता सर्वो वृत्ति सर्व च विशेषशब्दव्यवहार धर्मान्तरमसर्गपूर्वक लोके व्यवस्थित मन्यमानो लोकमनुगच्छन् अभिन्नमपि भेदैरेव निदर्शयति । तस्माद्विन्नधात्वर्थान्छिन्ना भिन्नाऽपि क्रिया भिन्नैवेति एतेनैतदपि सगृहीत भवति । प्रजतिपचत्यस्तीति स्वेतत इत्यादौ प्रत्ययार्थधान्वर्थयोरङ्गापावापा-

भ्यामन्यत्वेनावधारितो धात्वर्थावच्छिन्नः, परिच्छिन्नकालः कालपरिच्छिन्नो वा उपसर्गादिभिरुपस्कृत-
प्रत्ययार्थोपकारः कारकैरसंख्यशक्तिभिस्संख्योपप्लुपकृतैरपक्रियमाण उपक्रमप्रभृत्यवमर्शपर्यन्तमन्तः
प्रतिभया साक्त्येनोद्भिरय साध्यत्वेनाध्यवसित तथा सूपभृतोवह्निर्निष्पन्ना प्रक्रान्तक्रमरूपावयव
समुदायात्माऽनपेक्षितान्तरालक्रियान्तरोपनिपातस्तथाविधावयवो वा पुरुषव्यापारः क्रिया ।
यथोक्तविशेषणोत्पन्नधात्वर्थो वा साध्यफलनिष्पत्तिपूर्वक्षणोपलभ्यमानतदवयवो वाऽवयवसमूहोप-
लभ्यमानैकाकारप्रत्ययनिमित्तजातिविशेषो वा पूर्वावयवोपकृतान्यावयवप्रतीयमानजातिप्रादुर्भाषो
वा धात्वर्थव्याप्रीयमाणकर्तृकर्मणोस्त्वय्यपदेशनिमित्तसत्तासंबन्धो वा कर्तृकर्मसत्ता वा तद्व्यापारा-
विष्टधात्वर्थावयवसामान्यं वा तथैवोपलभ्यमानधात्वर्थावयवव्यक्तयो वा व्याप्रीयमाणेषु स्वपरा-
त्मनो पूर्वस्वरूपविलक्षणरूपान्तराभिमानो वा तत्रैव च तयोस्तथाविधाभिन्नस्वकारणसत्तासंबन्धो
वा बुद्धिसत्ताभावेपु प्रत्यस्तमितरूपमनेकबुद्ध्यनुस्यूते बुद्धिसामान्यं वा क्रियाशब्देनाभिधीयते ।
अपिच—

यावत्सिद्धमसिद्धं वा साध्यत्वेन विवक्षितम् । आश्रितक्रमरूपत्वा तत्क्रियेत्यभिधीयते ॥

स च कार्यानुमेयत्वात् परोक्ष इत्येके । गच्छतिपचत्यादिप्रत्ययेषु प्रत्यक्षेण, देवदत्तादि-
स्वरूपेऽतिरिक्तक्रियातत्त्वानुपलब्धे । य एव देवदत्तात्मा तिष्ठन् प्रत्ययगोचरः चलतीत्यपि
सवित्तौ स एव प्रतिभासते । किंतु चलतीति प्रतीति संयोगविभागमालम्ब्यते, संयोगविभागः
कदाचिद्देवोत्पद्यमानः परिदृश्यमानपदार्थस्वरूपातिरिक्त कारणमनुमापयति, यच्च कारणं स
परिस्पन्दप्रयत्नादिरूपः पुरुषव्यापारोऽतीन्द्रियः क्रियेति ।

तदनुपपन्नमित्यन्ये, चलतीत्यादिप्रत्ययानां प्रत्यक्षत्रयावलम्बनत्वात् । तथा च न चलतीति
प्रतीतेस्संयोगविभागालम्बनमव्याप्यादिप्रसङ्गात् । तत्राऽकाशे विद्वद्भ्रमो गच्छतीति प्रतीतिर्न स्यात्,
संयोगविभागयोरग्रहणात् । न च द्वयोर्विहायसोस्संयोगविभागौ प्रत्यक्षौ प्रत्यक्षेतरवृत्तित्वात् वायु-
वनस्पतिसंयोगविभागवत् । अथ विततालोकावयव्याकाश तत्संयोगविभागौ च पक्षिणः प्रत्यक्षौ
तत्र, सन्तमसेऽपि खद्योतविद्युतोः क्रियाबुद्धे । न च तमो नाम वस्तुस्वरूपमस्ति, भूकंपे च
कंपते वस्तुधरेति च ज्ञानमस्ति । संयोगविभागमस्तीत्यतिव्याप्तिः संयोगविभागोपजनप्रवन्धेऽपि
तयोर्वर्तमानयोरेव ग्रहणं तौ च गत्वाऽपि स्थिते गद्यादौ स्त इति । तत्रापि गच्छतीतिज्ञानप्रसङ्गः
निश्चले च श्येनसमवायापायपरपरावति बध्यशूले प्रवाहजलजाशोपविशेषमालहारिणि सरित्कूले
रङ्गतुरङ्गमसंयोगविभागश्रेणिमति च बाह्यालिन्दमहीतले चलतीति प्रत्ययः प्राप्नोति । अथ क्रिया-
जन्यत्वं संयोगविभागज्ञानां तत्रैव चलतीति श्येनादौ प्रत्ययो न निष्क्रिये शूलादाविति तर्हि
क्रियावयवव्यतिरेकानुविधानात् क्रियालवन एवाऽयं प्रत्ययो, न संयोगवियोगालवन ।

किञ्च नित्यपरोक्षया क्रियायामिदमपि न ज्ञायते ? किं शूलकूलमहीतलक्रियाजन्यत्वं
संयोगविभागानां, किं वाऽन्येन जलतुरगक्रियाजन्यत्वमित्यतिव्याप्तिः संयोगविभागालवनत्वे च

सयुज्यते वियुज्यत इति च प्रतीतिभ्या न चलतीति यथात्रिय प्रत्ययोत्पादनिर्णाने जलस्य आलम्बनता स्यात् । चलतीति च घर्तमानाभास प्रत्ययस्सयोगविभागानुमेयत्वेन समयति । तथाहि-सयोगान्तरं कर्मति । न च सयोगो घर्तमाना क्रियामनुमापयति, विभागो विहास्यत्वा दातमन प्राक्कालीन इय कारण गमयति । कारणस्य हि सत्य प्राक्कालीनमेव कार्योपयोगि न तुल्यकाल, तदानीं तस्य सिद्धत्वात् । अतः कार्यात्कारणभूतां क्रियामनुमिमनो भूतामेवानुमिमीते न घर्तमानाम् । तस्मात्सयोगविभागभ्या क्रियानुमाने घर्तमानाभासश्चलतीति प्रत्ययो न समयतीत्यसमयः । न च नित्यपरोक्षक्रियानुमानमपि शक्यं कार्यं कारणपूर्वकमिति सवन्ध प्रहणानुपपत्तेः । न हि द्रव्यमिध कारणः, अपि तु क्रियाविशिष्ट क्रियायाश्च परोक्षत्वात् तदानीमिष्टद्रव्यकारणप्रहणमनुघटमिति घटादावपि दुर्घटाव्याप्तिप्रतीतिः, तस्मात् कार्यानुमेया क्रिया । अपितु उद्देशपणादिभेदयत परिरूपन्दरूपस्य कर्मण प्रत्यक्षेणोपलम्भात् प्रत्यक्षेवेति । एतेन पचतीति प्रतीतिरपि प्रत्यक्षक्रियात्ववैवेति व्याख्यातम् । तत्र हि पचत्वादिक्रियावद्ध्य प्रतीयन्ते; देहदत्तश्चलति, चुली ज्वलति, स्थाली उर्वायते, वयस्य कथयति विधानमपिघत्ते, तण्डुलानि विह्विघन्ति, दर्व्यपविध्यति, ओदनस्सिध्यति, इति ।

ननु च पाको नाम धात्वर्थः परिदृश्यमानदेवदत्तादिव्यापारव्यतिरिक्तं पयितव्यं, तदन्तरेण फलनिवृत्तेरभावात् तदभावे च किमपिष्टस्य कारकाणि सयुज्येरन् । अत्रोच्यते, य तमेक पाक नाम धात्वर्थः चलनादिभ्योऽतिरिक्तं क्रियेति मन्यसे, स किं वस्तुधर्मः ? तत्कार्यं वा, तत्र वस्तुधर्मत्वे रूपवज्जातिवद्वाभ्युपगम्यमाने यावद्बलं सरेकालं वा फलनिष्पात्तिप्रसङ्गः । तत्कार्यत्वे सति स किं सकलकारकनिष्पाद्य, एकैककारकनिर्घत्वा वा । तत्राद्यप्येक पक्षेक भवेत् कारकमक्रिय एकैकनिक्रियत्वे तु साकत्येऽपि कार्यत्वाद्यापारान्तरकत्पनायामनवस्था । पश्चान्तरे तु क्रियामिव फलमपि निष्क्रियाण्येव कारकाणि कुर्वुरिति किं क्रियया । ननु करोतीति कारकं सत्यं करोति फलमनुक्रियाम् । ननु करोतीति यद्रूपे सेयमुत्तैव क्रिया । चेन्न कटं करोतीति चैत्रस्येव ऋतस्यैव करोतेरप्यर्थो वाच्य एव । उच्यते परिरूपन्द एव भातिको व्यापारः, करोत्यर्थः । न हि वयं परिदृश्यमान परिरूपन्दात्मक व्यापारमपह्नुमहे । प्रतिकारकं विचित्रस्य चलनादेर्व्यापारस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भात् । अतीन्द्रियस्तु तदतिरिक्तं करोत्यर्थो नास्तीति ब्रूमहे । क्रियातीन्द्रियत्वे हि तद्योगवृत्त कारकत्वमधिगच्छन्त फलार्थिनस्तदुपाददीरन् ।

तावदेव त्रिनिश्चित्य तदुपादीयतेऽर्थिभिः । नदेवोपाददानैश्च फलमप्यतिगम्यते ॥
कारकत्वं च पक्षेऽस्मिन्नास्ति किञ्चिदतीन्द्रियम् । कारकत्वं स्वप्नस्य सहकार्यादिसन्निधिः ॥

निर्व्यापारस्य नन्वस्य को गुणस्तहकारिभिः ।

व्यापारयोगिनोऽप्यस्य को गुणस्तहकारिभिः ॥

बुधव्यापार एवैव सवै संभूय साध्यते ।

किं फलेनापराद्धं वः तद्धि संभूय साध्यताम् ॥

तस्मात्कारकचक्रेण चलता जन्यते फलम् । न पुनश्चलनादन्यो व्यापार उपलभ्यते ॥
चलन्तो देवदत्ताद्यास्तदनन्तरमोदनम् । एतावद्दृश्यते तत्र न त्वन्या काचन क्रिया ॥
क्रियानिमित्तसंसर्गवादिनोऽपि द्वयी गतिः । सत्यां क्रियायां संसर्गस्संसर्गे सति वा क्रिया ॥
अत्राऽपि पक्षे पूर्वस्मिन् संसर्गः कोपयुज्यते । तथा सति फल सिध्येत्काष्ठादेः केवलादपि ॥
समर्गात्तु क्रिया सिद्धा पुनरेकैकमक्रियम् । तथा च सति नैधांसि ज्वलेयुः पिठरान्विताः ॥
ज्वलन्त्येधासि न पुनः पचन्ति पिठरान्विताः । पिठरे सत्यपीमानि ज्वलन्तीत्येव मे मतिः ॥
तस्मात्क्रियान्तगभावात्काष्ठाम्बुपिठरादयः । संमृज्यन्तां फलायैव किमदृष्टेन कर्मणा ॥

ननु च फल सिद्धं साध्यं वा , किञ्चातं सिद्धं चेत् कारकान्तराण्यपि सिद्धानीति संसर्गाभावः । अथ साध्यं सैव कारकव्यापारव्यतिरिक्ता क्रियेति । तत्र, फलस्य क्रियात्वानुपपत्तेः । ओदनो हि फलं, न चासौ क्रियाणां विप्रतिपत्तिः , पाकस्तर्हि कः ? पचेर्वाच्यः, शून्यतैव युक्ता उच्यते—समुदितदेवदत्तादिकारकनिरपरिस्पन्द एव विशिष्टफलावच्छिन्नः पाकः । स एव च पचेरर्थः, देवदत्तादिक्रिया हि चलनज्वलनादिरूपा पृथगन्तयैवावभासन्ते, समुदितास्तु सत्यः फलान्तरावच्छेदाद्रूपान्तरेण पाकादीनामपस्फुरन्ति, व्यपदिश्यन्ते च, तथा देवदत्तः पचतीतिवत् काष्ठानि पचन्ति, स्थाली पचतीत्यपि व्यपदेशो भवति । ननु च यथा स्थाली पचति काष्ठानि पचन्तीति दृश्यते । नैवम्, ओदनं पचति तण्डुला पचन्तीति सत्यमेतत् । कारणं तु वाच्यं किं तदिति चेत् पचेरकर्मकत्वक्रियात्वमेव ।

नन्वोदनस्य तण्डुलानां वा कर्तृत्वं न तूभयोस्संभवति । नैव, तण्डुलानोदनं पचतीत्यपि व्यपदिश्यते ; न च कर्मणस्त्वतन्त्रता युक्ता, तदभावाच्च न कर्तृत्वनिबन्धनः पचतिव्यपदेशः स्वातन्त्र्ये वा कथं कर्मकर्तुं कर्मवत् न कर्तृप्रत्ययभावात् ।

नन्वेवं सति, ओदनतण्डुलानां निवृत्तिविकारयोरस्वातन्त्र्यात्सिध्यति ओदनोऽपि क्लिप्तान्ति तण्डुला इत्यपि न स्यात् । तत्र, निवृत्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रतां कर्षन्तराणां व्यवहारे कर्म सपद्यते पुनः । मन्तु नाम, तण्डुलानां सिद्धानां कथञ्चिदेतत्, ओदनस्य तु साध्यस्य नोपपद्यते ? नैव, अवलम्बे सर्वस्य कर्तृत्वात् भवत्यर्थश्च सिध्यतीति न दोषः ।

यद्योदनो न पक्तव्यः पक्तव्यो यदि नोदनः ॥

यथा— शाटकश्चेन्न पातव्यो पातव्यश्चेन्न शाटकः ॥ अत्रोच्यते ।

अन्तस्थत्वं वहिस्थत्वं निष्कर्त्तौ द्वयमिष्यते । अन्तस्थत्वं पुरस्कृत्य वहिस्थत्वं प्रकाशते ॥
द्वयी सत्ता पदार्थानां बाह्यान्तर्याम्यन्तरीति च । आन्तरी व्यवहागर्था बाह्यात्वर्थक्रियां प्रति ॥

अन्यथा ह्यङ्कुरो जायत इत्यपि न स्यात् । अत इदमुक्तम्, उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तमन्त प्रतिमया साकत्वेनोद्दिष्टस्य साध्यत्वेनाध्यवसित पुरूपव्यापार क्रियेति । न च पुरुषव्यापारस्य क्रियात्व, रथो गच्छति, कृल पततीत्यादिप्रयोगाभावात् उपचारो वा । पुरुषशब्देनेह प्रथममध्यमोत्तमलक्षणां त्रिकामिधेययोः कर्तृकर्मणोरभिधानात् । न चेवमेतद्व्यापारयोरेव क्रियात्व फलामिधायित्वेन कारकोपलक्षणत्वात् ।

यथा च भागाः पचतेश्चलनञ्चलनादयः । चलनञ्चलनादीनां ज्ञेया भागास्तथाऽपरे ॥

तथाहि । देवदत्तश्चलतीत्यत्र किं प्रनीयते ? सुगीमादत्ते, उदकमासिञ्चति, तण्डुलानां वपतीति । एव कारकान्तरव्यापारेष्वपि द्रष्टव्यं, न तु देवदत्तादेर्भातिर्को व्यापारः आत्मव्यापारः पूर्वको भवितुमर्हति । नैतदेवम्, नहात्मनो व्यापारः किञ्चिदस्ति इच्छाद्वेषपूर्वकप्रयत्नवशादेव स भौतिकव्यापारकारणता प्रतिपद्यते । चलतीतिप्रतीतिवत् पचतीति प्रतीतिरपि प्रत्यक्षक्रियात्वनैवेति अत्रानुमेयक्रियावादिनस्समादधते ।

अलु नाम देवदत्तादिकारकनिरूपरिस्पन्दसमुदाय क्रिया । किन्तु पचतीत्यादाधधिश्रयणावचनविचटनादीनां किमायुष्मान् क्रियात्व मन्यते, किमर्थं सर्गाण्येवेति ? ओमिति ब्रूम । पृच्छामि चायुष्मन्त किमधिश्रयणादय क्रियायपदेशमेकशो वा लभेरन् । न तावदेकश, क्रमरूपाभावात्, एतच्च तत्क्रियाया क्रियात्व, यदुत साधनेस्साध्यमानता क्रमरूपोपादानञ्च । न चेकस्य क्रमस्संभवति, अवश्यमभिधेयश्चैतदुपात्तक्रमस्साध्यतयाऽमिधीयमानपदार्थे क्रियेति । अन्यथा हि पाकादीनां उपसंहृतनृमाणामपि क्रियात्वप्रसङ्गः । ते हि पर्यवसिता स्वरूपतयोपसंहृतनृमा एव स्वशब्दैरभिधीयन्ते । तेषां पूर्वापरीभावविग्रहाच्च क्रियात्वम् । अत एव ते साधनभावेन तैदृशव्यवसायिनीयन्ते, न साध्याभावेन । पाक करोतीत्यादौ हि साधनविशेषनिबन्धनाविभक्तिरुपलभ्यते, द्वितीयानिवृत्तिरूपं च साधनमुपपद्यते । नन्वेव, अस्ति विद्यते तिष्ठत्यादीनामपि न क्रियात्व प्रसज्येत्, यावता नेहापि क्रम उपलभ्यते । नवम्, अत्रापि क्रमस्य प्रतीयमानत्वात् । तथाहि—

कालानुपाति यद्रूपं तदस्तीत्यपदिश्यते । परितस्तु परिच्छिन्ना भाव इत्येव कथ्यते ॥

एव विद्यते तिष्ठतीत्यत्रापि द्रष्टव्यम्, कालाधिकारे चतुर्विंशततो वषण्वित्याम । नापि गणश क्रमजन्मताधिश्रयणादीनामुत्पन्नमत्र, प्रध्वसित्वाद्ययोगपथे समूहानुपपत्तेः । तदभावे च

कथमिव मित्रेषु मित्रशब्दो वर्ततां पचतीति । उच्यते, क्रमोपजातावयवपरिच्छेदप्राप्तसंस्कारान्तं हि यदा सकल क्रियाकलापत्ते कलयति, तदा प्रत्यय परिवर्तिसमुदाय एककार्यत्वादाहितमेदः पचतीत्यादिशब्दव्यपदेशनिमित्तं भवति । तथाहि, ओदनादिकार्यक्रियाकलापस्तिरोधाय भेदमभेदेन व्यपदिश्यते । पचतीति फलस्य च सकलक्रियावयवसाध्यत्वात् साधनभावेनापि स एवाऽपेक्ष्यते । तदनन्तर्गतास्त्वधिभ्रयणादयः प्रत्येक फलमभिनिर्वर्तयितुमपर्याप्ताः पर्याप्तस्य समुदायस्य रूपसपादनार्थत्वासमुदायः प्रति गुणभूता विज्ञायन्ते । तदाह—

गुणभूतैरवयवैस्समूहमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पितो भेदः क्रियेति व्यपदिश्यते ॥

यद्येव पचतीति व्यपदेशो नोपपद्यते धातुपादानातीता न चानागता तदा वर्तमानकाल-विहित प्रत्यय प्रयुज्यते । न चाऽस्य क्रियाप्रतानस्येय व्यवस्थाः सम्भवति, अधिभ्रयणादीनां पूर्वापरीभावनियमात्, न चैक क्रियाभाग पचतिशब्दनिवन्धनः शब्दशक्तिस्वभावात् । न ह्युपात्त-क्रियात्रयवार्थप्रत्यायकशब्दो यथाभूतमर्थं प्रत्याययति, ततः कथमेकस्य वर्तमानकालतां प्रत्ययोऽनुरूप्यते ? नैतदस्ति, शब्दशक्तयो हि मित्ररूपामित्रामर्थव्यक्तिमुपात्तमेदान् दर्शयन्ति, यतः पूर्वापरीभूतावयवसमुदायावग्रहरूपा बुद्धिर्यथावगृहीत समुदायाकारमवयवेषु प्रत्ययस्येति तेऽवयवाः प्रत्ययेन समारोपितसमुदायानुरूपा पचतिशब्दाच्चास्सन्तः स्वरूपसन्निधानात् वर्तमानादिव्यपदेशमनुभूय प्रत्ययविशेषोत्पत्तिनिमित्तं भवन्ति । तथा हि, अमिसमीहितफल-क्रियायां फलोपजननसाधनभूतायां वर्तमानं पुमान् समुदायमेवाधाय चेतसि तास्त्ववयवक्रियासु प्रवर्तते । ततो ह्यस्य समुदायामिसन्धिसमुत्थापिता क्रियाभागा समुदायसंपादनार्थत्वात् समुदायरूपेणाध्यवसीयन्ते । तथाऽध्यवसितक्रियारूपैस्तु तस्य क्रिया क्षणस्य सन्निधानाद्वर्तमान कालविहित प्रत्यय प्रयुज्यते पचतीति । अत्र चोत्पन्नमात्रप्रयुक्तत्वात् सर्वे क्रियावयवा वर्तमाना न सम्भवन्तीति स्फुटमेवावसीयते, किन्तु प्रत्येक समुदायिषु समुदायाध्यासेन प्रयुज्यते पचतीति । अधिभ्रयणाद्यवयवक्रियासमुदायवचनेषु पचादिषु यस्मिन्नवयवेऽध्यारोप्य समुदायोऽधिभ्रयणादि निश्चित्यन्त प्रत्याख्यते, तत्कालप्रत्ययोऽनुवर्तते । तत्र यदा वर्तमानावयवे समुदायाध्यासस्तदा पचतीति भवति । यदा तु भूतभविष्ययोस्समूहारेपणे तदाऽपाक्षीत् पश्यतीति । तदुक्तम्—

ममूहस्स तथाभूतः प्रतिभेदः समूहिषु । समाप्यते ततो भेदे कालभेदस्य संभवः ॥

समुदायस्य च समुदायिषु प्रत्येकपरिसमाप्ता निदर्शनं, ग्रामो दग्धः, पटो दग्धः, इति । यदि हेरस्मिन्नंशे समुदायो न स्यात्, पाणिमात्रस्याङ्गुलिमात्रस्य वा चण्डालत्वविरहात् चण्डालपाण्यङ्गुलिस्पर्शनैवोच्येत चण्डालस्पृष्ट इति । न चाङ्गविकारेणाङ्गिनो विकृतिर्लिङ्ग्यते, अक्ष्णा काण इति । तदुक्तम्, अवयवे हि स्पृष्टे समुदायोऽपि स्पृष्टो भवति, अवयवे हि कृतं लिङ्गं समुदायस्यापि विशेषकं भवति यच्च समुदायः सोऽवयवाद्य व्यभिचरति । तस्य विशेषक

यथा—गोस्त्वकथनि कण्ठेऽपि दृष्ट लिङ्ग गोरेव विनोपक न भोमण्डलस्येति । तदवमुक्ते किमुक्तं भवति उपात्तवमाधिभ्रयणादिविहित्यतानामवयवानां समुदाय पचतिविधेति ? तर्हि, चिरजीवतु भवान् भवतैव प्रतिज्ञाता नैव क्रिया प्रत्यक्षति । तस्मादुपात्तक्रिया क्रियावयवास्तदस्य क्रियासहातस्य केचिदवयवा निवृत्ता, केचिदनिवृत्ता, कश्चिदव प्रत्युपस्थित । उपस्थितविषया चक्षुरादयः, ततोऽथ क्रियाकलापादयः प्रत्यक्षयितु चक्षुरादिभिरभिसम्भवात् न व्यतीतानागत रूपस्यासत् क्रियावयवस्य सदासदानुपातिना कारणग्रामेण सधन्वो, न चाऽनधिगतन्द्रियसम्बन्धस्य पदाथस्य दर्शनपरिच्छेद्यता सम्भवति । तदुक्तम्—

नमात्सदसता तेषामात्मनो न समृद्धिता । सद्भरतुत्रिपययान्ति सत्रध चक्षुरादिभिः ॥

दर्शनाभिमान कथमिति चेत्, यथा गौरश्च इत्येषमादिषु पदेषु गकारादयो घणभागाः क्रमरूपानुविधायिना व्यक्तामुपजन या प्रातर्यागपचासङ्घातरूपेण न पार्यन्तऽवधारयितु, इन्द्रियायत्तया बुद्ध्या तस्या प्रत्युपस्थिताक्षरावसायशक्त पूर्वोत्तरभागयोरस्वरूपशङ्का । सममि हितावयवपरिच्छेदप्रापितातिशयात् बुद्धयः स्वानुरूप स्वरूपपरपरामर्शतः समालोचितविशेष घणभागानुपजनयति तस्यामुकीणशुद्धिमिव तत्पद समुदायात्मना निरूप्यते । तदाह—

यथा गोरिति सङ्घातस्सर्गो नेन्द्रियगोचर । भागशस्त्वपलब्धस्य बुद्धो रूप निरूप्यते ॥

कात्पनिकस्तु युगपद्ब्रूणाभिमान प्रत्यक्षधर्मनिबन्धनम् । यथाऽलातस्य विद्वद्विश्वशते देशे नैरन्तर्या न परिवृत्तिरूपमपि रामणावधारयन्नयनावसितकालभेदा युगपत्सकलदशव्यापि परिच्छिन्दप्रत्ययसति, चक्रमिति यथा क्रमवन्त क्रियाभागा क्रमेणैवावसिता लघुतर परिवर्तित्वा दनवधृतकालभेदैर्युगपदवाध्यवसीयत, यथाऽध्यवसाय च दर्शनाभिमानमुत्पादयत प्रत्यक्ष व्यवहार वर्तयति । यदुक्तम्—

इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तो भेदागोपनिपातिभिः । अलातचक्रद्रूप क्रियाणां परिवर्तितम् ॥

अप्रत्यक्षैव तु क्रिया । यदाह महाभाष्यकार — क्रियाणामेवमत्यन्तापरिदृष्टा अशक्या निदर्शयितु, यथा गर्भो निर्जुडितस्यासावनुमानगम्येति । ननु प्रत्यक्षप्रवृत्तौ सधन्वप्रहणाभावात् कथं क्रियाविषयेऽनुमानं वर्तते ? नप दोष, धातुवाच्यस्य समूहस्य युगपदसन्निधाना प्रत्यक्षत्वम् । एकैकस्य तु लक्षणस्य प्रत्यक्षत्वे बुद्ध्या सङ्कलन्य पचतीति प्रयुज्यते, यदाप्येकस्मिन् क्षणे पचतीति प्रयोगस्तदा तत्र समूहारोपणम् । यदाह—

पूर्वोत्तरैर्यदा भागेस्ममत्रापितक्रम । एकस्मोप्यसदध्यासाढाख्यातैरभिधीयते ॥

यश्चापकर्षपर्यन्तमनुप्राप्तं प्रतीयते । तत्रैकस्मिन् क्रियाशब्द केवलेन प्रयुज्यते ॥

न त्वेवमिन्द्रियैरभिसंयन्वात् सरूपसन्निधानाय वर्तमानव्यपदेशाच्च कथमप्रत्यक्षत्वं क्रियायाम् ? उच्यते, नेह वस्तुर्थो निरूप्यते, अपितु शब्दार्थः । तत्र चान्वयव्यतिरेकाभ्यां यः प्रकृत्यर्थोऽवस्थाप्यते, या क्रियावचनस्य धातुसज्ञा, नासौ शक्या साक्षादुपलब्धुम् । तत्र हि आचार्याणां मतमेव, एके मन्यन्ते—अधिभ्रयणादीनां समुदायो बुद्ध्या निगृहीतः, एकत्वेन स पचतीत्यादीनां वाच्य इति । न च समुदाय पचतीति प्रयुज्जानः प्रत्येकमधिभ्रयणादिषु प्रत्यस्यति, प्रत्ययाश्च न समुदाय इत्येवं रूपं प्रत्यस्यति । नाप्ययं चाय चेति संवन्धिनो बुद्ध्यावगृह्णाति । किं तर्ह्याभितक्रमनिरूपमिव प्रत्येकमवयवेषु प्रत्यस्य पचतीति प्रयुक्ते, तदा तस्यैव समीहितं भवति, अधिभ्रयणाद्यनुपूर्वा फलमोदनादि निर्वर्तयितव्यमिति । यथा प्रथमक्रियासंभानो पचिरित्येवाध्यवस्यति नाधिभ्रयणमिति । इतरथा ह्येव प्रयोगस्तस्याधिभ्रयतीति यदाचाधिभ्रयणे निर्वृत्तेनागते वा भूतभविष्यत्कालमिधायिनं शब्दं प्रयुक्ते, तदा समुदायरूपप्रत्यासेनैव तमवयव-बुद्ध्या निगृह्य प्रयुक्ते अपाक्षीत्, पश्यतीति । न त्वधिभ्रयणरूपेण, अन्यथा ह्येव प्रयोगस्त्यात् अध्याशिभ्रयत्, अधिभ्रयिष्यतीति । एवमापनेपि च घटने वा समूहिनि समुदायरूपप्राप्त्या धातुत्वादेव व्यपदेशात् । पचत्यपाक्षीत् पश्यति, एव भूतश्चार्थात्माऽधिकृतस्साधनतन्त्रसाध्यावस्थः शब्देन प्रकान्तोऽशक्य उपलब्धुः, यथा—गैरिति गकारौकारविसर्जनीया एवोपलभ्यन्ते । समुदायस्य बुद्धिनिर्ग्राह्य एव, तथा पचतीत्यादिष्वेवाधिभ्रयतीत्यवयवादिषु अवयव एव हस्त-प्रसरणस्थालीविन्यासादयोऽशब्दवाच्याः प्रत्यक्षा एव । यावदपकर्षपर्यन्तप्राप्ता क्रियेति सापि नाप्रत्यस्ते क्रमरूपे समुदाये आख्यातशब्देनाभिधीयते । अपकर्षपर्यन्ता चेत्क्रमरूपेण नाऽवगृह्णादिति अवाचक एवाख्यातशब्दः यथा—श्लोकशब्दः प्रयुज्जानो भागं पदं पदरूपेणावगृह्णाति न तदा श्लोकस्समुच्चार्यते इति प्रयुक्ते । यदा त्वाश्रितोत्तरप्रबन्धमवगृह्णाति तदा श्लोकशब्दं प्रयुक्ते । एव कृत्वा निरुक्तेत्युक्तं पूर्वापरीभूतं भावमाख्यायते नाचष्ट इति । अन्येषां दर्शनं यद्विचटनं तण्डुला-वयवानां तण्डुलावयवभ्यो विभागः, यदनन्तरं मा भवादयो निष्पद्यन्ते । तद्यदाऽधिभ्रयादिषु प्रत्यस्तरूपं भवति तदाऽप्यानेनाभिधीयते । तत्र यदुपलभ्यतेऽधिभ्रयणं तदशब्दवाच्यं, कारक-निराकांक्ष यच्छब्देनाभिधीयते तदनिष्पन्नं, साधनतन्त्रमप्रत्यक्ष निष्पन्नानिष्पन्नयोश्चैकान्त्या-त्मापत्तौ पचत्यादिशब्दप्रयोगः । स चायमेवंरूपोऽर्थात्मा गुणक्रियाणां पौर्वापर्यात्मनां पूर्वो न परश्च पूर्वापरीभूते व्यपदिश्यते । अन्ये तु विचटनमेवाधिभ्रयणादिरूपं प्रतिपन्नाः, न रूपशून्याधि-भ्रयणादीन् प्रत्यस्तविचटनरूपानाहुश्च कः पुनः पचे प्रधानार्थः योऽसौ तण्डुलानां विह्वलितः ?

अथवा यदभिसन्धिपूर्वकं प्रेपणमध्येपणं वा स सर्वः पच्यर्थे इति सर्वेसिद्ध्यपि दर्शने यथा—भूताख्यातशब्दो न क्रिया प्रकस्यते । तथाभूतायास्सिद्धमप्रत्यक्षमिति फलेनैव समधिगमो युक्तं कथमिति चेत्, इह सर्वेषु साधनेषु सन्निहितेषु कदाचित्पचतीत्येतद्भवति, कदाचिन्न भवति, यस्मिन्निमित्ते सन्निहिते पचतीत्येतद्भवति । सा नूनं क्रियायां देवदत्त इह भूत्वा पाटलिपुत्रे

भवति । सा नून क्रियेति द्वितीयहेतुमत्या सोऽप्यथ इति चेन्नप्रम, इह कस्यचिदपि बुद्धि
न्यात्, असत्येवाऽस्तिनिमित्त पचत्यादिवुद्ध्य प्रवर्तन्त, यथा मृगतृणिकादिविति तदनेन
निर्वर्तयति । मृगतृणिकादिभ्यो हि तृमिमलापकर्षण घर्मापनोदनादि न फल निवर्तते,
असत्त्वगतया हि दद्यत्तपाटलिपुत्रयोगमनक्रिया तरनरन्तयणावस्थानरूप फलमुपलभ्यते ।

अथवा पतदय प्रतिपद्येत, शक्तिवृत्ता पचत्यादया विज्ञया स प्रत्ययाश्च यथु, न क्रिया
वृत्ता इति । तदनेन निर्वर्तयति, यथा नैवदत्त इह भूत्या पाटलिपुत्रे भवति सा नून क्रियेति ।
यदि होत शक्तिवृत्तास्सयु शक्त्यनन्तस्त्वय पाटलिपुत्रेण प्राप्तिस्स्यात् । न च भवति तस्मात्
शक्तिवृत्त नान्यन धर्मेण, यस्य फल दशांतरप्राप्तिरिति ।

क्रियामन्ये तु मन्यन्ते क्वचिदप्यनपाश्रिताम् । मा नेत्रार्थप्रभामत्ये प्रवृत्तिरनपायिनी ॥
सामान्यभ्रता धात्वथस्ता पुन, प्रभिभन्यते । ततो व्यापाररूपेण सात्ये पर्यप्रतिष्ठते ॥
प्रवृत्तिस्साधनाना सा प्रथमान्तमनारम्भम् । शक्तिरेवाधिकरणे स्रोतोवदपवर्धति ॥
अपूर्व कालशक्तिरा क्रियाया कामेन वा । तमेक लक्षण भात्र केचिदाहु कथञ्चन ॥

सा तु यथा अस्ति भवति करोतीत्यादिक्रियावच्छेदे भेदामिन्नाऽपि भिन्नेव प्रकाशत,
तथा क्रमरूपोपादानान्नित्यमथ कालसम्बन्धापाधिभूतभूतभविष्यदादिव्यपदेशमासादयति । क
पुनरय काला नाम ? नियम क्रियान्तरावधूतपरिमाणव्यवच्छिन्ना वा क्रियापरिच्छिन्नहेतु काल,
कथ पुन क्रिययव क्रियापरिच्छिन्ति ? श्रूयताम् । इह तु क्रिया काश्चित्क्रियान्तर कश्चिद्बुद्धयैव
परिमीयन्त । यथा— अर्कादीना गतय यथा च गोदाहादयः, तथाऽसादादिव्यापारा । यथा—
पुरपायुपादयस्तत्रावधूतपरिमाणामिरितरा परिच्छिद्यन्त, यथा—दिवस गच्छति, वर्षशत जीव,
ओदनपाकमारुते, गोदोह स्वपिति । तत्र परिच्छिदकालव्यवहार वर्तयति, यथा—सधितुस्त्वया
विरस्तमयपर्यन्त क्रियाप्रवणो न्विस, स एवास्तमयाऽऽ पुनस्त्वयावसानो निशा, सर्वाकर्षाणा
सदृशपरिवृत्तिरहोरात्र, कलामिरि-दोशव्यायन परिक्षया वा पक्ष, चन्द्रस्य सकलनक्षत्रातिक्रमो
मास, सूर्याचन्द्रमसोगतिविभागादेकाहोरात्रक्षय ऋतु, रत्नदक्षिणत उत्तरतो वा गमनमयन,
शुद्धस्वतेरेकरात्रतिक्रमस्त्वय सर इति । नन चोक्तायुक्त क्रिया कात्रोऽवच्छिद्यत । यथा—दिव
दिव, दिवसा निशाचाहारात्र, पञ्चदशाहारात्र पञ्च, पञ्चद्वय मास, मासद्वयमृतु, ऋतुत्रय
मयन, मयनद्वय स्वयत्सर, पञ्च स्वयत्सरा युगम् । युगानि द्वादश कल्प, कल्पशतानि द्वादश
महाकल्प, महाकल्पपरिधनुयुग, चतुर्युगानि द्विसप्ततिर्मेवन्तरम्, मय तराणि चतुर्दश ब्रह्म
दिवस, तावदेव तत्रिंशा प्रलय, तन्मानन वषशतान्न ब्रह्मणोऽप्यवगा महाप्रलय । यथा वा
सूर्यस्य भगणभोगो वर्षे, राक्षभोगा मास, मासत्रिंशाशो दिन, दिनपञ्चश कला, कलापञ्चश

विकला, विकलापष्ट्यंशः तत्परेति । तत्र यथा—रजतान्यधिकरणगौरवमवधृतपरिमाणद्रव्यान्तर-
संबन्धसमुत्कीर्णरेखस्तुलादण्डः । रेखासु सत्रावस्थानफलशः कर्पशोभा परिच्छिनत्ति । तथा
कालदिनादीन्यवस्थानवशेन भागशः कालान्तरः परिच्छिनत्ति । परिमाणः परिमिमीते क्रिया
नियमैः कालावच्छेदनियमः यथा—परिमाणो स्ववष्टुप्रदेशो कमलक्षणः, पश्मसंपातो निमेषः,
इत्यक्षणे इयन्निमेषो वा नाडिका, द्विनाडिको मुहूर्तः, पादोनचतुर्मुहूर्तो यामः, यामाष्टकमहोरात्रः
इति । बुद्ध्यावच्छेदेन वा कालपरिच्छेदः, यथा—अर्कस्य उदयाविदूरता प्रत्यूषः, पुरुषभूषप्रदेशता
दीर्घता पूर्वाह्णः, तपसा मध्याह्नः, परावृष्ट्य दर्शनमपराह्णः, अस्तमयासन्नताभिस्त्रिंशः सन्ध्येति ।
रात्रेः प्रारम्भो निशामुखः, निशामुखाद्वात्रेस्तुयांशः, अर्धरात्रमुभयतो निशाष्टमो निशीथः,
निशीथात्तावन्मात्रमपररात्रः, परतो निशावशेषः प्रभातमिति क्रियाविशेषैः कालविशेषावगमः ।
तथाहि—

शयाने शेरते रात्रौ दिवा जाग्रति जाग्रति । जगत्प्रदीपे पद्मानि कलत्राणीव भर्तारि ॥
रतान्तकालकान्तस्त्रीदृग्विलासैकसाक्षिणी । निशा नीलोत्पलानीके निमीलति निमीलति ॥
चञ्चलप्रचुम्बिताताम्रचूतांकुरकदम्बकैः । कथ्यते कोकिलैरेव मधुर्मधुरकूजितैः ॥
दिवाकरकरालातपातनिर्दग्धवीरुधः । मार्गांसमल्लिकामोदा भाविग्रीष्मस्य शंसिनः ॥
शिखण्डिमण्डलारब्धचण्डताण्डवडम्बरैः । प्रावृडाख्यायते मेघमेदुरैर्मेदिनीधरैः ॥
मौलिकाकारविस्तारि तारानिकरचित्रितम् । शरत्पिशुनतां याति यामुनाम्भोनिभं नभः ॥
आयामियामिनीभोगसफलाभोगविभ्रमाः । हेमन्तमभिनन्दन्ति सोष्माणस्तरुणीस्तनाः ॥
आस्कन्दनदलकुन्दकलिकोत्करदन्तुराः । वदन्ति शिशिरं वातास्तुपारकणकर्कशाः ॥

बाल्ययौवनकौमारयौवनादयो मौग्यमाध्यप्रागहमाद्यश्च क्रियाविशेषव्यङ्गाः कालविशेषा-
प्य । वयो हि देहिना वत्सरादिभिः कालभेदः, वयोनिमित्ताश्च तेषां मौग्यादय इति । उच्यते—

उत्तालालकभञ्जनानि कवरीभारेषु शिक्षारसो ।

दन्तानां परिकर्म नीविनहनं भ्रूलास्ययोग्याग्रहः ॥

तिर्थग्लोचनवल्गितानि वचसा लेकोक्तिसङ्क्रान्तयः ।

स्त्रीणां म्लायति शैशवे प्रतिकलं कोऽप्येव केलिक्रमः ॥

व्यसनोत्सव नित्यनैमित्तिकक्षणप्रतीर्णचन्द्रोदयचन्द्रास्तमयप्रभृतयश्च कालव्यपदेशभाजो
गोदोहादिवहेदितव्या । अपिच, परावरचिरक्षिप्रक्रमोत्क्रमविभागवान् । कालक्रियाविशेषाभिव्यङ्ग्य-
रीतिः प्रतीयताम् । तथाहि, उत्पत्त्यादिक्रियाणां प्रथमत्वे परः तथेयं बाला ज्येष्ठा च वैपरीत्ये

पुनरपर ययैवा प्रगल्भा वनिष्ठा च । साधनाना मन्दसपातित्वे चिर यथा—घटस्यति कालः, मोक्ष्यते तालफल, तदन्यथात्वे क्षिप्र यतो भिन्नश्च घटकारी, शिरागतश्च प्रमाण, क्रियाणा अर्पावर्पापयै गुणवत्, यथा दिवसाग्रतो निशा, निशाग्रतो दिवस इति । सेष घस्तुनदशक्ति पाकप्रमया स्वामाविषी क्रियैव, क्रियापरिच्छेदहेतु काल । क्रियाश्च ता भविष्यन्ति वर्तमाना अव्यक्ताश्च । तत्र व्यतिपतितसाधनभूता यथाऽपाक्षीदिति, अनागताऽसन्निहितसाधना च भविष्यति यथा पश्यतीति, अवाप्ता अप्रच्युतस्वरूपा वर्तमाना यथा पचतीति, अनिर्धारितविशेषा अव्यक्ता यथा पचेदयमिति, तन्निबन्धनश्च लोभ, अद्यभ्य, परभ्य, परेषु, अन्येषु, उभयेषु, इदानीं, पतर्हि, पपम, पक्ष्, परारि, शम्भत्, स्व, भूः, सद्यः, पुरा, ह, स, यावत्, तदा, यदा, अन्यदा, एकदा, सदेति व्यवहारः लुटादीना भूतादिषु स्मरणमिति ।

अन्ये पुन क्रियाव्यतिरिक्तमनुद्यास्तमयमभिप्रमनवच्छिन्नदेश च द्वय पृथग्विधाने कशक्ति शतसहस्रपाकायतन जगत्प्रवृत्तिनियमकारण क्रियापरिच्छेदहेतुमदृष्टाद्यप्यक्ष कालमाचक्षते, स च क्रियापरिच्छेद्य किलेति । केचिदाद्बुद्ध—नित्यो व्यापी सप्रति भूतमविष्यत्क्रियासमावेशात् । आकाशकृत्प एको द्रव्यात्मा भिद्यते काल, तद्यासमीचीनमेवेति वृम । क्रिया हि साध्यत्वात् साधनमेवापन्नते । न च क्रियाविशिष्टस्यापि द्रव्यात्मन कालकारकेण सयन्त्रो घटते, द्वयोरपि सिद्धत्वात् । तस्माद्द्रव्यरूपे क्रियारूपे वा काल क्रियामेव विशेषयति । स च तद्विशिष्टा कारकविशेषमुपतिष्ठते । यदाह—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधान प्रतिपद्यते । प्रधानस्योपकारित्वे तथा भूयसि वर्तते ॥
कलाभिः पृथगर्थभिः प्रविभक्त स्वभाजतः । केचिद्बुद्ध्यनुमानलक्षणत्वं प्रचक्षते ॥
सत्तालक्षणमन्ये तु क्षणरूप तथाऽपरे । देवतावस्तुशक्त्यात्मस्वरूपमपरे त्रिदुः ॥
तमस्य लोक्यन्त्रस्य स्रग्धार प्रचक्षते । प्रतिबन्धाभ्यनुज्ञाभ्या वृत्तिर्या तस्य शाश्वती ॥
तथा प्रिभज्यमानोऽसौ लभते ऋमरूपताम् । तृणराजस्य या वृद्धिस्त्वचिसारस्य वा दधत् ॥
चिरक्षिप्रादिभेदे च कालकृत्व प्रकल्पते । न्यतिऋमेऽपि मात्राणा न तस्यारित व्यतिऋमः ॥
नियन्तृगतिभेदेन मार्गभेदोऽस्ति कश्चन । दूरान्तिऋव्यग्रस्यानमध्वादिकरण यथा ॥
चिरक्षिप्रव्यग्रस्थानं कालाधिऋण तथा । त्रियोपाधिस्त या भूतभविष्यद्वर्तमानता ॥
पराजगविभागार्थं सा शक्तिः प्रतिपाद्यते । भूताना चैत्र यद्रूप रूप यद्वाविनामपि ॥
सुदुर्दर्श इवादर्शं काल एवोपकल्प्यते । क्रियाभेदाद्यैकस्मिन्तक्षाद्याख्या प्रवर्तते ॥
क्रियाभेदात्तथैकस्मिन् नृत्यारण्याचोपजायते । विशिष्टमपि घटत तमुपादायावकल्पते ॥
कालः कालत्रिदामेकः कालादिप्रविभक्तये । तृणपर्णलतादीनि यथा स्रोतोऽग्रमर्पति ॥

प्रवर्तयति कालोऽपि मात्रा मात्रावता तथा । प्रारम्भवेशनिष्ठासु स्थितिप्रतिपत्तिषु ॥
साम्योत्कर्षार्पकपेषु निमित्त काल इष्यते । संसर्गिणां तु ये भेदा विशेषास्तस्य ते मताः ॥
समिन्नस्तैर्व्यवस्थाना कालो भेदाय कल्पते । प्रतिव्यवस्थं कालस्य व्यापारो न व्यवस्थितः ॥
कालो वा विश्वरूपात्मा व्यापार इति कथ्यते । क्रियावच्छेदहेतुं वा क्रियावच्छेदमेव वा ॥
कालात्मानमनाश्रित्य व्यवहर्तुं न शक्यते । तस्य व्यक्तस्वरूपस्य व्यवहारे क्रियाकृताः ॥

भूतादयो महाभेदा यान् लोको नातिवर्तते ॥

के पुनस्ते यान् भूत उपाधौ लुडादिविषयानुदहरिष्यामः । तदेतत् द्रव्यात्मनः क्रियात्मनो
वा क्रियापरिच्छेदिन कालस्य स्वरूपमभिहितम् । अथापरमपरिमेयात्मनो देवतादिरूपस्य
स्वशक्तिनिमित्तविश्वप्रवृत्तिपरिच्छेदस्य तस्य परिच्छेदिनो वा क्रियाहेतुशक्त्यायतनभूतद्रव्यरूप-
परिणत निवृत्तं वा, न समस्तनिवृत्तसमग्रहानुग्रहादिनित्यनैमित्तिकादिरूप स्वरूपमस्ति । तत्पुरस्तात्
प्रतिपादित , अग्रतश्च विशेषतः प्रतिपादयिष्यत इति नेह प्रतन्यते, सवन्धावच्छेदार्थं तु तेशतो
वमिषीयत इति । तत्प्रभेदाद्रव्यरूपोऽपि कालश्चतुर्धा—नित्यो, नैमित्तिकः, स्वाभाविको, वैपरा-
मर्शिक इति । तेषु नित्यश्चाश्वतिको वैकल्पिक नैयोगिकश्च त्रिधा । नैमित्तिकोऽपि औद्योगिक,
औपयोगिकः प्रायोगिकश्चेति त्रिविधः । एव स्वाभाविकोऽपि आगन्तुकः नैसर्गिकः सांसर्गिक इति
त्रिधा । वैपरामर्शिकोऽपि सङ्कीर्णः प्रकीर्णो विप्रकीर्ण इति त्रिविधः । तेषु क्षणनिमेषनाडिकामुद्धर्त-
प्रहराहोरात्रस्वरूपश्चाश्वतिकः, अयं हि शश्वत्प्रवर्तमानो नावधिविशेषमपेक्षते । यथा—

क्षणे निमेषे नाड्या वा मुहूर्ते प्रहरेऽह्नि वा । गते त्वमेप्यसीत्युक्ते सरोध पथिकं प्रिया ॥

दिनरात्रिपक्षमासत्त्वयनरूपो वैकल्पिक । अयं हि सूर्योदयादिविशिष्टमवधिमपेक्षमाणो
विकल्पाय प्रभवति । यथा—

दिनानि रात्रयः पक्षमासावृत्तुरथायनम् । जरा वै यद्यदङ्गानां तत्तत्प्रेम्णो रसायनम् ॥

संवत्सरयुगकल्पमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयरूपो नैयोगिक । अयं हि बृहस्पतितारायनमुर-
मधनब्रह्मणां राज्यादिवृत्तिविशेषाविशिष्टमेवावधिमपेक्षमाण प्राणिनो विशिष्टासु प्रवृत्तिषु नियुक्ते ।
यथा—

संवत्सरैर्युगैः कल्पैर्मनुभिः प्रलयैः ध्यैः । हीयते हि जगत्सर्वमेकः कामो न हीयते ॥

तेऽमी शाश्वतिकवैकल्पिकनैयोगिकाख्योऽपि कालभेदा नित्या उच्यन्ते, नित्यरूपेणैवानि-
वारितप्रवृत्तिवात् । प्रातः प्रन्यूपप्राह्ममध्याह्नापराहसन्ध्यारूप औद्योगिक । अयं ह्युपेक्षितहविर्भाग-
पौर्वापर्यावाधि प्राणिनां प्रबोधोत्थानज्ञानमोजनप्रसाधनाविहारादेर्योगस्य निमित्तं भवति । यथा—

प्रातः प्रत्यूपयोरस्नाति भुङ्क्ते सन्ध्यापराह्वयोः । प्राह्णमध्याह्नयोर्युना शेते मनसि मन्मथः ॥

अथ ह्यपेक्षितरात्रिविभागपूर्वापरावधि कामिना द्वृत्तिसप्रेषणप्रेक्षानिद्रासुषप्तमुषानामि-
सरणादेरुपभोगस्य निमित्तं भवति । यथा—

निशामुखे प्रदोषे च निशीथापररात्रयोः । उन्टोः प्रकाशे नाशे वा मुतः कामो त्रिविध्यते ॥

शरद्धेमन्तविशिखसन्तग्रीभरूप प्रायोगिकः । अथ ह्यपेक्षितस्यारविषुपूर्वापरावधि
प्राणिनां कामदृढचित्तवैरुतानां प्रयोगनिमित्तं भवति । यथा—

शरद्धेमन्तयोरन्यदन्यद्वर्षावसन्तयोः । हिमर्तुग्रीभयोरन्यत्कामावस्था प्रवर्तते ॥

तेऽमी 'त्रयोऽप्यौघागिकौपयोगिकप्रायोगिका कालमेदाः नैमित्तिका, नित्यत्वेप्येषा
मुषोगादेर्निमित्तत्वात् । मदप्रमदाभ्युदयोः स्वव्यसनपरिहारामिरूप आगन्तुक' । स हि विशिष्ट
क्रियोपनिपातादिकमवधिमपेक्षमाण प्राणिना मदप्रमदादिरूपेणैवागच्छति । यथा—

मदप्रमदहर्षेषु व्यसनेषूत्सवेषु च । परिहासेषु च प्रायः कामस्तामान्यमर्हति ॥

घातपकौमारयौवनमौग्यमाध्यस्थप्रागतभ्यादिरूपो नैसर्गिकः । अयं हि पयोभागादिकं
विशिष्टमेवावधिमपेक्षमाणः प्राणिनां निसर्गत एव भवति । यथा—

मौग्यप्रागतभ्यमाध्यस्थवात्यकौमारयौवनैः ।

आतिष्ठति पदैष्पडिभः त्रिजातिः कामपट्पदः ॥

परापरयौगपद्यचिरक्षिप्ररूपस्मांसर्गिकः । अथ हि प्रवृत्तिसाधनानां पूर्वापरत्वे सदैकरवे
मन्दशीघ्रसमपातित्वे च क्रियास्वपेक्षमाणो मिथः ससर्गाय प्रभवति । यथा—

क्रमेण युगपत्पूर्वमग्रतो द्राक् चिरेण वा । समासजन्त्यश्रेतांसि न जायन्ते स्मरार्तयः ॥

तेऽमी आगन्तुकनैसर्गिकसांसर्गिकास्त्रयोऽपि कालमेदाः स्वाभाविका उच्यन्ते, स्वभावतः
प्रयतमानत्वात् । देश्यक्रीडाकेलिकेलिद्युतप्रतगोष्ठीविप्रेक्षादिरूपस्सद्दीर्घः । स हि विशिष्ट त
तमवधिमपेक्षमाणस्सभूय प्रवर्तितस्सद्दीर्घ एव भवति । यथा—

व्रतेषु गोष्ठीप्रेक्षासु केलिद्युतेषु केलिषु । देश्यक्रीडासु चानङ्गः पुनरङ्गेन युज्यते ॥

विविक्त दीर्घिकोद्यानसौधक्रीडादिदर्शनरूप प्रकीर्ण । स लोकस्य वा परिमितपरिवारस्य वा
विशिष्टावधिक एव प्रकीर्णकन्यायेन यदाकदाचिदुत्पद्यते । यथा—

विविक्तदीर्घिकोद्यानसौधाक्रीडादिदर्शने । लतात्रेरमोपवेशे च कामः कामेन युज्यते ॥

अष्टमीचन्द्रकेन्द्रोत्सवयक्षरात्रिकुन्दचतुर्थीसुवसन्तकमदनत्रयोदश्यादिरूपो विप्रकीर्णकः । स हि विशिष्टमष्टम्यादिकालमेवावधिमपेक्षमाण कामिभिर्निर्धत्तयेते । समस्तेष्वपि देशेषु विप्रकीर्ण इव दृश्यते इति । यथा—

अष्टमीचन्द्रके कुन्दचतुर्थ्या सुवसन्तके । हररस्मरार्चा शक्रार्चा यक्षरात्रिषु वर्धते ॥

स एव कालः कात्स्न्येन द्विरूप इव दर्शितः ।

क्रियापदैकवाच्यो यः क्रियायास्साधनं च यः ॥

किं पुनस्तसाधनं स्वपराश्रितक्रियाभिर्निर्वृत्तिहेतुशक्तिमद्रव्यं, यद्रव्यं कारकमित्याचक्षते । कारकशब्दश्चायमप्युत्पन्न क्रियानिमित्तवचनो लोकतस्सिद्ध करोतीति वा कारकशब्देन शक्तिमद्रव्यमुच्यते । तथाहि—

निष्पन्नमात्रे कर्तृत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । व्यापारभेदापेक्षाया करणादित्वसम्भवः ॥

पुत्रस्य जन्मनि यथा पित्रोः कर्तृत्वमुच्यते । अयमस्मादियं त्वस्मदिति भेदविवक्षया ॥

शक्तिमात्रा समूहस्य विश्रस्थानेकधर्मिणः । सर्वथा सर्वदाभावात्कचिद्विचिद्विच्यते ॥

सर्वत्र सहजा शक्तिर्यावद्रव्यमवस्थिता । क्रियाकालेत्वभिन्विक्तराश्रयः परकारिणी ॥

साङ्गसंयोगिनः पाशादन्याना वारणा यथा । व्यज्यन्ते विजिगीषूणां द्रव्याणां शक्तयस्तथा ॥

तैक्ष्ण्यगौरवकाठिण्यसंस्थानैः स्वैरसिर्गदा । भेद्यं प्रतिव्याप्रियते शक्तिमारुह्यते तदा ॥

स्वाश्रये समवेतानां तद्भेदेवाश्रयान्तरे । क्रियाणामभिनिष्पत्तेर्निमित्तं शक्तिरिष्यते ॥

तत्त्वे वा व्यतिरेके वा व्यतिरिक्त्वैव सोच्यते । शब्दप्रमाणको लोकस्स शास्त्रेणानुगम्यते ॥

तत्र शक्तिमतो द्रव्यस्य कारकाख्यायामवान्तरव्यापारनिबन्धनाः पदुपाख्या भवन्ति, कर्ता, कर्म करणं सप्रदानमपादानमधिकरणं चेति । तेषु स्वतन्त्रं कर्ता, किं पुनस्तस्य स्वातन्त्र्यं, यत् करणादीनि प्रयुङ्क्ते, न तैः प्रयुज्यते । तानि न्यक्करोति, न तैर्न्यक्क्रियते, न तैर्निर्धत्तयेते, तानि तानि निर्धत्तयति, तानि प्रतिनिधत्ते न तैः प्रतिनिधीयते । तेभ्यस्स प्रथममात्मानं लभते, न तानि । तस्मात् स तैर्विनाऽपि दृश्यते, न तानि तेनेति । तदाह—

प्रागन्यतश्शक्तिलाभान्न्यग्भावापादनादपि । तदधीनप्रवृत्तित्वात्प्रवृत्तानां निवर्तना ॥

अदृष्टत्वात्प्रतिनिधेः प्रविवेके च दर्शनात् । आरादभ्युपकारित्वे प्राधान्यं कर्तुरुच्यते ॥

कथं तर्हि न्यक्कृत्येषु करणादिषु कारकत्वं स्वव्यापारे प्रधानव्यापारे च स्वातन्त्र्यात् ।

गुणक्रियाणां कर्तारः कर्त्रा न्यक्कृतशक्तयः । कारणत्वादिभिर्जाताः क्रियाभेदानुवादिभिः ॥

व्यस्तायामपि सपूर्णरम्यव्यापारैस्समन्वितः । स्वातन्त्र्यमुत्तरं लब्ध्वा प्रधाने यान्ति कर्तृताम् ॥
यथा राज्ञो नियुक्तेषु योद्धृत्वं योद्धृषु स्थितम् । तेषु वृत्तौ तु लभते राज्ञा जयपराजयौ ॥
तथा कर्त्रा नियुक्तेषु सर्वेष्वेकार्थकारिषु । कर्तृत्वं करणादिवैरुत्तरं न विरुध्यते ॥

कर्त्रादीनां च पण्णामपि प्रत्येकं विप्रकारत्वादष्टादशप्रमेदा भवति । तत्र कर्त्रा स्वतन्त्र ,
हेतुः, कर्मकर्ता च, कर्म निघेत्यं विकार्यं प्राप्य च, करणं वागमाभ्यन्तरं वागमाभ्यन्तरं च,
समदानं ददाति कर्माप्य कर्ममात्राप्य विधाप्य च, अपादानं निर्दिष्टप्रियमनिर्दिष्टविषयमुपास-
विषयमपक्षितप्रियं च, अधिकरणं वैपयिकर्माप्यपक्षेपिकं नैमित्तिकं चेति । तत्र कर्तृमेहेषु
स्वतन्त्रं समर्थोऽसमर्थसमर्थसमर्थः, सवन्धोऽसंवन्धसमवन्धसवन्धश्च । तेषु समर्थो यथा—
व्रजति, पचति, अस्ति, भवेतते । असमर्थो यथा—जायते, विरमति, नश्यति, विकरोति ।
समर्थसमर्थो यथा—चैत्रस्य रुजति, चैत्रस्यामयति, चोर उन्नयति, चोरं सतापयति । सवन्धो
यथा—प्रियं दृष्ट्वा सुखं भवति, रिपुं दृष्ट्वा दुःखमुत्पद्यते, रम्यं श्रुत्वा विदृष्ट्वा जायते, रदं प्राप्य
रतिर्निघेतते । असंवन्धो यथा—मेरौ दोग्धरि घरि श्रीमद्वयो दुदुद्दु, पञ्चमिहले' क्षेत्रं प्रामर्णाः
कर्षति, शैलैर्वात्मीकिरम्भोधिं गन्धयति, उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिष्मत्या सूर्यमुद्रमयति ।
सवन्धासवन्धो यथा—भवति पचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि
स्यात् । हेतुः कर्मप्रयोजकः कर्तृप्रयोजकः हेतुप्रयोजकः अहेतुप्रयोजकः हेत्वहेतुप्रयोजकश्च ।
तेषु कर्मप्रयोजको यथा—गा दोग्धिं पयः, पौरवं गा याचने, गर्गाञ्छतं दण्डयति, काशान् कटं
करोति । कर्तृप्रयोजको यथा—यज्ञदत्तं पाचयति, मातरं पाठयति, मित्रा वासयति, कारीणोऽग्निं
अध्यापयति । कर्मकर्तृप्रयोजको यथा—आरोहयति हस्तिनं हास्तिपकः, आरोहयते हस्तिनं
हास्तिपकः, आरोहयते हस्ती, निपादयति कमेळकमोष्टिकः, अयति यवागू यज्ञदत्तः, साधयति
ओदनं सूषकार इति । कथं पुनः आरयति, सिध्यति ? कर्त्रोपयोग्यो कर्मकर्तृत्वं घटते । आति-
सिध्यती अकर्मकौ कर्मकर्तृविषयस्य पचेरथं प्रघेतते । एतौ पुनः प्राकृतं वाच्यार्थमाहतुरिति ।
हेतुप्रयोजको यथा—अवीषदत् प्रवीणो वीणां परिवादकेन, अपीषदत् ऋषो माणवकं मादरेण,
अजिघ्रपत् प्रियं कुसुमं कान्तया, अदुदुहत् गां वल्लभो गोपालकेन । कथं पुनः दुष्टिकर्ता
कर्तृप्रयोजकस्य हेतुत्वं दुहेरन्तर्भूतणिजर्थत्वात् वक्ष्यति हि—

अन्तर्भूतणिजर्थानां दुहादीनां निजन्तवत् । सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं निजन्तनियमस्तथा ॥

इति ॥ अहेतुप्रयोजको यथा, सधर्मयति, अतिहस्तयति, अग्निपेणयति, उपरुहोक्तयति ।
हेत्वहेतुप्रयोजको यथा, पुत्रं उपाध्यायमध्यापयति, कन्यां नदीं न वतंयति, याज्यायाजकौ
याजयति, कन्यावरौ विवाहयति ।

कर्मकर्ता विकर्मकर्ता प्रयोज्यकर्ता कर्मप्रयोज्यकर्ता प्रकृतिकर्ता विकारकर्ता प्रकृतिविकार-
कर्ता च । तेषु विकर्मकर्ता यथा—अवकिरते हस्ती, ग्रथते माला, प्रस्नुते गौः, चिकीर्षते कटः ।
प्रयोज्यकर्ता यथा—पाचयति देवदत्तेन, पाठयति विष्णुमित्रेण, भारयति भार वाहकेन,
कारयति कट वरुणेन । कर्मप्रयोज्यकर्ता यथा—आरोहयते निपाद करेण, लावयते पामर
केदार, दर्शयते राजा भृत्यैः, अभिधादयते गुरुर्देवदत्तेन । प्रकृतिकर्ता यथा—काष्ठानि भस्मवन्ति,
महद्भूतश्चन्द्रमा, त्वद्भवन्ति जातय, मद्भवन्ति दायादाः । विकारकर्ता यथा—मूत्राय संपद्यते
यथागूः, अभ्यूपाय कटपते यव, घटाय कपालौ भवतः, सुवर्णपिण्डं कुण्डले भवतः । प्रकृति-
विकारकर्ता यथा—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, वर्गाभवन्ति गावः, वत्सो वृषस्सपद्यते, बाला प्रगल्भा
भवति, । स एषोऽष्टादशप्रकारोऽपि अभिहितानभिहितप्रयुज्यमानाप्रयुज्यमानप्रसिद्धप्रकृतापेक्षि-
तौपचारिकप्रकृतिपतानुस्यूतसामान्यादिभेदादनेकधा कर्तृभेदस्सभवति । तत्राभिहितो यथा—
भवता कृत, तेन सुप्यते । प्रयुज्यमानो यथा—त्व पचसि, अह पचामि । अप्रयुज्यमानो यथा—
पचसि, पचामि । प्रसिद्धो यथा—वर्षति, हेपते । प्रकृतो यथा—भ्रेमु बवत्तु । अपेक्षितो
यथा—इत्याचक्षते, यमयुङ्क्त । उपचरितो यथा—धनुर्विष्यति, मञ्चाः कोशन्ति । प्रकृतिपतो
यथा—आत्मनोऽपि नात्मनो जायन्ते, आत्मैवात्मानं जानाति । विकृतिपतो यथा—अहमन्यो वा
गच्छतु, अन्योऽह वा गच्छामि । अनुस्यूतो यथा—स च त्व च पचथ, त्वं चाह पचाव ।
सामान्यो यथा—पचति, पठति चेति । एते च भेदाः कर्मादिष्वपि यथासम्भवमूहनीया इति ।
विभक्त, तत् क्रियाप्यं कर्म, यदाह—कर्तुरीप्सिततम कर्मेति । तत्तु त्रिविध, निर्वर्त्यं विकार्यं
प्राप्यमिति । तत्र यद्विद्यमानमुत्पाद्यते विद्यमान जन्मादिना प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यं, यदभिनिवृत्त-
मेव प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा विकारमापद्यते तद्विकार्यं, यस्य क्रियाकृतानां विशेषाणां
सर्वेथानुपलब्धिस्तप्राप्यम् । तदुक्तम्—

यदसज्जायते सद्वा जन्मना यत्प्रकाशते । तन्निर्वर्त्यं विकार्यं तु कर्म द्वेधा व्यवस्थितम् ॥
प्रकृत्युच्छेदसम्भूत किञ्चित्काष्ठादिभस्मवत् । किञ्चिद्गुणान्तरापत्त्या सुवर्णादि विकारवत् ॥
क्रियाकृता विशेषाणा सिद्धिर्यत्र न गम्यते । दर्शनादनुमानाद्वा तत्प्राप्यमिति कथ्यते ॥

तत्र निर्वर्त्येति विकार्यप्राप्यधर्मस्त्वधर्मश्च विकार्ये प्राप्यधर्मस्त्वधर्मश्च प्राप्ये तु स्वधर्म एव ।
कः पुनरसौ —

आभामोऽवगमो व्यक्तिस्तोदत्वमिति कर्मणः ।

विशेषाः प्राप्यमाणस्य क्रियासिद्धौ व्यवस्थिताः ॥

निर्वर्त्यविकार्ययोस्तु निवृत्तिकार्यावेव । यथोच्यते—

निर्वर्त्यादिषु तत्पूर्वमनुभूय स्वतन्त्रताम् । कर्त्रन्तराणा व्यापारे कर्म सपद्यते पुनः ॥

तत्र निर्वर्त्य उत्पाद्य प्रकाश्यमुपसर्जनं विशेषणं व्यवहितमप्राप्य च । तेषु यदसदुत्पाद्यते तदुत्पाद्यं यथा—सयोग विधत्ते, सुप्तमुत्पादयति, विभागं कुर्वते, दुःखं जनयति । विद्यमानमप्यदावरणापायादाविर्भवति तत्प्रकाश्यम्, यथा—शब्दं जनयति, पुत्रं सूयते, तैलं कुरते, पर्वां दोगिध । अप्रधानभूतमुपसर्जनं यथा—कटं कर्तुमारभते, ग्रामो वासयितुमिष्यते, पर्वादनो भुज्यते, पशुमोदनश्चित्यते । स्वानुरक्तप्रत्ययजनकं विशेषणं यथा—भीष्ममुदारं कटं करोति, महान्तमव्यक्तं शब्दमुच्चारयति, दीर्घायुषं गुणिनमात्मजं प्रसूते, चित्रमच्छपटं वयति । क्रियान्तरेण व्यवधानवद्व्यवहितं यथा—मासमास्ते, गोदोहं पचति, शोशमधीते, कुरून् गच्छ स्वयिति ।

कालाध्यभाज्जेशानामन्तर्भूतः क्रियान्तरः । सर्वैरकर्मकैर्योगे कर्मत्वमुपजायते ॥

सकर्मिकाऽपि क्रिया द्वयादिकर्मण्येव निविशते । कालादिकर्मणि यथा—मासमोदनं पचति, शोशमनुवाकमधीते ।

आधात्त्वमित्रं प्राप्तास्ते पुनर्द्रव्यकर्मसु । कालादयो भिन्नरक्ष्या यान्ति कर्मत्वमुत्तरम् ॥

क्रियाविशेषणमप्राप्य यथा—सुप्तममिधत्ते, दुःखं निवर्तयति, मन्दं गच्छति, शीघ्रमायाति । कथं पुनरुपसर्जनादीनाम् निर्वर्त्यमानता ? यथा निर्वर्त्यमानस्य—यथाहासो कटं निर्वर्तयति, एव तद्वत्भीष्मादादादिकमपीति । एव शब्देऽपि पर्वादनो भुज्यते इति । अत्र तु पार्श्वेनोदनो निर्वर्त्यते, त्वेव साऽप्यशक्तिः, प्रधानभुक्तिरक्रियाविषयकमंशक्तिसिद्धिर्धा पश्युपसर्जनी भूताख्यानेन प्रधानशक्त्यभिधानेऽमिहितवत् प्रकाशते । पशुमोदनश्चित्यते इत्यत्र पच्यर्थत्वात् चित्ताया यद्यपि पाकस्य चास्तवमप्रधानत्व, तथाऽप्याख्यातप्रत्ययेन प्राधान्यतद्धितमभिधानात् पचिक्रियोपसर्जनं भवति । अतस्तद्विषया कर्मशक्तिः प्रधानशक्त्यभिधानेऽमिहितवद्भवति । एतेन कटं कर्तुमारभ्यते, ग्रामो गन्तुमिष्यते इत्यपि व्याख्यातम् ।

ननु गमग्राम, इवेकमेकर्मणी, तत्त्वस्याश्रोपसर्जनता ? नैव, इवेकमेकर्मणी इति यदुच्यते तत्सामर्थ्यप्रदर्शनपरमवगतव्यम् । इष्यते ग्राम, किं कर्तुं, गन्तुं ग्रामो ग्राममिति वा ; न पुनरपि युगपदुभे कर्मणी सम्भवतः । एवममिहितेऽपि कटादिवदेष मासादीनामासनादिमिरमिनिर्वर्त्यमानता प्रतीयते । तथा हि—पकारो भवन्ति इह स्थितोऽयं मासं निर्वर्तयतीति । एव पचन् गोदोहमधीयानं शोशं स्वपनं गन्तव्यं कुर्वन्ति क्रमकालमिति गन्तव्यानामव कुरुशोशादीनां कर्मत्वम् । यदाह—

कालमावाच्यगन्तव्या, कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम् ॥ इति ।

अप्राप्य यन्क्रियाविशेषणत्वात् क्रियावद्वयं निवर्त्यमानं तन्क्रियायाः कथमिति चेत् पुष्पं व्यापारसामान्याश्रयणात्, अप्राप्यत्यं पुनस्तस्य धात्वर्थमिप्रायेण । नहासो धात्वर्थेन प्राप्यते ; अपितु पुरुषव्यापारेण । धात्वर्थस्य तु तत्र करणत्वम् । विश्वजिता यजेतेत्यादौ धात्वर्थनाम

धेयेभ्यो विश्वजिदादिभ्यः करणविभक्तिदर्शनादग्निष्टोमयार्जत्यादिसिद्ध्यर्थं करणे यजेति च सूत्रात्मात् । अग्निष्टोमादयो हि स्वर्गादिफलभावनायाः करणम् । कार्यमविनाश्यं विनाश्यमीप्सितमनीप्सितमास्थितं कर्तृकर्म च । तत्राविनाश्यं यथा—सुवर्णं कुण्डलीकरोति, काण्डं लुनाति, कान्तां सादयति, प्रियं सादयति । विनाश्यं यथा—कुसूलं भिनत्ति, काष्ठं दहति, धानां पिबति, उदपेयं पिनष्टि । ईप्सितं यथा—स्त्रियं गच्छति, पयः पिबति । अनीप्सितं यथा—चोरान् पश्यति, धनं त्यजति, विपं मक्षयति, अहिं लङ्घयति । कः पुनरेषा विकारः ? प्रकृतेरन्यथात्वं, न हि चोरादयो दर्शनादिविषया भवन्ति । आस्थितं यथा—पन्थानं गच्छति, नदीं तरति, पर्वतमारोहयति, गर्तमुत्तरति । कः पुनरन्यतोऽस्य मेदः । उच्यते—

त्यागरूपं प्रहातव्ये प्राप्ये संदर्शनादिके । आस्थितं कर्म यत्तत्र हैरुपं भजते क्रिया ॥

कर्तृकर्म यथा—लूयते केदारस्त्वयमेव, पच्यत ओदनस्त्वयमेव, मिद्यते कुसूलस्त्वयमेवेति । प्राप्यमपि प्राप्यं प्रयोज्यं परिहार्यमभिहितमनभिहितमकथितं च । तत्र प्राप्यं यथा—आदित्यं पश्यति, हिमवन्तं शृणोति, वेदमधीते, चर्चां पारयति । प्रयोज्यं यथा—माणवकं गमयति, शिष्यं बोधयति, ब्राह्मणमासादयति, पतिं शाययति । ननु च कार्यमेतत्, तत्र, प्रयोजक व्यापारमात्रस्याविवक्षितत्वात् विकार्यश्चैवं स्वक्रियानिवन्धन इति । अपरिहार्यं यथा—विभागं जनयन् सयोगमुच्छिनत्ति, कष्टं कुर्वन् काशानाहरति, ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलानुपसर्पति, आमिक्षां मक्षयन् बाह्जिनमाप्नोति । अभिहितं यथा—उष्ट्रासिका आस्यन्ते, हतशापिकाः शस्यन्ते, रौप्यं पुप्यति, उदपेयं पिनष्टि । अनभिहितं यथा—पश्य मृगो धावति, स्मरति देवदत्तं काश्मीरेषु वन्याम्, न मर्षयामि यत्तत्र भवान् वृषलं याजयेत् ।

भावरूपं तु यत्कर्म तदिहामिहितं विदुः । क्रियारूपं तु मन्यन्ते कर्मानभिहितं बुधाः ॥

अथाकथितं, तद्यथा—गां दोग्धि पयः, पौरव गां याचते, ब्रजं गामवरणद्वि, माणवकं पन्थानं पृच्छति, पौरव गां भिक्षते, वृक्षमपचिनुते फलानि, माणवकं धर्मं ब्रूते, माणवकं धर्ममनुशास्ति, शतानीकं जयति, गर्गान्जितं दण्डयति, उपसरमन्त्रं पुष्पाति, अश्वुनिधिममृतं मश्नाति, शाखां ग्रामं कर्पति, अजां ग्रामं नयति, पथान् ग्रामं हरति, भारं ग्रामं वहति, एवं नगरं हरति भारः, समाहर्तारमयुते शृङ्गाति, काशान् कटं करोति । किं पुनरिहाकथितं ? पयः प्रभृतिः, केनाकथितं ? लघुस्वकञ्चलयोदिभिरिति । न हि पयःप्रभृतयो लादिभिः कथ्यन्ते, अपितु गवाद्यो यथा—दुह्यते गौः पयः, सुदुहा गौः पय इति । यत्तु तैराख्यायते तदीप्सिततमं प्रधानकर्म प्रागेव क्रिया-सङ्ग्यात् । तदुक्तं—यस्माच्छब्दस्य दुहे भवति गवा पूर्वेमेव संबन्धः गोदुहिना पयसस्तु प्राक्तस्मा-ह्लादयस्तस्मिन्नेवं सारादिष्वपि मानयनादिभ्यः प्रागेव नयत्यादिसङ्ग्यात् लादिभिरभिधाने तद्वितोत्पत्तिरवगन्तव्या । तद्याख्यातः कथितमुच्यते, तद्विपरीतमकथितमिति । द्रुहियाच्च कथिप्रच्छिमिक्षिचिपामित्यादि —

चिद्विण्मुखिमरजीना गत्यर्थानामकीर्तिते । नोवृष्णहिवृहादीनामुपसंख्यानमिष्यते ॥

अस्यार्थं द्रुहादीना य उपयोग प्रपूर्णादित्स्य यन्निमित्तं पय प्रभृति यच्च वृविशारयो क्रिया धर्मादिक समवायेन सवध्यते तदपदानादिसंज्ञानामविधाने द्वितीयायाच्य प्रधान कर्मकथित उच्यते । जिप्रभृतीना चाप्रधानकर्मणस्तत्रैवोपसंख्यानमिति, अन्ये तृपयुज्यते इत्युपयोग पय प्रभृति, तस्य यन्निमित्तं गत्रादि वृविशारसिगुणेन च प्रधानेन धर्मादिकर्मणा माणवकादि यत्सवध्यते तदकथितमित्याचक्षते । तत्पक्षे लादिवाच्यानां गत्रादीनां प्राधान्यं व्याह्रयेत् । अकथितसंज्ञा च नानार्था स्यात् । लादयश्च तेषामपि ते प्रधानकर्मण्येव यथा—अजा नीयते ग्राममिति । यथोक्त—

प्रधानकर्मणाख्येये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् । अप्रधाने दुहादीना प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः ॥

तामिथो विरुद्धार्थत्वादेपामेवाविमृश्यवादितामापादयति । कथं समान एव योगक्षेमे गत्रादीनामप्राधान्य, अजादीनां च प्राधान्यं, कथं वा प्रधानं गत्रादि लादिभिरजादिवदेवामि-
धीयते ? किञ्च—

अन्तर्भूतणिजर्थाना दुहादीना णिजन्तवत् । सिद्धं पूर्वेण कर्मत्वं णिजन्तनियमस्तथा ॥

अस्मिन् पक्षे गत्रादीना व्यक्तमेव प्रयोक्तव्यात् प्राक्सूत्रेणैव प्रधानकर्मत्व । तथा च गा दोग्धि पय इत्यत्र गां पय. क्षारयतीत्यर्थः । यतो दृढि प्रपूर्णार्थः, पूर्णमाप्यायन, प्रपूर्ण तु विरेचन प्रेरणप्रस्थानादाविधार्थवैपरीत्याधानात् । यस्तु णिजन्तादीनामपि गतिबुद्धीत्यादिना कर्मसंज्ञारम्भः, स पाचयति देवदत्तेनेत्यादां प्रयोज्यस्य कर्तुः कर्मसंज्ञां निवर्तयन्नियमाया भविष्यतीति विभक्तं कर्म करणमुच्यते । तत्र क्रिया प्रत्युपासत्वापारेषु कर्मादिषु यद्यापारानतर क्रियासिद्धिविवक्षा तत्कारकं साधकतम करणमिति । यदाह—

क्रियायाः परिनिष्पत्तिः यद्वापारादनन्तरम् । यदा विवक्ष्यते तस्य करणत्वं तदा स्मृतम् ॥

तदपि त्रेधा बाह्यमाभ्यन्तर बाह्यमाभ्यन्तरं च । तेषु बाह्यं कर्तृरूप कर्त्राश्रित क्रियाश्रितम नाश्रित चेति । तत्र कर्तृरूप यथा—पथे पचति, सेनया जयति, अश्वेन गच्छति, नाथा तरति । कर्त्राश्रितं यथा—अक्षेर्दीव्यति, दात्रेण लुनाति, धनुषा विध्यति, परन्तुना ठिनत्ति । कर्मरूपं यथा—पथा गच्छति, अन्तिकेन याति, पयसा भुङ्क्ते, यवाग्वा जुहोति, कर्माश्रितं यथा—पयसा ओदनं भुङ्क्ते, पथा ग्राम गच्छति, द्विद्वेणेन धान्य क्रीणाति, पञ्चकेन पशून् वध्नाति । क्रियाश्रितं यथा—मासेनाधीते, क्रोशेनाधीते, विश्वजिता यजते, विधिना विदधाति । अनाश्रितं यथा—स्तोत्रेन मुक्तः, कृच्छ्रेण लब्धः, आलोकनं याति, दीपिकया याति ।

आभ्यन्तरमपि—आन्तरमपान्तरमाभ्यन्तरमन्तर समन्तर प्रत्यन्तर बाह्याभ्यन्तरमिति । तत्रान्तरं यथा—आत्मना बुध्यते, स्वयमुपक्रमते, स्वतः प्रकाशते, अयोन्यतो जानाति । अवान्तरं

यथा—जात्या दुर्जनः, प्रकृत्या अभिरूप, निसर्गेणार्य, स्वभावेन सुभग । आभ्यन्तर यथा—
अहङ्कारेण कथ्यते, सत्त्वेन सहते, रजसाऽनुरज्यते, तमसा मुह्यति । अनन्तर यथा—मनसा
मोदते, अन्तरानाचरति, प्रतिभया पश्यति, सस्कारेण सरति । समनन्तर यथा—प्रयत्नेनारभते,
बुद्ध्या जानाति, सुप्तेन शेते, दुःरेण पठति । प्रत्यनन्तर यथा—धर्मेण वर्धते, अधर्मेण पतति,
अविद्यया मृत्यु तरति, विद्ययाऽमृतं प्राप्नोति । बाह्याभ्यन्तरमपि बहिर्मुखमन्तर्मुखं निर्मुखं बहि-
रुद्रेकमन्तरुद्रेकं निरुद्रेकं च । तेषु बहिर्मुखं यथा—विद्ययाऽमृतं प्राप्नोति । बाह्याभ्यन्तर-यथा—
चक्षुषा पश्यति, वाचा वदति, इङ्गितेन कथयति, आकारेण ज्ञापयति । अन्तर्मुखं यथा—प्राप्तेन
जिघ्रति, जिह्वा स्वादयति, स्पर्शेन बुध्यते, श्रोत्रेण शृणोति । निर्मुखं यथा—निश्शङ्कत्वेन यातः,
निर्मयत्वेन यातः, निष्किञ्चनत्वेन मुक्तम्, निरायुधत्वेन हतः ॥ बहिरुद्रेकं यथा—पद्भ्यां
गच्छति, पाणिभ्यां स्पृशति, संज्ञया गमयति, पौष्णेन प्रीणाति । अन्तरुद्रेकं यथा—वलेन वर्पति,
कौशलेन रज्जयति, अभियोगेनाधीते, अभ्यासेन धारयति । निरुद्रेकं यथा—प्रायेण याज्ञिकः,
गोत्रेण गार्ग्यः, अभिजनेन सौह, शास्त्रया चन्द्रोग, इति । निष्किञ्चनत्वस्तोकादीनां सद्भावा
सत्त्वरूपत्वादसाधकत्वमिति चेत् तत्र ।

यथैव सन्निधौ तस्य तथैवासन्निधावपि । भावस्य करणत्वेन क्रियासिद्धिः प्रतीयते ॥

स्तोक्त्वम्याभिनिर्वृत्तोरनिर्वृत्तेश्च तस्य वा । प्रसिद्धिं करणत्वस्य स्तोकादीनां प्रचक्षते ॥

न च करणस्य वास्तव रूपमस्ति विवक्षानियन्धनत्वात् । तदुक्तम्—

वस्तुतस्तदनिर्देयं न हि तद्वस्तुनि स्थितम् । स्थाल्या पच्यत एषाऽपि विवक्षा दृश्यते यतः ॥

न च भवति यथा पचन्ति धनुर्विध्यति चक्षुः पश्यति मनो जानाति करणमुक्तं,
संप्रदानमुच्यते, तत्रिविधं—ददातिकर्माण्यं कर्ममात्राण्यं क्रियाण्यं चेति । तत्र संप्रदानमिति महत्या-
सङ्गायाः करणात् । सम्यगस्मै प्रदीयते तद्वादिना ददातिकर्मणा प्राप्यमुपाध्यायकं संप्रदानसंज्ञं
भवति, तत् स्वत्वनिवृत्तौ परस्वत्वापत्तौ उभययोगे स्वोपयोगे परोपयोगे उभयोपयोगे चेति षोढा
विप्रथते । स्वत्वनिवृत्तौ यथा—शिष्याय विद्यां प्रयच्छति, वराय कन्यां विभ्रानयति, आतायोप-
देशं ददाति, गुरुभ्य आत्मानं निवेदयति । परस्वत्वापत्तौ यथा—रिपुभ्यो भयं ददाति, शत्रवे
प्रहारं प्रयच्छति, यादिने उत्तरं ददाति, देवतायै वाचं प्रयच्छति । उभययोगे यथा—कर्मकराय
छत्रमर्पयति, मूकाय हितमुपदिशति, संवाहकाय कार्यं वितरति, प्रियतमाय शरीरं ददाति ।
वाताय चक्षुर्ददाति, पृष्ठमातपाय स्पर्शयति, गीताय कर्णं ददाति, श्रुताय चेतो वितरति ।
परोपयोगे यथा—पुत्रायाशिष्यं प्रयच्छति, छात्राय चपेटा ददाति, भ्रातायामयं प्रयच्छति,
आतायैपथं ददाति । उभयोपयोगे यथा—नापिताय धुरं प्रयच्छति, मैत्रावरुणाय दण्डं ददाति,
प्रियतमायाधरं प्रयच्छति, प्रियायाङ्गुलीं ददाति । 'कर्मणा यममिप्रैति स संप्रदानम्' इति

परिभाषया लक्ष्यमाण कर्ममात्राप्य तदपि षोढा, प्रेरकमनुमन्त्रनिराकर्तृ अनिराकर्तृ प्रत्यर्पकः
अप्रतिग्राहकमिति । तेषु प्रेरक यथा—याचकायात्र ददाति, वृद्धिमुत्तमर्णाय प्रयच्छति, हास्या-
योपचार कल्पयति, दायादाय भागं निर्दिशति । अनुमन्त्र यथा—गामुपाध्यायाय निषेदयति,
सेवकाय ग्रामं निर्दिशति, पतिवरायै वरं दर्शयति, दार्यै वस्त्रमतिवृजति । निराकर्तृ यथा—
देवाय पुष्पं क्षिपति, कुत्रेराय बलिमुपहरति, रुद्राय पशुमालभते, सोमायार्यं ददाति । अनिराकर्तृ
यथा—उन्मत्तायैषधं निर्दिशति, घादिने दूषणं ददाति, दृष्ट्वा दण्डं करोति, शाक्यायामिषं
प्रययति । प्रत्यर्पक यथा—सादिनेऽश्वं निर्दिशति, सन्निधात्रे कोशमर्पयति, समाहर्त्रे राष्ट्रं निषेदयति,
अमात्याय मुद्रामुपनयति । अप्रतिग्राहक यथा—देवेभ्य उपिताम्रं ददाति, पितृभ्यो भुक्तशेषं
प्रयच्छति, अन्धाय रूपं दर्शयति, बधिराय शास्त्रमुपदिशति, कर्मभट्टणेन क्रियाया अपि सङ्गृह्यत्
क्रियाया यदाप्यते तदपि संप्रदानं क्रियाव्याप्यमिति च भवति; कर्मणोऽस्मात् को विशेष इति
चेदीप्सिततमं नाम । तदपि षोढा—शेषं कर्मशेषः कर्मव्यवहितः कर्महेतु निमित्तहेतुरितिव ।
यदाह—

हेतुत्वे कर्मसंज्ञायां शेषत्वे वाऽपि कारकम् । रुच्यर्यादिषु शास्त्रेण संप्रदानाख्यमुच्यते ॥

तत्र शेषो यथा—देवदत्ताय रोचते, देवदत्ताय स्वदत्ते, देवदत्ताय तिष्ठते, देवदत्ताय नमते ।
कर्मशेषो यथा—देवदत्ताय गां प्रतिगृणोति, देवदत्ताय सन्तं धारयति, देवदत्ताय देवमीक्षते ।
कर्म यथा—देवदत्ताय राध्यति, पुण्याय स्मृतयति, ग्रामाय गच्छति, देवेभ्यो नमति । व्यवहितकर्मं
यथा—छात्राय श्रमयते, चेन्नाय शपते, होत्रे प्रतिगृह्णाति, पोत्रे अनुगृह्णाति । हेतुर्यथा—देव-
दत्ताय क्रुध्यति, देवदत्ताय द्रुहति, देवदत्तायेष्यति, देवदत्तायासूयति । निमित्तहेतुर्यथा—प्रेमेभ्यो
मज्जति, धात्राय निगदते, युद्धाय सन्नहति, पत्ये ज्ञेते इति । एतेन “रुच्यर्थानां प्रीयमाण
श्रावणदुःस्थाशया जीप्समानं धारेरुत्तमर्णं. स्मृहेरीप्सितः क्रुधदुहेर्प्यासूयार्थानां यं प्रति कोप
राधीक्ष्यैर्यस्य विप्रश्च प्रत्याङ्भ्यां श्रुव पूषेस्य कर्ता अनुप्रतिगृणश्च गत्यर्थकर्मणि द्वितीया
चतुर्थ्यां चेष्टायामनभ्वनि क्रियायांपपदस्य कर्मणि स्थानिन ” इत्यादिष्वचन “कर्मणा यममिप्रैति
स संप्रदानं” मित्याद्ययोगस्यैव प्रपञ्चार्थमित्युक्तमवतीत्यवसित संप्रदानम् । अपादानमुच्यते,
‘ध्रुवमपायेऽपादानम्’ कायससर्गपूर्वके बुद्धिससर्गपूर्वके वा अपाये यद्भ्रुवमवधिभूतं विवक्षितं
तस्यापादानमिति सङ्गा । यथोच्यते—

अपाये यदुदासीनं तद्रूपं यदि वा चलम् । ध्रुवमेव तदावेशात्तदपादानमुच्यते ॥

तदपि त्रिविधं निर्दिष्टविषयमुपात्तविषयमपेक्षितक्रियं चेति । तदुक्तम्—

निर्दिष्टविषयं किञ्चिदुपात्तविषयं तथा । अपेक्षितक्रियं चेति त्रिधापादानमुच्यते ॥

तेषु यत्रोपात्तक्रियोपादानेनापाय प्रतीयते, तन्निर्दिष्टविषयं । तत् षोढा—उज्जितमनुजित-
नीप्सितं जिहासितं परिणतं निवृत्तमिति । तत्रोज्जितं यथा—ग्रामादागच्छति, वृक्षात्पर्णं पतति,
मेपादेपोऽपसर्पति, धावतोऽभ्वात्पातित । अनुजितं यथा—शृङ्गाच्छरो जायते, हिमवतो गङ्गा
प्रभवति, वष्टात्प्ररोहो लयते, अग्नेर्धूम उच्चरति । ईप्सितं यथा—यत्रेभ्यो गां निषेधति, मावेभ्यो
महिषान् रणद्धि, कृपादन्धं वारयति, अग्नेर्मोणवकमपसारयति । जिहासितं यथा—अरण्य-
न्निष्कामति, गर्तात्तरति, पर्वतादवरोहति, आकाशात्पतति । परिणतं यथा—गोमयादृश्चिको
जायते, गोलोमविलोमेभ्यो दूर्वा भवन्ति, सुवर्णात्कुण्डलमुत्पद्यते, काशैः कटो भवति । निवृत्तं
यथा—प्रभावाद्धीयते, प्रज्ञायाः प्रभ्रंश्यते, न्यायादपैति, स्वरूपात् प्रच्यवते । कथं प्रभावानां
प्रौढ्यमिति चेत् शब्दव्यापारतोपायामिनिवेशः, औदासीन्याद्यत्रोपात्तक्रियासामर्थ्याद्वगम्यमान-
क्रियापदेनापायप्रतीतिस्तदुपात्तविषयः । तदपि षोढा—सिद्धरूप साध्यरूप प्राप्यरूपमप्राप्यरूपं
परिहर्तव्यं निहर्तव्यमिति । तेषु सिद्धरूपं यथा—कुलात्पतति, कुसूलात्पचति, कांस्यपात्रतो भुङ्के,
ब्राह्मणाच्छसति, उपाध्यायादर्घ्याते । साध्यरूपं यथा—अध्ययनात्पराजयते, धर्मात्प्रमाद्यति,
अधर्माज्जुगुप्सते, अहृत्याद्विरमति । प्राप्तं यथा—आसनात्प्रेक्षते, प्रासादादवलोकयति,
बलाहकाद्विद्योतते, यौवनतो विकुरुते । प्राप्यरूपं यथा—ब्रह्मादन्नं मोक्षयते, आमृत्योः श्रिय-
माकाक्षेत्, क्रोशाद्भुक्ष विध्यति, आपाटलिपुत्रात् वृष्टौ देवः । परिहर्तव्यं यथा—चोरेभ्यो विभेति,
दुर्जनेभ्य उद्विजते, उपाध्यायादन्तर्धत्ते, सहाध्यायिभ्यो निलीयते । निहर्तव्यं यथा—चोरेभ्यो
गुह्यं त्रायते, रोगेभ्य आतुरं रक्षति, काकेभ्यो दध्यवति, असत्यादात्मानं पाति । यत्रार्थप्रकरणा-
दिभ्यो गम्यमानात् क्रियापदादपादाय बुद्धिस्तदपेक्षितक्रियं, तदपि षोढा । सामान्यक्रियापेक्ष
विशेषक्रियापेक्षं सत्वभूतापेक्षमसत्वभूतापेक्षं नियतरूपापायमनियतरूपापायं चेति । तेषु सामान्य-
क्रियापेक्षं यथा—दानत्रेभ्यो देवा बुद्धिमन्तः, सुरेभ्योऽसुरा योद्धारः, सुह्या ब्रह्मोत्तरेभ्य आट्यतराः,
पाटलिपुत्रेभ्यः सुकुमारतरा । विशेषक्रियापेक्षं यथा—रोहणाद्रत्नम्, पयोवारिधरात्, कुतो
भगान् पाटलिपुत्रात् । सत्वभूतापेक्षं यथा—अन्यो देवदत्तात् इतरो देवदत्तात् पृथक् देवदत्तात्
नाना देवदत्तात् । असत्वभूतापेक्षं यथा—ऋते देवदत्तात् विना देवदत्तात्, आराहेवदत्तात्,
दूरादेवदत्तात् । नियतरूपापायं यथा—कौमुद्या यक्षरात्रिं पक्षे कार्तिन्या आप्रहायणीं मासे,
गवेधुमतः सांकाश्यधत्तुर्षु योजनेषु, पाटलिपुत्राद्राजगृहं सप्तयोजनानि । अनियतरूपं यथा—
प्राग्ग्रामात् दक्षिणां ग्रामात्. तत् उपरिष्ठात् ।

अन्ये तु ध्रुवमपायेऽपादानमिति निर्दिष्टविषयः, 'भीत्रार्थानां भयहेतुः पराजेरसोढः
अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति आरयतोपयोगे जनिकर्तुं प्रवृत्तिः भुवः प्रभवः त्यग्लोपे कर्मण
उपसरयान सप्तमीपञ्चम्यां कारकमध्ये.' इत्यादियोगोक्तमुपात्तविषयम् । 'पञ्चमी विभक्ते,
अन्यारादितरतं दिनशब्दाच्चत्तरपदाजाहि युक्ते प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः प्रतिविधिप्रतिदाने च

यस्मात् ' इत्यादिकं त्ववधिभावादपक्षितत्रियमिति त्रिधाऽपदान मयं ते । आहुध—

निर्धारणे त्रिभक्ते यो भीत्रादीनां च यो (व)त्रिधिः । उत्पातापेक्षितापायरसमुच्चय प्रतिपद्यते ॥

उत्तमपादानम् अधिकरणमुच्यते, 'आधारोऽधिकरणम्', कर्तुं कर्मणो वा क्रियाध्वयस्य क्रिया प्रति य आधारस्तदधिकरणम् । तदुक्तं—

कर्तृकर्मव्यग्रहितामसाक्षाद्वारयत त्रियाम् । उपकुर्वत क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम् ॥

तत्रधा—व्यपयिकमापश्रेयिक नैमित्तिकं चेति । तत्रिविधमपि अनेकप्रकारं विनोतीति विषया जातिगुणक्रियादीनामाधय, विषय एव व्यपयिकमिति, विनयादिभ्यष्टक् । तत् योदा—जाति व्यपयिक गुणव्यपयिक क्रियाव्यपयिक द्रव्यव्यपयिक रसव्यपयिकमिति । तेषु जातिव्यपयिक यथा—दिवि देवा, भुवि मनुष्या, जले मत्स्या, पाताल पद्मगा । गुणव्यपयिक यथा—आयुक्त कटकरणे कुशल कटकरणे स्वाधु मानरि निपुण पितरि प्रवीण । क्रियाव्यपयिक यथा—प्राच्यामादित्य उदति, दक्षिणस्यामगस्त्यो दृश्यते, आकाश शङ्कुता पतन्ति, शब्दादिषु भात्रादयोऽभिनिविशते । द्रव्यव्यपयिक यथा—गायु स्वामी गायु दायाद अधिग्रहदत्ते पाञ्चाला अधिपाञ्चालेषु ब्रह्मदत्त । रसव्यपयिक यथा—ब्रह्मणि पितामह विष्णौ पुरुषोत्तम रद्रे महेश्वर इन्द्रे शम । सङ्केतव्यपयिक यथा—तजनीमध्ये उदात्त वनिष्ठिकामध्येऽनुदात्त अनामिकामध्ये स्वरित मध्यमामध्ये प्रचय इति । उपश्रेयोवर्गम् । तस्मै प्रभवत्यापश्रेयिकम् । तदपि योदा—एकदशिकमभिव्यापक सामीप्यकमापश्रेयिकमौपशत्यकमौपचारिकं चेति । तेष्वेक दशिक यथा—गृहे तिष्ठति स्थात्या पचति पर्यङ्के शते शाखाया लम्बते । अभिव्यापक यथा—तिलेषु तैलम्, शलेषु राग, गवि गोत्व, तन्तुषु पत्र । सामीप्यक यथा—गुरौ वसति, तीर्थ वसति गङ्गाया घोष रूप गर्गकुलम् । औपश्रेयिक यथा—ग्रहे भोक्ता कातिकया आप्रदायणी मासे इहस्योऽयमविश्वास कोशे लक्ष्य विध्यति पाटलिपुत्राद्राजगृह सप्तसु योजनेषु । आपशत्यक यथा—उपसार्वा द्रोण उपनिष्के कार्पापण उपव्यामे वितस्ति उपशतं पचाशत् । आपचारिक यथा—यो यस्य म्रियस्स तस्य हृदये वसति यो यस्य हृष्यस्स तस्याक्ष्णो प्रतिवसति समे समग्रे सुष्टिमध्ये तिष्ठति अङ्गुल्यग्रे हस्तिव्यूवशतमास इति ।

निमित्तमेव नैमित्तिकं तदपि पाठव—दशनमित्तिकं कालनमित्तिकं भावनमित्तिकं चलु नैमित्तिकं कर्मनैमित्तिकं कर्मयोगनमित्तिकमिति । तेषु दर्शनमित्तिकं यथा—गेहं मादते अरण्य विमेति जले मज्जति श्वध्वे पतति । कालनैमित्तिकं यथा—

काया पुप्यन्ति मेधान्ते मधो माद्यन्ति क्रोत्रिला । पुप्ये पायसमश्नीयान्मघासु परलोचनम् ॥

भावनैमित्तिकं यथा—दर्शने प्रसीदति विगृहे धिपीदति अधलामे हृष्यति अरिविनाश तुप्यति । चलुनैमित्तिकं यथा—नातप ज्ञाम्यति छायायामाभवसिति दापेपुद्विजत गुणेषु

रज्यत इति । कर्मनैमित्तिकं यथा—इष्टि यजे परिगणिती याज्ञिक्ये. आज्ञातो छन्दसि. अधीतो व्याकरणे । कर्मयोगनैमित्तिकं यथा—

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्त्योर्हन्ति कुञ्जरम् । बालेषु चर्मणं हन्ति सान्नि पुकलको हतः ॥

ननु च निमित्तहेतोः कारकत्वात् कारकस्य च प्रयोजकपरतत्त्वादिह कथं कारकत्वमिति । उच्यते द्विविधः कारकहेतुः. प्रवृत्तप्रेरकः अप्रवृत्तप्रेरकश्च । तत्राद्यो निज्विषयः, इतरस्तु विषयाद्यात्मको निमित्तात्मकश्च । तयोश्च प्रथमो लिङ्गलोद्भव्यादिवाच्यः । तदुक्तम्—

द्रव्यमावग्य तु प्रेपप्रल्लदेः लोद्धिधीयते । सक्रियस्य प्रयोगस्तु यदा स विषयो निचः ॥

निमित्तात्मकम् क्रियाशैल्यन्वात् सप्तमीवाच्यो नैमित्तिकमधिकरणमिति विभक्तमधिकरणम् । ननु च उपकार्यो द्रोणः, अधिपाश्चालेषु ब्रह्मदत्त इत्यादौ यद्यधिकरणमेव सप्तमी अधिकरणं किं ? उच्यते 'यस्मादधिकं. यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी' इति । उच्यते कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया मा वाधिष्ट इति । ननु च 'उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी' ति द्वितीया न भविष्यति । यथा—गोस्वामी व्रजति देवानां नमस्करोतीति । नैवम् ; नेयमुपपदविभक्तिः, अपित्वन्तर्भूत-क्रियान्तरसंग्रन्धा कर्मविभक्तिः । तद्यथा—शाक्यस्य संहितामनु प्रावर्षत्, संहितामनुनिगम्येत्यर्थः । किं तर्हि किमर्थं विधीयते कारकान्तरेऽपि यथा स्यात् तेन उपाजुनं योद्धार इत्यपादानेऽपि पञ्चमी बाधते । अत एव पञ्चम्यपाङ्गुलीत्यपादानेऽप्यारभ्यत इति । एतेनार्थीतो व्याकरणे, एषेभ्यो व्रजतीत्यादयः कारकविभक्तिविषये, गोषु स्वामी, प्राग्रामादित्यादयः संबन्धविभक्तिविषये कारकविभक्तिसमावेशात् प्रकाशिता भवन्ति ।

ननु च शक्तिस्साधनं तद्वशेन द्रव्यस्य क्रियासु योगिन्यात् । किञ्च द्रव्यमपि साधनं कल्पयित्वा साधनमेदादुपनराश्रयितव्याशक्यः संन्यस्ता एव सत्यमेदास्साधनमिति कल्पितम् । न च तासामधिकरणद्रव्यमेतावति द्रव्यानपेक्षसाधनत्वं, द्रव्यस्यापि स्वकर्मणायत्तज्जन्मस्तदपेक्षया तुल्यदोषत्वात् । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रत्ययामिहितासु शक्तिषु द्रव्यवचनानामनुप्रयोगो युज्यते । वर्धते देवदत्तः परिगनमर्थतत्त्वं इति द्रव्ये तु साधने तस्यामिहितत्वादनुप्रयोगो न प्राप्नोति । शक्तीनामेव च साधनत्वेऽद्य भुक्त्वा देवदत्तो ब्रह्मे ब्रह्माद्वा भोक्तेति शक्तिमध्यवर्तिनि काले सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये लभ्येते । द्रव्यस्य देवदत्तादेरेकत्वान्मध्ये ब्रह्मादिकालो न संभवति । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रासादे आस्त इति घञादिविषयमधिकरणममिहितं, न त्वासिविषय-मित्यनमिहितविषयलक्षणा सप्तमी लभ्यते । द्रव्ये सत्यमिहितत्वात् इति शक्तीनामेव साधनत्वे योऽयमेकद्रव्याधिकरणः साधनमेदं ध्यते, स उपपन्नो भवति । वेगेन पतितो रुग्णात् स्फुरतो धनिरदित इति । द्रव्ये तु तस्यैकत्वात् संभवति । क्रियामेदनिबन्धनो भविष्यतीति चेत् कर्मादि-नियमो बाधेत, प्रतीतिमेदश्च न स्यात्, तत्र क्रियाया अर्थान्तरत्वात् ।

न हान्यस्य मेदः, अन्यसाद्विद्यते । अपिच द्रव्यस्यैकत्वे कुतः क्रियामेदकारणमेदः कार्यस्यामेदात् । शक्तीनामेव च साधनत्वे प्रातिपदिकादिभक्तयो नुन्यन्ते । द्रव्यस्य तु प्रातिपदिकेनाभिहितत्वात् अनर्थका नोत्पद्येरन् वचनात् स्वार्थिका इति चेत् कर्मादिनियमो ग्राह्येत, प्रतीतिमेदश्च न स्यात् । वृक्ष वृक्षेणेति अस्ति चासावभिधेऽपि प्रातिपदिकार्थे तस्मादर्थान्तरं प्रातिपदिकार्थादिभक्तपथं कारकमिति । नैवम् । शक्तिमद्रव्यं कारकं क्रियानिष्पत्ताधुपात्तव्यापारत्वात् । न चाशक्ताद् क्रियानिष्पत्तिरित्येतावती शक्त्यपेक्षा तस्य साधनत्वं विहन्ति, शक्तेरपि द्रव्यापेक्षत्वे नृत्य-दोषत्वात् । न चान्यापेक्षा कारकाणां कारकत्वं विरुणद्धि, कार्यतः पञ्चान्यव्यतिरेकाभ्यां कारकस्यावगते । कार्ये हि कस्यचिन्मन्त्रेऽप्यन्यतस्तत्कारं पुनरुपायान् सत्तान्तरस्य भाव एव परिगृहीतातिशयान्तरस्य कारणता मूचयति, न त्वकारणतामेव । विद्वेषशालिनि तस्मिन्नेव पुन भवन् तदभावे चाभावात् । न घटो कुसूलादौ जीवसमवधानेऽप्यलक्ष्योपलब्धेरङ्गस्य क्षित्यादिसहकारिग्रामजीवस्य समवधानसंसृष्ट्यमानमूनेरन्यकार्यं न प्रतीयते । अपि तु तदेव जीव समवहितक्षित्यादिसहकारिप्रत्ययमस्य जनकमितरथेति गम्यते । द्रव्यस्यैकत्वात् साधनमेदः क्वमिति चेत् एकद्रव्याधिकरणादशक्तयो भिन्नत्वात् स्वरूपमेदेनाश्रयमेदमुपपन्नयोऽमेदमधिकरणस्य दर्शयन्ति । एकस्यापि देवदत्तादेः शिल्पमेदात्तक्षायस्कारादिसमारब्धा अर्थमेदव्यवस्थां चरतीति । तत्तत्कम्, द्रव्ये साधने प्रत्ययाभिहितत्वात्तदनुप्रयोगो न स्यात् । तत्र सामान्यमभिहितं, विशेषो न प्रयोक्ष्यते न वक्तव्यं साधने विधीयमानः प्रत्ययः कथं साधनं सामान्यमभिधीतः ? सामान्यस्य विशेषाश्रयत्वात् विशेष एव वा प्रत्ययेनैकरूपत्वादनुप्रयोगापेक्षिणाऽभिधीयते गोशब्देनैव प्रकरणापेक्षिणा गजादिरर्थः इति ।

ननु चान्यापेक्षया विशेषमभिधत्तः प्रत्ययस्य नथमभिधानशक्तेर्नोपरोधः ? यथा गवादि अभिद्व्यतो गोशब्दस्य शक्तापि चैतत्समानं साधनशक्तीनां विशेषे शब्दस्याभिधानशक्तिप्रति-पात इति । नैव, शक्तिविशेषो परोच्यते धातोः क्रियाविशेषवचनादेव प्रत्ययोत्पत्तेः । स च कार्यविशेषाश्रयमेदाभ्यामनुधार्यते । तत्र कार्यमेदो धातुनेवाभिहितः, आश्रयमेदः पुनरप्रतीतः पदान्तरेणैवोच्यते । चैत्रो मेघ इति तथाऽन्यापेक्षा नृत्तयैव । न चाश्रितश्रययोस्सामानाधिकरण्यं अनर्थेनैवो वर्धयतीति न स्यात्, अपि तु चैत्रो वर्धेत इति । अपि च धातुः क्रियाविशेषवचन एवेति कुत एतद्वर्धते यावदनेन वर्धयितव्यं इदं कर्म कुर्यात्, नागवच्चतुर्धर्तते, सामान्येनेवा न पुष्यति, इत्यादौ सामान्यस्य विशेषं प्रतीयते । यत्तु देवदत्तादिद्रव्यस्यैकत्वाग्रामध्ये द्वाहादि कालो न समवर्ततेत्युच्यते, तदपि न सम्यक्, आश्रितोपातिमिचित्तस्य मेदस्योपपत्तेः । तथाहि, वक्त्राग्रे भवन्ति, पटुर्भयान्, पटुतामीत्, पटुतरश्चेष्ट, अद्यान्य एवास्ति सपन्न इति तदेव सामान्यमेदा दाहितविभागमधिकरणं भागशोऽवच्छिद्य साधनमेदः प्रकृत्यमानो मध्यमगुणकल्पयति ।

न च शक्तिपक्षेऽपि साध्यान्मन्त्रसमवधानं पूर्वशक्तिकाले परस्या परकाले तु पूर्वस्याभावात् ।

अथवा द्यहे भोक्तृत्ववधिसप्तमी द्वाद्वादभोक्तृत्ववधिरेव पञ्चमी स चाग्न्यभोजनेनावच्छिद्यते । यदि तु मध्यसिद्धये द्रव्यभेदशक्तिभेदश्च कल्प्यते तदा कर्तृभेदात् भुक्त्वेति क्त्वाप्रत्ययः समान-कर्तृकयोः पूर्वकाल इति न स्यात् । उपचरितभेदाश्रयस्स इति चेन्मध्य न सिध्यति । अथैकत्वात् भुक्तिक्रियायां कारकैकत्वकालभेदाश्रयश्च कारकभेदः सत्त्वं व्रजतीति न स्यात्, स्नानसृष्ट्यायाश्च भेदात् तन्निमित्तयोः कर्तृशपत्योरपि भेदे समानकर्तृकत्वाभावात् । ननु चात्रापि द्रव्य-माश्रितशक्तिभेदसंपादितनानात्व साधन तस्याप्येव दोषः । अपि च भिन्नाधारवर्तितया सामर्थ्य-योरभेदमाधेयशक्तिवादिना शन्यते वक्तुं समानं कर्त्रेति । यस्य तु शक्तिभेदोपनीतस्तदाधारस्य भेदस्तस्य निवन्धनमुपचरितमप्येकत्वं न विद्यते, अपेक्षणीयश्चाधारभेदक्रियाभेदस्य पौर्वापर्यवतः अपेक्षितत्वात् । अत्रोच्यते द्रव्यस्यैकत्वेन शन्योरेकत्वमुच्यते । शक्तिनानात्वेन च द्रव्यस्यापि नानात्वं करिष्यते द्रव्यस्य तु पारमार्थिकमप्येकत्वं न मृष्यत इत्यहो कामचारः । अपितु शक्तौ साधने पशौ कर्तरि हस्तिकवादयोः कर्त्रोरिति कथं शक्तिराख्या धारावच्छिन्ना प्रतिपाद्यते, प्रति-पाद्यतां सामानाधिकरण्यं पृच्छामि पशौ द्रव्ये यः कर्तेति चेत् उपमानात् कर्तुरिति न प्राप्नोति ।

अथ शक्तिभेदोपकरणाः कर्त्रादिभ्युत्पत्तयः तदपि कारणं कार्ययोगितयाऽवगमयति । शुद्धादयः रूपविशेषाश्रयमिति सामानाधिकरण्योपपत्तेः । जितं तर्हि भवता, सिद्धशक्तिसाधनभेदः कर्त्रादिभ्युत्तिभिराश्रयस्य शक्तिमतोभिधानात् । किञ्च शक्तिकारकपक्षे कमं कर्मणो द्वित्वे कर्मणो बहुत्वे विभक्तिवचनादिति न स्यात् । न हि गुणस्य संख्यासंबन्धो दृश्यते, पञ्च कर्माणि, षतुरो भावास्त्रयस्संयोगा द्वे सामान्ये एकस्समवाय इति । न चायमुपचार प्रत्ययाविशेषात् ; एवं शक्तयोऽपि कार्यभेदाभिन्नास्सङ्ख्याभेदमनुभविष्यन्ति । सत्यमस्ति शक्तीनां भेदः, न तु तत्रापि ते वचनभेदः, यस्मादादित्यं पश्यति स्तौतीति दर्शनादिक्रियाभेदात् भिन्नास्वपि शक्तिषु न बहुवचनं दृश्यते । न पर्यायोक्तौ शक्तयः क्रियाभिरभिसवध्यन्त इति चेन्न । प्रत्येकसमाप्ता अपि क्रियाभेदास्समस्याभिधानेषु वचनभेदः प्रयुज्यते । यथा पञ्च शरानस्यति, सव्यापसव्याभ्यां विध्यति, द्वयोः पर्यङ्गयोर्दशेते इति । न च पर्यायेणैव दर्शनादयस्स्यु यौगपद्येनापि भावात् । तस्मात्सामर्थ्याधारनिवन्धनो वचनभेदो न शन्यत्वाभय इति । अत एव स्वातन्त्र्या विभक्त्याऽपि शक्तिर्नाभिधीयते । यदि हि स्वतन्त्रा शक्तिः विभक्तिरभिधीयता तदा तद्वतामेव सत्यां विभक्ति-रभिधीयते, समानशब्दोपादानात् न चैतदस्ति । तस्माद्यस्य सत्या विभक्तिरुपादत्ते तदेव शक्तिमत्कारकमिति ।

यत्तु शक्तावेव विभक्तयर्थं वर्तमानमव्ययं समस्यते इत्युच्यते तच्छक्तिमत्यपि कारके अव्ययानामपि सत्ववचनात्तन्मात्राभिधानमिति कथं सत्वभूतं द्रव्यमसत्त्वार्थं नाव्ययेनाभिधीयेत ? यस्तु प्राप्ताद् आस्त इत्यनभिहितलक्षणा सप्तमी न लक्ष्यत इति तत्र यथा—घञादिविषये शक्तिमद्द्रव्यमभिहितं, न त्वासिबिषयशक्तिमदिति तत्र न च केन सप्तमी धार्यते ? यदि च घञादयः

शक्तिममिदधीरन् तदा शक्तेरसिद्धादमहितायाः शक्त्यन्तरायोगादास्तां सप्तमी द्वितीयादयोऽपि नोत्पद्येरन् । कथं चैवमाह अधिकरणादिवचनानि प्रसादादयः । ते हि सशशब्दा वृक्षादिवदेव केपुचिदर्थविशेषेषु रुढाः केवलममीषां धर्मनियमा वा यथाकथञ्चिदुत्पत्ति एतेन च वेगेन पततः इत्यादौ ये यमेकद्रव्याधिकरणा साधनमेदधुतिः सापि प्रतिविहितैव भवति ।

न चैतावता कारके प्रातिपदिकादयो नोत्पद्येरन् । द्रव्य हि विभक्तिलिङ्गशक्ति-
संख्यालिङ्गवच्च विभक्तिवचनसंस्कारो लभ्यत इत्यतः स्थितमेतच्छक्तिमद्रव्य कारकमिति ।
आख्यातप्रत्ययाभिधेय कारकविशेषः पुरुषः । स त्रिधा— प्रथमो मध्यम उत्तमश्च । तत्र परस्मैपदा-
त्मनेपदयोः प्रथमत्रिकाभिधेयः प्रथमः, मध्यमत्रिकाभिधेयो मध्यमः, अन्त्यत्रिकाभिधेय उत्तमः ।
तत्र च—

प्रत्युक्तापरभावश्चेदुपाधिः कर्तृकर्मणोः । तयोःश्रुतिविशेषेण वाचकौ मध्यमोत्तमौ ॥

तदाह— युष्मदि मध्यमः, अस्युत्तमः, शेषे प्रथम इति । तत्र कर्तरि पुरुषप्रयोगो यथा—

अथाऽऽह वर्णी त्रिदितो महेश्वरस्तदर्थिनी त्वं पुर एव वर्तसे ।

अमङ्गलाभ्यासरतिं विचिन्त्य तत्राभ्यनुज्ञां न तु कर्तुमुत्तरे ॥

कर्मणि यथा—

यदि त्वं मन्यसे तेन त्वया स यदि तोष्यते ।

तत्किमास्था न कोपेन दूति दद्यामहे वयम् ॥

अर्धेषां क्वचित् प्रथम एव यथा— भावप्रयोगेषु युवाभ्यामास्यते, अस्माभिर्गण्यते इति ।
क्वचिन्मध्यम एव यथा— क्रियासममिहारत्रयाभ्याः स समुच्चयेषु लुनीहि लुनीहीत्येवाय लुनाति,
अलायीत् शविष्यति वा, अधीष्वाधीष्वेत्येवमधीयाते, अयैषाता अधीष्येते वा, राष्ट्रमट, मठमट
स्त्रदूरमटेत्येवायामटावः, अटिष्य अटिष्यामो वा, छन्दोऽधीष्व व्याकरणमधीष्व, निरुक्तमधीष्वे-
त्येव वयमधीमहे, अध्यगीमहि मध्येष्यामहे वा, सक्तून् पिब, धाना खादत, ओदन भुङ्क्ष्व
इत्येष यूयमभ्यवहरत अभ्यवाहार्ष्टे अभ्यवहरिष्यथ वा । क्वचिदुत्तम एव यथा— प्रहासे मन्यन्ते,
एहि मन्यन्ते, रयेन यास्यसि, दुहि यास्यसि, यातस्ते पिता एहि मन्ये ओदन भोक्ष्यसे, न हि
भोक्ष्यसे, भुक्तस्सोतिथिभिरिति । मन्यतेस्तु उत्तमविषयेऽपि मध्यम एव, तत्राद्यत्रायमर्थः एहि
मन्यसे ओदन भोक्ष्यथ इति । युगपद्वचने पुनः पुराणा परो भवति । यथा— स च त्वं च
पचथ, त्वं चाह च पचाव, स च त्वं चाह च पचाम इति । युगपद्वचनता चैकशेषस्य द्व्य-
समानार्थत्वाच्च अर्थविषयैश्च गृह्यते, न चार्थविषयाः । तेन—

अह वा कुम्भकर्णो वा त्वं वा राक्षसपुङ्गव । इन्द्रजिह्वा निकुम्भो वा वेद्युर्भारमीदृशम् ॥

शेषे प्रथम एव भवति, त्वमहमन्यो वा गच्छत्विति । एवं तर्हि चार्थे युगपद्वचनतायामभावात् बहुवचनं न प्राप्नोति । नैवम्, वार्थेषु कचियुगपद्वचनता दृश्यते । यथा—द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा इति आह च महाभाष्यकारः, द्वौ प्रयुक्ते त्रयो वेति गम्यते, त्रयो वेत्युक्ते द्वौ वेति गम्यते । सैषा पञ्चाधिष्ठानवाक् । तत्र युक्तं बहुवचनं सामान्याश्रयो वा बहुवचनम्, यथा—कति भवत पुत्राः, कति ते भार्या इति बहुवचनं संपद्यते यस्मिन्नतस्मिन्पुमदाश्रया ।

प्रवृत्तिः पुरुषस्यास्ति प्रकृते रसा विधीयते ॥

यथा अत्वन्तं संपद्यते त्वद्भवति, अयूय यूयं संपद्यन्ते युष्मद्भवन्तीति, उपलक्षणं चैतत् । प्रकृतिविकृत्याश्रयपुरुषसंप्रधारणाया प्रकृत्याश्रय एव पुरुषो भवति, न विकृत्याश्रय इति । तेन अनहमहं संपद्यते मद्भवति, अवय वयं संपद्यन्ते असद्भवन्ति, असस्स संपद्यते तद्भवति, अनहमह संपद्यसे मद्भवसीत्याद्यपि सिद्धं भवति । का पुनरत्रोपपत्तिः ? अभूततद्भावे प्रकृतिविकृत्योः कर्तृत्वविवक्षायां कामचारः । तथाहि, कचिद्विकृतेः कर्तृत्वं विवक्ष्यते । यथा—मूत्राय संपद्यते यवाग्, यथा च सुवर्णपिण्ड पुनरपरया आकृत्या संपृक्तः खदिराङ्गारसवर्णं कुण्डले भवत इति । तथाहि, वल्गुं संपद्यमाने या चतुर्थी सा विकारतः । सुवर्णपिण्डे प्रकृतौ वचनं कुण्डलाश्रयम् । कचित्तु प्रकृतेः, यथा—सङ्गीभवन्ति ब्राह्मणाः, महद्भूतश्चन्द्रमा इति । अत्र यदि प्रकृते कर्तृत्वं न विवक्ष्यते तदा विकृतेस्सङ्घस्यैवकर्तृत्वाद्वचन्तीति बहुवचनं न प्राप्नोति । महद्भूतः इत्यत्र च महच्छब्दस्य च मुख्यार्थत्वादान्महत्तत्समानाधिकरणजातीययोरित्यात्वं स्यात् । प्रकृतिर्हि कचिदुपचरितविकाररूपा, यथा इन्द्रस्थूणा उपेन्द्रो ब्राह्म इति । काचित्परिणामिनी यथा—दुग्धं दधि भवति, हेम कुण्डलीभवति । तत्र विपरिणामिनीषु प्रकृतिषु संघमहत्वादिभिर्मुच्यैरपि योगे पूर्वस्या अस्वस्थाया प्रच्युतस्योत्तरामवस्था प्राप्तस्य पूर्वोत्तरयोरवस्थयोराश्रितयोस्त्वयापारत्वात् पूर्वस्यावस्थायां कर्तृत्वविवक्षाया सङ्घमहदादेर्विकारशब्दस्य प्रकृत्युपग्राहिणो गौणत्वं विज्ञायते । तदुक्तं—

महत्त्वं सङ्घभावं च प्रकृतिः प्रतिपद्यते ।

भेदेनापेक्षिता सा तु गौणत्वस्य प्रसाधिका ॥

इति । यद्येवम्, अतिमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणीति पुत्राणां न प्राप्नोति, अर्थाश्रय एतदेवं भवति । शब्दाश्रयश्च पुत्राणां, यथा गो तो जित्, औत्तोशसोरिति बाह्यीके । वर्तमानस्य गोशब्दस्य गौस्तिष्ठति गामानयेति वृद्धिरात्वं च भवति ।

तेऽमी क्रिया च कालश्च कारकं पुरुषस्तथा ।

उक्ताः पदार्थाश्चत्वारस्त्वैस्त्वैर्भेदैस्समन्विताः ॥

द्रव्यात्मा चापि कालो यः प्रसङ्गात्सोऽपि कीर्तितः ।
 स हि प्रायः प्रवन्धेषु तत्र तत्रोपयुज्यते ॥
 क्रियाया कालोन्तर्भवति पुरुषः कारकपदे ।
 प्रधाने सौपाधिद्वयमपि तदेतन्निदिशते ॥
 प्रधानं तं प्राहुर्यमभिदधते घञ्प्रभृतयः ।
 सहोपस्कारार्थैर्निवमि स तु प्रातिपदिके ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेशविरचिते शृङ्गारप्रकाशे क्रियापद्यञ्चतुष्टयप्रकाशो नाम
 चतुर्थः प्रकाशः ॥

पञ्चमः उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकारः

—२४४—

प्रकृत्यर्थप्रत्ययार्थमेदेषु कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रिया, तामनुपहितां कृम्वस्तयो वदन्ति । तेषां परस्परमसमेदसमेदाभ्यां साम्योत्कर्षापकर्षजन्मान् द्वादश धात्वर्थमेदाः क्रिया भवन्ति । तद्यथा— अकर्मका, अन्त कर्मका, अर्थान्तरकर्मकाः, अविवक्षितकर्मकाः, प्रसिद्धकर्मकाः, द्विकर्मका, प्रसिद्धकर्तृकाः, भावकर्तृकाः, कर्मकर्तृकाः, कर्तृस्वक्रियाः, कर्मस्वक्रियाः, उभयस्वक्रियाश्चेति । ते चापरिस्पन्दसपरिस्पन्दमेदात् प्रत्येकं द्विधा भूत्वा चतुर्विंशतिर्जायन्ते । तत्र स्वभावतोऽस्ति तदासीनकर्तृकत्वात्परिस्पन्दः । करोति प्रयुज्जानकर्तृकत्वात्सपरिस्पन्दः । भवतिः विकुर्वाणकर्तृकत्वात्सपरिस्पन्दापरिस्पन्द इति स्थितम् । अतोऽस्त्यर्थाश्च न्यग्भवतयो न्यगस्त्यश्चा-
कर्मका भवन्ति । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—मिद्यते, स्वदते, वर्तते, ग्रीयते इति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—जायते, विवर्धते, स्फुरतीति । त एव न्यङ्करोतयोऽन्त कर्मकाः, तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दाः यथा—जीवति, त्रियते, पुत्रीयति, प्राणितीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—नृत्यति, श्वसिति, वाष्पायते, रोदतीति । अस्तिकरोत्यर्था करोतिभवत्यर्थाश्चार्थान्तरकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—तरति काष्ठ, तरति विपद्, विपर्यस्यति मतिं, विपर्यस्यति हस्तमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—बहति नदी, बहति भार, पतति पर्णम्, पतत्यध्वानमिति । त एवा-
नुत्करोतयोऽपि विवक्षितकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—संज्ञा संज्ञिन्यमिनिविशते, बुद्धिस्तत्त्वमभिनिविशते, तीर्थं उपवसति, त्रिरात्रमुपवसतीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—चैत्रो हसति, मैत्रो हसति, चक्रं भ्रमति, देशाङ्गमतीति । उत्करोतयस्तु, त एव प्रसिद्धकर्मकाः । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—वपतीत्युक्ते बीजमिति गम्यते, प्रसूत इत्युक्ते गर्भमिति गम्यत इति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—कृपतीत्युक्ते क्षेत्रमिति गम्यते, परिणयतीत्युक्ते कन्यामिति गम्यत इति । सत्येवोत्करोतित्वे न्यगस्तयो न्यग्भवतयश्च त एव द्विकर्मका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—लिङ्गं लिङ्गिनमवगमयति क्षातार, जयति शतमध्वानश्वसेनमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—गां दोग्धि पय, वृक्षमपचिनोति फलानीनि । एवमेते षट् वियोगविकल्पा पर त्रियोगविकल्पाः षड्भवन्ति । तत्रोदस्त्य उद्भवतयो वा प्रसिद्धकर्तृका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—दहतीत्युक्ते वह्निरिति गम्यते । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—कुजतीत्युक्ते पिक इति गम्यते, द्रुपत इत्युक्ते अभ्य इति गम्यत इति । न्यग्भवतिकरोतयो न्यगस्तिकरोतयो वा भावकर्तृका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—चोरस्य रजति, चोरस्यामयति, चोरं चरयति, चोरं सतापयतीति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—भजति पश्यति, भवत्यपाशीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति ।

उदस्ति-यक्रोतयो उद्भवतिन्यक्रोतयो वा कर्मकर्तृका । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—दुग्धे गौस्त्वय मेव, प्रसूते गौस्त्वयमेव, वृणीते कन्या स्वयमधेति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—अवकिरते हस्ती स्वयमेव, उच्छयते दण्डस्त्वयमेव, नमते दण्डस्त्वयमेव, आराहयते हस्ती स्वयमनेति । उदस्तिक्रोतय उद्भवतिक्रोतयो वा कर्तृस्थक्रिया । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—अर्हति पूजा, जानाति घर्ण, पश्यति रूप, शृणोति शब्दमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—गच्छन्नि ग्राम, आरोहयत्यश्वमिति । न्यग्भवत्युत्क्रोतयो न्यगस्त्युत्क्रोतयो वा कर्मस्थक्रिया । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—दुभोति शत्रु, धिनोति मित्र, मदयति सुहृद, सुपयति सपायमिति । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—पचत्योदन, मिनत्ति कुसुल, सध्नुते ऋग्णयते वा शल्य, तश्णोति यूपमिति । न्यग्भवत्युदस्तिक्रोतयो न्यगस्त्युद्भवतिक्रोतयो वा उभयस्थक्रिया । तेषु पूर्वं अपरिस्पन्दा यथा—तभते पूजा, प्राप्नोति धर्म । उत्तरे सपरिस्पन्दा यथा—भुङ्क्ते ओदन, जघीते स्वाध्याय, तप्यते तप, साधयति स्वर्गमिति ।

ननु च, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत्, भवेदपि भवेत्, स्यादपि स्यादिति नैतावस्ति भवत्यर्थावपि तु साक्षादस्तिभवती । तां चानुपहितक्रियामिधायकाविति नोपाधीभवितुमर्हत् । उच्यते, अस्तभुवि, भूस्तत्तायामिति धातुपाठादनुप्रयोगवर्जमार्धधातुकेऽस्तेर्भूविधानात्सद्वर एवेति विज्ञायते । एवमपि करोत्यर्धानुप्रवेशो दुरुपपाद । सोऽपि कर्तृत्वान्यधानुपपत्तेरुपपद्यते ।

ननु च, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीन्त्यय लट् प्रयोग एव । अस्तिगच्छामो वयमिति च अस्तिप्रयोगोऽपि भावकर्तृकेषु दृश्यते । नैवम्, नास्माभिरस्तिभवती भावकर्तृकावुच्येते । अपि तु अस्तिभवतिकर्तारोऽस्त्यादय एवत्यादयश्च । ते हि रजत्यादिवहुपाधिपरा अप्यस्तो कर्तारो भवन्ति । एतावान्नु विशेष रुजादीना कर्तृत्व तत्परेणैव लकारेणोच्यते । एवादीना च भवत्यस्ति परेणेति, यथा च धात्वथ क्रियोपाधिरेव कालोपि । यदुक्तम्—

क्रियोपाधिश्च सम्भूतभन्निष्यद्वर्तमानता । परापरप्रिभागार्थास्तशक्तिः प्रतिपद्यते ॥

स भूतादिभेदाद्वादशधा । तद्यथा—भूत, भूतानद्यतन, भविष्यत्, भविष्यदनद्यतन, वर्तमान, वर्तमानानद्यतन, परोक्ष, अतिपन्न, अव्यक्त, सङ्कीर्ण, प्रकीर्ण, विप्रकीर्ण इति । लुडादिविषयोऽप्यतीतमात्र भूत स षोढा—भूत, प्रकर्षभूत, भूतानद्यतन, अभिमानाद्यतन, प्रवन्धाद्यतन, सामीप्याद्यतन इति । तेष्वनिर्धारितविशयो भूतो यथा—अकार्षीत्, निपसाद, उवास, शुधाय, अपक्त, पक्तवानिति । शब्दान्तरावगतप्रकर्षादनवेक्षितानद्यतनपरोक्षाद्विप्रत्यय प्रकर्षभूत यथा—अवात्सुरिह पुरा छात्रा । विवक्षिता-यावधिभूतानद्यतन, यथा—अन्यामगा मघोषात् । रात्रिशयो जागरणसततायभिमानानद्यतन, यथा—अमुन्नावा सम्, सकला रात्रि जागरित, रात्रेरप्रमात-वादद्यतनमिष काल मन्यत । अविवक्षितक्रियाधिराम प्रवन्धाद्यतन ।

यथा—यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । विवक्षितक्रियानन्तर्यः सामीप्याद्यतनः । यथा—येयं गता पौर्णमासी अस्यामुपाध्यायोऽग्नीनादधीत । अत्रानन्तरयोर्वाऽनद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोरिति स्मर्यते । एवं लङ्निमित्तमविद्यमानाद्यतनो भूतानद्यतनः । स षोढा—सामान्यानद्यतनः, विशेषानद्यतनः, अभिज्ञानद्यतनः, प्रसिद्धपरोक्षः, प्रश्नापरोक्षः, हशब्दपरोक्ष इति । तेष्वविवक्षितपरोक्षत्वादिः सामान्यानद्यतनः । यथा—अकरोत्, अशृणोत्, न्यपीदत्, अमुत्रावसम्, आमीदिद् तमो भूतः, रामो वनमगच्छदिति । पदान्तरावगतपरोक्षत्वादिविशेषो विशेषानद्यतनः । यथा—अवसन्निरह पुरा छात्रा । न यदीत्यभिज्ञावचनं लङ्पवादोऽभिज्ञानद्यतनः, यथा—स्मरसि देवदत्त काश्मीरेषु यद्वसाम । लोकप्रसिद्धेरापितापरोक्षाभिमानः प्रसिद्धपरोक्षः, यथा—अजयज्जयन्तो हूणान् । प्रश्नोपभुक्तपरोक्षत्व प्रश्नापरोक्षः, यथा—किमगच्छदेवदत्तः । हशब्दार्थोपक्षीणपरोक्षत्वं हशब्दपरोक्षः, यथा—इति हाकरोत्, शब्दकरोदिति । अनागतमात्रं लृडादिविषयो भविष्यत्प्रबन्धाद्यतनस्सामीप्याद्यतनः प्रविभागाद्यतनः इति । तेष्वनिर्धारितानद्यतनादिः सामान्यभविष्यत्, यथा—करिष्यति, चलिरिन्द्रो भविष्यति, कदा गमिष्यसि ? एष गमिष्यामि, पश्यन् व्रजति, पाचको व्रजतीति । निर्धारिताद्यत्विशेषो विशेषभविष्यत्, यथा—अद्य गमिष्यामीति । लिप्तोपाधिको लिप्ताभविष्यत्, यथा—यो मे मित्रं दास्यति स स्वर्गं लोकं यास्यतीति । अविवक्षितक्रियाविराम प्रबन्धाद्यतनः, यथा—यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यतीति । विवक्षितक्रियानन्तर्यस्सामीप्याद्यतनः, यथा—येयमागामिनी पौर्णमासी अस्यामुपाध्यायोऽग्नीनादास्यतीति । भविष्यति मर्यादावचने परस्मिन्कालविभागेचानहोरात्राणां परस्मिन्विभागेति प्रविभागानद्यतनः, यथा—यद्यमघ्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रास्तस्य यद्वर कौशाम्यास्तत्रैदं मोक्ष्यामहे । योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येत्यामहे । एव परस्मिन्विभागेत्यपि द्रष्टव्यमिति । भविष्यन्नेवाविद्यमानाद्यतनो लुण्णिमित्तं भविष्यदनद्यतनः, स षोढा—सामान्यानद्यतनः, लिप्सानद्यतनः, परिदेवनानद्यतनः, परावरविभागीयः, परप्रविभागीय इति । तेष्वनिर्धारिताक्रियाप्रबन्धादि सामान्यानद्यतनः, यथा—कर्ता कर्तारौ कर्तारः, कारिता कारितारौ कारितार इति । शब्दान्तरावगतविशेषो विशेषानद्यतनः, यथा—त्व पक्ता । लिप्तोपाधिको लिप्सानद्यतनः, यथा—यो मे मित्रं दाता स स्वर्गं लोकं गन्ता । परिदेवनोपाधिक परिदेवनानद्यतनः, यथा—इयं नु कदा गन्ता यैव पादौ निदधाति, अयं नु कदाभ्येता य एवमनमियुक्तः । कालविभागे चानहोरात्राणामित्यहोरात्रविषय परापरविभागीयः, यथा—योऽयमागामी मासस्तस्य य पर पञ्चदशरात्रस्तत्रैदं भोक्तासहे । योऽयमागामी त्रिंशद्वात्रस्तस्य योऽपरः पक्षस्तत्र युक्ता अध्येतासहे । परस्मिन्विभागेत्यनहोरात्रकालाध्वमर्यादाविषय परप्रविभागीयः । यथा—योऽयमागामी संवत्सरस्तस्य यद्वरमाग्रहायण्यास्तत्र पाटलिपुत्रं गन्तासः । स एव अश्वविभागाविषयोऽध्वविभागीयः । योऽयमघ्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात् तस्य यत्परं कौशाम्या-

तत्र सत्तन्वातास् इति । अवाप्ताप्रच्युतप्रियाविषयो लडादिनिमित्त वर्तमानः । स पोढा—सामान्य-
वर्तमानः, विशेषवर्तमानः, अविरामवर्तमानः, प्रवृत्तोपरतः, घृत्ताविरतः, नित्यवृत्त इति ।
तेष्वनपेक्षितविरामादिविशेषपरसामान्यवर्तमानः, यथा—अस्ति, भवन्, कुर्वाणः, पच्यमानः,
पवमानः, पत्रमुद्धमान इति । परोक्षादिविषयो विशेषवर्तमानः । अत्र घटे यक्षः प्रतिवसति ।
विवक्षितक्रियाप्रसङ्गोऽविरामवर्तमानः, यथा—प्रासादं करोति । विमक्षितप्रवृत्तिविरामः प्रवृत्तोप-
रतः, यथा—जीवन्त मारयति । अविमक्षितप्रवृत्तिविरामो घृत्ताविरतः, यथा—इह कुमारः ग्रीडति ।
अविच्छिन्नप्रवृत्तिसंतानो नित्यप्रवृत्तः, यथा—तिष्ठति परंत इति ।

अनागतातिव्रान्तप्रियास्वपि पदान्तरप्रयोगापादितवर्तमानत्वाद्दृष्टं निमित्तमविद्यमानानद्य-
तनो वर्तमानाद्यतनः । स पोढा—लिप्साविषयः, आशसाविषयः, पुरायोगीयः, स्पर्शयोगीयः,
उभययोगीयः, अनुभययोगीय इति । तेषु लिप्साविषयो यथा—यो मे मिश्रा ददाति स स्वर्गं
याति, को मे मिश्रा ददाति कस्वर्गं लोकं याति, एव कतरो मे मिश्रां ददाति, कतमो मे मिश्रा
ददाति । आशसाविषयो यथा—देवधेद्वर्पति सपद्यन्ते शालयः । पुरायोगीयो यथा—वसन्तीह
पुरा छात्राः । स्पर्शयोगीयो यथा—इति स्तोपाध्यायः कथयति । उभययोगीयो यथा—नडेन स
पुरापीयते । अनुभययोगीयो यथा—भापते राघवस्तदेति । भूत एव लिङ्गविषयोऽक्षाणां पर-
परोक्षः । स पोढा—स्वपरोक्षः, परपरोक्षः, स्वपरपरोक्षः, मन परोक्षः, प्रमाणपरोक्षः, निर्णय-
परोक्ष इति । तेषु स्वापेक्षया परोक्षो यथा—चकार चकार, चक्रासाञ्चकार, ऊपुरिह पुरा
छात्रा इति । परापेक्षया परपरोक्षः, यथा—कः कलिङ्गादिवेदः, को ब्राह्मणान्ददर्शः, नाह कलिङ्गान्
जगामेति । उभयापेक्षया स्वपरपरोक्षो यथा—जघान कस घासुदेव, ददाह त्रिपुर हरः, ममाथ
वृत्रं मघवेति । स्वरणापेक्षया मन-परोक्षो यथा—इति चकार, शश्वच्चकार, इति ह, शश्वच्चकारेति ।
प्रश्ने चासन्नकाल इति निर्णयपरोक्षः, यथा—किं सा जगाम तत्पार्श्वं, किमुवाच यथोचितः, स किं
शुभावः तद्वाक्यमिति, पृच्छामि किं सखीति । भविष्यद्भूतवर्तमानक्रियातिपत्तिविषयो लङ्निमित्त-
मतिपन्नः । स पोढा—भविष्यद्भूतवर्तमानक्रियातिपत्तीनां शुद्धमिश्रमेदात् । तत्र केनचिल्लिङ्गेन
भविष्यन्तीं शुद्धामेव क्रियातिपत्तिमवगम्य प्रयुङ्क्ते । यथा—अपि वज्राहतेनापतिष्यत्, कथं नाम
तत्रभवान् वृषलमयाजयिष्यत् दक्षिणेन चेदयास्यत् न शक्यं पर्याभविष्यत् यथा च सङ्घिः
प्रदिष्टेन पथा समचरिष्यथ, न ते समचरिष्यन्न चरणात्ते न भूतयः । एव मिश्रमपि यथा—

रामाय पुण्यमहर्से सदृशाय सीता दत्तैव दाशरयिचन्द्रमसेऽभविष्यत् ।

आगेपणेन पणमप्रतिकार्यमार्यस्त्रैयम्बकस्य धनुषो यदि नाऽकरिष्यन् ॥

केनचिल्लिङ्गेनानीता क्रियातिपत्तिं शुद्धामेवावगम्य प्रयुङ्क्ते । यथा—न भद्रे यत्तत्रभवान्वृषल-
मयाजयिष्यत्, न सभावयामि तत्र नाभोक्ष्यत भवान् । यथा च—

दुर्वचं त्वदथ मा स्म भून्मृगस्त्वय्यसौ यदकरिष्यदौजसा ।

नैनमाशु यदि बाहिनीपतिः प्रत्यप्स्यत सितेन पत्रिणा ॥

एवं मिथामपि—

परस्परेण स्पृहणीयशोभं न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।

अरिमन्द्वये रूपविधानयनः पत्युः प्रजानां वितथोऽभविष्यत् ॥

केनचित्प्रमाणेन वर्तमानामपि क्रियातिपात्तिं शुद्धामेवावगम्य प्रयुक्ते । यथा—उताकरिष्यत्, अप्य-
करिष्यत् । यथा च—

गामधारयत्कथं नागो मृणाळमृदुभिः फणैः । आरमातलमृलात्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ॥

एव मिथामपि यथा—

अमह्ययद्वमुधा तोये द्युतगैलेन्द्रबन्धना । नारायण इव श्रीमान्यदि त्वं नाधरिष्यथाः ॥

इति ॥ तिरोभूतभूतभविष्यदादिविशेषोऽव्यक्तः । स पोढा- लट्विषयः, लोट्विषयः, लृट्विषयः,
लृट्विषयः, तव्यादिविषयः, तुमुनादिविषयश्चेति । तेषु लट्विषयो यथा—कटं कुर्यात्, चिरं
जीयात्, कथं तत्रभवान् वृपलं याजयेत्, अपि शिरसा पर्वतं मिचात्, संभावयामि भुञ्जीत
भवान्, कालोऽयं यद्वृञ्जीत भवानिति । लोट्विषयो यथा—उपाध्यायश्चेदागच्छति आगन्ता
आगमिष्यति वा, अथ त्वं छन्दोऽधीष्व । ऊर्ध्वं मुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेत् आगच्छति आगन्ता
आगमिष्यति वा अथ एव व्याकरणमधीष्व, कुरु कटं प्रातस्ते कालः कटकरणे, चिरं जीवतु भवान्
किमिह भवान् करोतु, लुनीहि लुनीहीरयेवायं लुनाति अलावीत् लविष्यति वेति । लृट्विषयो
यथा—कदा भुङ्क्ते कर्हि भुङ्क्ते, अपि तत्रभवान् वृपलं याजयति, जातु तत्रभवान्वृपलं याजयति,
कच्चिजीवति मे माता, कं वा विभूतयो न मदयन्तीति । लृट्विषयो यथा—अन्धो नाम पर्वत-
मारोक्ष्यति उत दण्डं पतियति, कतरो नाम वृपलः यं तत्रभवान् वृपलं याजयिष्यति,
न मर्यायामि न श्रद्धे नावकटपयामि यत्तत्रभवान्वृपलं याजयिष्यति, प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं
न शास्यसि प्रमो, इति । तव्यादिविषयो यथा—स्वाध्यायोऽध्येतव्यः, ब्राह्मणो न हन्तव्यः,
पितरो वन्दनीयाः, गुरवो माननीयाः, हृत्वं न भाजयेत्, कार्यं न कुर्यादिति । तुमुनादिविषयो
यथा—भोक्तुमैच्छन् इच्छति पपिष्यति वा, भुक्त्वा अव्राजीत् व्रजति व्रजिष्यति वा, अधीत्यास्ना-
मीत् स्नाति स्नास्यति वा, चोरद्वारमाकुञ्चत् आक्रोशति आक्रोश्यति वा, पायंपायमासिर्ताष्ट आस्ते
आमिष्यते वा, रौप्यमण्यन् पुष्यति पोष्यति वेति । कालान्तरसम्पुत्तस्सद्दीर्घः ; सङ्करश्चानेका-
कारत्वादित्युक्त्या न शन्यते निर्देष्टुमिति भङ्गनिर्वाहाय तु पोढैवोदाह्रियते । स भूतभूतानद्यतनयोः
यथा—अन्येभ्यो वा अमुं समहि । भविष्यद्भविष्यद्यतनयोर्यथा—अद्य भो वा गमिष्यति ।

भूतभविष्यदभयतनयोर्वंधा—अग्निष्टोमयाजकस्य पुत्रो जनिता । भूतानघतनभविष्यतोर्वंधा—
भाविहृत्यमासीत् । वर्तमानपरोक्षयोर्वंधा—

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावद्विरः स्त्रे मरुता चरन्ति ।

तावत्स वद्विर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदन चकार ॥

भविष्यद्वर्तमानपरोक्षाणा यथा—

साटोपमुर्वीमनिश नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृत पयोधेरमोऽभ्यामि मेघान्पिबतो ददर्श ॥ इति ।

वर्तमानस्य भविष्यद्वर्तमानपरोक्षप्रवेशे प्रकीर्णः । स भविष्यदनुप्रवेशे आशसायां यथा—
उवाच्यायश्चेदागच्छति युक्ता व्याकरणमधीमहे । लिप्साया यथा— कोपयतो भोजयति यावत् ।
पुरायोगे यथा— यावद्भुङ्क्ते, पुरा यजति । सामीप्ये यथा— कदा ग्राम गमिष्यति, पय गच्छामि,
गच्छन्तमेव मा विद्धि । पय मृतानुप्रवेशेऽपि भूतसामीप्ये यथा— कदा ग्रामादागतोऽसि ?
पय आगच्छामि, आगच्छन्तमेव मा विद्धि । वृष्टप्रतिवचने यथा— अयि मोः कटमकार्षीः, कटं
देवदत्त ननु करोमि, मयं नु करोमीति । भविष्यतो मृतानुप्रवेशे भूतस्य भविष्यदनुप्रवेशो
विप्रकीर्णः । स भविष्यतो भूतानुप्रवेशे यथा— सरसि देवदत्त काश्मीरेषु वत्स्यामः, अभिजानासि
कलिङ्गेषु वत्स्यामः तत्रादनं मोक्ष्यामहे, सरसि यत्काश्मीरेषु वत्स्यामः यत्तत्रादनं मोक्ष्यामह इति ।
यथा वा—

स्मृत्यदां दाशगृथिर्भवन्भवानमुं वनान्ताद्वनितापहारिणम् ।

पयोधिमावहन्चलज्जलाविलं विलङ्घ्य लङ्का निकृपा हनिष्यति ॥

इति । भूतस्य भविष्यदनुप्रवेशो यथा— मास कार्षीः, मास करो, देवश्चेदृष्टस्सम्पन्नाः शालयः
इति । यथा वा—

अपकर्ताऽहमस्मीति मा ते मनसि भूङ्क्ष्यम् ।

मा स सीमन्तिनी काचिज्जनयेत्पुत्रमीदृशम् ॥

जातश्रायं मुवेन्दुरने भ्रुकुटीप्रणयो पुनः । गतं च वमुदेवस्य कुलं नामावगोपताम् ॥

इति । अथ कथं नित्यप्रवृत्तस्य वर्तमानप्राप्तावपि तस्युः स्वास्यन्ति गिरयः, मागे कृपोऽभूत्,
दृपो भविष्यतीति भूतभविष्यत्कालविषय प्रयोगो भवति । उच्यते । हेहयादिघटेषु ये राजानो
प्रभूषु तेषां या क्रिया तासामनीतरयात् तत्सम्बन्धविशेषां भूतकालविषय प्रत्यय प्रयुङ्क्ते,

हेह्यराज्येऽपि पर्वता इत्यनेन तस्थुरिति । तथा आगामिभन्वन्तरेषु ये राजानो भविष्यन्ति तेषां या' क्रियास्तासा भविष्यत्वात्तत्सम्बन्धविषयानां भविष्यत्कालविषयं प्रत्यय प्रयुङ्क्ते । यदा बलिरिन्द्रो भविष्यति तदापीत्यमेव पर्वताः स्थास्यन्तीति । एव कृपस्यापि भूतभविष्यदर्शनक्रियासम्बन्धात् अभूद्भविष्यतीति क्रियाभिसम्बन्धो न विरुध्यत इति । उपग्रहोऽपि प्रकृत्यर्थोपाधिरेव । कः पुनरसौ परस्मैपदात्मनेपदोभयपदिनामात्मनेपदपरस्मैपदयोगनिमित्तमर्थविशेषः । तदुक्तम् ।

य आत्मनेपदाद्धेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते । परस्मैपदतो वापि मन्यन्ते तमुपग्रहम् ॥

यथा—नाथति नाथते, शपति शपते, आह्वयति आह्वयते, प्रतिजानाति प्रतिजानीत इति । अत्राक्षिपि नाथ', शप उपालम्भने, स्पर्धायामाह', सम्प्रतिभ्यामनाध्याने, ज्ञा आत्मनेपदं, शेषे परस्मैपदमित्यर्थमेदाः । एवं मुण्डो भीषयते, कुञ्जिकयैनं भाययति, जटिलो विस्मापयते, मल्लैन विस्मापयति । द्येनो वर्तिकामुल्लापयते, कस्त्वामुल्लापयति, सप्रवदन्ते ग्राम्या', संप्रवदन्ति शकुनय इति । अत्र भीस्म्योर्हेतुभये, लिय. सम्माननशालिनीकरणयोश्च, व्यक्तावाचं समुच्चारणे, वद आत्मनेपदं, शेषे परस्मैपदमित्यर्थमेदः । एवमन्यदप्युहनीयम् ।

ननु च, 'य आत्मनेपदात् मेदः क्वचिदर्थस्य गम्यते' इत्यत्र क्वचिद्ग्रहण किमर्थम् ? उच्यते । परस्मैपदात्मनेपदोभयपदिनामात्मनेपदपरस्मैपदोभयपदयोगः पद प्रकारो भवति । प्रकृतिनिमित्त', प्रकृत्यर्थनिमित्त', प्रत्ययनिमित्त', प्रत्ययार्थनिमित्तः, उपस्कारनिमित्तः, उपस्कारार्थ-निमित्तश्च । तत्रार्थनिमित्तेषु यथायोगमर्थावगतिहेतुत्वं विद्यते, शेषेषु तु न विद्यते । क्वचिद्ग्रहणेन ज्ञापयति । तत्रात्मनेपदयोगः प्रकृतिनिमित्तो यथा—अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, ज्ञाथुस्मृद्दशां सनः, पथते च्यवते सुस्मृपते दिदक्षत, इति । प्रकृत्यर्थनिमित्तो यथा—प्रकाशनस्थेयारययोश्च, भुजोऽनवने, गृधिवन्च्योः प्रलम्भने, कर्मव्यतीहारे तिष्ठते भुङ्क्ते गन्धयते व्यतिलुनीत इति । प्रत्ययनिमित्तो यथा—शदेदिशत', म्रियतेर्लुङ्लिटोश्च, शीयते अमृतमृषीष्टेति । प्रत्ययार्थ-निमित्तो यथा—भावकर्मणोरात्मनेपदं कर्मकर्तरिफलवत्कर्तरि च, आस्यते पच्यते विपच्यते पचत इति । उपस्कारनिमित्तो यथा—निपराभ्यां जे', समवप्रविश्य स्थ, समस्त्वृतीयायुक्ताह्, मिथ्योपपदात्कृजोऽभ्यामे, विजयते पराजयते, सतिष्ठते अवतिष्ठते प्रतिष्ठते वितिष्ठते, अभ्वेन सञ्चरते, पद मिथ्याकारयति । उपस्कारार्थनिमित्तो यथा—चे पादविहरणे, आटोऽप्योतिरङ्गमेन, उपाह् मन्त्रकरणे, दाणश्चसाचेच्चतुर्थ्यर्थे, विक्रमते वाजी, आक्रमते ज्योति, सावित्र्युपतिष्ठते, दास्या संयच्छत इति । प्रकृतिनिमित्त' परस्मैपदयोगे यथा—शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, भवति व्यतिहसन्ति व्यतिहरन्ति, परस्परस्य व्यति । प्रत्ययार्थनिमित्तो यथा—कुपिरजो प्राचां श्यन्, परस्मैपदं च, शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । रज्यति वल्ल स्वयमेव, कुप्यति पादस्वयमेव, रज्यते वल्लम्, कुप्यते पादमिति, उपस्कारनिमित्तो यथा—अनुपराभ्यां कृत्र । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च, अनुकरोति पराकरोति, इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति, अन्योन्यस्य व्यतिलुनन्तीति । उपस्कारार्थनिमित्तो

यथा—समोऽकृजने, आटोदोऽनास्यविहरणे, उदोऽनूर्ध्वकर्मणि, प्रादेरजाघन्तरागुजेर्यक्षपात्रेषु, सक्तीडन्ति शकटा, व्याघ्रो मुग्ग व्याददाति, आसनादुत्तिष्ठति, यक्षपात्राणि प्रयुनक्तीति । उभयपदयोगप्रकृतिनिमित्तो यथा—वाक्चपः, अनुपसर्गाद्वा, लोहितायति लोहितायते, क्रामति क्रमत इति । प्रकृत्यर्थनिमित्तो यथा—विभाषाकर्मकात् विभाषा विप्रलापे, उपरमति उपरमते, सप्रवदन्ति मौहूर्ता सप्रवदन्ते मौहूर्ता इति । प्रत्ययनिमित्तो यथा—घृद्भ्यो लुटि, घृद्भ्यः स्यसो, अघुतत् अघोतिष्ठ, वत्स्यति वर्तियते इति । प्रत्ययार्थनिमित्तो यथा—रयति रयते, कुप्यति कुप्यते, कुपिरजोः प्राचा इयन्, परस्परपद च कर्मकर्तरि, इति । उपस्कारनिमित्तो यथा—उपसर्गादस्यत्युहोर्वा, उदस्यति उदस्यते, समूहति समूहत इति । उपस्कारार्थनिमित्तो यथा—या लिप्सायाम्, विभाषोपपदेन प्रतीयमाने, मिश्रुक्षे ब्राह्मणकुलमुपतिष्ठति उपतिष्ठते, ब्राह्मणस्व यक्ष यजति, यजत इति । एवमन्येऽपि हेतुलक्षणाभेदण्यभूतार्थगर्हाकाटित्यसाक्ष्यपूर्वकालतादर्थ्यादयः प्रकृत्यर्थोपाधिविशेषा वेदितव्या । यथा—अपीयानो वसति, पचन्नास्ते, पुन पुनः पठति पापठ्यते, पुन पुन पचति पापच्यते, गंहित दहति दन्दहाते, कुटिलं क्रामति चङ्क्रम्यते, कन्यादर्शं वरयति, भुक्त्वा व्रजति, भोक्तु व्रजन्तीति । एवमेते धातुरूपाया प्रकृतेरर्थोपाधयः प्रत्ययरूपाया स्वप्रत्ययार्थोपाधय एवोपाधयो भवन्ति । प्रातिपदिकरूपायास्तु स्वार्थादप्यलिङ्ग-सङ्ख्यापरिमाणकारकसम्बन्धसोपधनसहायतादर्थ्यहेतुलक्षणादय उपाधयो विद्यन्ते । ते तु प्रत्ययार्थोपस्कारार्थप्रातिपदिकार्थेभ्योऽन्तरमेव वर्णयिष्यन्ते इति नेह प्रतन्यन्ते ।

अथ प्रत्ययार्थोपाधिः । तत्र कारकोपाधिषु पुरुष उक्तः सङ्ख्यात्वग्रन्थोपाध्यास्यते । अपरेऽपि चास्य यस्य विधिनमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टप्रश्नप्रार्थनप्रेषातिसर्गप्राप्तकालदानस्वर्गगर्हादयः उपाधयो भवन्ति । तद्यथा—अग्निहोत्र जुहुयात्, इह भवान् भुञ्जीत, इह भवान्नास्ताम्, भवान्माणवकमभ्यापयेत्, किं नु खलु व्याकरणमधीयीय, इतद्वृद्धो लभेयाहं मिश्राम्, आशसनमपि प्रार्थनमेव, चिर जीव्या, ग्राम गच्छ, गच्छानुहातोऽसि, कुरु कट प्राप्तस्ते कालः कटकरणे, भवान्खलु शत्रु हन्यात्, खलु तत्रभवान् भारं वहेत्, कथं नाम तत्रभवान्वृषलं याजयेदिति । एवमन्येऽपि तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिहेत्वानुलेम्पशक्तिषयोवचनकृच्छ्रानुधमन शिल्पिलक्षणलिङ्गादयोऽवगन्तव्या । यथा—वदिता जनापवादात्, मुष्टयितार आविष्टायना, वधूमूढा कन्यामलङ्घिष्णु, यशस्वरी विद्या, आशाकरी भार्या, हस्तिप्रो भट, कवचहर क्षत्रियकुमार, धारयन्नुपनिषदम्, जशहस्सुत, नर्तकी वेद्या, जायाम्नास्तिलक, व्यासस्य वचन, पाणिनेरुक्ति, कालिदासस्य प्रबन्ध इति ।

अथोभयोपाधि । सोऽपि सञ्ज्ञाजातिप्रभासपरिमाणघृताश्लेषभाषाच्छन्दोमन्त्रब्राह्मणादीरुक्तौ-शादिमेदादन्तप्रकार । तद्यथा—तिच्छो च सजायाम्, भद्रभूतिदैवदत्त इति हस्ता पुरोडा इति । द्वितीया ब्राह्मणे ग्रामव्य तद्दहस्सहायान् दीद्वेषेयु, प्रष्टोही दीध्यतीति, आशिपि वुन्, जीवतात्

जीवञ्च, नन्दतान् नन्दक इति । माट्चाकोशे, आकोश नजयनि, मा जीयन् परावशादु ख
दग्धोऽपि जीवति । 'तस्याजननिरेवान्मु जननीहेशकारिणः' इति ।

परम-येऽप्यमूयासमतिकोपकुत्सनभर्त्सनावाधप्रहाराट्टच्छर्पयाहर्णोत्पत्तिप्रभृतयोऽवगन्तव्या ।
तेऽसूया यथा—माणवकमाणवक अभिरूपका अभिरूपक रिक्त ते अभिरूप्यम् । समतिर्यथा—
माणवका माणवक अभिरूपका अभिरूपक शासन खट्वसि । कापो यथा—माणवक माणवक
अविनीतक अविनीतक इदानीं द्वात्यसि जातम् । कुत्सन यथा—शक्तिके शक्तिके यष्टिरे यष्टिके
रिक्ता ते शक्ति । भर्त्सन यथा—चार चार वृषल वृषल घातयिष्यामि त्वाम् । आवाधो यथा—
गतगता नष्टनष्टा प्रिया प्रिया गमनादिना पङ्कजमान कश्चित्क प्रयुक्ते । प्रकारी यथा—पटुपटु,
भीतभीत, परिपूजगुण न्यूनगुणस्योपमाने सत्यैव भवति । अट्टच्छ यथा—सुषुप्तु सेन ददाति,
प्रियाप्रियण ददाति, अर्पीड्यमानो ददातीत्यर्थ । पारम्पर्यादयो यथा—भवतश्चायिका, अहंति
भयान्भुभक्षिकाम्, इभुभक्षिका मे धारयसि, उदपादीक्षुभक्षिरिति । सर्वोऽपि चायमुपाधि-
प्रपञ्चस्त्रिधनाख्यायते, धर्म्युपाधिर्धर्मोपाधि प्रकीर्णोपाधिश्च । तत्र वृज स्तम्भशङ्खद्वया
दीदिवत्सयोरिन्, स्तम्भकणयोरमिजपो, हस्तिचूचकयोरित्यादि । धर्म्युपाधिर्यथा—

ग्रीह्स्तिस्तम्बकणि क्षेत्रे गृहे वत्सम्भकृत्करि । जन-कीर्णजपो राज्ये मत्तस्तम्बेरमो वने ॥

प्रजने सनरप् समुदोरज पशुत्विति । धर्मापाधिर्यथा—

समजस्रम्याद्वरा गोभिरदृष्टामुदज उक्षमि । भयत्यसरे यस्यास्तैषा मे गोमतद्विक्ता ॥
मन्यकर्मण्यनादरे, विभाषा प्राणिषु, पृष्टी चानादराधिके भावलक्षणे इति । प्रकीर्णोपाधिर्यथा—
मन्यते न तृणायापि त्वा नात्र पश्यतो हर । मिपत्सु लोफपालेषु हवि पिबति सोऽधरे ॥

तिङ्शुत्तद्धितामिधेयप्रत्ययाथ प्रधान । स त्रिधा—स्वाथस्सम्बन्धी कारकञ्च ।
तेषु प्रत्यर्थे एव स्वाथ । स त्रिधा—धात्वर्थ प्रातिपदिकाथदशपञ्च । तत्र धात्वर्थस्त्रिधा ।
भात्र प्रिया कारकञ्च । तेषु भावो द्विधा—सत्त्वभूतोऽसत्त्वभूतश्च । तयोर्लिङ्गसङ्ख्यायोगी
सत्त्वभूत यथा—

अत्रचन वचन प्रियमन्निधानत्रलोफ्नमेत्र त्रिलोफ्नम् ।

अत्रयत्रात्रण च यदशुक्तयतिरेण तदङ्गममर्पणम् ॥

अलिङ्गसङ्ख्यायोऽसत्त्वभूता यथा—

अपि प्रमत्नेन महर्षिणा त्व सम्यग्गिनायानुमतो गृहाय ।

नालोह्ययं सन्मितु द्वितीय सर्पोपकारधममाश्रम ते ॥

श्रिया द्विधा शुद्धा सङ्कीर्णा च । तयो नारकासपृक्ता शुद्धा यथा-

पट्टोपमिति साम्यसपक्ष दष्टप्रत्यधरभिन्वमभीष्टे ।

पर्यङ्गजि सरजेन तरण्यान्तारलोत्पलयेन नरेण ॥

कर्तृत्वापन्नसाध्यरूपा सङ्कीर्णा यथा-

कुचद्वन्द्वे तन्नि द्विपङ्क्तभङ्गुम्भश्चलतुला दधानेऽरिमन्कस्या न युगतिषु चित्तरय रजति ।
तत्रोत्रैर्युग्मे वा हृतरचिरात्मीकररचो त्रिर्पल्युष्माण कमिह न युवान जग्यति ॥

कारक द्विधा, नियतधातुविषयमनियतधातुविषयश्च । तयोर्नियतधातुविषय यथा-

तुपारलेशाकुलितोत्पलाभे पर्यश्रुणीं मङ्गलभङ्गमीर ।

अगृहभात्रापि त्रिलोकेन सा न लोचने मीलयितु प्रियेहे ॥

अनियतधातुविषय यथा-

अभिमुखे मयि सहतमोक्षित हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

प्रिनयनारित्वृत्तिरितिस्तया न त्रिवृतो मदनो न च सहत ॥

प्रातिपदिकाथस्त्रिधा, व्यक्तोऽव्यक्तस्मद्विधश्च । तेषु प्रत्ययोत्पादानुत्पादयोरविशिष्टो व्यक्त । स द्विधा—तद्विज्ञोऽन्यलिङ्गश्च । तयोस्तद्विज्ञो यथा—मन एव मानसम्, बन्धुरेष या-धव, यव एव यावक इति । अन्यलिङ्गो यथा—उपाय एव औपयिकम्, देव एव देवता, देवतव दयतमिति । अव्यक्तो द्विधा, उज्जितस्वरूपोऽनुज्जितस्वरूपश्च । तत्रोऽज्जितस्वरूपो यथा—वेदशालच्छङ्कटचा, सप्रोदश्च कटुश्च, उपाधिभ्या त्यक्प्रासप्राकृतयोरिति । यथा, विशाल, विशङ्कट, प्रकट, विकट, उपत्यका, अधित्यकेति । अत्रोपसगरसङ्गप्रत्यादिस्वरूपमुज्जितम् । अनुज्जितस्वरूपो यथा—व सोमार्धवर्षमेभ्यस्तनुत्र, कासुगोणीभ्या परश्च, किमस्तिट्ययघादाम्यद्रव्यप्रकर्षे । विनम्ब्या नानात्रा न सह । यथा—यत्सतर, उक्षतर, नितरा, मतीवतरा, विना, नानेति । उपचरितार्थवृत्ति सदिश्व । स द्विधा—सङ्गयावानसङ्गवश्च । तयोस्तिड ताया यथा—पचतितरा, पचतकीति । सुत्रन्तार्थो यथा—त्यक्का, उच्चैरिति । प्रत्ययाथा द्विधा, कृदथस्तद्विताथश्च । तयो कृदर्थो यथा—यावप्राप्ती, साराणिमिति । तद्विताथो यथा—नामिजित्य, काज्ञाय-य इति । समासार्थो द्विधा, समासनिमित्त, समासनिमित्तश्च । तत्र यमाधित्य तद्विताथ इति समासो भवति । समासनिमित्त यथा—द्वमातुर पञ्चकपाल इति । सम्बन्धी यस्य तु समासान्त इति समासो निमित्त स समासनिमित्त यथा—देवराज प्रत्युरसमिति । सम्बन्धी त्रिधा, क्रिया द्रव्य गुणश्च । तेषु क्रिया त्रिधा, क्रियासम्बन्धिनी कारकसम्बन्धिनी उभयसम्बन्धिनी च । तासु क्रियासम्बन्धिनी द्विधा,

मित्ररूपाऽमित्ररूपा च । तयोर्मित्ररूपा यथा—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति, जुगुप्सितुमिच्छति जुगुप्सित इति । अमित्ररूपा यथा—अत्यर्थं पापच्यते, पुन पुन पठति पापट्यत इति । कारक सम्बन्धिन्यपि द्विधा, साकाक्षा निराकाक्षा च । साकाक्षा यथा—पदमिवाचरति पटीयति कम्बलम्, प्रासादमिवाचरति प्रासादीयति कुट्टम् । निराकाक्षा यथा—पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, पुच्छमुदस्यत्युच्छयत इति । उभयसम्बन्धिनी द्विधा, क्रियाकारकसम्बन्धिनी कारकक्रिया सम्बन्धिनी च । तयोः प्रथमा यथा—पचत प्रयुक्ते पाचयति ५वदत्त, अधीयान प्रयुक्ते अध्यापयति कारीपोऽग्निः । द्वितीया यथा—कसवधमाचष्टे कस घातयति, आरात्रिविवास माचष्टे रात्रि विवासयति । द्रव्यमपि त्रिधा, विशय्य विशपण व्यवहितञ्च । तपु विशय्य द्विधा, सापक्षमनपक्षञ्च । सापक्ष यथा—युष्माकमय याम्माका गा, वत्स्या हितो व सीयो गोधुक् । अनपक्ष यथा—वसिष्ठस्यापत्य वासिष्ठ, पृथिव्या ईश्वर पार्थिव । विशपण द्विधा, धर्मिनिष्ठ धर्मनिष्ठ च । धर्मिनिष्ठ यथा—गावोऽस्य सतीति गोमान्, प्रासादोऽस्य स्यात्प्रासादीय दारु । धर्मनिष्ठ यथा—अस्तीति मतिरस्यास्तिक, नास्तीति मतिरस्य नास्तिक इति । व्यवहित द्विधा, विशेष्यरूप विशपणरूप च । विशय्यरूप यथा—द्विमयमुदभिन्यवाना द्विमया यवा उद्ध्रित । विशेषणरूप यथा—पञ्चमो मासोऽस्य जातस्य पञ्चमी बालक, पष्ठ रूपग्रन्थग्रहणमस्य पठ्को वटु । गुणोऽपि त्रिधा, आश्रित प्रवृत्तिनिमित्तमुपाधिश्च । तेष्वश्रितो द्विधा, अभिन्नरूपो मित्ररूपश्च । तयोर्मित्ररूपो यथा—मिक्षाणा समूहो भक्षम्, काकोलूकस्य वैर काकोलूकिका । मित्ररूपो यथा—ऋत्विजा कर्मात्वि य, पालूना पाक पालुकण इति । प्रवृत्तिनिमित्त द्विधा, अनुरक्तमननुरक्त च । तत्रानुरक्तं जात्यात् यथा—ब्राह्मणस्य भाव ब्राह्मण्य, ऋजोर्भाव आर्जवमिति । अनुरक्तं सयन्धादि, यथा—दण्डिना भावो दण्डित्वम्, पाचकस्य भाव पाचकतेति । प्रकृत्यथप्रत्ययाथयोर्विशपणमुपाधि । स द्विधा, व्यस्तस्समस्तश्च । व्यस्त प्रकृत्यर्थे यथा—शिवो दवताऽस्येति शैव, लवण पण्यमस्येति लावणिक । प्रत्ययार्थे यथा—गात्रिकया श्लाघन, काठिकयाऽधिक्षिपति । अत्र दवतापण्यश्लाघाधिक्षपा उपाधय । समस्तो यथा—दण्डा प्रहरणमस्या क्रीडाया दण्डा । अत्र दण्डशब्दात् तदस्यामित्यधिकरण प्रत्ययो विहितो दण्डस्य प्रहरणत्व, अधिकरणत्व च क्रीडात्व प्रत्याययति । एव ह्योगोदोहस्य विकारो ह्यङ्गर्धान नयनीतम् । अत्र ह्योगोदोहद्विकार प्रत्ययो विहित, प्रकृत्यर्थोपाधि दोह प्रत्ययार्थोपाधि च सहा प्रत्याययतीति ।

कारक त्रिधा, सक्रिय मित्रक्रियममित्रक्रिय च । तपु सक्रिय त्रिधा, कर्तृरूप कर्मन्पमनु स्यूतञ्च । कर्तृरूप द्विधा, क्रियाविगपस्य कारकविगपस्य च । तयोः क्रियाविशपस्य यथा—सुस्नात पृच्छति सास्नाति, एव सास्नायनिक, प्रभूतमाह प्राभूतिक, एव माशब्दिक, प्रतीप वर्तते प्रातीपिक, प्रतिकूल चरति प्रातिकूलिक इति । कारकविगपस्य यथा—व्याकरण

वेत्यधीते वा दैयाकरण, समा ममा विजायते समासमीना, अक्षैर्द्वयस्याक्षिक, संतापाय प्रमथति सान्तापिक, पितुरागत पितृय, समानोदरे दायित सोदर्य इति । कर्मरूप द्विधा, सजातीयस्यमसजातीयस्य च । सजातीयस्य यथा—अयन नेय आयानयीन शार, मास भूतो मासिको भृत्य, वर्षप्रधीष्टो वार्षिक उपाध्याय, पक्ष लक्ष पाक्षिको नियन्ध, षण्मास क्रीत षण्मासिका दास, सयत्सर वृत्तस्सायत्सरिकोऽभ्यास इति । असजातीयस्य यथा—वामदेवेन दृष्ट वामदेष्टव्य साम, लाक्षया रक्त घन्न लाक्षिक, देवाय देय दैव्य हवि, तन्त्रादचिरापहत तान्त्रिक पट, द्वारे नियुक्तो दौवारिक पुमान्, चतुर्दश्या दृश्यते चानुर्दश्य रक्ष इति । अर्थान्तरानुय धनमनुस्यूतम् । तद्विधा, प्रियानुस्यूत कारकानुस्यूत च । तयो प्रियानुस्यूत यथा—मीतान्वेषणमधिरत्य वृत्तो ग्रन्थ र्मता र्वणीय, एव त्रिरातातुर्नीय, वाक्यपटीय, पौरी पोणमासी अस्मिन्मासे भवति पौष, एवमाप्रहायणिक आश्विनिक इति । कारकानुस्यूतं यथा—तित्तिरिणा प्रोक्त वेद विदित्यधीयते वेद तैत्तिरीयाश्छात्रा, एव चारतन्तवीया, एगलेयिन, एतरेयिन, तथा पाराशरिणो मिश्रय, शैलालिनो नटा ।

मित्रप्रिय त्रिधा, लक्षितप्रियमपक्षितप्रियमनुमतप्रिय च । तेषु लक्षितप्रिय द्विधा, कर्तृस्य कर्मस्य च । तयो कर्तृस्य यथा—मुद्रा भवन्त्यस्मान्मौद्गीन क्षेत्रम्, दण्डिन सत्यस्या दण्डिमती शाला । कर्मस्य यथा—श्राद्धमनेन भुक्त श्राद्धिक, अग्रभोजनमस्मे दीयते आग्रभोजनिक, पदमस्मिन् दृश्य पद्य कर्दम इति । अपक्षितप्रिय द्विधा, व्यवहितमयव हित च । तयोर्व्यवहित यथा—ग्रामादागच्छति, ब्राह्मणाय ददाति, पर्यङ्गे शत इति । अव्यवहित यथा—कट करोति, दात्रेण लुनाति, देवदत्तेनास्यत इति । अनुपक्तप्रिय द्विधा, तुल्याधिकरण मनुत्पाधिकरण च । तयोस्तुत्याधिकरण यथा—गुह्याभवति, उन्मनीश्यात्, मल्लसात्सपद्यत इति । अनुत्पाधिकरण यथा—पटपटाकरोति, दवत्रागच्छति, मनुष्यत्रावसतीति । अमित्रप्रिय त्रिधा, निडमिधेय रुदमिधेय तद्धितामिधेय च । तत्र तिडमिधेय द्विधा—कर्तृरूप कर्मरूप च । तयो कर्तृरूप यथा—पचति देवदत्त, दुग्धे गो, चोरस्य रजति रोग इति । कर्मरूप यथा—पच्यते ओदन, मिद्यते कुसूल, उट्रासिका आस्यन्त इति । रुदमिधेय द्विधा, विशेष्य विशेषण च । तयोर्विशेष्य यथा—दात्र, प्रासाद, कुम्भकार इति । विशेषण यथा—कर्तव्य, पावक, सुबोधमिति । तद्धितामिधेय द्विधा—स्वापक्षप्रियमनपक्षितप्रिय च । तयोस्सापक्ष प्रिय यथा—इणी यज्ञ, परिगणिती याज्ञिकये, आह्नाती छन्दसि, अधीता र्याकरणे, वृत्तपूर्वी कटिमिति । अनपक्षप्रिय यथा—पात्रेण निर्वृत्त पात्रिम, सेकेन निर्वृत्त सेकिम, कुट्टेन कुट्टिम, करणेन वृत्रिम, श्येनपाकोऽस्या तिलपाकोऽस्या प्रियाया श्येनपाता तैल पातति । प्रवृत्तिप्रत्ययो नयद्वारक पदार्थविशेषणमुपस्कारार्थ । स त्रिधा, प्रवृत्तिद्वारक, प्रत्ययद्वारक, उभयद्वारकश्च । तेषु प्रवृत्तिद्वारक षोढा, लोपागमसवणविकारादेशप्रत्याप-युपपदोपस्कारभेदात् । तेषु रज्जेर्णी

मृगरमणेन लोप इत्यादिलोप इत्यादि । लोपोपस्कारार्थः यथा—

धृतहेतिरप्यधृतजिह्मगतिश्चरितैर्मुनीनधरयन् गुरुभिः ।

रजयाञ्चकार विरजः स मृगान् किमिवेशते रमयितुं न गुणाः ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायामित्यादिरागमोपस्कारार्थः यथा—

अनेकयुगजीविन्यास्त्रेता यस्यास्त्रयोदशी । सा क्षीरकण्टकं वत्सं वृषस्यन्ती नंलज्जिता ॥

वेद्य स्वनो भोजने मूर्धन्य इत्यादिवर्णविकारोपस्कारार्थः यथा—

ग्लानिच्छेदिक्षुत्प्रबोधाय पीत्वा रक्त रिष्ट ज्ञापिताजीर्णशेषः ।

त्वादुङ्करं मांसखण्डोपदंशं क्रोष्टा डिम्भं व्यण्वणद्व्यस्वनच्च ॥

मातुर्मातृचपुत्रे स्थाप्य इत्यादिरादेशोपस्कारार्थः यथा—

गौरी मा तस्य तस्यैताः कार्तिकेयस्य कीर्तयः ।

कीर्तितासु न कीर्त्यन्ते यासु कस्यापि कीर्तयः ॥

आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे, कृत्वृक्प्रकृतिप्रत्यापत्तिः, प्रकृतिवच कारकमित्यादिप्रत्यया-
पत्युपस्कारार्थः, यथा—

शैलैर्वन्धयति स्म वानरहतैर्वाल्मीकिरम्भोनिधिम् ।

व्यासः पार्थशरैस्तथापि न तयोरत्युक्तिं रुद्धान्व्यते ॥

इति । अपादाने परीप्सायां णमुलित्वादौ स्थादिरुपपदोपस्कारार्थः, यथा—

किञ्चिच्छेषनिशातुपारमधुरस्पर्शं गृहप्राङ्गणे

शय्योत्थायमिह व्रजन्ति हलिनां बालाः कुक्कूलानलम् ॥ इति ॥

प्रत्ययद्वारकोऽपि षोढा, लोपागमवर्णविकारविकरणादेशोपग्रहमेवाह । तेषु लोपार्थः
फलकुसुमयोरुलुक् । यथा—

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ॥

आगमार्थः यथा— हपेलोमसु । आननैर्विचकसे, बहुमानमितनूमिरभावि । वर्णविकारार्थः
दिद्यो विजिगीषाया निष्ठानत्वम् । यथा—

आधूनस्मन् गृहिण्येव प्रायो यष्टयावलम्बितः ॥

विकरणार्थं त्रिष्टुप् प्राण्यङ्गनेकस । यथा— 'आन्निष्ठसङ्गयचपलेक्षणा नवोढा भर्तार विपदि न
दूषितातिभूतिः ।' आदेशार्थं आशिषि तुद्योस्तातद् । यथा—

भ्रताद्भवतो मतिश्शुभा जयताज्जीव भवावनीश्वर ।

उपग्रहार्थं. अघे प्रसहने कृते आत्मनेपदम् । यथा—

भवाद्दशाधेदधिकुर्वते गति निराश्रया हन्त हता मनश्चिता ॥ इति ॥

उभयद्वारक तु द्वादशधा, अवधिसूचनप्रियाप्रियणकारकविशेषणशेषपरिशेषसद्वार्थ-
तादर्थ्यहेतुलक्षणोपपदप्रतीर्णमेदात् । तत्र क्रियातीना मियो मर्यादावधि । स पूर्वकालव्यतिहार-
परापरयोगफालाध्वादिमेदादनेकप्रकारः । तेषु पूर्वकालो यथा—

कृतोर्मिलेखं शिथिलत्वमायता शनैश्शनैश्शान्तग्येण वारिणा ।

निरीक्ष्य रेमे म ममुद्रयोपिता तरङ्गितक्षौमत्रिपाण्डुसैकतम् ॥

व्यतिहारो यथा—

स्तनोपपीडं परिरभ्य चुम्बताः प्रजल्पतोरप्यनवस्थित मुहुः ।

स्रजश्च यूनोरपमित्य याचतोऽग्निद्वयोरेव जगाम शर्वरा ॥

परयोगो यथा—

प्रालेयाद्रेरुपतटमतिक्रम्य तास्तान्विशेषान् ।

हमद्वारं भृगुपतियशोवर्त्मयत्कौञ्चरन्ध्रम् ।

तेनोदीचीं दिशमनुसरेस्तिर्यगायामशोभि-

श्याम पादो बलिविमयनाभ्युत्थितस्येव त्रिष्णोः ॥

अपरयोगो यथा—

अप्राप्य पर्वतमिमानि पुगेविलीननीरन्ध्रलोध्रवकुलानि वनस्थलानि ।

आसेदुपस्तत्र हरिष्यति येष्वर्घाघमध्वङ्गम च सुरसिन्धुतरङ्गवातः ॥

कालयोगो यथा—

एवमिन्द्रियसुरस्य वर्त्मनस्तेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने महोमया मासमेकमवमदृष्यजः ॥

अन्वयोगो यथा—

नशतं ।

सदा पान्य पूया गगनपरिमाण गणयति ।

इति प्रायोभावास्फुरदुपधिमुद्रामुक्कलिताः

सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमा विजयते ॥

सिद्धस्य क्रियार्थमभिमुखीकरणं सम्बोधनम् । तत्पौढा, नियोगनिषेधानुमत्युपालम्भ-
प्रश्रयानार्थमेवाह । तेषु नियोगार्थं यथा—

आज्ञापय ज्ञातविशेषपुंसां लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।

अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तमिच्छामि सर्वधितुमाज्ञया ते ॥

निषेधार्थं यथा—

आर्द्रकेसरसुगन्धिं ते मुखं मत्तमत्तनयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिगुणान्तरं किं विलासिनि मदः करिष्यति ॥

अनुमत्यर्थं यथा—

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतदुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।

पूर्वं तयोर्वीर्यमहत्सु कुण्ठं त्वं सर्वतोगामि च साधकश्च ॥

उपालम्भार्थं यथा—

अवस्तुनिर्वन्धपरे कथं नु ते करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना सहिष्यते तत्प्रथमापराधम् ॥

प्रशार्थं यथा—

का त्वं शुभे कस्य परिग्रहो वा किं वा मदभ्यागमकारणं ते ।

आचक्ष्व मत्वा वशिनां रघूणां मनः परस्त्रीविमुखप्रवृत्तिः ॥

आश्रयानार्थं यथा—

नूनमुन्नमति यज्वना पतिशशार्धरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुखि दिङ्मुखं यतः कैतकैर्वि रजोभिराहतम् ॥

प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य प्रकृत्यर्थभागमुखेन भेदक क्रियाविशेषणं, भावोत्पत्तेऽपि हि प्रत्यये कदाचित्समुदाय प्रत्ययमुखेन विशेष्यते, तीव्र पाक, तीव्र पाक इति । नामरूपमव्ययरूपं रुद्रूप तद्धितरूप समासरूपपुंसर्गादिरूपमिति । तेषु नामरूपं यथा—

मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वां वामश्चायं नदति मधुरं चातकस्ते सगन्धः ।

गर्भाधानक्षणपरिचयाद्भूतमात्ररुक्मालारसेविष्यन्ते नयनसुभग स्वे भवन्तं बलाकाः ॥

अव्ययरूप यथा —

प्रशान्तधर्माभिभवदशनैर्विवान् विलासिनीभ्यः परिमृष्टपङ्कजः ।
ददौ भुजालम्बमिवात्तशीकरस्तरङ्गमालान्तरगोचरोऽनिलः ॥

रुद्रूप यथा—

शय्यन्ते हृत्शायिकाः पथि तमच्छाया निपण्णाध्वगैः
श्रोकण्टायतनेषु धार्मिकजनैरास्यन्त उग्रसिकाः ।
शून्ये तत्र निकुञ्जशाखिनि मखि ग्रीष्मस्य मध्यन्दिने
सज्जानां दयिताभिसारणविधौ रम्यः क्षणो वर्तते ॥

तद्धितरूप यथा—

शत वारानुक्तः प्रियसखि वचोभिरमुपरुषैरसहस्र निर्धृतः पदनिपतितः पार्णिहतिभिः ।
क्रियत्कृत्यो वद्धाः पुनरपि न वेद्मि कुटयरतथाऽपि ह्निध्नन्मा क्षणमपि न धृष्टो विरमति॥

समासरूपं यथा—

इति प्रविद्याभिहिता द्विजन्मना मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्या परिपार्थवर्तिनीं त्रिवर्तितानज्जननेत्रमैक्षत ॥

उपसर्गादिरूप यथा—

प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं शरैर्मदीयैः कतमस्तवारिः ।
विभेत्तु मोघीकृतबाहुवीर्यः स्त्रोभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥

कर्त्रादीना स्वैभ्यः परे कारकविशेषणम् । तदपि षोढा, कर्तृविशेषणं कर्मविशेषणं
करणविशेषणं सप्रदानविशेषणमपादानविशेषणमधिकरणविशेषणमिति । तेषु कर्तृविशेषणं यथा—

सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥

कर्मविशेषणं यथा—

अशोकनिर्भस्तिपद्मारागमाकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवार वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥

करणविशेषणं यथा—

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसम्पदां सगेजसन्तानमिवाकरोदपाम् ॥

संप्रदानविशेषणं यथा—

तस्मै हिमाद्रेः प्रयता तनूजा यतात्मने गेचयितुं यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिपेक्षभूमिस्सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥

अपादानविशेषणं यथा—

विमृष्टरागादधरान्निवर्तितस्तनाङ्गरागारुणिताच्च कन्दुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलिः कृवोऽक्षसूत्रप्रणयो तथा करः ॥

अधिकरणविशेषणं यथा—

सद्यः प्रवालोल्लसचारुपत्रे नीते समाप्तिं नवचूतत्राणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरफान् नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥

अनुप्रयोगार्थं शेषः । स षोढा, लिङनुप्रयोगार्थः, लोटनुप्रयोगार्थः, रुदनुप्रयोगार्थः,
यथाविध्यनुप्रयोगार्थः, अधिकानुप्रयोगार्थः, द्विवचनानुप्रयोगार्थः इति । लिङनुप्रयोगार्थो यथा—

न लङ्घयामास महाजनानां शिगसि नैवोद्धतिमाजगाम ।
अचेष्टताष्टापदभूमिरेणुःखुराहतो यत्सदृश गरिम्णः ॥

लोटनुप्रयोगार्थो यथा—

पुरीमवस्कन्द लुनोहि नन्दनं मुषाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
निगृह्य चक्रे नमुचिद्विषा बली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥

रुदनुप्रयोगार्थो यथा—

सलीलमासक्तलतान्तभूषण समासजन्त्या कुसुमाव्रतसकम् ।
स्तनोपपीडं नुनुदे नितम्बिना धनेन कश्चिज्जघनेन काचन ॥

यथाविध्यनुप्रयोगार्थो यथा—

स ते प्रियश्चेत्सुभगोपगोघैर्विचिन्तितैरस्य फलं न किञ्चित् ।
प्रियापराधो हि विचिन्त्यमानस्तमूलकाप कपतीव चेतः ॥

तद्वितानुप्रयोगार्थं यथा—

परिक्षेपे वक्षसि दन्तिदन्तैः प्रियाङ्कुशीता नभसः पतन्ती ।
नेह प्रमोह प्रियसाहमानां मन्दारमाला विरलीकरोति ॥

द्विर्वचनानुप्रयोगार्थं यथा—

वदत वदत सत्य रूपमोदकशचिद्यदि पुनरवलाया दृष्टपूर्वं मुखादि ।
जगति जितसमस्तारातिवर्गे मित्र न दृष्ट मत्प्रसादाद्भवद्भिः ॥

चादिनिपातद्योत्य समुच्चयादिः पदार्थधर्मः परिशेषः । सोऽनन्तप्रकारोऽपि पङ्क्ति-
रहोदाहिपते । समुच्चयः, विकल्पः, उपमा, नियोगः, विनिग्रहः, प्रतिषेधः । तेषु समुच्चयो यथा—

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी चचाल सा च स्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमाख्याय च तां कृतस्मितस्समाललम्बे वृपराजकेतनः ॥

विकल्पो यथा—

विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगिवा गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा म्यादथवेन्दुशेखर न विश्रमूर्तेरवधार्यते वपुः ॥

उपमा यथा—

हस्तेन हस्तं परिगृह्य वध्वास्सरोजमूनुस्सुतग वभासे ।
अनन्तराशोकलताप्रवाल प्राप्येव चूतः प्रतिपल्लवेन ॥

नियोगो यथा—

रूपं तदोजस्वि तदेवरीर्यं तदेव नैसर्गिकमुन्नततत्त्वम् ।
न कारणात्स्वाद्विमिदे कुमार प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥

विनिग्रहो यथा—

त्वमहनीय निवर्हय मानिनी विरहिणः कु . ति ।
इति निवेशयति स कलापिना मनुगिर नु गिर जलदागमः ॥

निषेधो यथा—

न प्रसादमुचितं गमिता द्यौ नोद्धृत तिमिरमद्विचरेभ्यः ।
दिङ्मुत्पेषु न च धाम विनीर्ण भूयिता च रजनी हिमभासा ॥

यद्युत्पत्तौ सद्वकारिलाभ तदा सदाव्यस्त्रिधा, अभिषीयमानः, प्रतीयमानो व्यवधीयमानश्च ।
तेष्वभिषीयमानो द्विधा, सहेन पर्यायेण च । तद्योगाद्यो यथा—

अनेन यूना सह पार्थिवेन रम्भोरु कञ्चिन्मनसो रुचिस्ते ।
शिप्रातरङ्गानिलकम्पितासु विहर्तुमुद्यानपरम्परासु ॥

द्वितीयो यथा—

अनेन सार्धं विहराम्बुराशेस्तीरेषु तालीवनमर्मरेषु ।
द्वीपान्तरानीतलवङ्गपुष्पैरपाकृतस्वेदलवा मरुट्टिः ॥

प्रतीयमानोऽपि द्विधा, विभक्तितो निपाताच्च । तयोराद्यो यथा—

स पौरकार्याणि विचिन्त्य काले रेमे विदेहाधिपतेर्दुहित्रा ।
उपस्थित चारु वपुस्तदीयं कृत्वोपभोगोत्सुकयेव लक्ष्म्या ॥

द्वितीयो यथा—

तमन्वगच्छत्प्रथमो विधाता श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य सवर्धयन्तौ हविषेव वडिम् ॥

व्यवधीयमानोऽपि द्विधा, वीप्सया भागेन च, 'सहकृता एव हि क्रियागुणद्रव्यै-
प्रयोजना युगपद्यानुमिष्यन्ते, सहकृता एव च विभज्यन्ते । अर्थशब्दस्तु निवृत्तिवचनोऽपि
विद्यते, यथा मशकार्थो धूम इति । तत्र वीप्सया यथा—

सुगन्धिनिश्वासाविवृद्धतृष्णं विम्व्राधरासन्नचर द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टिर्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥

भागेन यथा—

अलंकृताप्यन्ययरूपभूषणैर्न शोभते मां प्रति तावदङ्गना ।
विभर्ति यावत्प्रमदासमागमे न शूरभार्यादृतगर्वितं गिरः ॥

कार्यस्य कार्यिणो वा कारण प्रति प्रयोजकत्वं तादर्थ्यम् । तत्पोढा, क्रियातादर्थ्यं,
द्रव्यतादर्थ्यं, क्रियाद्रव्यतादर्थ्यं, द्रव्यक्रियातादर्थ्यं, प्रकृतिविकारतादर्थ्यं, क्रियाकारकतादर्थ्यमिति ।
तत्र क्रियातादर्थ्यं यथा —

पुनर्ग्रीहीतु नियमस्यथा तथा द्वयोषु निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्त्रीषु विलासचेष्टितं विलोलदृष्ट हरिणाङ्गनासु च ॥

द्रव्यतादर्थ्यं यथा—

प्रसन्नदिक्पासुविचित्रात् शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरारिणां स्थावरजङ्गमानां सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥

क्रियाद्रव्यतादर्थ्यं यथा—

तस्याः प्रकामं प्रियदर्शनोऽपि न स क्षितीशो रुचये बभूव ।
शरत्प्रविष्टाभ्युभरोपरोधश्शशीव पर्याप्तकलो नलिन्याः ॥

द्रव्यक्रियातादर्थ्यं यथा—

अलभ्यशोकाभिभवेयमाकृतिर्विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पगभिमर्शो न तवाग्नि कः कर प्रसारयेत्पद्मगरलसूत्रये ॥

प्रकृत्यविकारतादर्थ्यं यथा—

वन्य फल चार्तवमाहरन्त्यो बीज च बालेयमकृष्टरोहि ।
विनोदयिष्यन्ति नवाभिपङ्गामुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वाम् ॥

क्रियाकारकतादर्थ्यं यथा—

गेहाद्याता सरितमुदक हारिकानाजिगीषे
मङ्गयामीति श्रयसि यमुनातीरवीरुदृहाणि ।
गोसन्दायी विशसि विपिनान्येव गोवर्धनाद्रेः
किं त्व राधे दृशि निपतिता देवकीनन्दनस्य ॥

हेतुविशेषेषु प्रयोजकः कारकश्च कारक एव, अकारकस्तु प्रपञ्च्यते । तत्र कार्यप्रसवयोग्य-
कारकस्तु षोढा, लिटादिवाच्यः, सद्वाच्यः, निपातादिवाच्यः, तृतीयावाच्यः, पञ्चमीवाच्यः,
प्रथमादिवाच्य इति । तेषु लिटादिवाच्यो यथा—

पुष्पं प्रवालौपहित यदि स्यान्मुक्ताफल वा स्फुटविट्प्रमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्यात् विशदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥

सद्वाच्यो यथा—

सा सभवद्विः कुमुमैर्लतेव ज्योतिर्भिरुद्यद्विरिव त्रियामा ।
सरिद्धिहृद्गैरिव लीयमानैर्मुच्यमानाभगणा चकाशे ॥

निपातादिवाच्यो यथा—

नैसर्गिकी
इतीव जङ्घायुगल तदीय चक्रे तुलाकोट्यधिरोहणानि ॥

तृतीयावाच्यो यथा—

तथा दुहित्रा सुतरा सवित्री स्फुरत्प्रभामण्डलया चकारो ।

विदूरभूमिर्नवमेघशब्दादुद्धिन्नया रत्नशलाकयेव ॥

पञ्चमीवाच्यो यथा—

अतोऽत्र किञ्चिद्भवती बहुक्षमां द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।

अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने न चेद्ब्रह्मस्य प्रतिव्रक्तुमर्हसि ॥

प्रथमादिवाच्यो यथा—

उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत् ।

न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ताः छिन्दन्ति मन्दा गतिमश्वमुख्यः ॥

हेतुरेव क्षापको लक्षणं, तत्पौढा, द्रव्यलक्षणं, इत्यभूतलक्षणं, विकारलक्षणं, उत्पातलक्षणं, भावलक्षणं, क्रियालक्षणमिति । तेषु द्रव्यलक्षणं यथा—

तां प्रत्यभिव्यक्तमनोरथानां महीपतीनां प्रणयाग्रदूतः ।

प्रवालशोभा इव पादपानां शृङ्गारचेष्टा विविधा बभूवुः ॥

इत्थंभूतलक्षणं यथा—

कलक्वणितगर्भेण चञ्चुना चङ्क्रमोद्यतः ।

पारावतः परिक्रम्य रिरंसुधुम्बति प्रियाम् ॥

विकारलक्षणं यथा—

स बालभावाद्वपुषा चतुर्भुजो मुखेन पूर्णेन्दुनिभस्त्रिलोचनः ।

युवा करान्क्रान्तमहीभृदुच्चकैरसंशय संप्रति तेजसा रविः ॥

उत्पातलक्षणं यथा

गोनासाय नियोजितागदरजास्सर्पाय बद्धौषधिः

कण्ठस्थाय विषाय वीर्यमहतः पाणौ मणीन्विभ्रती ।

भर्तुर्भूतगणाय गोत्रजरतानिर्दिष्टमन्त्राक्षरा

रक्षत्वद्रिसुता विवाहसमये होता च भीता च या ॥

भावलक्षणं यथा—

तथागतयां परिहासपूर्वं सख्या सखी वेत्रभृता वभापे ।

आर्यं व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

क्रियालक्षण यथा—

वध्नन्नङ्गेपु रोमाञ्च कुर्वन्मनमि निर्वृतिम् । नेत्रे चामीलयन्नेप म्रियास्पर्शः प्रवर्तते ॥

उपपद् बोद्धा, क्रियारूप, नामरूप, नामार्थरूप, प्रत्ययरूप, निपातरूपं, कर्मप्रवचनीयरूपमिति । तेषु क्रियारूप यथा—

भवत्सम्भावनेत्याय परितोपाय मूर्च्छते । अपि व्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥

नामरूप यथा—

मुखैस्तेभ्यो विभावर्यस्तेभ्यो हितमहरसदा । येषामकृत्रिममेमा म्रिया पार्श्वं न मुञ्चति ॥

नामार्थरूप यथा—

दुतदुताशनदीसिवनश्रियः प्रतिनिधिः वनकाभरणय यत् ।

युवतयः कुमुम दधुराहितं तदलके दलकेसरपेशलम् ॥

प्रत्ययरूप यथा—

नृपसुतमभितस्समन्मथायाः परिजनगात्रतिरोहिताङ्गयष्टेः ।

स्फुटमभिलपितं बभूव वच्चा वदति हि सवृत्तिरेव कामितानि ॥

निपातरूप यथा—

यो हि दीर्घासिताक्षस्य त्रिलासवलितध्रुवः । कान्तामुखस्यावशागस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

कर्मप्रवचनीयरूप यथा—

आलोचनान्ताच्छ्रवणे विवृत्य पीत गुरोस्तद्वचनं भवान्या ।

निदाघकालोत्थणतापयेव माहेन्द्रमभ्यः प्रथमं पृथिव्या ॥

शब्दान्तरसाहचर्यविरोधलिङ्गस्वराभिनयादयः प्रकीर्णम् । तत्र साहचर्यं यथा—

भवतु समदना रतये तिलकवती चारुचम्पकच्छाया ।

घनचन्दनधवलकुचाक्रान्ता तव विद्विषामटवी ॥

साहचर्यं यथा—

लक्ष्मणानुगतो रामस्त्यागीराम इवापरः ।

कौसल्येव विभक्तिं द्यौरभिपेकोज्ज्वलां श्रियम् ॥

विरोधो यथा—

हृग्वाणाविमौ रोयादुभावपि धृतायुधौ । प्रहर्तुमुद्यतौ वीरौ रणे रामार्जुनाविव ॥

लिङ्गं यथा—

आप्याययति मित्रोऽयमस्य मित्रं पयोनिधिः ।

मोऽप्यमित्रशशी जानन्तदमैत्र्याय मे सखि ॥

स्वरो यथा—

यदि मे ब्रह्मभा दूतो तदाहमपि ब्रह्मभा । यदि तस्या भिया वाचस्तन्ममापि प्रिय भियाः ॥

अभिनयो यथा—

एते वयममी दाराःकन्येय कुरुजीवितम् । भूत येनात्र वः कार्यमनास्या वा ह्यवरतुषु ॥

प्रातिपदिकार्यं द्विधा, स्वार्था, द्वय, लिङ्ग च । तेषु शब्दार्थैव स्वार्थः । स द्विधा, स्वरूपमनुकार्यश्च । तयो स्वरूप द्विधा, सत्त्ववचनार्हमसत्त्ववचनार्हं च । तत्राय यथा—

चूडामणिश्शिरोग्ने तरलो हारमध्येगे । पर्यङ्कशयने प्रोक्त आवेशश्चापि वेश्मनि ॥

द्वितीयं यथा—

मन्ये शङ्के ध्रुव प्रायो नूनमित्येवमादिभिः ।

उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥ इति ॥

अनुकार्यो द्विधा, अर्थवाननर्थश्च । तयोर्थवान्यथा—

उन्नमय्य सकचग्रहमास्य चुम्बति प्रियतमे हठवृत्त्या ।

हुंहु मुञ्च मममेति च मन्दं जल्पितं जयति मानवतीनाम् ॥

निरर्थको यथा—

अग्रशालमधिरुह्य नगरस्य स्फारकण्टकुहरोमदमत्तः ।

ह्रस्वदीर्घसविसर्गघुकारान् घोषयत्युपसि पाण्डुकपोतः ॥

उपात्तनिमित्तेनानुपात्तनिमित्तेन वा यत् श्रूयते गम्यते प्रत्यभिधीयते तद्व्यम् । तद्विधा, आश्रयरूपमनाश्रयरूपं च । तत्र जाल्यादिमि प्रवृत्तिनिमित्तैर्यदाधीयते तदाश्रयरूपम्, यथा— गौ, भव्य, शुद्ध, एक, प्रस्यं, पल, ऋजु, पूर्ण, पाचक, दण्डी, राजपुरुष, चैत्र, इति । तद्विपरीतमनाश्रयरूप निपाताद्ययोपसर्गगतिकर्मप्रवचनीयादीनामर्थः यथा— अहं च त्वं च वृत्रहन्, कम्पामूरीकरिष्यति, कस्तं प्रति न यास्यति, स्वयं पर्येतुमिच्छति । लिङ्गं द्विधा, शब्दलिङ्गमर्थलिङ्गञ्च । तयोऽरियमयमिदमित्यर्थव्यपदेशनिमित्तं शब्दसंस्कारहेतुरयमित्यर्थव्यपदेशकारण पुमान् नपुंसकस्य झलच इति उपसंस्कारहेतुरिदमित्यर्थव्यपदेशकारणात् नपुंसकमिति । तदेतच्छब्दमिधादिभेदात् पोढा विप्रथते । शुद्धं, मिथं, सङ्कीर्णं, उपसर्जनं,

अविष्ट, अव्यक्त च । तेष्वेकसंस्कारहेतुश्चुद्धम्, पट्टा, वृक्षः, कुण्ड, स्त्री, पुमान्, नपुंसकमिति । संस्कारद्वयोपग्राहि मिथम्, मरीचिः, ऊर्मिः, अर्चिः, छर्दिः, कषायः, कषाटमिति । संस्कारत्रययोगि सङ्कीर्णम्, तटी तटः तटः, शृङ्गला शृङ्गलः शृङ्गलमिति । विशेष्यशब्दनियतविशेषणरूपमुपसर्जनम् । शुभा शुभः शुभः, पट्टी पट्टः पट्टितः । विशेषणत्वेऽपि नियतशब्दसंस्कारार्हमाविष्टम्, प्रहृति, विषयः, प्रधान, भार्या, दाराः, कलत्रमिति । लिङ्गनिमित्तशब्दसंस्कारानर्हमव्यक्तम्, पञ्च, पद्, कति, उर्ध्वः । विशेष्यते अवच्छिद्यते द्रव्यं येन तच्छब्दस्यार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमर्थधर्मोऽर्थलिङ्गविशेषण गुणो भाव इति चाप्यातम् । तत्रिधा, गुणः परिमाण रूचय इति । तत्र द्रव्ये स्वाद्युक्ते प्रत्ययजनको गुणो जातिः, गुणस्सहृद्या, सस्थानमवस्थानमित्यादि । यथा—गौः प्राह्वणः पट्टः गौरः, एकः अनेकः, हनूमान्, वासुदेव युना वृद्धः ऋजुः पूर्वं इति । अननुरञ्जनाश्रमिधेयमवच्छेदक परिमाण तदभ्यगौरवसहृषणसहृतातक्षेत्रादिभेदादनेकधा । यथा—योजनं पर्वतः, फलं सुपर्णः पुराणं कपर्दकाः अक्षौहिणी घला रारी मोहयः निवर्तन भूमिरिति । वृत्तद्वितसमास प्रातिपदिकविशेषणानामर्थेषु प्रवृत्तिनिमित्त रूचयः । स त्रिधा, क्रियासयन्धो द्रव्यसयन्धः क्रियाद्रव्यसयन्धश्च । तत्र क्रियासयन्धो यथा, पाचय इति । द्रव्यसयन्धो यथा—दण्डी राजपुरुष इति । क्रियाद्रव्यसयन्धो यथा—आक्षिपः, निष्कैशाग्निविरिति । यदा पुनः जातिगुण-परिमाणादयदशब्दाः प्राधान्येनाभिधीयन्ते भावप्रत्ययैर्वा प्रतिपाद्यन्ते तदैतेषां द्रव्यत्वमेव, न लिङ्गत्वम् । भावप्रत्ययो हि जातिगुणाज्जातिगुणे, समासकृत्तद्वितात्तु सयन्धे, द्विधादे स्वे रूपे, धनसदिराज्जातिसहृता इति । अन्ये तु स्वार्थो विशेषण, द्रव्य विशेष्य, लिङ्गं स्त्रीनपुंसकमित्या-चक्षते । तच्च निपातग-युपसर्गकर्मप्रपञ्चरीयादिप्रातिपदिकार्था इत्यभिधीयते । न हि निपातादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायेदतदिति व्यपदेशयोग्येषु सत्त्वभूतेष्वर्थेषु वर्तन्ते । अपि तु प्रवृत्तिनिमित्ता नुपप्रहेणैवासत्त्वभूत समुच्चयादिकमर्थमभिनिविशन्ते । तदाह—

तेषामुच्चयव्यवहारसर्वरूचयदर्शनात् । अन्यतन्त्रतयोद्भूतेरसत्त्वार्थत्वमुच्यते ॥

अथ किममी वाचका उत द्योतका इति । तत्रेके वर्णयन्ति, 'तत्प्रयोगावसेयत्वाद्वाच्यत्वेऽपि, यथान्येषां गवादिक' ।' अन्वयन्यतिरेकनिबन्धना हि शब्दानामभिधेयव्यवस्था । ततश्च अनादिप्रयोगादवसीयमानः समुच्चयविचारणादिरर्थोऽस्मा कथममीषां वाच्यो न भवेत् ? प्रतीयते च शब्दात्समुच्चयः, अहं च त्वं च वृष्टहन्ति । विचारणा वा शब्दात्, दृग्ताह पृथिवीमिमां निन्द्यानी हवेहवेति । एवमिषादिभ्य उपमानादयो गम्यन्त इति तद्वाच्यास्ते भवन्ति ।

अन्ये त्वाहुः— 'पृष्ठभावादस (त्वाद्य समुच्चयविकल्पयो) ।

(अकामचरि) तत्रैषां द्योतकत्वं सुनिश्चितम् ॥'

तथाहि । पृथग्यप्रोधयो समुच्चय इति वाच्यप्रयोग पृष्ठी निर्दिश्यते । नेवम्, वृक्ष
 न्यप्रोधयश्चेति । यथा च व्रीहियवयोर्विस्तर प्रवर्ततामिति वाचकशब्दप्रयोगे सत्त्वभूतो
 विकृतपदार्थं क्रियया स्वध्यते, नव व्रीहियवयोवति । यथा च वृक्ष इत्येतेनापि वाचकेन
 शाखादिमानर्थं प्रतीयते, नन समुच्चयो विकृतो वा । यथा च भिक्षा देहि दहि भिक्षामिति
 वाचकशब्दानां पार्यापर्यप्रयोगे कामचार, नव वृश्च वृक्ष इति । यथा च वृक्षशोभन इति
 वाचकस्य विशेषणयोगो दृश्यते, नेव च शोभन इति । तदेव वाचकशब्दवेधर्मात् द्योतका
 आदय इति निश्चीयते । स्मरति च स्वकारश्चादयोऽस्मर इति । निरुक्तकारोऽप्याह- भाव
 प्रधानमाख्यात सत्त्वप्रधानानि नामानि चोपसर्गा उच्चावचेष्वर्थेषु पतन्तीति निपाता इति ।
 सचेपामुच्चावचोऽनेकप्रकारोऽथ स्वतोऽनवगम्यमानात्मा पदान्तरसवन्धोपहितप्रकरणानु
 विधानेनावतीयते । तत स्वरूपमात्रेणाप्यर्थानवगता इतरप्रयोगापक्षत्वात् द्योतका एवेते,
 न वाचका इति । एतत्तु सर्वं सव्यभिचारमिति केचित् । तथाहि । वाचकेनाप्याख्यातेन द्योतित
 सत्त्वभूताथमपि च वाचकमाख्यातमास्यत भवद्भिरिति वाचकावपि प्रकृतिप्रत्ययो नैव केवलो
 प्रयुज्येते । जुहोतीति वाचकविधित्तिपद पार्यापर्यनियमनावतिष्ठते । राजपुरष इति वाचकानामपि
 चोपसर्जनपदानां विशेषणयोगो न दृश्यते । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरष इति स्मृतेऽप्येति
 यदुच्यते तदप्युक्तम् । न हि व्याकरणेऽर्था आदिश्य त, निरुक्तकारो वाचकता मन्यते न तु
 द्योतकता, अतो व्यभिचारदर्शनात् कथमिवतदुपपन्न भवति ? उच्यते । वाचकत्वादाख्यात
 प्रयोगे शेषत्रिवक्षाया पष्ठपि दृश्यत, न माषाणामश्रीयादिति । चादिप्रयोगे तु पृष्ठी नैव
 भवति । न च स्वभावस्यासत्त्वरूपता सवन्धेन द्रव्यवत् प्रकाशत । चादय पुनर्यदत्यन्तमस्वतन्त्र,
 यस्य न शक्यते पदान्तरसवन्ध, दृश्यते रूपमवगन्तु, तदवासत्त्वभूतमर्थमात्रमवगमयन्ति ।
 प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां च केरलाभ्यामप्यर्थोऽभिधीयते, दधि मधु इयानधुनेति । चादयस्तु नव
 केवला तमभिद्धते । अर्थवमुच्यते शब्दान्तराण्यवतानि दध्यादीनि प्रयोगसमवायीनि
 . हे प्रकृतिप्रत्ययावपि न स्त । कथमभिधीयते प्रकृतिप्रत्ययावपि नेवलो नार्थं भूत इति वर्ती
 पदानां पुनरनियतप्रयोगत्वमपि दृश्यते, आहिताग्निरग्न्याहित इति । न चयप्रकारतावादिना
 शब्दान्तरमव वा समास । वाचनानन्वय च स्वभावसिद्धत्वादिति । यदि वाचनान्तरपदानां
 उपसर्जनं पूर्वमित्यादिना प्रकृतिप्रत्यययोरपि परश्चेति वचने ग युपसर्गाणां ते प्राग्धातोरित्यनेन
 प्रयोगनियम, प्रयोगनियमानामपि प्रयोगनियमो दृश्यते, तस्माद्व्यभिचार इति । उपसर्जनानां
 मपि च विशेषणयोगो दृश्यते, दधदत्तस्य गुरुकुलमिति । चार्त्तीना तु नैतत्कदाचिदप्यस्ति,
 व्याकरणे चार्था कथं नातिद्व्यन्त इति । शालीनकापीन, अधुप्राकार्यया, अगारकदेश प्रघण
 प्रमाणश्चेति । निरुक्तेऽप्युच्चावचम्याधस्य केचलाभिपातादनुपलब्धे पदा तरोपादानात् तदर्थमि
 व्यकेनिपातो द्योत्यत । अतो द्योतका एव न वाचकाश्चादय इति । अथ गत्युपसर्गकर्मप्रवच

नीयानां का वार्ता ? उच्यते । गतीनां तात्त्विकसदादीनामादराणादरादिवाच्यनिर्देशेनैव गति-
संज्ञाविधानादनिर्दिष्टवाच्यानामप्यूर्वादीनां वाच्यत्वमेव भवति । उच्यते । वाच्यं चोक्तं
विशेषकास्सहस्रभिधायका कार्याणां निरर्थकाश्च भवन्ति । कर्मप्रवचनीयाः पुनर्निपातयन्
चोक्तका एव । तदाह—

क्रियाविशेषजन्यानां सङ्ग्रहानां प्रकाशने । कर्मस्य करणत्वं च भेदेनैवाश्रितं कथम् ॥

इह पशु सवन्धा क्रियापूर्वकत्वात् करणानुविधादितया क्रियोपदिशितविशेष कारक
माश्रयन्ति । तत्र च भिन्नजातीयस्य युगपदेकया विभक्त्या वक्तुं शक्यत्वात् दोषसङ्घातमिधानं
वेलायामशब्दोपादानं क्रियाकारकसङ्घस्यैकशब्दरता दोषरूपसङ्घेनानुमीयमानसन्निधिरवतिष्ठते ।
तच्चानुमानं दोषसङ्घस्य स्वरूपसामर्थ्याश्रित्यतक्रियाविषयमनियतक्रियाविषयश्च । नियतक्रिया
विषय यथा— . . . ना जना कर्तव्यपक्षितकर्मविज्ञापे दोषलक्षणं पितापुत्रसङ्घमुपादयतीति ।
सैव तस्मादनुमीयते । तथा वृक्षस्य शाखेस्वाधाराद्येयनिबन्धना स्थितिरपक्षितकर्तृविशेषेऽपि
करणेऽवयवावयविलक्षणं रूपसङ्घस्य निबन्धनातीति सैव प्रतीयते । अनियतक्रियाविषय यथा—
राजः पुरुष इति स्वस्वामिसाधनाभरणप्रयणापजयादिरनियतानेका क्रिया कर्तादोषसङ्घस्य स्वस्वामि-
सङ्घस्य सन्निवेशयति । स चानियतानेकक्रियापूर्वकत्वादप्याम क्रियाविशेषमनुमापयितुमिति
स्थानितक्रियासामान्यमेवानुमापयति । एवमपि विषय क्रियाविशेषप्रकाशनाय कर्मप्रवचनीया
प्रयुज्यन्ते । यथा—शास्त्रस्य सद्विद्वाननुप्रावर्णवर्णयोर्द्वैतफलभावो नियमयति क्रियापूर्वक
इत्येतदनुमा प्रकाशयते । यतः क्रियापदस्य विभक्त्येकस्य कर्तव्यितुं क्रियाविशेषप्रकाशनमपि
क्रियापदसन्निधानायत्तममति क्रियापदे न युक्तम् । सङ्घोऽपि नास्याभिधेयः । तस्य विभक्ति-
प्रत्ययनिबन्धनत्वात् । यदि च कर्मप्रवचनीयस्तमभिदधीत, प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकोपजानो
न स्यात् ; यथा—राजत्वमीति । प्रतीयते च लोके कर्मप्रवचनीययोगो सङ्घस्य निमित्त-
विशेषावच्छेदः । तस्मात्स तस्य प्रयोजक इत्यनुमीयते । तदुक्तम्—

क्रियायां चोक्तो नाथ न सङ्घस्य वाच्यः । नापि क्रियापदाक्षेपो सङ्घस्य तु भेदकः ॥

इति । ननु च नाप्रतीताया निशमयति क्रियायां तथा सङ्घस्यावच्छेदशक्यते कर्तुम् ।
तद्यमनु क्रियामप्रत्याययत् सङ्घस्य निमित्तमस्तीति न युज्यते । अथास्य क्रियाप्रकाशनप्रत्यक्षा-
दर्शनात् न कथ्यते । सङ्घावच्छेदोऽपि मा प्ररिमि, अन्यत्रादर्शनादेव । उच्यते । क्रियामेदं
समधिगतमात्मातिशयसङ्घस्यावगमयत्तद्वत्त्वात् क्रियाविशेष प्रत्ययनिमित्तमनु । अतोऽस्य
क्रियावचनत्वमन्यतः क्रियाप्रतीतेर्न कथ्यते । यदि वा निमित्तमेदोपदेशविशेषापरामर्शेन
रूपमेदं सङ्घस्यावगमयन्ति कर्मप्रवचनीयाः । यथा—अधि प्रत्यक्षे पञ्चाला, अभिमन्यु-
वर्जुनतः प्रतीति स्वस्वामिभावस्तादृश्यं च कर्मप्रवचनीयाः प्रतीयते । विशिष्टाधिकरणव्यव

च्छेदालु सवन्धास्वरूपातिशयेन क्रियामदमधिगमयन्ति । यथा— पञ्चालानां परिपालनकरादा-
नादयः कार्या ब्रह्मदत्तेन, अभिमन्युरध्ययसायसप्रहरणादयस्सदृशा अनुनेन, प्रनान्तसन्धवशात्
अपप्रियन्ते । तद्यमनु सहिताप्रार्पणयास्सन्ध- हतुफलभावेनावच्छिनस्ति । अध्ययनविशेष-
रूपत्वात्तु सहिताया । तस्य च शब्दातिशयप्रकाशसामर्थ्यानिशमनमत्राद्यगृहीतं न कर्मप्रवच-
नीयाधिगम्यमिति । तस्य तु दर्शनं, अनु पञ्चाङ्गायामिधाने प्रतीतसामर्थ्यां यथा—अनुरूप-
दानमिति । स इहापि तदर्थमव भवितुमर्हताति तस्य हेता विधीयमाना कर्मप्रवचनीयसङ्गा-
न प्राप्नोति । सन्धावच्छेदोऽप्यतस्तुत्यम् । अत्र विषयवशाद्धता वृत्तिः कल्प्यते । पञ्चाङ्गानेऽपि
अविरोधः, यतः पार्वीपर्यमिह हतुफलविषयम् । अयमव तर्हि सवन्धावच्छेद- यदनियताधि-
करण पार्वीपर्यमिह हेतुफलविषयत्वावच्छिद्यते । एतत्तव च सवन्धावच्छेदहेतुत्व-पृथकरण-
निमित्त निपातेभ्यः कर्मप्रवचनीयसङ्गानां । कथं तर्हि अधिपरी अनर्थकोऽनु पूजायाम्,
अतिरतिक्रमणे च, अपि पदार्थसभावना-ववसर्गगर्हासमुच्चयेऽप्यित्यनीया कर्मप्रवचनीयत्वम् ।
न हि कश्चिदभिस्सवन्धोऽवच्छिद्यते । सत्यमतत् । किन्तु कार्यार्थमपि अतद्धर्मणामपि शास्त्रे
वाचनिककर्मप्रवचनीयत्वमभिहितमिति ।

ननु च जालादिप्रवृत्तिनिमित्तापग्राहिणो वृक्षादयः सत्ववचना । तद्विपरीताश्चादयो
असत्ववचना इत्युच्यते । न च जातिर्नाम प्रत्यक्षादिसमधिगम्य किञ्चित्प्रमेयमस्ति । तथा हि,
असा न प्रत्यक्षाप्रत्यक्षस्य पूर्वापरानुस्यूतस्वलक्षणत्वाज्जातेश्च पूर्वापरानुस्यूतरूपत्वात् । तदाह—
समानवृत्तिता नाम सामान्यस्य निदोषतः । कथं स्पृशति सापेक्षमनपेक्षाक्षजा मति ॥

त पृष्टभाविनस्तु विकल्पास्त्वभावेनावस्तुविषयत्वात् सामान्यसिद्धौ प्रभवन्ति । नाप्यनु-
मान शब्दा वा सामान्यमवस्थापयति । तयोरपि विकल्पविषयत्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वायोगात् ।
वस्तुप्राप्तिस्तु भेदान्ध्यवसायनिमित्तवस्त्वध्यवसायाद्भाविष्यति । इतश्च न व्यक्तिव्यतिरिक्तसामान्य-
बुबल्यमालकप्रतिवादिबद्धेनानुपलम्भाद्व्यपष्टां वच्च दशमेदाग्रहणात् व्यक्त्यग्रहे च घटपटादि-
वदेव तदनुपलब्धेर्व्यक्तिवृत्तित्वात्सामान्यस्य तदग्रहे तदनुपलब्धिरिति चेन्न । वृत्त्यनुपपत्तेः ।
किं प्रतिपिण्डकार्त्स्न्येन वर्तते जातिरित्यद- न ? पिण्ड सामान्यमेकत्र यदि कार्त्स्न्येन वर्तते,
तत्रवाप्य पदार्थत्वम् । न स्यात् पिण्डान्तरग्रहः । एकदेशेन वृत्तौ तु गत्यजातिर्न वृत्तचित् ॥
समप्राऽस्तीति गोनुद्धिः प्रतिपिण्ड कथं भवेत् ॥ न चास्य निरवयवत्वादकदेशा विद्यते ।
न चेकपिण्डे समाप्त्या वर्तमाना पिण्डान्तराऽपि समाप्त्यव वर्तितुमर्हति । समाप्तस्य न पुनरुत्पत्ति-
विना समाप्त्यन्तरानुपपत्तेः । न च तथाभूता नाचिद्वृत्तिरुपपद्यते । न च समाप्त्यात्मिका
वृत्तिः । स ह्यनुतिष्ठाना भवति । अनुतिष्ठितसिद्धिस्तन्मन्थश्चेति विप्रतिपिदम् । द्रव्यगुणयो-
रभूथनिसिद्धयोरपि सम्बन्धदर्शनान्नैवमिति दैन । तत्रापि गुणयतिरित्यस्य गुणिनो भेदेनासिद्धेः ।

अवयवावयविनोरपि पृथक्सिद्धेरभावात् सम्बन्धः । नापि रूपरूपितक्षणस्त्वय्यन्धो भविष्यतीति वक्तव्यम्, रूपार्थस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । किमप्यरूपशब्दशृङ्गादिगुणवचनस्त्वभाषवचनो वा । शृङ्गादिवचनत्वे नीरूपाणां पवनमनःप्रभृतीनां द्रव्याणां सामान्यदृश्यता स्यात् । आकार-वचनत्वेऽप्यवयवसन्निवेशरहितानां तेषामेव सामान्यवचनं प्राप्नोति । स्वभाषवचनत्वे तु जातिजातिमतोरप्यतिरेक एव भवेत् । 'भाति हि विभेदेन स्वभावो न स्वभाविनः । शब्दातिरिक्ततैवेयं न तु वस्तुतिरिक्तता ॥' अपि चेयं जातिः,

सर्वमवंगतापि स्यात्पिण्डसर्वगतापि वा । सर्वसर्वगतत्वेऽग्न्याः कर्काटावपि गोमतिः ॥
अश्वधीशशाबलेयाटाबुध्मुर्द्धिर्गजादिषु । पदार्थसङ्करश्चैवमत्यन्ताय प्रसज्यते ॥
अयामिन्द्रियस्वाम्यर्थनियमान्नैष सङ्करः । हितकर्कादिपिण्डानां गोत्वाभिन्न्यक्तिकौशलम् ॥
मैव स्रग्डाद्यभिन्न्यक्तमपि गोत्वमनंशकम् । नर्वत्रैव प्रतीयेत न वा सर्वगतं भवेत् ॥
तदंशग्रहणे तस्य न हि कश्चिन्नियामकः । दीपवद्भ्रजकः पिण्डो न तु तं पिण्डवृत्तिं तत् ॥
सर्वत्रागृह्यमाणं च सर्वत्रास्तीति कौ वदेत् । सर्वसर्वगतं तत्र न गोत्वमुपपद्यते ॥
पिण्डसर्वगतत्वे तु काममेतददृषणम् । किन्तु नैवाद्य जातायां गवि गोप्रत्ययो भवेत् ॥
पिण्डेनासीदमज्जाते जातिर्जातेऽपि विद्यते । संक्रामति न चान्यस्मात्पिण्डादन्यत्र निष्क्रिया ॥
आयान्त्यपि न तत्पिण्डमपोज्झितपुरातनम् । न चाशैर्वर्तते चेति केयं व्यमनसन्ततिः ॥

तस्मादपोहरूपमलीकमेव सामान्यं, न परमार्थसदिनि । ततश्च तदभावात्तद्वतोऽनुपपत्तिरिति । अत्रोच्यते । किं जाल्यादेर्याहाम्यं शब्दार्थस्याभावादपोहे पक्षपातः, उत प्रतीतिघलेनेति । न तावत्प्रतीतिघलेन, प्रतीतेरनुगताकारविषयत्वेनापोहपरिपन्थित्वात् । नापि जातेरसत्त्वं प्रत्यक्षेण, स्वलक्षणवदावेदितस्वरूपत्वात् ।

आद्यमेव हि विज्ञानमर्थसत्परिचिन्नाच्छ्रुतम् । न तदुत्तरभावाति किमिदं राजशासनम् ॥
तदेवास्तु प्रमाणं वा तेनापि त्वधिगम्यते । व्यावृत्तं वस्तुनो रूपं नानुगामोति का प्रमा ॥
भवेद्यदि विशेषैकविषय निर्विकल्पकम् । सामान्याध्यवसायोऽयमवस्मात्कथमुद्भवेत् ॥

न चैतच्छब्दरूपम् । यत् ,

पश्यत्यनुगतं रूपमविज्ञातेऽपि याचके । दाक्षिणात्यं इवाकस्मात्पश्यन्नुपरम्पराम् ॥

अपि च शाबलेयपिण्डमवलोकितवत् कालान्तरे बाहुलेयपिण्डं पश्यतश्शाबलेयपिण्डस्मरणमुत्पद्यते । तत्सामान्याभावे न घटते । न ह्यन्यस्मिन्दृष्टेऽन्यस्मरणनिमित्तं किञ्चिदस्ति । तयोरनुगतरूपाभ्युप-

गमे तदुपपद्यत नान्यथेति । किञ्च व्यक्त्य तरदर्शनऽपि स एवाय गोरिति प्रत्यमिज्ञायते । तदप्यनुगतरूपाग्रहणे न युज्यते । न च व्यक्तिरव प्रत्यमिज्ञायते, व्यक्तिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । यत्र च लघुतरपरिमाणतिलमुनादिप्रचयसन्निधानं^१ वच्छिन्नस्वलक्षणग्रहण नास्ति । तत्रानुवृत्तरूप रूपमिन्द्रियेण गृह्यते । तस्माद्विशेष सामान्यापहवा न युक्तः ।

तस्मात्पूर्वाक्षमम्भात् तुल्यत्वमत्रगम्यत । नानात्वं चेति सामान्यभेदौ द्वावपि वास्तवौ ॥ सामान्यमिदमित्येवमत्र तत्रानुपग्रहः । व्यावृत्तमिदमित्येव किञ्च बुद्धिस्वलक्षणा ॥ समानवृत्तिसापेक्ष न च सामान्यवदनम् । तत्र सन्निहितत्वात् न्यक्तिवन्नानुपग्रहः ॥ समानवृत्त्यपेक्षत्वात्सामान्यरयानुपग्रहे । विशेषोऽपि च माग्राहि व्यावृत्ति स ह्यपेक्षेने ॥ अनुवृत्तिहि येषस्य का तथा ग्रहणे गति । व्यावृत्तिरपि येष्योऽस्य का तेषा ग्रहणे गतिः ॥ अथानुवृत्तिव्यावृत्तिरेपेक्षेण केवलम् । वस्त्वेन गृह्यते काम कीदृशतदिति कथ्यताम् ॥ निर्विकल्पकवेत्याया निर्देष्ट तन्न शक्यते । तदुत्थास्तम्भयत्रापि सादृश्य दृढति निश्चयाः ॥ यच्च वृत्तिविकल्पादिदूषण तत्र वर्णितम् । तत्प्रत्यक्षमहिम्नैव सर्वं प्रतिहत भवेत् ॥

यत्तावदुक्तं कुचलयामलकादिबदनवभासादिति तत्र प्रतीतिभेदो दर्शित एव । यत्तु देश भेदेनाग्रहणात्, तदग्रहे तदुच्यभावादिति तत्र जातेस्तदाश्रितत्वं कारण, नासत्त्वम् । यदप्युक्तं वृत्त्यनुपपत्तेरिति तत्राप्युच्यते, प्रतिपिण्ड कास्त्वन्यैव जातिवर्तत इति पिण्डान्तरे तदुपलम्भो अस्त्येव । एकदेशालु जातेन सन्त्येव ।

केदमन्यत्र दृष्ट चेदहो निपुणता तत्र । दृष्टान्त याचसे यस्त्वं प्रत्यक्षेऽप्यनुमानवत् ॥

किंनामधेया वृत्तिरियमिति चेन्न नामधेयमस्या जानीम, पिण्डसमवेता जातिरित्येव प्रचक्षमे । नन्ययुतसिद्धयोस्तस्यग्रन्थ समवाय, स विप्रतिषेधादेव निरस्त न शक्यते निरसितुम् ।

प्रतीतिभेदाद्वेदोऽस्तु देशभेदस्तु नेष्टतै । तेनाप्रकल्पते वृत्तिममत्रायसत्तुच्यते ॥

अवयवायविनोर्गुणगुणिनाश्चेयमेव वृत्तिः । अर्धान्तरत्वं चतयार्जानितुल्यं यायतया सिद्धमेव । देशभेदश्च तयोर्नास्तीति विस्पष्टमयुतसिद्धत्वम् । यदप्युच्यते— 'नानिष्पन्नस्य सम्बन्धो निष्पत्ता युतसिद्धता ।' इति । तदपि परिहृतमाचार्यै । जातिसम्बन्ध चेत्येक काल इति वदन्ति

या चेह वृत्तिस्तत्प्रभतमण्डगुणादिषु । जात्यादीनामनङ्गत्वात्ताभ्या वृत्तिर्विलक्षणा ॥

तस्माद्वृत्त्यनुपपत्तेरित्यदूषणम् । यदपि सप्तसंयतत्र पिण्डसंयतत्वं च विकल्प्य दूषित तदपि यत्किञ्चित् यथाप्रतीति तदभ्युपगमात् सप्तसंयता जातिरिति तावदुपपद्यते ।

सर्वत्र ग्रहणं तस्या व्यञ्जकव्यक्तसन्निधेः । व्यक्तिर्व्यञ्जकतामेति जातेर्दृष्टेव नान्यथा ॥
 दृष्टिर्यत्र यदात्वस्यास्तदा तत्रैव तन्मतिः । सर्वत्र विद्यते जातिर्नतु सर्वत्र दृश्यते ॥
 तदभिव्यञ्जिका यत् व्यक्तिस्तत्रैव दृश्यते । व्यक्तेरन्यत्र सत्त्वेऽस्याः किं प्रमाणं तदुच्यते ॥
 इहाप्यानीयमानाया गवि गोत्वोपलभ्यमानम् । गोपिण्डेन सहैकरया नचागमनसम्भवः ॥
 देहेनेवात्मनस्तस्मादिहाप्यस्तित्वमिष्यताम् ।

अभिव्यक्तिरतुतत्काला यत्कालं व्यक्तिदर्शनम् ॥

तस्मात्सकृदभिव्यक्ता नान्यदापि प्रतीयते । अभिव्यक्तिश्च तद्देशा यद्देशा व्यक्तिर्गोदयते ॥
 तस्मादभिव्यक्तमभिव्यक्ता न देशोऽन्यत्र दृश्यते । पिण्डसर्वगतत्वेऽपि स्वयूथैः कश्चिद्विश्रिते ॥
 भविष्यत्यन्यजाताया गवि गोर्धोस्तयाग्रहात् । जायमानैव हि व्यक्तिर्जायते जातियोगिनी ॥
 एक एव हि कालोऽस्या जातिमभ्यन्धजन्मनोः । नेह जातेः पुरास्तित्वं नचसक्रान्तिरन्यतः ॥
 किंतु स्वहेतोस्सा व्यक्तिस्तादृशोपजायते । कथमेतद्वितीदं तु येन पर्यनुयुज्यते ॥
 इदमप्यपरं हन्त तेन पर्यनुयुज्यताम् । वृषः पिशङ्गो गौः कृष्णा सा च नीलतृणाशिनी ॥
 ताभ्यामुत्पादितो वत्सः कथं भवति पाण्डुरः । यथा रूपादिसम्बन्धा सा व्यक्तिरुपलभ्यते ॥
 तथैव जातियुक्तेति का ते व्यसनसन्ततिः । अगोव्यावृत्तताया च नैष प्रश्नो निवर्तते ॥
 तस्मादगोनिवृत्तं तदन्यजातं स्वलक्षणम् । तस्माद्वस्तुस्वभावस्य विदित्वाननुयोज्यताम् ॥
 चोद्यचुञ्चुत्यमुत्सृज्य प्रतिपत्तिर्निरूप्यताम् ॥

प्रतिपत्तिश्च विशेषेणैव सामान्येऽपि निरूपणादा दर्शितैव । तस्माद्विशेषवदप्रत्याख्योऽयं सामान्य इति ।

उपाधिरेव त्रिविधः प्रधानमपि च त्रिधा । त्रिधोपरकारवान्प्रानिपदिकार्थश्च वर्णितः ॥
 वाचकत्वं निपातानां द्योतकत्वं च निश्चितम् । कर्मप्रवचनीयानामुक्ता सम्बन्धसङ्गतिः ॥
 अथो विभक्त्यर्थविधन्निधोच्यते त्रिधैव वृत्त्यर्थपदार्थनिर्णयः ।
 क्रियादिवाक्यार्थनिवर्तनात्तत्स्त्रिधैव वाक्यार्थगतिः प्रपञ्च्यते ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शुद्धारप्रकाशे उपाध्यायार्थचतुष्टयप्रकाशे नाम

पञ्चमः प्रकाशः ॥

॥ श्री ॥

पष्ठः विभक्त्यर्थादिचतुष्टयप्रकाशः

विभक्त्यर्थस्त्रिधा, सहृया, कारकं, शेषश्च । तेषु कारकसम्बन्धिगतैकत्वद्वित्वबहुत्वानि सहृया । सा षोढा, आमिधानिकी, वैचक्षिणी, नैमित्तिकी, पारिभाषिकी, वैभाषिकी, पारिशेषिकी च । तत्रामिधानिकी यथा— आप, दारा*, लाजा, द्वयं, अनेकं, नियुतमिति । अत्रामिधानतो बहुवचनेकवचने एवेत्यामिधानिकी । वैचक्षिणी यथा— रोदसी रोदसौ, कबरी कवर्यं, स्तनौ स्तना, विशाखा विशाखे विशाखा, दृक् दृशौ दृशः, जगत् जगती जगन्ति । अत्र विचक्षयैकत्वद्वित्वबहुत्वानीति वैचक्षिणी । नैमित्तिकी यथा— वृक्ष, शोभन, दम्पती, पितरौ, अक्षा*, गमस्तय इति । अत्र वस्तुनो निमित्तस्य सद्भावाच्चैमित्तिकी । पारिभाषिकी यथा— मार्दङ्गिकपाणविकं, पुरुषौ, खलतिक, वनानि, गोदौ, ग्राम, तिष्यपुनर्वसू, तारका*, पञ्जाला जनपद*, स चाहं च पचाब इति । अत्र द्वित्वबहुत्वादिषु एकत्वादिपरिभाषणमिति पारिभाषिकी । वैभाषिकी यथा— अश्ववडवम्, अश्ववडवौ, गृक्षन्यग्रोधम्, गृक्षन्यग्रोधा, पूर्वं फल्गुन्यौ, पूर्वा फल्गुन्य इति । अत्र विभाषयैकत्वद्वित्वबहुत्वानीति वैभाषिकी । पारिशेषिकी यथा— एकः द्वौ बहवः, उभौ द्वित्रा, अर्धतृतीया इति । अत्रैकाद्युक्तसहृयापरिशेषे स्वाद्य इति पारिशेषिकी । तदुक्तम्—

निमित्तमेकमित्यत्र विभक्तानामधीयते । तद्वतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥

कारकं पञ्चममिहितं पुरस्तात् । तद्वितीयादिवाच्यत्वेन पृथक्पृथक् षट् प्रकारं प्रथते । तत्र कर्म द्वितीयावाच्यम्—कटं करोति । तृतीयावाच्यम्—मात्रा सञ्जानीते । चतुर्थीवान्य—न त्वा शुने मन्ये । पञ्चमीवाच्यम्—परि त्रिगतेभ्यो वृष्टो ऽब । षष्ठीवाच्यम्—मातुस्सरति । सप्तमीवाच्यम्—अधीता व्याकरणे । कर्ता द्वितीयावाच्य, गमयति ग्रामं देवदत्तम् । तृतीयावाच्य, चैत्रेण कृतम् । चतुर्थीवाच्य*, मूत्राय कटपते यवागु । पञ्चमीवाच्य, उपाध्यायादधीते । षष्ठीवाच्य*, व्यासस्य कृति । सप्तमीवान्य, ब्राह्मणेषु भुज्जानेषु वृषला आसते । करणं द्वितीयावाच्यं, अक्षान्दीव्यति । तृतीयावाच्यं, दात्रेण लुनाति । चतुर्थीवाच्यं, शताय परिकीत । पञ्चमीवाच्यं, स्तोत्रान्मुक्त । षष्ठीवान्यं, सर्पिषो जानीते । सप्तमीवाच्यं, अक्षेषु दीव्यति । सम्प्रदानं द्वितीयावाच्यं, देषदत्तमम्यसूयति । तृतीयावाच्यं, दास्या सम्प्रयच्छते । चतुर्थीवाच्यं,

देवाय ददति । पञ्चमीवाच्य, गुरोरारभ्य गा प्रयच्छति । पष्ठीवाच्यं, प्रत पृष्ठ ददाति । सप्तमीवाच्य, पुष्पेषु स्पृहयति । अषाढान द्वितीयावाच्य, अर्जुन योद्धार । तृतीयावाच्यं, धनुषा विध्यति । चतुर्थीवाच्य, आद्याय निगृह्णते । पञ्चमीवाच्य, ग्रामादागच्छति । पष्ठीवाच्य कृष्णा गवां सपन्नश्रीरतमा । सप्तमीवाच्य, भुक्त भोदन वसपायाम् । अधिकरणं द्वितीया वाच्य, ग्राममधिषसति । तृतीयावाच्य, रुमेन धावति । चतुर्थीवाच्य, युद्धाय सन्नहति । पञ्चमीवाच्य, क्रोशाद्विध्यति । पष्ठीवाच्य, गवार्मश्वर । सप्तमीवाच्य, तीर्थं उपयसतीति । कारकातिरेकी क्रियाकारकपूर्वक सवन्धविशेष । स त्रिधा, उक्तादन्य, कारकेभ्योऽन्यः, कारकाणामविवक्षा च । तेषु उक्तादन्यत्वे मित्रसम्बन्धपक्ष, अभिन्नसम्बन्धपक्षश्च । तयोराद्यो राह पुरुष इति यथा—

पत्युद्दिशश्चन्द्रकलामनेन स्पृशेति सरत्या परिहासपूर्वम् ।

सा रज्ज्वित्वा चरणौ कृताशीमोत्येन तां निर्वचन जघान ॥

द्वितीया राहोद्दिशर इति यथा—

शिग्रिच्छदच्छत्रपतत्रमण्डलीभरोपरुद्ध मुरमेणचक्षुषः ।

मुखेन राहोरभियोऽनुमुद्यत कलापतौ विम्बमिव व्यराजत ॥

कारकेभ्योऽन्यत्वे उपात्तक्रियोऽनुपात्तक्रियश्च । तयोराद्योऽन्यस्य हेतोर्वसतीति । यथा—

एकातपत्र जगतः प्रभुत्वं नमं वयः कान्तमिदं वपुश्च ।

अत्परय हेतोर्वहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् ॥

द्वितीयो ब्राह्मणस्य तुल्यो यथा—

कुलेन कान्त्या वयसा नवेन गुणेश्च तैस्तैर्निनयप्रधानैः ।

तस्मात्तमस्तुल्यमसु वृणीष्व रत्न समागच्छतु काञ्चनेन ॥

कारकविवक्षायां द्वयापक्ष क्रियापक्षश्च । तयोराद्य साधोस्त्व धन रोचत इति, यथा—

दत्तमात्तमदन दयितेन व्याप्तमातिशयिनेन रसेन ।

सख्यदे मुग्गसुर प्रमदाभ्यो नाम ऋटमपि च व्युदपादि ॥

द्वितीयो न सापाणामश्रीयादिति यथा—

निवार्यतामालि निमप्यसौ वटु पुनर्विवक्षास्फुरितोत्तराधर ।

न केवलं यो महता प्रिभापते शृणोति तस्मादपि यरस पापभाक् ॥

सहार्थतादर्थ्यहेतुलक्षणोपपदसम्बोधनादयस्तु संबन्धविशेषा उपस्काराधिकारेऽभिहिता इति नेह प्रतन्यते । ननु च सम्बन्धस्य क्रियाकारकपूचेत्वात् कारकेष्वेव शेषसम्बन्धस्याप्यन्तर्भाव इति सङ्ख्याशक्तिश्च विभक्त्यर्थः । तत्र जातौ पदार्थजात्यभिधायिनः प्रातिपदिकस्य सङ्ख्याकारकाभिधायिन्या विभक्त्या सम्बन्धो न घटते । न हि जाते सङ्ख्याशक्तियोगस्सभवति । उच्यते, जात्यविनाभावेन लक्षिताया व्यक्ते सङ्ख्यासन्धियोगादेकार्थसमवायलक्षणस्सम्बन्धो भविष्यति । नैवम्, यथानन्त्यव्यभिचाराभ्यां भेदवर्ती व्यक्तिमशक्ताः प्रकृतयोऽभिधातुमित्यभिन्नामव्यभिचारिणी च जातिमाचक्षते । तदाधारभेदाद्भिन्नामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामशक्ताः विभक्त्यदर्शकं सङ्ख्यां चार्यानुमतस्तदाधारां शक्तिसङ्ख्याजातिमाचक्षते । ततश्च प्रकृत्यर्थसम्बन्धाया अपि व्यक्तेर्विभक्त्यर्थेन शक्तिसङ्ख्यासामान्येनासम्बन्धादनुपपन्न एव प्रकृतिप्रत्ययोऽसममिव्याहारः । नानुपपन्नः, एकार्थसमवेतसमवायेन तदुपपत्तेः । कथं पुनस्सामान्याभिधानेनाभिधीयमानयोस्सङ्ख्याद्रव्ययो परस्परं सम्बन्धः । यथाभिधीयमानयोः । यथाभिज्ञेनाभिहितावर्थां बुद्धौ विपरिवर्तमानौ मिथस्सम्बध्यते तथा शब्देनाभिहितावर्थात् प्रतीयमानावपि परस्परं सम्बन्धमनुभवन्त्येव इति । किं पुनरियं सङ्ख्या शक्तिर्वा नियोगतो जातिमवच्छिनत्ति ? नेत्याह । न हि ग्रहः समार्ष्टीति श्रूयमाणमेकवचनमेकत्वसङ्ख्यां क्रियाङ्गभावेन प्रतिपादयति । नापि सकृन् जुहोतीति द्वितीयाश्रुतिः सकृन् होमक्रियायां कर्मशक्तिमभिधत्ते । अपि त्वक्षान्दीव्यतीतिवत्सम्बन्धसामान्यतिरोहितकर्मरूपात् सकृन् साधकतमत्वेन होमकर्मणि नियुक्ते । क्वचित्तु तद्रूपयैव विभक्तिश्रुत्या संख्याकर्मादिशक्तीनां क्रियास्वाङ्गभावोऽवबोधयते । यथा पशुमालमेतं व्रीहीनवहन्तीति । कुतः पुनरिदं श्रुत्युपात्ते अपि क्वचिदेव सङ्ख्याशक्ती विवक्ष्यते ? तत्र तावत्सङ्ख्यां प्रति श्रूयते सत्त्वभूतमिदं तदिति व्यपदेशयोग्यं वस्तु न शक्यते सङ्ख्यामन्तरेण शब्दैरभिधातुम्, ससंख्यानामेव शब्दानां सत्त्वाभिधायकत्वात् । अतो नान्तरीयकमुपादानं संख्याया इति सत्त्वनिर्देशे संख्या न विवक्ष्यते । यथा ब्राह्मणो न हन्तव्य इति । एवं च जात्यापि विना घस्तुमात्रस्य संप्रमुग्धत्वाद्विवेकेनाभिधानमशङ्क्यम् । अतो नान्तरीयकं जात्युपादानमिति जातेरप्यविषया प्राप्नोति । अपर आह, यत्र संख्यापदैरेकादिभिरसंख्या अभिधीयते, तत्र नियोगतः कर्माङ्गभावेन विवक्ष्यते । यथा—एकां गां ददाति, द्वाभ्यां खनति, त्रीण्यक्ष्णालमत इति । एकादिशब्दरूपादि सा प्रतीयमाना न शक्यमविवक्षितुम् । अन्यत्र तु शब्दसंस्कारमात्रपरत्वादेकवचनादेरविषया यथा—गौ पदा न स्पृष्टव्या । एतदपि नास्ति यस्याभयं हविरितिमाच्छेदित्वेवमादानुभयादिशब्दोपादानादप्यविषयादर्शनात् । अन्ये मन्यन्ते—जात्याख्यायामेकस्मिन्नन्यतरस्थामिति ह्यपकादेकवहुवचनं च न विवक्ष्यते । द्विवचनं तु विवक्ष्यते । यथा—सारस्वतो भजन इति । तदप्युक्तं, द्विवचनस्यापि अविवक्षादर्शनात् । यथा—

यथेतौ व्याधितौ स्याता देय स्याद्विदमौपधम् ।

यत्तत्तदापधमेकस्यापि दीयमान पातादिविकार शमयितुं शक्नोति एव तर्हि यत्र पराङ्गतया जातिविधीयते, तत्र सत्या विवक्ष्यते । यत्र तु स्वस्वकारप्रतिपत्तयेऽनूयते तत्र न विवक्ष्यते । यथा-पशुना यजत, ग्रह समार्णोति । तदेतदुभयमपि उदाहरणमात्रेणाशयः प्रतिपत्तिमिति युक्तिरभिधातव्या । सेयमुच्यते । पशुना यजतेति यागस्य फलवत्तया प्राधा य तदङ्ग पशु, अङ्ग च यत्प्रधानस्यापकरोति । एतन्नेव पशुना कृत प्रधानस्योपकार इति द्वितीया नोपादीयते । यदि हि यस्य यावन्त पशवस्तस्मिन् स तावत् उपादत्त इत्यधीयते । प्रकृतस्य यागस्यैव पशुना समापितत्वादितरैवैवार्थं माभूदिति यागा तराणि भिद्यन्ते । गुणेन द्रव्येणाप्रधान याग प्रयुक्तस्यात् । न चैष व्याया यदुण प्रधान प्रयुज्जत । विश्व पशुमालमेत पशुना यजतेत्यादौ क्रियाङ्गभावेनाप्रज्ञातस्य पशोस्साधनभावप्रत्ययापनायदमुत्पत्तिवाक्यम् । तत्र द्रव्यदर्शनावसेयत्वादधस्य यथाभूत शब्द आह तथाभूतसोर्धोनगन्तया समाधीयते । शब्देऽन्वयव्यतिरेकाभ्या प्रकृतेर्जातिरिव विभक्त्यस्य अभिधेयत्वेनावधायते । यदि च द्वितीयस्य पशोरुपादानमत्रेण शब्दार्थो न समाप्यत, क्रिया वा न निवर्त्येत, तदोपादीयेतापि द्वितीयम् । परत्वजातेश्च प्रत्येकस्यैव विकल्पा मनः समाप्तवादेकपञ्चवदानैश्च यागक्रियाभिनिर्गुत्तेर्द्वितीयो नोपादीयते । न च पशुना यजतेत्यस्यास्सत्याया विरोधिनी सत्योत्पत्तिवाक्यगता वाचिद्विद्यते । यदुत्तरोधादिव त्यज्येत, यसादिदमव पशोरुत्पत्तिनाशय, अतश्शब्दवत्त्वात् सङ्गपान्तरेण चाविरोधात् । पशुना यजतेत्यादा सङ्गया विवक्ष्यते । ग्रह समार्णोत्यत्र तु न विवक्ष्यते । यस्मात् प्राज्ञापस्या नवग्रहा भवन्तीत्यादौ ग्रहाणामुत्पत्तिवाक्य या मनेकत्वसङ्गया सा प्रधानविषया, तत्र ग्रहाणा विधीयमानत्वात् । ग्रह समार्णोत्यत्र तु या एकत्वसत्या सा शेषविषया, सम्मार्गस्य विधीयमानत्वात्, तदधिकरणसपादनात्त्वात् ग्रहशब्दस्य । न च युक्तं यत्प्रधानसम्बन्धिनी सत्या शपस्सत्या वाध्यते । ननु चोत्पत्तिवाक्यवशाननेक एव ग्रहो गृहेत । ग्रहमित्येतस्माच्चैकवचनादेकस्मिन्मृज्येत । किमत्र बाधित स्यात् ? एव तर्हि विधानवाक्ये पुनमेव प्रज्ञाताङ्गभावा सम्मार्गमपूर विधातुं केवल ग्रहमित्यनेन स्मृता सनिवेद्यते । ग्रहस्मृतिश्चानुभवसामर्थ्यादुद्भवती यथानुभूतानेवार्था दर्शयतानि नञा ग्रहस्मृज्यत । ननु च यथा पूर्वानुभूतचमसाधनेक पदावसन्निधौ समार्गविधानाय ग्रहश्रुतिर्ग्रहाणामेव स्मारयति न चमसादीना तथैवानेकग्रह सन्निधावेकवचनमेकस्यैव सारयेत् । येन हि बहुवोऽनुभूतास्तनैकोऽप्यनुभूत एव । सत्यमेतत् । किन्तु प्रतीयमानाऽस्या सत्यामेद क्रिया प्रत्यविधीयमानत्वादसमर्थ क्रियामेकस्मिन्वस्थापयितुम् । अतिधीयमानश्च सत्यामेद, यताऽत्र बुद्ध्या ग्रहस्य समार्गो विधीयत । तदेतावति पर्यवसित वाक्यम् । न चाप्येदं शब्दोऽस्ति, यनेकस्य स विधीयेत । न चकश्शब्द उभय शक्नोति विधातुम् अप्रज्ञात समार्ग प्रज्ञातस्य चकत्वेन सवधमिति प्रवृत्तिभेदात् । अथ ग्रहैकत्वाभ्या विशिष्टसमार्गो विधीयते । न भिद्येत प्रवृत्ति अथस्तु नञ, यतो ग्रहार्थ

संमार्गस्तस्य प्रयोजनवत्त्वात् । विभक्तिविशेषश्च प्राधान्यं ग्रहस्य दर्शयति । अतो न विधीयते सङ्ख्या । इह तर्हि कथं चित्रगर्वी यद्भातीति चित्रो गुणो विधीयते, यतोऽत्रापि गोरस्वतन्वी-कारस्तस्याश्च चित्राया इति मिथ्यते प्रवृत्तिः गुणद्रव्ययोगस्य श्रुत्यैवामिधीयमानत्वात् तद्विषय-त्वाच्च । क्रियाया नात्रापराध इति चेत् ग्रहमित्यपि श्रुतिरेव सङ्ख्यायास्तदधिकरणस्य च द्रव्यस्य क्रियाङ्गभावमभिधत्ते । तथा शोणं योजयेदित्येकशब्दोपादानयोजान्तिगुणयोरङ्गीकरणम् । एवं तर्हि स्वार्थायां प्रवृत्तौ सङ्ख्याभेदस्य विधानमशङ्क्यत्वादविवक्षिता सङ्ख्या । यथा ग्रहः संमार्गोति । अत्र ग्रहार्थत्वात्समार्गस्य प्रधानं ग्रहाः, तदङ्गं समार्गं । पशुना यजेत, शोणं योजयेत्, चित्रगर्वी यद्भातीत्यादौ तु यागादिकर्मार्थत्वात् पश्वादीनामप्रधानानां ससङ्ख्यानां सगुणानां च विशिष्टानामेव विधानमिति विवक्ष्यते सङ्ख्यागुणश्चेति । आचार्यप्रवृत्तिरप्येतदेव ज्ञापयति प्रधाने संख्या न विवक्ष्यते, गुणे तु विवक्ष्यते इति । तथा हि । सरूपाणामेकशेष इति कर्मसाधने शेषशब्दे शेषशब्दामिधेयस्य द्रव्यस्य साधुत्वाच्चाख्यानेनामिधीयमानसंस्कारत्वात् प्राधान्यम् । अतः स्वार्थं प्रवर्तमानस्याविवक्षितसङ्ख्यात्वादेकशब्दोपादानं कृतमेकदिशयत इति । तदेतल्लिङ्गं प्रधानस्याविवक्षिता सरूपेति । एव सुवन्तं सुवन्तेन समस्यत इति संख्याया अङ्गीकरणात् बहूनां समासो न भवति । यथा—महत्कष्टं भित इति । अत्र शेषप्रकारावयवसन्निवेशावच्छिन्नसमु-दायस्साधुरित्यन्वाख्यायते । अतोऽवयवपरामर्शोपायेन समुदायस्य संस्काराधानप्रक्रमे प्रधानं समुदायस्तमुद्दिश्य प्रवर्तमाना अवयवा उपात्तसङ्ख्याविशेषाङ्गीकरणेन प्रवर्तन्ते । यत्र तु यत्नान्तरमारमते तत्र बहूनामपि भवति । यथा—कालाः परिमाणिनेति । बहुवचनात् द्व्यङ्गात्, इति । यथा च बहुव्रीहिद्वन्द्वविधावनेकग्रहणान्मत्तबहुमातङ्गं वनं, धवस्वदिरपलाशा इति । क्वचित्पुनर्गुणेऽपि सङ्ख्या न विवक्ष्यते । यत्र तदविवक्षया प्रधानान्तरस्य सिद्धिर्भवति । यथा—कर्तुंरीप्सिततमं कर्मेति । अत्र हीप्सिततमस्य कर्मसङ्ख्याया विधीयमानावच्छेदाया ईप्साया अव-च्छेदायोपादीयमाना कर्ता यथाश्रितैकत्वसंख्यं प्रतीयते, अनेकस्येप्सितं वस्तु कर्मसंज्ञासंयन्धा-दपेयात् । अतः प्रधानसंस्कारोपरोधतिरस्काराय कर्तानपेक्षितसंख्याविशेषसमाधीयते । ननु च प्रयोजनमिदं प्रधानान्तरसिद्धिः । तस्मादविवक्षायामुपपत्तिर्वक्तव्या । इयमुच्यते । सामान्यं निबन्धनत्वादीप्सिततमशब्दस्य संयन्धिनामविशेषेण प्रसक्तौ साधनान्तरोक्तये कर्तृग्रहणं क्रियते । तदुपात्तविपरीतप्रतिषेधमात्रोपक्षयमसमर्थं संख्याभेदमङ्गीकर्तुमिति ।

शक्तिः पुनरप्रधाने प्रधाने वा संख्यावति विभक्त्या विधीयमाना विवक्षामेवानुद्दिष्यते । एव च यथा पश्वादीनां संख्यानां तथा ग्रहादीनामसंख्यानामेव क्रियासु साधनभावो भवति । कथं पुनः पश्वादिगता संख्या साधनत्वेनावगम्यते, यावता प्रातिपदिकार्थस्य साक्षात्पारप्येण वा संयन्धिसाधनस्य संख्या च विभक्त्या विधीयते । न तु संख्यासाधनत्वयो परस्परं संयन्धोऽस्ति । एव तर्हि प्रथमतरं व्यक्तिस्संख्या संयन्धते । संख्या संसर्गप्राप्तिशया तु

साधनभावेन । साऽयं साधनमाद्यो विधिषु निपतद्विशेषणमपि साधनमित्यावेदयति । यथा सायुधेन जीतमिति । कुत पुनरयं सत्यासाधनत्वयोरेकशब्दोपनिषन्धनयोः निषन्धकारिकालभेदेन सयन्ध । न होतदस्ति । सन्त्यया ससर्गमनवाय न शक्नोति साधनमाधमासादयितुमिति । एव तर्हि सत्यासाधनभावाभ्या व्यक्तिरसम्भवे । ताभ्यामुपहितात्मातिशयामारयातविभक्तित्वां क्रियासु विनियुक्तम् । सा विधिषा क्रियासम्बन्धमनुभवतीति विद्वद्वचनमपि क्रियासम्बद्धं प्रतीयते । ननु च कर्मकरणादिभिरन्य विभक्त्यर्थस्तथा क्रियासिद्धायाः सत्त्वापात्तत्वाच्छक्तिमद्वयमेव । तस्मिन् प्रातिपदिकेनैवोक्ते किं विभक्त्यो-यते शक्तिरिति म्रम ? द्विधा हि द्रव्यं सत्त्वभूतमसत्त्वभूतञ्च । तयोश्च शक्तिसङ्गुपाधयस्त्वभूतं वृक्षादयः । तदनाश्रयोऽसत्त्वभूतमव्ययाय । तदुभयमपि निरुपाधेव प्रातिपदिकेनोच्यते । तदाश्रितास्तु सशक्तिसङ्गुपाधयोः प्राध्यायौ विभक्त्येति । ननु च-
स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपपत्तिम् । नेत्रं कपयितुं शक्तं शक्तिमन्त्यामतीन्द्रियाम् ॥

शक्तिर्हि कल्प्यमाना पदार्थस्वरूपवन्निःशया वा स्यात् । कार्यं वा तत्र नित्यत्वे नित्यमेव कार्योत्पादप्रसङ्गः । सहकार्यपक्षा तु स्वरूपस्यैवास्तु किं शक्त्या । कार्यत्वे तु पदार्थस्वरूपमात्रं कार्यतायां सदा शक्तेरुत्पादात् सदैव कार्योत्पादः । सामग्रीकार्यं तु कार्यमेवास्ति । किमंतराले शक्त्या ? अशक्तात्कारकात्कार्यानिपत्तिरिति चेच्छक्तिरपि कार्यं, तदुत्पत्तौ शक्त्यन्तरकल्पनादनपक्षः, अन्यथाऽभ्युपगमव्याघातः । आह, दृष्टसिद्धय एवैव कल्प्यते । शक्त्यन्तरकल्पनायां शक्तिधेयनिर्माण एव, क्षीणत्वात् । कारकाणां माभूत्कार्यव्याघात इत्येकैव शक्तिं कल्प्यते । तत्कृतोऽनवस्था ? नैवम् ; अन्यथापि तदुपपत्तेः । यदि ह्यर्थतत्त्व क्रियासु प्रतिद्वन्द्वेयं तदा तदतिरिक्तशक्तिकल्पना युक्तमिति । अप्रतिद्विताश्च सहकारित्वाभादपि कार्यापजनधार्यव्यक्तयः । तर्हि कृपा शक्तिकल्पनयेति ।

ननु शक्तिमन्तरेण कारकं कारकमेव न भवेत्, भावतत्त्वस्य क्रियासु प्रतिघातात् । रूपमेव हि दृश्यते न रसादि, दर्शनायतनं पश्यति न रसनादि, रस एव रस्यते न रूपादि, रसनमेव रसयति न चक्षुरादि, आप एव पिपासामपनयति न त्वग्निः, अग्निरिव शीतं शमयति न स्वाप इति । अप्रतिघातं हि चक्षुस्वरूपानिशेषात् सर्वस्यां सत्त्वकार्योदयप्रसङ्गः । ततश्चक्षुरिव रसनमपि पश्येत् । रूपमिव रसोऽपि दृश्येत । रसनमिव चक्षुरपि रसयेत् । रस इव रूपमपि रसयेत् । आप इवाग्निरपि पिपासामपनयत् । अग्निरिवापोऽपि शीतं शमयेत् । यथा च तत्त्वार्थिना तिला उपादीयन्ते तथा सिक्ता अभ्युपगम्येरन् । यथा वा पादपं हन्तुमनसा परशुश्रूयन्त तथा पादुकाद्यभ्युद्यन्त्येव । अपि च निषेदनयोर्मारेण दाहे च शक्ताः निष्यमाणाया मन्त्रप्रतिषेद्धाया यत्तयोस्त्वकार्यादमीन्य तत्र का युक्तिः ? चक्षुश्चोत्रयोर्वा दर्शने श्रवणे च रोगादिना यत् स्वकार्याकरणं तत्र कापपत्तिः ? न हि मन्त्रादिना रोगादिना वा तत्स्वरूपाणि

सहकारिणो वा प्रतियध्यन्ते, तद्रूपैव तेषामुपलम्भात् । शक्तयस्तु प्रतियध्यन्त इति सत्स्वपि स्वरूपसहकारिणु कार्यानुत्पादो युक्तः । तस्माद्यथा सुखादिकार्यानुमितमदृष्ट सातिशयबुद्धि-
निबन्धनस्मृतिप्रत्ययहेतुस्संस्कारः क्रियाविशेषजनितः क्रियान्तरप्रसङ्गोपयोगी वेग इत्याद्यपर-
मतीन्द्रियमेव कल्प्यते । भवद्भिस्तथा शक्तिरपि कार्यातिशयकारणमतीन्द्रिया कल्प्यतामिति ।
तदनुपपन्नम्, शक्तिमन्तरेणापि क्रियाप्रतिघातादीनामुपपत्तेः । स्वकारणपरंपरायातनियत
स्वभावतयैव भिन्नस्वभावा रसादयो रूपादिभ्यस्ते कथं रूपादिसाध्यामर्थक्रियामतथाभूतारसाधयेषु ?
नियोगतश्चैतदङ्गीकर्तव्यम्, शक्तिवत्पञ्चायामपि तुत्यानुयोगिवात् । कथमेतादृशकथो नियताधारा
न पुनरवयवेन शक्तीर्व्याप्नुवन्तीति । पदार्थस्वरूपातिशयादिति चेत्कार्यभेदोऽपि तत एव सेत्स्यति ।
अपि चाश्रयस्य भेदे कथं शक्तिभेदः ? यतो वा शक्तयः प्राप्तरूपभेदास्तत एवाश्रयरूपभेदेन
कार्यभेदसिद्धेः, किं शक्तिभेदकल्पनेन ? यास्तर्हि तुत्यरूपा व्यक्तयः कार्यमतुल्य साधयन्ति
तासु कथम् ? यथा—गत्वर्थाश्चन्द्रकान्तिभिः स्थन्दन्ते न सूर्यग्रावाण, वरका अर्कांशुभिर्विली-
यन्ते न मुक्तामणयः, आन्तर तेजः पश्यति न वाह्यम्, प्राणो वायुः प्राणिति न व्यानः,
धोत्राकाशदृशुणोति न वक्त्राकाशः, विद्वान् क्रियास्वधिक्रियते नाविद्वानिति तुत्यजातीयत्वेऽपि
तेषामदृष्टप्रतिनियमो द्रव्यान्तरसंपर्कभेदश्च कार्यभेद व्यवस्थापयति । यास्तस्याभिन्नाभिन्नमर्थव्यक्तयः
कार्यं साधयन्ति, तासु कथं, यथा—तदेव तेजो दहति प्रकाशयति शीतं चापनुदति ता एवाप-
ग्रावयन्ति, क्लम चापनयन्ति, तादृशः स तेजसः पयसो वा रूपातिशयः कर्मण इव सयोगवेग-
विभागवेगानुकूलता धर्मस्यैव सुखज्ञानापवर्गकारणत्वमिति । उपादाननियमे तु न वयमन्यं
कंचिदाभिनव भावनां कार्यकारणभावमुत्पादयाम । किन्तु यथाप्राप्तमनुसरन्तो व्यवहरामः ।
तत्र तैलोत्पादापादपच्छेदावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वृद्धव्यवहारादौ तिलपरश्वथादेरेव कारणत्वमव-
गच्छाम इति । तदेव तदर्थेन उपादशहे, न सिकतापादुकादीति । न च तिलादेः परश्वथादेर्वा
स्वरूपे सत्यपि सदा कार्योदयः । स्वरूपवत् सहकारिसन्निधेरप्यपेक्षणीयस्य सर्वदानुपपत्तेः ।
सहकारिवर्गे च धर्मादिकमपि निपतति, तदपेक्षे च कार्यात्पादे कथं सर्वस्मात्सर्वसमव ?
धर्मादीनां तु जगद्वैचित्र्यादिकार्यवलेन कल्पनमपरिहार्यम् । यदपि विपदहनयोः सन्निधाने
सत्यपि मन्त्रोपयोगात्तत्कार्याजनन तदपि न शक्तिप्रतिबन्धनियन्धनम् । अपि तु सामग्र्यन्तरानु
प्रवेशहेतुकम् । ननु मन्त्रेणानुप्रविशता किं कृतम् ? न किञ्चित्कृतम् । सामग्र्यन्तरानु
काचिद्धि सामग्री कस्यचित्कार्यस्य हेतुस्वरूपं तदवस्थमेवेति चेदभक्षितमपि विप कथं न हन्यात् ?
तत्रास्य संयोगाद्यपेक्षणीयमस्ति । मन्त्राभावोऽप्यपेक्ष्यतां दिव्यकाले धर्म इव मन्त्रोऽप्यनुप्रविष्ट
कार्यं प्रतिहन्ति । शक्तिपक्षेऽपि वा मन्त्रस्य को व्यापारः । मन्त्रेण हि शक्तेर्नाशो वा क्रियते
प्रतिबन्धो वा । न तावद्वाशः, मन्त्रापगमे पुनः कार्यदर्शनात् । प्रतिबन्धस्तु स्वरूपस्यैवास्तु ।

ननु स्वरूपस्य किं जातम् ? शक्तेरपि किं जातम् ? कार्यादातीत्यमिति चेत्तदितरप्रापि

समान स्वरूपमस्त्वेष, दृश्यमानत्वात् । शक्तिरप्यस्ति पुन कार्यदर्शानुमेयत्वात् । एतेन चक्षु धोत्रयोरपि रोगादिना दर्शनश्रवणशक्तेर्नाशप्रतिबन्धविकटपो व्याख्यात । अपिच व्यापारोऽपि अतीन्द्रियशक्तिरदिष्यत भवति । अन्यतरकल्पनर्येष च कार्योपपत्ते विमुनयकल्पनापौरुषेण ? शक्तमप्यव्याप्रियमाण न कारकमिति चेत् शक्तमिति कथं ज्ञायेत ? कार्यदर्शनादिति चेत् व्यापारादेव कार्यं सत्स्यति ; पादुकादेर्व्याप्रियमाणादपि न पादपच्छेदं पश्यामि । प्रत्यक्षस्तद्धि नातीन्द्रिय, यत कार्यदर्शनात्पूर्वमपि व्याप्रियमाणत्वं जानासि । कार्योनुमेयो हि व्यापार कार्याद्विना न ज्ञायतैव । कार्यं त्वन्यतरत्वादि घटमान नोभय कल्पयितु प्रमथतीत्यसमय । शक्तमिति चेदप्रोच्यत । स्वरूप स्वरूपमिति यद्भूमे तत्र किमिदं स्वरूपं नाम ? न तावद्ब्रह्म ; द्रव्यस्य स्वरूपमिति भेदनाभिधानात् । किं पुनस्तत्सजातीयेभ्यो विजातीयेभ्यश्च भेदको धर्म इति नस्तर्कः । त हि नयतोऽपि अर्थतत्त्व भाषतत्त्वमिति भाषप्रत्ययेन भाषते । स च यस्य गुणस्य भावाद्वये शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वतत्त्वमिति गुणमिधाने स्वरूपे । गुणो धर्मसामर्थ्यं मयैकियाकारित्वमिति शयश्शक्तिरिति चकोऽर्थः ।

स तु द्रव्याद्विभिन्नो वा द्रव्यरयात्मेय वा तथा । व्यतिरेकमुपाश्रित्य साधनत्वाय कल्पते ॥

परस्परतो हि व्यावर्तमानशरीरा करणादयस्साधनभेदा कथमकद्रव्यात्प्रतामुपयन्तो न सङ्कीर्णम् ? असङ्करे वा कथमर्मापामेकद्रव्यात्मता युज्यते ? तस्मादेकद्रव्याधिकरणा करणातीतिरेवास्या द्रव्याद्वेदमापादयति । विञ्च—

विभक्त्यर्थेऽव्ययीभात्रचनादप्रसीयताम् । अन्यो द्रव्याद्विभक्त्यर्थरसोऽव्ययेनाभिधीयते ॥

तथा हि । विभक्त्यर्थे वर्तमानमव्ययमुत्तरपदेन समस्यत । यदि च विभक्त्यर्थ इत्यनेन शक्त्याश्रयस्त्वभूत द्रव्यमुच्यते, तदसत्त्ववाचिनाव्ययेन नाभिधीयते । तस्य चार्थस्य प्राप्ति पदिकेनवोक्तत्वात् तदभिधाग्यव्ययमप्रयोगार्हमव स्यात् । एवञ्च, अधिस्त्रि, अधिकुमारीति न सिध्येत् । यत्र हि पदद्वय सङ्गतार्थं प्रयुज्यते स विषयस्त्वमाससहाया । तस्मादनभिहिता मधिकरणशक्तिमव्ययमभिधेदुत्तरपदेन समासप्रभुभवति । तन चावधार्यते द्रव्यातिरेका शक्तिमभिधत्ते विभक्तिरिति । भवतोऽपि युक्तमेवोच्यत । स्वरूपादुद्भवत्कार्यं ततोऽन्या शक्तिमशक्त कल्पयितुमिति । यत, शक्तिरादिनोऽपि गुणादिशब्दवाच्यात् कारकत्वादेर्द्रव्य स्वरूपाय शक्तिमन्या मन्यन्ते । किन्तु कार्योपजनापार्थव्यक्त्य क्षमा इति न क्षमन्ते ; सप्तसादपि कार्योदयप्रसङ्गात् । स्वकारणपरवरायातनियतस्वभावता तु न विषय । कारणगुणोऽथ पदार्थातिशय इति चेत् सेव शक्ति । तस्यास्तु नित्यत्वानित्यत्वविकटपन नोपयुक्त, यावद्ब्रह्म भावित्वेन द्रव्यपदं नित्यानित्यत्वात्सङ्गाद् कार्योत्पाद क्रियाकाल एव शक्तेरुन्मेपात् । अदृष्ट प्रतिनियतसहकार्यादयस्तु शक्त्युन्मेपहेतवो नास्माभिरपि निराश्रियन्ते । येन तृपादाननियमे

अन्वयव्यतिरेकौ वृद्धव्यवहारशतेऽपि कार्यदर्शनावसेयशक्तिमूला एव वृद्धैरप्यन्वयव्यतिरेकोक्ते-
नाशप्रतिबन्धो वा मन्त्रादिनेत्यादिविकल्पस्तु स्वरूपस्य शक्तिवसिद्धौ निषिद्ध एव भवति ।
व्यापारस्तु धातुयाच्य एवातीन्द्रियो न वास्तव , तेन ताभ्यां तथैव कारणत्वावगमात् । कार्य-
दर्शानान्यथानुपपत्तिकटिपता शक्तिरतीन्द्रियायोपपन्नतरैवेति ।

वृत्त्यर्थस्त्रिधा, अपदार्थः, एकपदार्थः, अनेकपदार्थश्च । तत्रापदार्थस्त्रिधा, धातुप्रत्ययार्थयः,
प्रत्ययप्रत्ययार्थयः, प्रातिपदिकप्रत्ययार्थयश्च । तेषु धातुप्रत्ययार्थयो द्विधा, क्रियारूपः,
कारकरूपश्च । तयो क्रियारूपो यथा—कर्तुमिच्छति चिकीर्षति, कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति,
अत्यर्थं पुन पुनर्वा पचति पापच्यते । कारकरूपो यथा—पाक करोति पचति, पाकेन क्रियते
पच्यते, पाचक पच्यमिति । प्रत्ययप्रत्ययार्थयो द्विधा, नित्यो वैवक्षिकश्च । तयोर्नित्यो यथा—
कृत्रिम सांराविणम्, व्यावक्रोशी मिदा, आमिजित्य कांजायन्य इति । वैवक्षिको यथा—चिकीर्षुः,
कारणा, गार्ग्यायणः, कात्याणिनेय , मालायाः, कुमार्या इति । प्रातिपदिकप्रत्ययार्थयो द्विधा,
व्यक्तिरूपः, शक्तिरूपश्च । तयोर्व्यक्तिरूपो यथा—अजा, कुमारी, ब्रह्मवन्धु , वृक्षः वृक्षौ वृक्षाः,
इति । शक्तिरूपो यथा—वृक्ष, वृक्षेण, वृक्षाय, वृक्षात्, वृक्षे, वृक्षस्येति । एकपदार्थस्त्रिधा,
वस्तुरूपः, अवस्तरूपः, क्रियारूपश्च । तेषु वस्तरूपो द्विधा, सत्त्वभूतोऽर्थः, असत्त्वभूतोऽर्थश्च ।
तयोस्सत्त्वभूतोऽर्थो यथा—औषगवः, छान्दसः, लाक्षिकः, यौष्माक इति । असत्त्वभूतोऽर्थो
यथा—आस्तिक , उपत्यका, प्रकट, तत्रत्य इति । अवस्तरूपोऽपि पूर्ववदेव द्विधा । तयोः
सत्त्वभूतोऽर्थो यथा—अग्निवत्, पञ्चकृत्व , सघंदा, बहुश इति । असत्त्वभूतोऽर्थो यथा—
न तरां, ग्राह तरां, पचतितरां, पचतिरूपमिति । क्रियारूपो द्विधा, सक्षितो, विक्षितश्च । तयोः
सक्षितो यथा—आत्मन पुत्रमिच्छति पुत्रीयति, इयेन इवाचरति इयेनायते, अभृशो भृशो
भवति भृशायते, सेनया अभियाति अभिपेणयतीति । विक्षितो यथा—कसवधमाचष्टे कंस
घातयति, आरात्रिविवासमाचष्टे रात्रिं विवासयति, पुण्यचन्द्रयोगं जानाति पुण्येण चन्द्र योजयति,
उज्जयिन्याः प्रस्थितो माहिम्नतीसूर्योद्गम प्राप्नोति माहिम्न्यां सूर्यमुद्गमयतीति । अनेकपदार्थस्त्रिधा,
एकपदार्थाश्रयः, उभयपदार्थाश्रयः, अन्यपदार्थाश्रयश्च । तत्रैकपदार्थाश्रयो द्विधा, पूर्वपदार्थाश्रयः,
उत्तरपदार्थाश्रयश्च । तयो पूर्वपदार्थाश्रयो यथा—उपकुम्भ, पुरपद्याघ्रः, गोमतह्लिका,
पूर्वकायः, राजदन्तः, प्रातर्जीविक इति । उत्तरपदार्थाश्रयो यथा—राजपुरः, यूपदारु, कण्ठित ,
श्वलेभ्य , ह्यहजात , अनेक इति । उभयपदार्थाश्रयो द्विधा, एकाधिकरणो मिन्नाधिकरणश्च ।
तयोरेकाधिकरणो यथा—नीलोत्पलम् , अग्निस्तोकः, पुरुषोत्तम , सघंश्वेतः, सप्तर्षय , खल्लेकुण्डः,
इति । मिन्नाधिकरणो यथा—धवखदिरौ, अभवडवौ, दधिपयती, धवखदिरपलाशः,
काकोलूकं, गवाभ्यमिति । अन्यपदार्थाश्रयो द्विधा, सतद्गुणोऽतद्गुणश्च । तयोस्सतद्गुणो यथा—
उन्मत्तगृह, शस्त्रीदयामा, सहस्राक्षः, शूलपाणि , द्विधा , अर्धवृतीया इति । अतद्गुणो यथा—

ऊत्तरथ, चित्रगुः, दक्षिणपूर्वा, उष्ट्रमुखा, गुडप्रियाः, प्रियगुड इति ।

अथ ये वृत्तिं वर्तयन्ति किं त आहु परार्थमिधानं वृत्तिरिति ? कः पुनरस्वार्थः ? किं परार्थस्याभिधानमाहोस्विपरार्थमभिधानमिति ? उभयथाऽपि न दोषः ; यदा तापदेतावद्दर्शनमनेकमप्यर्थमेक एव शब्दः प्रत्याययति, तदा वापयावस्थायां शब्दान्तराभिधेयतया प्रतीतमर्थात्मानं वृत्तिविषये तदुपसर्जनपदमभिधेयभावेनोपादत्ते । तदेतद्विभक्तपदावस्थायामभिधानशक्तिप्रतिपाताद्वृत्तौ परार्थस्याभिधानं परार्थाभिधानमुच्यते । यदा पुनरेव पक्षः एकशब्दोऽनेकमर्थं न प्रत्याययति तदा पुरो वार्तमवार्थं वृत्तिविषये ताव्युपसर्जनपदानि परार्थमुपादत्ते । व्यक्तमेवास्मिन्दर्शने परार्थाभिधानम् । तत्र द्वयी गतिः । विहाय वा प्रसिद्धमर्थसंग्रहमुपसर्जनपदान्यर्थान्तरमुपाददीरन् । अवस्थित एव वा प्राच्येऽर्थेऽर्थान्तरमभिदधीरन् । इयमपि हीदमन्यत्र दृश्यते । तद्यथा— दधिकलशे दध्यपनीयं क्षीरं निधीयते । जलं तु सिक्ताकुम्भे सदैवावतिष्ठते सिक्तादिभिः । तदाह तेषां परार्थाभिधानं वृत्तिरिति प्रवृत्तां किं जहत्स्वार्थां वृत्तिराहोस्विदजहत्स्वार्थेति ? किञ्चातः यदि जहत्स्वार्थां राजपुरुष आनीयतामिदमुक्तं पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । आपगवमानयेति चापत्यमात्रस्य । अथाजहत्स्वार्थां । उभयोर्भिन्नमानस्वार्थयोर्द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । तदेवमुभयत्रापि दोषदर्शनादुभयाप्रतिपात्तिः । तथैकेषां दर्शनम् । उपात्तार्थपरित्यागेनार्थान्तरनिवेदनीयमुपसर्जनपदानि ; यतोऽर्थान्तरपराधीनस्य शब्दस्य प्राच्यमेवार्थमनुविधीयमानस्वार्थान्तराभिधानमशक्यम् । तस्मादर्थान्तरमभिदधता परित्याज्यमनेनोपात्तमर्थवस्तु । तदाह— का पुनर्वृत्तिर्याग्या, जहत्स्वार्थेति युक्तं पुनर्व्रजहत्स्वार्थां नाम वृत्तिस्स्यात् ? वादयुक्तम् । एव हि दृश्यते । लोके पुरुषोऽयं परकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्मं जहाति । तद्यथा— तक्षा राजकर्मणि प्रवर्तमानः स्व कर्मं जहाति । एवं च यद्राजा पुरुषार्थे उपगुह्यापत्यार्थं वर्तमानः स्वमर्थं जहात् ।

ननु च यथा तक्षा कोशसमाहरणसाक्षिधापनादौ राजकर्मणि व्याप्रियमाणः स्वव्यापारापरित्यागेन राजकर्मणोऽनुष्ठातुमशक्यत्वात् स्व दारुच्छेदचतुरश्रीकरणादिध्यापारं जहाति, तथा यद्युपसर्जनमप्यर्थान्तरप्रत्यायनादौ परार्थं व्याप्रियमाणः स्वार्थापरित्यागेन परार्थाभिधानं कर्तुमशक्यमिति पूर्वोपात्तमर्थं विशेषणत्वादि जहात् । तदुक्तोदाहरणयोः पुरुषमात्रस्यापत्यमात्रस्य चानयनं प्राप्नोति । नैव दोषः । यद्यपि स्वार्थावसर्गेण अर्थान्तरमुपसर्जनपदान्यभिनिविशन्ते, तथाप्याधाय प्रधाने रूपमेदमुपगृहीतार्थातिशयनिबन्धनमुत्तरकालं स्वार्थमुज्ज्वलि । अतस्तदा रूपमेदानुगतः पुरुषार्थो निवृत्तेऽप्युपसर्जनपदार्थं विशिष्ट एव प्रतीयते । न ह्यतिशयाधायिनिमित्तमभिनिमित्तसन्निधानकालमाश्रानुवर्तनस्तदाहिता विशेषाः । अपि तु निमित्तव्यवहारोऽप्यनुवर्तते । तत्र यथा शरद्वर्कदिमसतापोऽनन्तशरीरतेजसाः उन्नतस्समुदीर्यमाणो नातपस्पर्शरज्जन्मात्रेण प्रतिश्रियते । यथा वा प्रदीपतेजस्सयोगप्रतिलब्धजन्मानो रूपरसगन्धस्पर्शविशेषाः

दूरोत्सारितेऽपि तेजसि यावदाधारमवतिष्ठते, तथोपसर्जनपदार्थोपहितः प्रधानरूपातिशयः तदर्थस्तमयेऽपि प्रयासविशेषावच्छेदनिमित्तं भवति । यद्विधोपसर्जनश्रुतिमर्थविशेषमभिधान-सामर्थ्यवतीमवधूतवतः तद्वसयायोपहितसंस्कारवृत्तिलभप्रापितजन्मा तदर्थपरिच्छेदः परित्यक्ता-र्थायामपि श्रुतौ रूपसामान्यादपहृतबुद्धेरनवगतार्थपरित्यागस्य प्रवर्तते । ततस्तदुपहितविशेषं प्रधानमेवेति । ननु च यदि तस्या एव श्रुतेः प्रयोगदर्शनाभ्याससामर्थ्यात्तमेवार्थं प्रतिपद्यते नः स्वार्थपरित्यागः । नहि श्रुतौ तस्या भ्रम्यायामिवोपकरणविशेषा कृतसन्निवेशा पदार्थाः । किं तर्हि ते शब्दरूपदर्शनानुमेया, तदिहापि तथैवति किमवर्हीयते स्वार्थस्य ? नैवम्, निवृत्तेऽपि स्वार्थेऽन्वयतोऽर्थाः प्रतीयन्ते । तद्यथा— घृतघटस्तैलघट इति । निपिकेपि घृते तैले वा अनयोः घृत तैल वा घटविशेषण भवति । अयं घृतघटोऽयं तैलघट इति । विषय उपन्यासो भवति । तत्र या च यावती स्वार्थमात्रा अङ्ग हि भवानगौ निष्टप्य तृणकूर्चौ प्रक्षालयितु न गम्यते स विशेषः, यथा तर्हि मल्लिकापुटश्चम्पकापुट इति । निष्पीणोऽस्वपि सुमनस्सु नत्सम्पर्कोपहित गन्धविशेषाद्यनुप्रवृत्ते प्रतीयते व्यपदेशः । अयं मल्लिकापुटोऽयं चम्पकापुट इति । तथेहाप्य-न्वयादुपसर्जनार्थः परित्यक्तोऽपि विशेषणं भविष्यति । अथवा जहदप्यसौ स्वार्थं राजशब्दो नात्यन्ताय जहाति । कश्चिदेव भागः स्वार्थस्यापि हीयते । कथं विरोधादेपस्वार्थमवजहाति ? ततो यावतास्य प्रधानार्थोपयोगविरोधस्तावन्तमेवार्थं जह्यात् । तदाह—यं परार्थविरोधी स्वार्थः तजहाति । नहि प्रधानार्थोपयोगिनः स्वार्थस्य त्यागे निदर्शनमस्ति । नहि राजकर्मणि प्रवर्तमानः तक्षा राजकर्मैव जहाति । नहि हीतहसितकण्डूयितानि । न चायमर्थः परार्थविरोधिविशेषणस्य नाम । तस्मात्तद्वाच्यम् ।

ननु चोपसर्जनपदानि प्रधानार्थवच्छेदव्यापारावेशवन्ति । प्रधानोपकारिणः विशेषणभावं न जहतीत्युच्यते । अयमेव चोपसर्जनपदार्थानामर्थो यः प्रधानमवातरूपमेदमवगमयन्ति । तथाहि । राज्ञः पुरुष इति स्वामिविशेषसम्बन्धोपहितमेदं पुरुषार्थोऽवगम्यते राजपुरुष इति । न चापदार्थरूपमेदं प्रधानस्याधातु तदनवर्हीयमानस्वार्थमेवोपसर्जनपदमिति । त्रिमुच्यते जहदस्वार्थो वृत्तिरिति ? एवं मन्यते पदस्य स्वातिशयप्रतिपत्तौ स्वाधीनत्वं, तस्य त्यागात् स्वार्थोपहानम् । यदि चोपसर्जनपदं न स्मार्थेन प्रधानस्योपकुर्वात्, स्वरूपमेवास्य हीयते । यतः परोपकारिता-कारणकमेवोपसर्जनत्वं प्रयोगवैयर्थ्यं चोपसर्जनस्य प्रसज्यते । प्रधानस्योत्तरपदेनैव प्रतीतत्वात् । न चानर्थकाणां परेण सम्बन्धो घटते, सामर्थ्यनिबन्धना समाससंज्ञा च नोपपद्यते । तस्मात्तद्वाच्यम् । किं तर्हि विशेषणतया स्वपदोपधीयमानरूपातिशयप्रतिपत्तियोग्यतामात्र-मभ्यापहीयते । ननु च परित्यक्तादोषार्थमपि उपसर्जनपदमर्थविशेषमभिधायिनस्समुदायस्य वर्णयदङ्गभाष्यमापत्स्यते ? नैवम्, एव हि प्रतीयमानः प्रधानार्थोपयोगी पदार्थः परित्यक्तो भावी । न च परित्यक्तस्वार्थेभ्यः उपसर्जनपदेभ्यः प्रधानविशेषो विशेषणविशेषावच्छिन्नः समुदायो वा

प्रतीयते । न चाप्रतीयमानश्शब्दार्थो न्याय्य षट्पथेनमिति यत्किञ्चिदेतत् । यद्यपि चायं समुदायः पञ्चाव्यपदेश्यपूर्वापरभागो भागमदानुयात इवावसीयमान स्व-धी पदार्थद्वयोपहितमेव दृष्टमभिधत्ते । तथापि तदधिगमोपाय पूर्वोत्तरविभागदर्शनम् । तत्र च वृत्ता समर्थाधिकार क्रियते समर्थनाम मेद्रे । मेदस्तत्सर्गा वा । इह राक्ष इत्युक्तं सद्यस्य प्रसक्तम् । पुरुष इत्युक्ते सत्र स्वामी प्रसक्त । इहेदानीं राजपुरुषमानयेत्युक्ते राजपुरुष निवर्तयति अयमर्थः स्वामिभ्यः । पुरुषोऽपि रानानमन्येभ्य स्वेभ्य एवमेतस्मिन्मयताऽवच्छिन्ने यदि जहाति कामजहातु । न जातु चित् पुरुषमात्रस्यानयन भवित्यति । ननु च पुरुष इत्युक्ते न ग्री यतायता र प्रत्ययेन भवितव्यम् । सत्यमवमतत् । यदा तु पुरुष आकार-विशेषाद्ब्रह्मा-न्तरसम्यग्भावाद्वा स्वात्मन्येन निर्वात उपलब्ध तत्प्रत्यक्षदुच्यते । राक्षो हि निर्वातार्थत्वात् परार्थाया प्रवृत्ता सामान्यसर्गादिपथ प्रातिपदिकार्थव्यतिरेक उपजायते । पुरुषस्तु निर्वातार्थात् स्वामिनिशपस्यन्धादवधियमाण पूर्वमव्यतिरिक्तप्रानिपिकार्थं प्रथमान्त स्वामिविशेषस्य सन्ध-धमनुभवति । तस्मिन् प्रतिलब्धविभक्तं य उत्तरो व्यतिरेक उपजायते वाक्यार्थं स भवति । इहेदानीं राक्ष पुरुष निवर्तयति अयमर्थः स्वामिभ्यः । तत्र योऽसौ मेदस्तत्सामर्थ्यं तन्निमित्ता च वृत्ति भदनिमित्ताया च वृत्ता सत्या वृत्त्यमिमुपस्य मेदमुपजनय्य स्वार्थो निवर्तते । यस्यापि न निवर्तते पुरुषस्य सोऽपि स्वामिन मिनत्ति । एवमतयोर्हयो र-योऽन्यत्सत्ता सत्यानुभयतो व्यवच्छेदन निर्वाते पुरुषविशेषे समुदायार्थं चाप्यस्मिन् प्रादुर्भूते यदि राजार्थो निवर्तते काम निवर्तताम् । प्राक्तु वृत्तरवृतायस्य निवृत्ता वृत्तिरेव न स्यात् । वृत्तिनिमित्ता च निवृत्ति । तस्माददोष । अपर आह पुरुष एव हि राजपुरुषो ब्राह्मणादिपुरुषश्च । तत्र राजा स्वाभ्यन्तरनिवृत्तिमात्र करोति । न त्वसा राजार्थमथ निवर्तयति । स्वाभ्यन्तरनिवृत्ता तु कृताया पुरुष एव राजपुरुषार्थमाहेति । अथा यमत नावस्थितार्थपरित्यागेन शब्दोऽर्थांतर उपादत्ते । न ह्यपोरपेयसवन्धापहितनिवेशमर्वानात्मान रूपदर्शनावसीयमान शरीर शब्दा परित्यक्तुमुत्सहते । यथा हि ते स्वरूपमसमर्थास्त्यक्तु तदार्थमपि नव योगक्षेममपह्नातु क्षमन्ते । न हि जलमनलमस्वशापक्षीयमानस्पर्शातिशयमप्यात्मीय छेद जहाति । निमित्तविशेषसन्निधा नोपपादिते पुनरेवामर्था-न्तराभिधानसामर्थ्यं कामचारस्तस्मादभ्युच्चय पदार्थांतरस्य वृत्तावुप सज्जनपदाना प्रधानोपकारातिशयः । प्रधानोपकारम् स्वामिनिशपावच्छेद पुरुषार्थस्य । स चापरित्यागेनेव स्वार्थस्य कतु शक्यत । न ह्यत्यन्तमपारीणस्याय शब्दरूपातिशयमर्वा-न्तरे निवेशयितु शक्नोति । रूपातिशयनिवशनाया पदार्थनिबन्धनत्वादनङ्गीकृतस्वार्थानि च या-युपसज्जनपदानि प्रानार्थनिप्रसीनि तमेवार्थं शब्दा-न्तरेण प्रतिपादयन्ति । न तैरतिशय प्रधानस्य प्रतिपादितो भवति । ततश्च राजपुरुषमानयेत्युक्तं पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोति । आपगयमानयेति चापत्यमात्रस्यति । नद्वयधार्मामहे, अथवा पुनरस्त्वज्जहत्स्वार्थं वृत्ति ।

युक्तं पुनः यदजहत्स्वार्था नाम वृत्तिस्स्यात् ? वाढ युक्त , एवं दृश्यते लोके भिक्षुकोऽयं द्वितीयां भिक्षामासाद्य पूर्वा भिक्षां न जहाति, सञ्जयायैव यतते ।

ननु चोक्तमुभयोर्विद्यमानस्वार्थयोः द्वयोर्द्विवचनमिति द्विवचनं प्राप्नोति । कस्याः पुनर्द्विवचनं प्राप्नोति ? प्रथमायाः । न प्रथमासमर्थो राजा । पष्ठयास्तर्हि प्राप्नोति । न पष्ठीसमर्थः पुरुषः । प्रथमाया एव तर्हि प्राप्नोति । ननु चोक्तं न प्रथमासमर्थो राजामिहितः, सोऽर्थोऽन्तर्भूतं प्रातिपदिकार्थस्सपन्न । तत्र प्रातिपदिकार्थे प्रथमे प्रथमाया एव द्विवचनं प्राप्नोति । तत्र यथा धवस्रदिराविति पदार्थान्तरोपचये सङ्ख्याभेदोपजनकादेकवचनं प्रवर्तते तद्वदिहापि राजपुरुष इति पुरुषशब्दाद्विवचनं प्राप्नोति । नैवम्, धवस्रदिरावित्यवयवार्थसमवेतसङ्ख्याविशेषः, ततोऽवयवात्परस्या विभक्ते कारणम् । इह तु एक एकपुरुषार्थस्तदेकवचनमेव पुरुषशब्दे न्याय्य । न हि राजशब्देनासम्बध्यमाना विभक्तिस्तदर्थसमवेतां सङ्ख्यामभिधेयत्वेन अपेक्षते । द्वन्द्वपदानां तु प्रत्यवयवमनेकार्थाभिधानसामर्थ्यादनेकवचनं न विरुध्यते । अनुत्तरपदेऽपि तर्हि तत्प्राप्नोति । प्राप्नोतु । 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लोपो भविष्यति । अधायमभिप्रायः । समुदायात्परा विभक्तिः, अतस्समुदायार्थसमवायिनीं सङ्ख्यामभिधत्ते । समुदायस्य चावयवात्मकत्वादवयवभेदनिवन्धनसङ्ख्याभेदः निमित्तमनेकवचनस्येति । तदेतत्कयुज्यते ? यत्र पदसमुदायेनार्थसमुदायः प्रत्याख्यते, यथा द्वन्द्वपदे । यत्र तु विशेषणविशेष्यभावानच्छिन्नमर्थान्तरमेवाभिधेयमवयवैः समुदायेनोपादीयते, यथा बहुव्रीहिपदे लोहितवसनः चित्रवेषेण इति । तत्रावयवार्थाहितभेदस्य पदार्थस्य समुदायेनाभिधीयमानत्वात् । ततः परा विभक्तिस्समुदायार्थनिवेशिनीं सङ्ख्यामुपादत्ते । तदाह सङ्घातस्यैकार्थ्यान्नावयवसङ्ख्यायातरसुवृत्पत्तिः । अत्र हि समुदायाद्राजपुरुष इत्येतस्मात् विभक्त्यतोत्पत्तव्यम् । तेन समुदायेनैवैकार्थ्यपिण्डोऽवयवार्थशान्त्यनुगृहीतः पृथगव्यपदेश्योऽवयवशक्तिरभिधीयते । तस्मिंश्च सङ्घाताथै स्वामिविशेषपरिच्छिन्ने निवृत्तस्वात्म्यन्तरस्यन्धे एकत्वसमवेतं, तेन विद्यमानादामप्यवयवसङ्ख्याया तदाभ्यां सुवृत्पत्तिर्न भविष्यति । तदेवमजहत्स्वार्थायां वृत्तां तदुपसर्जनपदं स्वार्थातिशयावच्छिन्नं प्रधानार्थमभिधाति । ततो विशेषणविशेष्यभूतार्थद्वयाभिधानमुपसर्जनस्य वृत्तां भवति । यत्तु प्रधानार्थसमवयवविशेषण पाटलिपुत्रकादि तदस्य निवर्तते । अतो वृत्तिविषये राजार्थं तैर्विशेषणैर्नावाच्छिद्यते । यदा तु वाक्यावस्थायामुपसर्जनं पदार्थः प्रधानस्पर्शविभक्तः केवल एव भवति तदा युक्तमेव यद्विशेषणभावमनुभवति, यथा राजः पाटलिपुत्रकस्य पुरुष इति । यदि वा—

उपायमात्राज्ञानात्वं नमूहस्त्वेक एव सः । विकल्पाभ्युच्चयाभ्यां तु भेदससर्गकत्पना ॥

तत्रात्यन्ताजहत्स्वार्थाया वृत्तां पुरुषशब्दे पुरुषार्थभिधायिनि सर्वशब्देषु च प्रतिनियमार्थाभिनिवेशेषु भेद एव सामर्थ्यम् । अजहत्स्वार्थायां तु वृत्तां पुरुषशब्दे पुरुषमात्राभिधायिनि

सर्वशब्देषु च प्रतिनियतार्थाभिनिवेशेषु ससर्ग एव सामर्थ्यम् । नात्यन्तमजडत्वार्थायां वृत्तौ
पुरुषादिषु सवन्धिशब्देषु सर्वशब्दानां चासमर्थयोनित्वाभ्युपगमे समातौ भेदसंसर्गौ सामर्थ्ये
नित्याग्रायते ।

वृत्ति वर्तयतामेवमनुधप्रतिपत्तये । भिन्नाः सम्बोधनोपायाः पुरुषेष्वनवस्थिताः ॥

नहि परमार्थेन परारुतपूर्वोत्तरविभागस्पर्शेन सद्भावेनातिशयवत्यर्थेऽभिधीयमाने
भेदसंसर्गदर्शनायकाश कश्चिदस्ति । तस्मादसत्येन भेदसंसर्गदर्शनेन सत्यस्समुदायाधौ
निरूप्यते इति ।

पदार्थस्त्रिधा, जातिव्यक्तिरारुतिश्च । तत्र भिन्नेष्वभिन्नप्रत्ययनिमित्तं जातिः । सा त्रिधा,
द्रव्यजातिगुणजातिः क्रियाजातिश्च । तासु द्रव्यजातिर्द्विधा, सत्त्वादिव्यङ्गा उपदेशव्यङ्गा च ।
तयोराद्या यथा— गौ पदा न स्पष्टव्या, रूपज्ञो मीहिस्सुभिक्ष करोतीति । द्वितीया यथा—
ब्राह्मणो न हन्तव्यः, कठ प्रवेक्ता भवतीति । गुणजातिर्द्विधा, प्रत्यक्षा अनुमेया च । तयोराद्या
यथा— श्वेत छागमालमेत, अग्लो रस पाचन दीपनीय इति । द्वितीया यथा— दक्षः ध्रिय
अधिगच्छति, कार्मा मण्डनमियो भवतीति । क्रियाजातिर्द्विधा, सामान्यरूपा विशेषरूपा च ।
तयोराद्या यथा— रैषोप पुष्यति, नागरकवृत्त वर्तेतेति । द्वितीया यथा— अष्टका कृता,
विश्वजिता यजेतेति । जात्याधारो व्यक्तिः । सा त्रिधा, द्रव्यव्यक्तिः, गुणव्यक्तिः, क्रियाव्यक्तिश्च ।
तासु द्रव्यव्यक्तिर्द्विधा, शुद्धा मिश्रा च । तयोराद्या यथा— गां वधान, गां दोग्धि, त्व पचसि,
अह पचामीति । द्वितीया यथा—

मगवेपु स्तनौ पीनौ कलिद्वेप्यक्षिणी शुभे । चाहू प्रलम्बावद्वेपु वद्वेपु चरणी मृदू ॥

इति । गुणव्यक्तिर्द्विधा, मुर्या गौणी च । तयोराद्या यथा— श्वेतिमा रूप पदयामि, मधुर
रसमाग्रादयामि, सुगन्धि गन्धमाजिग्रामि, शीतं स्पर्शमनुभवामीति । द्वितीया यथा—

‘तीव्रः प्रतापो मधुर वचस्ते यशोऽवदाते मुरभिः स्वभावः । इति ।

क्रियाव्यक्तिर्द्विधा, कर्माधिता, कर्माधिता च । तयोराद्या यथा— आस्ते देवदत्तः, प्रस्तुते
गौस्त्वयमेवेति । द्वितीया यथा— पच्यते ओदन, लूयते केदारः स्वयमेवेति । व्यक्ते प्रतिरूप
माकृति । सा त्रिधा, द्रव्याकृतिः, गुणाकृतिः, क्रियाकृतिश्च । तासु द्रव्याकृतिर्द्विधा,
श्रुतदशा, दृष्टदशा च । तयोराद्या यथा— अस्या दृष्टि वासुदेव क्रियताम्, अस्या भित्तौ
कामदेवो लियताम्, अत्र ध्वजे हनूमान् वध्यतामिति । द्वितीया यथा— अमी पिष्टपिण्डा
सिंहाः क्रियन्ताम्, अय कूपे चन्द्रमा, अयमाकाशे देवपय इति । गुणाकृतिर्द्विधा, प्रत्यक्षाधया,
अनुमेयाधया च । तयोराद्या यथा— वध्रीका दर्शनीयो मनुष्य, चञ्चल रमणीय, तदेतद्गुणाक्षर
द्वितीया यथा— अहो दुःख रूप हेरयस्य, विदग्ध आकारश्चित्तस्य, सौम्या मूर्तिं प्रणिमाया इति ।

क्रियाकृतिद्विधा, कायक्रियाधारा, मन क्रियाधारा च । तयोराद्या यथा—ऋत्वागतमालेरयम्, साचिमुखवर्तक परावर्तकमुपस्थानमिति । द्वितीया यथा— भीता दृष्टिः, वस्त आकार, सविकारं रूपमिति । ननु च जातिरेव शब्दार्थ इति जैमिनीया । जैमिनिर्हिं,

जातिमेवाकृतिं प्राह व्यक्तिराक्षिप्यते यथा । सामान्यं तच्च पिण्डानामेकनुद्धिनिबन्धनम् ॥

ननु च, सास्त्रादीना सन्निवेश आकृति । न चासौ जैमिनिमतेऽपि न पृथगस्ति । यदाह भाष्यकार — अथ गौरित्यत्र कदशब्दार्थः सास्त्रादिविशिष्टा आकृतिरिति । ततश्च सैव शब्दार्थो भवति । नैवम्, एव सति सस्थानस्य प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात्, आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां संयन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । न च विद्यमानायाम्प्राकृतौ गामानयेत्युक्तश्चित्रपुस्तकयोः कश्चिद्गामानयति । ननु जातिपक्षेऽपि जातेस्सर्वगतत्वात्किमिति सूक्तानयनं न भवति, सास्त्रादिमतः प्राणिन एव गोत्वाभिव्यञ्जकत्वात् । अतो नाकृतिर्जातेः पृथक्शब्दार्थ इति । व्यक्तिरपि न शब्दार्थः, सा हि व्यक्तिमात्रं वा स्याद्विशिष्टा वा । न तावद्व्यक्तिमात्र, अन्धादिव्यक्तावपि गौरिति ज्ञानाभिधानयोः प्रसङ्गात् । अथ गोत्वविशिष्टा । तद्गोत्वमवगतमनवगतं वा विशेषणं भवति, नानवगतमति-प्रसङ्गात् । अवगमस्तु शब्दात् प्रमाणान्तरतो वा । न प्रमाणान्तरतः, तद्वसन्निधानात् । शब्दतस्तु गोत्वावगमे तदेव प्रथमतःशब्दोऽभिधत्ताति, नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् । ननु जातिं विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन च व्यक्तिं गोशब्दो वक्ष्यति, न शक्नोति वक्तुमतिभारात् । तदाह—

विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे ॥ इति ॥

ननु दण्ड्यादिशब्दविशेषणं जातिविशेष्यं च व्यक्तिं गोशब्दादेव प्रतिपत्स्यामहे । तत्को स्यातिभारः ? विषम उपन्यासः । तत्र हि प्रकृतिप्रत्ययविभागेन प्रकृत्यर्थविशिष्टः प्रत्ययार्थः अवगम्यते । गोशब्देन तु नैवमिति । न च व्यक्त्यवगतौ गतिरभ्या नास्ति, येनोभयाभिधानं कल्प्यते । अधिनामाद्यवलेन जातिप्रतीतापि तत्प्रतीतिसिद्धे । यदि च व्यक्तिशब्दार्थो भवेत्, व्यक्त्यन्तरे गोशब्दो न प्रयुज्यते, न च न प्रयुज्यते, तस्मात्सर्वव्यक्तिसाधारणो जातिरस्यार्थः, न व्यक्तिः । ननु च, व्यक्त्यन्तरमपि व्यक्तिरेव । सोऽयं व्यक्तौ गोशब्दः प्रयुक्तो न सामान्ये । नैवम् । एव सति कर्कादिव्यक्तावपि प्रसङ्गः । यत्रास्य प्रयोगो दृष्टस्त्र प्रयुज्यत इति चेत्, अद्य जातायां गवि प्रायोजि । अपि च व्यक्तौ पदार्थे इयमियं वा गौरिति प्रतीतिस्स्यात्; न पुनरियमियं चेति । न च आकृत्याविव व्यक्तावप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां संयन्धग्रहणमुपपद्यत इति । कथं पुनरिमा जाताय परस्परतो व्यावर्तमानशरीरा भवेयुः । रूपमेव ह्यासां परस्परतो व्यावर्तते । विषयरूपानुरोधी च प्रत्ययस्त्वाकारभेदेन तद्वच्छिनत्ति । तदनुविधायिनश्च शब्दास्तर्धैव तदुपाद्दते । एवं तर्हि नित्यत्वादासां तद्रूपावसायस्सदा प्रसज्येत । नैवम्;

असन्नियताध्यानामनमिव्यक्ते । यद्येवमभिव्यञ्जकशब्दादवसायस्तासामिति सोपव्यञ्जनादशब्दै रमिषीयेरम् । तत्र । यथा काचादशोदकादिषु प्रतीयमानभेदो मुखादिरर्थं काचादिदशानापक्षो न प्रतीयते । न च काचादिभिरुपदशितमर्थमभिदधाना शब्दा काचादीनुपाददत्ते, तथा व्यक्तिभि र्गुणदशितरूपविभागा जातयस्ताभिरसस्पृष्टा एव शब्दै प्रत्यास्यन्त । कथं पुनराध्यादशब्देन अवश्युदयमानभेदा अपि जातिभेदायगमाय कल्पन्ते । यथा चक्षुरादयोऽप्रतीयमाना अपि रूपादिधिषयविशयप्रतिपत्तये । तदुक्तं—

यथा जलादिभिर्व्यक्तं मुरमेवामिधीयते । तथा द्रव्यैरभिव्यक्ता जातिरेवामिधीयते ॥

यथेन्द्रियगतो भेद इन्द्रियग्रहणादृते । इन्द्रियार्थेष्वदृश्योऽपि ज्ञानभेदाय कल्पते ॥

पिनःस्मरूपग्रहणाद्व्यञ्जिता व्यक्तयस्तथा । सामान्ये ज्ञानभेदानामुपयान्ति निमित्तताम् ॥

इति । व्यक्तिरेव शब्दार्थ इति व्याप्तीया । शब्दो हि पदं, तच्च विभक्त्यन्तमेव न प्रातिपदिक मात्रम् । विभक्तिं प्रातिपदिकादुच्चरन्ती प्रातिपदिकार्थगतमेव स्वार्थमाचष्टे । युगपच्च त्रितय विभक्त्यर्थं—लिङ्ग सङ्ख्या कारक च । न चतस्त्रितय प्रातिपदिकार्थं जातायन्वेति ; न हि जाते कारकत्व, अमूर्तत्वात् । न सङ्ख्यासम्बन्धित्वमभेदात् । न स्त्रीत्वादिसामान्ययोगो निस्सामान्यत्वात् ।

नन्वात्मनोयसामान्ये कारकत्व भविष्यति । वक्ष्यान्तरितमित्येव युक्तो वैभक्तिःकोन्वयः ॥ नैतत्सारम् । अमूर्तस्याप्यात्मनो ज्ञानप्रयत्नादियोगे कारकत्वमुपपद्यते । जातेस्तु न मनागपि व्यापारस्पर्श इति ।

ननु च व्यकिलक्षणया सर्वमुपपद्यते । नैवम् ; लक्षणा हि तत्र भवति, यत्र सृष्टप्रयुक्तं पदं किञ्चनार्थमभिधत्ते ; भूयश्चानुपपद्यमानमर्थान्तरं लक्षयति । लक्षिते च शक्तिसङ्ख्यादिक निवेशयति । अत्र तु नान्यथानुपपत्त्यादि सवेद्यते । न च व्यक्तिप्रतीतिर्व्यवहितेति केचिन्मन्यन्ते । व्यक्तिमेव च शक्तिमङ्गयानुरचिता कार्ययागिनी पदयाम् । अत एव चालम्भनप्रोक्षणविशसनादयो जातौ न विधीयन्त । न च षट् देया ऋदाश देया चतुर्विंशतिर्देया इति भेदसङ्ख्याया जातियुज्यत । अपि तु व्यक्तिरचैनं भारमुद्वहति । किञ्च जातो पदार्थे 'यदि पशुरूपाकृति पलायेतान्य तद्वर्णं तद्वयसमालमेत' इति पशोरन्यत्र न युज्यते, जातेरभेदात् । अपि च, चयापचयमङ्गातस्वस्वामित्वादिकल्पना । यान्ति जात्यभिधेयत्वपक्षे साक्षात्त सङ्गतिम् ॥

पतेन तुत्पयोगक्षेमत्वादादतिरपि न शब्दार्थ इत्युक्तं भवति, तस्या अपि प्रोक्षणादिक्रिया साधनत्वायोगात् । न हि सन्नियतं प्रोक्षते आलम्ब्यते त्रिशस्यते वा । ये च सङ्ख्यायोगादय

चयापचयाद्यो वा ते जातावाकृतावपि न युज्यन्ते । किञ्च आकृतिवचनत्वे गोशब्दस्य शुक्लादिगुणवाचिभिः पदान्तरैस्सामानाधिकरण्यं न प्राप्नोति । न हि शुक्लाद्यो गुणाः आकृतिवृत्तयः । अपि तु व्यक्तिवृत्तय इति । न चैतद्वाच्यं व्यक्तिलक्षणाद्वारकमिदं भविष्यतीति लक्षणा हि मुरयाभावे प्रवर्तते । न खलु ऋजौ बहति वर्त्मन्यनुगुणत्वाऽऽश्रयितव्यो भवति । न चानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्बन्धाग्रहणमिति वक्तव्यम् । तद्धि जातिमाकृतिं बोधलक्षणमाश्रित्य भविष्यति । यद्येवमुपलक्षणभूतां जातिमाकृतिं वाभिधाय शब्दो व्यक्तिसमिधत्ते । नैवम्, आस्तामभिधीयमानं विद्यमानमपि प्रतिपन्नमात्रमेव उपलक्षणं भवति । तद्यथा—कतमद्देयदत्तगृहं, यत्राय काक इति । अत्र हि न काकलक्षणोपलक्षणद्वारेण प्रवृत्तो देवदत्तगृहशब्दः काकार्थमभिधत्ते । उपरते वा काकसंख्ये तद्व्यवच्छिन्नवस्तुनिवेशितां जहाति । एवं जात्युपलक्षणद्वारेण व्यक्तौ प्रवर्तमानशब्दो जातिं च नाभिधास्यति । तद्व्यवच्छिन्नगोव्यक्तिविनिवेशं च न हास्यति । एतेनाकृतिरपि शब्देनानभिधीयमानैव व्यक्तिमुपलक्षयतीति लक्ष्यते । तद्यथा—कतरत्सुवर्णं, य एष रुचकः, स्वस्तिको वर्धमानक इति । न ह्यत्र रुचकाद्याकारद्वारेण प्रवृत्तसुवर्णशब्दो रुचकाद्याकारमभिधत्ते । उपरतेषु रुचकाद्याकारेषु तद्व्यवच्छिन्नस्वर्णार्थपरतां परित्यजति । तदुक्त—

अभ्रुवेण निमित्तेन देवदत्तगृहं यथा । गृहीतं गृहशब्देन शुद्धमेवाभिधीयते ॥

सुवर्णादि यथा युक्तं स्वैराकारैरुपाधिभिः । रुचकाद्यभिधानानां शुद्धमेवेति वाच्यताम् ॥
तथोपलक्षणे जातावाकृतौ वा समाश्रिते । व्यक्तयो यान्ति शब्दानां शुद्धा एवाभिधेयताम् ॥

एतेन यदुक्तं व्यक्त्यभिधानपक्षे सर्वे शब्दाः सर्वार्था भवेयुरिति तदपि निरस्तं भवति । तथा हि, यथा चक्षुरादिशब्दानामशेषरूपादिप्रकाशनसामर्थ्यं नलिकादिसुषिरवर्त्मनि युक्तं दर्शनस्य तदय-
काशावस्थितरूपमेदोपरुद्धतया विषयान्तरेषु न विप्रकीर्यते तथा जात्याकृतिभ्यामवबुद्धविषया
गवादिशब्दानामभिधानशक्तिर्नाश्यादिव्यतिप्रसज्यत इति । उक्तं च,

आकारैश्च व्यवच्छेदात्सर्वार्थमवबुध्यते । यथैव चक्षुरादीनां सामर्थ्यं नलिकादिभिः ॥

यद्योक्तं—यथावादिभिरादर्शैरभिव्यक्ताश्चन्द्रादय एव चन्द्रादिशब्दैरभिधीयन्ते । यथा चेन्द्रिय-
मेदग्रहणमन्तरेणापि रूपाकारादिविषयज्ञानमेदो भवति, तथा व्यक्तिभिरप्यञ्जिता जातय एव
गवादिशब्दैरभिधीयन्ते । व्यक्तिग्रहणे च तदुपव्यञ्जना जातिर्ग्रहीष्यति । तदपि न सम्भक् ।
यदा तावत्प्रतिविम्बमुदकादिषु भावान्तरमेधोपजायत इति दर्शनं, तदा तु रूपमेदानुपातिन
शब्दा किमिति उदकादीनुपाददीरन् । यतो नोदकादयस्तदानीं चन्द्रादीनामुपव्यञ्जनमपि तु
रूपजननकारणम्, न च कार्यवचनात् शब्दा कारणस्पर्शमनुभवन्ति । यदा तु दर्शनविषय-
स तादृश इति प्रतिपत्तिः, तदा दूरोत्सारितावकाशो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः । यदा तर्हि जलाद्या-

दर्शप्रतिष्ठातात् परावृत्ते चक्षुषि स्वप्नप्रवृत्त्याद्वादयोऽपि हृदयन्त इति दर्शनं तदेतदुपपत्स्यते । तदाह्युदकादिष्वत् सप्रिहितमुप-यञ्जन रूपभेदेन जातिमभिप्यत्तरूपभेदा दर्शयति । तद्वच्च शब्दोऽभिधत्ते । एतदप्यव्यभिचरितोप-यञ्जनायत्तदर्शनजातयः कथं विनोपपद्यन्ते प्रतीयन्त इति पर्यनुयोगेनातिचतुरश्रं च द्वातीनामन्यथापि दर्शनोपपत्ते । एष जातिमदप्रतिपत्तावपि यथा दर्शनातीन्द्रियायसोदया नीलाद्यर्थावसाया कारणभेदमनुपरिवर्तन्ते । नैषम्, जातिपरिच्छेदा व्यक्तिरूपप्रतिबन्धोपादा, यन् तद्भेदमनुविद्म्यु । ततश्च गोवाद्योऽपि परस्परतो न व्यावर्तेरन् । सवेद्यमानमदश्च पदार्थ कथमवसादक इति ध्वज्यते ?

व्यक्तेरेव पदार्थत्व तस्मादभ्युपगम्यताम् । तथा च बुद्धिस्तत्रैव श्रुतशब्दस्य जायते ॥
येरामर्थेषु सामान्यं न सम्भवति ते पुनः । उच्यते केवला व्यक्तिराकाशादिपदेति ॥

एव इत्थादिशब्दानां सञ्ज्ञात्वप्रदितात्मनाम् ।

अभिधेयस्य सामान्यशून्यत्वाद्वाक्त्रिच्यता ॥

ये पुनः कल्पितानेकभेदवृत्तिं प्रचक्षते । वाच्यं तत्रापि सामान्यमतीव ग्राह्यन्ति ते ॥

न हि इत्यत्वसामान्यं दृश्यते गगनत्वत् ।

कल्पनायाश्च नाभूमि काचिदस्ति निषिद्धताम् ॥ इति ॥

आवृत्तिरेव पदार्थ इति चिन्मयवासिमतगन्धीया ।

तत्राकृतिपदेनेह सस्थानमभिधीयते । लोके शास्त्रे च दृष्टान्न जातिर्जमिनीयत् ॥

लोके यथा— यत्रावृत्तिस्तत्र गुणा वसन्तीति । शास्त्रे यथा—

आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां च न सर्वभाक् ॥ इति ॥

उभयत्रापि चाकृतिशब्देनावयवसन्निवेशविशेष उच्यते । वृद्धाश्च व्यवहरन्तो यत्रार्थं यत्पदं प्रयुज्यते स तस्यार्थो भवति । तत्र यदपि गाशब्दं सास्त्रादिमति प्रयुज्यते न केसरादिमति तदयमसाधारणसन्निवेशविषयता द्योतयति । प्रत्यक्षविषयं च गौरित्यादिपदं प्रयुज्यते । प्रत्यक्षं चाकृतिविषयम् । अभ्यपिण्डसन्निवेशाद्वि विलक्षणो गोपिण्डसन्निवेश इन्द्रियेण प्रतीयते । तत्तन्मेव वस्तूनामिनगैतरव्यलक्षण्यात् । अतः प्रत्यक्षविषयं गौरित्यादिपदं प्रवर्तमानमाकृतावेव प्रवर्तितुमु सद्धते । अपि च इयमचित् चिन्नीतेति न जातिश्चीयते, न व्यक्तिः, अपि तु आवृत्तिरेव । प्रतीपप्रवादातीनां च शब्दानामावृत्तिरेवार्थोऽभ्युपय । न होयामर्थेषु व्यवस्थितं जातिरूपं व्यक्तिरूपं वा समस्ति । यदि चावृत्तिशब्दार्थो न भवेत्, कथमिव गवादिशब्दैः गवाद्याकारमेव ज्ञानं जन्वेत् ? अपि तानव शान्तकानाच्छादयामा यं वाटलिपुत्रे, तानेव शालो-मुज्जामहे यं मथुरायामिति योग्यमेवप्रकारो व्यवहारः, स आवृत्तावेव पदार्थो

सङ्गच्छते । यच्च व्रीह्यादेर्मुख्यस्याभावे नीवारादिभिः प्रतिनिधिभिः कर्म समाप्यते तदाकृतेः अशब्दार्थत्वे समापितमप्यङ्गीनत्वादफलमेव प्राप्नोति । नीवारादौ व्रीह्यादिजातिव्यवहारभावात् । यथायमर्चादिप्रतिष्ठितौ वासुदेवादिशब्दप्रयोगः, सोऽप्याकृतावेव पदार्थे युज्यते । किञ्चात्यन्त-मदृष्टेष्वप्यप्यु शब्दादाकारनिषयः प्रत्यय उपजायमानो दृश्यते । तद्यथा— इन्द्रस्कन्दो वैश्रवण- इति । तच्चाकृतेरेव शब्दार्थत्वमुपपद्यते । सम्बन्धग्रहणं चास्या जातिवदुपपत्त्यते । समस्त-ग्रीष्वादि गोसंस्थानस्यैकरूपत्वात् मुख्यगौणभावे तु प्रसिद्धिरप्रसिद्धिश्च नियामिका भविष्यति । प्रोक्षणादिक्रिया शुद्धादिगुणयोगश्च व्यक्तिद्वारा आकृतेरुपपत्त्यते । न चामूर्तत्वादाकृतेरक्रियाङ्ग-त्वं, अमूर्तानामपि गुणकर्मणा क्रियाङ्गत्वात् । अरण्यया क्रीणाति अभिक्राम जुहोतीति । किञ्च,

यथाभूतेन्द्रियोत्पाद्यमात्मकर्तृकमिष्यते । तथा तल्लक्षितव्यक्तिसाध्यं तत्साव्यमुच्यते ॥
तस्मादाकृति पदार्थ इति । कथं तर्ह्यचार्याणां मतविरोधो जातिव्यक्तिराकृतिश्च पदार्थ इति गमादिशब्दैस्तद्वतोभिधानात् ? ननु कोऽयं तद्वाच्यम् । तदस्यास्तीति तद्वाच्यमिति विशेष एवाकार-सामान्यवानुच्यते । विशेषाच्यत्वे चानन्यव्यभिचारो तदवस्था । सामान्यं च शब्देनानुच्यमानं नोपलक्षणं भवति । उभयाभिधाने च शब्दस्यातिभार इत्युक्तम् । उच्यते, नेदन्तया निर्दिश्यमान-शावलेयादिविशेषस्तद्वाच्यम् । किन्तु सामान्याश्रयः कश्चिदनुल्लिखितशावलेयादिविशेषः तद्वा-निर्युच्यते । सामान्याश्रयत्वाच्च नानन्यव्यभिचारयोस्तत्रावकाशः । न च विशेषणमभिधाय विशेष्यमभिधायति शब्द इत्युपगच्छाम । येनैतन्प्रतिभारेण पीडयेम । सामान्याश्रयत्वमात्रे सङ्केतग्रहणात् तावन्मात्रं वदतः शब्दस्य कोऽतिभारः ? किञ्च—

प्रत्यक्षं न च निष्कृष्टजात्यङ्गपरिनिष्ठितम् । तद्वचोचरप्रवृत्तश्च शब्दस्तत्कथयेत्कथम् ॥
युगपन्ननु संवृत्तिर्विशेषणविशेष्ययोः । प्रत्यक्षेऽपि न दृष्टैव न च युष्माभिरिष्यते ॥
कार्यकारणभावो हि तद्धि यो भवतां मते । तस्माद्विशेषणे जातौ पूर्वमिन्द्रियजा मतिः ॥
पदादपि तदायत्तसम्बन्धज्ञप्त्यपेक्षिणः । तत्रैव बुद्धिरित्येवं न व्यक्तेरपि वाच्यता ॥

उच्यते, प्रत्यक्षे तावद्वयोरपि विशेषणविशेष्ययोः इन्द्रियविषयतासामान्ये संयुक्तं सम-वायादीन्द्रियं प्रवर्तमानं विशेषणवद्विशेष्यमपि विपरीकरोति । न च सामान्यं प्रत्यक्षं विशेषोऽ-नुमेय इति व्यग्रहार । एवं हि गुणमात्राद्विणीन्द्रिये गुणिनोऽनुमेयत्वं स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्विशेष्यपर्यन्तं प्रत्यक्षं, तथापि न तत्तुल्यविषयः न सामान्यमात्रनिष्ठमिति युक्तम् । यत्तु,

सामान्यांशादपोद्धृत्य पदं सर्वं प्रवर्तते ॥

इति केवलव्यवस्थेभिधाने सत्यानन्यव्यभिचारमयादुच्यते । तद्वदभिधाने तु न तदुभयमस्तीति न शुद्धजात्यभिधेयतया शब्दव्यापारः सङ्कोचनीयः । ननु सर्वोत्तमा प्रत्यक्षतुरत्यविषयश्चेच्छब्दः प्रति-पत्तिसाम्यं प्रसज्येत् । न च शब्दादिन्द्रियाद्यं तुल्ये प्रतिपत्ती भवतः । तदुक्तम् ।

अन्यथैत्रामिसयोगाद्वाह दग्धोहि मन्थते । अन्यथा दाहशब्देन दाहार्थरसप्रतीयते ॥
उच्यते, परिहृतमेतत् सकलविशेषग्रहणाग्रहणाभ्या प्रतिपत्तिविशेषसिद्धे । नैतावता सामान्य
मात्रनिष्ठ शब्दो भवति । अपि च निष्कृष्टसामान्याशयचरत्वे गोशब्दाद्रोत्वशब्दाच्च तुल्ये प्रतिपत्ती
स्यात् । गा शुद्ध इतिवच्च गोत्व शुद्धमिति बुद्धिः स्यात् । चातुर्वर्ण्यादिवच्च स्वार्थ एव गोशब्दात्
भात्रप्रत्यक्षत्वतलादि स्यात् । अथ मन्थथा आक्षिप्तव्यक्तिका जाति गोशब्दो यत्ति, भावप्रत्यया
नस्तु निष्कृष्टमिति । तदनुपपन्नम्, अनाक्षिप्तव्यक्तिकाया क्वचिदपि जातेरदर्शनात् । अथ गोशब्द
भरणश्रेयाया न व्यक्तिस्पर्शशून्या जातिरवगम्यते । भावप्रत्ययान्ते तु गोशब्दे श्रुते तच्छब्दाया
शुद्धासौ प्रतीयते इति यद्येवमागतोऽसि मदीय पन्थान, आश्रययती चेज्जातिरुच्यते जात्याश्रय
उक्त एव भवति नान्यथा हि साध्रयवत्युक्ता स्यात् । तदाश्रयपरिहारेणाश्रयिसामान्यमात्रविवक्षाया
त्वतशब्दः प्रयुज्यन्ते । तथा चाहु, यस्य गुणस्य हि भावाद्भवे शब्दनिवेशस्तदभिधाने त्वत
लाविति गुणस्य भावाद्भवे शब्दनिवेशस्तत्तत्क्षसाक्षीप्यधराणि । सामानाधिकरण्यं च तन्मो
पपद्यत इत्युक्तमेव । तस्मात्,

यथाभिध्यन्तपर्यन्तो वाच्यन्यापार इष्यते । तथैव व्यक्त्यपर्यन्त पदव्यापार इष्यताम् ॥

अनुपगतव्यापार एव शब्दे तदवगमात्—

येनान्निताभिधानं च पदानामभ्युपेयते । सुतरा तेन वक्तव्या व्यक्त्यन्तं तावतो मतिः ॥

नहि व्यक्त्यनपेक्षणा जातीनामितरेतरम् । अन्ययामिधानमिति स्थितिः ।

गङ्गाया घोष इत्यादौ यथा सामीप्यलक्षणा । नैवं गौशुक्ल इत्यादौ त्रिधते व्यक्तिलक्षणा ॥

प्रयोगप्रतिपत्तिभ्या वृद्धेभ्यो व्ययसीयते । तस्माद्भाविशब्दानां तद्वानर्थ इति स्थितम् ॥

अर्थेषु च प्रयोगेषु गा दोग्धोत्येवमादिषु । तद्वतोऽर्थक्रियायोगात्तस्यैवाहुः पदार्थताम् ॥

पदं तद्वन्तमेवार्थमाज्ञस्येनाभिजल्पति । न च व्यग्रहिता बुद्धिर्न च भारस्य गौरवम् ॥

सामानाधिकरण्यादिव्यग्रहारश्च मुख्यया । वृत्त्योपपद्यमानरसज्ञान्यथा योजयिष्यते ॥

तदिदमुक्त भगवताक्षपादेन, व्यक्त्यावृत्तिजातयस्तु पदार्था इति तुशब्दो विशेषार्थः, किं विशेषे

ष्यते ? गुणप्रधानभावस्यानियमन शब्दात्त्वम् । अतः स्थितऽपि तद्वतो वाच्यत्वे क्वचित्प्रयोगे जाते

प्राधान्य व्यक्तेरङ्गभाव, यथा—गा पदा न स्पष्टंयति सर्वग्रीपु प्रतिवेधोऽवगम्यते । क्वचित्प्रयोगे

प्राधान्य जातेरङ्गभाव, यथा—गा मुञ्च या यथानेति, नियता काञ्चिद्व्यक्तिमुद्दिश्य प्रयुज्यते । क्वचिदा

वृत्ते प्राधान्य व्यक्तेरङ्गभाव, जातिस्तु नास्त्येष । यथा—पिप्पल्यो गावः मियन्तामिति, तस्मिन्नि

वेशचिकीर्षया प्रयोग इति । गुणशब्दास्तु क्वचित् स्वजात्यवच्छिन्न गुणमभिधाय तावदेव धिर

मन्ति । केचित्तु गुणमभिधाय द्रव्यमवच्छिपन्ति । तस्मान्नाधिकरण्ये प्रयोगदर्शनात् ।

गुणैकनियतास्तावद्गन्धरूपरसादयः । गन्धत्वादिव्यवच्छिन्नगन्धादिगुणवाचिनः ॥
तेषां न द्रव्यमर्थान्ता वृत्तिः कचन दृश्यते । न गन्धः पद्ममित्यस्ति सामानाधिकरण्यघोः ॥

गुणं शुक्लादिशब्दास्तु कथयन्तस्तदाश्रयम् ।

द्रव्यमप्याक्षिपन्त्येव शुक्लोऽथ इति दर्शनात् ॥

क्रियाशब्दास्तु त्रिविधाः केचित्कर्तृणि कर्मणि । करणे च प्रयुज्यन्ते वेचिद्भावेऽवधावपि ॥
कर्त्तादिवचनास्तावन्निमित्तीकृत्य कांचन । क्रिया तद्योगिनि द्रव्ये वर्तन्ते पाचकादयः ॥
यत्रापि तत्क्रियायोगस्तदानीं नोपलभ्यते । तत्रापि योग्यता दृष्ट्वा शब्दं सन्तः प्रयुज्यते ॥
अन्ये पूर्वापरीभृतस्वभावपरिहारतः । सिद्धरूपतया प्राहुःशब्दाः पाकादयः क्रियाम् ॥
अन्यत्रवृत्तौ शब्दस्य निमित्तमवगम्यते । अभिधेयं ततश्चान्यदित्ययं प्रथमः त्रयः ॥

पाचकादिशब्दानां हि प्रवृत्तिनिमित्त क्रिया । अभिधेयास्तु कर्मादयः । कश्चित्पुनर्यदेवास्त
स्यात्प्रवृत्तिनिबन्धनम् ।

तस्यैव वाच्यता भावप्रत्ययान्तपदेष्विव । इतीयं लेशतस्तावन्नाम्नां वृत्तिरुदाहृता ॥
आख्यातानां तु वाच्योर्थः पुस्तादुपवर्णितः । उपसर्गनिपातानां नाम्नामिव विभागतः ॥
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यामनेकोऽर्थोऽवगम्यते । उपसर्गवशाद्वातुरर्थान्तरविलासकृत् ॥
विहारहारसंहारप्रहारपरिहारवत् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदर्थोऽभ्यवगम्यते ॥
तदागमे तत्प्रतीतेस्तदभावे तदग्रहात् । अयमस्य पदस्यार्थ इति किं चिन्तितेन वा ॥

योऽर्थः प्रतीयते यस्मात्स तस्यार्थ इति स्थितिः ॥

वाक्यार्थस्त्रिधा, भावना विधि प्रतिभा च । तत्रान्योत्पादानुकूलो भवन्तं प्रयुज्यान्
पुरुषव्यापारः करोत्यर्थो भावनेत्युच्यते । अनवच्छिन्नश्चानुष्ठातुमशक्य इति साभिध्यात्समानप-
दोपात्त धात्वर्थमनच्छेदकत्वेनापेक्षते । स चौदनं पचतीत्यादौ समानपदोपात्तत्वेऽप्ययोःयत्वेन
साध्यत्वात्प्रच्युत करणांशेऽमिनिविशमान प्रधानक्रियामोदनफलिकां निष्पादयति । करणं च
केवलमसाधकत्वात् क्वचिदपि क्रियां न निष्पादयदुपलभ्यम् । अनस्तत्साधकतमत्वसिद्धये काष्ठा
दीतिकर्तव्यतानुप्रवेशः । फलानुप्रवेशस्तु तदुद्देशेनैव भावनाया प्रवृत्ते । अतः फलकरणेति कर्त-
व्यतावच्छेदात् किं तेन कथमित्यपेक्षिणी त्र्यशपरिपूर्णा भावना भवति । तत्र देवदत्तः काष्ठं
स्याल्यमोदनं पचतीत्यादौ च औदनं फलं, पाकः करणं, काष्ठादिकारकचकमितिकर्तव्यता, इति ।
तदुक्तम्—

न च साध्यसाधनभावावगममन्तरेण प्रवर्तकत्व न सिध्यतीति साध्यसाधनभावावगतिरवश्य कल्पनीया । प्रेरणाज्ञानजनकत्वेनैवास्य प्रवर्तकत्वात् किमित्यसा निष्फले व्यापारे प्रवर्तते इति चेद्विधित एवेति ब्रूम । सहि सफले निष्फले वा व्यापारे पुरुष प्रवर्तयति, एव यच्च पुरुषेष्वप्रवर्तमानेषु अप्रामाण्य तदपरिहार्यमेव । कल्पिन हि फले वेपथिकसुखद्वेषिणो वीतरागा न प्रवर्तन्ते । प्रवृद्धतरङ्गास्तु न निवर्तन्त इति । उच्यते—यजेत स्वर्गकाम इत्यादा विधिर्भावनया पुरुष प्रवर्तयति । भाव्यनिष्ठस्वभावको व्यापारो भावना । सा च साध्यादिस्वरूपपरित्यक्ता निरुपपत्तिकव स्यात् । साध्यत्व च समानपदोपादानसन्निधिवशाद्भात्वर्थस्याहोस्विदिष्यमाणतया कामिपदोपात्तस्य स्वर्गाद स्यादिति पशये योग्यत्वात्स्वर्गस्यैव, न धात्वर्थस्यति । तदुक्तम्—

विधाननाश्रिते साध्यः पुरुषार्थो न लभ्यत । श्वस्वर्गादिवाधेन धात्वर्थः साध्यता व्रजेत् ॥
विधौ कृतमतिरुम्य स्वर्गादेः साध्यतप्यत । तत्साधनरय धर्मत्वमेव सति च गम्यते ॥

धर्मे ह्यदृष्टविषये चोदनेव प्रमाणम् । चोदनेव हि भूत भवन्त भविष्यन्त सूक्ष्म व्यवहित वार्धमवगमयितु शक्नोति । नान्यत्किञ्चनेन्द्रियमिति । एतेनापारूपेयत्वेन यथार्थप्रतिपादकाप्रणीतत्वेन वा निरस्तदोषाशस्य बाधकप्रत्ययरहितस्य बहिकस्य लाकिकस्य च वाक्यस्योत्सर्गिक प्रामाण्यमुक्त भवतीति विधिर्वाग्याय इति । स्व स्वमर्थमभिधायापरतपु पदेषु पदार्थप्रतिपत्त्यनन्तरमुपजायमाना इदं तदिति व्यपदेश्यानुपदेशसिद्धा हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतु प्रवृत्त्यनुकूला बुद्धि प्रतिभा । तथाहि ; पदनिबन्धनाना पदावयवनिबन्धनाना चार्थप्रत्यवभासमात्राणा अविच्छेदेन प्रवृत्तौ पदार्थं क्रमेण गृह्यमाणराहितसस्कारास्तु बुद्धिषु सर्वाधप्रत्यवभासससर्गानुगृहीता प्रत्यस्तमितमेदं प्रत्यवभासा प्रवृत्तिफलप्रसवाऽनुमेयाभिन्नजातीयैव प्रतिभा प्रत्यात्म विवर्तते । यथा मद्यविपरसादिषु भिन्नाना द्रव्याणा पूर्वमदृष्टाशससर्गात् प्राप्तपरिपाकाना मदमरणसुवर्णादिरर्थक्रिया दृश्यते । तथा प्रतिपद भिन्नाना शब्दानामुच्चारणेष्वदृष्टा, पुन क्रमेणाविच्छिन्नानामुच्चारण तासुतास्वितिकर्तव्यताऽनुकूला प्राणिना प्रतिभोपजायमाना दृश्यते । अयं चास्या भावनादिभ्या विदुषः । यावत्किमत्र मया कथित प्रतिपन्नमर्थरूप वा परेण कथमनुसन्धीयत इति न विचार्यत, तावदनारभ्ये नोपायेन पूर्वोत्तरानुसन्धानमेवा प्रकल्पयति । प्रत्यक्षानुमानविषयेऽपि यावत्पूर्वापरप्रत्यवमर्श शब्दोल्लेखवान् प्रतिमया न कियत तावत्प्रत्यक्षमनुमान वा स्वकार्यं न प्रसाधयति । प्रतिभोपगृहीतानि सर्वप्रमाणानि प्रमाणता लभते । प्रतिभालोचनो हि लोक इतिकर्तव्यतास्तु प्रवर्तते । ननु च न प्रतिभा वाक्यार्थो यतो बालाना स्तत्रापानादिषु, हसाना क्षीरविषेचने, जन्वादीना कुलायादिकरणे, चातमात्राणामेव च पशुमृगसरीसृपादीनानुदङ्गतरणे, सुप्ताना च प्रयोधादौ, कुमार्याश्च भो मे भ्राता आगमिष्यतीति ज्ञाने, स्वभावतो वाक्यध्वननमन्तरेणापि प्रतिभोपजायमाना दृश्यते । तथा कालविशेषात्पुष्कोक्लाना स्वरविकारे, अभ्यासविशेषात् रत्नादिपरीक्षकाणा

तद्दोषगुणज्ञाने, अष्टष्टाद्वक्ष्य पितृपिताच्चादीनां परावेदान्तार्थानां दौ, योगाद्योगिना परामिप्रायावगतौ,
 बाह्येन्द्रियवृत्तिनिरोधाद्वसिष्ठादीनामतीन्द्रियज्ञाने, कृष्णद्वैपायनाद्यनुभ्यानात् सञ्जयादीनां दूरदर्शन
 भ्रवणादौ, कारणन्तरेभ्योऽपि प्रातिभमुपलभ्यते । उच्यते—यथैव साक्षात्पुरुषोपदिष्टवाक्यादर्थक्रियास्तु
 शब्दव्यापारेणोपसहृता प्रतिपत्तुणा प्रतिभा विवर्तते, तथैव बालादीनां स्तन्यपानादिषु
 पूर्वशब्दभावनानुगमाद्वाक्यायप्रतिपत्तिमिरविष्टिं प्रैव प्रतिभोपजायते । येषामपि चाप्रतिज्ञशब्दनि
 यन्त्रनो व्यवहार, तेऽपि हस्त्यभ्वाद्योऽपि जन्मान्तरीयशब्दभावनावशात् प्रत्युपपन्नशब्दप्रत्ययाः
 प्रतिभामनुगच्छन्त सर्वमारभन्ते । पूर्वशब्दानुभावनानुगमाच्च स्वर्वाजानामाभिमुख्येऽपि प्रवृष्टशब्द-
 व्यापारे कोकिलादीनां स्वरविकारादौ प्रतिभोपजायते । पूर्वजन्मजन्तिशब्दध्वन्यस्वरकारोद्बोध
 कानि त्वन्यानि कालाभ्यासादष्टयोगध्यानानुभ्यानादीनि साधनानि । इत्यास्तु दिदेशः ।
 वचिद्वाक्यमुच्चरितमात्रमेव तमव्यपदेश्यमसत्त्वभूत प्रतिभापदामिदं स्वार्थं प्रकाशयति । वचिस्तु
 चिरव्यवहितमपि विशिष्टप्रतिभाकीजभावनानिवेशाद्विमित्तान्तरसाग्निभ्ये तदेव वाच्यं पारम्पर्येण
 प्रतिभाख्य स्वार्थमात्रिभावयतीति प्रतिभावाक्यार्थ इति । ननु च क्रियापि नाम वाक्यार्थो विद्यते
 सोऽपि वक्तव्यो भवति । नैव, पदार्थ क्रिया न वाक्यार्थः । पदार्थानां तु मिथः ससर्गे यदाधि-
 क्यमुपजायते स वाक्यार्थः । तदाह, यदवाधिक्य वाक्यार्थः स इति । स कदाचित्पुरुषव्यापार-
 रूपो भावनेति, कदाचिच्छब्दव्यापाररूपो विधिरिति, कदाचिद्बुद्धिव्यापाररूप, प्रतिभेति । ननु च
 भावनापि पदार्थ एव धातोर्वा प्रत्ययाद्वा गम्यमाना पदार्थत्वं न व्यभिचरति । अथैवमुच्यते न
 पदार्थमात्र भावना । अपितु परिहृद्यमानपूर्वापरीभूतविष्यादिभावाधर्मस्वरूपातिरिक्तः, पुरुषव्या-
 पारः, सोऽपि धातुवाच्यत्वे प्रत्ययवाच्यत्वे वा न पदार्थत्वप्रतिप्राप्नोति । उच्यते, यजेतेत्यादौ
 प्रवृत्त्यर्थं क्रियारूपो यागादि, प्रत्ययार्थं प्रेरणारूपो विध्यादि, न चैतदतिरिक्तो भावनारय
 कश्चिदपि पुरुषव्यापारो दृश्यते, न च भावनावाचिर्नी काश्चिदपि विभक्तिं लिटादिमिव विभ्यादौ
 स्मरति पाणिनि । मैव,

आस्ता विधिपद तावद्धतंमानापदेशिनः । शब्दाद्यजत इत्यादेर्भाविना साश्रगम्यते ॥

पचत इत्यादेर्हि यथा पाकादिर्धात्वर्थं प्रतीयते तथा कर्तृव्यापार करोत्यर्थोऽपि । पाकाद्युपरज
 कामावेऽपि तत्प्रतीतेरनपायात् । यथा ह्योपगवः, कापट्य, ओपमन्यव इत्युपशुभ्रृतीनामावापो
 ह्यपयोरपि तस्यापत्यमिति प्रत्ययार्थोऽनुवर्तते तथा पचति पठति गच्छतीत्यादावपि करोत्यर्थोऽनु-
 वर्तमानो दृश्यते । तथाहि, यदा पचतीत्याख्यातपदस्य पदार्थो व्याचिरयासितो भवति तदा पाक
 करोतीति वाच्य व्याख्यातार प्रयुज्यते । नत्र पाकशब्देन द्वितीयान्तं साध्यं प्रवृत्त्यर्थं, कर्तृ-
 व्यापार तु करोतीति पदेन व्याचक्षते । अपिच किं करोति दवदत्त इति पृष्टास्सन्तो द्वये
 वक्तारो भवन्ति पचतीति, पाकमिति । तद्विदुःशब्दप्रत्ययानुत्तरमकार्थं, अन्यथा न तेन प्रष्टा

प्रत्याप्येत् । तस्मात्पाकं करोतीति पदद्वयस्य योऽर्थस्स एव पचतीत्येकपदस्येति, आह । न प्रत्ययात्कर्तृसङ्ख्याव्यतिरेकेण धात्वर्थतिरिक्तो व्यापारः प्रतीयते, प्रतीयते चेत् करोतीत्यत्रापि प्रतीयेत । तदुक्तम्—

यथा पाकं करोतीति व्यवहारो विभागतः ।

तथा कारं करोतीति प्रतीतिर्नारित लौकिकी ॥

तस्याः किं बीजमिति चेत् कृत्वस्तीनां क्रियासामान्यवचनत्वम् । न च सामान्ये सामान्यानि भवन्ति, यथाहि यजेत दद्याज्जुहुयदिति करोतिसामान्यमवगम्यते नैवमस्ति भवति करोतीति । ननु च कथं करोत्यर्थः करोतिशब्दान्नावगम्यते । न नावगम्यते । किन्तु यागादिविशेषानवच्छिन्नो नानुष्ठानयोग्यो भवति । एव तर्हि माभूत्प्रत्ययार्थो भावना । प्रकृत्यर्थो भविष्यति । यथाहि शावलेयादीनामनुगत गोरूपमवभासते व्यावृत्तं च शावरेयादिरूपं एवं यागादिकर्मणामनुगतं व्यापाररूपमवभासते । परस्परविभक्तं च यागादिरूपं तत्र यदनुगतं करोतिसामान्यं सा भावना, यद्वावृत्तं यागादिकं स धात्वर्थः । यथा च शावलेयादेः पृथग्दर्शयितुं गोत्वमशक्यमेव भावनापि यागादेः पृथग्दर्शयितुं न शक्यते । तदुपरक्तत्वेन सर्वदोषलम्भात् । न चैतावतासौ नास्ति, नास्तिताया हि तस्याः किं करोतीति अनवगतविशेष्यव्यापारप्रश्ने पचति पठतीत्युत्तरमनुत्तरमेव भवति । किञ्च—

औदासीन्यदशायां तु पुमान्येन प्रवर्त्यते । स यत्नो यागहोमादौ भावनेत्यभिधीयते ॥

सा च सामान्यरूपपि न गोत्वादिवत्क्रिया कचिद्या सिद्धतायावभासते, येन विधेया न भवति । यद्येवं—

क्रियाविशेष एवासौ व्यापारोज्ञातुरान्तरः । स्पन्दारमकवर्हिर्भूतक्रियाक्षणविलक्षणः ॥

क्रियायाश्च पदार्थत्वमिष्यत एव, ननुच पदार्थत्वेऽपि क्रियाया बावयार्थत्वमेव न्याय्यं—

यतः पदार्था वाक्यार्थभावमायान्ति संहताः । अपेक्षानुगुणान्योन्यव्यतिपङ्गुविशेषिताः ॥

व्यतिपङ्गुश्च प्रधानगुणभावे भवति—

साध्यं च साध्यमानत्वात्प्रधानमवगम्यते ।

क्रियातो नापरं तच्च वाक्यार्थोऽतः क्रियेयताम् ॥

यजेत दद्याज्जुहुयादधीयतेति चोदितः । क्रिया साध्यतया वेत्ति ता च लोकोऽनुतिष्ठति ॥

यथाधिकारिपदं स्वर्गकाम इत्यादि तदपि भावनापेक्षितकर्तृसमर्पकत्वेन सङ्गच्छते । अस्याः क्रिया-यामय कर्ता अनेनैषा क्रिया संपाद्येति ! न चात्र क्रिया प्राधान्यमुपलक्षति । नहि क्रिया कर्तृस्था, कर्ता तु क्रियार्थः, सहि तां निर्वर्तयन्नुपलभ्येत । शब्दोऽपि तथैवोपदिशन्मि एव इदं कुर्यादिति ।

किमर्थं पुनरसौ क्रियामनुतिष्ठतीति चेत् शब्दादेवेति ब्रूम ।

बुद्धेदमेव भगवान्दर्श खलु वादरिः । न द्रव्यगुणसंस्कारव्यतिरिक्तेऽस्ति शेषता ॥

वेदाङ्गुनियोगाद्वा शासनाद्वा महीभुजः ।

न सचेताः क्रिया कांचिदनुतिष्ठति निष्फलाम् ॥

अत्रोच्यते, शब्दप्रमाणका यय यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणं, तर्हि स्वर्गकामपदमपि शब्द एव । तस्याप्यत्रान्ययो वक्तव्यः । ननु च कर्तृपदमेक कर्ता च क्रियायं इति, नैवम् । न कर्तृपद स्वर्गकाम इति, अपि त्वधिकारिपद । स्वर्गे कामोऽस्य स्वर्गं वा कामयते, स्वर्गकामनाविशिष्टः पुरुषोऽस्मात्पदादवगम्यते । तदत्र काम्यमानः स्वर्गं कथं यागक्रियया रूपयते ? स्वर्गस्य निरतिशयप्रीतिरूपत्वात्, न प्रीतिरद्रव्यत्वात् क्रियाङ्गभाव भजते । न च प्रीते क्रियायामनुपपद्यते । प्रीत्यर्थं मन्यन्नान्यार्था प्रीतिरिति । एवं च क्रियासाधनानुपदेशात् न कर्तृसमर्पकत्वेन स्वर्गकामपदसमन्वयः । अपि त्वधिकारिसमर्पकत्वेन । अथ कोऽयमधिकारी नाम ? कर्मण स्वामी । ननु च कर्तृत्वं कर्मण स्वामी । नैव स्वामी । स कर्ता न तत्स्वामी । ननु क्रियाकारकस्य ध्यातिरेकेण कोऽन्यः कर्मण पुत्रस्य च समन्वयः । उच्यते, ममेदं कृत्य अहमत्र स्वामीति स्वस्वामिभाषमशयमाशङ्क्य पाश्चात्यः क्रियाकारकसमन्वयो गम्यते । पाश्चात्य इत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् अनुपादेयविशेषणविशिष्टस्य पुत्रो निर्देशस्तत्सादधिष्ठितस्य कर्तृत्वं, न कर्तुरधिकार इति । इत्थं च स्वर्गकामस्याधिकारो निवेदयति यदि तत्कर्म स्वर्गार्थं स्यात् स्वर्गोऽपि भोग्यो भवेत् । कथमहं स्वर्गं प्राप्नुयामित्येवं साध्यत्वेन स्वर्गमिच्छन् स्वर्गकाम उच्यते । यदि च न स्वर्गसाधनं कर्म स्यात् तद्विरुद्धमिदमापतति । स्वर्गं कामयते याग करोति अन्यदिच्छत्यन्यः करोतीति । अतः कर्मणि काम्यमाने साधनता प्रतिपद्यमानः स्वर्गकामस्तत्रैवाधिक्रियते । न चानधिक्रियमाणस्तत्र सम्बध्यते । तदेवमधिष्ठितत्वेन स्वर्गकामस्य कर्मणि सम्यग्धात् स्वर्गयागयोश्च साध्यसाधनभावावगममन्तरेणाधिकारस्यानिर्वाहादयथं क्रियायां साधनत्वं स्वस्यैव साध्यत्वमभ्युपगन्तव्यम् । अतश्च क्रियायाः फलं प्रति गुणभावाद्प्राधान्यमप्राधान्याच्च न वाक्यार्थत्वम् । तदुक्तं—“कर्मण्यपि हि जैमिनि फलार्थता” इति । का चेयं क्रिया ? वाक्यार्थ इत्युच्यते, य एव यागादिर्भावाद्यो घातुवाच्य, उत प्रत्ययार्थः, कश्चिदतिरिक्त इति । तत्र भावार्थस्य काम्यमानसाधनत्वादप्राधान्यमुक्तमेव । प्रत्ययार्थस्तु काम्यमानभावार्थगतसाध्यसाधनसम्यग्धापरित्यागेनैव वाक्यार्थता प्रतिपद्यते । तस्मात् क्रिया मात्रपर्यवसायी वाक्यार्थः इति ।

किमिदानीं फलरत्यैव वाक्यार्थत्व प्रचक्ष्महे । तद्विप्रधानं साध्यं च तदर्थो ह्यखिलः श्रमः ॥

नैवम्, यथा क्रियायाः फलार्थत्वादप्राधान्य एव फलस्यापि पुरुषार्थत्वात् । नहि स्वर्गः स्वतन्त्र एव सत्ता लभतामिति पुरुषो यतते । अपितु स्वोपभोग्यतयैवमभिलषति, तदाह—“फलं च पुरुषार्थत्वात्” । नहि, पुरुष एव वाक्यार्थो भवतु । नैव, यजमानसमितौ दुग्धरी भवतीति तस्यापि क्रियाङ्ग-

त्वात् । तदाह, पुरुषश्च कर्मार्थत्वादिति । इ तत्र क्रिया फलार्थः, फल पुरुषार्थः, पुरुष क्रियार्थ इति चक्रके पतिता कस्य प्राधान्यं शिष्यम् । उच्यते, पुरुषस्तावन् वाच्यार्थं पदार्थानां मिथः सम्बन्धेऽपि अव्ययकारकविशेषणार्थापगृहीतस्याख्यातार्थस्य प्राधान्येन वाच्यार्थत्वात् । ननु चाख्यातऽपि यजेतत्वेवमादा उर्तयेव लकारः । मयम् योऽय लकारा नाम रिद्ध हि साध्यायो पादीयत इति प्रत्ययार्थोऽपि कर्ता प्रवृत्त्यर्थे क्रियायामेव दग्भवति, फलमपि न वाच्यार्थं रिद्धा सिद्धविकल्पानुपपत्तेः । सिद्धस्य तावत्फलस्याभिधानमय नास्ति, काव्यमानत्वेन निर्देशात् ॥

साध्यमानत्वपक्षे तु साक्षात्तत्तिसिद्धयवदनात् । व्यापागएव तन्निष्ठो वाच्यार्थ इति युज्यते ॥ अतएव हि वाच्यार्थं भावना प्रतिजानते । ययोचितफलमशत्रयसद्वन्धदुःखं ॥

भाव्यनिष्ठो हि भावकव्यापारा भावयति ।

सेष द्वादशभेदोऽर्थः क्रियादि प्राक्प्रकीर्तितः ।

प्राच्यो विशेष्यः शब्दस्य प्रत्याय्योह्यभ्युपेयते ॥

नचतद्वाच्यं, वाक्यस्यैव प्रत्यायकत्वं न पदानां, यतो यथा गुडशब्दो गुडद्रव्यमभिधत्ते तथा प्रत्याययत्यपि तदविनाभावमाधुयं, यदि वा पदान्येव सहत्यार्थमभिधत्ते वाच्ये ॥

आख्यातशब्दो वाक्यपदसङ्घातो वाच्यमित्यपि दशनानि विद्यन्ते । क्रियाद्यश्च पदार्थ एवान्तर्भवति । तथाहि, धात्वर्थः क्रिया, ता कालो विशिनष्टि, प्रत्ययार्थः कारकः तत्पुरुषो विशेषयति । तस्याभयस्याप्युपाधयोऽप्यवच्छेदका भवति सम्भूय प्रकृतिप्रत्यया प्रत्ययाश्च द्रुतः । य त प्रधानमा मनन्ति स भेदाभेदाभ्यामुपस्कारार्थविशिष्टप्रातिपदिकार्थव्यपदेश लभते । तस्य शक्तिसङ्ख्यामि व्यक्तये विभक्तित्वात् पद पदानामपदानां च सामर्थ्ये वृत्तिः, वृत्तानामपि च दृष्टतत्तत्समासानां पुनः प्रातिपदिकसङ्ख्यायां सुबुत्पत्तः पदसङ्गति वाच्य पुनरखण्डवाक्यार्थपक्षे वाचकमपि भवति । तत्र शब्दस्यार्थाभिधानसामर्थ्यं वाचकता । सा त्रिधा, मुरया, गाणी, लक्षणा च । यथा— गार्गच्छति, गौर्वाहीक, गापु निवसताति । आसा च विशेषान् विशेषेणाग्रता वक्ष्याम । तपु हि प्रमुदेषु प्रमुद्रापमुद्रे प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्योपदशवृद्धव्यवहारेभ्याऽधिगतपु सञ्ज्ञासङ्गि सम्यग्धवलेन शब्दस्तदस्य एव गात्वमर्थं प्रत्याययति । तदाह —

प्रसिद्धपदमामानाधिकरण्यत्वात्पतीयत । अप्रसिद्धपदस्यार्थं द्यूतं रोति पित्रो यथा ॥

तथाहि रोति यश्चूतः पित्रः स इति निश्चयः । उपदेशाद्यथायोऽयं पनसारस्य प्रकाशते ॥

न्यग्रहारात् शब्दार्थसम्बन्धरहितप्रमाणकः । वृद्धशब्दाभिधेयानि प्रत्यक्षेणान्न पश्यति ॥

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया । अन्यथानुपपत्तौ च वेत्तिशक्तिद्वयाश्रयाम् ॥ इति ॥

स्वावच्छेदेन विशिष्टज्ञानजनकता विशदयणत्वम् । तद्विधा, भेदकमनुरञ्जकमुपलक्षकं च । यथा-
त्रिभ्वजिता यजेत, श्वेत छागमलमेत, लोहितोष्णीषा श्रुतिवज्र प्रचरन्तीति । न च गोत्वादय-
क्वाचिदपि शब्दानुवेषधर्मग्रहोधाप्रियता प्रतिपद्यन्ते । तथाहि, 'आय गां पृश्निरवमीत्' इत्याद्या
यथा जातिगुणक्रियावच्छिन्नप्रविषयावभासिनि सचिकत्पके, तथा निर्विकत्पके विज्ञाने शब्दविशिष्ट
एवार्थं परिस्फुरति । तदाह—

न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यश्शब्दानुगमादहेतुः ।

अनुविष्टमित्र ज्ञान सर्वं शब्देन गम्यते ॥

नचैतद्वाच्यं,

अस्तीत्यालोचनाज्ञान प्रथम निर्विकल्पकम् । बालमृकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवरतुजम् ॥

यतो बालादयो जन्मान्तरानुभवोपजनितनानासंस्कारजातयो जात्यागुह्येर्गैर्नैव ततमर्थं प्रतिपन्ति ।
तथाहि, तदहर्जायमानस्यापि बालकस्य पुरतो विदग्धवनिता प्रदीप ज्ञ प्रस्थापयन्ति कर्कटोन्मा
भविष्यतीति । अथ तथात्वातथात्तयोस्तिर्यानि प्राति हेतुत्वा प्रत्यायकत्वं कथं पुनरतथाभूतमर्थं
शब्दस्तथा प्रत्याययति ? शब्दशक्तिमाहात्म्यात् । शब्दशक्त्युपजनिता हि बुद्धयः स्वधीज्ञपरिपाक
यथादाकारविशेषवत्स्य उपजायमाना सत्यपि वस्तुनोऽभेदे भेदमुपदर्शयन्ति । तद्यथा—राहोः
शिरः, शिलापुत्रकस्य शरीरमिति । तदुक्तं—

मायेन्द्रजालप्रत्ययोऽयं प्रविभागः प्रकल्प्यते ।

शब्दशक्तिमहिम्नैव निर्विभागेऽपि वस्तुनि ॥

अन्ये त्वाहुः—“न वस्तुनोऽधिकं स्वं न शब्दस्याधिकार्थता । शब्दः शब्दान्तरोपाधेरधिकार्थं
प्रतीयते ॥” तद्यथा, पुरुष इति पुरुषमात्र, राज इति शब्दान्तरसन्निधेश्च स एव विशिष्टं प्रतीयते
पुरुषविशेषोऽयं राजपुरुष इति । एव भवतिपक्षतीत्यादावपि पक्षतीति क्रियामात्रप्रतीतिः, अथ
तीति तु पक्षोपाधि कर्तृशक्तिप्रयुक्ता प्रतीयते । अपरे तु मन्यन्ते, सकलविकल्पोल्लेखविरहितेऽपि
वस्तुनि शब्दा स्वमहिम्नैव नानाविधबुद्ध्युपपत्तिभारणीभूता शक्तौ सन्निवेशयन्ति, यद्वशादभिन्न
रूपमपि यत्र वन्यथाचावभासत इति । तथाहि, कथं कस्य घातयतीत्युक्ते कस्यवधमात्रेण इति
प्रतीयते । यदात्विन्द्र कस्य घातयतीति प्रयोगस्तदा कसमत्र तमुप-द्र इन्द्र प्रयुङ्ग इति । अन्ये तु
कथं कस्य घातयतीत्यत्रापि प्रयोजक व्यापारं ब्रुवन्ते, यत—“शब्दोपहितरूपास्तान् बुद्धेर्विषयता
गतान् । प्रत्यक्षमिव कस्यामीन् साधनत्वेन मन्यते ॥” तेषां चोत्पत्तेः प्रभृत्याविनाशात् स वृद्धी
रात्रक्षाण परानपि तथैव प्रत्याययति । तथा चकारा भवन्ति गच्छ इत्यन्ते कस्य, किं गतेन,
हन कस्य इति । अद्यापरेषां दर्शनं,

विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाशब्दयोनयः ।

तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥

तद्यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा तव सर्पता । दिग्बधूनां मुखे जातमकरमादर्धकुङ्कुमम् ॥
अत्रार्धकुङ्कुमेत्युक्ते सौरभादिगुणान्विता । यशोऽनुरागयोर्वर्णप्रबलत्तिरिवगम्यते ^{वृथान}
बधूशब्देन तु दिशां नायिकात्व प्रतीयते । न च सम्बन्धगन्धोऽपि वास्तिवस्तेषु विद्यते ॥

तदुपहं चैप लौकिकः प्रवादः ।

अतहृद्विषु तहतहसतिपुव्वहिअअम्मि जाणिवेतेसेइ

अत्यत्रिसेसे सा जअइ विअउकइगोअरा वाणी ॥

भवतु नामशब्दस्य वाचकत्वपक्षेऽपि पक्षानुप्रवेशादथातथात्वेऽपि तथा प्रत्यायकत्वम् । विशेषण-
पक्षे तु कयमिवैतदुपपद्यते ? विशेषणेन हि प्रधानानुयायिना भवितव्यम् । प्रधानेन त्वद्विचक्षित-
स्वार्थेन । नैव, विशेषणमपि शब्दोऽनुरज्जकत्वेनार्थमध्यात्मन कुतश्चिदुपादेरन्यथावभासमानः
स्वाश्रयमप्यन्यथावभासयति । तद्यथा—

मगधेषु स्तनौ पीनौ कलिङ्गेष्वक्षिणी शुभे । ब्राह्मप्रलम्बावङ्गेषु वङ्गेषु चरणौ मृदू ॥ इति ।

अत्र स्तनादयो जातिशब्दाः सव्यत्वदक्षिणत्वजातिद्वयैकार्यसमवायोपाधेरेकत्वयोगिनोऽपि द्वित्वे-
नावभासमानाः स्वाश्रयानपि तथैवावभासयन्ति । एतेन व्यक्तौ पदार्थं बहूनामपि द्वित्वावभासो
व्याप्यातः । तद्यथा—

दैत्याधिपप्राणमुपा नखानामुपेयुषा भूषणतां क्षतेन ।

प्रकाशकार्कश्यं गुणौ दधानाः स्तनौ तरुण्यः पग्विदुरेनम् ॥

अत्र विशिष्टनखतभूषादिविशेषोपादानात्सुव्यक्तैव स्तनशब्दस्य व्यत्यय इति । एवं कदा पूर्वा-
फलगुण्य इति चन्द्रमसा सह योगे बहुत्वविवक्षाया द्वयोरपि बहुत्वेनावभासः । कदा तिष्यपुनर्दसू
इति तारकानपेक्षनक्षत्रद्वित्वविवक्षायां बहूनामपि द्वित्वेनावभासो भवति । अथ यथा
चन्द्रयोगस्याविवक्षायां तारकागतद्वित्वसङ्गण्या पूर्वं फलगुण्यविवक्षितं भवति । एवं चन्द्रमसा सह
योगस्य तारकासङ्गण्याश्च विवक्षितत्वे भवितव्यं, तिष्यपुनर्दसव इति प्रयोगेण न भवितव्यम् ।
नहि लोके नादृशी विवक्षा विद्यते, विवक्षा च कुलबधूरिव न लोकमर्यादामतिव्रामति ।
तद्यथा—

जनाय शुद्धान्तचगय शमते कुमारजन्मामृतसमिताक्षरम् ।
अदेयमार्माद्वयमेव भूपतेः शशिप्रभ छत्रमुभे च चामरे ॥

ननु चार्थोपाधेरप्यर्थोऽन्यधाभासमानो दृश्यते । तद्यथा—

पायाद्वो रचितत्रिविक्रमतनुदेव. स वैत्यान्तको
यस्याकरिमक्रवर्धमानवपुपरितग्मधुतेर्मण्डलम् ।
मौलो रत्नरुचि. धनौ परिलमत्ताटङ्ककान्तिक्रमात्
जात वक्षमि कौरतुभाभमुदरे नाभीसरोजोपमः ॥

ततश्च न ज्ञायते त्रिमयमर्थोपाधिनियन्धनोऽर्थान्वयधावभास. उत शब्दोपाधिनियन्धन इति । चिर-
जीव, यद्वर्तीर्ण इव प्रतिपाद्यार्थपदवीं दृश्यते, पृच्छाभ्यायुपमन्त वषपोऽर्थोनाम, किं वशीपि
य शब्देन प्रतिपाद्यते, अथ गौरित्यत्र क शब्दार्थः ? किमाद्य साक्षादिमान्विण्ड इति, वध
स्वरूपमपि पृष्ट शब्देनैव व्यपदिशामि । किमवोचत् शब्दार्थविशेषणानुरक्तस्य कस्य स्वरूपमन्यधा-
र्यातु न शक्नोमि । शब्दापरित्यागलक्ष्यप्रकाशयेव च तदनुभूत्यानुभवामि । तर्हि शब्दापृथ-
गर्थतत्त्वस्य व्यपदेष्टुमनुभूयितुं चाशक्यत्वाच्च तत्त्वैवायमध्यासो विवर्तौ त्रिपरिणामो धार्थो नाम
नान्य कश्चिदिति निर्धीयताम्, युक्तं चैतत्, नहि निरूपयन्तोऽपि शब्दाद्विभिन्नमर्थतत्त्वमु-
पलभामहे । अन्येऽपि चेत्तमाहुः —

अत्रिभागोऽपि बुध्यात्मा त्रिपर्यासितदर्शनः । ग्राह्यग्राहकसन्नितिभेदवानिवलक्ष्यते ॥
ग्रहीतृग्रहणग्राह्यमायापयपरिच्युताम् । नमाम. परमानन्दः योतीरुपां सरस्वतीम् ॥ इति ।
क पुनरयं विवर्तौ नाम । उच्यते, एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य सन्निवेशविशेषादिभिरसत्यप्रविभक्ता-
न्यरूपोपप्राप्तिता विवर्तः । तत्र यथा जलादयं बहोलादिरूपेण सर्पादयं कुण्डलादिरूपेण
नीलादयश्चित्रादिरूपेण विवर्तन्ते तथा शब्दतत्त्वमविद्योपाधेस्तेन तेनार्थरूपेण तथातथा विवर्तन्ते ।
तद्यथा—

व्यपगनघनपटलमचलजलनिधिसदृशवपुरम्बरतलम् ।

अञ्जनचूर्णपुञ्जश्यामले शार्ङ्ग तमः ॥

इति । अथ यथा शब्दस्यार्थो विवर्तस्तथार्थस्य शब्दो यदि भवेत् को दोषः स्यात् ? न कश्चित् ।
किन्तु—

वाश्रुता चेदुक्तमेवबोधस्य शाश्वती । न प्रकाश्यः प्रकाशेत साहि प्रत्यवमर्शनी ॥
इदमन्धतम कृत्स्न जायते भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वय ज्योतिगससार न दीप्यते ॥

ननु चामिधीयमानतैव प्रतीयमानतापि वाक्यार्थधर्मो विद्यते । यथा चोच्यते,

प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम् ।

यत्तत्प्रसिद्धावयवातिरिक्तमाभाति लावण्यमित्राङ्गनासु ॥

तस्य च वाक्यार्थभावनोत्तरकालमवगतेरध्यासपक्षे विवर्तपक्षे वा कथम्वोपपत्तिर्भवति ? उच्यते, विपरिणामाद्भविष्यति वस्तुनो अवस्थान्तरगमन विपरिणाम , तत्र यथा मृदाद्यो घटादिरूपेण क्षीराद्यो दध्यादिरूपेण चैत्राद्यो युवादिरूपेण विपरिणमन्ते तथेदं शब्दब्रह्माप्यविद्योपाधे तेन तेनार्थरूपेण तथातथा विपरिणमते । तद्यथा—संति म पञ्च पुत्राः, मातर पितर शुभ्रपितवानस्मि, योऽहं युवा द्रमिडदेशे द्रमिडकन्याभि सहावस सोऽहमिदानीं पश्चिम वयसि गङ्गातीरे तपश्चरामीति । अत्र च शब्दार्थयो पृथगवभासाद्वाक्यार्थस्याभिधीयमानतायां प्रतीयमानतायां वा नानुपपत्तिः, न चैतावता शब्दव्यापारो विरस्यति । यतस्तात्पर्यमस्य ह्यप्रतो विशेषेण वक्ष्यमाणमास्ते । तस्योदाहरणमात्रं—

प्रातश्चोरैष कर्मात्पुनरपि मयि तमन्थस्वेदं विदध्यात्

निद्रामध्यस्य पूर्वामनलसमहसो नैव संभावयामि ।

मेतुं वधाति कर्मादयमिह सकलद्वीपनाथानुयात-

स्त्वय्यायाते व्रितकानिति दधत इवाभाति कम्प.पयोधेः ॥

अथ वर्णनीयराजविशेषस्य दिग्विजयिनो यथाश्रुतवाक्यार्थोऽभिधीयमानस्त्वर्थ इति पदे विपक्षे-
सावनार समस्तीति प्रतीयमानस्तदवतारान्तराणां निद्रालसत्वादिदोषयोगादस्य च तद्व्यासात् ।
ततो वेशिष्टप्रतिपादनं तात्पर्यं यस्य काव्येषु ध्वनिरिति प्रसिद्धिः । तदुक्तं—

तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये सौभाग्यमेव गुणसम्पदि बहुभग्य ।

लावण्यमेव वपुषि रचतेऽङ्गनायाः शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥

क' पुन काव्यरचसो ध्वनितात्पर्ययोर्विशेषः । उच्यते—

यद्वक्रं वचनशास्त्रे लोके च वच एव तत । वक्रं यदर्थवादादौ तस्य काव्यमिति स्मृतिः ॥

यदभिप्रायसर्वस्वं वक्तुर्वाक्यात्प्रतीयते । तात्पर्यमर्थधर्मस्तच्छब्दधर्मः पुनर्ध्वनिः ॥

सौभाग्यमिव तात्पर्यमान्तरे गुण इष्यते । वाग्देवताया लावण्यमिव बाह्यस्तयोर्ध्वनिः ॥

अदूरविप्रकर्षात् द्वयेन द्वयमुच्यते । यथासुरभिर्वैशाखौ मधुमाघवसंज्ञया ॥ इति ॥

विभक्त्यर्थोऽथ वृत्त्यर्थः पदार्थश्चोपवर्णितः । भावनादिप्रभेदेन वाच्यार्थश्च प्रकीर्तितः ॥
क्रियायाश्च पदार्थत्वाद्वाच्यार्थत्वमुपाकृतम् । कृतं च भावनायास्तदपदार्थत्वे हेतुवत् ॥

वाच्या विशेष्याः प्रत्याय्याः शब्दस्योक्ताः क्रियादयः ।

अध्यासविपरीणामविवर्ताश्चास्य तान्प्रति ॥

विभक्तिवृत्त्यर्थवतोरुपस्क्रिया प्रधानयोर्धाम पदार्थ इष्यते ॥

पद पदार्थस्य तु वाक्यगोचरो भवेद्यतोऽर्थस्तदतो निरूप्यते ॥

इति महाराजाधिराज भोभोजदेवविरचिते शङ्करप्रकाशे

विभक्त्यर्थोऽथ वृत्त्यर्थस्तदुपपत्तिः नाम षष्ठः प्रकाशः

॥ श्री ॥

सप्तमः केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशः

तत्राभिधाधिवक्षातात्पर्यप्रविभागव्यपक्षसामर्थ्यान्वयकार्याभावदोषहानगुणोपादानालङ्कार
रसावियोगरूपा शब्दार्थयोर्द्वादश समर्था साहित्यमि यु-यत । तपु शब्दस्यार्थाभिधायिनी शक्तिर
भिधा । तथा स्वरूप इवाभिधेये प्रवर्तमान शब्दो वृत्तिनयेण वर्तते, ताश्च मुख्य गौणी लक्षणेति
तिष्ठ । तत्र साक्षाद्व्यवहितार्थाभिधायिका मुख्य । गम्यमानशार्थादिगुणयोगव्यवहितार्था गौणी ।
स्वार्थाविनाभूतार्थान्तरापलम्भा तु लक्षणति । तथाहि, गारित्य शब्दो मुख्यया वृत्त्या सारना
न्मन्तमर्थ प्रतिपादयति, सपव तिष्ठ मूत्रतादिगुणसम्पदमपक्षमाणो यदा बाह्यीके वर्तते तदा
गौणी वृत्तिमनुवदति । तदाह,

रुत्या यत्र सदर्थोऽपि लोके शब्दो निवेशित ।

स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद्गौणोऽन्यत्र स्खलद्गति ॥

यदा तु शब्द स्वार्थं क्रियासिद्धा साधनभाव गन्तुमसमथस्तदाभिधेयाविनाभूतमर्थान्तर लक्षयति ।
तदा सा च लक्षणा वृत्ति । यथा गङ्गाया घोष प्रतिवसति । अत्र गङ्गाशब्दा विशिष्टोदकप्रवाहे
निरूढाभिधानशक्ति । स च घोषकर्तृकाया प्रतिवसनक्रियाया अधिकरणभाव गन्तुमसमथ स्वार्थो
विनाभूत तद लक्षयति । तदुक्तम्—

अभिधेयानिनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेति या । सेषा त्रिदग्धप्रकोत्तिजीवित वृत्तिरिष्यते ॥

प्रत्येक चतास्तिहोऽपि द्विधाभूय पृथक् षोढा भिद्यन्ते । तत्र मुख्य द्विधा, तथाभूतार्था, तद्वावा
पत्तिश्च । तयो तथाभूतार्था षोढा, जातिविषया, व्यक्तिविषया, आकृतिविषया, गुणविषया, क्रिया
विषया, सम्बन्धविषया चेति । तत्र गारम्भ पुरुषो ब्राह्मण इत्यादिजातिविषया, यथा—

प्रसन्ना. कान्तिहाग्मिण्यो नानाश्लेषप्रिचक्षणा ।

भयन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे रात्रो गृहे स्त्रिय ॥

यथा वा—

योरत्यणीए बहुणो हळाए सामए मद्गमणाए ।

कोरच्छिपेऽरीए बहुप्पए एक्कमहितीए ॥

यथा वा—

निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता कापि ।

नालोत्पलेषु विमृशति करमर्पयितु कुसुमलावी ॥

चित्रविम्बभ्रमकिमाद्यर्थधाचिन्त्यावृत्तिविषया यथा—

डहुदीपावप. सोऽयं शृङ्गिवेरेपुरे पुरा । निपादपनिना यत्र स्तिग्धेनासीत्समागमः ॥
यथा वा—

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात् ।

द्वारेऽस्य पाण्डुमिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥

श्वेत कर्कश दृश स्थूल इत्यादिगुणविषया यथा—

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः । भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलगजिभिः ॥
यथा वा—

ताम्बूलबहलरक्तः प्रियभुक्तो धूसरः सपर्यन्तः ।

बालाधराऽधिरोहति कुसुमरुचः काञ्चनारस्य ॥

पक्ता पचन् पक्व पच्यमान इत्यादिभियाविषया यथा—

दातु.स्यातुर्द्विषां मूर्ध्नि यदुस्तर्पयितुः पितृन् ।

युध्यभग्नविपन्नस्य किं दशास्यस्य शोचसि ॥

यथा वा—

कुविआओपसाण्णाओ ओरुण्णमुहीओ विहम्ममाणीओ ।

जहगहिआ तहहिअअं हरन्ति उच्छण्णमहिआओ ॥

पिता माता शत्रु सूत्ररूपगन इत्यादि* स्वबन्धविषया यथा—

सूर्याचन्द्रमौ यस्य मातामहपितामहौ । स्वयंवृतपतिर्दार्ढ्यामूर्ध्वस्या च मुवा च यः ॥
यथा वा—

सपदि सखोभिर्निभृत विगृह्यतीस्रातुमत्र भज्यन्ते ।*

सहकारमज्जरीणा शिखोदमग्रन्थयः प्रथमे ॥

अर्थस्यातथात्वेऽध्यासादिभिस्तथात्वापादन तद्भाषापत्ति । सापि घोडा, अध्यामात्मिका, कल्पना-
त्मिका, चित्रतात्मिका, विपरिणामात्मिका, विरययात्मिका, प्रवादात्मिका चेति । तत्र जानतोऽ-
प्यतासिस्तदेतदित्यागेपणमध्यास* । यथा—

अडदिअर किणपेच्छसि आआस किमुहा पुळोणसि ।

जाआण् बाहुमळे मिअद्धअदाणपरिपाडो ॥

यथा वा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।

सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

असतोऽप्युत्प्रेक्षाकल्पना यथा—

गुणानुरागमिश्रेण यशसा तत्र सर्पता । दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥

यथा वा—

अनिराकृततापसम्पद फलहीना सुमनोभिरुज्जिताम् ।

खलता खलतामिवासर्ता प्रतिपद्येत कथं बुधो जनः ॥

वस्तुनः सन्निवेशविशेषेणावस्थान विवर्तः । यथा—

उत्फुल्लस्थलनलिनीवनादमुष्मादुद्धूतः सगसिरुहोद्भवः परागः ।

वात्याभिविद्यति विवर्तितः समन्तादाधत्ते कनकमयातपत्रलक्ष्मीम् ॥

यथा वा—

अस्मिन्नोपद्वलितविपमस्तोकविच्छिन्नभुग्नः किञ्चिच्छीनो विपिनविनतः पुञ्जितश्चोत्थितश्च ।

धूमोद्गारस्तरुणमहिपत्कन्धनीलो दन्नाग्नेः स्वैरं सर्पन् मृजति गगने गत्वरान्पत्रभङ्गान् ॥

वस्तुनोऽवस्थान्तरोपगमनं विपरिणामः । यथा—

य एते यज्वानः प्रथितमहसो येऽप्यवनिपाः मृगादयो याञ्चताः कृतमपरसंसारिकथया ।

अहो ये चाप्यन्ये फलकुसुमनम्रा विटपिनो जगत्येवंरूपा विलसति यदेपा भगवती ॥

यथा वा—

च्युतामिन्दोलैर्खां रतिकलहभग्नं च बलयं समं चक्रीकृत्य प्रहसितमुखी शैलतनया ।

अवोचधंपश्येत्प्रव्रतु स शिवः सा च गिरिजा सच क्रीडाचन्द्रो दशनकिरणापूरिततनुः ॥

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः । यथा—

हतोपरागैर्नयनोद्विन्दुभिः निमग्ननाभेर्निपतद्विरङ्कितम् ।

च्युतं रुपा भिन्नगतेरसंशय शुकोदरदयाममिदं स्तनांशुकम् ॥

यथा वा—

सामैः शशाङ्क मम शोथुनि नास्ति राहुः खे रोहिणी वसति कातर कि विभेषि ।

प्रायोविद्रग्धवनितावसङ्गमेषु पुमा मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥

अवस्तुपि यन्मुच्यमिव्याप्रसिद्धिं प्रवादः । यथा—

गन्धर्वपुरसुरायुधकुरङ्गतृणान्धकाररूपाणि ।

असतामसत्यदुर्ग्रहदुरापमलिनानि वृत्तानि ॥

यथा वा—

रत्नच्छायाव्यतिकरमित्र प्रेक्ष्यमेतत्पुग्स्ता द्वर्त्तमाकाश्रात्प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्य ।

येन श्याम वपुरनितरा कान्तिमापत्यने ते ब्रह्मेणैव स्फुरितरुचिना गोपत्रेपस्य विष्णोः ॥

गौणी द्विधा, गुणनिमित्ता उपचारनिमित्ता च । तत्र यस्यां द्वयोर्ध्वनयोस्सामानाधिकरण्येन चैवधिकरण्येन वा प्रयोगः विशेषणविशेष्यभावान्वधानुपपत्त्यक्रम्य प्रतीयमानाभिधीयमानगुणद्वयः सम्बन्धो भवति । सा गुणन्यवहितार्था गुणनिमित्ता । तत्र च—

ससर्गिभेदक यद्यत्समव्यापार प्रतीयते । गुणत्व परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्र उदाहृतम् ॥

गुण स्वार्थो विशेषण प्रयुक्तिनिमित्तमिति चेकोऽर्थः । स धर्मगुणक्रियाकृतिजानिस्वरूपादिभेदाद्वन्तः । तत्सम्बन्धेन यद्यपि तन्निमित्ता वृत्तिरनन्तप्रकारेण कल्प्यते तथापि तस्या पदेव विकल्पा भवन्ति । मुख्यविषयः, अनुस्यविषयः, भेदविषयः, अमेदविषयः, विशेषणविषयः, अधिशेषणविषय इति । तत्र द्वयोरपि मुख्यविशेष्यार्थयोर्धर्मादिनिमित्तमेकस्येतरविशेषणत्व भवति स मुख्यविषयः । स धर्मनिमित्त समासे यथा—

यो हि दीर्घामिताक्षस्य त्रिलोमवलितभ्रुवः । कान्तामुल्लस्यावशगस्तस्मै नृपशवे नमः ॥

स एवासमासो यथा—

गौगौः कामदुघासम्यक्प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः । दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्व प्रयोरुः सैव शसति ॥

क्रियानिमित्त समासो यथा—

कत्तोसत्रडडमह पिअसहिबिअमगमोणिसीहेवि ।

जा जअइ गहिअकरणिअरकंसिरि चदचंडाळो ॥

सप्तासमासो यथा—

किं द्वारि देवहतके सहकारकेण सत्रधितेन त्रिपपादप पुं पापः ।

अस्मिन्मनागपि त्रिकासत्रिकारभाजि भीमा भवन्ति मद्वज्रसन्निपाताः ॥

यत्र विशेषणविशेष्ययोः प्रथममेवैकमुख्य भवति असावमुख्यविषयः । स विशेष्यस्यामुख्यत्वे सामानाधिकरण्येन धर्मनिमित्तो यथा—

हिमलवसदृशश्रमोदधिन्दूनपनयता किल तन्नवोदवध्वाः ।

कुचकलशकिशोरकौ कथं चित्तरत्नतया तरुणेन पस्पृशाते ॥

स एव क्रियानिमित्तो यथा—

मुखपङ्कजरङ्गेऽस्मिन्भूलता नर्तकी तत्र । लीलयाङ्गनाभ्यां दृष्टौ सखि यूनां निषिञ्चति ॥

विशेषस्य मुख्यत्वे वैयधिकरण्येनाकृतिनिमित्तो यथा—

पडिपक्खमत्तुपुजे ळावण्णकुडे अणगगअकुभे ।

पुरिसअअहिअअधरिए कोसथणतीथणेवहसि ॥

स एव क्रियानिमित्तो यथा—

ववसाअअरइपओसो रोसगइददिदसिखळापडिवधो ।

कहकहवि दासरइणोजअकेसरिपजरोगओघणसमओ ॥

यत्रैक एव शब्दोऽर्थं भेदप्रकटनया गुणनिमित्तं विशेषणविशेष्यभावमनुभवति असौ भेदविषयः ।

गौणमुख्ययोर्गुणनिमित्तो मुख्ययोश्च जातिनिमित्तो यथा—

तहकमळकमळचंदो चदमुहि तुज्जमुहअदो ।

कमलंउणकमळच्चिअ चंदोचदोच्चिअवराओ ॥

मुख्ययोर्गुणनिमित्तो यथा—

तालाजाअंति गुणा जालादे सहिअएण्हिघेपंति ।

रइकिरणाणुगहिआइ होंतिकमळाइकमळाइ ॥

मुख्ययोः क्रियानिमित्तो यथा—

असमानमिवौजासि सदसो गौरवेरितम् ।

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि स पुमान्पुमान् ॥

स्वरूपनिमित्तो यथा—

अमृतममृतं चन्द्रश्चन्द्रस्तथाम्बुजमम्बुज रतिरपि रतिः कामः कामो मधूनि मधून्यपि ।

इति न भजते वस्तुप्रायः परस्परसङ्करं तद्वियमवला धत्ते भावान् कथं सकलात्मकान् ॥

साधर्म्यादिप्रतिषेधयोग्यमानमेवोपमेयं प्रत्याययत्यसावभेदविषयः । सोन्योऽकौ यथा—

पिवन्मधु यथाकाम भ्रमरः फल्लपङ्कजे । अप्यतन्नद्धसौरभ्यं पश्य चुम्बति कुट्मलम् ॥

समासोक्तौ यथा—

अनुरागवती मन्व्या दिनमस्तत्पुनरसः । अहो देवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः ॥

उभयोक्तौ यथा—

उषाध्व तत्तान्याः पुनरपि सर्गमार्गतिलक यदामास्य स्वेच्छ विरमय विलीनकृमभराः ।

इतस्तु क्षाराच्चेजटमकक्षारयनौ निवृत्तिः कृत्याणी न पुनरवतागः कथमपि ॥

अनुभयोक्तौ यथा—

अयेद रक्षाभिः कनकहरिण-च्छत्रविधिना तथावृत्त पापैर्द्वययति यथाक्षालितमपि ।

जनस्थाने शून्ये विकलकरुणैरार्यचरितैरपि ग्रावा गेदित्यपि दलनि वज्रस्य हृदयम् ॥

यत्र विशेषणभूतं नाम सत्वेनाम या विशिष्टगुणधर्मादिकं प्रवृत्तिनिमित्तमुपादत्ते स विशेषण-
विषयः । स नाम्नो विशिष्टगुणनिमित्तत्वे यथा—

भवतु रुपि कठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी निरुपधिमधुगणां स्वादव्रोऽमी विकाराः ।

श्रयति कठिनमात्रं शुक्तिपात्रेष्वपो याः कुलवनवटुमानास्तासु मुक्ताफलं ताः ॥

संस्कारिण्यादिजनिक्तं स्वनामपि नामैव । तस्य यथा—

रिन्गध्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेहृद्वलाका घना

वाताः शोकगिण, पत्रोदमुहृदामानन्दकेका कला ।

काम सन्तु दृढ कठोरहृदयो गमोऽस्मि सर्वसहं

वेदेहो तु कथं भविष्यति हृदा हा देवि धीरा भव ॥

सत्वेनाम्नो विशिष्टगुणसम्पत्तिनिमित्तत्वे यथा—

म राजा तत्सौख्यं म च पण्डितस्ते च दिवसाः

स्मृतावाविर्भूतं त्वयि मुहुरि दृष्टेऽद्य सकलम् ।

त्रिपाके घोरमिन्न सन्तु न विमृष्टा तत्र सखी

पुरन्ध्रीणा चित्तं कुमुमकुमार हि भवति ॥

मुख्यप्रक्षेपव्यापिशिरोपणं तद्विशेषणमेव तत्र सर्वनाम्नो गुणसम्पत्तिनिमित्तत्वमेव यथा—

छटा . वल्लभ ददित्तिहिमं धल्लहिनि अदेह । अन्नजां विहरलो अणहोतहो मुहं अं दहरेव ॥

विशेषणमत्र मिश्रितविशेषणं तद्वर्मादिगुणयोगेन यत्र प्रवर्तते तद्वत्सावविशेषणविपर्यासः—

... ज हणौ हलामओ विकिण्णस्स कोणजीवेज्ज ।
सोउण तेण वि मओ र्हिओ सच्च पिअन्नइळ्ळो ॥

चेतनप्रकृत्यथा—

सच्च चिअक्कमओ सुरणाहो जेणहळ्ळिअधूआए ।
हत्येहि कमलदलकोम्लेहि चित्तो न पट्टविओ ॥

अचेतनस्य यथा—

भवतु विदितमेतत्काष्ठमेवासि सत्य किमपरमभिधारये कानने वर्धितोऽसि ।
कुवलयनयनायाः पाणिसङ्गोत्सवेऽस्मिन् मुसल किसलय ते तत्क्षणाद्यन्न जातम् ॥

अचेतनस्यैव प्रभावतो यथा—

अन्विष्यद्विरयं चिरात्कथमपि प्राप्येत यद्यर्थिमिः
नाथ त्वं पुनरर्थिनः प्रतिदिनं यत्नात्समन्विष्यसि ।
प्राप्तौ चिन्तितमात्रकं दददसौ चिन्तातिरिक्तप्रदं
त्वामालोक्य विदीर्यते यदि न तद्भावैव चिन्तामणिः ॥

मुख्यया गौण्या चान्यविशेषणस्य सतोऽन्यन्नारोपणमुपचार । तन्निमित्तकोपचारनिमित्ता । सा तु गौणव्यवहितार्थत्वात् गौणी भवति, तस्या अपि धर्मशुणाकृतिक्रियास्वरूपजात्यादयः प्रवृत्ति-
निमित्ततद्भेदात् । सापि पदप्रकारा भवति, धर्मनिमित्ता, गुणनिमित्ता, आकृतिनिमित्ता, क्रिया-
निमित्ता, स्वरूपनिमित्ता, जातिनिमित्ता च । तासु धर्मनिमित्ता यथा—

भवतु रुषि कठोरा किन्तु रम्या मृगाक्षी । .. ॥
तालैः शिञ्जद्वलयसुभगैर्नर्तितः कान्तया मे । . . ॥

अत्र कठोरसुभगशब्दै मूर्तिमद्व्यवसायविशेषयोर्विशेषणत्वेन रूढौ, रोपबलवशिशब्दयोरारोप्यमाणौ,
तद्योगाग्राधिकाकालयोरपि विशेषणभावमनुभवतः । गुणनिमित्ता यथा—

किमिव हि मधुराणां मण्डन नाकृतीनाम् ।
एतदवसाणविरसो ससुरेण सुओ वळअसदो ।

अत्र मधुरविरसशब्दै वा स्वान्यविशेषणत्वेन रूढौ । तद्व्यवधानेन वर्णनयाऽऽकृतिष्वलवशब्दैरारो-
पितौ विशेषणभावमनुभवतः । आकृतिनिमित्ता यथा—

अङ्गुलिं पट्टवित्ते कोङ्कितं कुमुमिने च सहकारे ।

अङ्गुरितः पट्टवित्ते, कोङ्कित, कुमुमितश्च हृदि मदनः ॥

यथा वा—

पट्टविअ पिअअकरपट्टवेहि पप्पुल्लिअव णयणेहि ।

फळिअ विअ पीणपओहरेहि अज्जाए—झअण्ण ॥

अत्राङ्गुरितपट्टवितादयो मूर्तिमत्सु भूरदादिषु आकृतिविशेषतो विशेषणत्वेन रुढास्तद्व्यवधानेना मूर्तयोर्मदनलावण्ययोरारोप्यमाणा गौण विशेषणभावमनुभवन्ति । क्रियानिमित्ता यथा—

शशिनमसत् प्राचीं नृत्यति मदनो हसन्ति ककुभांसि ।

कुमुदरजःपट्टवासं विक्रिगति गगनाङ्गणे पवनः ॥

यथा वा—

अवऊह्मिअपुप्पदिस्सैमअं जेळ्हाएमे विअ पओसमुहे ।

माडगक्षिन्तउ रअणीअपरदिसाभुत्तपत्थिअम्मि मिअके ॥

अत्र सेवोपगृहादीनामन्यक्रियाणां तद्व्यवधानेनान्यत्रारोपणाद्विशेषणभावः । कथं पुनरयं मेदो गोण्या पृथग्भवति यत्र प्रसिद्धेरुपमानोपमेय गम्यते ता गुणव्यवहितार्थमगौणीयामन्योक्तिं समासोक्तिं वा वर्णयन्ति । यस्या पुनरुपमेयेन गुणसाध्यादुपमान गम्यते ता गौणव्यवहितार्था गौणीया समाधिमित्याचक्षते । तदुक्तम्—उक्तस्याप्राकरणिकत्वे समासोक्तिः, प्राकरणिकत्वे समा धिरिति । स्वरूपनिमित्ता यथा—

कस्य नावनति कुर्यादैन्यमाता दरिद्रता । कत्रा न मदयत्येषा श्रीरुन्मादकुटुम्बिनी ॥

यथा वा—

आभग्नस्याभग्न प्रमाधनविधेः प्रसाधनविशेषः ।

उपमानस्यापि सखे प्रत्युपमान वपुस्तस्याः ॥

अत्र दरिद्रताया दैन्यजनकत्वेन मातृस्वरूपाध्यारोपादपत्यता व्यवधानेन सम्बन्धो दरिद्रता दैन्य जनयतीति वाक्यार्थः । तस्य च शशिनमसत् प्राचीत्यादिवदुपचारोपपत्तिः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ जातिनिमित्ता यथा—

धृतिः क्षमा दम शौचं सामर्थ्यं* वागनिष्ठुरा । भूतानामनभिद्रोहस्सत्तैताः समिधः श्रियः ॥

यथा वा—

येषा प्राणिवध, क्रीडा नर्म मर्मच्छिद्रोगिरः । परोपतापः कर्तव्य ते मृत्योरपि मृत्यवः ॥

* औचित्य — इति मूलपाठ

अत्राग्निसमिद्धमेषु मर्त्यमृत्युधर्मेषु च श्रीधृत्यादिषु मृत्युदुर्जनेषु चारोपितेषु समिमृत्युजात्योरेव गुणभावो न त्वग्निसमर्त्ययोरिति । अग्नीषा साक्षादसन्नने दीप्तिविनाशादिभ्रमंकारक उपचार सवन्धाय कल्पने । तेनायमर्थः सम्पद्यते । धृत्यादयः श्रियः समेधयन्ति, दुर्जना मृत्युमपि मारयन्ति । सा चैयमन्यरुद्धा क्रियाऽन्यत्रारोप्यत इत्युपचारवृत्तिरेव भवति । यदुक्त—

कुमुदानि निर्मालन्ति कमलान्युन्मिषन्ति च ।

इति नेत्रक्रियाध्यासाद्धृद्धा तद्वाचिनी श्रुतिः ॥

एव पार्थे यः पीडामनुभवति . . . ।

एति जीवन्तमानन्दो नर वर्षशतादपि ॥

इत्यादि च द्रष्टव्यम् । यद्येव क्रियानिमित्तैषा कस्मान्न भवति ? क्रियाया एव द्रव्यजातिरूपेण विपरिणामात्, यथा—दैव्यमातेत्यादौ वृत्तिरूपेण । ननु च यथा गौरिव गौस्तथा समिध इव समिध इतीयमपि गौणी कस्मान्न भवति ? भवति यदि समिध इत्यनेन श्रिय इति नापेक्ष्यते भीवद्देरिति वा बह्निशब्दप्रयोगो भवति । यथा—

पपसाअरूपसोधनसमओ अणंगगअकुंभेधणे ।

इति । एतेन दैव्यमाता दरिद्रता, ते मृत्योरपि मृत्यव इत्यादेरपि न गौणत्वमित्युक्तं भवति । सादिग्रहणानामसर्वेनामादेरपि भेदाभेदाभ्यामुपचारे गौण्यव्यवहितार्थेव गौणी भवति । स भेदोपचारे नामाध्यारोपाद्यथा—

हे हस्त दक्षिण मृतस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातत्रे त्रिमृज शूद्रमुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि निर्भरगर्भेखिन्नसीताविवासनपटो. करुणा कुतस्ते ॥

यथा वा—

स्थानेऽवसीदमि गृहह किं विधानं रस्यान्त्वयेधितमलक्षणमङ्गकेषु ।

अद्यापि जीवसि दशानन हे हनूमन् केयं तवाभिमुखवर्तिरिपोः प्रतीक्षा ॥

अभेदोपचारेण सर्वेनामाध्यारोपाद्यथा—

चन्द्रज्योत्स्नाविगदपुल्लिने सैकतेऽस्मिन्सरख्या वाद्यूत चिरतरमभृत्सिद्धयूनाः कयोश्चिन् ।
एको वक्ति प्रथमनिहतं कैटभं कसमन्यः मर्त्यं तत्त्व कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

यथा वा—

प्रातश्चौरैष कस्मात्पुनरपि मयि तम्मन्यस्वेदं विदध्या-

न्निद्रामप्यस्य पूर्वामनलसमनसो नैवसम्भावयामि ।

सेतुं यन्नाति भूयः किमिति च * सकलद्वीपनाथानुयातः

त्वय्यायाते वितर्कानिति दधत इवाभाति कम्पः पयोध्रे ॥

अत्राद्योदाहरणयो रामहनुमन्तो नामशब्दाभ्यामतिनिष्कण्ठे परिभवासहिष्णौ च स्वमूर्तिभेदे सहाविशेषणत्वेन रुदो, तद्व्यवधानेन तद्विपरीतयोः पचरितस्वमूर्तिभेदान्तरयोरापि तार्थोपचारिकं विशेषणमात्रं भजेते इति गोणव्यवहिताधीपचारनिमित्तोपचारनिमित्तेयं गौणी । यत्र तु न भेदोपचारस्तत्र व्यवधानाभावाद्गुणनिमित्तैव गौणी भवति, यथा— रामोऽसि सर्वसहे, तार्थं सोऽपि समं निजेन विभुना जानाति मां राघव ॥ इति । कथं पुनः शब्दार्थयोरभेदेऽपि भेदव्यपदेशः । सहि राहो शिर गौर्गा कामदुष्टेत्यादौ - शब्दाद्यभेद एव दृश्यते । उच्यते, अस्तितावदेतन्मुख्याभावे सति प्रयोजने निमित्ते च सत्युपचारः प्रवर्तते । स चामिश्रानां भेदव्यपदेशहेतुः, मिश्रानां चामेदव्यपदेशहेतुर्भवति । तत्रामिश्रानां भेदो यथा—

आत्मानमात्मना वेत्ति सृजस्यात्मानमात्मना ।

आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥

अत्र परमात्मव्यतिरिक्तवस्तुन्तराभावात्कर्मादिकारकव्यतिरेकेण च ज्ञानादिक्रियानुपपत्त्येक एव कर्तृकर्मकरणाधिकरणोपचारेण सिध्यते । सिद्धे च भेदे सादृश्यनिवन्धने मुख्यानामिषोपचरितानामप्युपमाजोपमेयव्यवहारः प्रवर्तते । तद्यथा—

त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव त्वद्दृशौ त्वद्दृशाविव । त्वन्मूर्तिं त्वन्मूर्तिरिव त्वन्मूर्तिरिव त्वं कृशोद्वरि ॥

वेसादृश्यानिवन्धनस्तु व्यतिरेको भवति । यथा—

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विपोऽपि स पुमान्पुमान् ।

रङ्गकिरणाणुगमाहिआइहोनि कमलाडकमलाड ।

ततश्च मिश्रार्थवत्सम्यग्धसम्बन्धनविभक्त्यादेरपत्तिर्यथा—रामस्य गात्रमसि, हं हनुमन्मिति । एतेन मुख्यगौणयोरपि उपमारूपकादयो व्याख्याता । यथा—

अयमालोहितच्छायो मदेन मुखचन्द्रमाः । सन्नद्धोदयरगस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥

चन्द्रमाः पीयते देवैर्मया त्वन्मुखचन्द्रमाः । असमग्रो ह्ययं शश्वदयमापूर्णमण्डलः ॥

अमृतात्मनि पद्मानि द्वेष्टति स्निग्धतारके । मुखेन्दौ तव सत्यस्मिन्नितरेण किमिन्दुना ॥

न मौलयति पद्मानि न नभो व्यवगाहते । त्वन्मुखेन्दुर्ममासूता हरणायैव यस्यति ॥

* “चाऽसौ कथमिव” इति पाठान्तरम्.

भिन्नानामेदोपचारो यथोत्तरोदाहरणयो, तत्र हि प्रतीयमानाभिधीयमानतुल्यगुणोपमानविशेष-
णमनेक सर्वनामोपमानव्यवधानेनोपमेये प्रयुक्तमेदोपचारेणोत्कर्षमारोपयति । नन्विदमन्योक्ति-
समासोक्तिरुभयोर्किर्वा कस्मान्नभवति ? तथाहि, प्रतीयमानाभिधीयमानोपमेयगुणविभूतयः सर्व-
नामाध्यासेऽप्यन्योक्तिसमासोक्त्युभयोक्तयो दृश्यन्ते । तत्रान्योक्तिर्यथा—

हा सौरभ क्व तत्ते कनु ते सन्तापहारि हा शैलम् ।

अङ्गारकारहस्ते चन्दन पतितोऽसि धिगदैवम् ॥

समासोक्तिर्यथा—

मुग्धमजातरजस कलिकामकाले वालां कदर्थयसि किं नवमालिकायाः ।

अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृङ्ग लोल त्रिनोदय मनः सुमनोलतासु ॥

उभयोक्तिर्यथा—

केनासौनः सुखमकरुणेनाकरादुद्धृतस्त्व त्रिकेतु वात्स्वमभिलषितः केन देशान्तरेऽस्मिन् ।
यस्मिन्त्रित्तव्ययभरसहो ग्राहकस्तावदास्तां नास्ति भ्रातर्मरतकमणे त्वत्परीक्षाक्षमोऽपि ॥
उच्यते, यत्रोपमानमेव प्रयुक्तं प्रतीयमानाभिधीयमानगुणमुपमेय गमयति, तत्रैवान्योक्त्यादयो
भवन्ति । इतः नोपमानं प्रयुज्यते । किं तर्हि ? तद्विशेषणं सर्वनाम, तेन प्रथमोदाहरणे नान्योक्तिर्हि-
तीयोदाहरणे तु न समासोक्तिरिति । यद्येवमध्यासात्मिका तद्भावापत्तिः कस्मान्न भवति ? यथैव बाला-
बाहुमूले बालचन्द्रमा, यथा वा—किमहो नृपा समममीभिरुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः, वध्यमभिदध्य,
भुजिष्यममु सहचानया शशिरराजकन्ययेति । उच्यते, नात्र सर्वनाम्नामेव प्रयोगः । किं तर्हि ? विशेष-
ण्याणामपीति युज्यते तद्भावापत्तिः । चन्द्रज्योत्स्नेत्यादौ तु सर्वनामाध्यासे समाधिलक्षणयोगादुप-
चारगौण्येवैषा भवति, यथा च धर्मिणोऽप्यध्यासे समाधिरुपपद्यते तथाग्रतो वक्ष्याम इति ।

लक्षणा द्विविधा—लक्षणा लक्षितलक्षणा च । तयोर्यस्यामुपात्तशब्दस्यार्थस्य क्रियासिद्धौ
साधनत्वायोगात् स्वार्थोऽविनाभूतमर्थान्तर व्यवहितमेव लक्षयति सा लक्षणा, तद्व्यतिरिक्ता तु
वक्ष्यमाणानेकरूपा लक्षितलक्षणेति । तत्र लक्षणा षोढा, सामीप्यलक्षणा, साहचर्यलक्षणा,
सहचरितलक्षणा, हेतुलक्षणा, तादर्थ्यलक्षणा, परिमाणलक्षणा च । तत्र गङ्गाया घोषः प्रतिवसति,
मञ्जः क्रोशन्तीत्यादिषु स्वार्थाविनाभूतसमीपार्थान्तरप्रतीतिहेतुः सामीप्यलक्षणा । यथा—

यत्तालीदलपाकपाण्डुवदन ।

अभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तःकपोलः । इति ॥

अथ पाकच्छेदयोः किपात्वेनामूर्तत्वात्पाण्डुत्व कान्तत्वं चाभ्यप्रवत् समीपस्य पङ्कतालीपत्रं
सघटिदुग्धं च हस्तिदन्तं लक्षयति । लघ्विणो गच्छन्ति, कुन्तामप्रवेशयेत्यादिषु स्वार्थाविनाभूतसाह-
चर्योपलब्धार्थान्तरप्रतीतिहेतुः साहचर्यलक्षणा । यथा—

य सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्स मेरौ स्थिते दोग्धरि दोग्धक्षे ।
भासन्ति खानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टा दुदुधुर्धरित्रीम् ॥

अत्र दोग्धृसाहचर्याच्छैलेष्वपि दुदुधुरिति प्रयुज्यते । यथा या—

पदेपदे कूवरिणः शतशत शतशत मत्तगजात्रंथेरथे ।

न्यवेशयद्वाजिशत गजेगजे ह्येह्ये कुन्तशत शतक्रतुः ॥

यत्रोक्तधर्मसहचरितोऽन्योऽपि धर्मो लक्ष्यते सा सहचरितलक्षणा । यथा—

मधुपृषट्पिङ्गाः पयोधिन्दवः ।

कनकफलकरुकारजघना ॥ इति ।

अत्र पिङ्गत्वस्फारत्वसहकृतास्तदाश्रयाकारकान्त्यादयो लक्ष्यन्ते । अत्र च प्राणा, आयुर्धृतमित्यादिषु स्वार्थाविनाभूतनिमित्तकारणार्थान्तरप्रतीतिहेतुहेतुलक्षणा । यथा—त्व जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीयम्, इति । अत्र जीवितशब्देन हृदयशब्देन च जीवितचैतन्यहेतु प्रियतमोच्यते । इन्द्रश्च नामह्निकप्रदीपा इत्यादिषु तदर्थप्रतीतिहेतुस्तादर्थ्यलक्षणा । यथा—

आरूढो मलयाचलं जलनिधेः पारं परं नाटय

नौदण्ड नृपसिंहसिंहलपतेरुच्छेत्तुमञ्च यशः ॥ इति ।

अत्र दण्डशब्देन दण्डनाप्रदितो लोक उच्यते । प्रत्य पल क्रोश इत्यादौ परिमाणसाधनभूतार्थान्तरप्रतीतिहेतु परिमाणलक्षणा । यथा—

यस्मादनर्घाणि हतान्यनूनैः प्रस्यैर्मुहुर्भृङ्गिश्चिच्छिवानि ।

आढ्यादिव प्राहुणिकादजस्र जग्राह खान्यमितानि लोकः ॥

अत्र प्रत्यशब्देन प्रत्यपरिमाणसाधन मानमाण्ड काष्ठादिमयमुच्यते ।

लक्षितलक्षणापि षोडश—रूढलक्षणा, प्रतीकलक्षणा, विवक्षितलक्षणा, विरुद्धलक्षणा, तदभ्य लक्षणा, प्रकीर्णलक्षणा च । तासु यस्या यथाकथंचिद्वस्तुपत्त्या लक्षितेनाभिधानेन रूढलक्षणा एवायौ लक्ष्यते सा रूढलक्षणा । दुरोदरश्चक्रशक्रो द्विरेफो भ्रमर इति । यथा—

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे पपौ प्रिया स्वाम्नुवर्तमानः । इति ।

अत्र दुरोदरस्य द्विरेफस्य च कुररेऽपि सम्भवति, नचात्र रूढा लक्षणेति । नाय लक्ष्यते । यत्र प्रतीकेनाभिधानैकदेशेन समुदायो लक्षित एव लक्ष्यते न य कश्चित् सा प्रतीकलक्षणा । यथा—भीमो भीमपराक्रम, सखा अपि होह अहदसणतुरीश । अत्र स्वेन भीमशब्दो भीमसत्यशब्दप्रतीकभ्रवणात् भीमसेन, सत्यमामेत्यभिधानयो पूरेलक्षितयोल्लक्षणा लक्ष्यते । न हि भवति

ज्येष्ठा ज्येष्ठेति, आर्द्रावार्द्धेति । यत्र यथाकथञ्चिच्छब्दप्रयोगे विवक्षितमेव लक्ष्यानुसारतो लक्ष्यते सा विवक्षितलक्षणा । यथा—

मनसिजजैत्ररथं विलोचनार्थं ।

चकितहरिणीहारिनेत्रनिभागः । इति ॥

अत्र नार्धशब्दस्य त्रिभागशब्दस्य अर्थः, किन्तु ताभ्यामसमग्रालोकनं लक्ष्यते । नहि भवति नेत्रचतुर्भागा नेत्रषड्भागो वेति । पदं केवलमन्यसन्निधेर्वा यत्राभिहितविरुद्धं लक्षितमेवार्थं लक्षयति सा विरुद्धलक्षणा । यथा विष्टिर्मद्रा, अङ्गारको महल, पुण्यवत्यह यस्यास्त्वमेवंविधः पतिरसीति । अत्र मद्रामङ्गलशब्दौ पुण्यवच्छेदश्च अभद्रमङ्गलत्वे अपुण्यवत्य च लक्षितमेव लक्षयन्ति । यथा वा—
रत्नावल्यां राजा विदूषकमाह—महाप्राज्ञणस्त्वमसि, कोऽन्य एवमृचामभिज्ञ इति । अत्र महाप्राज्ञण इत्यनेन ऋचामभिज्ञ इत्यनेन च वृषलादप्यधमत्व वैधेयत्वच लक्ष्यते । यथाच सालतीमाघवे, लवङ्गिका मद्यन्तिकामभिधत्ते । कट्ट नाम णरवह्वीनभेणापात्रजाणभं लडहविभङ्गमहुरभासणं अरोसण च भाट्ट दे भत्ता समासादिभ, पिससही दुम्भणस्सदि । अत्र नववधूविस्त्रम्भणोपायज्ञ-
त्यादयस्तद्विरुद्धमर्थं लक्षयन्ति । एवमन्येऽपि यथा—

इदमम्लानमानाया लभं स्तनतटे तत्र । छाद्यतामुत्तरीयेण नवं नखपदं सखि ॥

कुत्रिआओपसण्णाओ ओरुण्णमुहिओ विहसमाणीओ ।

जह्गहिआ नह्हिअअं हरंति उच्छण्णमहिलाओ ॥

वयं तथा नाम यथात्थ किं वदाम्ययन्त्वकस्माद्विकलः कथान्तरे ।

कदम्बगोलाकृतिमाश्रितः कथं विशुद्धमुग्धः कुलकन्यकाजनः ॥

एतेष्वम्लानमानशब्देन मानभङ्ग, उत्सन्नशब्देनानुच्छेदाशीः, विशुद्धमुग्धशब्देनाविशुद्धिरमौग्ध्यं च लक्ष्यते । यत्राभिहितशब्दार्थेतिरस्कारेणार्थान्तरं लक्ष्यते सा तदन्यलक्षणा । यथा—

सुरगेषु पृथिवीं चिन्त्रन्ति पुरुषास्त्रयः । शूश्च कृत्रिचश्च यश्च जानाति सेवितुम् ॥

अत्र न सुरगेशब्दार्थो, नापि पुष्पशब्दार्थः । किन्तु सुवर्गशब्देन सर्वपुरुषार्थमूलं हिरण्यं, पुष्पशब्देन च प्रसन्नार्थो लक्ष्यते । ताभ्यां च लक्षिताभ्यां व्यवसायिनां पुरुषविशेषाणां वसुमती सर्वान्कामान् प्रसूत इति । उक्ताभयोऽन्या प्रकीर्णलक्षणा । यथा—

दशरश्मिशतोपमधतिं यशसा दिक्षु दशस्वपि श्रुतम् ।

दशपूर्वरथं यमाख्यया दशकण्ठारिगुरुं विदुर्वुधाः ॥

हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते ।

तुरङ्गकान्तामुखहव्यवाहज्जालेव हित्वा जलमुल्लास ॥ इति ।

अथ पुनरुत्तलम्भनाम यथा व्याचक्षते । लक्षणयोपचरितवृत्त्या गौण्यामिदितार्थेन यत्रार्थांतर
 लभ्यते सा लम्बितलम्भजति । यथा—रधावयवायुध , पङ्क्तिरथ , रधाङ्गनामति, अत्र रधावयव
 शब्देन चक्र लक्ष्यत । तत तदाहति तन्नामावाऽऽयुधविदप , पङ्क्तिरित्यनेन दशाक्षर छन्दो लक्ष्यते ।
 तत दशशब्द , ताभ्या चायुधसन्निधेश्चक्रायुध , दशरथ , इति दशविंशत्यक्षराजविशेषो लक्ष्यते ।
 रधाङ्गमित्यनेन रथैकदशा लभ्यते, तेन चक्रशब्द । नामेत्यनेन परिभाषण लक्ष्यमाणार्थ ,
 ताभ्यामग्योऽयसन्निधेश्चक्रायुध इति पञ्चविंशत्यो लक्ष्यत इति । अस्याश्च प्रसङ्गेषु भूयसा प्रयोग ।
 तद्यथा—

सूत्रेहेमुमञ्च विष्णुहमाणेन उद्वेगोऽयम् । एङ्गामेविप्रिओ डमेडि अन्तिहिप्रिअणदिट्ठो ॥
 यत्र सूत्रोपधे मुसलप्रवेशो न सम्भवति, जनस्तु तमपि करोतीत्यनेन मुख्यया लक्षितेन तस्या
 सम्भाव्यमानाध्यादिता लक्ष्यते । यथा—

चुमिज्जड सअहुत्त अपत्राहिज्जड सहस्ससअहुत्त ।

रमिअपुणो प्रिमिज्जड पिण्णणे णरिय पुणरत्त ॥

अत्र पुनरुत्तशब्दोऽप्यथयान् पुन प्रयोगविशेषे निरुद्धशक्ति क्रिया पुन करणसामान्य लक्ष्य . .
 विपक्षिचुम्बना णविशयपर्य्याय लक्षयति । एव—

दूड तुम प्रिअणिउणा कक्कममहुआड जाणमेओहु ।

कडुडअपडरजहणहोड तहत कुणिजासु ॥

अत्र कण्डूयितपाण्डरमित्यनेन पारुष्य लक्ष्यत । तेन तु स्नहक्षतिरिति । अपि च—

गअण च मत्तमेह धारालुक्किअज्जणाट णत्रणाड ।

णिरहकारमिअका हरति नीलाओ प्रिअ णिसाओ ॥

अत्र मत्तनिरुद्धद्वारशब्दावनिभूतय च लभ्यते। चेतनेषु रूढावचेतनषु प्रयुज्यमानौ तयोरेपि
 तथाविधार्थयोग लभ्यत । किञ्च—

अण्ण लड्हत्तणअ अण्णच्चिअअग्नदृणञ्छाआ ।

सामासामण्णत्रआ पडस्सरेहचिहणहोड ॥

अत्र रेखाशब्देन चित्रालेख्य लक्ष्यते, न च विशिष्ट रूपनिर्माणमिति । अपर,

अगणिअ नअणाआसा माळिपुळोडजतजतको होसि मअणस्स ॥

अत्र मदन्य का भवतीत्यनेन त सनाभित्य लक्ष्यत । तेन च तदौपम्यमिति । तथा—

प्रतीच्छयाशोर्को किसलयपरावृत्तिमधरः कपोलः पाण्डुत्वादवतरति तालीपरिणतिम् ।
परिम्लानप्रायामनुवदति दृष्टिः कमलिनीं नवीनस्तन्वङ्गया मनसिजविकारो विजयते ॥

अतः * प्रतीच्छत्यवतरत्यनुवदतीति चेतनधर्मचेतनप्रयुक्तैरुपलक्षितेषु धारणप्राप्त्यनु . . . . .
किसलयपरावृत्त्या श्वासधूसरत्व लक्ष्यते । तेनापि तत्सामीप्यादशोककिसलयौपगम्यमिति ताली-
परिणत्या कमलिनीपरिम्लानतया च विरहकाश्यं, तेन च स्नेहातिरेक इति । एवं—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतस्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः कृशाङ्गयाः सन्ताप वदति त्रिसिनीपत्रशयनम् ॥
अत्र यदतीत्यनेनोपचारवृत्त्या ज्ञापयतीति, परिम्लानमित्यादिमिस्तद्धर्मैस्तस्यास्तनुसन्निवेशचारुवो-
त्कर्षो लक्ष्यते । अपि च—

निर्माल्यं नयनश्रियः कुवल्यं वक्त्रस्य दासः शशी
कन्दर्पस्य धनुर्लता किमपरं द्वारि भुवोर्धार्यते ॥ इति ॥

अत्र निर्माल्यदासशब्दाभ्यामुपचारवृत्त्या हीनत्वेन लक्षितेन नयनवक्त्रयोरुपमोत्कर्षो लक्ष्यते ।
कन्दर्पधनुर्लतायास्तु द्वारप्रवेशपाकरणोपलक्षणेन तयोरपि हीनत्वेन सुतरां ब्रूते । किञ्च—

यत्तालीदलपाकपाण्डु वदनं यदुर्दिनं नेत्रयोः
यच्चानर्तितकेलि पङ्कजदलं श्वासाः प्रसर्पन्ति च ॥

अत्र दुर्दिनं नेत्रयोरित्यत्र दुर्दिनशतवृष्टिमेघाहतशोभेऽङ्घ्रि रूढाभिधानशक्तिर्नेत्रयोरसम्भाव्यमान-
त्वेन स्वार्थाविनाभूतं पयःप्रवाहं लक्ष्यन्नधुप्रवाहं लक्षयति । अन्यथा—

अतिक्रान्तमुखाः कालाः प्रत्युपस्थितदारुणाः ।
शश्वत्पापीयदिवसाः पृथ्वी* च गतयौवना ॥

अत्रातिक्रान्तमुखादिति चेतनधर्मचेतनेषु कालादिध्वारोपितैस्तेषु तदसम्भयेन तदविना
भूतास्तद्रताः प्राण्यादयो लक्ष्यन्ते । तेनात्मनिर्बेद इति । अपरञ्च—

इदमन्यंतमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । निश्वासान्ध इवादृशश्चन्द्रमा न प्रकाशते ॥
अत्र यथा अन्ये रूपविशेषाभिव्यक्तिर्न सम्भाव्यते एव तमस्यपि यत्र नीरन्ध्रे रूपविशेषाभिव्यक्तेर-
सम्भवस्तद्वन्तम इत्युच्यते, तथा यथान्यो रूपप्रदणासमर्थ एवमादृशोऽपि । यो रूपप्रदणासमर्थः

* अत्र ' श्वश्र्वापा ' - ' पृथिवी ' - इति पाठान्तरम् .

सोऽन्ध इत्युच्यते । तत्रोपचरितवृत्तौ योऽन्धवत् पश्यति स एवान्ध इत्युच्यते । इह यत्र किञ्चिन्न दृश्यते तत्रापि अन्धशब्दोपलक्षितलक्षणया प्रवर्तते इति । एवमन्यदपि यथा—

स्वल्पै रसावपि न दह्यत एव काष्ठैः ।

वअस्स तुमपि थेव चदणरसेण सामा . . . जसि ॥

अत्र पूर्वस्मिन् यथाधुतार्थो वर्णनीये सम्भवः । यथा विक्रमादित्यस्तथायमपि महापुरुषविशेष इति लक्षयति । तेन च स्वल्पैर्यथोभिरनारूपेय माहात्म्यादिगुणगौरवमुभयोरपि लक्षयति । उत्तरत्र तु स एवार्थो लक्षणया वैपरीत्येनाख्यायत इत्येवमयमनन्तो लक्षितलक्षणव्यापार-प्रपञ्चेषु लक्षणीयः । यथा—

एकाहिअद्धिहि सावणुअ नहि भद्वओ । माहवुमहिअलपत्थ . . उत्थवेसरओ ॥

अगहिगिहसुगच्छडितिलवणेमगरुमुद्धहे । मुमुहपकअसरे आवासिओसिसिरु ॥

नीहारजालमलिनः पुनरुक्तसान्द्राः कुर्वन्वधूजनविलोचनपद्ममालाः ॥

क्षुण्णः क्षण यदुवल्लैर्दिवमातितासुःपासुर्दिशां सुखमतुत्ययदुत्थितोऽद्रेः ॥

शब्देऽर्थेऽस्मिन्धानदानाभिप्रायो विवक्षा । यदाह—वक्तुर्विवक्षितपूर्विका शब्दप्रवृत्तिरिति । त्रिधा हि वाङ्मय*, अपौरुषेयमार्पे पौरुषेय च । तत्र शब्दप्रधानमपौरुषेय मन्त्रो ब्राह्मण च । तत्र वक्तुरभा वाङ्मिवक्षा नोपपद्यते । अर्थप्रधानमार्पे स्मृतिरिति द्वास्तथ । तत्र विवक्षामात्र प्रवर्तते—

लौकिकानां हि साधूनां वागर्थमनुवर्तते । ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुवर्तते* ॥ इति ॥ प्रधानं पौरुषेयं च तदुभयमप्यभिनिविष्टबुद्धीनां विशिष्टविवक्षाभ्यो जायते । तद्यथा—विवक्षात् कारकाणि भवन्ति । अक्षान्दीव्यति अक्षैर्दीव्यति अक्षेषु दीव्यत इति । घटाहको विद्योतते, घटा हकस्य विद्योतत इति—

शक्तिमात्रा समूहस्य विश्रयस्यानेकधर्मणः । सर्वदा सर्वथाभावात्कचित्किञ्चिद्विवक्ष्यते ॥ कारकेष्वप्यकारकविवक्षा यथा—मातु स्मरति, सर्पिषो जानीते, न मापाणामभीयात् ।

नैते सुखस्य जानन्ति येन वत्स्यन्ति नन्दने ॥ इति ।

अत्र कर्मादिषु शेषत्वेन विवक्षितेषु सम्यग्धमात्रे पट्टी न कर्मकरणकर्तृष्वपि कारकविभक्तिरिति । अकारकेषु कारकविवक्षा यथा—भवति पचति, भवति पश्यति, भवत्यपाक्षीत् । अस्तिगच्छामो घयमिति । तथा स्मरति कादमीरेषु घस्याम । एहि मग्ये न यास्यसि, पश्य मृगो घावति, इह पश्याम*, कर्मणि द्विषचनवदुपचनान्युदाह्रियन्त इति । क्रियायामपि कारकविवक्षा यथा—चोरस्य रुजति, चोरस्यामयति, चोर ज्वरयति, चोर सतापयतीति । अत्र रुजार्थानां

* 'घायति' इति पाठान्तरम्

भाववचनानामन्तरिसन्ताप्योरिति भावस्यैव कर्तृत्वम् । अक्रियायां क्रियाविवक्षा यथा—नीलति वनम्, श्वेतते प्रासादः ॥

विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । इति ॥

क्रियायां क्रियान्तरविवक्षा यथा—पपितुमिच्छति, कमितुं कामयते, भवेदपि भवेद्, स्यादपि स्यादिति ।

कारकेऽपि क्रियाविवक्षा यथा—वृष्टुं चक्षुः, योद्धुं धनुः, गन्तुमनां गन्तुकाम इति । अत्र क्रियायां क्रियार्थायामुपपदे तुमुन् भावउक्तः । स चक्षुरादीनां क्रियाविवक्षामन्तरेण न सिध्यतीति । असम्बन्धे सम्बन्धविवक्षा यथा—

साटोपमुर्वीमनिशं नदन्तो यैः प्लावयिष्यन्ति समन्ततोऽमी ।

तान्येकदेशान्निभृतं पयोधेरम्भासि मेघान्पिबतो ददर्श ॥

अचेतनेषु चैतन्यविवक्षा यथा—नदीकूलं पिपतिपति, अदमा लुनोषिमिच्छति । ...विवक्षा यथा—अश्वारोहः पिपतिपति । प्रधाने गुणविवक्षा यथा—बलाकायाः शौक्ल्यम्, काकस्य काष्ण्यमिति । गुणे प्रधानविवक्षा यथा—मधुरो रस आप्याययति, आग्लो दीपयतीति । अवयवे समुदायविवक्षा यथा—ग्रामो दग्धः, पटो दग्धः, अक्षणा काणः, पादेन खड्ग इति । समुदाये अवयवविवक्षा यथा—दोर्दण्डचण्डिममात्रारोपणीये धनुषि सति पदातिलवे लक्ष्मणेन प्रभुरार्यः मामपि तस्यैव सुगृहीतनाम्नो देवस्य भृत्यपरमाणुं विकुक्षिनामानमवधारयतु भवतीति । अभेदे भेदविवक्षा यथा—पटुमारी भवान् पटुरासीत् । पटुतरः पप । अन्य पवासीत्सम्पन्नः, रोहोः शिरः, शिलापुत्र-कस्य शरीरमिति । भेदेऽप्यभेदविवक्षा यथा—तानेव शालीनश्चोमो ये मधुरायां, तानेव शाट-कानाच्छादयामो ये पाठलिपुत्र इति । असतो विवक्षा यथा—समुद्रः कुण्डिका, विन्ध्यो वधित-कमिति । सतोऽप्यविवक्षा यथा—अनुदरा कन्या, अलोमिका पडकेति । सदसतोर्विवक्षा यथा—तद्दिग्मपमेघोदयं वर्षं, सोच्छ्रासं मरणमिति । सदसतोर्विवक्षा यथा—शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्याविति । स्तुत्या निन्दाविवक्षा यथा—

गुणानामेव दौरात्म्यादुरि धुर्यो न नियुज्यते । असज्जातकिणस्क्न्धः सुखंस्वपितिगौर्गल्ली ॥

निन्द्या स्तुतिविवक्षा यथा—

चपलो निर्दयश्चासौ जनः किं तेन मे सखि । आगःप्रमार्जनायैव चाटवो येन शिक्षिताः ॥

विधिना निषेधविवक्षा यथा—

गच्छ गच्छसि चेत्क्रान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान् ॥

निवेधेन विधिविवक्षा यथा—

मागच्छ प्रमदाप्रिय प्रियशतैर्भूयस्त्वमुक्तो मया
बाला प्राङ्गणभागेन भवता प्राप्नोत्यवस्थान्तरम् ।
किञ्च्चारयाः कुचभारपीडनपर्ययप्रवन्धैरपि
बुद्ध्यात्कञ्जकजालकैरनुदिन निस्तूतमस्मद्गृहम् ॥

एवमियमनेकधा विवक्षा विप्रथमे तदेव लौकिकयाद*—

* अस्मिन्नपारे ससारे कश्चिरेकः प्रजापतिः । यथास्मै रोचते विश्व तथेद परिवर्तते ॥
अपि च—

ठिअमट्टिअवडीसइ अ ठिअपिजहट्टिअंवपडिभाइ ।
जहसट्टिअंववजसइ सुक्ईणइमाओपअईओ ॥

किञ्च—

कचिस्त्वत्पेऽप्यर्थे प्रचुरवचनैरेव रचना कचिद्वस्तु स्फारं कतिपयपदैरर्पितरसम् ।
यथा वाच्यं शब्दाः कचिदपि नुलायामिव धृता स्त्रिभिः कत्पैरेव कविवृषभसन्दर्भनियमः ॥
विवक्षा लोकव्यवहारे काव्यव्यवहारे च सुमतिभिरुपनीयमाना त्रिधा विख्यायते, काकादिव्यङ्ग्या,
प्रकरणादिव्यङ्ग्या, ममिनयादिव्यङ्ग्या च । तत्र काकु* स्वरो विच्छेद इति काकादयः । तेषु—

मिन्नकण्ठध्वनिधीरैः काकुरित्तिभिधीयते ।

सा त्रिधा—नियतप्रतिबन्धा, अनियतप्रतिबन्धा, मप्रतिबन्धा च । तासु नियतप्रतिबन्धा द्विधा,
साकाङ्क्षा निराकाङ्क्षा च । तयोर्वाक्यान्तरापेक्षिणी साकाङ्क्षा । सा त्रिधा—आक्षेपगर्भा, प्रश्नगर्भा,
वितर्कगर्भा च । वाक्यान्तरभाषिणी निराकाङ्क्षा । सापि त्रिधा, विधिरूपा उत्तररूपा निर्णयरूपा
च । तदेव वाक्य काकुविशेषेण साकाङ्क्ष, तदेव काकन्तरेण निराकाङ्क्षम् । तत्राक्षेपगर्भा यथा—
यदि मे बल्लभा दूती नदाहमपि बल्लभा । यदि तस्याः प्रिया वाचस्तन्ममापि प्रियप्रिया ॥
इयमेव निर्देशुर्विधिरूपा । प्रश्नगर्भा यथा—

गतः स कालो यत्रासीन्मुक्ताना जन्मवद्विषु ।
वर्तन्ते साम्प्रतं तासां हेतवः शुक्तिसम्पुटाः ॥

इयमेवोपदेष्टुत्तररूपा । वितर्कगर्भा यथा—

* ' अपारे काव्यससारे ' इति पाठान्तरम् ।

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न धृष्टनिशाचरः सुरधनुर्विदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुधारासारो न बाणपरम्परा कनकनिकपस्निग्धा विष्टुत्प्रिया न ममोर्वशी ॥
इयमेवोपदेष्टुर्निर्णयरूपा । एवमन्या अपि—

सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वाङ्गसुन्दरी । रामा रम्ये वनान्तेऽस्मिन्मया विरहिता त्वया ॥
इत्यादयो द्रष्टव्याः । ता इमास्तिष्ठोऽपि नियतप्रतिबन्धाः । अनियतप्रतिबन्धाः पुनरनन्ताः । तास्व-
भ्युपगमानुनयकाकुर्यथा—

युष्मच्छासनलङ्घनांहसि मया मग्नेन नाम स्थितं
प्राप्तानामविगर्हणां स्थितिमतां मध्येऽनुजानामपि ।
कोधोल्लासितशोणितारुणगदस्योच्छिन्दतः कौरवा-
नथैक दिवस ममासि न गुरुर्नाहं विधेयस्तव ॥

अभ्यनुज्ञोपहासकाकुर्यथा—

मथ्नामि कौरवशत समरे न कोपाद्दृशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥

विपान्नाद्याक्षेपकाकुर्यथा—

लाक्षागृहानलविपान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान् स्वस्था भवन्तु मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥

एवमन्या अपि—

शल्यमपि स्फुरदन्तं सोढुं शक्येत हालहलदिग्धम् ।
धीरैर्न पुनरकारणकुपितखलालीकदुर्वचनम् ॥

इत्यादयो द्रष्टव्याः ॥ अप्रतिबन्धा तु एकगुणा द्विगुणा त्रिगुणा च । तत्रैकगुणा यथा—

भुङ्कुटिरारचिता गतमग्रतो हतमथाननमुत्तमसाधु वा ।
इयमपि प्रभुता क्रियते बलादकुपितोपि हि यत्कुपितो जनः ॥

द्विगुणा यथा—

किं किरातेन यच्चक्रे समाकृष्य शिलीमुखान् ।
शिलीमुखान् समाकृष्य किं किरातः करोति तत् ॥

त्रिगुणा यथा—

सेय पश्यति नो कुरङ्गकवधूत्रस्तेयमुद्रीक्षते
तस्याः पाणिरय न मारुतचलः पत्राकृतिः पल्लवः ।
तारं रोदिति सैव नैप मरुता वेणुः समापूर्यते
सेय मामभिभापते प्रियतमा नो कोकिलः कृजति ॥

चतुर्गुणा खलपि यथा—

उच्यता स वचनीयमशेषं नेश्वरे परुषता सखि साध्वी ।
आनयैनमनुनीय कथं वा विप्रियाणि जनयन्ननुनेयः ॥
किं गतेन नहि युक्तमुपैतु कः प्रिये सुभगमानिनि मानः ।
योपितामिति कथासु समेतैः कामिभिर्वहुरसा धृतिरुहे ॥
सख्या वा नायिकाया वा सखीनायकयोरथ ।
भूयसीना सखीनां वा वाचि काकुरिह स्थिता ॥

एवमन्या अपि कोऽहमित्यादयो द्रष्टव्याः । स्वरास्त्रिधा—प्लुतादयो, उदात्तादयो, प्रगृह्यादयश्च ।
तेषु प्लुतादयो यथा—

सुधुत्व कुपितेत्यपास्तमशन त्यक्ताः कथा योपिता
दूरादेव विवर्जिताः सुरभयः स्रग्गन्धधूपादयः ।
कोपं रागिणि मुञ्च मय्यवनते दृष्टे प्रसीदाधुना
सर्वं त्वद्विरहाद्भवन्ति दयिते सर्वा ममान्धा दिशः ॥

तदेतत्प्रियतमाप्रसादनपरमपि वाक्य दृष्टे इत्यत्र सम्बुद्धौ प्लुतस्वरकरणादुत्कुपितदृष्टिप्रसादनपर
सम्पद्यते । आदिप्रहणेन ह्रस्वदीर्घानुनासिका सङ्गृह्यन्ते । तत्र हि ह्रस्वस्वरकरणादर्थभेदो यथा—
अश्ववदिति सम्बोधनं प्रतीयते । दीर्घकरणादर्थभेदो यथा—विश्वामित्रो विश्वानर इति ऋषिः
सहा च प्रतीयते । अनुनासिककरणादर्थभेदो यथा—गम्भीरञ्च अप । आडोऽनुनासिकदण्डसीति
ईषदादिरर्थः प्रतीयते, न स्थाणुः । दिनं यथा—

आ ज्ञातं स जटायुरेव जरसा क्लिष्टो वधं वाञ्छति ।

उदात्तादयो यथा—कलो रवोऽस्येति फलरथ, एक पुत्रोऽस्येत्येकपुत्र इति । समासे बहुव्रीहिस्वरो
भवति, स च पूर्वपदस्यान्तोदात्तः । ललञ्चासौ रवश्च एकञ्चासौ पुत्रश्चेति समासे कर्मधारयस्वरो

भवति । स च समासस्येति समासस्यान्तोदात्तो भवति । ताभ्यां चान्यपदार्थ उत्तरपदार्थश्च प्रतीयते । तदुक्तम्—

संशयाय दधतोः सरूपतां दूरमिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥

आदिग्रहणेनानुदात्तस्वरितैकश्रुतयः सङ्गृह्यन्ते । तत्रानुदात्तादर्थभेदे यथा—पूर्वोक्तयोरेषोदाहरण-
योरन्यपदार्थः प्रतीयते, नचोत्तरपदार्थ इति । स्वरितादर्थभेदे यथा—भ्रातृव्य इति भ्रातृरपत्यं
प्रतीयते, न सपत्नः । एकश्रुतेरर्थभेदे यथा—आगच्छ भो माणवकदेवदत्ता^३ । अग्निर्मूर्धा दिवः ककु-
त्पति^४ पृथिव्या अप, अपां रेतासि जिन्वतो . पुत्रैक । आश्रुतेर्यथा— . . दूरादाह्वानयद्भक्त

सन्धीयते । तत्स्वरोऽपि तात्स्थ्यात् प्रगृह्य इत्युच्यते । ततोऽर्थभेदे यथा—आलीक आग-
च्छामि तामिति सखीभ्यामिवागन्तव्यमित्यर्थः प्रतीयते । नागन्तूना पङ्क्तिरसरादिति, आदिग्रहणेन
सन्धेयसंवृता वृद्धाः सङ्गृह्यन्ते । तत्र सन्धेयादर्थभेदे यथा—आङ्गिरस इति । विच्छेदलिङ्गा—पदवि-
च्छेदो वान्यविच्छेदो यतिविच्छेदश्च । तेषु पदविच्छेदश्चतुर्धा, शृङ्खलामङ्ग, परिवर्तकः, चूर्णक-
मिति । तेषु शृङ्खला यथा—कान्तारतरुतलासितमृगयुवरचितान्तराहरत्यदधी, इति । अत्र यदा
कान्तारः तस्तल. आन्तरा इति पदच्छेदस्तदा म्रियसम्भोगमणितहर्षितव्याघ्रप्रधानव्यातामध्ये
इति । सेयं शृङ्खलेवान्योन्यसङ्कलच्छृङ्खला । भङ्गो यथा—जाय . . . . वाक्यं निन्दार्थं
क्रियते सेयं पदद्वैधीभावो भङ्गः । परिवर्तको यथा—कलिकामधुगर्हणेत्यविकृतमेव विच्छिद्यते ।
कुट्टमलमकरन्दनिप्यन्देत्यर्थप्रतीतिः । यदातु कलिकामधुक् अर्हणेति तदा पूजनैव कलिकाले
कामधेनुरिति । सोऽयं गकारककारयोः परिवर्तने परिवर्तकः । चूर्णकं यथा—पश्य सलिलं
पयोधेर्दूरसमुत्कशुकिमीनाङ्कान्तम् । मत्स्यानां बल्लभं पयोधेर्जलमवलोकयेत्यर्थः । यदा तु दूरसं
उत्कशुकिमीनाङ्कान्तमिति, तदा दुरेण रसनीयं उद्धान्तमौक्तिकाधार मत्स्यचिह्नितपर्यन्तं
जलमवलोकयेति । अत्र शुकीत्यस्य सयोगाक्षरस्य दूरसमित्यत्र रेफस्य च चूर्णनिमित्तं चूर्णकं ।
वान्यविच्छेदोऽपि चतुर्धा—वाक्यसम्भेदो, वान्यान्वधात्वं, वाक्यासमाप्ति, वाक्यानुधारणमिति,
तेषु वान्यसम्भेदो यथा—

दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमो

यस्मादात्रिरभूत्कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥

अत्र वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यतेति वाक्यसम्भेदो वक्तुर्भावकत्वेन गुणविशेषविज्ञाना-
तिशयप्रकाशन प्रतिपाद्यति । वान्यान्वधात्वं यथा—

महभृत्यगण सन्नान्धव सहमित्र सखल सहानुगम् ।

स्वखलेन निहन्ति सयुगे न चिरात्पाण्डुसुत. सुयोधनम् ॥

अत्र पाण्डुसुत सुयोधन इति वक्तव्य पाण्डुसुत सुयोधनमिति भानुमतीविरहवैमनस्यप्रयुक्तस्य सुयोधनवाक्यस्या यथात्वमनुच्यमान भाषिणोऽथस्य तथात्वमवयोधयति । वाक्यासमाप्तिर्यथा—

त्व जीवित त्वमसि मे हृदय द्वितीय त्व कामुदी नयनयोरमृत त्वमङ्गे ।

इत्यादिभि प्रियशतैरनुसूच्य भुग्धा तामेव शान्तमथवा किमत.परेण ॥

अत्र शांतमथवा किमत परेणेति वास तीवाक्यासमाप्ति सुहाद्विषये नामङ्गल वक्तव्यामिति प्रतिपादयति । वाक्यानुधारण यथा—

अक्षत्रारिकृतामिमन्युनिधनप्रोद्धततीम्नुध

कीर्णामाप्यग्ने, पतन्ति धनुषि व्रीडाजडा दृष्टयः ।

पार्थस्याकृतशान्प्रतिकृतैरन्तश्शुचा मुह्यतो

हा वत्सेति गिर. स्फुरन्ति न पुनर्निर्यान्ति कण्ठाद्वहिः ॥

अत्र हा वत्सेति वाक्यानुधारणमकृतशान्प्रतिक्रियाणा महात्मनामनुचित परिदेयनमिति ज्ञापयति । विरामो यति । स चतुर्धा, पद पादे अर्थे स्थान च । तस्यान्यथाकरण यतिविच्छेद । तत्र पदे यथा—

सम्पदो जलतरङ्गनिलोला योजन त्रिचतुराणि दिनानि ।

शारदाभ्रदलचञ्चलमायु कि धने परहितानि निदध्वम्* ॥

अत्र कि धनैरिति पदयतौ न्याय्योऽथ प्रतीयत, तस्यान्यथाकरण किमित्यत्रैव विच्छेद । तेन च किमिति धनै परहितानि वितनुष्वमित्यन्याय्य । पादे यथा—

पुराण मानत्रो धर्म साङ्गो वेदश्चिन्तितम् ।

आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि हेतुभिः ॥

अत्र यदा पादपादे यतिस्तदा न्याय्योऽथ प्रतीयते । यदात्वाज्ञासिद्धानि चत्वारि नेति पादमति क्रम्य तदा अन्यथाय्य इति । अर्थे यथा—

उच्यता स वचनीयमशेष नेश्वरे परपता सखि साध्वी ।

आनयेनमनुनीय कथ वा त्रिप्रियाणि जनयन्ननुनेय ॥

अत्र यदायं यति स्तदकस्या एवेद वाक्यमित्यन्याऽर्थं प्रतीयते । यदा तु तद्विच्छेदात्पाद एव यति क्रियते तदा द्वयोर्वह्नीना वा पको वाक्येनान्य इति । स्थाने यथा—

* “तनुक्षु” इति वा पाठ ।

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरा स्त्रीकृतो
 योगङ्गां च दधेऽन्धकक्षयकरो यो बर्हिपत्रप्रियः ।
 यस्याहुश्शशिमच्छिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः
 सोऽन्यादिष्टभुजङ्गहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र द्वादशशु सप्तशु चाक्षरेषु यतिस्थानम्, तदतिक्रमेण बलिजित्काय इति शशिमच्छिरोहर इति च यतिकरणे उमाधवो माधवश्च त्वामन्यादित्यर्थो क्रमेण प्रतीयते इति । प्रकरणमर्थो लिङ्गमौचित्य देशः काल इति प्रकरणादयम् । तत्र प्रकरणाद्यथा—सैन्धवः सामान्येन लवणेऽश्वे पुरुषे च वर्तमानः भोजनादिप्रकरणवशादर्थविशेषप्रतिपत्तिनिमित्तं भवति । देवो वर्षतीत्यर्थात् देवशब्दो मेघमभिधत्ते, रामलक्ष्मणाविति लक्ष्मणलिङ्गाद्रामशब्दो दाशरथौ वर्तते । पुण्डरीकमुखी-त्यौचित्यात्पुण्डरीकशब्दः कमलमाह । अमरावत्यां हरिरिति हरिशब्दो देशतः शतक्रतु ब्रूते । रात्रौ पतङ्गं पश्यति, अत्र कालतः पतङ्गशब्दः शलभमभिधत्ते इति । एवमन्येऽपि । तद्यथा—

भवतु विदितं शब्दा वकुर्विवक्षितसूचकाः
 स्मरति च यतः कान्ते कान्तां हठात्परिचुम्बति ।
 ननन मममांसां मां स्प्राक्षीर्निपेधपरं वचो
 भवति शिथिले मानग्रन्थौ तदेव विधायकम् ॥ इति ॥

अभिनयोऽपदेशो निर्देशः संज्ञा इद्विजितमाकार इत्यभिनयादयम् । तेष्वभिनयो यथा—
 एदहमेत्तत्थणिआ एदहमेत्तेहि अच्छिवत्तेहि । एदहमेत्तावत्था एदहमेत्तेहिदिअएहिं ॥
 अपदेशो यथा—

इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् । विपवृक्षोऽपि संवर्धय स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् ॥
 निर्देशो यथा—भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धामहे, यदत्रैव कोऽपि कस्यापि तिष्ठतीति मामङ्गुलीधिला-
 सेनात्प्रातवत्यः । संज्ञा यथा—

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
 वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥

इद्विजितं यथा—

कदा नौ सङ्गमो भावीत्याकीर्णे वक्रुमक्षमम् । अवेत्य कान्तमबला लीलापद्मं न्यमीलयत् ॥
 आकारो यथा—

निवेदित निश्चितेन सोप्मणा मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।

न विद्यते प्रार्थयितव्य एव ते भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ॥

पद्यमन्येऽपि, यथा—

आख्येये प्रथम क्रमादथ जिते हृद्येऽधरस्यार्पणे

केर्लाद्युतविधौ पणं प्रियतमे कान्तां पुनःपृच्छति ।

सान्तर्हसिनिरुद्धसम्भृतरसोद्वेदस्फुरद्गण्डया

तूर्णों शारविसारणाय निहितः स्वेदाम्युगर्भः करः ॥

यत्परदशब्दः स शब्दार्थ इति तात्पर्यम् । तद्य वाक्य एवोपपद्यते । पदमात्रेणाभिप्रायस्य प्रकाशयितुमशक्यत्वात् । तद्य वाक्यप्रतिपाद्य वस्तु त्रिरूप भवति । अभिधीयमान प्रतीयमानं ध्वनिरूपं च । यत्र यदुपात्तशब्देषु मुख्यगौणीलक्षणाभि शब्दशक्तिभिः स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापारेषु आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादिभिर्वाक्यार्थमात्रमभिधीयते तदभिधीयमानम् । यथा—गौर्गच्छतीति वाक्यार्थावगतेरुत्तरकाल वाक्यार्थ उपपद्यमानोऽनुपपद्यमानो वाक्यप्रकरणौचित्यादिसद्वृत्तौ यत्प्रत्याययति तत्प्रतीयमानम् । यथा—विष भुङ्क्ष्व माचास्य गृहे भुङ्क्था, इत्युक्ते घर विषं भक्षितम्, न पुनरस्य गृहे भुक्तमिति प्रतीयते । अर्थशब्दोपायादुपसर्जनौकृतस्वाधौ वाक्यार्थावगतेरनन्तरमनुनादरूपमप्रतिशब्दरूप वाऽभिव्यज्यति तद्वन्निरूपम् । तद्य न सार्वत्रिकम् । तथाहि, यथा निवृत्तेऽभिघाते कस्यचिदेव कास्यादेर्द्रव्यस्यानुनादो जायते, कस्यचिदेव कन्दरादे प्रतिशब्दः । यथा कस्यचिदेव वाक्यस्य प्रतीयमानाभिधीयमानवाक्यार्थप्रतीतेरनन्तर ध्वनिरूपलभ्यत इति । निमित्तयेवेत्युक्तेऽक्षणोर्निमेषोऽभिधीयते, देरी न भवतीति प्रतीयते । रूपातिशयश्च ध्वनति । अथैवा प्रयोगः, तत्राभिधीयमान चतुर्धा—विधिरूप निषेधरूप विधिनियेधरूपमविधिनियेधरूपं च । तेषु विधिरूपं यथा—

दानं वित्तादृत वाच. कीर्तिधर्मौ तथायुषः । परोपकरणं कायादसारात्सारमुद्धरेत् ॥

निषेधरूपं यथा—

लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता । यस्यैतानि न विद्यन्ते न तेन सह संवसेत् ॥

विधिनियेधरूपं यथा—

पक्वान्नमिवराजेन्द्रं सर्वसाधारणाः स्त्रियः । तस्मात्तासु न कुप्येत न रज्येत रमेत च ॥

अविधिनियेधरूपं यथा—

न दानेन न मानेन न शास्त्रेण न सेवया ।

न शास्त्रेण न हृद्यास्ताः सर्वथा किमिव स्त्रियः ॥

प्रतीयमानं पुनरनेकधा । कचिद्विधौ निषेधः—

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोळाणईकच्छकुडुंगवासिणा दरिअसीहेण ॥

अत्र विज्ञप्तो भ्रमेति विधिवाक्ये तत्र निकुञ्जे सिंहस्तिष्ठति । त्वं च शुनोऽपि विभेषि । तस्मात्त्वया तस्मिन् गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते । कचिन्निषेधे विधिर्यथा—

अत्ता एत्तणिमज्जइ एत्थअहं दिवसअं पलोएहि ।

मापहिअ रत्तिअधिअ सेज्जाए मह ण मज्जिहिसि ॥

अत्र शय्यायां मा निवत्स्यसीति निषेधवाक्ये इयं श्वश्रूशय्या, इयं मच्छय्येति दिवाभ्युपलक्ष्य रात्रौ त्वयेद्वागन्तव्यमिति विधिः प्रतीयते । कचिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—

बहलतमाहअराई अज्ज पडत्यो पई घर सुण्ण ।

तहं सेगज्ज सअंधिअ णजहाअंमेसुसिज्जामो ॥

अत्र यथा वयं न मुष्यामहे तथा जागृहीति विध्यभिधाने रात्रिरत्यन्धकारा पतिः प्रोपितो गृहं शून्यमतस्त्वमभयो मत्पार्श्वमागच्छेति विध्यन्तरं प्रतीयते । कचिन्निषेधे निषेधान्तरं यथा—

आसाइअं अणाए णजत्तिअं तत्तिएणवंधिधिहिं । ओरमसुविससुएल्लिरकिज्जहगहपईछत्तं ॥

अत्र गृहपतिश्चेन्न दुष्टवृत्तवारणपरे निषेधवाक्ये उपपत्तिवारणं निषेधान्तरं प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधे विधिर्यथा—

महुएहिंकिंवि पत्थिअजइहरसिणिअंमुअंणिअवाओ ।

वाहेमि कस्सरण्णे गामो दूरे अहं एक्का ॥

अत्र विधिनियेधयोरनभिधाने बहमेकाकिनी ग्रामो दूर इति विधिकोपदेशाभितन्वयासोऽपि मे वररति विधिः प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधे निषेधो यथा—

जोविताशा बलवती धनाशा दुर्बला भम । गच्छया तिष्ठया कान्तं स्वावस्थां तु निवेदिता ॥

अत्र गच्छया तिष्ठयेत्यविधिनियेधाज्जीविताशा बलवती । धनाशा दुर्बला ममेति वचनात्त्वया विनाऽहं जीवितुं न शक्नोमीत्युपक्षेपेण गमननिषेधः प्रतीयते । कचिद्विधिनियेधयोर्विध्यन्तरं यथा—

णिअदइअदंसगुणकिदवत्तपहिअअण्णेणदच्चसुवहेण ।

गहपइधूआदुक्कं धवा उराइहहअमामे ॥

अत्रान्येन पथा यजेति विधिनिषेधयोरभिधाने हे स्वकान्तामिरूपनाधिक्येन पान्थाभिरूपक इदं
ग्रामे भवतो वृद्धपतिसुता द्रष्टव्यरूपेति विध्यन्तरं प्रतीयते । क्वचिद्विधिनिषेधयोरभिधान्तरं
यथा—

उच्छिणसु पडिअकुसुम माधुण सेहालिअं हलिअसुहे ।

एस अवसाणविरसो ससुरेण सुओ वळअसदो ॥

अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा धुनीहि शेफालिकामिति विधिनिषेधयोरभिधाने सप्ति चौर्यरत-
प्रसक्ते वलयशब्दो न कर्तव्य इति निषेधान्तरं प्रतीयते । क्वचिद्विधावनुभयं यथा—

सणिअवच्चकिसोअरिवहिवअत्तेणववसुसहिपट्टेदि ।

भज्जिहिसिवित्थअत्यणिविहिणा दुवत्तेणणिम्मविआ ॥

अत्र शनैर्यजेति विध्यभिधाने हि न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु वर्णनामात्रं प्रतीयते । क्वचिन्नि-
षेधेऽनुभयं यथा—

दे आ पसिअणि वत्तसु मुहससिजोह्माविलुत्ततमणिवहे ।

अहिसारिआण विग्गं करेसि अह्माणविहआसे ॥

अत्र नियतंस्वेति निषेधामिधानेऽपि न निषेधो नापि विधिः, अपि तु मुक्तेन्दुकान्तिवर्णनामात्रं
प्रतीयते । क्वचिद्विधिनिषेधयोरनुभयं यथा—

वच्च महव्विअ एक्का एहोत्तुणिसासरोइअप्पाइ ।

मा तुज्जवि तीअ विणा दक्खिण्ण वअरस जाअन्तु ॥

अत्र मर्मैव निश्वासरोदितव्यानि भवन्तु मा तवापि तां विना तानि जायन्तामिति विधिनिषेधयो-
रभिधाने न विधिर्नापि निषेधः, अपि तु कृतव्यलीकप्रियतमोपालम्भमात्रं प्रतीयते । क्वचिद्विधिनि-
षेधेऽनुभयं यथा—

गोलाणईए तूहे चरततोराइ आपवत्ताइ ।

अत्र न विधिर्नापि निषेधोऽभिधीयते । नाप्येनयो . रन्यकेतुकु दुगे अभ्यागतो भवाद्य गत इति
त ज्ञापयतीति प्रतीयते । प्रतीयमानाभिधीयमानवाक्यार्थानामानन्त्याद्धनिरूपमप्यनेकप्रकारमेव ।
ध्वनिश्च द्विधा—अर्थध्वनिः शब्दध्वनिश्च । तयोरर्थध्वनिरनुनादध्वनिरूपः प्रतिशब्दध्वनिरूपश्च । तत्र
योऽभिधीयमानवाक्यार्थानुस्यूतमेव कांस्यानुनादरूपमर्थान्तरं . —

शिखरिणि क्कु नाम कियच्चिर किमभिधानमसावकरोत्तपः ।

तरुणि येन तवाधरपाटल दशति विम्बफलं शुकशावकः ॥

अत्र यथाश्रुतवान्मार्थोऽभिधीयमानो विषयफलारुणाधर इत्युपलक्षणेन रागातिशयं प्रत्याययन्नाल्प-
पुण्यस्त्वदधरप्रतिनिधिमपि चुम्बतीति चाटुना वर्णनीयायाः स्वानुरागप्रकाशनं ध्वनति । एतच्च
कांस्यध्वनिवद्विच्छिन्नमेव ध्वनन्ननुनादरूपं प्रतीयत इत्यनुनादध्वनिः । तथा—

शान्त्यै वोऽस्तु कपालद्राम जगतां पत्युर्यदीयां लिपि

कापिकापि गणा. पठन्ति पदशो नातिप्रसिद्धाक्षराम् ।

विश्वं स्रस्यति कस्यति क्षितिमपामीशिष्यते शिष्यते

नागै रागिपुरंस्यति . . . . जगन्निर्वेक्षित . . . . . ॥

अत्र गणा कपाललिपिमप्रसिद्धाक्षरं पदश पठन्तीति वान्मार्थोऽभिधीयमानस्तानि कपालानि
ग्रन्थादीनामिति प्रत्याययन् महाध्वोपसहारे भगवतोऽनुपहृतप्रभावस्यैकाकिनोऽवस्थानमिव ध्वनति।
तच्च विश्वं स्रस्यतीत्यादिपदार्थेनुस्यूतमेवानुनादयभिरूप्यत इत्यनुनादध्वनिः । एवं—

अण्णत्त वच्चवालअ मज्जति कीस मं पुलोएसि ।

एअं हो जायाभीरुआणं तित्थं पिआ ण्होइ* ॥

अत्र किं मा मज्जन्तीं प्रलोकयसि, अन्यत्र व्रज, नेदं जायाभीरूणां तीर्थमित्यभिधीयमानो जाया-
यास्त्वं विभेपि, तेन मा न कामयस इत्युपलम्भार्थं प्रत्याययन्नस्नेहं विना युवतीनामीर्ष्यायित
भवतीति ध्वनति । तच्च तस्या अनुरागार्थं नातिश्यूतमेवानुनादरूपं ध्वनतीत्यनुनादध्वनिः । एवं
अत्ता एत्थ णिमज्जइ इत्यादि वान्ये निषेधविधिः प्रतीयमानः कदाचिदयमन्धकारे मद्भ्रान्त्या भ्रष्ट-
प्रतियायादित्युत्प्रेक्षमाणया स्खलितप्रतिविधानरूपं सान्यन्धपदामिधानमपि न युवत्या वैदग्ध्य
ध्वनयति । तच्चाभिधीयमानप्रतीयमानयोरनुस्यूतेन प्रतीयत इत्यनुनादध्वनिः । तथा—

महुएहि किं विपथअ इत्यादावविधिनिषेधे विधिः प्रतीयमानो मधुकापवायिकायाः प्रार्थ-
नावैदग्ध्य ध्वनति । तच्च प्रतीयमानार्थानुस्यूतमेवानुनादमिहोपलभ्यत इत्यनुनादध्वनिः । अपि च,
उच्चिणसुपडिअकुसुम माधुणसेहात्तिअ हत्तिअ इत्यादि वाक्ये विधिनिषेधयोर्निषेधः प्रती-
यमानः स्खलितगोपनेषु सखीवैदग्ध्य ध्वनयति । स च शेफालिकापुष्पापचयव्याजेन पश्चाद्वाटमुप-
गताया हालिकस्तुपायास्तप्रागतेनोपपत्तिना सह प्रवृत्तौ चौर्यरतकलहे कुड्यान्तरितभ्वनुरावकर्ण्यमा-
नमनोहरबलयशब्द प्रतिषेधपरतया प्रवर्तमान स्नुषानुस्यूतमेव शेफालिकाशाखावधूननं सवल-
यकरावधूननं च कास्यध्वनिरूपेणानुनादो ध्वनिं प्रतिपादयन्ननुनादध्वनिव्यपदेशमासादयतीति । य.

* अण्णत्त वच्च वालअ तिहाअन्त कीसमंपुलोएसि ।

एअम् हो जायाभीरुआणं त्हाण तित्थं अ ण्होइ ॥

इति पाठः ॥

पुनरभिधीयमानवाक्याधात् पृथग्भूत इव शुद्धादिप्रतिशब्दानुरूपमर्थान्तर प्रत्यायय्यप्रतिध्वनति स प्रतिशब्दध्वनिः । यथा—

लावण्यसिन्धुरपैरेव हि केयमत्र यत्रोत्पलानि शशिना सह संप्लवन्ते ।

उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः ॥

शुद्धाया पौरुषादिशब्दानां प्रतिशब्दा जायन्ते, ते च ध्वनिं जनयन्त उपलभ्यन्ते । एवं लावण्यसिन्धुरित्येतस्मिन् पदार्थे उत्पलादिशब्दानां यथा स्वोपमेयलोचनाद्यर्थप्रतिशब्दा जायन्ते ते चार्था-न्तरध्वनिं जनयन्त उपलभ्यन्ते । तत्रेह च यथा श्रूयमाणानामुत्पलादीनामर्थोऽभिधीयमानस्तस्य लोचनाद्यर्थः सह सादृश्य प्रत्याययद्वर्णनीयायाधारव्योक्त्यर्थप्रतीतिध्वनति । सा ततः पृथग्विधोपलभ्यमाना प्रतिशब्दध्वनिः । तथा—

एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गया व्रजेत् । यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥

अत्र बहवः पुत्रा एष्टव्या इति वाक्यार्थोऽभिधीयमानः पुत्रे पितृप्रीतये प्रयागगमनादयः कर्तव्या इति प्रत्याययतिपुत्राणां कामपूरणं परमपुरुषार्थं इति ध्वनयति । स च पितृव्यपदेशपरतया प्रवृत्तः पुत्रोद्देशरूपेण तत्प्रवृत्तिषु प्रतिशब्दायमानः पृथग्विधोपलभ्यत इति प्रतिशब्दध्वनिः । एष—

कस्त व ण होइ रोसो दहूण पिआए सज्जण अहरं ।

सभरमकमलुग्वारिणि वारिअगामे सहसु एल्लि ॥

अत्र सङ्घुपालम्भार्थोऽभिधीयमानः पत्युतीर्ष्योपशान्तये भ्रमरेणास्या अधरं क्षण्डितो नोपपत्तिनेति प्रत्याययन् स्वलितगोपनेषु सखीवैदग्ध्यं ध्वनयति । स चान्योपदेशपरत्वेन प्रवृत्तोऽन्यस्य चेतसि प्रतिफलित इति प्रतिशब्दध्वनिः । एव भ्रमरसिअसीसद्धो इत्यादिवाक्ये विधौ निषेधः प्रतीयमानः तस्या नमीकुञ्जकेन केनचित्सह सङ्गतार्थं ध्वनति । स वाक्यार्थात्पृथग्विधोपलभ्यमानः प्रतिशब्दध्वनिः । आसाइअ अणाए णजत्तिअमित्यादिवाक्ये वृषनिधारणपरो निषेधः उपपत्तिनिवारणार्थं प्रत्यायय्यप्रयोक्तुर्बैदग्ध्यं ध्वनयति । सचान्याभिधानेनान्यमभिदधतः पृथग्विधोपलभ्यमानः प्रतिशब्दध्वनिः । एव गोलानईपतूहे चक्रन्तोरारइ आपवत्ताइ इत्यपि प्रतिशब्दध्वनिरिति । एष शब्दध्वनिरपि द्विधैव । तत्रानुनादरूपो यथा—

भक्तिप्रह्वाय दातु मुकुलपुटकुटीकोटरक्रीडलीना

लक्ष्मीमात्रप्लुकामा इव कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये ।

लालाकारान्धकाराननपतितजगत्साध्वसध्वसकल्याः

कल्याणं वः क्रियास्तुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥

अत्र भास्करकरा कल्याण च. क्रियासुरिति वाक्यार्थः. करशब्दशक्तिस्वाभाव्यात् किसलयरचय
इत्यादिसप्तस्तुत्यविशेषणयोगाच्च हस्तेध्वनुनाद जनयत् भगवत्स्तेजोरूपता पुरुषरूपता च
धनयति । तदुभयमपि तदनुस्यूतमेवेह निरूप्यत इत्यनुनादध्वनिः । एवं—

गर्भेष्वम्भोरुहाणां शिखरिषु च शिताग्रेषु तुल्यं पतन्तः

प्रारम्भे वासरस्य व्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।

निष्पर्याय प्रवृत्तास्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मा

नूप्माण सन्तताध्वश्रमजमिव भृश विभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥

अत्र पादशब्दस्वाभाव्यात् सवेमपि योजनीयम् । इयात्तु विशेषः । पूर्वत्र साधर्म्यद्वारेणह तु वैध-
र्म्यद्वारेणेति । अत्र चाप्रतिशब्दध्वनिर्यथा—

दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाक्लिष्टमृष्टैः पयोभिः

पूर्वाह्णे विप्रकीर्णा दिशिदिशि विरमत्यह्नि सहारभाजः ।

दीप्तांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभवभयोदन्वदुत्तारनावो

गावो वः पावनानां परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥

अत्र दीप्तांशोर्गावो रश्मयः स्तूयमानाः. शब्दशक्तिस्वाभाव्यास्तुत्यविशेषणयोगाच्च धेनुषु प्रतिशब्दं
जनयन्त्यस्तास्वपि विशिष्टं माहात्म्यशेषं प्रतिध्वनन्ति । एवं—

मोलच्चक्षुर्विजिह्व श्रुतिजडरसन निम्नितघ्राणवृत्ति

स्वव्यापाराक्षमत्वक्परिमुषितमनः श्वासमात्रावशेषम् ।

विस्मस्ताङ्गं पतित्वा स्वपदपहरतादश्रियं वोऽर्कजन्मा

कालव्यालावलीढं जगदगद इवोत्थापयन् प्राक्प्रतापः ॥

अत्रार्कजन्मा प्राक्प्रतापः कालव्यालावलीढं जगदुत्थापयन् अध्रियं वोऽपहरतादिति वाक्यार्थः ।
अर्कशब्दशक्तिस्वाभाव्यास्तुत्यकर्मक्रियापदादियोगाच्च अर्कवृक्षजन्मा अगदः कालव्यालदष्टप्रप्युत्था-
पयतीति प्रत्याययन्नर्को विपन्नानां श्रेष्ठ इति प्रतिशब्दरूपं ध्वनिमुत्थापयतीति । एवमन्येऽपि
महाकविप्रयोगेषु ध्वनिविशेषा गवेषणीया इति यदुक्तं, तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्य इत्यादि ।
कः पुनः काव्यवचसोर्ध्वनिततात्पर्ययोः विशेषः । ननूक्तं पुरस्तात्—

यद्वक्त्रं वचश्शास्त्रे लोके च वच एव तत् । वक्त्रं यदर्थवादादौ तस्य काव्यमिति स्मृतिः ॥

यदभिप्रायसर्वस्व वक्तुर्वाक्यात्प्रतीयते । तात्पर्यमर्थधर्मस्तच्छब्दधर्मः पुनर्ध्वनिः ॥
 सौभाग्यमिव तात्पर्यमान्तरो गुण इष्यते । वाग्देवताया लावण्यमिव बाह्यस्तयोर्ध्वनिः ॥
 अदूरविप्रकर्षात् द्वयेन द्वयमुच्यते । यथा सुरभिर्वैशारदौ मधुमाधवसंज्ञया ॥ इति ॥

सत्यमुक्तम् । किन्तु नाद्यापि निदर्शनतः प्रतिपाद्यते । तीर्द्धं व्ययतामिदं प्रतिपादयामः । यस्तावदय-
 मनन्तरोपग्रहः स सर्वे कान्धे ध्वनिरित्यवधार्यताम् । यच्चसि तात्पर्यं द्विधा—शास्त्रे लोके च । तत्र
 शास्त्रे यथा—आत्मस्थित गुणविशेषमहद्भूतस्येत्यादि । अत्र “आत्मस्थित गुणविशेषमहद्भूतस्य शृङ्गार-
 माहुरिह जीवितमात्मयोगे ॥” इत्याप्तोपदेशरूप आगम तस्यात्मशक्तिरसनीयतया रसस्यमिति
 सन्नार्थानुगामि प्रत्यात्मवेदनीय प्रत्यक्षम् । तथाहि योऽयं लोके रसोऽस्यास्तीति रसिकोऽयं, रसि-
 कोऽयमिति विना मधुरादीन्केषुचिदेव पुरुषविशेषेषु निरपवादः प्रवादः स नाम्तरेण प्रत्यात्मवेद-
 नीय रसाद्वयवस्तुसम्बन्धमुपपद्यते । सोऽयं विवक्षितार्थस्य प्रमाणत्वेण प्रतिपादनं वाप्यार्थोऽभि-
 धीयमानः प्रतिपाद्यश्च त्रिप्रकारं पुरुषो भवति । अप्रतिपन्नो विप्रतिपन्नः सशयित इति, तत्र
 यथाऽऽनुमानानुरयोर्भोजनमनानुरः प्रतिपद्यत इति तथैव प्रकट्यते । तथेहाप्रतिपन्नानुरोधादि-
 तरयोऽप्यागम एव प्रथममुपन्यस्यते । तत्र विप्रतिपन्नः सशयितो वागम न मन्यते । अतस्तदर्थं सर्व-
 प्रमाणेभ्यो बलीयः । प्रत्यक्षमुपन्यसनीयं भवति, तदपि वेद्याद्याद्विप्रतिपन्नो न मन्यते । ततोऽस्य
 शासनाय ब्रह्मात्मरूपा साधैर्लौकिकी युक्तिरुपन्यस्यत इति । स एव प्रमाणप्रयोपन्यासहेतुर्बुद्धुरभि-
 प्राय प्रतीयमान प्रमाणप्रयोपन्यासादिना च सादृश्यदर्शनाश्रयेण शृङ्गाररसप्रेषाविर्भवति ।
 नवसन्नुत्पद्यते, स च त्रिविधोऽधेयानिति प्रतिपादनतात्पर्यम् । सादृश्या हेतवमाहुः, “सदेवो-
 त्पद्यते, प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुष पुनरुदास्ते, उदासीनमपि चैनं भोगसपादनाय प्रकृतिरुपसर्प-
 तीति । ननु च सादृश्याना दृष्टमनुमानमासवचनं चेति प्रमाणोपन्यासक्रमः । इह त्वागमस्य प्रथ-
 ममुपन्यासे किं तात्पर्यम् ? ननूक्तमप्रतिपन्नानुरोधादिति । अन्यदयुच्यते, न तथा पदार्था प्रत्यक्षेण
 प्रतीयमाना स्वदन्ते यथा वाग्मिना वचोभिराशेष्यमाना इत्यागमस्य प्रथममुपन्यासेन सूचयति ।
 न च सर्वथा सादृश्यदर्शनाश्रयिणा वयमिति प्रमाणव्युत्क्रमेण प्रतिपादयति, साहित्यस्य सर्व-
 पापदत्तात् । अथात्मनि प्रतिविम्बिताद्वारेणावस्थितस्याहङ्कारगुणविशेषस्य धर्मार्थफलभूततृतीय-
 पुरपार्थजीवितस्य शृङ्गारस्याभिमानापरानां यान्याविर्भावकारणानि यानि च तत्कार्याणि
 तान्यनन्तरहोक्तेन निर्दिशति सत्त्वात्मनाममलजन्मविशेषजन्मेत्यादि । तत्रायमात्मनामनुगतेश्व-
 सुकृतविशेषेभ्य उत्पद्यते, उत्पन्नस्य सर्वस्यात्मा आत्मगुणसम्पदो लक्ष्यमाणलक्षणाया उदयहेतु-
 भवति । अनेकजन्मानुभवजनितास्तु सर्वकारादुत्कृष्यते । उत्कृष्टश्चात्मगुणसम्पद एव अतिशयहेतु-
 भवति । स चायमेक एवैवविधोऽभिमानात्मा प्रकृतिविकार आत्मविशेषाणां तमोनिर्भेदस्थानेषु
 प्रतिविम्बरूपेण स्तुतश्च प्रतिबुध्यत इति चान्यार्थोऽभिधीयमान एकहेतुरित्यनेन च हेत्वन्तरा

भावमात्रगुणसम्पदः प्रदर्शयन् अयमेव चतुर्वर्गकारणमिति ज्ञापयति । जागर्ति वा जागर्ति च सुप्तप्रबोधदृष्टान्तेन तस्यानाविर्भावस्थायामपि स्तिमितरूपेणावस्थानादविद्यमानतां निराकरोति । कोऽपीत्यनेनाद्भुतप्रदर्शनद्वारेण तदुत्कर्षस्वसज्जन्मसहस्रेणाप्यनारयेय इति रूपापयति । मानमय इत्यनेन चास्याभिमान आत्मनोभिमान एव मूलमित्यन्यावष्टम्भं निराचष्ट इति । सोऽयमेवं प्रकारो वाक्यार्थः प्रतीयमान एवंविध वस्तु धर्म्यं च वस्तुमुद्यता । अतश्चतुर्वर्गार्थिनोऽपि प्रवर्तन्तामिति श्रोतृजनप्रोत्साहनादस्मिन्चसि तात्पर्यमिति । एवं लौकिकेऽपि वचस्यभिधीयमानं प्रतीयमानं तात्पर्यं च पर्यालोचनीयमिति । एतेन काव्यवचसोर्ध्वनितात्पर्ययोश्च क्वचित्सम्भवोऽपि व्याख्यातः । तद्यथा— अच्छिन्नमेखलमलम्बद्वन्द्वोपगूढमित्यादि । अत्र काव्यार्थस्तावत् कान्ताविमिश्रवपुषः पुरारेवंपुरच्छिन्नमेखलमित्यादिविशेषणयोगाद्विप्रलम्भसम्भोगयोः सत्यसम्पादकमिवेत्युत्प्रेक्षमाणं रक्षत्विति वाक्यार्थोऽभिधीयमानः कान्ताविमिश्रवपुषोवपुरित्यनेन मूर्तिरेवास्य सांसारिकेषु कर्मस्वधिक्रियते न पुनरात्मेति प्रत्याययति । मूर्तिरिति च वक्तव्ये वपुरिति पदोपादानादनेकबलं विश्वस्य रक्षणे सुष्टिसंहारयोरव्ययमेव व्याप्रियत इति प्रतिपादयति । वपुर्हि सुष्टौ संहारे च दृश्यते, बीजं वपति, केशान्वपतीति । कृतत्रिप्रलम्भसम्भोगसत्यमिवेत्यनेन सहानवस्थानादिभिर्दुर्घटानप्ययं पदार्थोऽभिधीयतीति ज्ञापयतीति । पुरारेखित्यनेन च कान्ताविमिश्रवपुरप्येवंविधेष्वरिवधादिव्यापारेषु समर्थ एवेति सत्यापयति, सोऽयमेव प्रकारो वाक्यार्थः प्रतीयमानः । तदेवं प्रकारमपारमन्यसाधारणं च यस्यैश्वर्यमसावेव नमस्कार्यो नान्य इति तात्पर्यार्थः । एवमुत्तरश्लोकेऽपि यथा- श्रुतवाक्यार्थोऽभिधीयमानः यत्पादपङ्कजरज परिमार्जितेध्विति प्रयोजकव्यापारो दर्शनादधानेनानीय गणपतिर्मनस्वारोपणीय इत्युपदिशति । चेतस्सु दर्पणतलामलतां गतेष्वित्यनेन चादर्शतलानीय भस्मना स्मृत्युपहितेनापि तत्पादरजसा मनासि निर्मलीभवन्तीत्यभिधत्ते । शब्दार्थसम्पद उदारतरा स्फुरन्तीत्यनेन तु दर्पणतलेष्विव निर्मलेष्वमीषु विश्वे पदार्थाः स्फुरन्तीत्यावेदयति । विप्रच्छिदेऽस्तु भगवान् स गणाधिनाथ इत्यनेन पुनरप्यन्यस्तन्यायेनाभिगामिकं गुणयोगमस्योपदर्शयन् अविव्रप्रार्थनया चिकीर्षितं महान्तमारम्भविशेषमात्मनः प्रतिपादयति । सोऽयमेवंविधो वाक्यार्थः प्रतीयमानः यस्य पादपङ्कजस्मृतेरप्येतत्फलं तस्य साक्षादाराधनादे विमुच्यत इति तात्पर्यार्थः ॥

अथेदमेव श्लोकद्वयं शास्त्रार्थं वचोरूपेण तात्पर्यपर्यन्तं व्याक्रियते । तत्राभीष्टदेवता स्तोतव्येति शिष्टाचारः । ततो हि विशिष्टादृष्टसम्पत्तेः समीहितफलावाप्तिर्भवति । अभीष्टदेवता च द्विविधा—अधिकृताऽनधिकृताश्च । तत्राधिकृताऽनधिकृतयोरधिकृतायां प्रतिपत्तिर्गरीयसीत्यधिकृतै स्तूयते । शास्त्रे चेह शृङ्गारोऽभिधेयः, तत्र च यथा भगवान्महेश्वरः सर्वज्ञतया सौभाग्येन दयितजानितया स्वातन्त्र्येण परमपरिपूर्णतया समर्थत्वेन चाधिक्रियते नैवमन्यस्तद्विषयवैभवः शकादि । तत्र च प्रागुक्त एव प्रतीयमानः, तात्पर्यरूपस्तु निरूप्यते । तत्रैह शास्त्रे शृङ्गारो वक्तव्यः ।

स द्विधा—सम्भोगो विप्रलम्भश्च । तत्र सम्भोगो विप्रलम्भमन्तरेण न प्रकर्षमधिरोहतीति विप्रलम्भ एव प्रथममभिधेयो भवति । स चतुर्धा—प्रथमानुरागो मानः प्रयासः करुण इति । विशिष्ट-श्चैव सम्भोगादिति विस्तरेणोच्यते । चतस्रश्चास्यावस्था भवन्ति सत्ता जन्म अनुबन्धः प्रकर्ष इति । तमिम चतुर्भेदं चतुरवस्थं विचित्रं च पूर्वार्धेन वक्ष्यमाणमुपलभ्यति । तत्राच्छिन्नमेखलमित्यनेन प्रथमानुराग, मेखलाच्छेदावधिर्हि प्रथमानुराग, अलम्ब्यद्विदोपगूढमित्यनेन मान, नहि माने द्विदोपगूढं लभ्यते । अप्राप्तचुम्बनेत्यनेन प्रयास, नहि प्रयासे चुम्बनादयः प्राप्यन्ते, अर्था-क्षितवक्त्रकान्तीत्यनेन करुण, नहि करुणे वक्त्रकान्तिर्विद्यते ॥

अथैतद्वस्थास्वपीमान्येष पदानि । तत्राच्छिन्नमेखलमिति विप्रलम्भसत्ताया । विप्रलम्भो हि मेखलायामच्छिन्नायामवश्यमेव सम्भोगार्थिनः सम्भवति, सास्य प्रथमावस्था । अलम्ब्यद्विदोपगूढमिति विप्रलम्भजन्मनि विप्रलम्भवान् हि मेखलाच्छेदात् सम्भोगमलभमानः प्रेयसीं प्रार्थयते, अयि प्रियतमे, यदि मे मेखलाच्छेदं न मन्यसे तदालिङ्गनमपि गाढं प्रयच्छ, तदप्रतिपद्यमानायां च तस्या मस्य विप्रलम्भो जायते, सास्य द्वितीयावस्था । अप्राप्तचुम्बनमिति विप्रलम्भानुबन्धे विप्रलम्भो हि सर्वाङ्गीण प्रियासन्नेपमलभमानः वक्त्रमात्रसयोगमप्यभिलषति । तदलाभे चैनं विप्रलम्भोऽनु-बध्नाति, सास्य तृतीयावस्था ॥

अर्थाक्षितवक्त्रकान्तीति विप्रलम्भप्रकर्षे अण्डशणीयालिङ्गनाद्यनवाप्तौ हि कामिनः प्रिया मुपायलोकनमपि बहु मन्यन्ते । तदप्यनाप्नुवतामेवा विप्रलम्भः प्ररूप्यते । सास्य तुरीयावस्था ॥

सोऽयं चतुर्विधश्चतुरवस्थश्च विप्रलम्भश्चातुर्विधेन चातुरवस्थेन पृथक्पृथगभिधीयमानो विशिष्ट इत्युच्यते । सम्भोगोऽपि चतुर्थेव—प्रथमानुरागानन्तरो, मानानन्तर, प्रयासानन्तर, करुणानन्तर इति । तस्यापि ता एव चतस्रोऽवस्थाः सत्ताजन्मानुबन्ध-प्रकर्ष इति । सोऽयमपि चतुर्भेदश्चतुरवस्थश्च कान्ताविमिश्रवपुष इत्यनेनापि चित्रत्वात्सक्षेपेणैवोपलभ्यते । तत्र व्युपसर्गस्य कियविशेषणार्थवाचकत्वाद्येन येन विशेषेण प्रथमानुरागानन्तरे मानानन्तरे करुणानन्तरे च कान्तया सह मिथीभावः साध्वसोत्कम्पः सैर्पर्यायः सौतुष्यरभस सहर्षविस्मय च जायते । स सर्व उद्दिष्टो भवति । सोऽयं विमिश्रपदेन सम्भोगश्चतुर्विधोऽप्याक्षितः । कान्तापदेन पुनरस्य चतस्रोऽवस्थाप्यन्ते । तत्र यदा कान्ताशब्दः स्त्रीपर्यायस्तदा—

नामापि स्त्रीति सह्यादि विकरोत्येव मानसम् ।

इति सम्भोगस्याद्यावस्था सत्तासङ्गिका प्रतीयते ।

यदातु कान्ताशब्दो मनोभाषपर्यायस्तदा “ किं पुनर्दर्शनं तस्या विलासोल्लसितध्रुवः ” इति न्यायात्सम्भोगस्य द्वितीयावस्था जन्मसङ्गिका प्रतीयते ।

यदा पुनः कान्ताशब्दो वृषस्यन्तीपर्यायस्तदा—

पुनरपि सुलभं तपोऽनुरागी युवतिजनः खलु नाप्यतेऽनुरूपः ।

इति न्यायात्सम्भोगस्य तृतीयावस्थानुबन्धसंज्ञिका प्रतीयते ।

यदा तु कान्ताशब्दो बहुभापर्यायस्तदा—

यदेव रोचते मह्यं तदेव कुरुते प्रिया । इति वेत्ति न जानाति तत्प्रियं यत्करोति सा ॥

इति न्यायात्सम्भोगस्य तृतीयावस्था प्रकर्षसंज्ञिका प्रतीयते । सोऽयं चतुर्भेदश्चतुरवस्थश्च विप्रलम्भः । सम्भोगश्चाग्रतो विशेषेण वर्णयितुमुपक्रान्तो दिङ्मात्रेणात्र सूचित इति तात्पर्यम् ॥

अथात्र विशेषाधिकारिनिर्णायकविशेषाणां का वार्ता ? कान्ताविमिश्रवपुष इत्यस्य तन्त्रेण व्याख्यानान्तरे तेऽपि सूचिता एव । तत्र हि भगवतो वपुर्विप्रलम्भसंभोगयोः कृतसाहाय्यकमिव कान्ताविमिश्रवपुषः पुरुषान् स्त्रियश्च पातिविति व्याख्या भवति । विमिश्रशब्देन च संयोगिन इव वियोगिनोऽप्युच्यन्ते, व्युपसर्गस्य क्रियाविशेष इव क्रियावैपरीत्येऽप्युपलम्भात् । तद्यथा विभक्तो धिक्नीत इति । एवं च कान्ताविमिश्रवपुषः पुरुषाः कान्तैराविमिश्रवपुषो योषितः संयुक्ता वियुक्ताश्च शृङ्गाराधिकारिण उभयेऽपि नायकविशेषाः प्रतीयन्ते । वपुश्शब्देन पुनरिह पुरारेरपि विशेषणपक्षे यौवनपल्लवितलावण्यलक्ष्मीकं समप्राप्तगुणसम्पदाश्रयः शरीरमुच्यते । न तु देवादिकर्तृवत्सृष्टिसंहारकादि वपुर्हि सृष्टिसंहारयोरिव कान्तावपि दृश्यते । तद्यथा—गोमिर्धपावान्वपुष्टं मानामाप्सरो विशेषः, इति । तत्राच्छिन्नमेखलमित्यादीनि कान्ताविमिश्रवपुष इति समासपदान्तर्गतयोर्विभक्तिसंयुक्तिक्रिययोगमकरवाद्दिशेषणानि भवन्ति । यथा कर्तुमनाः कटं, गन्तुकामो ग्राममिति ॥

अथ सम्भोगपक्षे अच्छिन्नमेखलमित्यादीनि कथं सम्बध्यन्ते ? उच्यते । एव नामरागाग्ध-
तया कान्ताभिः सह ते संयुक्ता येन मेखलाच्छेदमालिङ्गनं चुम्बनमालोकनं च परमानन्दमप्राप्तं कर्तुं न पारयन्ति, तद्यथा प्रियया स्त्रिया परिष्कृतो न बाह्यं किञ्चन वेद् नान्तरमिति, यथा च—

धन्याः स्त्रियाः कथयथ प्रियसङ्गमेऽपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु ।

नोर्वा प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किञ्चिदपि स्मरामि ॥

एवमयं प्रथमश्लोकः । पदान्येव सहस्यार्थमभिदधति वान्यमिति पक्षे व्याख्यायते ।

अथाखण्डवाक्यार्थपक्षे व्याख्यायते । तथाहोवमिह पदानामन्वयो भवति, पातु किं ? विभ्वम् । कुतः ? अपायेभ्यः । किं तत् ? वपुः । कस्य ? पुरारे । कीदृशस्य ? कान्ताविमिश्रवपुषः । किं विशिष्टं ? अच्छिन्नमेखलं, अलम्ब्यदोपगूढं, अप्राप्तचुम्बनं, अवीक्षितवक्त्रकान्तिः । कथमुत्प्रेक्ष्य-

माणं ? कृतविप्रलम्भसम्भोगसख्यमिवेति । अत्र चायमच्छिन्नशब्दो बहुव्रीहिय समासोऽप्याहिय-
माणपदद्वया द्वादशपदा नाम्नी पदाविश्लेषविशेषोक्तिगर्भ उभेक्षायांश्चाप्तीरलङ्कारो मङ्गलार्थः । तेऽमी
चत्वारोऽपि मङ्गलार्था शास्त्रादौ प्रयुक्ता वस्तुः श्रोतुरभ्येतुरभ्यापयितुश्च मङ्गलमावहन्ति । यदाह-
मङ्गलादीनि मङ्गलमभ्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राप्यव्याहृतप्रसराणि आयुष्मच्छ्रोतृकाणि च
भवन्ति । ननु च नेह विश्वमपायेभ्य इति कर्मापादानपदयोः श्रवणमस्ति । तत्कथमिधेय द्वादश
पदा नाम्नीति ? उच्यते, पातिविति ध्रुतिपदमेतत् ध्रुतेष्वानेकपदनियन्धन एकशब्दविषयो विश्व्यादि-
रर्थः स चान्यथानुपपद्यमानः स्वसिद्धये कर्मकरणकर्त्रधिकरणादिक यदाक्षिपति स सर्वश्रुतिपदार्थो
भवति । तत्रोपादीयमानमपि कृतकर्मादिक नियमायानुपादाय वा विज्ञायते । तद्यथा सामान्या-
क्षेपे विशेषपदमुपादीयमान नियमाय भवति । पातु च परमज्योतिरिति विशेषाक्षेपे तत्र तदनुपा-
दाय विज्ञायते देवो जल धरतीति । इदमु यथाष्टवर्षे ब्राह्मणमुपनयीत, तमभ्यापयेदिति पचनात्
स्वाभ्यायोऽभ्येतव्य इत्यत्र द्विजेनाचार्यादित्यनुपात्तमप्यवश्यमेव सन्निधीयते, तथेहाप्यपायनि-
र्हरूपत्वात्पात्वर्थस्य स्थितेऽपीश्वरकर्तृकस्य सृष्टिसंहारयोरिव विश्वविषयत्वादपायेभ्यो विश्व
मिति पदद्वयमनुपादीयमानमपि नियमेन सन्निधीयते ॥

ननु चाशरीरिणो महेश्वरस्य विश्वोत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणत्वाभ्युपगमेऽपि कथमिधोच्येत
वपुः पातिविति । अशरीरिणोऽपि धैश्वरूपेण तदुपपत्तेः । सहोऽयं तत्त्वविद्भिः स्तूयते—

मूलजालमधिभोक्तृचेतना शक्तयस्त्वदभिभोक्तृसहतिः ।

ज्ञानमेतदधिनायकत्रजस्त्वत्समृतौ युगपदेव भासते ॥

अत एव कान्ताविमिश्रवपुष इति पुरारेर्विशेषण तन्नेणान्यथा व्याचक्षते । तद्यथा—क पानीयम
न्तेऽस्या इति कान्ता पृथ्वी, क सुखमन्तेष्वात्तामिति कान्ता आपः । को वायुरन्ते अस्मेति कान्तो
यद्भिः । क तोयमन्तरिति कान्तो वायुः । क ग्रह अन्तेऽस्मेति कान्तमाकाशम्, कान्तिर्दीप्तिस्त
दतिशयवान् कान्तः सूर्यः, कान्तिः कमनीयक तदतिशयवाञ्छन्द्रमा, कान्तिर्बाह्यं तद-
तिशयवान् कान्त आत्मेति कान्तशब्देनाद्यापि भगवतो मूर्तय उच्यन्ते । ता अवन्तीत्येव शीलाभ-
वोप्रमीमादयो मूर्तिपतयः कान्ताविनः । मिश्रशब्द पूजावचन । तेनैषां प्रशंसावचनैश्चेत्यार्य-
मिथादिवन् समास । तत कान्ताविमिश्र वपुर्नस्येति बहुव्रीहौ धैश्वरूपसिद्धेर्विवक्षितार्थसिद्धिः ॥

अथात्राच्छिन्नमेखलमित्यादीनां कथमन्वयः ? तान्यपि वपुषो विशेषणानि भवन्ति । तत्रा
च्छिन्नमेखलमित्यनेन परमुच्यते । मेखला हि जघनपरिक्षेपसूत्रम्, तदपरिच्छिन्नं यस्येति । अलम्ब-
द्वदोपगूढमित्यनेनागाधत्वस्य दुरवगाहत्वमाख्यायते, दुहतीति दृढ आधारस्तस्योपगूढमुपस्थेप-
प्रतिष्ठास्थान, तदनुपलब्ध यस्येति । अप्राप्तचुम्बनमित्यनेनोच्चैष्ट्वस्य निरवधित्वं कथ्यते, चुम्बनं हि
वक्त्रसंयोगः, तदप्राप्तं यस्येति । अर्वाक्षितवक्त्रकान्तीत्यनेनाप्रतिमघोरस्य परिसूक्ष्मत्वमभिधत्ते ।

यका कुतस्त्याकुतोमुखीवेत्यविनायमाना कास्तिर्यस्येति, कृतविप्रलम्भसम्भोगसत्त्वमिवेत्यनेन त्ववि-
ज्ञातपरमार्थत्वेन विप्रलम्भमानामिव पृथिव्यादिप्रतिद्वरूपतया संभुज्यमानं संभुज्जानमिव च, तदे-
वोच्यते यद्विद्यमेनमाहुः—

त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतम् ।

वेद्यं वेदयिता चासि ध्याता ध्येयं च तत्परम् ॥

अयमप्याहुः—

विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित्प्रवृत्तयः ।

ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थं भूतोऽस्मि सृजितः ॥

तदमुना विशेषणपञ्चकैर्नैतदुक्तं भवति—

गमह्अवद्विअतुंगं अविसारि अवित्थं अअणोणअगहिरं ।

अप्यलहु परिसहं अणाअपरमत्थपाअडं महुमहणं ॥

ननु च पास्त्विति नायं विधौ लोड्; अपित्वाशिपि । सा च विशेषस्याश्रुतौ स्वरूपादेवात्मविषय-
तया तिष्ठत इति कथं विश्वविषया भवति । उच्यते—

अयं निजः परो वेति विकल्पो लघुचेतसाम् । उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥

यदिवा नास्य वाक्यस्य यं कश्चिद्वक्ता, किं तर्हि पूर्वज्ञैः क्रमागतविश्वपालने नियुक्तो महामहे-
श्वरः कोऽपि पुंविशेषः । स च ग्रन्थविरचनान्यग्रे मयि माभूद्वर्णाश्रमाचारस्थिते व्याकोप इति
महेश्वरमेव तत्समर्थं प्रार्थयते । अतोऽत्र विश्वस्यैव कर्मत्वमवगम्यते । रक्षितो राजा राज्यं रक्षतीति
च न्यायादात्मन्यपि रक्षणीयताशीर्भवति । आत्मानि तिस्रश्चैषणा भवन्ति, प्राणैषणा वित्तैषणा पर-
लोकैषणा च । राहो याहोव प्राणैषणा सा वित्तैषणा सैव परलोकैषणेति भवति । तस्य प्रकृतिक राज्यं
शरीर तदेव च वित्तं तस्य ह्यसौ स्वाम्यमनुभवति । यथोक्तदण्डकरादानादिसम्भूत वस्तु यशश्च
वित्तं सप्य च धर्मः तेन ह्यसाविमममुं च लोकं जयति, तदेतत्सर्वमपायेभ्यो विश्वरक्षयोपहितं
भवति । इष्टा देवता स्तोतव्येति शिष्टाचारः, नचाग्नीस्त्विति । एवमेतत्; किन्तु गुणोत्कर्षप्रकाशनेन
सर्वत उपर्यारोपणं कृतिः । सा च यथाऽऽशास्यमानामिमतफलैकहेतुताप्रकाशनेन प्रत्याख्यते ।
नैवं, नमस्तस्मै स जयतीत्येवमादिमिरित्यभिप्रायः ॥

अथाक्षण्डवान्पार्थपक्षावलम्बिनो द्वितीयश्लोकस्य व्याख्या—

स भगवान् गणाधिनाथो विघ्नच्छिदेऽस्तु यत्पादपङ्कजरजः परिमार्जितेषु ।

चेतस्सु दर्पणतलामलतां गतेषु शब्दार्थसम्पद उदारतराः स्फुरन्ति ॥ इति ॥

इहापि पङ्कजदर्पणार्थसम्पन्नमदादयः शब्दाः गौणीयवृत्त्या मङ्गलायां, इयमपि षादशपदा नान्द्येव ।
 इहापि रूपकोपमाश्लेषसमाधिगर्भः कारणमालाङ्गनानाशीरलङ्कार इति योजनीयः । ननु च सम्प्र-
 ग्निधनोऽध्याहारात्रयोद्देशे पदानि । नेव, विभक्तपाद्विपरिमाणेन शब्दार्थसम्पत्परिस्फुरणस्यैवात्र
 सम्प्रग्नित्वात् । तथाहोवमिय कारणमाला समाप्यते । भगवन् पादपङ्कजमार्जने मार्जनस्य नैर्मत्ये
 नैर्मत्यस्य शब्दसम्पदामर्थसम्पदा च परिस्फुरणे तस्य च प्रसङ्गविघ्नश्छिदे कारण भवतीति
 रूपकोपमाश्लेषपदानि चेद् पादपङ्कजदर्पणतलामलरजसि प्रतीयन्ते । तत्रोदारतरा शब्दार्थसम्पदः
 परिस्फुरन्तीति च समाधिरपि प्रकाशते । आदर्शनत्वे तु हि किलोदारदर्शना स्त्रिय स्वल्घृतमा-
 त्मानमवलोकयन्ति । एतच्च वक्तुर्दशरथाच्च सूचनापरमित्यवधार्यमाणमस्य वचसस्तान्पर्यं भवति,
 तदिदमुक्त तात्पर्यमेव वचसीति । कः पुनरिह रूपकोपमयोर्विशेषः ? उच्यते । यथात्यन्तसादृश्या
 दभेदोपचारेणैवादिशब्दमिकलमुपमानपदमेवोपमेये प्रवर्तमानं गौणी वृत्तिमनुभवस्तामानाधि-
 करण्येन विशेषणत्वमनुभवति तद्रूपकम् । यथा मुगचन्द्रः, पादपङ्कजमिति । यत्र तु मुत्प्यानुभव
 रूपेयमात्मनोपमेयस्य साम्यमभिधत्ते सोपमा । यथा-चन्द्र इव मुगमादर्शतलामल चेति ॥

अथ यथेपदसमाप्तिगठनानुचक्रपदादयः कनादयो वा अत्यन्तसादृश्यादुपमेयवृत्तिभ्य
 एवोपमानशब्देभ्यः स्वार्थिका विधीयन्ते तदा किमुपमाने प्रत्यय आहो उपमेय इति । किञ्चात
 यद्युपमाने गुडकृत्वा द्राक्षा कुशाग्रीया बुद्धिरित्युपमेयलिङ्गं न प्राप्नोति तदा उपमेये बहुगुडो
 द्राक्षा चन्वा च लिङ्गं न प्राप्नोति । लिङ्गमक्षिप्यं लोकाधरत्वात् । स्वार्थिनाश्च कचित्प्रकृतितो लिङ्ग-
 प्रचनान्वतिवर्तन्ते, यथा—देव एव देवता, चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यमिति, किमेतद्वक्तव्यं कथम-
 नुक्तं गम्यते, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । यदियं कर्मव्यतिहारेण चक्षिण्यामिति णच विधाय तदन्तात्
 स्वार्थिकविधाने णचः स्त्रियामत्रिति पुनः स्त्रीग्रहणं करोति । अभेदोपचारेणैव च प्रकृतिलिङ्गवचने
 या लुम्भमुष्य इति लुक्प्रतिश्रुत्य प्रकृतिवचनेभ्यो लुपः शस्ति । कथमुपनीपदपरिसमाप्ताविवे
 प्रतिकृताविति इवार्थं वा विधीयमानः प्रत्यय उपमान उपमेये वा शङ्क्येत ? ईपदपरिसमाप्तं
 क्रियात्वेन इवार्थस्य चात्मस्वभूतत्वेन लिङ्गप्रचनयोगात् प्रत्ययान्तरेषु च लिङ्गसह्यावशादीपदपरि-
 समाप्तौ प्रतिकृतौ चेवार्थे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् स्वार्थं प्रत्ययो भवतीति विज्ञायते । किं पुनरिह
 न्याय्य उपमाने प्रत्यय इति ॥

ननु च गुड इवायं गुडो द्राक्षा, चञ्जेवायं चञ्चा पुष्प इति गुडादिशब्दा माधुर्यादिगुणयोगेन
 द्राक्षादिषु वर्तन्ते । ततश्च द्राक्षादयः प्रकृत्यर्था भवन्ति । प्रकृत्यर्थं चोपमेये स्वार्थिका, कल्पवा-
 दय इति कथमुपमाने प्रत्यय इति । मैवम् , न हि द्राक्षायास्तत्रापरिसमाप्तिरपि तु गुडस्य ।
 येन हि गुणेन माधुर्यादिना गुडशब्दो द्राक्षायां वर्तमानो गौणी वृत्तिमनुभवति तस्यैवैपदसमाप्तौ
 प्रत्ययो विधीयते । अथैव गुडस्यैपदपरिसमाप्ता धर्तमानस्य स्वार्थं प्रत्ययविधानात् बहुगुडो
 द्राक्षेति । सोऽयमित्यभिसम्बन्धादव्यतिरेक इति चेद्व्यतिरेकमूलत्वादव्यतिरेकस्य पक्षे व्यतिरेक-

प्रसङ्गः, यथा शुक्लं पटः पटस्य शुक्लत्वम् । नैव, उपपद्यमानव्यतिरेकाणामुभयं भवति । नचात्र तदुपपत्तिः, न हि यथा शुक्लगुणोऽस्तीति मतुव्लोपादपृथग्विस्तृतशुक्लगुणवाचिना शुक्लशब्देन पटोऽभिधीयते, तथा गुड इत्यनेन । स हि द्रव्यशब्दो द्रव्यान्तरसामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या गौणी वृत्तिमाश्रित्य स्वनियन्त्रेण द्रव्यान्तरे व्यतिरेकमुपनिष्यते । तत्र सामानाधिकरण्यभ्रंशात् गुणवृत्तेरपि भ्रंशोमाभूदिति न व्यतिरेकलक्षणा पटो भवति । न च गुणवचनानामपि तेषांचिल्लोके व्यतिरेक उपलभ्यते । न हि भवति पटुः पटुक्त्वोऽयं देवदत्तस्येति । कथं पुनर्गुणवृत्त्याप्युपमेये वृत्ते गुडशब्दात्स्वार्थे विधीयमानः प्रत्यय उपमान प्रत्याययति, द्रव्यवत् प्रवृत्तिनिमित्तस्यापि स्वार्थत्वात् । तथा हि चञ्चा लूणमय पुरषो यश्चेतरक्षणाय त्रियते तस्य च पुरुषे प्रवर्तमानस्य स्वाकारः प्रवृत्तिनिमित्तम् । अत इवे प्रतिकृतावित्याद्यर्थे तत्रैव प्रत्ययो भवति ॥

ननु च यदि प्रतिकृतौ वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे प्रत्ययः किमिवार्थ इत्यनेन, अथे-
 वार्थेकत प्रतिकृतावित्यनेन ? उच्यते, उपचरितशब्दानां शक्तिमहिम्नैव त्रयो गतिर्भवति । कचिदि-
 वार्थ एव स्वार्थिकः कुशाग्रीया बुद्धिः शैलेयं दधीति, कचित्प्रतिकृतावेव वासुदेवो भीमसेन इति,
 कचिदिवार्थे प्रतिकृतौ च यथावरोर पीवरोरिति । अत्र यदि वरशब्देन पीवरशब्देन वा ऊर्वोरेव
 गुणोऽभिधीयते तदा ऊरुत्तरपदादौपम्ये इत्यूहं सिध्यति । ततश्चापम्याय कर्तव्योऽत्र यत्तस्यात् ।
 यदि वरशब्दः पीवरशब्दो वा वरे पीवरे च रम्भास्तम्भस्तम्भेरमकरादौ वर्तित्वात्तत्सादृश्यात्तदुपमे-
 ययोरुर्वोर्वर्तते तच्चैवार्थे प्रतिकृतौ वर्तमानयोस्तयोः प्रत्ययलुग्विधाने भवति । अन्यथा हि वरवत्
 पीवरत्वमेव च लभ्यते, न सस्यानविशेष इति न भवितव्यम् । प्रत्ययमन्तरेणापि स्वस्वादीनामिव
 तस्य ताच्छीलिकान्तत्वेन स्वीत्वाभिधानमेव ऋन्नेभ्यो ङीप्तिरस्य न पट्स्वस्त्रादिभ्य इति प्रतिषेध
 प्रत्याख्यायते । किं पुनरङो उपमानशब्दा लुप्तप्रत्ययत्वेन गुणीभूता एव कटपचादीनामुत्पत्ति-
 निमित्त भवन्ति । बाढम् । अजादी गुणवचनादेवेत्यतो हि गुणवचनादित्यधिक्रियते । ततश्च
 बहुचकल्पदेश्यदेशीयर ईपदसमासिमेवं प्रशंसाया रूपं विधीयमानं पचति रूपं पचतो रूपं पचन्ति
 रूपमिति क्रियालक्षणस्य गुणस्यैव प्रशंसां द्योतयन्ति । अन्यथा हि सर्वत्रैकवचनं न स्यात् । न च
 द्रव्यस्य समाप्तिः कुत्सा प्रशंसा वा स्वतः सम्भवति, अपि तु गुणतः । अतश्च गौण्या मुख्यया वा
 मन्दमध्योऽहोऽप्येव गुणेषु वर्तमानात्प्रातिपदिकादीपदसमासौ द्योत्याया कटपचादयो भवन्ति ॥

ननु च निर्जातस्यार्थस्य समाप्तिरसमाप्तिर्वा भवति । गुणश्च निर्जातः, लोकतो गुणस्य
 निर्जनं । तद्यथा-पटुरयं ब्राह्मणः । यो लघुनोपायेनार्थं निर्वर्तयति, पटुक्त्वोऽयं यो नातिहृद्यतेति ।
 एवं पटुतरः शुक्लतमः कनीयान्पटिष्ठ उल्कृष्टतरः वैयाकरणपाश इत्यादिषु तरयादयोऽपि गुण-
 वचनेभ्यो विधीयमाना गुणगतमेव प्रकर्षं द्योतयन्ति । कथं पुनरतिशायनादौ विधीयमानास्तरवा-
 द्यो गुणप्रकर्षे भविष्यन्ति, न पुनर्द्रव्यप्रकर्ष इति, नैव, द्रव्यस्य प्रकर्षः सम्भवति । किं तर्हि ? गुणस्य

च प्रकर्षोऽस्ति, तस्य प्रकर्षो भविष्यति ? कथं ज्ञायते गुणस्यैव प्रकर्ष इति ? एष हि दृश्यते लोके समान आयामे विस्तारे च पटस्यान्योऽर्थो भवति काशिकस्यान्यो माधुरस्य गुणान्तरं यत्त्वपि शितिपनं प्रकर्षायोत्पाद्यमानस्तमेव द्रव्यान्तरेण प्रक्षालयन्त्यन्येन शुद्धं धातुं कुर्यन्त्यनेन शेषालिकमन्येन माध्यमिकमिति । तर्हि शुद्धात्कृष्णो माभूदिति समानप्रदणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । स्वर्धा यै प्रकर्षः, सा च समानगुण एव भवति, न द्वाद्यामिरूपौ स्वर्धते । पाचकेन यत्पशुत्पत्तव्यम् । न च शुद्धात्कृष्णे उत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । यत्र तत्स्यात्, तत्रोत्पद्यत एव यथा शुक्लात्कृष्णो भासुरतर इति न तर्हीदानीमिदं भवति । अथ युवं श्रेयान् पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्धानां कान्तमां राजेति समानगुण एवैषा स्वर्धा । अध्वर्युवं श्रेयानन्येभ्यः प्रशस्तेभ्यः पापीयान् प्रतिप्रस्थाता अन्येभ्यः पापेभ्यः कान्तम इति, कणिरय सौक्ष्मेयवर्तते । सर्वेदमे काना किञ्चित्पदयति, अयं तु किञ्चिदपि न पश्यतीति कान्तम उच्यते । तस्यादूरधिप्रकर्ष इति वक्तव्यम् । सर्वपादिमचतो महत्त्वं माभूदिति न वक्तव्यम् । जननेन या प्राप्यते सा जातिः । न चैतस्यार्थस्य प्रकर्षाप्रकर्षा स्तः ॥

अथ शुक्लतर इत्यादिषु किमेकं शौक्य आहोस्विन्नानां । किञ्चातः यद्येकः प्रकर्षो नोप पद्यते, नहि तेनैव तस्य प्रकर्षो भवति । अथ नाना समानगुणप्रदणं कर्तव्यं शुद्धात्कृष्णो माभूदिति एक शौक्य तत्तु विशेषवत्, किंरुतो विशेषः ? अतपत्तव्यदुत्पद्यतः, अथवा पुनरस्त्वेकं निर्विशेषं च । ननूक प्रकर्षो नोपपद्यते गुणान्तरेण प्रच्छादनात् भविष्यति । अथेहास्य शुद्धानि वस्त्राणि अस्यातिशयेन शुद्धानीति शुक्लतरवस्त्र इति प्राप्नोति । शुक्लवस्त्रतर इति चेप्यते । उक्तमत्र— किमुक्तं पूर्वपदातिशय आतिशायिकाद्बहुमीहिः सूक्ष्मवस्त्रतराद्यर्थः उत्तरपदातिशय आतिशायिको बहुमीहेर्यद्वाद्यतराद्यर्थ इति ॥

अथ यत्र धीणि शुद्धानि प्रकर्षावर्षपयुक्तानि तत्र पूर्वपूर्वमपेक्ष्य द्वे तरयन्ते, तत्र शुक्लतरशब्दादुत्पत्तिः प्राप्नोति । शुद्धशब्दे शुद्धशब्दोऽप्यस्तीति शुद्धादेवोत्पत्तिर्भविष्यति । नैतद्विषय- दामहे, शुक्लतरशब्दे शुद्धशब्दोऽस्त्युत नास्ति । किं तर्हि ? शुक्लतरशब्दोऽप्यस्ति, तत् उत्पत्तिः प्राप्नोति तदन्ताच्चातिशायिको दृश्यते । तद्यथा—देवो वः सविता प्रार्थयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे, युधिष्ठिर श्रेष्ठतमं कुरुणामिति । अयं तर्हि परिहारः, मध्यमाच्छुद्धशब्दात् पूर्वपरापेक्षात् प्रत्ययेनोत्पत्तव्यम् । मध्यमश्च शुद्धशब्दः पूर्वमपेक्ष्य प्रकृष्ट परमपेक्ष्य न्यून प्रकर्षाय प्रवर्तते । न च बहुना प्रकर्षे तरपा भवितव्यम् । केन तर्हि ? तमपा । श्रेष्ठतमाय, श्रेष्ठतम इति छन्दस्येव भवति, वाचकेन खलु तुत्पत्तव्यम् । न च शुक्लतरशब्दादुत्पद्यमानो वाचकः स्यात् । उक्तं च—

अपेक्ष्य मध्यमः पूर्वमाधिक्यं लभतेस्तितः । परन्तुन्यूनतामेति न च न्यूनः प्रवर्तते ॥

अस्तु वाऽपि तरतस्मान्नापशब्दो भविष्यति । वाचकश्चेत्प्रयोक्तव्यो वाचकश्चेत्प्रयोज्यताम् ॥

अथ यथातिशयिका गुणप्रकर्ष एवोत्पद्यन्ते किमर्थमुच्यते अजादी गुणवचनादेवेति ? पतौ गुण-
विशेषवचनेभ्य एव यथा स्यातामिति । गुणा खल्विह द्विप्रकारा विप्रद्यन्ते—तत्स्थाश्च, तद्विशेषणानि
च । यदाह—तत्स्थैश्च गुणैः पृष्ठी समस्यते न तु तद्विशेषणैरिति । तत्र ये भावप्रत्ययोत्पत्तिमन्तरेण
द्रव्यात्पृथगाख्यातुमशक्याः स्वशब्दैर्द्रव्यपरतयैवामिधीयन्ते ते तत्स्थाः । तद्यथा—पटुः पुमान्,
मृदु शय्या, गुरु द्रव्यम्, लघुरुपाय । एवमणुर्महान्दीर्घो ह्रस्वः पृथुः कृशो दृढः स्थूल इत्यादयो
वक्तव्याः ॥

ये तु स्वशब्दैः पृथक्प्रख्यायमानामनुल्लोपादिना द्रव्यं विशेषयन्ति ते तद्विशेषणानि ।
तद्यथा—शुक्लगुणयोगाबुद्ध्या बलाका, कृष्णगुणयोगाः कृष्णः काकः, तीक्ष्णगुणयोगास्तीक्ष्णः कण्ठकः,
दक्षगुणयोगादक्षः पुरुषः । एव शीतोष्णस्वादुसुरभिवत्सलोत्सुकुरभसमत्सरादयो वक्तव्या ।
तत्र यथा—बलाकायाः शुक्लः, काकस्य कृष्णः, कण्ठकस्य तीक्ष्णः, पुरुषस्य दक्ष इत्यादौ । तथा
बलाकायाः शौहृदम्, काकस्य काण्ड्यम्, कण्ठकस्य तीक्ष्ण्यम्, पुरुषस्य दाक्ष्यमित्यादावपि
समासो न भवति । गन्धरसरूपस्पर्शसङ्ख्यापरिमाणादयस्तु न तत्स्थाः, नापि तद्विशेषणानि । तेषां
शुक्लादिसङ्घातेषु शास्त्रकारसङ्घेतात् द्रव्यवचनत्वेनैव राजपुरुषादिवत् पृष्ठीसमासा भवन्ति । तद्यथा—
चन्दनगन्धः, चूतफलरसः, कन्यारूपः, कुवस्पर्शः, पुरुषसङ्ख्या, सेनापरिमाणमिति । यैश्च तीमादीं
स्तद्विशेषणत्वेनोपन्यस्य घृतस्य तीव्रश्चन्दनस्य मृदुरित्युदाहृत्य च तीव्रमृदुगुणयोगात् गुणवृत्त्या
गन्धस्पर्शविशेषणत्वेन सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याल्लघ्वेऽपि समासाभावे यदा प्रकरणवशास्तीव्रशब्द एव
विशिष्टगन्धवृत्तिस्तदा तदर्थोपचित एव व्यतिरेके पृष्ठीसमासप्रसङ्ग इति प्रतिषेधोपपत्तिरुक्ता ।
त एव प्रष्टव्याः कथं प्रकरणाद्यपेक्षायामपि सापेक्षत्वस्य तादवस्थ्याशासामर्थ्यमिति ? तदेव तत्स्थै-
र्गुणैः पृष्ठी समस्यते पटुत्वादमिः, न तु तद्विशेषणैः शुक्लादिभिरिति, किं वक्तव्यमेतत् ? न हि कथ-
मनुकं गस्यते आचार्याणां च प्रवृत्तयो गमयन्ति ? तत्रार्थकत्वं गोसहस्रमित्यादिष्वर्थकत्वादेकं वाक्यं
शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्कोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानं, तत्समुदायः स्रारीशतमपि न प्रसृतमि-
त्यादिजैमिन्यादिमुनिचतुष्टयवचनात् सङ्ख्याया परिमाणेन च समासो न निषिध्यते । वर्तमान-
सामीप्ये वर्तमानवद्वा अपरस्पराः । क्रियासातत्ये उत्तरपदार्थप्राधान्ये तद्यत्नगौरव प्रसज्येतेति
सूत्रकारभाष्यकारप्रयोगाच्च कुसुमसौकुमार्यादिशब्दसिद्धिः तेनावगम्यते तत्स्थैर्गुणैरेव प्रकारैः पृष्ठी-
समस्यत इति । नन्वेवमपि,

द्विरदमदजलौघासारसौरभ्यगर्भः कुचकलशमहोष्मावद्धरेखस्तुपारः ।

तुहिनगिरिशिलयां शैत्यसङ्क्रान्तिमत्यां .... ॥

इत्येवमादीनामनुपपत्तिः । सप्तमीसमासा इमे भविष्यन्ति । कथं पुनः सौरभ्यादीनामाधारतः पृथ-
गुपलम्भे सप्तमी भवति । उच्यते, समस्तमूर्तिमद्रव्याणां पाञ्चभौतिकत्वे वायुना विभक्तावयवा अव्य-

पार्थिवादिद्रव्यसूक्ष्मभागा यत्र यत्र सञ्चार्यन्ते तत्र तत्र ते तु घ्राणादिसम्यग्धनियन्धनाद्युपलब्धिरित्यधि-
करणविभक्तेर्नानुपपत्तिः । एवमपि भागानामवाधिकरणत्वं, न भाग्यताम् ; न हि निवृत्तस्य हस्त-
पादाद पुण्यादिव्यपदेशो भवति । एवमतत्, किन्तु पृथक्स्थितानामवयवयानामवयववि-यपदे-
शो दृश्यते, तद्यथा—राहो शिरो राहु, शिवस्य लिङ्गं शिव इति । न चैतच्छाब्दम्, एव सति
समुद्रकादित्यस्य कर्पूरादेर्वह्निपलभ्यमानवदुत्परिमन्स्य कालान्तरेणोपपन्नं स्यात् तद्वद्वय दृष्ट-
सन्निधस्तत्रान्यभागानामुपनिपातात् । अत एव पुराणद्रव्याणां गन्धरसरूपस्पर्शगौरवप्रमाणविषाक-
वीर्यविषयं या गुण्यत इति ॥

तद्वयं सद् पञ्चासमाप्त इत्यते तेभ्य एवेयमुनिष्ठनोर्विधानमिति नानर्थकं गुणवचनाद्
यति । ननु च गुणमुक्त्वान् मतुमु पत्तं पूर्वमिति गुणवचनं शुक्लादिर्गुणं यथ्यति भावप्रत्ययो
त्पत्त्यति गुणवचनं पद्मादि । विशयवचनत्वाविशेषे यावदजाद्री पद्मादिभ्य उपपद्येते तावच्चतुष्टया-
दिभ्य किमिति नोत्पद्येयाताम् । न च समासविधाविबेह ज्ञापनानीनि सन्ति । कथं न सन्ति ?
तद्यथा—प्रशस्यस्य ध, ज्यच, वृद्धस्य च, अतिक्रान्दयोर्नैदसार्धा, गुणात्पयो जनन्यतरस्यामिति ।
अपिचेष्टेमेयस्त्वित्यधित्य यदय स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रमुद्राणां यणादिपरं लुप्यते पूरेस्य च गुणो
भवतीत्यभिधत्ते । प्रियस्थिरास्किरोदयदुर्गुणदुर्लभप्रीर्धर्तुदारकाणां प्रत्यस्फूर्वहृदिगर्वविश्रप्तादि
वृन्दा, इत्याह । बहोर्लोपो भूचबहोरिति श्रूते । र ऋतो हलादलंघोरित्यत्र पृथुमृदुदृढशृशप-
रिवृढानामिति परिगणनं करोति । तदज्ञापयति तस्यगुणवचनेभ्य एवेयमुनिष्ठनां भवत इति ।
ततश्च यथा शुक्लतरं कृष्णतमं इत्यादि भवति, नैव शुक्लीयान् कृष्णिष्ठ इत्यादि । यथा च
मृदिष्ठं पनीयानिति भवति, नैव काराकिष्ठं पाचनीयानिति । कथं तर्हि ओजिष्ठं पापीयानिति ?
विन्मतोर्लुंगिति ज्ञापकेन तदन्तान्नविष्यति ।

अथ यथा चन्द्रकल्पं मुखं, गुडकल्पां द्राक्षा, तथा चन्द्रतमं गुडतममिति कस्मान्न भवति ?
प्रकर्माभावात् । न हि केनचिद्विज्ञेनोपमयवृत्तीनामुपमानशब्दानामतज्जातीयेषु वर्तमानानां स्वार्था-
पन्थया प्रकर्षं सम्भवति । यत्र तु तज्जातीयेषु गुणामिधानं तत्र भवत्येवातिशयि तत् । तद्यथा—
गौरय यं शकटं वहति गोतराऽयं यं शकटं सौरं च । गौरियं या समा समा विजायते गोत-
रयं या समा समीचीना जीववत्सा च । दृश्यते हि जातिवाचिनस्तज्जातीयेष्वपि गुणामिधायित्वम् ॥

सङ्गमेषु चरत्येष पुरयः पुरयो यथा ।

नाम यस्याभिनन्दन्ति द्विषोऽपि सपुमान्पुमान् ॥ इति ॥

यद्यत्र चन्द्रगुडादिभ्य कल्पपादयाऽपि न स्युः । नैव तेषामापदसमाप्तावेव विधानात् । तर्हि हत-
कल्पं भुक्कल्पमिति चातेभ्य नचास्ति सम्भवो यद्गतं च स्यादसमाप्तं च, आशसाया भूतवशेति
यचनाद्भवति ॥

॥ प्रविभागः ॥

पदे वाक्ये प्रबन्धे वाऽस्यैतावत् शब्दस्यायमर्थोऽस्मिन्नर्थे चायमेतावच्छब्द इति शब्दार्थ-
योर्मिथः सम्बन्धितया पृथग्बन्धनावधारणं प्रविभागः । स द्विविधोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां इह खल्वत्य-
न्तसंस्कारानां पदार्थानां प्रविभागेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां नान्यो हेतुरस्ति । यथा-लोके वधिराऽपि
चक्षुषा न लोकयति, सत्यपि श्रोत्रे उपहतचक्षुर्नालोकयतिरूपमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुश्श्रोत्र-
सन्निधाने रूपालोकनं चक्षुष एव व्यवस्थाप्यते न श्रोत्रस्य, तथा शब्दशास्त्रेऽपि, सुवन्तेषु तिङ-
न्तेषु च पदेष्वत्यन्तसंस्कारा अर्थात्मानः । शब्दाश्च प्रकृतिप्रत्ययादयो मिथस्सम्बन्धित्वेनाव्यव्य-
तिरेकाभ्यामेव प्रविभज्यन्ते । तत्रावस्थितस्यानुवृत्तिरन्वयः, तद्विपर्ययो व्यतिरेकः, स द्विविधो जन्म-
हानिम्याम् । तद्यथा-वृक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते वृक्ष इत्यकारान्तः सकारश्च प्रत्ययः, अर्थोऽपि
कश्चिद्रम्यते शाखादिमत्त्वमेकत्वं च । ऋक्ष इत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते कश्चिदुपजायते कश्चि-
दन्वयी । वृक्षशब्दो हीयते ऋक्षशब्द उपजायते सकारोऽन्वयी, अर्थोऽपि कश्चिद्धीयते कश्चिदुप-
जायते कश्चिदन्वयी, शाखादिमत्त्वं हीयते सदादिमत्त्वमुपजायते एकत्वमन्वयीति । वृक्षावित्युक्ते
सकारो हीयते औकारः उपजायते वृक्षशब्दोऽन्वयी । अर्थेऽप्येकत्वं हीयते द्वित्वमुपजायते
शाखादिमत्त्वमन्वयीति । तिङन्तेषु खल्वपि पचतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दः श्रूयते पच इति चकारान्तः
अतिशब्दः प्रत्ययः, अर्थोऽपि कश्चिद्रम्यते विनिलसिः कर्तृत्वं च, पठतीत्युक्ते कश्चिच्छब्दो हीयते
कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयीति । पच्छब्दो हीयते पठशब्द उपजायते अतिशब्दोऽन्वयी । अर्थोऽपि
कश्चिद्धीयते कश्चिदुपजायते कश्चिदन्वयी, विनिलसिर्हीयते पठिक्रियोपजायते कर्तृत्वमन्वयी ।
पच्यत इत्युक्ते अतिशब्दो हीयते यशब्द उपजायते पच्छब्दोऽन्वयी, अर्थोऽपि कर्तृत्व हीयते
कर्मत्वमुपजायते विनिलसित्वमन्वयीति । ते मन्यामहे यदशब्दो हीयते तस्यासावर्थोऽन्वयीति ।
एवं वान्येऽपि गामानयेत्युक्ते केनचिच्छब्दः श्रूयते गामिति द्वितीयान्तः आनयेति च लोङन्तः,
अर्थोऽपि कश्चिद्रम्यते सास्नादिमान् कर्मत्वमापन्नः आनयेति क्रियार्थत्वविधित्वमापन्नः, अथाश्व
मानयेत्युक्ते गवार्यो हीयते अश्वार्थ उपजायते आनयनार्थोऽन्वयी, गांवधानेत्युक्ते आनयनार्थो
हीयते वन्धनार्थ उपजायते गवार्योऽन्वयी । एवं गौरानीयतामश्व आनीयतां गौर्बध्यतामश्वो
वध्यतामित्यादिषु कर्मकर्तृत्वयोर्हानिरूपजनिश्चाभ्यूहः । एतेन प्रबन्धोऽपि व्याख्यातः । कश्चिदाह,
मारीचो रामेन हतः । कश्चिदाह, लक्ष्मणेनेति । तत्र मारीचमृगघाते रामो हीयते लक्ष्मण उपजा-
यते लक्ष्मणो वा हीयते राम उपजायते, रामायणं पुनरन्वयीति ॥

ननु च वृक्षऋक्ष इति वकारो हीयते ऋ उपजायते वा, पचति पठतीति चकारो हीयते
उकार उपजायत इति वक्तव्ये किमर्थमुच्यते वृक्षशब्दो हीयते ऋक्षशब्द उपजायते, पच्छब्दो हीयते
पठशब्द उपजायत इति ? शब्दस्यार्थवत्ता यथास्यात् न वर्णानाम् । किं पुनर्न वर्णाः शब्दः ?
वाङ्म । अर्थावसानप्रसवनिमित्तं शब्द इत्यमिहितं पुरस्तात् ॥

नन्वेवमपि वृक्षादीनामर्थवत्ता नोपपद्यते, किं कारणम् ? केवलेनावचनात् । न हि वृक्षादिना केवलेन कश्चिदर्थो गम्यते किं तर्हि स प्रत्ययेन । किमुक्तं भवति, पचत्यादिविषय-
वत्तासद्वचरिता केवलपचनता दृष्टा वर्णेषु चानर्थक्यसद्वचरिता केवलावचनत्वम् । न चेते पच-
त्यादिवद्दृश्यन्ते, तस्माद्वर्णवद्दृक्षादीनामर्थवत्ता नोपपद्यते इति । सप्रत्ययस्योपपद्यते इति चेन्नैवम्,
इदं यद्यस्य निमित्तत्वेनोपादीयते स तस्मिन्नेन प्रवर्तितव्यम् । अर्थवत्ता च प्रातिपदिकसंज्ञाया
निमित्तम् । साच द्विधा लौकिकी पारिभाषिकीति च । तयोर्लोकैः निष्ठिता लौकिकी, क्रियाप्रधानमा-
ख्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानीति । शास्त्रे व्यवहारार्था पारिभाषिकी । दाधाध्वदाप्, तरसमर्षाध
इति । तत्र लौकिकी तावदर्थोपलब्धिगम्या, येषां च प्रातिपदिकसंज्ञा निधीयते तेन कदाचित्ते
बला उपलभ्यन्ते । पारिभाषिकी तु परिभाषया भवत्यर्थवच्छब्दरूपं तच्च प्रातिपदिकसंज्ञमिति । एव च
शब्दव्यापिशेषाद्वर्णानामपि प्रसज्यते । इयं च परिभाषा न प्रवर्तते अर्थवद्गृहणे नानार्थकस्येति, तदे-
वमर्थवत्ताया निमित्तस्याभावे प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रवर्तते, तदप्रवृत्तां तु कथं प्रत्ययोपत्तिरिति ?
नैवम् । प्रत्ययेन नित्यसम्बन्धात् केवलस्याप्रयोगः, नित्यसम्बन्धापेक्षायां प्रकृति प्रत्यय इति,
अतो नित्यसम्बन्धात् केवलस्य प्रयोगो न भविष्यति ॥

ननु च भवानात्रानृष्ट कोविदारानाचष्टे, अर्थवत्ता नोपपद्यते केवलेनावचनादिति पृष्ट
केवलस्याप्रयोगे हेतुमाह नामिप्रायापरिष्ठानात् ॥

नन्वेव प्रसीमि यद्विज्ञातवत् केवलेनावचनादित्येवमय हेतुरूप-यस्त यस्मात्केवलो न प्रयु-
ज्यते तस्मादनर्थक इति । तदेव वक्तव्यं केवलस्याप्रयोगादिति । न वक्तव्यं केवलेनावचनादिति ।
केवलस्य प्रयोगः शास्त्रसमयाप्राप्ति न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या । न च केवलः प्रत्यय इति ।
न च लौकिका एव प्रयुज्यन्ते अत उक्तं नित्यसम्बन्धादयं केवले न प्रयुज्यते नत्वानर्थक्यादिति ॥

अर्थवमुपपन्नस्य केवलेन प्रयुज्यमानेन नोच्यतेऽसात्तर्था इति, क पुनरयं भवता केवलः
प्रयुज्यमानोऽर्थमवहन् दृष्टः । यदि च प्रयुज्येत नचायं उपलभ्येत, म्यादयं हेतुः केवलेनावचना-
दिति, अन्यद्वानृष्टोऽन्यदेव प्रतिविधत्ते । मया हेतुमुच्यते, समुदायस्यार्थं प्रयोगादवधारणानामप्र-
सिद्धिरिति । यतो वर्णास्तावदनर्थका भवताभ्युपगता तेषां च समुदायतन्त्राणां केवलानां प्रयोगो
नास्ति । यद्यपि प्रयुज्येरन् अनर्थकानामेव प्रयोगः स्यात् । एव प्रकृतीनामपि समुदायतन्त्राणां
नास्ति केवलानां प्रयोगः प्रयोगे वा सत्यनर्थका प्रयुज्येरन् । अर्थवद्भूतानामर्थवत्ता, को नाम
मत्सरो वर्णविति ? को न मत्सरः, यदेवमर्थवत्त्वेऽर्थवत्कार्याणि प्राप्नुवन्ति, कान्यर्थवत्कार्याणि ?
अर्थवत्प्रातिपदिकमिति प्रातिपदिकसंज्ञा, प्रातिपदिकादिति स्वाद्युत्पत्तिः, सुयुक्तं पदमिति पदसंज्ञा
च । तत्र को दोषः ? प्रत्ययस्य विभक्ते श्रवणं प्राप्नोति । नेव, यदेवावयवानां प्रातिपदिकसंज्ञा

प्रवर्तते तदेव समुदायस्यापीति समुदायान्तर्गतत्वात् सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति लुका भाव्यम् । तत्कुतो विभक्तेः श्रवणम् ॥

ननु च कृतद्धितसमासाश्चेति समासप्रहण नियमार्थम्, तेनचार्थवत्समुदायस्य वान्य-
स्येव वर्णसमुदायस्यापि प्रातिपदिकसज्ञा निवार्यत इति कथं तदन्तर्गता विभक्तयो लुप्यन्ते ?
नैवम् ; नियमस्य तुल्यजातीयोपेक्षत्वात् समासस्येव भिन्नार्थसमुदायस्य वान्यस्यैव प्रातिपदिक-
सज्ञा निवर्तते, नत्वभिन्नार्थस्य वर्णसमुदायस्येति । अत्र हि येनैवार्थेन समुदायस्यार्थवत्त्वं तेनैव
तदवयवानामपीति । एवं तर्हि निवृत्तायामपि विभक्तौ पदत्वाद्धनवनमित्यादौ न लोपादीनि
प्राप्नुवन्ति । तर्हि सङ्घातस्यैकाध्यात् सुयभावो वर्णात् वृक्ष इत्यत्र हेतुत्वं विभक्त्या द्योत्यते
तच्चैकमित्येकैव विभक्तिरुपपद्यते, यथा वहवो द्रष्टार एकेनैव प्रदीपेन दृश्यमर्थं पश्यन्ति, एव
साच समुदायादेव तन्त्रेण सर्वानुग्राहिण्युपपद्यते समुदायद्विवचनात् । यथाहि पपाचेत्यादौ प्रथम-
स्यैकाचो द्विवचनप्रसङ्गे येनैवाचा समुदाय एकाच्, नैव तदवयवोऽप्यपशब्दश्चेति तत्र पृथगवद्य
वैकाचो न द्विरुच्यन्ते किं तर्हि ? सर्वानुग्रहात् समुदायैकाच एव । तथेहापि समुदायादुत्पत्तौ वर्णा-
स्तुदुत्पत्तिर्न भविष्यतीति तदभावान्न पदसज्ञा । अपदत्वाच्च न लोपादीनामप्रसङ्ग इति । सत्यमे-
तत् । किन्तु वर्णेष्वन्वयव्यतिरेकयोः सद्भावेऽप्यर्थान्वयव्यतिरेकाभावादयमस्यार्थ इति प्रविभागो
न प्रकल्पते । तथा हि, वृक्षः ऋक्षः पचति पठतीत्यादौ यस्य हानौ यो हीयते, यस्पोपजने य
उपजायते तस्यानुमेयो गच्छति स तस्यार्थ इति शन्यते वक्तुम् । नैवम्, कृपयूपसूपादावपि
अनर्थका वर्णाः, अर्थवन्तो वृक्षादय इति ॥

ननु यत्र बृंहितं हीयते, हेपितमुपजायते, रेणुचक्रमन्वयि, तत्र हस्तिनो हीयन्ते, अंश्वा
उपजायन्ते, पिपीलिका अन्वयिनो, नचैतावता रेणुचक्रस्य निमित्तं भवन्ति । यत्र वा क्षीरं हीयते
दध्नुपजायते पात्रमन्वयि तत्र माधुर्यं हीयते अम्लतोपजायते तृप्तिरन्वयिनी । नचान्वयि पात्रं
तृप्तिहेतुर्भवति । तदेवमन्वयव्यतिरेके च सत्यपि कार्यकारणभावस्याभावात् कथमुच्यतेऽन्वयव्य-
तिरेकाभ्यामर्थवत्तावतिष्ठत इति ? नैवम् । अवधारितं हि सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रविभज्यते,
न च पिपीलिकानां पात्रस्य वा रेणुचक्रत्वस्योः सामर्थ्यावधारणमस्ति, तत्सद्भावेऽप्यन्यप्राभावात् ।
यत्रैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ता शन्यते प्रत्यापत्तुं नत्रैव प्रतिपत्तव्या, न सर्वत्र । यद्येवं प्रकृ-
त्यादिष्वपि न शन्यते । वहवो हि शब्दा एकार्था भवन्ति, एकश्च शब्दो बहुर्थं, यदिहि नियोगत एक-
शब्द एकस्मिन्नर्थे वर्तते तत एव प्रविभागः स्यात् । यतस्तु व्यभिचरत्येतत् अनेकशब्द एकस्मिन्नर्थे,
तद्यथा—इन्द्रः शक्रः पुरन्दर इति । एकश्चानेकार्थं अक्षा पादा मापा इत्यनुमानं चैकस्यैवार्थवृत्तित्व
एव शन्यते कल्पयितुम् अतो व्यभिचारादनिमित्तमन्वयव्यतिरेकौ प्रकृतिप्रत्ययार्थप्रविभाग इति प्रकृ-
तिरेव सर्वार्था स्यात् । प्रत्ययो वा सर्वार्थं, उभावोभयार्थौ, यथैको दृश्यते हि दधिमध्वग्निचिदिति

प्रकृतिरेव सर्वानर्थानभिदधाना अधुना इयान् अस्यापत्य इरिति प्रत्यय एव वा सर्वार्थाभिधायी, द्वैयङ्गवीन, श्रोत्रियः, क्षेत्रियः, इत्युभयमुभयार्थाभिधायीति । अतः किं न साधीयोऽर्थवत्ता सिद्धा भवति ? यदाहि प्रकृतिरेव स्वार्थादिषु वर्तते प्रत्ययो वा तदा सुतरामर्थवत्ता सिध्यति । न नमोऽर्थ-वत्ता न सिध्यति । तौ स्वस्वयव्यतिरेकौ नावतिष्ठेते । ततश्च कुत एतस्यादय प्रत्ययर्थोऽय प्रत्ययार्थ इति ? न पुनः प्रकृतेरेवोभयार्थां प्रत्ययस्योभयस्य वेति सामान्यशब्दा एते । एवं स्य सामान्य-शब्दाश्च नान्तरेण विशेष प्रकरण वा विशेषेऽवतिष्ठन्ते, यतस्तु यत्तु नियोगतः प्रकरणादिमन्तरेणापि वृक्ष इत्युक्ते स्वभावतः कश्चिदर्थो गम्यते, अतो मग्यामहे न इमे सामान्यशब्दाः, प्रकृतिः प्रत्ययै वर्तन्ते, प्रत्ययः प्रत्ययार्थे वर्तते इति । यदिहि तु औजस् इत्येता एव स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकर्मा-दिवचना, सहायमात्र प्रकृतिः, स्यादिमिः सर्वेषामर्थानामुपादानात् वृक्षः वृक्षा वृक्षा इति किमर्थे नियोगेन वृक्षार्थ एव गम्यते, न पुनस्सर्वे अर्था प्रतीयेन् ? पर्यायेण वा कदाचित्कश्चिन्न यौगपद्यं न पर्यायः । तस्मादन्यव्यतिरेकाभ्यां समुदायस्या शब्दाध्यापोद्धृत्या अर्थाश्चेति व्यवस्थिताः, अन्यव्यतिरेकाभ्यां व्यावहारिक्यर्थवत्ता । तत्रेदमपरिहृतं प्रकृतिरेव सर्वानर्थानभिदधाना दृश्यते प्रत्यय सर्वार्थाभिधायी उभयं बोभयार्थाभिधायीति । तत्र परिहारः दधि मधु अग्निचिदित्येवमादिषु वचनान्तराणामिकारादीनां धूयमाणत्वादन्येषां च सविभक्तिकानां प्रयोगदर्शनात् ॥

अधुना इयानित्येवमादिषु प्रत्ययान्तरपराया प्रकृतेरवस्थानात् प्रकृत्यन्तराणां वा लोपदर्शनात् इहाप्यकेवलस्यैवार्थाभिधानं प्रसक्तं लोपादिद्वारेण शास्त्रदृष्ट्या केवलस्य विशायते ॥

ननु न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, न केवल प्रत्यय इति शास्त्रसमर्थः । सत्यमेतत्, किन्तु यत्र प्रकृतिनिमित्ता प्रत्ययप्रवृत्तिस्तत्र केवलापि प्रकृतिः प्रयुज्यते । यत्र वा प्रत्ययनिमित्ता प्रकृतिनि-वृत्तिस्तत्र केवलोऽपि प्रत्यय इत्यभ्यनुज्ञायते । द्वैयङ्गवीन, श्रोत्रियः, इत्यादिषु तु सदाशब्दे होमोदोहस्य विकार इति, श्रोत्रियदण्डोऽधीत इति, परक्षेत्रे चिकित्स इति, प्रकृतिप्रत्ययविभाग-कल्पनया व्युत्पत्तिर्वैधाकथचिद्धर्मनियमाय क्रियते । एव यावकादिष्वपि स्वार्थिकेषु प्रत्ययार्थस्या-व्यतिरेकाः प्रकृत्यन्तरयोगे प्रातिपदिकानां च यावकादीनामर्थमेदात्प्रत्ययान्तरयोगे प्रकृतेः कल्पिता-यामर्थवत्तायां स्वार्थिकत्वं विज्ञायते । एको ह्यौ बहुव इत्यत्र प्रत्येक वचनान्तराभावात्कर्मादिविप-यावन्व्यव्यतिरेकावाधीयेते । सामान्यतो दृष्टानुमानात्प्रकृत्यन्तरवदेकादीनां प्रवृत्तौ भिन्नरूपाणि वचनान्यसङ्गरेण व्यवस्था प्रकल्पयन्तीति प्रतीयते ॥

नन्वेवं सति शब्दस्यैकार्योपपन्नस्यार्थान्तरेण असम्बन्धादर्थस्याप्येकशब्दोपपन्नस्यान्यत्रा-सङ्क्रान्तेः कृपस्फूपादिवदेवान्यव्यतिरेकौ नावकल्पेते । न हि य एवंकत्वसम्बन्धी स द्वित्वा-दिसम्बन्धी, योवा प्रातिपदिकत्वंनार्थमात्रप्रवृत्तिः स्वशक्त्यन्तरसम्बन्धी न भवितुमर्हति । न खलु शब्दः कश्चिदुत्तरकालमर्थान्तरं परित्यजत्युपादत्ते वा । तदुक्तम्—यस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य

अविप्यति ? विभागैः क्रियामेदमविद्वान्प्रतिपद्यते । एवमेतत् । किन्तु त्रिविधः शब्दो निर्बन्धोऽ-
न्वारयेयः प्रतिपादकश्च । तेष्वधर्महेतुरपभ्रंशो निर्वर्त्य । धर्महेतुलोकवेदयोः प्रयोगोऽन्वारयेयः ।
प्रकृतिप्रत्ययादिविभागकत्पनया तत्स्वरूपावबोधकप्रतिपादकः । तद्धर्ममन्वयव्यतिरेकावविद्यमा-
नावपि व्यवस्यार्थं कल्पितौ शास्त्रार्थव्यवहारनिबन्धनं सम्पद्यते । शास्त्रव्यवहारो ह्यर्थवत्प्रातिपदिकं
क्रियावचनो धातुरित्यादिरनाश्रितयोरन्वयव्यतिरेकयोरनुकर एव । तदाह—

मागैरनर्थकैर्भिन्नाः पचतीत्येवमादयः ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम् ॥ इति ॥

अभिधा च विवक्षा च तात्पर्यं च विभागवत् ।

चतस्रः केवला हेतादशब्दसम्बन्धशक्तयः ॥

यापेक्षा यच्च सामर्थ्यमन्वयो यश्च तैर्मिथः ।

ऐकार्थं यच्च तास्तस्य ससहायस्य शक्तयः ॥

उक्ताश्चतस्रः प्रथमाः क्रमेण क्रमादधान्याः प्रकटीक्रियन्ते ।

अखण्डवाक्यार्थविवेचकानां शब्दार्थसंज्ञितपरिशुद्धिहेतोः ॥

इति महाराजाधिराज श्रीभोजदेवविरचिते शृङ्गाय्यकाशे

केवलशब्दसम्बन्धशक्तिप्रकाशो नाम

सप्तमः प्रकाशः ॥

॥ धी० ॥

अष्टमः सापेक्षशब्दशक्तिप्रकाशः

॥ व्यपेक्षा ॥

तत्रोद्भूतसम्यग्धव्यतिरेकाणां पदार्थानामितरेतरत्पत्त्याकाङ्क्षा व्यपेक्षा । सा च सन्निहिते योग्ये च भवति । तद्यथा—देवो वर्षतीति वर्षणक्रियाकर्तारमन्तरेणामयन्ती सन्निहित योग्य च देवमपेक्षते । यत्र तु सन्निहितस्य न योग्यता तत्र व्यवहितमपि योग्यमेवापेक्षते । यथा—प्रविशपिण्डीमित्यत्र न प्रवेशनक्रियासन्निहितायामप्ययोग्याया पिण्डवामसम्भवन्ती व्यवहितमपि योग्यं गृहादिकमपेक्षते । पिण्डीमित्येतदपि कर्मपदं प्रविशेत्यस्मिन्नसम्भवद्योग्यमेव भक्षयेत्यादिक्रियापदमपेक्षते इति । सेव व्यपेक्षा सक्षेपतः पदार्थानां त्रेधा सम्भवति—आभिधानिकी, नैयायिकी । नैपेक्षिकी च । तत्र श्रुतिसमारोपवाक्यविकल्पसमुच्चयातिदेशादिमिरमिधीयमाना आभिधानिकी । ऊहाविपर्ययविपरिणामाभ्याहारवान्यविशेषव्यवहितकल्पनादिभिरुपकल्प्यमाना नैयायिकी । वचनासम्भवविरोधवृत्ताद्यर्थपरिसहृषावधारणादिमिनिषिध्यमाना नैपेक्षिकी । तास्त्राभिधानिकी तावद्यत्र द्वयोः साधर्म्याथंमावृत्त्या विभक्तिश्रुतिभेदेन च विशेषणविशेष्ययोगः सा श्रुत्याभिधानिकी । यथा—

अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना गाढतप्तेन तप्तं
सास्त्रेणास्त्रद्रवमविरलोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन ।
उष्णोच्छ्वास समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्ती
सङ्कल्पैस्तैर्विशति विधिना वैरिणा रूढमार्गः ॥

यत्रापि साधर्म्यार्थादेव द्वयोस्तन्त्रेण च विभक्त्यभेदेन च विशेषणविशेष्ययोगः, सा च श्रुत्याभिधानिकी । यथा—

दैवादपन्नमच्छाय फलार्थिभिरसेवितम् । सानुजं शाखिनमिव दृष्ट्वा राम ररोद् सा ॥
यत्र पदेन वाक्येन वा सङ्गार्थो विधीयते सा समाख्याभिधानिकी । सा पदेन यथा—

असौ क्षरण्यः क्षरणागतानामगाधसत्त्वे मगधप्रतिष्ठः ।

राजा प्रजारज्जनलब्धवर्णः परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥

वाक्येन यथा—

सच्चं धन्नाधन्ना जातइआ केसवेण गिरिधरणे ।

गुरुभारपावडेण विअ अज्जुअअच्छ चिरं दिट्ठा ॥

यत्र व्यपेक्षोत्थापकवाक्यमभिधाय तदुपपादकमभिधीयते, उपपादकं वाभिधाय व्यपेक्षोत्थापकं सा वाक्याभिधानिकी । तयोराद्या यथा—

साउप्पन्नीगोटी डइनवरिवकवि . . . . . ति ।

भडुपच्चल्लि इसोमरहजासुननल्लशइकठि ॥

द्वितीया यथा—

वाणिधमोडिअच्चरणखओ दारेणं तु न दिट्ठ । माएणजहुके मलडोल्लाहिअ इवइट्ठ ॥

वैकल्पिकाभिधानप्रमवा विकल्पाभिधानिकी यथा—

अंयुरुखोच्चिअसमुहुतरेसिल्लुहिडोगरुकाणि ।

तहिमोहिपतयीओकलहिओजेवरुच्च इते वअणि ॥

समुच्चयिकाभिधानप्रमवा समुच्चयाभिधानिकी । यथा—

हिअ इखुक्कइगोडरी गअणे हुडुक्क इमोहु ।

वासरत्तपवास अछं हसमासं कडुएहु ॥

सामान्यविशेषातिदेशप्राप्तधर्माणां यत्राप्रत. पश्चाद्वाभिधानं सातिदेशाभिधानिकी । तत्र सामान्यातिदेशप्राप्तधर्माभिधानमप्रतो यथा—

हिअ इति रिच्छिवहि समुहलच्छइगहिअकडवच्छ ।

पहिअहएकजिशोरडीनं चउभट्टअरच्छ ॥

एवं पश्चादपि द्रष्टव्यम् । विशेषातिदेशप्राप्तधर्माभिधानं पश्चाद्यथा—

महिलत्ताणिव्वाहि उअएकलविज्जप्पिआइ ।

णेहक्क उविअविर हुनम्मे विदट्ठणजाइ ॥

आदिग्रहणाद्यत्रैकमभिधानं प्रसङ्गेनान्यदप्यभिधत्ते सा प्रसङ्गाभिधानिकी । सापि द्विधा—पदतो वास्यतश्च । तयोराद्या यथा—

सावसलोणीगोरडी . . . अहोमडुरइ साओ ।

तिक्खअप्पपलोव्वणएविरडुजिकडि अकसाओ ॥

अत्र रूप वर्णयन्प्रसङ्गतः पङ्कसानभिमतानभिमतत्वं च तेषां निर्दिशति । द्वितीया यथा—

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रत्नदीपप्रभाणा
मात्मव्यापारगुर्वी जन्तितजललवा जृम्भणैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्क भोक्तुमिच्छोः शयनमुखफणाचक्रवालोलपधानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चिरमवतु हरेर्दृष्टिगकेकरा वः ॥

अत्र मुद्राराक्षसे चाणक्येन कौमुदीमहोत्सवे निषिद्धे राक्षसयुक्तो घैतालिकः प्रभाते महलानि पठन् शरद्वतारो वर्तते इति चन्द्रगुप्तस्यागुप्तमावेदयति ।

अथ नैयायिकी । यत्र पूर्वोक्तमेव वाक्यमर्धान्तरे यत्रतरादिभिरुद्घयित्वा निषेद्यते तामूढ-
नैयायिकीमाप्नोति । तद्यथा—कालिदासः “ किं कुन्तलेभ्यः करोतीति ” विक्रमादित्येन पृष्ट-
उक्तवान् ।

असकलहसितत्वाक्षालितानीव कान्त्या मुकुलितनयनत्वाद्वयक्तकर्णोत्पलानि ।
पिबति मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणां त्वयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥
इदमेवोद्घयित्वा विक्रमादित्यः प्रत्युवाच—

पिबतु मधुसुगन्धीन्याननानि प्रियाणा मयि विनिहितभारः कुन्तलानामधीशः ॥
यत्र पाठक्रमेण संबन्धानुपपत्तावधंक्रमेण विपर्यय पदानि योज्यन्ते सा विपर्ययनैयायिकी । यथा—
स्वयंविशीर्णार्द्रमपर्णवृत्तिता परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यत्राकीर्णमतः प्रियव्रदां वदन्त्यपर्णमिति तां पुराविदः ॥

अत्रातस्तां प्रियंवदामपर्णां वदन्ति पुराविद इति पर्यायेण पदानि योज्यन्ते, यत्र तुत्यार्थपद-
प्रयोगे विभक्तिविपरिणामेन विशेषणविशेष्ययोर्योज्यन्ते सा विपरिणामनैयायिकी । यथा—

दन्तोज्ज्वलासु विमलोपलमेखलान्तास्सद्रत्नचित्रकटकासु वृहन्नितम्बाः ।
अस्मिन् भजन्ति घनकोमलगण्डशैला नार्योऽनुरूपमधिवासमधित्यकासु ॥

अत्र सप्तम्यन्तानि प्रथमान्तानि च विशेषणानि नारीरधित्यकाश्च विभक्तिविपरिणामतो विशेषयन्ति ।
एतेन वचनविभक्तिपरिणामो लिङ्गविपरिणामश्च व्याख्यातः । तयोराद्यो यथा—

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिन द्विजेन्द्रकान्तं श्रितव्रक्षसं श्रिया ।
सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवो गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्वयासिपुः ॥

द्वितीयो यथा—

रोचिष्णुकाञ्चनचयांशुपिशङ्गिताशा वंशध्वजैर्जलदसंहतिमुल्लिखन्त्यः ।

भूर्भुतुरायतनिरन्तरसन्निविष्टाः पादा इवाभिवभुरावलयो रथानाम् ॥

यत्राकाङ्क्षानिवृत्तयेऽर्थान्तरमध्याह्रियते, साध्याहारनैयायिकी । यथा—

न दानेन न मानेन न शास्त्रेण न सेवया ।

न शस्त्रेण न शास्त्रेण सर्वथा किमपि स्त्रियः ॥

अत्र वशीभवन्तीत्यादिरध्याहार । यत्र लिटादेरधुर्ता विधिनिषेधो वा सर्ववाक्यानां विधिनिषेधपरत्वे न प्रकट्यते सा वाक्यशेषनैयायिकी । यथा—

तदेतत्काकतालीयं तदेतद्वा घुणाक्षरम् । यदनात्मवतामायुर्यच्चाानीतिमतां श्रियः ॥

तस्मादात्मवता नीतिमता भवितव्यमिति वाक्यशेषः । यत्र सन्निहितानुपपत्तौ व्यवहितमाश्रीयते सा व्यवहितविकल्पनानैयायिकी । यथा—

दिलीपानन्तरं राज्ये तं निशम्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रधूपितो राज्ञं हृदयेऽग्निरिवोत्थितः ॥

अशास्त्रेर्निशमनाक्रियासम्भवात् पूर्वकालत्वायोगे तं निशम्यापि राज्ञां रजतामिति व्युत्पत्तिकालार्थो व्यवहितो व्यपेक्ष्यते । तेनायमर्थः सम्पद्यते । तः राज्ये प्रतिष्ठितं निशम्य राजाभिमानमुद्रहतां हृदयेऽग्निरिवोत्थित इति । एतेन गुणकल्पना नैयायिक्यपि व्याख्याता । यथा—

चंदणिहिण्क्वचलणाणहभमिरमराळणि हिणुअवरवआ ।

कमळवणदिण्णहत्था अणुसिरीभुवणमोअरइ ॥

आदिग्रहणाद्रपोद्धारवाक्यमेदादयो गृह्यन्ते । तेषु यत्र वृत्तिच्छन्नस्य सर्वनामादिभिरपोद्धृतानुसन्धानं क्रियते सा अपोद्धारनैयायिकी । यथा—

विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गल निपेक्ष्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।

जगच्छरण्यस्य निराशिपः सतः किमाभिराशोपहतात्मवृत्तिभिः ॥

अत्र वृत्तिच्छन्नयोर्विपद्विभूतिपदयोरभिरिति सर्वनाम्नानुसन्धाने जगच्छरण्यस्य किं विपद्भिः, निराशिपः किं विभूतिभिरित्यर्थः सङ्गच्छते, एकवाक्यत्वेऽप्यपेक्षितानुवाचौ यत्र वाक्यान्तरमुपकल्प्यते सा वाक्यमेदनैयायिकी । यथा—

तुहअसमं सोहग्गं अमहिलसरिसं च साहसं मज्झ ।

जाणइ गोलाऊरो तासारत्तद्धत्तरत्तोअ ॥

अथ तवासम सोभाग्यमस्तीजनेचित्तं च मे साहस गोदावरीपूरो जानातीत्येतावदेकं वाच्यं नैकं साधो प्रमाणमित्यपेक्षया वर्षारात्रार्धरात्रश्चेति द्वितीयम् । अन्यथा होक्वाक्यतायां यथासङ्गमनु दशसमानमिति गोदावरीपूरस्वस्तोभाग्य वर्षारात्रार्धरात्रस्तु मत्साहस जानातीत्ययमर्थं सम्पद्यते । यदि चायमपि न यथासङ्गमस्य विषयः कोऽन्यो भविष्यति ? तत्र को दोष इति चेद्विवक्षितार्था सिद्धिः । यथासङ्गमपक्षे हि येषु त्वं पङ्क्तिवितरताप्रतानावधारितेषु गोदावरीतट गुहागृहेषु कामपरवशाभिर्बराटनाभिरभिसार्यमाणो विहरति पूर एव, तेषु यदि प्रवेष्टुमीष्टे याति चाह प्रसुप्ताशपजनपदं प्रपदम्भोधतान्धकारनिस्सञ्चारे प्रावृष्णिनीधे परिभ्रमन्ती महासाहसानि वर्षारात्रार्धरात्र एव यदि द्रष्टुं शक्नोति, न पुनरन्यस्येतत्सामर्थ्यमित्ययमर्थः सङ्गच्छते । न चायं मस्या विवक्षितः अपि त्वेव नाम त्वं सुभगे सपव नाम चाह साहसिनी याधरात्रे वर्षा-सुपूर्पूर्णा गोदावरीमुहह्वयागणितप्राणसशया त्वामभिसारितवत्यसि, तस्माद्वृत्तमनुकृत्यमानेन साभाग्यातिशययोगाद्बहुबलमेनापि त्वयानुरक्ताया मर्यनुमोदो न मोक्ष्य इति ॥

अथ यत्र साधर्म्यादिभिरर्थान्तरेऽनुवृत्तं पदार्थधर्मो वचनेन निवर्त्यते सा वचननैपेक्षी, सा तु प्रतीयमाननिवृत्तिनिमित्ता च । तयोराद्या यथा—

मूले कण्टकसन्ततिरुपरि च प्रिकचानि रक्तकुसुमानि ।

एतावतैव शरमलिरनुहरति न पङ्कजवनस्य ॥

अत्र शरमलिसादृश्यं कण्टककुसुमसाधर्म्यात्पङ्कजवनेऽनुवृत्तं प्रतीयमानसौगन्ध्यादि गुणभाव-सूचकेन वचनेन निवर्त्यते । द्वितीया यथा—

कार्यज्ञः प्रष्टव्यो न पुनर्मन्यो मम प्रियो वेति ।

गुरुरन्नासनसेव्यः प्रियानितम्नः कदा मन्त्री ॥

अत्र यो यस्य मान्यः प्रियो वा स तस्य मन्त्री सामान्येन मान्यत्वप्रियत्वाभ्यां मान्यप्रियाप्रिया अनुवृत्ता प्रष्टव्यता प्रियानितम्बदष्टतावष्टम्भशोभिनाभिधीयमानकार्यज्ञत्वाभावसूचकेन वचनेन निवर्त्यते । यत्रासम्भवेन विधेयं निषिध्यते सा असम्भवनैपेक्षी । सा द्विधा, अप्रस्तावनिमित्ता, अनुत्पादनिमित्ता च । तयोराद्या यथा—

वेरिसिण्णकरंगुलि परिग्गहकखल्लिअळे हणीमगे ।

सोत्थिच्चि अणसमण्ड पिअसहिळेहम्मि मिंळिहिमो ॥

अत्र स्वस्तीति पदस्यासमाप्तौ सन्देशदानादेस्तदुत्तरकालभाविनोऽप्रस्ताव इति तन्निमित्तत्वेना-सम्भवेन लेप्यस्य विधेयत्वं निषिध्यते । द्वितीया यथा—

लङ्वप्पडवि उदुदुत्थडाकउ अह्माणइएसि पुत्तमह ।

च्छ . . . जलदहि उज्जे विजिम आआसि ॥

अत्र भूतोऽप्यनुत्पत्तौ तदुत्तरकालभाविनस्तत्रोत्पादस्यासम्भवेन तत्क्रपानुत्पादविधेयस्य विधिष्यते यत्र विरोधिना शब्देनार्थेन वा कार्यं निवार्यते सा विरोधनैपेक्षिकी । तयोऽपि यथा—

तेपुच्छिज्जहिपत्तडि जेतहि दिसिहि न एति । जेहीसदिङ्गिगोरधीतेदुकरुजीअन्ति ॥

अत्र ते वार्ता प्रष्टव्याः । ये तस्या दिशो नायान्तीति पूर्वापरविरोधिनेत्याहुयेत् केनचित्प्रथमा न प्राप्नोति यथा नीलशब्दस्तावदयं स्वार्थसामान्यवचनो व्यतिरेकात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमर्थेव सम्बध्यते, तथैवोत्पलशब्दोऽपि । यदेव केवलमव्यतिरेकार्थमिधायि पदं पदान्तरसन्निधानेऽपि तत्तदेव ततो यमर्थमिधातुं योग्यमवधूतमस्य रूपं तमेव पदान्तरसन्निधावपि प्रत्याययति । रूपमेतन्नहि रसनमसन्निधौ दर्शनस्य मधुरादिव्यञ्जकदर्शनसन्निधौ नीलादिव्यक्तिसामर्थ्यं लभते । किन्तु पदयोः परिच्छिन्नार्थः पुमांस्तयोः सन्निधौ प्रयोगसामर्थ्यादर्थयोः परस्परपक्षेपयोग्यत्वादेकवाक्यरूपानुग्रहाच्चान्योन्यं प्रधानोपसर्जनभावेन विशेषणविशेष्य एवमपैति । तथा हि । यत्र विशेषणं विशेष्यं चैकस्मिन्नर्थे संभेदं प्रतिलभते तत्र यदशब्दः स पूर्वोत्तरपदाधिष्ठानमेनं प्रत्याययति । उत्पलशब्दोऽभिप्रवर्तमानः सर्वोत्पलाद्यग्रहरूपेण प्रवर्तते । तत्रैव नीलशब्दः प्रवर्तमानो विशिष्टाद्यग्रहरूपेणावच्छिन्नमिति । यदि वा नीलमिर्येतत्प्रवर्तमानन्यूनाधिकभावमनपेक्षमाणमनेनैव धर्मेण सर्वयोग्यं सदुत्पलमिति शब्दान्तरेण विशिष्टायां योग्यतायां नियम्यते । अथवा यथा कृष्णः शुक्लश्चायं मृगः सारङ्गः शाबल इति वा, तथा नीलोत्पल इत्युभयरूप एवार्थात्मा ह्युभयं सन्निवेदयते । नीलं चोत्पलं चैकं नीलोत्पलमिति तौ यस्मिन्नुभयगुणमनुविभागमाप्यमानौ संमूर्च्छिताविवाधौ भवतः तत्तयारेकेमधिकरणं । यदिवा नीलशब्दः प्रवर्तमानो नीलगुणमात्रमुपादाय प्रवर्तते न त्वनेनोत्पलादय उपात्ता अपि परित्यक्ता । एवमुत्पलशब्दो विजातियोगमात्रमुपादाय प्रवर्तते । न नीलादींस्त्वज्जति । नोपादत्ते । तत्र यदेव मिश्रेऽयं रूप इदमिति सत्येनाम्ना प्रत्यवष्टुदयमाने उपश्लेषेते नीलमुत्पलं चेदं द्रव्यमिति, तदा शब्दभेदाद्विभक्तमेव द्रव्यं विशेषणं विशेष्यमाधिक . . क पदद्वयसन्निधानायत्तत्वाद्विशेषणविशेष्यभावस्य वाक्यार्थत्वं, न पदार्थता । तदिदमुक्तं—यदत्राधिकृतं वाक्यार्थः स इति . . नीलमुत्पलमिति । विशेषणविशेष्ययोर्द्वयस्य च विशेष्यत्वादुपसर्जनत्वाप्रतिद्धिः यथा हुत्पलशब्दो नीलशब्देनामिसम्बन्धमानो विशेषवचनस्तथा नीलशब्दोऽप्युत्पलशब्देनामिसम्बन्धमानो विशेषवचनः सम्बध्यते, नैवम् । एकस्यात्र प्राधान्यं विवक्षितं अपरस्य उत्पलस्य चात्रा प्राधान्यं विवक्षितं नीलशब्दस्योपसर्जनत्वमिति । यदा तर्हि नीलस्य प्राधान्येन विवक्षा उत्पलस्य चोपसर्जनत्वेन तदा कर्तव्यं सामानाधि-

करण्य, न तसौ द्वन्द्व उत्पल च नील चेति । नापि पट्टीसमास उत्पलस्य नीलमिति, अपि तु द्वाविमौ प्रधानशब्दावेकसिन्नर्थे युगपदुपलभ्येते । न च द्वयोः प्रधानयोरेकसिन्नर्थे युगपदुपलभ्येते प्रयोजनमस्तीति प्रयोगसामर्थ्याद्भ्रम्यते । नूनमेकमिद्विप्रधानं तद्विशेषकं चापरम् ॥

एतावान् सन्देहः किं निशेप्य ? किं निशेषणमिति । तत्र द्रव्य विशेष्य गुणो विशेषणं द्रव्यस्यान्यानपेक्षिण साक्षात्क्रियासूपयोगेन प्राधान्यात् ॥

ननु गुणस्यापि साक्षात्क्रियासूपयोगो दृश्यते यथा 'श्वेत छागमालभते'ति, नैवम् । इदं श्वेताभावे कृष्णमपि छागमालभते न तु श्वेता पिष्टपिण्डीमालभ्य वृत्ती भवति । एवमुपचारप्रवृत्तापि पुरुषस्यात्र इत्यादौ यद्यन्तर्भूतोपमानसम्बन्धप्रतीतमेदो व्याप्रादिशब्दैरुपमेयं पुरुषादिरभिधीयते तदा सामानाधिकरण्योपपत्तौ उपमित व्याप्रादिभिः सामान्याप्रयोग इति समासो भवति । एवं प्रपचति साधु पचतीत्यादयो द्रष्टव्याः । कथं पुनः सामानाधिकरण्येन क्रियाविशेषणत्वे साध्यादयोऽसत्त्ववचना भवन्ति । उच्यते, उपसर्गाणामिह क्रियाविशेषणानामप्यसत्त्वभूतानामेव क्रियां प्रति गुणभावो भवति, यथा पच्यादिकं विशेषे स्थापयन् असत्त्वार्थः प्रशब्दो विशेषणत्व लभते, एव साधुशब्दोऽपि क्रियात्मकभूत धर्ममुत्कर्षादिक क्रियात्म्यमसत्त्वभूत क्रियानुप्रविष्टमभिदधानः क्रियानुरोधादेवासत्त्वभावमापन्न क्रियाविशेषणत्व लभते, कथं पुनः प्रपचतीत्यादौ प्रादेरभ्य विशेषणत्वे क्रियामागेनैव सम्बन्धो भवति ? सति वा कथमुभयविशेषणत्वम् ॥

उच्यते । यथा मासोजातस्येति मासाख्यः क्रियाकलापः कथं प्रथमकुक्षिवियोगाख्यस्य जन्मनोऽवधिभावेन परिच्छेदको भवति जन्मप्रतिलब्ध्यां वा सत्ता समावृत्त्या परिमिमीते, यथा च कष्टधित इत्यत्रोपात्तक्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ताऽभ्यन्तरीकृतसाधनसम्बन्धः क्रियायोगे धरति-क्रियासंबन्धात्कष्टे कर्मत्वमिति श्रयणक्रियापूर्वं कष्टेन सम्बन्धमनुभवति, यथा च वृक्षाद्वीत इत्युपात्तक्रियावच्छिन्न कर्ता भयक्रियासंबन्धाद्भूकस्यापादानत्वमिति भयक्रियापूर्वकं वृक्षेन संबध्यते, तथेहाप्युपात्तपच्यादिक्रियाविशेषपरिच्छिन्न कर्ताऽभ्यन्तरीकृतसाध्यसाधनसम्बन्धः क्रियायोगे प्रादीनामुपसर्गत्वमिति क्रियापूर्वकं प्रादीना सम्बध्यते इति । सर्वेऽपि च समुदायसम्बन्धिनोऽवयवस्पर्शेनैव तद्वता समुदायेन सम्बध्यन्ते । तदुक्तम्—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना । संस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्तेतद्वता सह ॥ इति ॥

व्यपेक्षादिभिरैकार्थपरतयोपात्तानां पदार्थानां मिथोऽसिन्नयनमन्वयः । स त्रिधा—शाक्तो वैभक्तः शक्तिविभक्तिमयश्च । तेषु कर्मादिशक्तिमिनिर्वृत्तः शाक्तः, सम्बन्धादिविभक्तिमिवैभक्तः, उभाभ्यां पुनः शक्तिविभक्तिमयः । तत्राख्यातसुविविभक्तिभ्यां कर्तृकर्मणोरभिधाने शाक्तो यथा—

अव्यासामासुरुत्तुङ्ग हेमपीठानि यान्यमी । तैरुहे केसरिकान्तत्रिकूटशिखरोपमा ॥

कृदास्याताभ्या मित्रकालस्थकर्तृशक्तिद्वयाभिधाने सुविभक्तिभिः कर्मकरणसम्प्रदानाभिधाने च शाक्तो यथा—

अजित्वा सार्णवामुर्वामनिष्ठा त्रिविधैर्मतैः । अदत्त्वा चार्थमर्थिभ्यो भवेयं पार्थिवकथम् ॥

आस्यातविभक्त्या हेतुशक्त्यभिधाने सुविभक्त्याच कर्मकर्त्रपादानाधिकरणशक्त्यभिधाने यथा—

स सेतुं बन्धयामास प्लवर्गैर्लवणाम्बुधौ । रसातलादिवोत्तीर्णं शेषं स्वप्नाय शार्ङ्गिणः ॥

स्वप्रायेति कर्तरि पृष्ठी न सम्यग्धे, भावपत्र चतुर्थी न तादृश्यं । आस्यातेन कर्मभिधाने तद्वितेन कृते च कर्माभिधाने सुपा कथिताकथितकर्माभिधाने च शाक्तो यथा—

विपक्षमखिलीकृत्य प्रतिष्ठा खलु दुर्लभा । अनीत्वा पङ्कतां धूलिमुदकं नावतिष्ठते ॥

सम्यग्धविभक्त्या वैभक्तो यथा—

यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।

यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः ॥

शेषविभक्त्या वैभक्तो यथा—

भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः । बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठा नरेषु ब्रह्मवादिनः ॥

उपपदविभक्त्या वैभक्तो यथा—

नमस्तुङ्गशिखश्चुम्बिचन्द्रचामरचारवे । त्रैलोक्यनगरारम्भमूलस्तम्भाय शम्भवे ॥

सम्यग्धनविभक्त्या च वैभक्तो यथा—

अवनिपन्नवद्विव्योमतोयान्तरात्मन्नहिमकर हिमांशो विश्व त्रिश्रैक्योने ।

हर भव शिव शर्व त्र्यम्बकेशान रुद्र त्रिनयन वृषकेतोऽनन्तमूर्ते नमस्ते ॥

कारकविभक्तिः सम्यग्धोपपदशेषसम्यग्धनविभक्तिभिश्च शाक्तिविभक्तिमयो यथा—

तीर्थेषु सत्सु द्विजसत्तमेभ्यः श्रियं द्विषाविष्टजनानुपत्ताम् ।

समाधिनामानमजस्रमेव कस्य प्रदातुं त्वद्वतेऽस्ति शक्तिः ॥

यत्र लुप्तास्वपि विभक्तिषु शक्योऽवभासन्ते विभक्तयश्च साक्षादुपलभ्यन्ते सोऽपि शक्तिविभक्ति-
मयः । यथा—

वित्रस्तशत्रुः स्पृह्यालुलोकः प्रपन्नसामन्त उदूढसत्वः ।

प्रतिष्ठितः कार्यसमाधिसत्रे जितावनिः कोऽत्र भवानिवान्यः ॥

यत्रैकतः शक्तिरन्यतो विभक्तिस्सोऽपि शक्तिविभक्तिमयो यथा—

निरीक्ष्य सरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।

असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥

अत्र यदि जनिक्रियातो निरीक्षणक्रियायाः पूर्वत्व तदा कर्तुमेदाप्राप्ति कथाप्रत्ययः । अभिधा-
व्यापारस्तु विघटते पठ्याभिहितस्य कर्तुं पक्षपातक्रियैव सम्यग्ध, न निरीक्षणक्रियया । कर्तुं
कर्मणो कृतीति पठ्या न लोकाव्ययनिष्ठाऽलक्ष्यं नानामिति प्रतिषेधात् । स च विभक्तिपरिणामा
ध्याहारविपर्ययाप्यमेदव्यवहितकल्पनागुणकल्पनाभिरुपपद्यते । तत्र राधेयं निरीक्ष्य मृत्युरपि
भयेषु पक्षपातो भवतीति विभक्तिविपरिणामः राधेयं निरीक्ष्य स्वसामर्थ्यं विमृशतो मृत्योरपि
भयेषु पक्षपातो जायेतेति वाक्यमेदः । राधेयं निरीक्ष्य मारयतीति मृत्योरपि भयेषु पक्षपातो
जायेतेति द्युत्पत्तिकालाधिताया व्यवहितायाः क्रियायाः व्यवहारकालेऽप्याभयणात् व्यवहित-
कल्पना । निरीक्ष्येव निरीक्ष्येति पक्षपातनस्याचेतनस्यापि चेतनगुणाध्यारोपेण गुणकल्पना । यदाह—
मुष्णभावे सति प्रयोजने निमित्ते च सत्युपचारः प्रवर्तते, दृष्ट्वाचेतनेऽपि प्रेमादौ चेतनादि-
क्रियोपचारो यथा—

प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि ।

अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥

अथ किमभिहिताना पदार्थानामग्नय उताग्नितानामभिधानम् । उच्यते अस्त्यत्र मतमेदः, तत्रैके
वर्णयन्ति, अग्नितानामभिधानमभिहितानां चान्वयः । केचिद्ब्रुवते, नाग्नितानामभिधानं, न
चाभिहितानामग्नय इति ॥

तत्राभिधानवादिन एवमाहुः । द्युत्पत्तिपलेन हि शब्दोऽर्थमवबोधयन्ति वृद्धव्यवहारात्
द्युत्पत्तिश्च वृद्धश्च वाक्येनैव व्यवहरन्ति न पदेन, यथार्थप्रकरणादिगम्यपदार्थान्तरसहकृतं पदं
प्रयुज्यते तदपि वाक्यमेव—

यदप्येक पदं दृष्टं चरितार्थक्रियं क्वचित् । वाक्यं तदपि मन्यन्ते सम्बोधनपदादिवत् ॥
यच्च कोऽयमिति प्रश्ने गौरश्च इति बोध्यते । तत्र लभ्यत इत्यादिः प्रश्नोक्तैव क्रियेप्यते ॥

वाक्यं चैकार्थपरं पदसमूहसंहत्यर्थमभिधाति स तानि पदान्युच्यन्ते समूहश्चैवमेकार्थः स्यात्, एवं च संहत्यर्थमभिदधुः पदानि । यद्येकैकं पदमभिन्न एवायं व्याप्रियते तत्र यथा त्रयोऽपि प्राचाण उखा धारयन्ति, चत्वारोऽप्युद्यन्तारः शिविकामुद्यच्छन्ति, सर्वाण्यपि कारकाणि पाकं साधयन्ति, तथा पदान्यपि सर्वणि वाक्यार्थमन्ववगमयन्ति, वाक्यार्थश्च क्रियाकारकसमग्ररूपः । तत्र कारकाणां क्रियासम्बन्धोन्मुखतया क्रियाणां च कारकविरहासहिष्णुत्वेनान्वितानामेव स्वशब्दैरभिधानं भवति । एवं च सति वाक्यार्थस्य साक्षादेव शाब्दत्वमुपपद्यते नत्वभिहितान्वयपक्षवत्पारम्पर्येणेति । तदभिहितान्वयवादिनो न मृष्यन्ते, तेद्येवमाहुः, अनवगतपदार्थकस्य वाक्यार्थसम्प्रत्ययादर्शनात्पदार्थप्रतिपत्तिपूर्विकैव वाक्यार्थप्रतिपत्तिः, ता प्रतिपत्तिं पदार्थप्रतिपत्तिश्चैवमवकर्तते । यदि तावानेव सोऽर्थः पदेनाभिधीयते पदार्थान्तरान्विते तु तस्मिन्नभिधीयमाने कदम्बरूपार्थप्रतिपत्ते पदार्थप्रविभागो न प्रकल्पेत । अस्य पदस्य जातिरर्थोऽस्य द्रव्यमस्य गुणोऽस्य क्रियेति आवापोद्वापाभ्यां तदवधारणमिति चेत् नैवम्, तत्रापि कदम्बरूपार्थप्रतीतेरनपायात् ॥

किञ्च प्रतियोगिनामनन्ततयान्वयस्यानन्त्यात्तद्वन्वयानन्त्येनान्विताभिधायिन्याः सम्बन्धग्रहणमशक्यमिति दुरवगमं पदार्थयोः सम्बन्धग्रहं, तदनपेक्षत्वे प्रथमध्रुतादपि तदर्थप्रतिपत्तिः प्राप्नोति । गामानयेति वाक्यादश्ववन्धननियोगः प्रतीयेत, वृद्धव्यवहारेषु च वाक्यादपि भवन्ती व्युत्पत्तिः पदपर्यन्तैव भवति । इतरथाहि प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्ष्येत सा चानन्त्यादुरपपादेति शाब्दव्यवहारोच्छेदः स्यात् । दृश्यते चाभिनवकविश्लोकात् वाक्यार्थप्रतीतिः, सा च पदपदार्थयोरेव व्युत्पत्तावुपपद्यते, न वाक्यार्थयोरिति नास्त्यन्वितभिधानम् ॥

अपिचान्वयस्यान्वितविशेषणत्वात्तदभिधानमन्तरेणान्वितोऽभिधानु न शक्यत इत्यन्वयाभिधानमङ्गीकरणीयम् । न च तदेकया शक्यता शक्यतेऽभिधानमिति शक्यन्तरकल्पनाप्रसङ्गः ॥

अपिच गामानयेत्यत्र यदा गोशब्देनानयत्वर्थविशिष्टं स्वार्थोऽभिधीयते तदा गवार्थस्याप्राधान्यम्, यदाच आनयतिना गवार्थविशिष्टं स्वार्थं तदा तदर्थस्येत्येतस्मिन्वाक्ये प्रधानद्वयोपनिपाताद्वान्वयमेदापत्तिः ॥

अपिच प्रकृतिप्रत्यययोरन्योन्यान्वितस्वार्थभिधानलब्धपदभावयोः पदार्थान्तरान्वितार्थवाचकत्वमिति द्विरभिधानं स्यात् ॥

किञ्च पदेनान्वितः स्वार्थोऽभिधीयमानः किमभिहितेन पदार्थान्तरेणान्वितोऽभिधीयते उत्तानभिहितेन । अभिहितेन चेदेकसादेव पदात्तदार्थोपरज्जकृतितीयपदार्थावगतेः पदान्तरोच्चारणवैयर्थ्यम् । एवंचैकमेव पदमखिलपदाभिधेयार्थवादि सम्पन्नमिति तेनैव व्यवहारः स्यात् । न चासौ सम्पद्यते । गौरिति ह्युक्ते सन्निगुणक्रियावगमाश्रयायते किमुपादीयतामिति, नियतगुणक्रियानुरक्तस्वार्थप्रतिपादने तु न हेतुरस्ति । पदान्तरसंनिधानं नियमहेतुरिति चेत् तदपि जपमन्त्रा

दिपदस्यस्वरूपमात्रेण सन्निधानात् विशिष्यते । अयामिहितेन तदपि तर्हि पदमन्विताभिधायितया पदान्तरोत्थमर्थाभिधानमपेक्षते तत्तद्धेतरेतराश्रयमनवस्थाचक्रक या प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयमनन्वितमेव स्वार्थमभिधत्ते प्रथमेन किमपराद्धम् । एव च सर्वपदे स्वार्थमात्राभिधानादमिहितान्वय एव भवति ॥

किञ्चाहुत्यग्रे हस्तियूथशतमिति नास्त्यन्वयो योग्यत्वाभावात्, अन्विताभिधानवादिनां त्वन्वितस्याभिधानात्तत्राप्यन्वयः प्राप्नोति ॥

अपि चान्विताभिधानवादिना पुरुषवाक्यादेवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययो नैवमर्थं प्रति सिद्धान्तः । तेहोवमाहुः । वाक्यार्थकार्यभूतात्प्रत्ययितस्य यत्कुस्तदर्थविषय पूर्वविज्ञान कारणभूत मनुमीयते तस्य च ज्ञानस्य ज्ञेयाव्यभिचारित्वात् ज्ञेयभूतार्थनिश्चय इति न वाचकशक्त्यार्थावगमः । एव च वाचकशक्तिरेव नावधार्यते कुतोऽन्विताभिधानमिति तस्मादमिहितानां पदार्थानामन्वय इति युक्तम् । पदानि हि स्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि ॥

अधेदानीं पदार्था अवगता वाक्यार्थं गमयन्तीति । अत्रान्विताभिधानपक्षे कदम्बकरूपार्थप्रतिपत्तेः प्रतियोगिनां चानन्ततया सम्बन्धग्रहणस्याशक्त्या दुरवगम पदार्थप्रतिभाग इति, तदिदं व्युत्पत्त्यनभिज्ञस्य चोद्यम् । नहोवं व्युत्पत्तिः । गोशब्दस्य शुद्धान्वितोऽर्थः इति, स हि व्यभिचरति कृष्णान्वितस्यापि तदर्थस्योपलम्भात्, नापि सर्वान्वितः, आनन्त्येन दुरवगमत्वात्, किन्वाकाङ्क्षितसन्निहितयोगार्थान्तरानुरक्तोऽर्थः इति, एतां च व्युत्पत्तिं वाक्यान्वये पदवापोद्घापविरचनावैचित्र्यमात्रं सङ्गनयन्ति । यतः—

ओप्यन्ते चोद्भूयन्ते च स्वार्थाः स्वान्वयशालिनः ।

अन्विते स्वे च सामर्थ्यं पदानां तेन गम्यते ॥

तत्र च—

यद्यदाकाक्षित योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तदन्वितः पदेनार्थः स्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥

पदार्थपर्यन्तापि च भवन्ती व्युत्पत्तिरदृशी दृश्यते न शुद्धपदार्थविषया । तथाहि—

नियत साधन साध्ये क्रियानियतसाधना । ससन्निधानमात्रेण नियमः सम्प्रकाशते ॥

गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते । साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते ॥

एवं च सन्निहितयोग्याकाक्षितोपरके स्वार्थं कश्चिद्वृहीतसम्बन्धः सर्वत्र गृहीतो भवतीति नानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सम्बन्धाग्रहणम् । न च कदम्बकार्थप्रतीतिः पदार्थात्प्रविभागः । तदुक्तम्—

आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसङ्गतान् स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः सश्रिता यदा॥

अनन्यव्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन । कदम्बकार्यरूपायाः प्रतीतेश्च न सम्भवः ॥

इति । ततश्च पदपदार्थयोस्सम्बन्धग्रहणोपपत्तां न प्रथमधुतापि पदार्थप्रतीतिर्न गामानयेति चान्यादेश्च बन्धननियोगः, न प्रतिवाक्य व्युत्पत्त्यपेक्षा, न चाभिनवकविश्लोकवान्यार्थप्रतीतिर्भवतीति । यदपि चान्विताभिधाने शक्तिद्वयकल्पनागौरवमाशङ्कितं तदपि नास्ति । अन्यवच्चा ह्यन्वितता । तदभिधानेनान्वितोऽभिहितः स्यात् । न हि दण्डोऽन्यत् दण्डो नमिधीयत इति सम्भवति पर विशेषः । तत्र प्रकृत्या विशेषणाभिधानं इह तेनैवान्यतस्तदलाभात् । अतोऽन्विताभिधानशून्यैवान्वयोऽप्यभिधीयत इति नास्ति शक्तिद्वयकल्पनागौरवम् । तदुक्तम्—

व्यतिपत्कार्ययुद्ध्या हि व्यतिपङ्गे [ङ्गो] निशम्यते । अपरं तु न संसर्गप्रतीतेरस्ति कारणम् ॥

प्रतिपत्त्याऽन्वयं यस्मात्प्रतीयादन्वितः पुमान् । व्यक्ति जातिमिवार्थोऽसाविति सपरिकीर्त्यते ॥

योऽपि प्रधानद्वयशङ्कया वाक्यमेदलक्षणो दोषः सोऽपि नोपपद्यते । यतोऽन्वितः सम्बन्ध उच्यते तत्र कश्चित्प्रधानतया सम्बन्धः कश्चिद्रूपतया, यश्च यथा सम्बन्धः स तथैवोच्यत इति नैकस्मिन्वाक्ये प्रधानद्वयप्रसङ्गाद्वाक्यमेदलक्षणदूषणोत्पत्तिः । तदुक्तम्—

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योन्यसमन्वयात् । पदार्थावेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः ॥

प्रतिपत्तिर्गुणानां तु प्रधानैकप्रयोजना । तत्प्रतीत्येककार्यत्वाद्वाक्य . . . कममुच्यते ॥

यच्च प्रकृतिप्रत्ययो पदस्य चाभिधाने द्विरभिधानमुक्तं तदपि न सम्यक् प्रकृत्यान्वितस्यार्थो विधीयते, प्रत्ययश्च प्रकृत्यर्थान्वितं पदार्थान्वितं च स्वार्थं ब्रवीति, प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्य पदापेक्षित्वादिति कुतो द्विरभिधानम् । नत्वेवं पदस्यान्विताभिधायित्वं न स्यात्, प्रत्ययस्यैव प्रकृतिसहितस्य पदत्वात् ॥

किञ्चायमभिहितान्वयपदादिनोऽपि तुल्यो दोषः । ततश्च—

यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृश्यार्थविचारणे ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ भूतः प्रत्ययार्थं सहेति च । यदाहुः सूरयस्तेन प्रत्ययं [तदन्तं] पदमिष्यते ॥

यच्चानभिहितपदार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधानपक्षे पदान्तरोच्चारणवैयर्थ्यमित्यादि, अभिधानपक्षे पुनरितरेतराशयादिदूषणमुक्तं तदुभयपक्षानभ्युपगमेनैव निरस्तम् । यतो नास्माकमय पक्षः, प्रथम धुतान्येव पदानि स्वार्थान्योन्यमन्वितानभिदधति । अपि तु यस्य यावन्तोऽर्था सम्भवन्ति तच्छ्रवणे तावन्तः स्मृतावुपस्थाप्यन्ते, ततश्चाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतादिसम्पादितनियतमिध स्तमन्वयाः पदैरेव स्मृत्युपाखण्डैरभिधीयन्ते । तथाहि—यस्तावद्वृहीतसम्बन्धो यस्य च सम्बन्धः प्रहणसंस्कारो नोत्पन्नः प्रभवस्तो वा स वाक्यार्थप्रतिपत्तां नाधिक्रियते, यस्त्वनवभ्रष्टसम्बन्धः

ग्रहणपंस्कारः सपद पद श्रुत्या नून तावदिदं स्मरति इदमिदमस्यार्थस्याकाङ्क्षितसन्निहितपरि-
जनविधित्सितः प्रियाप्रवृत्तिप्रश्नो निषिध्यते । द्वितीया यथा—

पिअसंगम किं वहि हडिपि अहोपरोक्षसहोद्वेग । मडवेन्निविन्नासि आग्निहणएव न तेव ॥
अत्र समस्तमाणद्वेदसाधारण्येन प्रवृत्तो निद्रार्थस्तद्विरोधिभ्यां प्रियसङ्गमवियोगाभ्यां निषिध्यते,
यत्रार्थित्वाप्रवृत्तमन्येनैव तत्कार्यसिद्धो निषिध्यते सार्वार्थ्यत्वेनैवेधिकी । यथा—

किं तस्स पारएणं किंमग्निणा किं वगव्वप्परएण ।

जस्सउरग्निं णिसम्मइ उल्लाअं तत्थणी जाआ ॥

अत्र प्रावारविलासाग्निगर्भगृहकाणि ह्येवमनीतातिनिवृत्तये प्रवृत्तानि तदर्थकारिणोपाकृष्टार्थानोप-
गूढप्रियाकुचोष्मणा निवर्त्यन्ते । यत्र परिसङ्गपातेनार्धेन दोष निषिध्यते सा परिसङ्गपानैवेधिकी ।
यथा—

वेवावल्लचि उदेरुमुहे सज्जितिलइतकंड । कअकण्णाप्पलिपचसरतहकामहो कोअड ॥
अत्र जगज्जिगीषया चकीकृतकामकोदण्डानुकारिणि मुष्टे विवृष्टेऽपि लोचनोत्पलद्वयस्यैव प्रकाश-
मानत्वात्कुसुमसायकस्य द्वायेव वार्णां न त्रयो न पञ्चेति सज्जितिलके त्रय एव न द्वौ न पञ्चेति
वृत्तकणोत्पले पञ्चैव न द्वौ न त्रय इति परिसङ्गपातेनार्धेन दोष निषिध्यते । यत्रैकावधारणेनान्य-
त्पराक्रियते सा नियमनैवेधिकी । यथा—

तेच्चिअजीआतेच्चे अमग्गणासा अजस्सधनुइट्ठी ।

टिट्ठिअकुवलअविलोअणा णसो जअड कदप्पो ॥

अत्र ज्यामार्गणधनुर्यष्टीनामन्यत्र मेदेनोपलम्भात्कन्दर्पविषयेपि तद्वेदेऽनुवृत्तः कुवलयविलोचना-
दृष्टेस्तेनतेन सन्धानेन तत्तत्कार्यकरणार्थैव सर्वात्मिकेत्यवधारण निवर्त्यते, एतेन नियमसदृश
फलो विनिग्रहोऽपि व्याख्यात । यथा—

भवतु समदना रतये तिलकवती चारुचम्पक च्छाया ।

घनचन्दनधवलकुचा कान्ता तव त्रिद्विपा मटयी ॥

आदिग्रहणादसम्भवनियमो विशेषे प्रत्यक्षश्रुतिरित्यादयो गृह्यन्ते, तयोरसम्भवनियमो यथा—

हारो थणाणसवणा ण कुण्डलमेहला णिअवस्स ।

अच्छीणउणो विभवे विमण्डण कज्जलसलाआ ॥

विशेषप्रत्यक्षश्रुतिर्यथा—

इय गेहे लक्ष्मीरिय ममृतवर्तिर्नयनयो रसावस्या. स्पर्शो वपुषि बहुलश्चन्दनरसः ।

अयं ब्राह्म कण्ठे शिशिरममृणो मौक्तिकरसः किमस्या न प्रेयो यदि परमसह्यस्तु विरहः ॥

येयमुद्भूतसम्बन्धव्यतिरेकेण पदपदार्थानामितरेतर प्रत्याकांक्षासन्निधियोग्यतापेक्षिणी व्यपेक्षेत्युच्यते । वा पुनरियमाकांक्षा नाम ? प्रतिपत्तिर्जिज्ञासा । सा कथं पदार्थानामुपपद्यते ? कारणे कार्योपचारात् । तथाहि—अभिधानपर्यवसानमभिधेयपर्यवसानं च जिज्ञासोत्पत्तिकारण, तच्चोपचारेणाकाङ्क्षेति व्यपदिशन्ति । तत्राभिधानपत्रे द्वारमित्येकपदप्रयोगेऽभिधानमेव न पर्यवस्यति । नह्यनुच्चरिते योग्यप्रतियोगिनि सन्निधायिनि पदे सन्नियतामपात्रियतामित्यादावन्विताभिधानं भवति । वृद्धव्यवहारे चान्वितार्थान्येष पदानि प्रतीयन्ते, बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धस्य शब्दश्रवणसमनन्तरभाविनी विशिष्टचेष्टानुमिता शब्दकारणिका प्रतीतिमन्वितायविषयामवगच्छन्नन्वित एवार्थं पदानामभिधानसामर्थ्यमवधारयति । विश्वजिता यजेतेत्यादौ पुनरेकपदप्रयोगाह्वयेऽन्विताभिधानेऽभिधेयमेव न पर्यवस्यति अत्रानुष्ठेयतयावगतस्य वान्याभिधेयस्यार्थस्यानुष्ठितारमन्तरेणानुपपत्तेस्तदुपपत्तये युक्तैवानुष्ठातृजिज्ञासा तस्या च सत्यामपरिपूर्णत्वावगमाल्लोकवद्भ्याहारे कर्तव्ये योग्यत्वास्वर्गकाम एवानुष्ठाताध्याह्वियते । अभिहितान्वयवादिपक्षेऽपि पदार्थान्तरमन्तरेणान्वयासामर्थ्यात्तदुपपत्तये युक्तैव प्रतियोगिजिज्ञासा, तस्यां च सत्यामपरिपूर्णत्वावयपरि पूरकतयान्विताभिधानवदेव प्रकरणादिवशेन योग्याध्याहारः क्रियते ॥

नन्वेव सति यत्र पदत्रयं प्रयुज्यते गामानय शुक्लामिति लोके तत्राभिधानाभिधेयापर्यवसानयोरसम्भवात्काङ्क्षास्तीति कथमन्विताभिधानम् ? वान्यस्य गामानयेत्येतावतैव परिपूर्णत्वात् । सत्यम्, पदानुचारणमेवमेतत् । उच्चरिते सत्येतस्मिन्नस्याप्यानयतिसन्निधानात्तदेकवान्यत्वावगमादानयत्यन्वितस्यार्थाभिधायित्वावधारणादाकाङ्क्षां च विना तदसम्भवादानयतेराकाङ्क्षा परिकल्प्यते । उक्तं च भाष्यकृता—भवति च सा रक्त प्रत्याकाङ्क्षेति । तेन तत्रान्विताभिधानसिद्धयर्थमेवाकाङ्क्षा, यदि परमयं विशेष, द्वारमित्यादौ तस्यैव पदस्यान्विताभिधानाकाङ्क्षा, गामानय शुक्लामिति तु पदान्तरस्येति । उक्तं च (श्लो) 'अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय वा । प्रतियोगिषु जिज्ञासा या साऽऽकाङ्क्षेति गीयते ।' इति । सा चेयमाकाङ्क्षा विभागे सति भवन्ती व्युत्पत्तावुपलक्षणमाश्रीयते । किमिति पुनः सन्निधियोग्यतैव नाश्रीयते ? निराकाङ्क्षेणान्विताभिधानादर्शनात् अयमेति पुत्रोराज्ञ पुरुषोऽयमपसार्थतामिति पुत्रसम्बन्धनिराकाङ्क्षो राजा न पुरुषेणान्वीयते । कसात्पुनरुभयोः पुत्रपुरुषयोः सन्निधियोग्यत्वाविशेषेऽपि पुत्रेणैव राज्ञ सम्बन्धो न पुरुषेण ? उच्यते, न्यायसाधेयत्वाद्वा नयार्थप्रतिपत्तेः नित्यसाधेयैव राजा सयध्यते तेन सम्बन्धनिराकाङ्क्षा न पुरुषेण सम्बन्धमनुभवतीति आकाङ्क्षाऽपि व्युत्पत्तावुपलक्षणमाश्रीयते । परिपूर्णं योग्यस्य समीपस्याप्यनन्वय व्युत्पत्तौ तेन शब्दानामाकाङ्क्षाऽप्युपलक्षणं, सा चेयमाकाङ्क्षा प्रतियोगिषु न सर्वेषु सहसैव युगपदुपजायते, अपि तु कारणोपनिपातात्कमेण । तथाहि—क्रियया कर्तारमन्तरेणासम्भवात्तद्वगतौ कर्ता प्रथममपेक्ष्यते, स च निष्फले व्यापारे न प्रवर्तत इति कर्मापेक्षते । व्यापारश्च करणमन्तरेणाशक्यः साध्यितुमिति करणापेक्षा । एवमधिकरणादय क्रियाकारकविशेषणादय

आपेक्षणीया इति कारणोपनिपातः स्यात् । क्रियादिषु यथा—

जिज्ञासा जायते बोद्धुः सम्बन्धिषु तथा तथा ।

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधिं प्रतिपद्यते । तदन्वितः पदेनार्थः स्वकीयः प्रतिपाद्यते ॥

॥ अथ सन्निधिः ॥

योग्यस्याकाङ्क्षितस्य यदानन्तर्यं, स सन्निधिः । स द्विधा—अभिधानविषयः अभिधेयविषयश्च । तत्रोच्चारणनिमित्तोऽभिधानविषयः, अविनाभावनिमित्तोऽभिधेयविषयः । तयोराद्यो यथा—

लीलास्मितेन शुचिना मृदनोदितेन व्यालोकितेन लघुना गुरुणा गतेन ।

व्याजृम्भितेन जघनेन च दर्शितेन सा हन्ति तेन गलितं मम जीवितेन ॥

अत्र लीलास्मितादिभिः शुच्यादीनि विशेषणानि यथासाग्रीष्यमपि सम्यच्यते । द्वितीयो यथा—

मा भवन्तमनलः पवनो वा वारणो मदकलः परशुर्वा ।

वाहिनीजलभरः कुलिशं वा स्वस्ति तेऽस्तु लतया सह वृक्ष ॥

अत्र दहत्वित्यादिका क्रिया तदधिनाभावनिमित्तकात्साग्रीष्यादध्याहृतानलादिभिः सम्यच्यते ॥

ननु च सन्निधिवदाकाङ्क्षाप्यविनाभावनिमित्ता किमिति नेप्यते, यद्धि येन विना न भवति नियोगतस्तेन तदाकाङ्क्ष्यते । क्रिया हि कारकाधिनामाधिनी त प्रतीत्य कारक जिज्ञासते । एव कारकमपि बुध्वा क्रियामिति, तदयुक्तम् । जिज्ञासाविरामानुपपत्तेः यथा हाविनाभावेन कारकजिज्ञासाप्युपपद्यते अतः प्रयोजनाभावात् कारकातिरिक्तमन्यत्र जिज्ञास्यते, तर्हि क्रियामाश्रयगमेऽपि यत्र कारकज्ञानेन प्रयोजन नास्ति तत्र जिज्ञासा न स्यात् । अनुष्ठेयतया हि क्रियायामवगतयां कारकोपादानमन्तरेण तदनुष्ठानानुपपत्तेः । कारकज्ञानात् प्रयोजनवद्वर्तमानापदेशादौ त्वननुष्ठेयतया नास्ति कारकज्ञानेन प्रयोजनम् ॥

अथ च तत्रापि वाक्यमपरिपूर्णं मन्यन्ते साकाङ्क्षार्थाभिधायितया चापरिपूर्णता । अत एव च तत्राध्याहारमपि कुर्वन्ति, तत्रापि चानुष्ठेयावगतिस्तत्रापि निश्चेषकारकजिज्ञासा स्यात् । तथा च देवदत्त गामानयेति करणानुपादानादपरिपूर्णता स्यात् ॥

अथैककारकज्ञानेनापि तावदनुष्ठानोपपत्तेर्न कारकान्तरजिज्ञासा देवदत्त गामभ्याज दण्डे-नेति प्रयुक्तेऽपि दण्डशब्दे तदाकाङ्क्षा न स्यात् । ततश्चानाकाङ्क्षितत्वात्तस्य तद्वन्वयो वाक्याये न स्यात् ॥

अथ दण्डपदोच्चारणात्तत्राकाङ्क्षा परिकल्प्यते, अन्यथा दण्डपदस्यानन्वये तत्पदोच्चारण-
मनर्थके स्यादिति । एवमधुनयैकहायन्या पिक्वास्या सोम क्रीणातीत्यन्वयप्रसङ्गः । न हि वेदपदो-
च्चारणेनानर्थकेन भवितव्यमिति किञ्चन प्रमाणमस्ति । न च तत्राकाङ्क्षोदये किञ्चित्कारणा-
न्तरमस्तीति सोमं क्रीणातीत्यतोऽधिकस्यानन्वयिता स्यात् । अतो नाकाङ्क्षायामधिनाभावो
निमित्तत्वेनाश्रीयत इति । आकाङ्क्षावच्च सन्निधावपि सन्निधापकक्रमेणैव क्रमो वेदितव्यः ।
तदनुसारेण चान्वितामिधानमपि तथैवेति ॥

सन्निधिरशब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् । अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥
सहसैव न सर्वेषां सन्निधिः प्रतियोगिनाम् । सन्निधापकसामग्रीक्रमेण क्रमवानसौ ॥
यथायथा सन्निधानं जायते प्रतियोगिनाम् । तथातथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥

॥ यो ग्य ता ॥

अथ का योग्यता ? यदेतत्सम्बन्धार्हत्वं नाम । तद्विधा-मुख्यार्थद्वारकं जघन्यार्थद्वारकं च । कः
पुनर्मुख्यार्थः जघन्यार्थ इति ? श्रवणसमनन्तर साक्षादेव शब्दाद्यर्थः प्रतीयते स मुखमिव प्रथमं
भवतीति मुख्यः । यस्तु गुणसम्बन्धादिव्यवधानेन शब्दादवगम्यते स जघनमिव पश्चाज्जायत इति
जघन्यः । तयोर्मुख्यसन्निधा-जात्यादिमुख्यः, आकृत्यादिमुख्यः, भ्रान्त्यादिमुख्यश्च । तेषु जातिगुण-
क्रियाभिधायिभिः शब्दैर्योऽभिधीयते स जात्यादिमुख्यः । गौः पदा न स्पष्टव्या, शुक्लं गामभ्याज,
पाचकमानय यद्दत्तं भोजयेति । सपवाऽऽलेप्यप्रतिकृतिप्रतिमाप्रतिविम्बादिविषयः आकृत्यादिमुख्यः ।
यथा-भवनमित्तौ कामं चित्रिताः गावः क्रियन्तां, विष्णुं पञ्चामृतेन स्नपय, अप्सु चन्द्रमस पश्येति ।
विपर्ययाद्वासाविवर्तविपरिणामादिविषयो भ्रान्त्यादिमुख्यः । कौयंकौयमनाकाशे शशी, स एष
बालाबाहुमूले बालचन्द्रमा, तदेतदलातचक्रं विस्फुरति, तदिदमिन्द्रायुधं विलोक्यत इति ।
जघन्योऽपि त्रिधा-गौण उपचरितो लाक्षणिकश्च । ययोर्द्रव्यवाचिमिस्सामानाधिकरण्यप्रयोगे
विशेषणविशेष्यभावः प्रतीयते स गौणः । यथा-गौर्याहीकः, सिंहो माणवकः, वृणं लक्ष्मीः,
गोपदं समुद्र इति । समानाधिकरणशब्दप्रयोगे योऽन्यविशेषणत्वेन प्रसिद्धः कुतश्चिन्नि-
मित्तादन्यविशेषणत्वं लभते स उपचरितः । यथा-शुक्लं यशः, मधुर वाक्यम्, सुरभि शीलं
सुमगः स्वभाव इति । यस्तु शब्दोपात्तेनार्थेन क्रिया . . . . सम्प्रयोजनाविनामावात् सट्चरणादि
. . . लाक्षणिको यथा यष्टी प्रवेशय, छत्रिणो गच्छन्ति, मञ्चा क्रोशन्ति, गङ्गाया घोषः
प्रतिवसतीति ॥

नन्वेवं सति जात्यादिशब्दार्थाः सर्वे लाक्षणिका भवेयुः, तेऽपि हि स्वरूपेण क्रियां
साधयितुमपर्याप्तैर्जात्यादिभिरविनाभूतव्यक्तिरूपतयोपलक्ष्यन्ते । नैवम्, जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तानां

क्रियासिद्धिषु गङ्गातीराद्यर्थानामपि समन्वयो दृश्यते । नैवम्, गौरालभ्यतां प्रोक्षतां
विशस्यतामित्यादौ अनपेक्षितव्यक्तीनां गोत्यादिजातीनामपि । एतेनारुणया क्रीणाति, अभिप्राय
जुहोतीत्यादौ गुणक्रियोर्द्रव्यव्यवधानेनापि क्रियासमन्वये द्रव्याणामलक्षणिकत्वमेवेत्यभिहित
भवति ॥

ननु च जातिगुणविद्यापात्रेन जोषतीति नैवम् । अत्र जात्यादीनां विशेष्यते न द्रव्यरूप-
त्वात् । तदुक्तम्—

वस्तूपलक्षण यत्र सर्वनाम प्रयुज्यते । द्रव्यमित्युच्यते सोऽर्थो भेद्यत्वेन विवक्षितः ॥

वृद्धमिहितश्च भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इति । एव च मुख्यवृत्तीनां जघन्यवृत्तीनां च शब्दानां
प्रयोगे योऽर्थो यत्र सम्बन्धित्वेन उपलम्भात् । यद्येव यजेत स्वर्गकाम इत्यादौ स्वर्गयागयो
सम्बन्धित्वेनानुपलम्भात्कथं योग्यत्वेनावधारणम्, अनवधारितयोग्यतयोश्च कथमन्यताभिधानम् ?
उच्यते—

सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यद्व्यवधारितम् । यदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥

साध्यसाधनयोरौ . . . . . ॥

सामान्यात्मकसामर्थ्यात्पसम्बन्धो मुख्यता व्यपेक्षेत्युच्यते । व्यपक्षायता पदार्थानां मिथ
सम्बन्धिरूपता सामर्थ्यम् । तत्रिधा—भेदः, ससर्ग, उभय च । तत्र राशो भृत्य इत्यादौ यदा तावदेत-
द्वधृत परायत्तार्थवृत्तिरयं भृत्यशब्दो न स्वतन्त्रार्थवृत्तिरिति, तदा सामान्येन स्वामिससर्गस्यावधृत-
त्वात् स्वामि . यति स्वयं स्वाम्यन्तरव्यवच्छेदो भेद इत्युच्यते । यदातु राजपुरुष इत्यादा
वनवगतपरायत्तभावस्य पुरुषस्य स्वामिसम्बन्धघोतनाय राजशब्द प्रयुज्यते तदा विशेषससर्गस्य
शब्दोपादानत्वादनवकाशो विशेषान्तरसम्पात तदा एवशब्दा स्वाम्यन्तरनिवृत्तिरर्थादवसीयते ।
यदात्वार्थावगतसामर्थ्ययो प्रतिपत्तिनिवन्धनयोरभेदापक्षाया समासाद्वेध भेदससर्गेण सामर्थ्यं
भवति । यदा नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलमिति । यत्र तु न सम्बन्धयोग्यता न तत्र सामर्थ्यं
यथा—ङ्घ्रिघटे वस्त्रं नीलमुत्पलमालिकर्णं, नेह कश्चिःपुरुष, व्याघ्र सरति, पक्षी पश्य, सखे कष्ट दूर
गच्छ त्व, यूषाय दातु शोभन, शैलान्निसर्प, व्याघ्राद्भय देवदत्तस्य, यज्ञदत्तस्य भार्या, राज पुरुष,
ब्राह्मणस्य सकृत्त्व, अक्षेषु शोण्ड, पिबति पानागारे, अयं दण्ड हराऽनेन फलानि, अन्तरा त्वा च
मा च कमण्डलु, अन्तरेण तक्षशिला पाटलिपुत्र च झुम्रस्य प्राकार, ओदन पच तव भविष्यतीति ।
अत्र प्रथमेष्वभिधेयान्यत्वात् तिङ्ङितिङ् इति निघातो न भवति । क पुनरयं सम्बन्धो
नाम ? अहानिर्व्यपेक्षा व्यतिपक्क इति । तथा हि—सम्पूर्वो यन्नातिरह गर्गो सम्बन्धोऽस्ति
नोवत्सै सम्बन्ध इति । तथा व्यतिपक्के वर्तते, योऽयसा रज्जा वा कीलादौ व्यतिशतौ

व्यतिपत्तो भवति स सम्बन्ध इत्युच्यते, तत्र यदा सम्बन्धस्याहानिरर्थः तदा ऊरीकरोति कारि-
काकरोति शुक्लीकरोति पटपटाकरोति चकासाञ्चकार, विदाङ्कुर्वन्तु लुनीहिलुनीर्हीत्येवाय लुनाति
भ्राष्ट्रमट मठमट खमादयः प्रयोगा भवन्ति । न ह्येते कदाचिदप्यन्योन्यं जहतीति । यदा सम्बन्धश-
ब्दस्य व्यपेक्षा अर्थः तदा गुरुकुलं देवदत्तस्य, सूर्यमपि न पश्यन्ति असूर्यपदया राजदाराः, किञ्चि-
दपि न कुर्वाणः अकिञ्चित्कुर्वाणः, शङ्कुलया कृतः खण्डः शङ्कुलाखण्डः, दध्नोपसिक्तोदोनो
दध्नोदनः, अधेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः, कण्ठे कालोऽस्य कण्ठेकालः, केशेषु च गृहीत्वा प्रवृत्तं
युद्धं केशाकेशीत्यादयः प्रयोगा भवन्ति । एतैः समासावस्थायामपि देवदत्तादीनपेक्षन्ते । यदा तु
सम्बन्धशब्दस्य व्यतिपत्तोऽर्थस्तदोपकुम्भ, नीलोत्पल, गौगर्भिणी, पूर्वकायः, सतर्पयः, पृथन्यप्रोधौ,
कष्टश्रितः, काकः कृष्ण, इति च मिथो विशेषणविशेष्यभावेन व्यतिपद्यन्ते । यत्र हि पूर्वोत्तरपदयोः
सङ्गताथर्था तत्सामर्थ्यं सम्बन्धः । स विशेषणविशेष्यभाव इत्याख्यायते, तत्र चैकस्य प्राधान्यमन्यस्यो-
पसर्जनत्वं । न हि प्रधानयोरुपसर्जनयोरेव वा सम्बन्धः कल्पते प्रधानस्यापराधत्वादुपसर्जनस्य
पराधत्वात् सम्बन्धोपलक्षितपदद्वयं परस्पर प्रधानोपसर्जनभावेन विशेषणविशेष्यभावमासादयति ।
स च प्रधानोपसर्जनभावः कदाचिच्छब्दनिबन्धनः कदाचिदशब्दोपादानः सामर्थ्येनावसीयते । शब्द-
निबन्धनो यदा वैयधिकरण्यं उपसर्जनशब्दा हि प्रधानोपकाराय परिणत स्वार्थमावभाषाणां सम्बन्धि-
नमभिदधानाः प्रथमयैव सस्क्रियन्ते अशब्दोपादानो यदा सामानाधिकरण्यं अपराधतया हि प्राति-
पदिकस्याव्यतिरेके वृथाविर्भवति शब्दस्तदुभयोर्द्रव्यशब्दतायामुपपद्यते, सा च गुणादीनां मतु-
ब्धोपादिना भवति । सोऽयं विभक्तिभेदः सामर्थ्यतश्च प्रधानोपसर्जनभावो द्विप्रकारः कल्प्यमानो
मुख्यवृत्त्या उपचारवृत्त्या च । सम्बन्धविभक्त्या यथा—राज्ञः पुरुषः यूपाय दातुं, कारकविभक्त्या तु
भूयमाणक्रियोऽभूयमाणक्रियश्च । भूयमाणक्रियो यथा—कष्टश्रितः, व्याघ्राद्वयम् । अभूयमाण-
क्रियो यथा—शङ्कुलयाखण्डः, अक्षेषुशौण्ड । मुख्यवृत्त्या यथा—नीलमुत्पलं, वीरपुरुषः । उपचा-
रवृत्त्या यथा—पुरुषो व्याघ्रः, सिंहो माणवकः । विशेषणविशेष्ययोरुपसर्जनप्रधानभावः सामानाधि-
करण्ये विभक्त्यभेदादशून्यः शब्दतोऽवधारयितुं, सम्बन्धसामर्थ्यात्तु प्रतीयते । न हि सम्बन्ध-
प्रधानयोरेव वा सम्भवति ॥

ननु च नीलमुत्पलमित्येकैकपदप्रयोगादनवच्छिन्नानुपहिताश्रयमाधाराधेयसामान्य पदद्वयात्तु
परस्परोपहितव्यवच्छेदं प्रतीयते, तत एव योग्यतादि सम्प्रति योग्यान्वितस्य वाचकमिति ।
एवं च सरता स्मृतमेव अनन्वितमपि स्वरूपमन्वयवादिनोऽपि नायं नियमः भूयमाण एव
पूर्ववर्णजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णः प्रत्यायक इति । बालिशधीतात् प्रागनवधृतार्था-
दपरिज्ञाने सस्कृतस्य पञ्चात्स्मृतादपि भेदार्थावगमदर्शनात्, तेन स्मृत्यारूढस्यागमकावमदोषः,
भूयमाणेन हि पदेन प्रतियोगिसापेक्षत्वादन्विताभिधानस्य प्राक्सहकारि विरहादर्थोऽभिहित
पञ्चादमिषीयत इति किमनुपपन्नम् । तथा चाह—

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् । न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चादन्वितबोधकम् ॥
स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः । अर्थमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयम् ॥

कथं पुनरन्विताभिधायिना पदेन स्वरूपमात्रं सारयितुं शक्यते ? उच्यते—अन्वितस्याप्यभिधानं स्वरूपमात्रस्य विद्यमानत्वाच्चायं नियमः, याद्यद्वृहीतं तावत्स्वकर्तव्यं, अपित्वगृहीतं तु न स्मर्यते इति ॥

ननु च शब्दस्य स्वरूपमभिधानशक्त्यभावाद्प्रामाण्ये कथं शब्दव्यवस्थात्स्वरूपस्मरणं भवति ? उच्यते, न हि यत्प्रमाणं तत्स्मृतिकरणं, किन्तु प्रमाणमेव तत् । यस्य तु येन सह काचित्प्रत्यासत्तिः प्रतीतपूर्वा स तत्र सस्कारोद्बोधद्वारेण शक्तोत्प्रेष्य स्मृतिमाधातुम् । अस्ति च स्वरूपस्यापि तदभिधेयान्तर्गत्या शब्देन सह प्रत्यासत्तिरिति शक्नोति तत्रापि स्वरूपप्रतीतिं जनयितुम् । यथा निर्विकल्पक-दशाप्रतीतमर्थस्वरूपमात्रमभिधेयमपि शब्दं सारयति तथा शब्दोऽप्यर्थमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथा चाहुः—

अन्वितस्याभिधानेऽपि स्वरूपं विद्यते सदा । तेन स्वरूपमात्रेऽपि शब्दो जनयति स्मृतिम् ॥
यथार्थेन प्रमाणेन स्वरूपं स्मर्यते क्वचित् । पदेनाप्यप्रमाणेन तथार्थः स्मारयिष्यते ॥

नन्वेवं यथा स्मृतिसन्निहितत्वमाश्रित्यान्विताभिधानं पदैः क्रियते तया स्मरणस्य प्रत्यासत्ति-निबन्धनत्वाद्देहेषां च स्मरणिनां प्रत्यासत्तिसम्भवात्तेषु स्मृतिसन्निहितेष्वगृह्यमाणविशेषत्वादुपस्थाप्यतेति बोध्यापचर्यार्थान्वितैव केवलाभिधीयेत, सा हि कलायनिर्वापादन्वितापि प्रतिपन्नैति स्मरणात्तदन्विताप्युक्ताभिधीयेत । तथा पचत्यर्थोऽपीष्टकादिकर्मकोऽवगत इति तत्स्मरणाग्नोदनान्वि-तोऽभिधीयेतेति । तत्र शब्दैः स्मारितानामन्यवबोधकत्वाद्बुद्धव्यवहारेऽपि तथा दर्शनाद्य एव हि शब्देन स्मारितोऽर्थस्तेनैवान्विताभिधानमिति कलायनिर्वापाद्यन्विताप्यभिधीयत इति ॥

किञ्चान्विताभिधानं पक्षेद प्रतिनियतार्थान्वयित्वमुपपद्यते । यत्पदान्तराभिधेयतया स्मर्यते तदन्वितस्यैव बुद्धव्यवहारे वाच्यत्वदर्शनात्, यत्रापि चाध्याहारस्तत्रापि सन्निधापितोऽनेन विशेषान्विताभिधानलाभ इति लोक एव ज्ञानमिति न किञ्चिद्विरोधः । अपि च ज्ञानं तावद्देहेनायमर्थोऽन्विता वाच्य इति तत्र यद्यनेनाप्यन्विताभिधानं स्यात् वाक्यमेवो भवेत्, न चासावेकवाक्यत्व-सम्भवे न्याय्यः । तदुक्तम्—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ॥ इति ।

यथोक्तमन्विताभिधानपक्षेऽन्वितस्यैव पदार्थस्याभिधानादङ्गुल्यप्रादिवाक्येष्वप्यन्वयः प्राप्नोति । तत्र स्मृतानामप्यर्थानामयोग्यत्वेनान्वयाभावादनभिधानमेव, पदार्थप्रतिपत्तिस्तु स्मृत्यैवोपपद्यत इति । यत्पुन पुनश्चसामर्थ्यं प्रामाण्याभ्युपगमात्पदानां वाचकत्वशक्तिरेव नावधार्यते । कुतोऽन्विताभिधान-

मित्येतदेव तावद्वक्तव्यं ; न वयं पुरुषवान्यानामर्थं प्रामाण्यमभ्युपगच्छामः । येषामपि चाभ्युपगमस्तेषामपि न दोषः, यतः पदमन्विताभिधायकत्वेन व्युत्पन्न व्यभिचाराशङ्कया लोके न तन्निश्चायकं पश्चादास्तत्वालोचनयानुमितेऽर्थेऽनुवादक तदिति प्रामाण्यमेव नासादयति ॥

ननु च वाचकत्वमपि जहाति, पश्य बालो हि व्युत्पद्यमानः प्रयोज्यवृद्धव्यवहारस्य शब्द-
श्रवणानन्तरभाविनीं विशिष्टचेष्टानुमितां क्रियामन्वितशब्दकरणिका तावदवगच्छति स तथाव्युत्पन्न-
कदाचिद्वान्वितार्थपदरचनामुपलभते । तनोपलभमानस्य तस्यैव विमर्शो जायते, सम्भाव्यमानान्वि-
तार्थपदवचनमिदं वान्ये कथं वृद्धस्यार्थनिश्चयः प्राकृतवृद्धस्यापि हि पुरुषायत्तवास्येनावितार्थ-
पदरचनाशङ्कायामयमेव सम्भवन्निति तस्यैव विचिकित्साया पुनरेव निश्चयो जायते । कृतमनेनाय-
वक्ता इत्यवधारितोऽन्वितार्थान्वये पदानि प्रयुक्ते । तथाविधपदप्रयोगश्च नास्यानुपलब्धेऽन्वय उप-
पद्यत इत्यवगम्योपलम्भमनुमायानेनान्वयो निश्चितः, निश्चितेवान्वये वान्यमेतदनुवादभूतमध्येति ।
एवंचेदनुवादकतया तस्यार्थस्य तद्वान्य वाचकमेवेति वाचकशक्तिज्ञानपूर्वकं नानर्थमिति मन्यते ।
यदि परं मया प्रागनुमापुरस्सरोऽर्थनिश्चयोऽस्येति नावगर्तं, यापि चेयमस्यानिश्चितेऽन्वये विशिष्ट-
वक्तुर्ज्ञानानुमा, साऽपि पदानां स्वरसतः सामान्यावगमादेव नोपपद्यते, किन्तु विशेषावगमात् । न च
शक्येऽप्यः पदानां विशेषोऽवकल्पते । अतो मयेवानेनाप्यमीषां पदानां वाचकशक्तिवधारिता ।
तेन विशिष्टान्वयवाचकपदप्रयोगात्तद्विषयं वक्तुः पूर्वं विज्ञानमनुमितवानिति ॥

नन्वनन्तप्रतियोग्यन्वितस्वार्थबोधनविषया अनन्ता एव शब्दस्य शक्त्यः परिकल्पयितव्याः
स्युः । अभिहितान्वयवादेत्वेकास्मिन्नर्थे शब्दस्यैकैकैव शक्तिरिति तन्न । एकयैवाकाङ्क्षितसन्निहित-
तत्तत्पदगतस्वार्थाभिधानशक्त्या प्रतियोगिमेवेन चक्षुरादीनामिव कार्यमेदोपपत्तेः । यथैकयैव दर्शनं
शक्त्या चक्षुः घटादिप्रतियोगिसहायमेदान्नानाज्ञानानि जनयति, तथा शब्दोऽपि प्रतियोगिमेदादिति
मन्तव्यम् ।

पदैरेवान्वितस्वार्थमात्रोपक्षीणशक्तिभिः । पदार्था बोधिता बुद्धौ वाक्यार्थेऽपि तथासति ॥

इति । एवं चैतदभ्युपपद्यते संहत्यार्थेऽर्थमभिधत्ति पदानि एकार्थपरः पदसमूहो
वाक्यमिति सङ्घातार्थपरतन्वयात्पदानां स्वार्थाभिधानं न सम्भवति । न च सङ्घातकार्यमकुर्वन्ति
कचिदपि पदानि दृश्यन्ते, न ह्येषां सङ्घातकार्ये स्वकार्ये च पृथक्प्रयोगो विद्यते, सर्वेषां सङ्घात-
कार्येणैव प्रयोगाच्चैव सङ्घातानां सङ्घातकार्यवत्स्वकार्यस्याप्युपलम्भात्, यथा शकटाङ्गानामयम
शोऽनेन कुतोऽयमनेनेति । न च शकटाङ्गान्यपि पृथक्प्रयुज्यमानानि स्वकार्यं कुर्वन्ति दृश्यन्ते ।
किं पुनः पदानां स्वकार्यं स्वार्थप्रतिपत्तिः ? किं वा सङ्घातकार्यं यासौ वाक्यार्थप्रतिपत्तिः ?
तच्च पदानामेकैकस्य कृत्स्नफलपर्यन्तव्यापारकारित्वात् । तथा ह्येकैकस्मिन् सति कृत्स्नफल-
पर्यन्तो व्यापारो निवर्तते एकैकेन विना निवर्तत इति एवं कृत्स्नकारिभवति किमत्र पदान्तरेण

नियत इति चेत् सर्वकारकेष्वपि तत्त्वोऽयमनुयोगः । तत्र यथा संहत्य कुर्वन्ति कारणादीनि कार्याण्युच्यन्ते तथा सहत्याप्यभिदधति पदान्यभिधायकान्युच्यन्ते ॥

नन्याकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभिधेद्व्ययोपपत्तिरभिहितान्वय एवास्तु निमित्ताभिधानेन ? पदेषु हानन्वितमपि स्वमर्थमभिधायोपरतव्यापारेष्याकाङ्क्षादिभिः पदार्थानामन्वयप्रतीतिर्भव्यतीति । उच्यते, कस्येयमाकाङ्क्षा शब्दस्यार्थप्रमातुर्ग ? शब्दार्थयोस्तावदचेतनत्याग्राकाङ्क्षा, प्रमातुस्त्वय तत्र वाचो युक्तिः, शब्दः शब्दान्तरमाकाङ्क्षत्यर्थोऽर्थान्तर स्वतन्त्रस्याऽऽकाङ्क्षा न प्रमाणं, पुरुषेच्छाया यस्तु स्थितेर्युज्यमानत्वाच्छब्दप्रमाणपृष्ठभाषित्वं, नत्यर्थेषु पुरुषस्याकाङ्क्षा भवन्ती भवत्प्राधान्या ससर्गहेतुरित्येष शब्दस्यैवायमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापारः उपरतव्यापारे तु शब्दे पुरुषस्याकाङ्क्षामात्रं न सम्बन्धकारणं अशाब्दत्वप्रसङ्गात्साक्षात् शाब्दत्वसम्भवे व्यवधानाभयन-स्यायुक्तत्वात्, अतो नान्यदन्विताभिधानात् संसर्गप्रतीतेरसाधनमस्ति । न यत्तानयनांशुक्लामित्यादि वाक्येषु संसर्गपदं प्रयुज्यते यत् संसर्गप्रत्ययः स्यात् । प्रयुज्यमानमपि दशदाडिमादिवाच्यवद-नन्वितार्थमेव स्यात् । तस्मात्पदानामन्विताभिधानमेव न्यायमिति ॥

अभिहितान्वयवादिन पुनरित्यमाचक्षते । स्वंस्वमर्थमभिधाय निवृत्तव्यापाराणि पदानि भवन्ति । अवेदानां पदार्था अवगताः आकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभिन्नव्यमुपयन्तो वाक्यार्थमवगमयन्ति ॥

नन्वेवमशाब्दः स्यात्, पारम्पर्येणापि प्रतिपादयतां पदानां वाक्यार्थे सामर्थ्यस्याविघातात् । तदुद्देशेन प्रयुक्तानां पदार्थप्रतिपादनमवान्तरव्यापारे भविष्यति । न चावान्तरव्यापारस्य कारकान्तरेष्वपि व्यवधायकत्वमिष्यते । तदाह ॥

न त्रिमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । तन्मात्रावसितेष्वेव पदार्थेभ्यः स गम्यते ॥
वाक्यार्थमात्र एतेषां प्रयुक्ते नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेत्र काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥

इति ॥ तत्र च क्रियापदानि क्रियामात्रमभिदधति, कारकपदानि तु कारकमात्रम्, न वा मिथ-स्ससर्गं न ह्येकपदो चारणकाले पदार्थार्थप्रतीतिरस्ति । नचाप्रतीयमानेनापि संसर्गप्रतीतिरस्ति । ननु च शुद्धव्यवहारात्पदानां अर्थावधारणम् । शुद्धाश्च वाक्येनैव व्यवहारन्ति । न पदेन, वाक्येयान्वितानामेव पदार्थानामुपलम्भात्, कथमुच्यते क्रियामात्रं पदेभ्योऽवगम्यत इति ? उच्यते, सर्वं वाक्येभ्य एव पदानां व्युत्पत्तिः, सा तु किमेकघटनाकारकसहत्वाक्यार्थनिष्ठा, किं वा पदार्थपर्यन्तेति चिन्तनीयम् ? पूर्वस्मिन् पक्षे प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया । सा चानन्त्यव्यभिचारादिभिर्बहुप्रमादा । पदार्थपर्यन्ताया च व्युत्पत्तौ नूनं निर्धारणीयमियानस्य पदस्यार्थ इति । अन्विताभिधानवादिनोऽपि नियतः विकरणीय पदार्थनियमानपेक्षणे हि गामानयेति विवक्षुरव्यपदमपि निमित्ततयोपाददीत । न हि तस्मानपेक्षितपदपदार्थप्रविभागो

वैयाकरणवद्वाक्यार्थप्रत्यय उदेति । तस्माद्यावानावापोद्वापपर्यालोचनया पदस्थार्थो निर्धार्यते तावानेव तस्यार्थ इति ।

नन्वाकाङ्क्षितयोग्यसन्निहितार्थोपरक्तस्तस्यार्थो भवतु सर्वदा संहृत्य व्याप्रियमाणत्वात् । नैवम्, सर्वदा संहृत्य व्याप्रियमाणस्यास्तु तावान्, यावत्प्रतिभात्री तस्य शक्तिः । कीयती च तस्यामिधात्री शक्तिः । यावन्तमर्थमाकाङ्क्षितैर्योग्यै सन्निहितैश्च सयुज्यमानं वियुज्यमानं च न मुञ्चति क्रियामात्रं कारकमात्रं च । अतस्तावत्प्रतिभात्री शक्तिरन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्य निर्धार्यते । तदुक्तं, 'अव्यभिचाराद्धि तन्मात्रमेव तदर्थो नाधिक व्यभिचारात्' इति । नन्वत्र शक्तिव्यक्तपनागौरवलक्षणो दोषः प्राप्नोति । पदार्थानां हि शब्दान्यता प्रमाणदृष्टेति शब्दभिधेयानां तेषां तद्वयोधकत्वशक्तिः कल्पनीया । तस्याश्चोत्पत्तौ शब्दसंस्पर्श एव हेतुरित्याश्रयणीयम् । शब्दो हि विशिष्टार्थप्रतिपत्तिपरतया लोके प्रयुज्यमानो दृष्टः, न चासौ साक्षाद्वाक्यार्थप्रतिपादने समर्थ इति पदार्थान्वान्तरव्यापारीकरोति । ते च यद्यन्यान्यवयवोघनसमर्थास्तदा तेषामवान्तरव्यापारता स्यान्नान्यथा । पदार्थानामपि विशिष्टार्थवबोधपर-शब्दसंस्पर्शादेया शक्तिरविर्भवतीति शब्दस्यापि पदार्थगतशक्त्याधानशक्तिरनुमन्तव्येति । स्यादेतदेवं, यदि मानान्तरावसेयानां पदार्थानामन्योन्यान्वयावगमसामर्थ्यं नावधार्यते । अत्रार्थयते च श्वेत्यस्यानवधारिताश्रयविशेषस्याप्रत्यक्षोपलब्धस्याश्वस्य चाप्रतिपन्नगुणविशेषस्य हेपाशब्दानुमितस्य श्वेतोऽश्वो धावतीत्यन्वयः । तदाह—

पश्यतः श्रैतिमं रूपं हेपाशब्दं च शृण्वतः । पदनिक्षेपशब्दं च श्रेतोऽश्वो धावतीति धीः ॥

दृष्टावाक्यविनिर्मुक्तं । अरूपमित्यव्यक्तरूपम् । तेन गुणविशेषो न प्रत्यक्षेणावनीयत इति उक्तं भवति । अत्रेदं पर्यनुयुज्यते किं येन पुरुषेण श्वेत्यसमानाश्रयां हेपाध्वनिपदनिक्षेप-शब्दावबगती तदपादानध्यवसायस्तस्यापीति किमतः ? यदि तावदप्रत्याकलितहेपाध्वनिपादविहारनिर्घोषापादानस्येत्युच्यते तदा प्रतीतिविरोधः स होषं प्रतिपद्यते भवितव्यमस्मिन् देशे नूनमभवेन भाव्यं केनचिद्भावेति ।

अथाश्वसम्बन्धनमेव पुरपुट्टङ्काररवमभ्यासपाटवशब्दवैति तदासावभवतिर्नी वेगवती गतिमनुमिनोति न पुनः केवलामेवावगम्य तस्मिन् प्रतिबुध्यते, योऽप्यस्मिन् देशे नास्त्यन्योऽश्व इति निश्चित्य पारिशेष्यादपादानाध्यवसायेऽपि हेपाध्वने श्वेत्यसमानाधिकरणमश्वत्वं अन्तर्गृह्य दर्शनमिव यद्भिर्भावावगतावर्थापत्तिः । योऽश्वेतः स एवाश्व इति प्रमाणम् । यस्तु श्वेतत्वसमानाधिकरणहेपाध्वनिपुरपुट्टङ्काररवावधस्यति तस्याश्वत्वे वेगवति च गमने श्वेतद्रव्यवर्तिन्येकानुमानं तत्सम्बन्धावगतार्थानां न कचिदनुमानार्थापत्तिव्यतिरेकेणान्वयबोधकत्वं प्रतीतम् ।

अपि च यदि पदार्थावगतिमात्रादेशान्वयावगमस्तदा कस्मिन् प्रमाणेऽस्यान्तर्भाव इति वाच्यम् ? न तावच्छब्दे शब्दामावात् पदार्थाभिधानाधान्तरव्यापारेण हि यच्छब्दादन्वयज्ञानं न तच्छाब्दमित्यभिहितान्वयवादिना सिद्धान्त इति कथं शब्दे अन्तर्भावः ? प्रमाणान्तराभ्युपगमे तु शब्दस्योच्छेदः शब्दस्य पदार्थविषयतया प्रमाणितस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्माच्छब्दानभिहितानां पदार्थानामन्यत्रादृष्ट वाक्यार्थावबोधनसामर्थ्यमपि परिकल्पितव्यम् । तदाधानशक्तिश्च शब्दानामपीति कल्पनालाघवाच्छब्दानामेवाग्नितत्त्वावबोधनशक्तिमात्रं कल्पयितुं न्याय्यम् ।

अबोध्यते, आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तं पदार्था एव वाक्यार्थमवाप्ति, न पुनर्वाक्यार्थं मयबोधयन्तीति । तदतिमन्दम् ; वाक्यार्थावगतैः कारणाभावप्रसङ्गात् । अनपायत्रे हि पदानामन्वयप्रतीतो पदार्था अपि चेन्न कारण अकारणीवान्वयप्रतीतिरापद्येत ।

स्यामन्तः, क्रियापदेन कारकपदेन वा साकाङ्क्षेऽर्थे पूर्वाभिहिते यदेव पदान्तरेण योग्य प्रतियोगिपदार्थान्तरं सन्निधाप्यते, तदेव तत्र सम्बन्धित्वेनावतिष्ठत इति । सत्यमेवम्, अवगतिस्तु तत्सम्बन्धस्य किं निबन्धनेति वाच्यम् । अथ पूर्वपदार्थं साकाङ्क्षे यत्पदार्थान्तरमुच्यते तत्सम्बन्धित्वस्यैव स्वार्थमुपनयति प्रत्याययत् । यथा प्रकृत्यर्थे पूर्वप्रतीते प्रत्यय उच्चार्यमाणः स्वार्थं तद्विशिष्टमेवाभिधत्ते तथा पदार्थान्तरमपीति । तदुक्तं— प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सहभूत इति । प्रकृति स्वार्थं प्रत्ययार्थं विशेषणत्वेनोपनयन्ती प्रत्ययेन सह तदर्थमाहेत्यर्थः । तथाचोक्तम्—

नित्यं विशिष्ट एवार्थं प्रत्ययो यत्प्रयुज्यते । तत्पूर्वतरविज्ञातुः प्रकृत्यर्थविशेषणात् ॥ इति ।

अङ्गीकृतं तर्हि द्वितीयस्यान्विताभिधानं प्रथमस्य तथापि नास्तीति चेन्न, वाक्ये पदानां प्रयोगक्रमनियमाभावात् । यदेव कदाचित्प्रथमं तदेव कदाचिद्वितीयमिति सर्वपदानामन्विताभिधानमापतितम् । किञ्च प्रत्ययश्चेदन्विताभिधायी तदा तद्विशेषात् पदानामन्विताभिधायिता किमिति नाभ्युपेयते, किमर्थवैशसेन ?

अत्रामिधीयते, लाक्षणिका एव सर्वे वाक्यार्थाः, ततश्च न पदार्थानामन्वयबोधने शक्तिगौरवम् । अनन्वितावस्थो हि पदेनार्थोऽभिहितोऽन्वितावस्था स्वसम्बन्धिनीं लक्षयति । अवस्थावस्थावतोर्हि सयन्धादवस्थावत्यवगते भवत्यवस्था बुद्धिस्था सर्वत्र सयन्धिनि दृष्टे सम्बन्धन्तरे बुद्धिर्भवतीति सिद्धमेव । तेन नास्तिपदार्थानामन्वितबोधने शक्तिकल्पनेति ।

तदाह— वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति लक्ष्यते । इति ।

कथं पुनरियं लक्षणा ?

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तिः । तत्सम्बन्धवशात्प्राप्तस्यान्वयो लक्षणोच्यते ॥

तद्यथा— गङ्गाया घोषं प्रतिवसतीत्यादिध्रौतस्य गङ्गार्थस्य वाक्यान्वयासम्भवात्तत्परित्यज्य

तत्सम्बन्धवतः सन्निधेः कूलस्य वाग्यान्वितताध्यवसीयते । अत एव बाहुः— अनुपपत्त्या सम्प्रत्येन च लक्षणा भवति । इह च गामानयेत्यादौ श्रोतस्यान्वयायोग्यत्व, नाप्यन्वितावस्थस्यानयनसम्बन्धार्हता । अन्वितस्यान्वयान्तराभावात् ।

आपे च सर्ववाग्यार्थानां लाक्षणिकत्वे मुख्यस्यैव परित्यागापत्तिः । अथ भाभूदेवा लक्षणा । किन्तु क्रियावगतकारकान्वायिनीचाऽऽत्मनो दशामवगमयत्यविनाभावित्वादित्युच्यते । शाब्दत्व तावदित्यमपहस्तितं भवत्यनयाऽवगम्यस्य । किन्तु सामान्यतोदृष्टानुमानगोचरताऽभ्युपगता भवति । तथा च विशेषावगतिरनुपपन्नमूलाऽऽपद्यते ।

अथ विशेषान्वय विना व्यवहारानवकल्पनादनर्थक शब्दोच्चारणमिति तदाश्रयणम् । एवमपि प्रेक्षापूर्वकारिणां सार्थकमात्र . . गुणा वचना . . देत्वानर्थभ्येन भवितव्यमिति प्रमाणाभावात् शन्यते विशेषान्वयो वस्तुम् । न च लोकेष्यानर्थक्यमापद्यत इत्येतावता कारणेनोपायान्विनापि विशेषाध्यवसान युक्तम् । न हि दग्धुकामस्यौदनोपादानमनर्थकमिति जलस्य दाहकशक्तिराविर्मवतीति काममानर्थनयम् । न पुन सामान्यतो दृष्टस्य विशेषान्वयिता ।

अथाकाङ्क्षितसन्निहितयोग्यान्वयपरता वृद्धव्यवहारेण पदानामवगतेति तदन्वयावगमः । तत्र, वृद्धव्यवहार एव कथं तत्परता पदानामुपायाभावे निर्वहत्विति चिन्ता, सा हि पदानां पदार्थानां वा शक्तिकल्पनां विनानुपपन्नेति मन्यामहे । सा च पदानामेवोचिता । यदाह—

प्राथम्यादभिधातृत्वात्तात्पर्यावगमादपि । पदानामेव सा शक्तिः परमित्यवगम्यताम् ॥

प्रथमभाषीनि हि पदान्यतिलङ्घिषु पदार्थेषु वाग्यार्थबोधनशक्तिरहितानि, तेन तेषामभिधान-शक्तिस्सम्प्रतिपन्नेवेति तस्या एवान्वयपर्यन्तता कल्पयितुं सुकरम् । पदार्थानां तु बोधनशक्तिरेव, तेन धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लघीयसीति अन्विताभिधानशक्ति-पदानामेव कल्पयितुमुचिता ।

किञ्च पदान्यभिधायकानीप्यन्ते । तत्र यदि स्वरूपमात्रविषयमेव बुद्धिमादध्युरभिधायकता हीयेत, तस्या बुद्धेः सम्बन्धग्रहणसमुपजातसंस्कारोऽवश्यं हि सम्बन्धस्मरणसिद्ध्यर्थं सम्बन्धिभूतार्थसाधारणसंस्कारोऽङ्गीकरणीयः । तस्मात्सम्बन्धग्रहणसमयानधिगतानन्वितार्थ-प्रतिपादनाभ्युपगम एव शब्दानामभिधायकतेति तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायिताऽऽश्रयणीया । यस्तु,

पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न विशिष्यते । भावनावचनस्तावत्तां स्मारयति लोकवत् ॥

इत्यार्यवचने दर्शनात् । अभिधानशक्तिरस्मारकतामेव पदानामभिधायकतां मन्यते । नापि तावत्पदानां वाग्यार्थपरताभ्युपगन्तव्या, अन्यथा वाग्यार्थस्याशाब्दत्वप्रसङ्गात् । एवं चेत्पदानामेव साक्षाद्वाग्यार्थबोधने शक्तिरस्तु । किं परम्पराश्रयणेन ? एव च पदपदार्थेषु पदानां स्मारकत्वा

तिरिक्त येऽभिधायकत्वमाहुस्तेषां शक्तिप्रयकत्वपत्ता । एका तावत्पदानामभिधानशक्तिः बोध-
शक्त्याधानशक्तिः पदार्थानामन्यपञ्चापनशक्तिरिति सारकत्वयादिनां त्वमिधानशक्तिं हित्वा
शक्तिद्वयकल्पना । अन्वितामिधाने पुनरेकैव शक्तिरिति शक्तिकल्पनालाघवादन्यतामिधायीग्येष
पदानीति न्याय्य, न पुनरभिहितानामन्यव इति ।

अत्रोच्यते । यत्तावत्पदार्थानामन्यवबोधकत्वे शक्तिप्रयकत्वपत्तागौरवमित्युक्तं तत् न सम्यक्
प्रमाणान्तराश्रयतानां पदार्थानामन्यवबोधकत्वदर्शनात् दृश्यते ।

पश्यत. श्रुतिम रूप हेपाशब्दं च शृण्वतः । सुरनिक्षेपशब्दं च श्रोतोऽश्रो धावतीति धीः ॥

न चैतद्वाच्य, अर्थापत्यनुमानयोरप्य व्यापार, तद्विषयायाः प्रतीतेरिह विवक्षितत्वात् । यत्र
आकाङ्क्षादिप्रयोपेता पदार्था एवान्योन्यमन्यव गमयन्ति, न तत्रार्थापस्याद्यनुमानयोर्व्यापारः ।
यथा— सुरभि चन्दन, स्वादु सहकारमिति । न चात्र विशिष्टप्रतिपत्तां प्रत्यक्षमेव व्याप्रियते,
चक्षुरादीनां रूपादिर्नयत्येन परस्परविषयेणाज्ञातत्वात् । तथा हि— न गन्धाद्युपलब्ध्यां चक्षुः
व्याप्रियते । नापि रूपाद्युपलब्ध्यां घ्राणमिति । अस्ति च सुरभिचन्दनमित्यादां विशिष्टार्थप्रतिपत्तिः ।
एव भेतोऽभ्यो धावतीत्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।

यथाप्रोक्त— कस्मिन् प्रमाणेऽस्यान्तर्भाव इति तेन न कस्मिंश्चित्प्रमाणेऽन्तर्भावः । किन्तु
प्रमाणफलमेतत् । यदि वा पदार्थ एवात्र प्रमाणम्, तेषां च शब्द एवान्तर्भावाच्च सप्तमप्रमाणापत्तिः ।
पदार्था हि शब्दात्प्रमाणात्तरतो वा प्रतिपन्ना आकाङ्क्षासन्निधियोग्यताभिः क्रियाकारकादिरूपेण
चेत्प्रनीयमानाः संसर्गजुद्धि जनयन्ति । शब्दमेवैतद्भवति ।

यत्पुनराकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्तः पदार्था एव वाक्यार्थमवन्तीत्युपपन्नस्य दूषितं,
तत्र न वयमेव ब्रूम पदार्था एव वाक्यार्थमवन्तीति । किन्तु हि गमयन्ति । यच्च प्रत्ययदृष्टान्तेन
द्वितीयवदस्यान्वितामिधावित्वेऽर्थरशसमुक्तं तदपि नास्ति प्रकृतिप्रत्यययोरपि पदवदेवान्वय
व्यतिरेकावधारितव्यतिरिक्तशक्तिकयोरभिहितान्वयस्यैवोपपत्तेः ।

पाक हि पचिरेवाह कर्तारं प्रत्ययोऽप्यकः । पाकयुक्तः पुनःकर्ता वाच्यो नैकस्य कस्यचित् ॥

प्रकृतिप्रत्ययौ ब्रूतः प्रत्ययार्थं सहेति च । भेदेनैवामिधानेऽपि प्राधान्यादेवमुच्यते ॥

लक्षणिकवाक्यार्थविषये तु सूर्यवोपलब्ध्या स्म । नहि गामानयेत्यादां लक्षणास्मामिरिष्यते ।
गङ्गायां घोष इत्यादां न चैषा प्रतिविध्यते, तेन न मुख्यलक्षणिकवाक्यार्थप्रविभागानुपपत्तिः ।

यदपि क्रियाऽवगता कारकान्यविनीमात्मनो दशमवगमयत्यभिभावितादित्यस्मिन् पक्षे
विशेषानवधारणमशब्दश्च च दोष इत्युक्तं तदप्यनुमनमेव । न ह्यविनाभावो विशिष्टा

वाक्यार्थप्रतीतिरिति मन्यामहे, अपित्वाकाङ्क्षासन्निधियोग्यताबलेन । आकाङ्क्षादिसद्भावे च शाब्दत्वं भवत्येवेत्यभिहितं पुरस्तात् ।

यच्च प्राथम्यादिभिः पदानामेवान्वयबोधनशक्तिरस्त्विति धादितन्त्राभिधानशक्तिः पदानां मिष्यत एव । अन्वयपर्यन्तता तु तस्या नेष्यते, वाक्यार्थप्रतीतेरन्यथाप्युपपद्यमानत्वात् । वाक्यार्थे हि तात्पर्यशक्तिः पदानां व्याप्रियते, नाभिधात्री । तच्च प्रथमदशां विविञ्चता भवताम्बिताभिधान-मभ्युपगतम् । तच्च न युक्तम् । सर्वत्राभिधात्र्या शक्तेरविशेषेण प्रवृत्तौ पदार्थनैयत्यानवधारणे पदान्तराचारणवैयर्थ्यादिदोषप्रसङ्गात् । पदान्तरानुच्चारणे त्रयेणान्वितमर्थमभिदधाति गोशब्दः । स नाभिधीयते तत्ससर्गश्चाभिधीयत इति प्रतिपिद्धम् । तदभिधाने तु तद्वत्संघ-धाभिधान-मित्येकमेव गोपदं सर्वार्थं स्यात् । तस्मान्न सर्वत्राभिधात्री शक्तिः शब्दस्योपपद्यत इति नान्विताभिधानम् ।

एतेन यदुक्तं पदार्थानां बोधनशक्तिरेव कल्प्या, पदानां तु वल्लभानामेवान्वयपर्यन्ततेति धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पना लक्ष्यसीति अन्विताभिधानमेव युक्तमिति, तदपि निरस्तं भवति । यच्चोक्तं सम्बन्धस्मरणवगतसम्बन्धिप्रतिपत्तिसिद्धान्वितार्थगोचरैवाभिधानशक्तिरस्त्विति, तदप्यनुपपन्नम् । सम्बन्धस्मरणसत्यपेक्षस्य पदस्याभिधायकत्वात् । न चान्विते सम्बन्धस्मरणं भवति । प्रतियोगिनामानन्त्येन सम्बन्धस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तस्मात्किञ्चिदपदार्थमात्रविषयत्वमेवाभ्युपगमनीयम् ।

यत्त्वधिगतविषयत्वं दूषणमुक्तं तद्विषयत एव । अत एव न पदं पदार्थं प्रमाणं, अधिगत-विषयत्वात् । अनधिगतार्थगन्तुं हि प्रमाणं भवति । न च पदस्य स्वार्थं स्मारकत्वमेव । यदाह—

पदमभ्यधिकाभावात्सारकं न विशिष्यते ।

ननु स्मारकमेव भवति । तस्मात्पदानामभिहितान्वय एव न्याय्य इति ।

उभयवादिनस्त्वेवमामनन्ति, सामान्यतोऽन्विताभिधानं विशेषतोऽभिहितान्वय इति । गोशब्दो हि स्वार्थमनवगणविशेषगुणक्रियासामान्यान्वितमभिधत्ते । तदेतत्सामान्येनान्विताभिधानम् । शुद्धादिगुणविशेषान् पदान्तरादवगम्यते । सोऽयं विशेषेणाभिहितान्वय इति ।

अपि च क्रियाकारकससर्गरूपो वाक्यार्थः क्रियासम्बन्धमन्तरेण कारकत्वानुपपत्तेः । विशेषेषु चानन्त्यव्यभिचारादिदोषाक्रियासामान्यान्वित एव । कारके कारकपदानां सम्बन्धग्रहणं, संवन्धानुसारेण चाभिधानात् । सामान्येऽन्विताभिधानमेव घटते । व्यवहारकाले च क्रियाविशेषान्वितानामेव कारकाणामुपलम्भान् । क्रियाणामपि च कारकविशेषान्वितानां प्रतीतेः शब्दव्यापारस्य सामान्यान्वयाभिधानेनैव परिसमाप्तेर्विशेषत्वमितिहितान्वय एव युज्यते । एवं च पदान्तराचारणमपि न व्यर्थं भवति, अपेक्षितक्रियाकारकविशेषसमर्पकत्वेनार्थवत्त्वात् ।

यद्यपि चात्र क्रियाकारकमात्रान्वयाभिधाने क्रियाकारकमात्रसम्यग्निर्धायं क्रियाकारक-
सामान्याभिप्रायम् । तथाहि, स्वार्थमाश्रोपादायिनः सर्वभेदान्प्रति योग्यता; तदेवानुगुण्यमात्रं
सामान्यं, नहि तथान्यथा सर्वथा वेति सामान्यमवस्थितरूपं किञ्चिदस्ति, सर्व एव ते
विशेषा एव । तस्यास्तु सामान्यावस्थाया भेदस्य कस्यचिदनिरूपणादस्यामाद्य या सर्वभेदोपग्रह-
योग्यतया परिप्लवमानार्थकल्पना तां सम्यग्धो विषयान्तरादवच्छिद्य विशिष्टे विषये नियमयति ।
तदुक्तम्—

सर्वभेदानुगुण्यं तु सामान्यमपरे विदुः । तदर्थान्तरसंसर्गाद्भजते भेदरूपताम् ॥

भेदानाकाङ्क्षतस्तस्य सा पारिप्लवमानता । अवच्छिनत्ति सम्बन्धं ता विशेषे निवेशयन् ॥

अत एव च नानेकवाक्यार्थप्रतीतिः । सर्वेषां कारकाणां कर्मादिभावेन व्यवस्थितानामेव क्रिया-
सम्यग्धात् । न च प्रथमश्रुतादप्यर्थप्रतीतिः, विद्यमानस्याप्यन्वयस्य सम्बन्धग्रहणमन्तरेणानुपलब्धेः ।
न चैकपदोच्चारणकाले सकलवाक्यार्थप्रतीतिः, तदानीं विशेषसमर्पकपदप्रयोगायोगात् ।

यद्येव सामान्येनान्विताभिधानमेवास्तु, किं विशेषेणाभिहितान्वयेन । वृद्धव्यवहारप्रसिद्ध-
सम्यग्धो हि शब्दोऽर्थस्य वाचकः । अन्यव्यतिरेकाभ्यां च सम्बन्धावधारणम् । न च
विशेषान्वयविषयौ तौ सम्भवतः । क्रियापदं हि कारकतासामान्यव्यभिचारिण्या क्रियया
सहान्वयव्यतिरेकौ भजते, विशेषान्वये विशेषान्तरव्यभिचारात् । एव कारकपदमपि । तन्न,
विशेषान्वयेऽपि आकाङ्क्षासन्निधियोग्यत्वोपाधिचक्षेण सम्बन्धग्रहणं सुकरमिति तदभिधायित्वैव
युक्ता पदानाम् । यदि चास्मां नेष्यते तदा वाक्यार्थप्रतीतिरेव भोष्यते, वाक्यार्थस्य
विशेषान्वयरूपत्वात् ।

ननु च सामान्यान्वयोऽभिहितो विशेषस्य सामान्यस्यैव प्रत्येतुमशक्यत्वात् । मैवम् ।
यथा जातिव्यक्तिमाक्षिपन्त्यपि न प्रतिनियत विशेषमाक्षिपति, तथात्रापि नियतविशेषाभावा-
भियतविशेषात्मकवाक्यार्थप्रतीतिरूपपन्ना ।

ननु विशेषणमात्राक्षेपेऽपि य आकाङ्क्षित सन्निहितो योग्यश्च विशेष पदान्तरेण
समर्प्यते स एव गृह्यत इति । तदतिक्रमे प्रमाणाभावात् । एतदपि न सम्यक् । सामान्यान्विता-
भिधानवादिनो हि मते पदानि तावत्समात्रपर्यवसितशक्तीनि, पदार्थानामपिचान्वयबोधन-
शक्तिर्नाङ्गीक्रियते । न च सामान्याक्षेपेऽपि नियतविशेषमास्कन्दति । तेनाकाङ्क्षिते योग्ये च
विशेषपदान्तरेण सन्निधापिते तदन्वयबोधकप्रमाणाभावादन्वयो न प्रतीयते । अत आकाङ्क्षा-
सन्निधियोग्यत्वान्यनुपयोगीन्धेव ।

विशेषान्विताभिधानवादिनस्तु मते सम्बन्धग्रहणं प्रत्युपाधित्वेनानुप्रविष्टानि वाक्यार्थ-
प्रतिपत्तानुपगुज्यन्ते । पदात्पदार्थं पदार्थान्तरसम्यग्धो बोद्धव्य इत्यस्या न्यपत्तानुपाधित्वेन

योग्यत्वादिकर्मानुप्रविशद्विशेषान्विताभिधानवादिनः पञ्चमपाकरोति, न सामान्याभिधानवादिन इति । किञ्च क्रियाकारकस्वभावान्वितन्यापि कारकमात्रेणान्वयसिद्धेर्यथा सामान्यमात्रान्वयाभिधायकता शब्दस्यार्हाक्रियते । तस्मान्नृकपत्र न्यायः श्रेयान्, सामान्येनान्विताभिधानं, विशेषेणान्वितान्वय इति । युक्तं चैतत्पदस्य प्रकृतिप्रत्ययान्मकत्वात् । पदे हि पञ्चमीत्यादां प्रकृत्यर्थः प्रत्ययार्थश्च सामान्यत्रिधावागमरूपमन्योन्यान्वितं प्रतीयते । तत्र पञ्चीत्येवा प्रकृतिः सिद्धमाध्यन्वादिचर्मेविनिर्मुक्तं प्रत्ययार्थमात्रान्वयार्थस्य पाकसामान्यमात्रमभिदधाति । अतिप्रत्ययस्तु पौर्वापर्यनियमाश्च प्रकृतिवन्मन्त्रश्च सामान्यमात्रे त्रियमादधाति । अपि तु प्रकृतार्थापेक्षयाचक्षणाः स्यार्थ विशेषमेव समर्पयतीति । अनुभववादिनः पुनरित्यर्थं समर्थयन्ते नान्विताभिधानं किन्तु सन्निहितं । पदेर्को वाक्यार्थः प्रत्याख्यते । स च गुणभूततत्त्वार्थसंस्पृष्टः कश्चिन्पदार्थ एवेति ।

ननु किमयमन्विताभिधानपञ्चः पुनरुत्थापयितुमिष्टः । मैवम्, नेदमन्विताभिधानम् । किं तर्हि संहत्यकारिता पदानाम् ? उच्यते, संहत्यकारिताप्यस्ति । न चान्विताभिधानम् । अन्वितमर्थं पदानि संहत्य संपादयन्ति । न त्वन्वितमभिदधति । किमिदानीं कुर्वन्ति वाक्यार्थं पदानि, यदस्मिन् सृष्टादीनि ? एतदपि नास्ति, आपकत्वात्पेयम् । का तर्हि वाक्ये युक्तिः ? संहत्यकारिणि पदानि, न चान्वितमभिदधतीति इमानि पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति, नाभिदधतीति नाभिधायी शक्तिरन्विताविषया, किन्त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्ठपदस्यार्थविषयः । तात्पर्यशक्तिस्तु तेषामन्वितावगमपर्यन्ता मद्र व्यापारान् व्यापारस्य तदीयनिराकांक्षप्रत्ययान्तादनपर्यन्तत्वात् । तथाहि—

अन्यर्थव प्रवर्तन्ते प्रत्यक्षान्युद्धवादिनः । अर्थं पूर्वमपूर्वं वा दर्शयन्त्यः पुरः स्थितम् ॥

अन्यर्थव मतिश्चाब्धौ विषयेषु विजृम्भते । प्रतिपत्तुर्नाकाङ्क्षप्रत्ययान्तादनावधिः ॥

अत एव पदे लोके केवलं न प्रयुज्यते । नहि तेन निगदाङ्गा श्रोतुगर्वायते मतिः ॥

नन्वभिधानव्यतिरिक्तः कोऽन्यः शब्दस्य कृत्स्नफलपर्यन्तप्रत्यायनान्मा व्यापारः । अस्ति कश्चित् सर्वैरेव संसर्गवादिभिर्प्रत्याख्येयः । नहि संसर्गोऽभिधीयते । प्रतीयते च वाक्यात् । ननु संसृष्टाभिधाने मतिः संसर्गः प्रतीयते, नान्यथा । नेतदेवम्, संहत्यकारित्वादेव संसर्गावगममिदं । नहि संसर्गकारणं न संस्पृष्टं च कार्यं क्वचिद्भूयते ।

अपि च प्रकृतिप्रत्ययौ हि परस्परस्पर्शमर्थान्विताभिधानयोः । न च प्रकृत्या प्रत्ययार्थोऽभिधीयते, नियोगस्य धातुवाच्यत्वात् । न च प्रत्ययेन प्रकृत्यर्थोऽभिधीयते, यस्यादेर्लिङ्गाद्यर्थानुपपत्तेः । न च तौ पृथक्स्वकार्यं कुन्तः । एवं पदान्यपि परस्परस्पर्शीणि संहत्य कार्यं

करिष्यन्ति । न च परस्परस्वार्थमभिधास्यन्ति वाक्यान्वयपि प्रकरणपतितान्वेषमेव । तदुक्तम्—
पकृतिप्रत्ययौ यद्वदपेक्षेते परस्परम् । पदं पदान्तरं तद्वद्वाक्य वाक्यान्तरं तथा ॥

इति । अयमेव च पक्षः श्रेयान् । सहत्यकारित्व पदार्थानां सङ्कीर्णनाञ्च ।

निरपेक्षप्रयोगे या सकला कल्पना भवेत् । तदन्विताभिधाने तु पदान्तरमनर्थकम् ॥
सहत्यकारिपक्षे तु दोषो नैकोपि युज्यते । तेनायमुपगन्तव्यो मार्गो विगतकण्टकः ॥
अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठिता । तेषां तात्पर्यशक्तिरतु संसर्गाधगमावधिः ॥
तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिर्गृह्यते । अन्वितप्रतिपत्तिस्तु वाढमभ्युपगम्यते ॥

सहत्यकारित्वाच्च पदानां न स्वार्थ एव तात्पर्यार्थमुच्चारण, अपितु प्रधानकार्यमेव कर्तुम् । तदुक्तम्—
वाक्यार्थमित्ये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेत्र काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥
तस्मात्तान्विताभिधानं नाप्यभिहितानामन्वयः । किन्तु यथोपन्यस्तपक्ष एव श्रेयानिति ।

तदेवमाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्त पदार्थाश्चतुप्रकारमन्वयमनुभवन्तो वाक्यार्थोभवन्ति ।
ननु चायोग्यतायामप्यन्वयो दृश्यते, भवति पश्य मृगो धावतीति । नहि साध्यैकस्वभावाया
साध्यत्व साधनत्व च युज्यत इति । नैयम् ; साध्यत्वेनैव साधनत्वात् । क्रियाभ्युपपासिरूपेण
भवनस्वभावा साध्यस्वभावेनैव कर्मरूपा । यदेव चास्या अनिदन्तानिर्देश्यमपरिनिष्ठित भवनं
साध्यैकरूप तेनैवैषाञ्च साध्यभाव साधनभाव च प्रतिपद्यत इति सिद्धतावभासः कुत इति चेत् ?
कर्तृयुत्वशो लकारस्ता सिद्धत्वेनावभासयति । यथा घोरस्य रुजतीति । धात्वर्थ एव रोगलक्षणः,
कर्त्रन्तराश्रयणात् साध्यरूपेणैव कर्तृभावमनुभवतिसिद्धतयावभासने ।

यदि वा पदस्य न पदरूपमेवाधिकार्थता किन्तर्हि वाक्यरूपात् ? तद्यथा— पुरुष इति
पदकाले पुरुषो व्यतिरेक उच्यते । यदा तु राज्ञः पुरुष इति विशेषणसन्निधियोग्यस्तदाऽस्य
व्यतिरेको भवति, पुरुषविशेषोऽयं राजपुरुष इति । एव पचतीति नैतस्मात्पदरूपादेवाधिका-
र्थत्वम् । यदा तु भवतीति पदान्तरसन्निधिः तदा वाक्यकाले पुरुषस्येव व्यतिरेक उपजायत इति ।
यदि वा न कदाचिदपरा तदतिरेकिणी भवनक्रिया, कश्चिदपरो वा कर्ता विरोधहेतुरस्ति ।
अपितु सैव व्यपदेशिशब्दावन्यायेन क्रियारूपता भवितुं च दर्शयन्ती चकास्ति ।

अपि चैकस्याप्यर्थस्य विषयमेदेन द्विधर्मत्व दृश्यते, यथा— राज्ञः पुरुषस्य पुत्र इति
पुरुष, शेषी च भवति शेषश्चेति राजानं प्रतिशेषी । अविचलितस्वार्थपुत्रार्थान्तरे विचलित-
स्वार्थ शेषत्वमापद्यते । एव भवति पचतीत्यत्र भवतोऽकर्तृत्वं साध्यत्व च भविष्यति । पश्य

मृगो धावतीत्यत्र च मृगे कर्तरि साध्यभाव प्राधान्य चाजहत्सरण दशावहृत्य साधनत्वं च गमिष्यतीति ।

अथवायमर्थः साधनमयं साध्यमिति रूपसिद्धिमात्रमेतत् । यथा पदे अयं प्रकृत्यर्थोऽयं प्रत्ययार्थ इति एक एवासावर्थो विधिष्टो वा खण्ड एव प्रतीयते । यथा मुण्डयति चर्चयतीति । अत्र मुण्डयति माणवकमिति मुण्डि केशच्छेदनवचनं । अस्य तु व्युत्पत्तिः मुण्ड करोतीति करोति सामान्यप्रवृत्त विशेषे मुण्डशब्दोऽवस्थापयति । करोतिविशेषोऽयं यस्मिण्जुत्पद्यते न करोतिमात्रम् । एव चर्चा करोति चर्चयतीति । अतः केचिन्मुण्डिचर्चादीश्चुरादिषु पठन्ति मुण्डकेशखण्डनेषु मुण्डयति चर्चयतीति । एव पश्य मृगो धावतीति । इदमत्र साधनपदमिदं साध्यमित्युत्प्रेक्षा । इदं त्वर्थसतत्वम् । नात्र सरणं, न दर्शनं, न मृगं । किन्तु मृगकर्तृको दशिकर्मा सरणविशेषोऽयं खण्डो वाच्यार्थ इति ।

एतेन पुत्रमिच्छति पुत्रीयतीत्यादयोऽपि व्याख्याता । व्यपेक्षायां समर्थानामन्विताथानां च पदार्थानां तिलतण्डुलवत् क्षीरनीरवत् पामूदकवच्च यद्विभागरूपेण भवन् स एकार्थीभावः । लक्षणं चैतत्समस्तं व्यस्तं च । तेन सापेक्षासमर्थसमासादीनामुपसङ्गः । कः पुनरस्य व्यपेक्षातो मेदः ? उच्यते, व्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेषे व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योगः क्रमानियमो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणासम्बन्धः शब्दान्तरप्रयोगश्च भवति । एकार्थीभावेत्त्वैकपद्यमैकशब्दमैकस्वयमेकविभक्तित्वमेकवद्भाव एकशेषः । अनेकविधानामनैक्यमेकविधानं चानैक्यमिति । तद्यथा व्यपेक्षायां सङ्ख्याविशेष राज्ञः पुरुषः, राज्ञोः पुरुषः, राज्ञां वा पुरुषः । एकार्थीभावे तु तदभावो राजपुरुषः । व्यपेक्षायां व्यक्ताभिधानं राज्ञः पुरुषः, एकार्थीभावे तु राजपुरुष इत्यत्र लोभमध्यम-पुरुषैकवचनं विभक्तिलोपोवेति नाभिधानव्यक्तिः व्यपेक्षायामुपसर्जनस्य विशेषणं, ऋद्धस्य राज्ञः पुरुषः । एकार्थीभावे तदभावः, राजपुरुषः । व्यपेक्षायां च योगः, राज्ञः पुरुषो ब्राह्मणस्य च । एकार्थीभावे तु राजपुरुषः, व्यपेक्षायां क्रमानियमो राज्ञः पुरुषः पुरुषो राज्ञः । एकार्थीभावे तु राजपुरुषोयमित्येव । व्यपेक्षायां यथेष्टमन्यतरेणासम्बन्धः, राज्ञः पुरुषो भार्या वेति । एकार्थीभावे तु नियमतः पुरुषेणैव सम्बन्धो न भार्यया । व्यपेक्षायां शब्दान्तरप्रयोगो दध्मोपसिक्तपरिग्लानोऽध्ययनाय । एकार्थीभावे तु नैवम्, दध्योदनं पर्यध्ययन इति । एकार्थीभावे ऐकपद्यं यथा— आत्मना तृतीयं कण्ठे काल इति । ऐकशब्दं यथा— पितरौ आतराविति । ऐकस्वयं यथा— चित्रगुः, ब्राह्मणकम्बल इति । एकविभक्तित्वं यथा— नीलोत्पलः, राजपुरुष इति । एकवद्भावो यथा— गन्धर्वः, पृथ्व्यग्रोध इति । एकशेषो यथा— अक्षा वृक्षा इति । अनेकविधानामनैक्यं यथा— पुत्रमिच्छत्यात्मनः पुत्रीयति, मुण्डं करोति मुण्डयतीति । एकविधानामनैक्यं यथा— कंसवधमाचष्टे कंसं वानयति, पुष्यचन्द्रयोगं जानाति पुष्येण चन्द्रं योजयतीति । व्यपेक्षायां तु नैवमिति ।

सोऽयमेकार्थीभावो व्यपेक्षायैलक्षण्येन विप्रच्यमानस्समानस्समासतद्धिताण्यादिषु त्रिषु त्रिधा विख्यायते, वाक्यनुत्पत्त्यर्थः वाक्याधिकार्यः वाक्यान्यायं इति । वाक्यनुत्पत्त्यर्थो यथा— वीरः पुरुषो वीरपुरुष, कष्ट धित' कष्टभित इति । वाक्याधिकार्यो यथा— गुडेन मिथ्या धाना गुडधाना', शकुलया कृत खण्डः शकुलखण्ड इति । वाक्यान्यायो यथा— कुश लासोति कुशल, प्रकृष्टो घीणाया प्रवीणः ।

अथाय त्रिप्रकारोऽप्यनेकधा मिश्रते । तद्यथा— नित्यसमास', नित्यासमास, असमर्थ-समास, अलुप्तसमास, सापेक्षसमास, निरपेक्षसमास, पूर्वपदप्रधान, उत्तरपदप्रधान, उभयपदप्रधानः, अन्यपदप्रधान', अन्यधाप्रधान, अन्यथोपसर्जनः, तिङ्समास', प्रातिपदिक समास, उपपदसमास, प्रादिसमास', नञ्समास, एकदेशिसमास', सामान्यसमास', विशेषसमास', समानाधिकरणः, मिश्राधिकरणः, उपमानसमास, उपमेयसमास इति । तेषु नित्यसमासो यथा— लोहितशालिः, गौरधरः, उद्दालपुष्पभञ्जिका, दन्तलेखक इति । नित्यासमासो यथा— अविश्रित्बुधौषण, अमाय हरमाण, अगाधमुत्तृणा, छात्राणो पञ्चम इति । असमर्थसमासो यथा— असूर्यपदया राजदारा', अपुनर्गया श्लोका', अधाद्रभोजी ब्राह्मण, अलवणभोजी मिथुरिति ।

अलुप्तसमासो यथा— सौकाम्युक्त, आत्मना तृतीय, पश्यतो हर, कण्ठे काल इति । सापेक्षसमासो यथा— यज्ञदत्तस्य भ्रातृभार्या, विष्णुमित्रस्य गुरुकुलम्, चूतस्य फलरसः, प्रियाया स्तनस्पर्श इति ।

निरपेक्षसमासो यथा— वर्षशतमायुरस्य शतायु, शाकप्रधान पार्थिव' शाकपार्थिवः, अभ्ययुक्तो रथोऽभ्वरथ, अश्रेणय' श्रेणय' कृता' श्रेणीकृता इति ।

पूर्वपदप्रधानो यथा— उपकुम्भम्, निर्मक्षिकम्, यदिर्ग्रामम्, पारेगङ्गमिति ।

उत्तरपदप्रधानो यथा— आरूढवानरो वृश्च, ऊदरयोऽनङ्गान्, चित्रगुर्देवदत्त, मत्तमातङ्ग वनमिति ।

अन्यधाप्रधानो यथा— उन्मत्तगर्ह, पञ्चकपाल', द्विश्रा, कृष्णशार इति ।

अन्यथोपसर्जनो यथा— शाकप्रति, प्राप्तजीविकः, गोगर्भिणी, अग्निस्तोक इति ।

तिङ्समासो यथा— अस्तिश्रीरा, पट्टिवाणिजा, अश्वीनपित्रता, स्वादतमोदनेति ।

प्रातिपदिकसमासो यथा— दधिसेक्, चर्मक्रीती ।

उपपदसमासो यथा— कुम्भकार', पङ्कजम्, उग्रक्रोशी, सहयुद्धेति ।

प्रादिसमासो यथा— निष्कौशाम्नि, उत्पद्य, दुरासद, सुप्रबोध इति ।

नञ्समासो यथा— अत्राह्वण, अनेक, अमार्य, अपचसीति ।

एकदेशिसमाप्तो यथा— चन्द्र इव मुखमस्याश्चन्द्रमुखी, मृगीव चपला मृगचपला, शस्त्रीव श्वापला शस्त्रश्वापला, अनन्येन सदृशी अनन्यसदृशी ।

उपमेयसमाप्तो यथा— व्याघ्र इव पुरुषः पुरुषव्याघ्रः, करीव कलमः करिकलमः, शार्दूल इव राजा राजशार्दूलः, चन्द्र इव मुखं मुखचन्द्र इति ।

किं पुनरुपमानं किंवोपमेयं किं यदेवोपमानं तदेवोपमेयं, आहोस्विदन्यदुपमानमन्यदुपमेयम् ? किञ्चातः यदि यदेवोपमानं, तदेवोपमेयम्, उपमार्थो न घटते । न हि भवति गौरिव गौः, अन्यदुपमानमन्यदुपमेयं तथाप्युपमार्थो न घटते । न हि भवति गौरिवाश्व इति, एवं तर्हि यत्र किञ्चित्सामान्यं कश्चिच्च विशेषः तत्रोपमानोपमेये भवति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि कथं मप्यनुक्तं गम्यते ? मानं हि नामानिर्ज्ञातज्ञानार्थमुपादीयते । यथा प्रस्थादिमानमनिर्ज्ञातस्य धान्यादेर्मैयम्यात्यन्तावच्छेदायोपादीयते तत्समीपेऽयं नात्यन्ताय मिमीते तदुपमानं यथा गौरिव गवयः । गौरस्य निर्ज्ञातः तर्हि यस्य गवयो निर्ज्ञातः स्यात् गौरनिर्ज्ञातं कर्तव्यं, तेन गवय इव गौरिति । बाढ कर्तव्यं, यथा भेदसादृश्याभ्यासितमूर्तयः पदार्थाः परस्परमनियमेनोपमानोपमेयभावमधिगच्छन्ति । यथा चन्द्र इव मुखं कामिन्या, मुखमिव चन्द्रो यामिन्यां, यत्र पुनर्भेदसादृश्याभ्यासितमूर्तित्वं न, तत्रोपमानोपमेयभावोऽपि न । यथा गौरिव गौः, गौरिवाश्व इति ।

ननु य एते भेदसादृश्याभ्यासिताः पदार्थास्ते नान्तरेण देशकालक्रियादिसम्पादितं विरोधं भवितुमर्हन्तीति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । नैवम् ; यद्यप्युपमानमुपमेयं च परमार्थतो मिश्रं तथाप्युपमानशब्दा गौर्णां वृत्तिमाश्रित्योपमेये वर्तमानास्तयोर्भेदं तिरोद्धतिः ।

तथा हि, यदा व्याघ्रादयः शौर्याद्यतिशयनिबन्धनमुपमानोपमेयसम्बन्धमनुभूय ततः उपमानोपमेयसम्बन्धाधारोपिता भेदा उपमेये वर्तन्ते व्याघ्रसदृशोऽयं व्याघ्र इति, तदा पुरुषादिश्रुतिमिरमिन्नाधिकरणाः समस्यन्ते इति किं पुनरुपमानोपमेयप्रतिपत्तिनिबन्धनेभ्य एव सादृश्यः सादृश्यप्रतिपत्तिः ? उत तेभ्यश्चान्येभ्यश्चेति ।

किञ्चातो यदि तेभ्य एव पुरुष व्याघ्र च बीक्षस्वेत्यत्रापि स्यात् । इव प्रयोगवैयर्थ्यं च । अथ द्वितीयः पक्षः पुरुषो व्याघ्र इवेत्येव स्यात्, न पुरुषव्याघ्र इति । यथेच्छसि तथास्तु ।

अस्तु तावत्प्रथमः पक्षः । ननु चोक्तं पुरुषं व्याघ्रं च बीक्षस्वेत्यत्रापि सादृश्यप्रतिपत्तिः स्यात् । इह हि पुरुषव्याघ्रयोर्वीक्षणक्रियासमावेशमात्रं विवक्षितम् । न सादृश्यम् । ननु विवक्षातोऽपि सादृश्यप्रतिपत्ताविवादिशब्दोपादानमनर्थकम् । यत्र मुख्यवृत्तिव्यातिक्रमेण गौर्णां वृत्तिमाश्रित्योपमानशब्दा उपमेयविशेषेषु प्रयुज्यन्ते तत्रैव इवादिशब्दविकलाः सादृश्यं गमयन्ति । यथा कश्चिद्व्याघ्रं पुरुषं व्याघ्र इत्याह, तेन मन्यामहे व्याघ्रसदृशोऽयं पुरुष इति । ततश्च व्याघ्रधर्माणां शौर्यबलवत्त्वादीनां व्याघ्रशब्दात्पुरुषे प्रतिपत्तिर्भविष्यति । यदा पुनरुपमानोपमेयशब्दा

मुर्याथेप्रतिपत्तये विवक्षितोपमानोपमेयभावेषु वाक्येषु स्वरूपाभेदादशक्ता. सादृश्यमत्रगमयितु, तदाऽपेक्षन्ते द्वितीयमिषादिशब्दप्रयोगमिति किं पुनरिहोदाहरण शस्त्रीय इयामा शस्त्रीयामेति ।

ननु चान इयामाशब्दोपात्तस्य धर्मस्योपमानोपमेयोक्त्यन्तावद्योतनावेवशब्दः प्रयुज्यते । व्याघ्र इव पुरुष इत्यत्र तु सामान्यप्रयोगाभावात् कस्य पुरुषस्याप्रयोक्ताधारण्यमिवशब्देनावद्योत्यत इति ? उच्यते, शब्दः क्वचिदभिधानाया अर्थे बोधयति । यथा गुण्डशब्दो गुण्डद्रव्य, क्वचिद्रमरुवृत्त्या, यथा गुण्डद्रव्याविनामाविमाधुर्यं । एवमिह व्याघ्रशब्देन व्याघ्राविनामावि शौर्यादिकं गमितं तस्य व्याघ्रपुरुषयोस्तदृश्यसिद्धयर्थमुभयाधिकरणत्वावद्योतनमिधेन क्रियत इति । एतेन शस्त्रीयामेत्यपि व्याख्यातम् । अत्राप्यनुपात्तमपि देवदत्तेति गम्यते । क्व पुनरर्थ इयामाशब्दो वर्तते शस्त्र्यामित्याह । केन तर्हीदानो देवदत्तो गम्यते ? समासेन । यदाह— उपमानानि सामान्यवचनं समस्यन्ते समानत्वं च साधारण्ये सति स्यात् । तत्तु देवदत्तमन्तरेण नोपपद्यत इति । यद्येव शस्त्रीयामो देवदत्त इति न सिद्ध्यति । उपसर्जनस्येति ह्यस्त्वय भविष्यति यदि तर्हि उपसर्जनान्येवजातीयकान्यपि भवन्ति । तित्तिरिक्तमापीकुम्भकपाल-लोहिनीत्यनुपसर्जनलक्षणईकारो न प्राप्नोति । एव तर्हि शस्त्र्यामेव शस्त्रीशब्दो वर्तते । इयामाशब्दस्तु देवदत्तायाम् । एवमपि गुणो निर्दिष्टो भवति । बहवश्च शस्त्र्या गुणा. सूक्ष्मा रुक्षणा तीक्ष्णा पृथु इयामेति । अनिर्दिश्यमानस्यापि गुणस्य भवति लोके सम्प्रत्यय । तद्यथा— चन्द्रमुखी देवदत्तेति । बहवश्चन्द्रे गुणा, या चासौ प्रियदर्शनता सा गम्यते । यया च व्याघ्रोऽयं पुरुष इति बहुष्वपि व्याघ्रगुणेषु शौर्यं बलवत्ता वा प्रतीयत इति । एवमपि समानाधिकरणेनेति वर्तते । व्यधिकरणत्वात्समासो न प्राप्नोति । किं हि वचनात् भवति । यद्यपि तावद्वचनात्समास स्यात् । मृगीय चपला मृगचपलेति समानाधिकरणलक्षण पुनर्वाचो न प्राप्नोति । एव तर्हि तस्यामेवोभय वर्तते । एतच्चात्र युक्तं यत्तस्यामेवोभय वर्तते, इतरथा हि बह्वपेक्ष्य स्यात् । यदा तावदेव विग्रहं क्रियते तदा शस्त्रीयामा, एव देवदत्तेति तदा इयामेति देवदत्तायामपेक्ष्य स्यात् । यदाप्येव विग्रहं क्रियते शस्त्रीयामा देवदत्तेति तदापि इयामेति शस्त्र्यापेक्ष्य स्यात् । यदा शस्त्रीयामा चासौ इयामा च शस्त्रीयामेति तदा न किञ्चिदपेक्ष्यते, सामानाधिकरण्यं च भवति ।

नन्वेव सति शस्त्रीशब्दस्य देवदत्ताया प्रवृत्तिनिमित्तमनिर्दिष्टं भवति प्रतीयमानं भविष्यतीति चेत् किं तदिति पृच्छामि । यदि इयामत्वमेव ? इयामेति शब्दस्योक्तार्थत्वादप्रयोगः प्राप्नोति । नहि गुणवृत्त्या प्रतिपादितेषु गुणेषु तदभिधानाय गुणवचनं प्रयुज्यते, न हि भवति पुष्पोऽयं व्याघ्ररूप इति ।

अथानमिहितं तैश्चण्यैरुपादाय शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया वर्तते तर्हि तीक्ष्णयामगुण वचनयो रज्ज्वृणवत्समासे उपमानानि सामान्यवचनैर्मिति विरुध्यन्ते, इयामशस्त्रीति प्रयोगः प्राप्नोति ।

ननु पञ्चत्रयेऽपि दोषदर्शनात् पश्चान्तराभावाच्च किञ्च भवितव्यमेवोपमानसमासेन भवितव्यम् । किन्तु पूर्वोत्तरपक्षौ व्युदस्य मध्यमे पक्षे शस्त्रीव इयामा देवदत्तेत्यवैयधिकरण्येऽपि वचनसामर्थ्यात् ।

ननूकं तत्र मृगचपलेति समानाधिकरणलक्षणः पुवद्भावो न प्राप्नोति । नैवम् । नेह पूर्वपदं शस्त्रीत्वेन विवक्षितमपि तु मृगत्वजातिमात्रेण यथा मृगक्षीर कुक्कुटाण्डमिति । उपमानसमासे गुणवचनस्य विशेषभावत्वात् सामान्यवचनत्वाप्रसिद्धिः । यत इयामाशब्दोऽयं सादृश्यसिद्धये शस्त्रीशब्देनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्बध्यते । तेनैवं इयामत्वस्य उभयत्र भावात्तद्वाचकत्वाच्च शब्दसामान्यवचनत्वप्रसिद्धेः । न चावश्य स एव सामान्यवचनः । यो बहूनां सामान्यमाह, द्वयोरपि यः सामान्यमाह, सोऽपि सामान्यवचनः ।

अथवा सामान्यवचनैरित्येतेन सर्वेऽथ शब्दोऽन्येनाभिसम्बध्यमानो विशेषवचनः सम्बध्यते । तत एव विशास्यामः प्रागभिसम्बन्धाद्यः सामान्यवचन इति ।

नन्वेवं सत्युपमितं व्याघ्रादिभिरित्यत्र सामान्याप्रयोगग्रहणमतिरिच्यते । व्याघ्रादयोऽपि मेदोपनिबन्धनस्येवादेः प्रयोगे यदोपमान एव वर्तन्ते तदा सामान्यप्रयोगमपेक्षन्ते पुरुषोऽयं व्याघ्र इव शूरः सिंह इव बलवानिति । अमेदोपक्रमे चाभिधाने सम्बन्धनिमित्तस्योपमानशब्दैरेव अन्तर्भावितत्वादप्रयोगः सामान्यशब्दस्येति । अप्रयोगेऽपि च सामान्यधर्मावसायश्चन्द्रमुखवद्भवति । तदुक्तं, सिंहो व्याघ्र इति पूजायां, श्वा काक इति कुत्सायामिति, नैवम्, यद्यन्तर्भूतोपमानकुत्सार्थं सम्बन्धप्रतिपदो व्याघ्रादिशब्दैरुपमेयं पुरुषादिपूजार्थं वाभिधीयते । तथापि तन्निमित्तस्यानेकत्वानियमाय निमित्ततृतीयान्तशौर्यादिपदप्रयोगो न विरुध्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्रः शौर्येणेति मित्रे हि वस्तुन्यमेदोपचारः सारूप्यमात्रं गमयेत् तस्यात्मातिशयः, यथा हि सुमनायते दुर्मनायते अभिमनायते इति सुदुरभीनां भवत्यर्थविशेषणपक्षे प्रत्ययेनोपात्तार्थानामपि प्रत्ययस्य रूपाभेदाद्वर्तमानविभागमुपसर्गार्थमवच्छेत्तुं प्रयोगः । कथं पुरुषव्याघ्रादौ तस्याः पूजाया निमित्तमेदसम्भवे नियमाय सदृशभागोपनिपाती शब्दः प्रयुज्यत इति । एवमयमेकार्थो भावस्तद्वितात्पातयोरपि अनन्तप्रकार एव द्रष्टव्यः । तत्र तद्विते सामान्येन त्रिधा, सम्बन्धविषयः, कारकविषयः, स्वार्थविषयश्च । तेषु सम्बन्धो द्विधा, प्रधानमप्रधानं च । प्रधानं यथा—गावोऽस्य सन्ति, सलालुरोऽस्याभिजनः सलालुरीय इति । अप्रधानं यथा—वसिष्ठस्यापत्यं वासिष्ठः, चापाणां समूहश्चापमिति । कारकं द्विधा, प्रधानमप्रधानं च । प्रधानं यथा—विषेण वध्यो विष्यः शत्रुः, पदमस्मिन् हृदयं पथः कर्दम इति । अप्रधानं यथा—व्याकरणं वेत्ति अपीते वा वैयकरण, अक्षैर्दीव्यत्याक्षिक इति । स्वार्थो द्विधा—मुख्य उपचरितश्च । मुख्यो यथा—यव एव यावक, मणिरेव माणिक इति । उपचरितो यथा—कुशाग्रीया बुद्धिः, काकतालीयमिव काकतालीयो न्याय इति । आख्यातेऽपि त्रिधा, कारकेण, सम्बन्धिना,

प्राप्तिमिक्ष । कारकेण यथा— भृशो भृशो भवति भृशायते, शब्द करोति शब्दायते, इस्तिना अतिक्रामति अतिहस्तयति, कष्टाय कर्मणे क्रामति कष्टायते, पाशाग्निमोचयति विपाशयति, प्रासाद इवाचरति प्रासादीयतीति । सम्पन्धिना यथा— व्याकरणस्य सूत्र करोति व्याकरणं सूत्रयति, कंसस्य वधमाचष्टे कंसं घातयति, आरात्रेविधासमारते रात्रिं विधासयति, पुप्येण चन्द्रस्य योग जानाति पुप्येण चन्द्रं योजयति, माहिम्नस्या सूर्योद्गमं प्राप्नोति माहिम्नस्यां सूर्यमुद्गमयति, कालस्य गमनमुपविष्टः प्रतिपालयति कालं गमयतीति ।

प्रादयः पुनः षोढा— वाचका, द्योतका, सहाभिधायका, विशेषका, निरर्थकाश्चेति । ते च क्रियैव सम्बध्यमानाः क्रियाप्रधानत्वादाद्यातस्य तद्यपदेशभाजो भवन्ति । तत्रोपसर्गानां वाचकत्वं यथा— प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, प्राचार्यः, प्राप्तेवासीति । अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, अतिस्तदः, अतिमाल इति । अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया, अवकोकिलम्, अवमयूरमिति । पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, पर्यध्यपनः, परिप्रवचन इति । निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या, निर्वाराणसी, निष्कौशाग्निरिति । एष प्रपतितः पर्णः प्रपर्णः, प्राचीनः पलाशः, सङ्गता आपोऽस्मिन्निति समापम्, सङ्गतमक्षेण समक्षमिति ।

धातुलीनरूपैर्वाच्यविशेषस्य प्रकाशकत्वं द्योतकत्वं । द्योत्यश्च तदन्यः । तत्सदृशस्तद्विरुद्ध-स्तदभावस्तदुत्कर्षस्तदपकर्ष इति पदार्था भवन्तीति । तेषु तदन्यो यथा— प्रतीक्षते, उपक्रमत इति । तत्सदृशो यथा— सचक्षति, अनुकरोतीति । तद्विरुद्धो यथा— प्रतिघृते, उन्मज्जतीति । तदभावो यथा— वियुज्यन्ते, प्रसरतीति । तदुत्कर्षो यथा— प्रगतमते, अतिक्रामतीति । तदपकर्षो यथा— विहसति, प्राश्नातीति । अत्र च योऽसौ क्रियात्मभूतो धर्मः कालहरणादि स्तद्धात्वभिहितमेवासत्त्वभूतमनभिदधत् प्रादिरवद्योतयति । यथाऽक्षिनिकोचादयोऽनभिदधत् पवार्थान् प्रदर्शयन्ति, एव क्रियास्थान् प्रारम्भादीनमुवन्त एव प्रादयोऽवद्योतयन्ति । धातोरैकाकिनः क्रियाविशेषाभिधानासामर्थ्यं सहाकारिभावः सहाभिधायकत्वं तत्रान्तरङ्गो बाह्यः अव्यभिचारी व्यवभिचारी व्यवहितः सविशेषश्च सहाभिधायको भवति । तेष्वन्तरङ्गो यथा— सङ्गामयते, असङ्गामयत । बाह्यो यथा— अनुरूपयते, अन्वरूपयत । अव्यभिचारी यथा— अधीते, अधेति । व्यवभिचारी यथा— आचामति, सधुक्षयति । व्यवहितो यथा— पुच्छमुद-स्यःपुच्छयते । सविशेषो यथा— सेनया अभियाति अभिषेणयति, वीणयोपगायति उपवीणयति । सहार्थाभिधाने तूपसर्गयोर्भेदप्रतिपत्तिः कथम् ? यद्यपि धातुरूपसर्गं न व्यवभिचरति व्यवभिचरत्येवोपसर्गो धातुम् । अतः शक्यतेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां भेदः कल्पयितुम् । यावानयं समादिरूपसर्गोऽन्यत्र दृष्टः इहापि तावानेव भवितुर्भवतीति । सजातीयैर्म्यश्चावच्छेदको विशेषकः । स षोढा, प्रकृतिविशेषकः, प्रकृत्यर्थविशेषकः, प्रत्ययविशेषकः, प्रत्ययार्थविशेषकः, उभयविशेषकः, उभयार्थविशेषकश्च । तेषु प्रकृतिविशेषको यथा— विजयते, पराजयते ।

प्रत्ययविशेषको यथा— सङ्कीडति, सङ्कीडते । प्रत्ययविशेषको यथा— विशाल विशङ्कुटम् ।
प्रत्ययार्थविशेषको यथा— अभिमनायते, दुर्मनायते । उभयविशेषको यथा— उपतिष्ठति,
उपतिष्ठते । अत्र च प्रादि प्रकर्षादिकमर्थं द्रुवाण क्रियां सामान्येनोपगृह्णाति । न क्रिया-
सामान्यविशेषयोरारम्भान् नियमयति । धातुरपि क्रिया द्रुवन् प्रकर्षादिकमर्थं सामान्येनोपगृह्णाति ।
न तु सामान्यविशेषयोरारम्भान् नियमयति । परस्परपक्षेपे तु तयोर्विशेषणविशेष्यभावो
नीलोत्पलादिवद्भवति । कार्यार्थत्व यथा— प्रयुङ्क्ते, पराकरोति, अभिपुनोति, प्रणमति,
वित्त, समीपमिति । आत्मनेपद, परस्मैपद, पत्व, णत्व, तत्व, ईत्व च कार्याण्युपसर्गे भवन्ति ।
निरर्थकत्व यथा— निहृते, निरवञ्जति, प्रलम्बते, सश्रयतीति । अत्र पदोपचयमात्रे प्रादि-
प्रयुक्त इति निरर्थकत्वम् । आहुश्च—

स वाचको विशेषाणां स भवेद्ध्योतकोऽपि वा ।

शक्त्याधानाय धातोर्वा सहकारी प्रयुज्यते ॥

क्रियाविशेषको वा स्यात्काव्यार्थं वोपदिश्यते । पदोपचयमात्रेवाऽनर्थकः प्रादिरप्यते ॥

इति । एवमयमनेकरूप पदेकार्थभावः । एव वाच्यार्थभावोऽपि । तत्राख्यात साव्ययकारक
विशेषण वाक्य एकतिङ्मात्रमित्यादयो विकल्पा । तत्र चैकवाक्यस्यात् पदादुत्तरयोस्तिङा
मन्वितपदयोर्निघातः । युष्मदस्मदोर्वाशावादय आदेशाः । वाच्यस्य टे प्लुत उदात्त इति तु
वाच्यानामन्त्यस्य प्लुत इत्यादीनि प्रयोजनान्यभिधीयन्ते । क्रियाकारकाव्ययविशेषणपदार्थानां च
परस्परमुपकार्योपकारकभावेनावस्थितानां भावना विधिः प्रतिभा वेति वाक्यार्थः प्रथते । एव
वाक्यानामपि परस्परमुपमानोपमेयभावादिभिरिवादिशब्दप्रयोगे मुक्तकादिष्वेकार्थभावो भवति ।
एतेनैकक्रियाकारकाभिनिवेशिनोर्युगलकसन्दानितककलापककुलकादयो वाच्यविशेषा व्याख्याता ।
तत्र द्वाभ्यां चतुष्पदीभ्यां युगलकम्, तिसृभिः सन्दानितकम्, चतुर्भिः कौलापक, पञ्चादिभि
कुलकमिति सज्ञा विधीयते ।

एतेनैकप्रघट्टकोपनिबन्धानां सुभाषितानां समूहः सङ्घातः । अनेकप्रघट्टकोपनिबन्धानां तु
कोश इत्यपि व्याख्यातम् । नगरतूर्यानचन्द्रार्कोदयार्णववर्णनादयस्तु सङ्घातरूपा एव प्रबन्धान्त
पातिनो धान्यसमूहाः प्रकरणव्यपदेशमाजोऽवान्तरवाच्यतां लभन्ते । तदर्थं श्वैकार्थभावमनु
भवन्ति ।

यस्तु तेरुपक्रियमाणो महावाच्यार्थः सर्गबन्धादावारयायिकादौ मुखप्रतिमुखगर्भविमर्श-
निर्वहणाख्ये पञ्चसन्धिभिरुपक्षेपपरिकरादिभिश्चतुष्पष्टिसन्ध्यद्वैरङ्गपोडशकरूपभारत्यादिरूपवृत्ति
चतुष्टयेन च यथायोगमुपकृतं शतान्योन्यविशेषणविशेष्यभावः सुभद्राहरण जानकीहरण
मित्यादिना महावाच्यार्थरूपेण प्रथते स प्रबन्धैकार्थभावोऽपर इत्याख्यायते ।

यस्तु तद्रूपरामायणादिप्रपञ्चार्यानामवधारणेनोपहितसंस्कारस्य रामवद्वर्तितत्त्वं न रावणा-
दिवदित्यादिविचिनिषेधप्रतिभाविशेष उपजायते, स समस्तविश्वव्यापी चतुर्वर्गकहेतुः परो
महावाक्यैकार्योऽर्थमूर्त्या विपरिणतमनादिनिधनमखण्ड शब्दप्रक्षेप्युच्यते ।

अखण्डः सैष वाक्यार्थः शब्दब्रह्मेति गीयते ।

शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।

इयं सा मोक्ष्यमाणानामजिह्वा राजपद्धतिः ॥

उक्ताश्चतस्रोऽथ पुनश्चतस्रः

शब्दार्थसम्बन्धभिदाः क्रमेण ।

चतस्र एवाथ वचोविशेषे

निषेदुपीस्ताः परिकीर्तयामः ॥

इति महाराजाधिराज श्री भोजदेवविरचिते शृङ्गारप्रकाशे

सापेक्षशब्दशब्दशक्तिप्रकाशो नाम अष्टमप्रकाशः

समाप्तः ॥

श्रीशृङ्गाग्रप्रकाशग्रन्थश्राना प्रथमाद्यष्टमप्रकाशान्तभागमग्रथिताना पद्याना

वर्णानुक्रमसूचो

पद्यानामादिभागः	पत्रसंख्या	पद्यानामादिभाग	पत्रसंख्या	पद्यानामादिभागः	पत्रसंख्या
अ		अतिक्रान्तसुरा काला	२३७	अन्विष्यद्विरय चिरान्	२२९
अइतिअर किणपेच्छसि	२२४	अतोऽत्र किञ्चिद्भवती	१८१	अन्वितम्याभिधानेऽपि	२८६
अकर्मकस्ये सन्नेव	५१	अथ वासवस्य वचनेन	१२१	अनुस्कुनुदि मा मन्तून्	३
अकुञ्चितप्रेमनिरुपितरुम	८७	अन्यत्रिसेसा णहि तह	२	अनुवृत्तिर्हि येष्वप्य	१८९
अक्षण्ड सैष वाक्यार्थ	३०४	अथाजिनापाठधरः	११७	अनुरागवती सन्ध्या	२२८
अगणिअणयणायासा	२३६	अथाह वर्णो विदित	१५८	अनुस्यूतेव भेदाभ्यां	६६
अग्रशालमधिरुह	१८३	अवानुवृत्ति व्यावृत्ति	१८९	अनेन यूना सह पार्थिवेन	१७९
अङ्कुरिते पल्लविते	२३०	अवामिभ्यक्तिसामर्थ्य	१८८	अनेन सार्धं विहराम्बु	१७९
अङ्गहिङ्गिहसुगच्छडि	२३८	अथेदं रक्षोमि कनक	२२८	अपकर्ताऽहमस्मीति	१६६
अङ्गेनाङ्गं प्रतनु तनुना	२६८	अथेपु च प्रयोगेषु	२१०	अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये	२४५
अच्छिन्नमेखलमलम्ब	१	अथो विभक्त्यर्थविध	१९०	अपाये यदुदामानं	१५२
अजन्मा पुरुषस्तावन्	८४	अथोपरिष्ठाङ्गमरै	११८	अप्रातिकूलकतया	२
अजित्वा साण्वामुर्वा	२७५	अदूरविप्रकर्षात्	२२१, २५२	अप्राप्यपवेतमिमानी	१७४
अडादीनां व्यवस्यार्थ	६१	अदृष्टत्वात्प्रतिनिधे	१४५	अपि प्रसन्नेन महर्षिणा	१६९
अणत्तवच्च वालिप्र	२४९	अत्यासामासुस्तुङ्ग	२७५	अपूर्वं कालशक्तिं वा	५७, १४०
अणं लङ्घत्तणअ	२३६	अथुवेन निमित्तेन	२०७	अपेक्ष्य मध्यम पूर्वं	२६०
अत एवहि वाक्यार्थ	२१७	अनन्तरोक्तस्त्वन्ध	५५	अभिधा भावनामात्र	२१२
अत एव पदं लोके	२९५	अन्यैवाग्निसयोगात्	२१०	अभिधा च विवक्षा च	२६७
अतद्विपवि तदतह	२१९	अन्यथैव प्रवर्तन्ते	२९५	अभिधात्री मता शक्ति	२९६
अन्तर्भूतणिजर्थानां	१४६, १५०	अन्यथैव मतिश्शार्दी	२९५	अभिप्रेयाव्रिनाभूत	२२३
अन्तस्थानं यद्विष्टयं	१३६	अन्यत्रवृत्तां शब्दस्य	२११	अभिनवकरिदन्तच्छेद	२३३
अत्ता एत्थ णिमज्जइ	२४७	अन्ये पूर्वापरीभूत	२११	अभिमुखे मयि सहनं	१७०
अत्रार्थकुङ्कुमेत्युक्ते	२१९	अनाश्रिते तु व्यापारे	१०१	अभ्युद्रता पुरस्तात्	२२४
अत्रापि पक्षे पूर्वस्मिन्	१३५	अनिराकृततापसम्पद	२२५	अभूद्भूमि प्रतिपन्न	११७
अतिथिं नाम काकुत्स्थात्	९५			अमेश्वद्वसुधानोये	१६५

अमृतस्रोधिभ	२६९	अदपे . तिषयगा	१२०	आश्लेषे प्रथम क्रमात्	२४६
अमृतममृत चन्द्र	२२७	अद वा कुम्भकर्णो वा	१५८	आस्कन्दनदलकुन्द	१४१
अमृतात्मनि पद्मानि	२३२	अर्हतो या क्रियाकर्तु	४७	आसाहभणाय	२४७
अयमान्दोऽतिरिक्तौ	९२	अश्वत्थारिरुताभिमान्यु	२४४	आस्ता विधिपद तावत्	२१४
अयमालोहितच्छायो	२३२			इ	
अय निज परो वेति	२५७	आ		इन्द्रमीपादप सोय	२२४
अलकृताप्यन्वय	१७९	आकृतिग्रहणा जाति	२०८	इनस्स दैत्य प्रातश्ची	२४५
अलभ्यशोकाभिभवा	१८०	आकारिश्च व्ययच्छेदात्	२०७	इति प्रविश्यामिहिना	१७६
अत्र अन्तोऽपि सन्तु	१०३	आकाशासन्निधिप्रात	२७८	इति प्रायोभावा.	१७५
अत्रज्जिह्व पुनरिदि	२३०	आख्याताना तु घाच्यो	२११	इतो गमिष्याम्यथ ११७, १७८	
अवचन वचन प्रिय	१६९	आसीजणुकर्णांस	१०३	इत्यौपधिप्रस्थविलासि	११९
अवधेरपि घाच्यत्थ	४५	आज्ञापय ज्ञातिविशेष	१७५	इत्य विधिजेन पुरो	९४
अत्रनिषधनवद्विज्योम	२७५	आज्ञात स जटागुरेय	२४२	इत्य तयोरप्यनि	११८
अवस्था वस्तुनि प्रथयति	२७६	आत्मस्थित गुणविशेष	१	इदमप्यपर हस्त	१९०
अवस्तुनिर्यन्धपरे	१७५	आत्मनेपदरूपेण	९०	इदमन्धं तम.कृत्स्नं २२०, २३७	
अव्ययानि निपाताश्च	३७	आत्मानमात्मना वेति	२३२	इदमग्लानमानाया	२३५
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा	२२०	आद्यमेव हि विज्ञानं	१८८	इदमाद्य पदस्थान	३०४
अ चेष्टागतादिस्था	५१	आद्युनस्सन् गृहिण्येव	१७३	इन्द्रियैरन्यथाप्राप्तौ	१३८
अभ्यधीशशाबलेयादौ	१८८	आर्द्रकेसरसुगन्धि	१७५	इय च दुर्वारमहा	११८
अशोकनिर्मलित	१७६	आधारस्वमिव प्राप्ता	१४८	इय मेहे लक्ष्मीरिय	२८०
अष्टमीचन्द्रके कुन्द	१४५	आनन्यव्यभिचाराभ्या	२७९	इयश्चन्द्रप्रयोगे तु	५३
असकलहसिततवात्	२६९	आप्याययति मित्रोऽय	१८३	इहापीती पूर्वं	९६
असंभृत मण्डन	११७	आभरणस्याभरण	२३०	इहाप्यानीयमानाया	१९०
असौ शरण्यशरणा	२६८	आभावनोदयमनन्य	२		
अस्तीत्यालोचनाज्ञान	२१८	आभासोऽवगमो व्यक्ति	१४७	उ	
अस्तिप्रपारे ससारे	२४०	आयतीगजमागच्छति	७६	उक्त क्रमात् द्वादशमेद	१२५
अस्मिन्नीपदलितविषम	२२५	आयामियामिनीभोग	१४१	उक्ता षोडशमेपावि	६
अहमुत्तरस्था दिशि	११९	आयान्त्यपि न तत्पिण्ड	१८८	उक्ताश्चतस्रः प्रथमा	२६७
असु वापि तरतसात्	२६०	आरूढो मलयाचल	२३४	उक्ताश्चतस्रोऽथ पुन	३०४
अस्यौपम्यद्वयस्यापि	४७	आलोचनान्ताच्छरणे	१८२	उच्यतां स वचनी २४२, २४४	
अस्वच्छे सलिलात्मनि	११६	आशुदिशशानो वृषभो	१२०	उच्छिणसुपदिन कुसुम	२४८

उत्तारणाय जगतः	५०	औ	कारकत्वं च पक्षेऽस्मिन्	१३४	
उत्तालालकभञ्जनानि	१४१	औदासीन्यदशाया तु	२१५	कालः कालविदामेकः	१४२
उत्फुल्लस्थलनलिनी	२२५	औपसात भयात्	९४	कालात्मानमनाश्रित्य	१४३
उदारकीर्तैरुदय	९२			कालभावाध्वगन्तव्या	१४८
उद्वेजयत्यङ्गुलि	१८१	क		कालाध्वभावदेशानां	॥
उन्नमय्य सकचग्रह	१८३	क ए धूम धारे	९६	कालानुपाति यद्रूप	३८, १३६
उन्मीलित तृलिकयेव	११७	कण्डूयति न यो मर्म	४	कालो वा विश्वरूपात्मा	१४३
उपमानोपमेयत्व	४७	कत्तोमवडमह	२२६	कापा पुप्यन्ति मेघान्ते	१५४
उपाधिरेव त्रिविधः	१९०	कर्तृकर्मव्यवहितां	१५४	किं किरातेन यच्चक्रे	२४१
उपायमात्राज्ञानात्	२०३	कर्त्रादिवचनास्तावत्	२११	किं गतेन नहि युक्त	२४२
उपाध्व तत्पान्था	२२८	कदलोप्रकाण्डरुचिर	९५	किञ्चिच्छेषनिशातुपार	१७३
ऊ		कदा नौ सङ्गमो भावी	२४५	किं कस्स वारण	२८०
ऊरुमूलचपलेक्षण	१३१	कनकफलकस्फारजघना	२३४	किन्तु स्वहेतोस्सा व्यक्ति	१९०
ए		कन्यारत्नमयोनिजन्म	१२०	किं द्वारि दैवहतिके ५८,	२२६
एक इह जीवलोके	५९	कन्यान्तःपुरमेव	५४	किमिदानीं फलस्यैव	२१६
एकदू असलोणीअ	१०२	कपोलौ लोहितायेते	४	किमिव हि मधुराणां	२२९
एक एव हि कालोऽस्याः	१९०	कमलमनम्भसि कमले	२२५	कियमानं जलं विप्र	१०४
एकातपत्र जगतः	१९२	कमिशुच्यन्तु यज्वानः	४	कुचद्वन्द्वे तन्निव द्विप	१७०
एका हि अद्धिहि	२३८	करौ धुनाना नव	९५	कुत्साप्रशंसातिशयै	५८
एति जीवन्तमानन्द	२३१	कलकणितगर्भेण	१८१	कुत्तिसतत्वेन कुत्स्यो वा	५९
एते वयममी दारा	१८३	कलामि पृथगर्थाभि	१४२	कुतो भवानध्वनि	९५
एद्वहमेतत्थणि आ	२४५	कवि सृजति काव्यानि	३	कुमुदानि प्रयुज्यन्ते	११६
एवमिन्द्रियसुखस्य	१७४	कस्स व ण होइ रोसो	२५०	कुमुदानि निमीलन्ति	२३१
एवं इतिदिशब्दानां	२०८	कस्य नावनतिं कुर्यात्	२३०	कुलेन कात्या वयसा	१९२
एष्वया बहव पुत्राः	२५०	कस्य नो कुरुते मुग्धे	१०२	कुविआओ पसा	२२४, २३५
एस अवसाणविरसो	२२९	कबलि आल एक ते	१०३	कुशलं तस्या जीवति	११६
ओ		कचित्सम्भाविनो भेदा	६२	कृतोर्मिलेखं शिथिलत्व	१७४
ओदने साध्यमानेऽपि	२१२	कचित्स्वल्पेऽप्यर्थे प्रचुर	२४०	क्रममारचय्य च	१२१
ओप्यन्ते चोद्भियन्ते च	२७८	का त्वं शुभे कस्य	१७५	क्रमात्सदसतां तेषा	१३८
		कार्यज्ञः प्रष्टव्य	२७२	क्रमेण युगपत्पूर्वं	१४४
		कार्यकारणभावो हि	२०९	क्रियमाण तु यत्कर्म	८६

त	तस्यैव वाच्यताभाव	२११	तेऽमी क्रिया च कालश्च	३५९
तद्विषयचयतीवाशा	३ तत्स्वभावविशेषत्वात्	३९	तेषामुच्चावचार्थ	६२, १८४
ततः कुमुदनाथेन	१०४ तद्द कमलकमलचन्दो	२२७	तेषां न द्रव्यपर्यन्ता	२११
ततः किराताभिपते	११७ त विनिष्पिप्य काकुत्था	११८	तै हिमालयमामन्य	११९
तत्तदुच्छ्वसितपीत	९२ त्वं जीवित त्वमसि	२०, २४४	तैश्शरीर च वाक्याना	१२०
तत्वे वा व्यतिरेके वा	१४५ त्वन्मुखं त्वन्मुखमिव	२३२	तैक्षण्यगौरवकाठिन्य	१४५
तथा कर्त्रा नियुक्तेषु	१४६ त्वमहनीव निवर्हय	१७८	द	
तथा गतायां परिहास	१८१ त्वमेव हव्य होता च	२५७	दण्डादण्डि न कुर्वन्ति	७६
तथाहि रौति यश्चूते	२१७ तात्पर्यमेव वचसि	१, २२१	दत्तमात्तमदन दयितेन	१९२
तथैव जातियुक्तेति	१९० ताम्बूलबहलरक्तः	२२४	दत्तानन्दा प्रज्ञानां	२५१
तथोपलक्षणे जातौ	२०७ ताम्यामुत्पादितो वत्स.	१९०	दन्तोच्चलासु विमलोपल	२७०
तदभिव्यञ्जिका यत्र	१९० तामसदर्थे युष्मामि	९२	दशरदिमशतोपमद्युतिं	२३५
तदशग्रहणे तस्य	१८८ ताला जायन्ति गुणा	२२७	दातु वा प्रभवसि मां	९४
तदागमे तत्प्रतीते.	२११ तालैश्शिञ्जिद्रलयसुभग.	२२९	दातुं स्यादुर्विषा	२२४
तदेवास्तु प्रमाणं वा	१८८ तावदेव विनिश्चित्य	१३४	दान वित्तादृतं वाचः	२४६
तदेतत्काकतालीय	२७१ तासां मुखैरासव	११९, १२१	दिङ्मातङ्गघटाविभक्त	२४३
तप ध्रुवं च योनिश्च	८२ तां पुलोमतनया	९२	दिग्निहदिवद्बुद्धो इति	१२१
तत्प्रयोगावसेयत्वात्	६२ तां प्रत्यभिव्यक्त	१८१	दिनानि रात्रय. पञ्च	१४३
तमन्वगच्छत्प्रथम	१७९ त्यागरूपं प्रहातव्ये	४९, १४९	दिलीपानन्तर राज्ये	२७१
तमस्य लोकयन्त्रस्य	१४२ तिग्म धाम चिर चकास्ति	११६	दिवाकरकरालात	१४१
तमातिथेयी बहुमान	११७ त्रिधोपसर्जनं त्रैधा	८४	दुर्वच त्वदथ मास	१६५
तया दुहित्रा सुतरां	१८१ तीर्थेषु सत्सु द्विज	२७५	दूरे तुमं विअणिडणा	२३६
तया विभज्यमानोऽसौ	१४२ तीव्र. प्रतापो मधुर	२०४	दृष्टिर्यत्र यदा त्वस्या	१९०
तस्मात्कारकचक्रेण	१३५ तुम्ग अटोश्चरमुहुरे	१२०	देआपसि अणिवत्सु	२४८
तस्मात्क्रियान्तराभावात्	१३५ तुरङ्गकान्तामुच्च	२३५	देयदत्तादिकुत्सायां	५९
तस्मात्पूर्वाक्षसम्पाते	१८९ तुयारलेशाकुलितोत्पला	१७०	देहेनेवात्मनस्तस्मात्	१९०
तस्मात्सकृदभिव्यक्ता	१९० तुहअसम सोहृगं	२७१	दैत्याधिपप्राणमुषां	२१९
तस्मादस्मिन्नभिव्यक्ता	१९० तेन्निअजीआतेन्ने	२८०	दैवापप्रमच्छायं	२६८
तस्मादगोनिवृत्तं तत्	” तेनाद्रिबन्धो ववृषे	१०४	द्रव्यमात्रस्य तु प्रेष	१५५
तस्यै हिमाद्रे. प्रयतां	१७७ तेनान्विताभिधानं हि	२९६	द्रव्यात्मापि च य काल	१६०
तस्मिन् क्षणे पौरविला	११९ ते पुच्छिज्जदिपत्तडि	२७३	द्रव्यो यावत्प्रारब्ध	२६
तस्या. प्रकामं मिय	१८० ते पुच्छिज्जदिपत्तडि	२७३	द्रवी सत्ता पदार्थानां	१३६

द्विरदमदजलौघासार	२६१	निजनयनप्रतिविम्बे	२२४	पद तद्वन्तमेवार्थ	२१०
द्विष्ट ऽप्यसौ परार्थ	२६	नित्य विशिष्ट पदार्थे	२९०	पदमभ्यधिका	२९१, २९३
ध		निर्दिष्टविषय किञ्चित्	१५२	पदमिह त्रिविध	८४
धन्यास्त्वया कथयत	२५५	निर्धारणे विभक्ते य	१५४	पदादपि तदायत्त	२०९
धातुप्रकरणाद्धातु	४	निर्णीयमानस्तवका	९२	पदे पदे कृवरिण	२३४
धातोस्साधनयोगस्य	६१	निमित्तमवमित्यत्र	१९१	पदरेवान्वितस्वार्थं	२८७
धृपोष्मणा त्याजित	९३	निर्मात्य नयनभिय	२३७	पपसाभरूपसोधन	२३१
धृतहेतिरप्यधृत	१७३	नियत साधन साध्य	२७८	परस्वरेण स्पृहणीय	१६५
धृति क्षमा दमश्चात्र	२३०	नियन्तृगतिभेदन	१४०	परार्थे य पीडा	२३१
न		निरपक्षप्रयोगे या	२९६	परावरविभागार्थ	१४२
न कवलहे प्रवृत्ति	३७	निरीक्ष्यपरम्भनिरस्त	२७६	परिम्लान पीनस्तनजघन	२३७
न च साम्प्रतिकी कुरसा	५९	निर्वार्यतामालि किमप्य	१९२	परिभ्रते वक्षसि	१७८
न दानेन न मानेन २४६,	२७१	निर्वाणभूयिष्ठमथास्य	११९	पल्लविभ पिपेयभकर	२३०
नग्वात्मनीयसामान्ये	२०६	निर्व्यापारस्य नन्वस्य	१३४	पल्लवोपमितिसाम्य	१७०
न नूनमस्ति नोऽथ	१२१	निर्विकल्पकषेलाया	१८९	पदयत श्वैतिम	२८९, २९२
न प्रसादमुचित गमिता	१७८	निवेदितं निभ्वसितेन	२४६	पदयत्यनुगत रूप	१८८
नमस्तुह्यक्षिरदचुम्बि	२७५	निशामुखे प्रदोषे च	१४४	पाकं हि पश्चिरेवाह	२९२
न मीलयति पद्मानि	२३२	निष्प्रमात्रे कर्तृत्व	१४५	पाता वासिष्विति	१२१
न रणतमीन्द्रियग्राम	३	निसर्गभिन्नास्पद	७४	पायाहो रचितक्रम	२२०
न लङ्घयामास महा	१७७	नीपानान्दोलयन्नेव	३	पिअसङ्गमर्किवहि	२८०
नवजलधरस्सन्नद्धोऽय	२४१	नीहारजालमलिन	२३८	पिण्डसर्धेगन्त्रे तु	१८८
न विमुञ्चेति सामर्थ्य	२८८	नूनमुन्नमति यन्त्रना	१७५	पिण्डेनानीदसञ्ज्ञाते	१८८
नवो नवो भवति	१२०	नृपसुतमभित	१८२	पिपिप्रिय ससस्त्रय	२१
न स्रजो रुचिरे	९४	नते सुखस्य जानन्ति	२३८	पिबतु मधु सुगन्धीनि	२७०
न सोऽस्ति प्रत्यया	२१८	नसर्गिकी	१८०	पिबन्मधु यथकाम	२२७
न हि गामानयेत्यादौ	२९२	प		पुत्रस्य जन्मनि यथा	१४५
न हि डिथ्यत्वमामान्य	२०८	पञ्चान्नमिव राजेन्द्र	२४६	पुनर्ग्रीतु नियम	१७९
नाम यस्यामि २३२, २६२		पडिपकयमन्तुपुञ्जे	२२७	पुनरपि सुलभ तप	२५५
नामापि स्त्रीति सह्यादि	२५४	पतयाल्लि चेषासु	४	पुराण मानवो धर्म	२४४
निषातादिव्यवस्थार्थ	११६	पत्युदिशरश्चन्द्रकला	१९२	पुरीमवस्कन्द लुनीहि	१७७
		पदज्ञात श्रुत सर्व	२८६	पुष्पं प्रवालोपहित	१८०

पूर्वोत्तरैर्यदा भावे.	१३८	प्रशान्तधर्माभिभव	१७६	भवतु रपि कडोरा २२८, २२९
प्रकामधवल यस्या	१०२	प्रसन्नदिक्पांसुविविक्त	१७९	भवतु विदितमेतत् ,,
प्रकृतिप्रत्ययावेव	३७	प्रसन्ना कान्तिहातिण्य	२२३	भवतु विदित शब्दा २४५
प्रकृतिप्रत्ययौ वेधा	८४	प्रसिद्धपदसामाना	२१७	भवत्सम्भावनीयाय १८२
प्रकृतिप्रत्ययौ धृत २७२, २९२		प्रसीद विश्राम्यतु	१७६	भवादशाश्चेदधिकुर्वन्ते १७४
प्रकृतिप्रत्ययौ यद्वत्	२९६	प्रागन्यतश्चकिलाभात्	१४५	भविष्यत्यन्यजातायां १९०
प्रकृति. प्रातिपदिक	३३	प्रात. प्रत्यूपयो स्नाति	१४४	भवेदभीष्ममद्रोणं ८४
प्रकृतिष्वट्प्रकारेणा	५	प्रातिलोभ्यानुलोम	१०१	भवेद्यदि विशपैकविषय १८८
प्रकृतिस्साधनाना ५७, १४०		प्राथम्यादभिधातृत्वात्	२९१	भागैरनर्थकैर्भिन्ना २६७
प्रकृत्यर्थविशिष्टो य	५५	प्रातश्चर्येय कस्मात् २२१, २३१		भावरूप तु यत्कर्म १४९
प्रकृत्यादिविभागेन	१२३	प्रालेयाद्द्रुपतट	१७४	भिन्नकण्ठध्वनिधोरै २४०
प्रकृत्युक्तेऽदसम्भूतं	१४७	प्रियवदान् प्राप्तमथ	११८	भूतादयो महाभेदा १४३
प्रकृष्ट इति शुद्धादि	५९	प्रेम पश्यति भयानि	२७६	भूताना प्राणिन श्रेष्ठा २७५
प्रतिपत्त्याऽन्वय यस्मात्	२७९			भूयात्तेषां कुले जन्म ३
प्रतिपत्तिर्गुणानां तु	,,	फ		मेधानाकांभृतस्तस्य २९४
प्रतिपाद्यो निर्वर्त्यश्च	१२५	फनमथ चन अपकुवि	१०२	भुक्तितारक्षिता गतं २४१
प्रतीच्छत्याशोकी	२३७	फलांशे भावनायाश्च	२१२	भ्रेमुषेवल्युर्ननृतु. १०४
प्रतीतिभेदाद्भेदस्य	१८९	ब		
प्रतीयमान पुन	२२१	वध्नन्नङ्गेषु रोमाञ्चं	१८२	म
प्रत्यक्ष न च निष्कृष्ट	२०९	बहलतमाह्वराडं	२४७	मगधेषु स्तनौ पीनौ २०४, २१९
प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा	२७०	विभ्रतौ मधुरतामति	९३	मशामि कौरवशतं २४१
प्रत्युक्तापरभावश्चेत्	१५८	बीजकालेषु सद्बुद्धा	६१	मदनादिश्च कुटुम्बि १०३
प्रधानकर्मणारयेये	१५०	बुधव्यापार एवैष	१३५	मदप्रमदहर्षेषु १४४
प्रधानगुणभावेन	२७९	बुद्धिस्स्यादभिसम्बन्धात्	६१	मदन्नुतिश्यामितगण्ड ११८
प्रधानं तं प्राहृत्य	१६०	बुद्ध्वेदमेव भगवान्	२१६	मन्दं मन्द नुदति पवन १७५
प्रपरापसमन्वव	१३			मधुद्विरेफ कुसुमैक २३४
प्रयुक्तस्त्कारविशेष	९३	भ		मधुपृषत्पिह्वा ,,
प्रयोगप्रतिपत्तिभ्यां २१०-११		भक्तिप्रदाय दातु	२५०	मनसिजचैव्ररथं ०३५
प्रयोगाहोषु सिद्धस्सन्	६१	भमधम्मिभ वीसङ्गो	२४७	मन्यते न तृणायापि १६९
प्रवर्तयति कालोऽपि	१४३	भवताद्भवतो मतिद्विगुमा	१७४	मन्ये शंके ध्रुवं प्राय १८३
प्रवृत्ति पुरुषस्यास्ति	१५९	भवतु समदनारत १८२, २८०		महत्वं सद्भावं च १५९

भद्रिलत्ताण्णि वाहि	२६९	यत्रापि तद्विषयायोग	२११	याचेद् धृतिस्तत्सूत्र	१८९
महुषहि किं विपत्तिश्च	२४७	यथाऽनेकमपि ज्ञात	१११	याऽपक्षा यच्च सामर्थ्य	२६७
मागच्छ प्रमदाप्रिय	२४०	यथा नृपाणां प्रणय	१३१	यावत्सिद्धमसिद्ध वा	१३३
मानमहूपदुना सुरत	९१	यथा च भागा पचत	१६६	या सामान्याश्रया सञ्ज्ञा	२७
मा पुनस्तमभिभीसीसर	९५	यथा गौरिति सहात	१३८	युगपदनुसवित्ति	२०९
मा भवन्तमनल एवनो वा	२८२	यथा राज्ञो नियुक्तेषु	१४६	युष्मच्छासनलङ्घनायसि	२४१
मा भैदशशक मम शीयुनि	२२५	यथा जलादिभि र्यक्त	२०६	येन भवस्तमनोभवेन	२४५
मायेन्द्रजालप्रत्योऽय	२१८	यथा भूतेन्द्रियोत्पाद्य	२०९	येनाविवृताभिधानं च	२१०
मिलन्त्याशासु जीमूता	३	यथा विष्यन्तपर्यन्त	२१०	ये पुन कृतिपतानेक	२०८
मीमांसय न शास्त्राणि	४	यथा पाक करोतीति	२१५	येषामर्थेषु सामान्य	,,
मीलच्छाश्रुर्विजिह्व धृति	२५१	यथा यथा सन्निधान	२८३	येषां प्राणिवध व्रीडा	२३०
मुखपंकजरोऽस्मिन्	२२७	यथाधेन प्रमाणेन	२८६	योऽभूदित्यादिकदशब्द	१२५
मुखेन सा पद्मसुगन्धिना	१७७	यथेन्द्रियगतो भेद	२०६	योऽर्थं प्रतीयते यस्मात्	२११
मुग्धमजातरजस	२३३	यद्यपि सन्निधा तस्य	१५१	योरत्यणीये बहुणो	२२३
मुखलक्षपट्टकार	४	यथोपपत्तिच्छलना	११७	योहि दीर्घासितान्नस्य	२२६
मूलजालमधिभोक्तृ	२५६	यदसज्जायते सद्वा	९२, १४७	य सर्वशैला परिकल्प्य	२३४
मूले कण्टकसत्तति	२७२	यद्वक्त्र वचदशास्त्रे	२२१, २५१		
मैत्र खण्डाद्यमिष्यत्	१८८	यदभिप्रायसवस्व	,,		
माग्यप्रागत्यमाध्यस्थ	१४४	यदप्येक पद दृष्ट	२७६	रक्षकिरणानुगाहि	२३५
मौलिकारविस्तारि	१४१	यद्यदाकाक्षित योग्य	२७८, २८२	रजोऽनुपे जन्मनि सत्त्व	१२१
य		यदाभिधानसामर्थ्य	६२	रत्नच्छायाव्यतिकरमिव	२२६
य आत्मनपदाद्भद	१६७	यदि त्व मन्यसे तेन	१५८	रत्नान्तकालकान्तस्त्री	१४१
य एते यज्वान प्रथित	२२५	यदि म बहुमा दूती	१८३, २४०	रत्यादयोऽर्धशत	२
यज्ञागयोनित्वमपश्य	११९	यदेव रोचते महा	१०३, २५५	रत्यादयो यदि रसा	२
यच्च धृतिविकल्पादि	१८९	यद्येतौ व्याधितो स्याता	१९३	रागकान्तनयनेषु	९५
यच्च कोऽयमिति प्रश्ने	२७६	यद्योदनो न पक्तव्य	१३५	रामाय पुण्यमहसे	१६४
यजत दद्याज्जुहुयात्	२१५	यश्च निम्ब परशुना	१०४	रूढया यत्र सदर्थोपि	२२३
यत पदार्थावाक्याथ	,,	यश्चापकर्षपर्यन्त	१३८	रूप तदाजस्वि तदेव	१७८
यत्तालीदलपाकपाण्डु	२३३	यश्चोभयास्समो दोष	२७९	रे हस्त दक्षिण मृतस्य	२३१
यत्पादपकजरज परि	१	यस्मादनर्घाणि हृतानि	२३४	रोचिष्णु काञ्चनचयानु	२७१
		यस्यार्थास्तस्य मित्राणि	२७५	रोषावेशादाभिमुख्येन	७७

ल

लवण्डवि उदुदुत्य	२७३	वागर्थाविव संपृक्तौ	१०३	वृत्तिं वर्तयतामेवं	२०४
अविअण्ड वीउडुहु	१०३	वाग्रूपता चेदुत्क्रामेत्	२२०	वीराद्भुतादिषु च येह	१
लक्ष्मणानुगतो राम	१८२	वाचकत्व निपाताना	१९०	वीहिस्तम्बकरि क्षेत्रे	१६९
लावण्यसिन्धुरपरैवहि	२५०	वाच्यस्यार्थस्य चान्यार्थे	२९०	वेदाद्भुतनियोगाद्वा	२१६
लाक्षागृहानलविपान्न	२४१	वाच्यविशेषा प्रत्याख्या	२२२	वेधिरसिण्णकरंगुक्ति	२७२
लीलास्मितेन शुचिना	२८२	वाणिधमो डिअचरुणखओ	२६९	वेधावल्लुचिउदेद्ध	२८०
लोकयात्रामयं लज्जा	२४६	विकल्पयोनयश्शब्दा	९१९	वैदर्भनिर्दिष्टमसौ	९३
लोकिकाना हि साधूना	२३८	विकसन्ति कदम्बानि	१०४		

व

वयस्स तुमपि थेव	२३८	विदित वो यथा स्वार्था	२५७	शक्तिमात्रासमूहस्य	१४५, २३८
वच्चमहद्विवश एका	२४८	विधावनाशिते साध्य	२१३	शत वारानुक्तं प्रिय	१७६
वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकार	१७३	विधौ कृतमतिक्रम्य	॥	शब्दे ता जार्ति शब्दमेवा	४४
वदत वदत सत्यं रूपं	१७८	विनात्मरूपग्रहणात्	२०६	शब्दोपहितरूपांस्तान्	९७
वधूशब्देन तु दिशां	२१९	विनोदमिच्छन्नथ	११७	शयाने शेरते रात्रौ	१४१
वन्यं फलं चार्तवमाह	१८०	विपत्प्रतीकारपरेण	२७१	शय्यन्ते हतशायिका.	१७६
वपुषा परमेण भूधराणां	१२१	विपदि चैर्यमथा	९५	शरद्धेमन्तयोरन्यत्	१४४
वय तथा नाम यथात्थ	२३५	विपक्षमखिलीकृत्य	२७५	शल्यमपे स्फुरदन्तं	२४१
वल्लूयति न योऽसाधुं	४	विष्णुअपि आपुआणिणा	१०२	शलाकापर्यभिद्युत	७७
ववसाअअरपओसो	२२७	विपुलतरनितम्भं भोग	९७	शशंस तस्मै प्रणिपत्य	९४
वष्टिमागुरिख्लोपं	१४	विमक्तयर्थेऽव्ययीभाव	१९८	शशिनमसूत प्राची	२३०
वस्तुनस्तदनिर्देश्य	१५१	विमक्तयर्थोऽथ वृत्त्यर्थ	२२२	शाटकश्चेन्न पातव्य	१३६
वस्तूपलक्षण यत्र	२८४	विमक्तिवृत्त्यर्थवतो	॥	शास्त्यै वोऽस्तु कपाल	२४९
व्यक्तेरेव पदार्थत्वं	२०८	विभूषणोद्भ्राति	१७८	श्यामला प्रावृषेण्यामि	२२४
व्यतिपत्कार्यबुध्या हि	२७९	विविक्तदीर्घिकोद्यान	१४४	शिखण्डिमण्डलारब्ध	१४१
व्यपगनघनपटलं	२२०	विशेष्य नामिधा गच्छेत्	२०५	शिखरिणिकनुनाम कियत्	२४८
व्यवहारात्तु शब्दार्थं	२१७	विशेषकर्मसवन्धे	५१	शिखिच्छदच्छत्रपतत्र	१९२
व्यस्तायामपि सपूर्णं	१४६	विशेषश्च्यमानोपि	५२	शिलाघनैर्नाकसदां	९३
वा ओनबुज्जवुपज्जिमु	१२१	विषवृक्षोऽपि सवर्ध	२३९	शूद्रैव भार्या शूद्रस्य	१०१
वाक्यार्थमात्र एतेषां	२८८	विहाराहारसहार	२११	शृङ्गारवीरकरुणाद्भुत	१
वाक्यार्थमितये तेषां	२९६	विस्तृष्टरागाद्धरात्	१७७	श्रीमल्लताभवनमोपघय	९४

श

भ्रोतुश्च प्रतिपन्नव	२१७	समानवृत्त्यपेक्षत्वात्	१८९	स्वतेरसावपि न ददाते	२३८
शैलैस्सन्धयतिस	९६	समुदायेन सम्बन्ध	२७४	सर्वसैर्युगे. कर्तव्ये.	१४३
„ बन्ध „	१७३	समूहस्तथाभूत.	१३७	सशपाय दधतो.	२४३
५		सरस्वतीय कर्णाटी	४७	ससर्गात्तु क्रिया सिद्धा	१३५
पद्यभावादसत्वोक्ते	६२	सरले साहसराग	१०२	ससर्गिमेदक यद्यत्	२२६
पद्यभावादसत्वाच्च	१८४	स राजा तत्सौख्य सच	२२८	सहस्यकारिपक्षे तु	२९६
स		सलीलमानकलतान्त	१७७	साउष्णशीगोटी डह	२६९
स पय काल कारस्त्र्येन	१४५	स याचको विशेपाणा	३०३	साकाट्क्षावयव मेदे	११२
सरया वा नायिकाया वा	२४२	सविता विधयति विधुरपि	५	साहसयोगिन पाशात्	१४५
सङ्ग्रामेषु चरत्येष	२६२	सर्वत्र प्रदण तस्या	१९०	सा चूर्णगौर रघु	९६
सच्चिभ कठमग्नो	२२९	सर्वत्र सहजा शक्ति	१४५	साटोपमूर्धमनिश	१६६, २३९
सद्यधनाधनाजात	२६९	सर्वत्रागृहमाण च	१८८	साध्यमानत्वपक्षे तु	२१७
स त्रहार तयोर्मध्ये	११८	सर्वमेदानुगुण्य तु	२९४	साध्यसाधनसम्बन्ध.	२१२
सणिमयश्च किसोअरि	२४८	सर्वसर्वगतापि स्यात्	१८८	साध्यसाधनयोल्लोके	२८४
सत्ता लक्षणमन्येतु	१४२	सर्वक्षितिभूता नाथ	२४१	साध्य च साध्यमानत्वात्	२१५
सत्वात्मनाममलधर्म	७	सर्वे सखे त्वय्युपपन्नं	१७५	सा मङ्गलस्नानविशुद्ध	१७६
सतु द्रव्याद्विमिश्रो वा	१९८	सर्वोपमा द्रव्यसमुच्च	११७	सामान्यभूता सा पूर्व	५७
स ते मियश्चेत् सुभग	१७७	ससेतु बन्धयामास	२७५	„ धात्वर्थं	१४०
सदृश त्रिपु लिङ्गेषु	७	सहभृत्पगण सपान्धव	२४४	सामान्यमिदमित्येव	१८९
सद्य प्रवालद्रुम	१७७	सहसैव न सर्वेषा	२८३	सामान्यांशादपोद्धृत्य	२०९
नदापान्य पूषा	१७४	सन्तमेव विरमप्रकृत	९२	सामानाधिकरण्यादि	२१०
सन्ध्याध्रकपिशस्तत्र	११८	सम्पदो जलतरङ्ग	२४४	सामान्येनैव योग्यत्व	२८४
सन्निधिदशब्दजन्मैव	२८३	सम्बन्धिदशब्दस्तापेक्ष	२६, ५५	साम्योत्कर्षापकर्षेषु	१४३
सपदि सखीमिनिभूत	२२४	सम्भवत्येकवाक्यत्वे	२८६	सावशेषपदमुक्तं	९६
स पौरकार्पाणि विचिन्त्य	१७९	सम्भिन्नस्तैर्व्यवस्थाना	१४३	सावसलोनी गोरडी	२६९
स वालभावाद्गुणा	१८१	सम्बोधनपद यच्च	११२	सा सम्भवद्भि. कुसुमे	१८०
स भगवान्गणाधिनायो	२५७	स्तनोपपीड परिरभ्य	१७४	स्थाने तपो दुश्चर	११९
समजस्वाद्वा गोभि	१६९	स्पर्शभाजि विगच्छति	९५	स्थानेऽवसीदसि रघूदह	२३१
समानवृत्तिता नाम	१८७	स्मरत्यदो दाशरधि	१६६	स्थायित्वमत्र विषया	२
समानवृत्तिसापेक्ष	१८९	स्वय विशीर्णद्रुमपर्ण	२७०	स्वादिभि केवलैर्यत्र	६२
		स्वरूपादुद्भवकार्ये	१९६	स्वाश्रये समवेतानां	१४५

त्रिगुणधामलकान्तिलिप्त	२२८	सेय पश्यति नो कुरङ्गक	२४२	हा सौरभं क तत्ते	२३३
सुसैस्तेभ्यो विभावर्ध	१८२	स्वेदानुविद्धार्द्रनख	९४	हिम इत्युक्तागोडरी	२६९
सुगन्धिनिश्वास	१७९, ११९	सौयमित्यभिसम्बन्धात्	३९	हिम इति रिच्छिवहि	११
सुष्णमि गिरिं गामे	९६	सोऽस्मिन् जयति जीवातु	१०४	हिमलवसदशश्रमोद	२२७
सुदुर्दर्श इवादर्शे	१४२	स्तोकावस्याभिनिर्वृत्ते	१५१	हिरण्यकशिपुर्द्वैत्य	१०१
सुभ्रु त्व कुपितेत्यपास्त	२४२	सैष द्वादशमेदोऽर्थः	२१७	हिरण्यपूर्वं कशिपु	२३५
सुवर्णपुष्पां पृथिवीं	२३५	सौभाग्यमिव	२२१, २५२	हिरउ हरन्त हो चोर	१०३
सुवर्णादि यथा युक्त	२०७			हुतहुताशनदीप्तिवनश्रिय	१८२
सुसूक्ष्मजटकेशेन	२५	ह		हतोष्ठरागैर्नयनोद	२२५
सुसूक्ष्मजटकेशादौ	२७	हृदमाणुशमशभोअणं	१०२	हेतुत्वे कर्मसङ्गायां	१५६
सुईवेहेमुसल	२३६	हृत्विणाविमौ रोषात्	१८२	हे हस्त दक्षिण मृतस्य	२३१
सूर्याचन्द्रमसौ यस्य	२२४	हस्तस्थिताखण्डलचक्र	२७०	होडसे नामिजातेषु	५
सूर्यानलानिल	३०	हस्तेन हस्तं परिगृह्य	१७८		
सूर्योपति सुधारर्द्रि	४	हा धिक्कष्टमनिष्टं	५४	क्ष	
स्मृतिसन्निहितैरेव	२८६	हारो धणाणसवणा	२८०	क्षणे निमेषे नाढ्यां वा	१४३

आहत्य समुदितपद्यसङ्ख्या :—

१०९

समाप्ता पद्यानां वर्णानुक्रमसूची.

